

พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ

เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๔

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เอกนิบาต

ปาฏิโกทวรรคที่ ๑

๑. โลกสูตร

ว่าด้วยละโลภะได้เป็นพระอนาคามี

[๑๗๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนิกขุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราเป็นผู้ รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คุณก่อนิกขุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่ง คือ โลภะได้ เราเป็นผู้ รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อติวุตตก เล่ม ๑ ภาค ๔ - หน้าที่ 2

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดี

ซึ่งความโลภอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้โลภไปสู่

ทุกติ แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อม

ไม่มาสู่โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้วจะนี้เป็นแล.

จบโลกสูตรที่ ๑

อรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อปรมัตถทีปนี
อิติวุตตกวรรณา

อารัมภกถา

ข้าพเจ้าขอวันทาพระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ทรงเป็นนาคะ ผู้มีพระทัยเปี่ยมล้นไป
ด้วยพระมหากรุณาธิคุณ เสด็จถึงฝั่งสาคร
คือไฉยธรรมได้แล้ว ทรงมีนัยเทศนาอัน
วิจิตรสุขุมคัมภีรภาพ.

ข้าพเจ้าขอวันทาพระธรรมนั้น อัน
อุดมที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง-
บูชา ที่นำพาพระอริยสาวกทั้งหลายผู้
สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะให้พ้นไปจาก
โลก.

ข้าพเจ้าขอวันทาพระสงฆ์ ผู้เป็น
พระอริยะนั้น สถิตมั่นอยู่ในมรรคและผล
สมบูรณ์แล้วด้วยศีลาทีคุณเป็นนาบุญอย่าง
เยี่ยมยอด.

ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญที่เกิดจากการ
วันทาพระรัตนตรัยดังได้พรรณนามานี้

ขอข้าพเจ้าจงปลอดภัยจากอันตรายในที่ทุก
สถาน ในกาลทุกเมื่อเทอญ. พระธรรม
สังคาหะเถระทั้งหลายผู้จำพรรษาอยู่ในบุรี
มีปกติแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้รวบรวม
พระสูตรทั้งหลายที่พระผู้แสวงหาคุณธรรม
อันยิ่งใหญ่ได้ทรงแสดงไว้แล้ว โดยแยก
เป็นนิบาต มีเอกนิบาตเป็นอาทิอันส่อง
แสดงถึงการละซึ่งกิเลสทั้งหลายมีโลภะ
เป็นต้น ไว้อย่างวิเศษเข้าเป็นสายเดียวกัน
แล้วร้อยกรองบทอักษรดังกล่าวมานี้ โดย
เรียกชื่อว่า "อิติวุตตกะ" อันที่จริง การ
แต่งอรรถกถาพรรณนาความลำดับบทที่มี
อรรถอันลึกซึ้ง ในขุททกนิกายเป็นสิ่งที่
ข้าพเจ้าทำได้ยาก เพราะเป็นอรรถที่จะพึง
หยั่งถึงได้ก็ด้วยคัมภีร์ญาณ แต่เพราะเหตุ
ที่อรรถกถาจะช่วยทรงศาสนาของพระ-
ศาสดาไว้ได้ ทั้งวินิจฉัยของบรรดา
บูรพาจารย์ผู้เปรียบปานด้วยราชสีห์ก็จะยัง
คงดำรงอยู่ด้วย ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักแต่ง
อรรถกถา "อิติวุตตกะ" ไว้ให้ดีตามกำลัง
โดยจะยึดวินิจฉัยของบรรดาบูรพาจารย์นั้น
เป็นหลัก ถือนิกาย ๕ เป็นเกณฑ์ อิงอาศัย
นัยจากอรรถกถาเก่า แม้จะเป็นเพียงคำ

บอกกล่าวของนิสิต แต่ก็บริสุทธิ์ ไม่
คลาดเคลื่อน เป็นการวินิจฉัยอรรถที่
ละเอียดของบรรดาบูรพาจารย์คณะมหา-
วิหารแล้วเว้นความที่ซ้ำ ๆ กันเสีย.

สาธุชนทั้งหลาย ขอท่านทั้งหลาย
ได้โปรดตั้งใจสดับการพรรณนาความแห่ง
อรรถกถา "อิติวุตตกะ" นั้น ของข้าพเจ้า
ผู้หวังให้พระสังฆธรรมดำรงมั่นอยู่ได้นาน
จะได้จำแนกต่อไปนี้.

อธิบายอิติวุตตกะ

ในกาลานัน ชื่อว่า อิติวุตตกะจัดเป็นนิบาต ๔ อย่าง คือ เอกนิบาต
ทุกนิบาต ดิกนิบาต จตุกกนิบาต. อิติวุตตกะเมื่อนับเนื่องในสุตตันตปิฎก
ในปิฎก ๓ อย่าง คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก. นับเนื่องใน
ขุททกนิกาย ในนิกาย ๕ อย่าง คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย
อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย. จัดเป็นอิติวุตตกะ ในนวังคสัตถุศาสน์ คือ
สุตตะ เคยยะ เวชยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัมภุตธรรม
เวทัลละ. สงเคราะห์เข้าในธรรมชั้นจำนวนเล็กน้อย ในธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐
ที่พระอานนทเถระผู้เป็นธรรมกัณฑ์ทศการิกปฏิญาณไว้ อย่างนี้ว่า

ธรรมเหล่าใดที่เป็นไปแก่ข้าพเจ้า

ธรรมเหล่านั้น ข้าพเจ้าเรียนจากพระ-
พุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ จากภิกษุ ๒,๐๐๐ รวมเป็น
๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้น.

โดยพระสูตร รวมพระสูตรไว้ ๑๑๒ พระสูตร คือ ในเอกนิบาต ๒๗ สูตร ในทุกนิบาต ๒๒ สูตร ในตักนิบาต ๕๐ สูตร ในจตุกนิบาต ๑๑ สูตร. อิติวุตตกะนั้น ในบรรดานิบาต มีเอกนิบาตเป็นนิบาตแรก ในบรรดาวรรค มีปาฏิโกควรรคเป็นวรรคแรก ในบรรดาสูตรมีโลกสูตรเป็นสูตรแรก. อนึ่ง อิติวุตตกะเมื่อนั้น มีคำขึ้นต้นที่ท่านพระอนนทกล่าวไว้ในคราวทำสังคายนาใหญ่ครั้งแรก มีอาทิว่า วุตฺตํ เหติ ภควตา เป็นคำแรก. ก็การสังคายนาใหญ่ครั้งแรกนี้นั้น ยกขึ้นสู่แบบแผน ปรากฏอยู่ในวินัยปิฎกแล้วแล. อนึ่ง กลามรรคใดจะพึงกล่าวไว้ เพื่อจะได้เข้าใจในคำขึ้นต้นในที่นี้ กลามรรคเมื่อนั้นก็ได้กล่าวไว้แล้ว โดยพิสดารในอรรถกถาที่มณิกาย ชื่อ สุมังคลวิลาสินี เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ ในอรรถกถานั้นเถิด.

นิทานวรรณนา

ก็คำขึ้นต้นมีอาทิว่า วุตฺตํ เหติ ภควตา และพระสูตรมีอาทิว่า เอกธมฺมํ ภิกฺขเว ปชฺหณ นีโธ ในคำขึ้นต้นและพระสูตรนั้น บททั้งหลาย มีอาทิว่า วุตฺตํ ภควตา เป็นบทนาม. บทว่า อิติ เป็นบทนิบาต. บทว่า ป ในบทว่า ปชฺหณ นี เป็นบทอุปสรรค. ว่า ชฺหณ เป็นบทอาชยาด. พึงทราบการจำแนกบทในที่ทุกแห่งตามนัยนี้.

อธิบายวุตตศัพท์

อนึ่ง โดยอรรถ วุตตศัพท์ที่มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรคก่อน ย่อมปรากฏในอรรถทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ การหว่านพืช การทำพืชที่หว่านให้เสมอกัน การโกนผม การเลี้ยงชีวิต ความหลุดพ้น การเป็นไปโดยความเป็นปาพจน์ การเล่าเรียน การกล่าว.

จริงอย่างนั้น วุตตศัพท์นั้นมาในการหว่านพืช ในประโยคเป็นต้นว่า

**โคทั้งหลายของเขากำลังตกถูก พืช
ที่หว่านในนากำลังงอก ผู้ใดไม่ประทุษ-
ร้ายต่อมิตรทั้งหลาย ผู้นั้นย่อมได้บริโภค
ผลของพืชทั้งหลายที่หว่านไว้แล้ว.**

มาในการทำพืชที่หว่านให้เสมอกันด้วยวัตถุทั้งหลายมีคราดเป็นต้น ในประโยค
มีอาทิว่า โน จ โข ปฏิวุตฺต . มาในการโกนผมในประโยคมีอาทิว่า
มาณพหนุ่มชื่อ กาปฏิกะ โกนผมแล้ว. มาในการเลี้ยงชีวิต ในประโยคมีอาทิว่า
มิจนตก อาศัยผู้นั้นเลี้ยงชีวิต มีจิตตั้งมฤคอยู่. มาในความหลุดพ้นจากเครื่อง
ผูก ในประโยคมีอาทิว่า โบไม้เหล็องหลุดจากขั้ว ไม่สามารถกลับเป็นของ
เขียวสดได้อีก แม้จันใด. มาในการเป็นไปโดยความเป็นปาพจน์ ในประโยค
มีอาทิว่า คนเหล่าใดจับ ร่าย สาธยายมนต์บทเท่านี้ ในบัดนี้. มาในการ
เล่าเรียนในประโยคมีอาทิว่า ก็คุณที่เล่าเรียนในโลก เป็นคุณที่จะต้องเล่าเรียน
ต่อไป. มาในการกล่าวในประโยคมีอาทิว่า ก็แลสมดังพระดำรัสที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ขอเธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาท
ของเราตถาคตเถิด อย่าเป็นอามิสทายาทเลย. แต่ในที่นี้ วุตตศัพท์พึงเห็นว่า
ใช้ในการกล่าว เพราะเหตุนี้ จึงมีความหมายว่า พูด บอก กล่าว. ส่วน
วุตตศัพท์ที่สอง พึงทราบว่าเป็นคำพูดและในภาวะที่ประพจน์แล้ว.

อธิบาย หิ และเอตฺ ศัพท์

ศัพท์ว่า หิ เป็นนิบาต ใช้ในความหมายนี้ว่า แน่แท้ ชัดแจ้ง. หิ
ศัพท์นั้นสื่อความว่า สูตรที่จะกล่าวในบัดนี้ เป็นสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้อย่างชัดแจ้ง. นิบาตทั้งหลายประกอบด้วยความประชุมพร้อมแห่งศัพท์

ที่บอกความหมาย. จริงอยู่ นิบาตเหล่านั้น ช่วยขยายความที่จะฟังกล่าวให้ชัดขึ้น.

เอตํ ศัพท์ในบทว่า เอตํ นี้ มาในอรรถว่า ประจักษ์ชัดในที่ใกล้ชิด ตามที่กล่าวแล้ว ในประโยคมีอาทิว่า

กัมมกคลไคถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม

และพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ เห็นอริยสัจ ๔

คือ ทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิด ความพ้นทุกข์

และอริยมรรคมีองค์ ๘ อันมีปกติยังผู้ปฏิบัติ

ให้ถึงความพ้นทุกข์ ด้วยปัญญาอันชอบ

การถึงสรณะของบุคคลนั้นนั่นแล เป็นที่

พึ่งอันเกษม นั่นเป็นที่พึ่งอันสูงสุด เพราะ

ว่าบุคคลอาศัยสรณะนั้นแล้ว ย่อมพ้นจาก

ทุกข์ทั้งหมด.

แต่ที่มาในอรรถว่า ประจักษ์ชัดในที่ใกล้ชิดที่กำลังกล่าวถึงอยู่ ในประโยคมีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แลบุรุษชนเมื่อกล่าวสรรเสริญคุณของพระตถาคตฟังกล่าวด้วยคำสรรเสริญ คำสรรเสริญนั้นเป็นเพียงเล็กน้อย เพียงจิ้นด้าเพียงแค่นี้. อนึ่ง ในที่นี้ เอตํ ศัพท์ฟังเห็นว่า ใช้ในความหมายว่า ประจักษ์ชัดในที่ใกล้ชิดที่กำลังกล่าวถึงอยู่นั่นแล. เพราะว่า สูตรที่กำลังกล่าวถึง ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา พระอานนที่เถระผู้ธรรมทัณฑาคาริก ดำรงอยู่แล้ว ในวุฒิชรรมกล่าวไว้ในครั้งแรกว่า เลตํ ดังนี้.

อธิบายคำว่า ภควา

ในบทว่า ภควตา นี้ ฟังทราบอธิบายดังนี้ บทว่า ภควา เป็นคำเรียกบุคคลผู้เป็นที่เคารพ. เป็นความจริง คนทั้งหลายในโลกมักเรียกบุคคล

ผู้เป็นที่เคารพว่า ภควา. และพระตถาคต ชื่อว่า เป็นที่เคารพของสัตว์ทั้งหลาย เพราะทรงวิเศษด้วยสรรพคุณ เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่ ภควา. แม้พระโอรณาจารย์ทั้งหลาย ก็ได้กล่าวไว้ว่า

คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐที่สุด

คำว่า ภควา เป็นคำสูงสุด พระตถาคตนั้น

ทรงเป็นผู้ควรแก่ความเคารพการวะ ด้วย

เหตุนี้ จึงขนานพระนามว่า ภควา.

อันที่จริง คำพูดที่ระบุดังบุคคลผู้ประเสริฐที่สุด กล่าวกันว่า ประเสริฐที่สุด เพราะดำเนินไปด้วยกันกับคุณอันประเสริฐที่สุด. อีกประการหนึ่ง ที่ชื่อว่า วจนะ เพราะอรรถว่า อันบุคคลกล่าว ได้แก่ความหมาย. เพราะเหตุนี้ ในบทว่า ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ จึงมีความหมายว่า ความหมายใดที่จะพึงพูดด้วยคำว่า ภควา นี้ ความหมายนั้นประเสริฐที่สุด. แม้ในบทว่า ภควาติ วจนมุตฺตมํ นี้ ก็นัยนี้แล. บทว่า การวยตุโต ได้แก่ ชื่อว่า ทรงเป็นผู้ควรแก่ความเคารพการวะ เพราะทรงประกอบด้วยคุณของบุคคลผู้เป็นที่เคารพ. อีกประการหนึ่ง พระตถาคต ชื่อว่า ทรงควรแก่ความเคารพ ก็เพราะเหตุที่ ทรงควรซึ่งการการทำความเคารพอย่างดียิ่ง. หมายความว่า ทรงควรแก่ความเคารพ. เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า ภควา นี้ จึงเป็นคำเรียกบุคคลผู้วิเศษโดยคุณบุคคลผู้สูงสุดกว่าสัตว์ และบุคคลผู้เป็นที่เคารพการวะ ดังนี้แล.

อีกประการหนึ่ง พึงทราบความหมายของบทว่า ภควา ตามนัยที่มา ในนิทเทสว่า

พระพุทธเจ้านั้น บัณฑิตขนานพระ

นามว่า ภควา เพราะเหตุที่พระองค์ทรง

มีภคธรรม ๑ ทรงมีปกติเสพภคธรรม ๑

ทรงมีภคธรรม ๑ ทรงจำแนกแจกแจง

ธรรม ๑ ทรงทำลายนามรูป ๑ ทรง

เป็นที่เคารพ ๑ ทรงมีภคยธรรม ๑

ทรงมีพระองค์อบรมดี แล้วด้วยญายธรรม

จำนวนมาก ๑ ทรงถึงที่สุดแห่งภพ ๑.

และด้วยอำนาจแห่งคานีว่า

เพราะเหตุที่ พระพุทธเจ้าทรงมีภคย-

ธรรม ๑ ทรงมีภคคธรรม ๑ ทรงประกอบ

ด้วยภคคธรรม ๑ ทรงจำแนกแจกแจง

ธรรม ๑ ทรงมีคนภักดี ๑ ทรงคายการ

ไปในภพทั้งหลาย ๑ ฉะนั้น จึงได้รับ

ขนานพระนามว่า ภควา.

ก็ความหมายนี้นั้น ได้กล่าวไว้แล้วในพุทธธานุสตินิทเทศ ในวิสุทธีมรรค
อย่างครบถ้วน เพราะเหตุนี้ นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วใน
วิสุทธีมรรคนั้นเถิด.

ความหมายของภควาอีกนัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง. พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีภคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ผู้อบรมพุทธกรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีคนภักดี

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงกายภคธรรม

พระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงกายภาคธรรม.

พระชินเจ้าทรงพระนามว่า ภควา

เพราะหมายความว่า ทรงมีภาคธรรม ๑

ทรงอบรมพุทธกรธรรม ๑ ทรงเสพภาค-

ธรรม ๑ ทรงเสพภคธรรม ๑ ทรงมีคน

ภักดี ๑ ทรงกายภคธรรม ๑ ทรงกายภาคธรรม ๑.

ในความหมายเหล่านั้น ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้

๑. ทรงมีภาคธรรม

พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีภาคธรรม เป็นอย่างไร ? คือ กองธรรม ได้แก่ ส่วนแห่งคุณมีศีลเป็นต้น ที่พิเศษยิ่ง ไม่สาธารณ์แก่บุคคลอื่นมีอยู่ คือ หาได้เฉพาะแก่พระตถาคตเจ้าจริงอย่างนั้น พระตถาคตเจ้านั้น ทรงมี คือ ทรงได้ภาคแห่งคุณ ได้แก่ ส่วนแห่งคุณ อันเป็นนริตีสัย (ไม่มีส่วนแห่งคุณอื่นที่ยิ่งกว่า) ไม่จำกัดประเภท ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่สาธารณ์แก่บุคคลอื่น มีอาทิอย่างนี้ คือ ศีล สมာธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ หิริ โอตตปปะ สรัทธา วิริยะ สติ สัมปชัญญะ สิวิสุทธิ จิตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ สมณะ วิปัสสนา กุศลมูล ๓ สุจริต ๓ สัมมาวิตก ๓ อนวัชชสัญญา ๓ ธาตุ ๓ สติปิฎฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๘ อริยมรรค อริยผล ๔ ปฏิสัมภทา ๔ ญาณกำหนดรู้กำเนิด ๔ อริยวงศ์ ๔ เวสาร์ชชญาณ ๔ องค์กร์ของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร ๕ สัมมาสมาริม้องค์ ๕ สัมมาสมาริมิญาณ ๕ อินทริย์ ๕ พละ ๕ นิสสารณียธาตุ ๕ วิมุตตายนตณญาณ (ญาณเป็นบ่อเกิดแห่งวิมุตติ) ๕

วิมุตติปริปาจนียปัญญา (ปัญญาเป็นเครื่องบ่มวิมุตติ) ๕ อนุสติฐาน (ที่ตั้งแห่งอนุสติ) ๖ การระ ๖ นิสสารณียธาตุ ๖ สัตตวิหารธรรม ๖ อนุตริยะ ๖ นิพเพธภากิยสังญา ๖ อภิญญา ๖ อสทธาณญาณ ๖ อปริหานิยธรรม ๗ อริยทรัพย์ ๗ โพชฌงค์ ๗ สัมปปริสธรรม ๗ นิชชรวัตถุ ๗ สังญา ๗ เทศนาว่าด้วยทักษิณขบถ ๗ เทศนาว่าด้วย พลธรรมของพระชินาสพ ๗ เทศนาว่าด้วยเหตุให้ได้ปัญญา ๘ สัมมัตต- ธรรม ๘ การล้างพื้นโลกธรรม ๘ อาร์มภวัตถุ ๘ อักขณเทศนา (เทศนา- ว่าด้วยขณะที่ไม่สามารถประพาศิพรมจรรย์ได้) ๘ มหาบุรุษวิตก ๘ เทศนา ว่าด้วยอภิกายตนะ ๘ วิโมกข์ ๘ ธรรมที่มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล ๙ องค์ ของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๙ เทศนาว่าด้วยสัตตาวาส ๙ อุบาย กำจัดอาฆาตวัตถุ สังญา ๙ นานัตตธรรม ๙ อนุปปพวิหารธรรม ๙ นาดกรณธรรม ๑๐ กสิณายตนะ (บ่อเกิดกสิณ) ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐ สัมมัตตธรรม ๑๐ อริยวาสนธรรม ๑๐ อเสกขธรรม ๑๐ ตถาคตผละ ๑๐ อานิสงส์เมตตา ๑๑ อากาธธรรมจักร ๑๒ ชุคังคิคุณ ๑๓ พุทธญาณ ๑๐ วิมุตติปริปาจนียธรรม ๑๕ อานาปานสติ ๑๖ อดปนิยธรรม ๑๖ พุทธ- ธรรม ๑๗ ปัจจเวกขณญาณ ๑๘ ญาณวัตถุ ๔๔ อุทัยพพญาณ ๕๐ กุศลธรรมมากกว่า ๕๐ ญาณวัตถุ ๗๗ สมบัติสองล้านสี่แสนโกฏิ มหาวิชิ- ญาณ ๕ เทศนายนัยว่าด้วยการพิจารณาปัจจัยในอนันตนิยสมันตปิฎฐานปกรณ และญาณแสดงถึงอาสยะเป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายไม่มีที่สุดในโลกธาตุอันไม่มี ที่สุด. เพราะเหตุนี้ เมื่อควรจะขนานพระนามว่า ภควา เพราะเหตุที่ทรง มีภาคแห่งคุณ ตามที่ได้กล่าวจำแนกไว้แล้ว ท่านก็ขนานพระนามว่า ภควา โดยรัสสะ อา อักษรเป็น อะ อักษร. **พระพุทธรเจ้า** ทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีภาคธรรม ดังพรรณนามานี้ก่อน.

เพราะเหตุที่ภาคแห่งคุณทั้งหมด มี
ศีลเป็นต้น มีอยู่ในพระสุคตอย่างครบถ้วน
ฉะนั้น บัณฑิต จึงขนานพระนามพระองค์
ว่า ภควา.

๒. ทรงอบรมพุทธรธรรม

พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรง
อบรมพุทธรธรรมเป็นอย่างไร คือ พุทธรธรรม (ธรรมที่ทำให้เป็น-
พระพุทธเจ้า) เหล่านี้ไม่มีใครทำอย่างนี้ คือ บารมี ๑๐ ได้แก่ ทานบารมี
ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี
อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี อุပါบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐
รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน สังคหวัตถุ ๔ มีทานเป็นต้น อธิษฐานธรรม ๔
มหาบริจาต ๕ คือ การบริจาคร่างกาย การบริจาคนัยนา (ดวงตา) การบริจาต
ทรัพย์ การสละราชสมบัติ การบริจาตบุตรและภรรยา นุพประโยชน์ นุพจริยา
การกล่าวธรรม พระจริยาที่เป็นประโยชน์แก่โลก พระจริยาที่เป็นประโยชน์
แก่พระญาติ พระจริยาที่เป็นประโยชน์ในฐานะเป็นพระพุทธเจ้า ที่พระมหา-
สัตว์ทั้งหลายผู้ถึงความขวนขวาย เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่ชาวโลกทั้งมวล
ผู้ประมาทธรรม ๘ ประการ มีความเป็นมนุษย์เป็นต้นไว้อย่างพร้อมมูลแล้ว
กระทำมหากนิหารไว้ เพื่อบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ ควรบำเพ็ญให้บริบูรณ์
หรือเมื่อว่าโดยย่อ คือ พุทธรธรรมที่เป็นเหตุเพิ่มบุญ เพิ่มญาณ (ปัญญา)
พุทธรธรรมเหล่านั้นที่พระองค์ทรงบำเพ็ญ คือ สั่งสมมา โดยเคารพอย่าง
ครบถ้วนไม่ขาดสาย สิ้นเวลา ๔ อสงไขย กำไรแสนกัป นับแต่มหา-
กนิหาร (ที่ได้รับจากพระพุทธที่ปางกร) มา โดยที่พุทธรธรรมเหล่านั้นมี

ได้อยู่ในภาคเสื่อม มิได้อยู่ในภาคเศร้าหมอง หรือมิได้อยู่ในภาคหยุดชะงัก โดยที่แท้อยู่ในภาคคุณวิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไป มีอยู่แก่พระองค์ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า ภควา (ผู้บำเพ็ญพุทธกรรม) ดังนั้น เมื่อควรขนานพระนามว่า ภควา แต่กลับถวาย พระนามว่า ภควา เพราะแปลงอักษร ต ให้เป็นอักษร ค ตามนัยแห่งนิรุกติศาสตร์. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ภควา มีความว่า ทรงสั่งสม คือ อบรมไว้ ได้แก่บำเพ็ญพุทธกรรม ตามที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแล. พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงอบรมพุทธกรรม แม้ด้วยประการฉะนี้.

**เพราะเหตุที่พระโลกนาถ ทรงอบรม
สัมภารธรรมทั้งหมด มีทานบารมีเป็นต้น
เพื่อพระสัมมาสัมโพธิญาณ ฉะนั้น จึง
ถวายพระนามว่า ภควา.**

๓. ทรงเสพภาคธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรมเป็นอย่างไร ? คือ ส่วนแห่งสมบัติที่ใช้ทุกวันนับได้จำนวนสองหมื่นสี่พันโกฏิเหล่าใดมีอยู่ พระพุทธเจ้าทรงใช้ ทรงคบ ทรงสั่งเสพ ได้แก่ ทรงทำให้มากอยู่เนื่องนิตย์ ซึ่งส่วนแห่งสมบัติเหล่านั้นไม่มีเหลือ เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่ชาวโลก และเพื่อประทับอยู่อย่างมีความสุขในปัจจุบันของพระองค์ เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรม. อีกประการหนึ่ง ในธรรมทั้งหลายที่ควรรู้อย่างยิ่ง มีกุศลเป็นต้น และมีขันธเป็นต้น ธรรมเหล่าใดเป็นส่วนที่ควรรู้อย่างยิ่งด้วยอำนาจเป็น

ธรรมที่ควรกำหนดรู้เป็นต้น หรือเป็นส่วนที่ควรรู้อีก โดยย่อก็มีอยู่ ๔ อย่าง แต่เมื่อว่าโดยพิสดารก็คือ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนที่ควรกำหนดรู้หลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า จักขุเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ฯลฯ ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ๑ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนที่ต้องละหลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า เหตุเกิดของจักขุต้องละ ฯลฯ เหตุเกิดของชราและมรณะต้องละ ๑ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนต้องทำให้แจ้งหลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า การดับของจักขุต้องทำให้แจ้ง ฯลฯ การดับของชราและมรณะต้องทำให้แจ้ง ๑ ธรรมทั้งหลายเป็นส่วนต้องทำให้เจริญหลายประเภท โดยนัยเป็นต้นว่า ปฏิบัติที่มีปกติให้ถึงความดับแห่งจักขุต้องเจริญ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ ต้องเจริญ ๑ ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด พระพุทธเจ้าทรงใช้ ทรงคบบ ทรงเสพด้วยอำนาจอารมณ์ ภาวนา และอาเสวนะตามควร. พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรมดังพรรณนามาจะนี้

อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงเสพ ทรงปรารภนาด้วยพระมหากษัตริย์ว่า หมวดธรรมมีศีลเป็นต้นเหล่านี้เป็นส่วนแห่งคุณคือ เป็นภาคแห่งคุณที่ทั่วไป ทำไฉนหนอ หมวดธรรมเหล่านี้จะพึงดำรงมั่นอยู่ในสันดานของเวไนยสัตว์. และความปรารภนานั้นของพระองค์ ก็ได้นำผลมาให้สมพระประสงค์. พระพุทธเจ้าจึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภาคธรรมดังพรรณนามาจะนี้.

เพราะเหตุที่พระตถาคตเจ้า ทรงเสพ

ทรงปรารภนาภาคแห่งคุณ คือ การบรรลุ

ไฉนธรรมเพื่อเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่

สัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า

ภควา.

๔. ทรงเสพภคธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงเสพภคธรรม เป็นอย่างไร ? คือ ว่าโดยย่อก่อน สมบัติทั้งหลายทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระชื่อว่า ภคะ เพราะอันบุคคลทั้งหลายผู้ทำบุญไว้แล้ว ถึงพร้อมด้วยปโยคะ เสพได้ตามควรแก่สมบัติ. ก่อนอื่นในภคธรรมทั้งสองนั้น ภคธรรมที่เป็นโลกียะอันสูงสุดอย่างยิ่งवाद พระตถาคตเจ้า ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ ก็ได้เสวย คบ เสพมาแล้ว ซึ่งพระองค์ทรงดำรงอยู่ แล้วจึงได้พิจารณาพุทธกรรมอย่างครบถ้วน บ่มพุทธธรรมให้สุกเต็มที่ ต่อเมื่อได้เป็นพระพุทธเจ้า ก็ได้เสวย คบ เสพภคธรรมเหล่านั้น อันเป็นโลกุตระประกอบด้วยภาวะอันไม่มีโทษลึกลับซึ่ง ไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่น. ส่วนที่ว่าโดยพิสดาร พระตถาคตเจ้า (ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์) ก็ได้เสวย คบ เสพภคธรรม (อันเป็นโลกียะ) ที่ไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่นหลายอย่างคือ ความ เป็นพระเจ้าประเทศ ความ เป็นเอกราช จักรพรรดิราชสมบัติ และเทวราช-สมบัติเป็นต้น และครั้งได้เป็นพระพุทธเจ้า ก็ได้เสวย คบ เสพภคธรรม (อันเป็นโลกุตระ) ที่ไม่สาธารณะแก่บุคคลอื่นหลายอย่างคือ อุดริมนุสธรรม มีฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ การเจริญมรรคและการทำ ผลให้แจ้งเป็นต้น.

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะความหมายว่า ทรงเสพภคธรรม ดังพรรณนามาจะนี้.

เพราะเหตุที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ทรงเสพโลกียสมบัติ และโลกุตระสมบัติ

จำนวนมาก ฉะนั้น จึงได้รับขนานพระ-

นามว่า ภควา.

๕. ทรงมีคนรักดี

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีคนรักดี เป็นอย่างไร ? คือ พระองค์ทรงมีคนรักดี คือ มีคนที่รักคืออย่างมั่นคงอยู่มาก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทรงมีคนรักดี. เป็นความจริง พระตถาคตเจ้าชื่อว่า สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เพราะพร้อมด้วยคุณวิเศษที่มีอำนาจหาที่เปรียบประมาณมิได้ อาทิพระมหากรุณาและพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เพราะทรงมีอุปการะอย่างยิ่งยวดในหมู่สัตว์กับทั้งเทวดาและมนุษย์ ด้วยปโยคสมบัติอันยอดเยี่ยม นිරิตสัย มีการบำบัดสิ่งไม่เป็นประโยชน์ถึงก่อน มีการจัดสิ่งที่เป็นประโยชน์สุขให้ครบถ้วนเป็นเบื้องหน้า ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เพราะทรงมีรูปกายประดับด้วยคุณวิเศษอันไม่สาธารณะแก่นุคคลอื่น เช่น มหาปริสถลักษณะ ๓๒ ประการ อนุพยัญชนะ ๘๐ และพระรัศมีที่แผ่ชานออกไปวาหนึ่งเป็นต้น ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เพราะทรงประกอบด้วยเสียงสุดดีที่แสนไพเราะสนับสนุนบริสุทธิ แผ่ไปในไตรโลกเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า อิติปิโส ภควา ซึ่งพระองค์ทรงได้มาจากพระคุณตามที่เป็นจริง ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เพราะทรงดำรงมั่นอยู่ในพระคุณ มีความมักน้อยและความสันโดษเป็นต้นที่ถึงขั้นเป็นบารมีขั้นสูงสุด ชื่อว่า สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เพราะทรงประกอบด้วยคุณวิเศษอันยิ่งยวดมีทสพลญาณ และจตุเวสารัชชญาณเป็นต้น ชื่อว่า ทรงเป็นยอด คือ ทรงเป็นฐานให้เกิดความรักคืออย่างพร้อมมูล เพราะทรงเป็นบ่อเกิดแห่งความเอื้อเฟื้อ ความนับถือและความเคารพอย่างมากของสัตว์ทั้งหลายไม่จำกัดรวมทั้งเทวดาและมนุษย์ เพราะทรงเป็นผู้ที่น่าเลื่อมใสทุกด้าน โดยทรงนำความเลื่อมใสมาให้โดยประการทั้งปวงในโลก-สันนิวาตผู้ยึดถือประมาณ ๔ อย่างนี้ คือ ผู้ถือรูปเป็นประมาณก็เลื่อมใสในรูป ๑ ผู้ถือเสียงเป็นประมาณก็เลื่อมใสในเสียง ๑ ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ

ก็เลื่อมใสในความเศร้าหมอง ๑ ผู้ถือธรรมเป็นประมาณก็เลื่อมใสในธรรม ๑. บุคคลเหล่าใดตั้งอยู่ในโอวาทของพระองค์ ประกอบพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ความภักดีของบุคคลเหล่านั้น อันใครๆ จะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม ก็ลักไปไม่ได้. เป็นความจริง บุคคลเหล่านั้น แม้ตนเองจะต้องเสียชีวิต ก็จะไม่ยอมทิ้งความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้านั้น หรือ คำสั่งของพระองค์ ก็เพราะต่างมีความภักดีอย่างมั่นคง. ด้วยเหตุนี้แล พระพุทธเจ้า จึงตรัสว่า

ผู้ใดแลเป็นปราชญ์ เป็นผู้กตัญญูกต-
เวทีย์ ผู้นั้นยอมเป็นกัลยาณมิตรและมีความ
ภักดีอย่างมั่นคง

และว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนมหาสมุทรตั้งอยู่เสมอฝั่งเป็นธรรมคา ไม่ ล้นฝั่ง ฉะนั้นใด ภิกษุทั้งหลาย เหล่าสาวกของเราก็จะไม่ยอมล่วงละเมิดสิกขาบท ที่เราตถาคตบัญญัติแล้วแก่สาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ฉะนั้น เหมือนกันแล. พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงมีคนภักดี ดังพรรณนามาฉะนี้ เมื่อควรจะขนานพระนามว่า ภคตวา แต่กลับขนานพระนามว่า ภควา โดยลป ต อักษรเสียตัวหนึ่งแล้วแปลง ต อักษรอีกตัวหนึ่งให้เป็น ค อักษร ตามนัยแห่งนิรุกติศาสตร์.

เพราะเหตุที่พระศาสดาผู้ประกอบ
ด้วยพระคุณอันยิ่งยอด ทรงมีปกติแสวงหา
ประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์โลก ทรงมีคน
ภักดีมาก ฉะนั้น จึงได้รับขนานพระนาม
ว่า ภควา.

๖. ทรงกายภคกรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงกายภคกรรมเป็นอย่างไร ? คือ เพราะเหตุที่พระตถาคตเจ้า แม้ครั้งยังเป็นพระโพรหัสต์ทรงบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติ ได้ทรงกายขยอกทึงซึ่งสิริและอิสริยยศที่เรียกว่า ภคะ อย่างไม่ไยดีเหมือนทรงบัวนกก้อนเขพะทึงฉะนั้น. จริงอย่างนั้น อัฐภาพที่พระองค์ทรงสละสิริราชสมบัติอันเป็นเช่นกับราชสมบัติของเทวดาด้วยอำนาจการบำเพ็ญเนกขัมมบารมี กำหนดจำนวนไม่ได้ในชาติทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ คือ ในคราวเกิดเป็นโสมนัสสกุमार ในคราวเกิดเป็นหัตถิปาลกุมาร ในคราวเกิดเป็นอโยฆรบัตถิต ในคราวเกิดเป็นมุกปักขบัตถิต (พระเทมีย์) ในคราวเกิดเป็นพระเจ้าอุสุตโตสม. แม้ในอัฐภาพก่อน ๆ พระองค์ก็มีได้สำคัญสิริจักรพรรดิราชสมบัติมีความเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ อันเป็นเช่นเดียวกับความเป็นใหญ่ในเทวโลก และยศที่สง่างามด้วยรัตนะ ๗ ซึ่งเป็นที่อาศัยของสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิที่อยู่แต่เอื้อมว่า ยิ่งไปกว่าหญ้า ทรงละทิ้งไปอย่างไม่ไยดี แล้วเสด็จออกออกภิเษกกรรมณ์ จนได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงกายภคกรรมมีสิริเป็นต้น ดังพรรณนามาจะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายชื่อว่า ภค เพราะเป็นเครื่องไป คือ เป็นไปสม่าเสมอแห่งนักษัตรทั้งหลายที่ชื่อว่า ภา อันอาศัยโลกพิเศษซึ่งจำแนกเป็นภูเขาสีเนรุ ยุคันธร อุตตรทวีป กुरुทวีปและภูเขามิวันต์เป็นต้น ชื่อว่า โสภา เพราะมีความตั้งมั่นตลอดกับ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกาย คือ ทรงละภคกรรม แม้เหล่านั้น ด้วยการละฉันทราคะอันปฏิพัทธ์ในภคกรรมนั้น เพราะก้าวล่วงซึ่งสัตตาวาสอันอยู่อาศัยภคกรรมนั้น. พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงกายภคกรรมทั้งหลาย แม้ด้วยประการฉะนี้.

* ปาฐะ เป็นมุกผกุก แต่ในชาดก เป็น มุกปกุก แปลตามชาดก

**พระสูตรพระนามว่า ภควา เพราะ
ทรงละจักรพรรดิสิริ ยศ อีสริยะ สุข
และการสะสมโลก.**

๗. ทรงกายภาคธรรม

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรง-
กายภาคธรรมเป็นอย่างไร? คือ ชื่อว่า ภาคะ ได้แก่ โภกฐาสทั้งหลาย.
โภกฐาสเหล่านั้นมีหลายอย่าง ด้วยอำนาจขั้น आयตนะ ชาติเป็นต้น แม้ขั้น
อายตนะ ชาติเป็นต้นนั้น ก็มีโภกฐาสหลายอย่าง ด้วยอำนาจขั้นมีรูป
เวทนาเป็นต้น และด้วยอำนาจขั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงตัดขาดกิเลสเป็นเหตุให้แน่นซ้าทั้งหมด (ปปีญจะ) กิเลสเครื่องประกอบ
ไว้ทั้งหมด (โยคะ) กิเลสเครื่องรัดรั้ง (กัณฐะ) ทั้งหมด กิเลสเครื่องผูกมัด
ไว้ทั้งหมด (สังโยชน์) ได้แล้ว จึงบรรลุอมตชาติ ทรงกายขยอกทั้งภาค-
ธรรมเหล่านั้นโดยมีทรงโยคี คือ ไม่เสด็จหวนกลับมาหาภาคธรรมเหล่านั้น.
จริงอย่างนั้น พระองค์ทรงกาย ขยอก สลัด ทั้งส่วนแห่งธรรมทั้งหมดทีเดียว
โดยไม่มีส่วนเหลือ แม้ด้วยการจำแนกธรรมไปตามลำดับบทยามีอาทิ คือ ปฐวี
อาโป เตโช วาโย ซึ่งมีอยู่ในที่ทุกแห่งทีเดียว จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา
กาย มนะ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ จักขุวิญญาณ ฯลฯ
มโนวิญญาณ จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส จักขุสัมผัสชาเวทนา ฯลฯ มโน-
สัมผัสชาเวทนา จักขุสัมผัสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสชาสัญญา จักขุ
สัมผัสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสชาเจตนา รูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา
รูปวิตก ฯลฯ ธรรมวิตก รูปวิจารณ์ ฯลฯ ธรรมวิจารณ์ ท้าวถ้วนทุกอย่าง. สมจริง
ดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ ดังนี้ว่า อานนทฺ์ สิ่งใดที่ตัดขาดสละแล้ว คายแล้ว

พ้นแล้ว ละได้แล้ว สละคืนแล้ว ตถาคตจักกลับมาหาสิ่งนั้นอีก เรื่องนี้ไม่ใช่
ฐานจะมีได้. พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า
ทรงกายภาคธรรม ดังว่ามานี้.

อีกประการหนึ่ง บทว่า ภาค วมิ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงกาย ขยอก สละ ทั้งธรรมทั้งหมด คือ กุศลธรรมและอกุศลธรรม
ธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษ ธรรมที่เลวและประณีต ธรรมที่มีส่วนเปรียบ
ด้วยธรรมดำ และธรรมขาว ทางพระโอรุสคืออริยมรรคญาณ และทรง
แสดงธรรมเพื่อความเป็นอย่างนั้น แก่บุคคลเหล่านี้. สมจริงดังพระดำรัสที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้ธรรมทั้งหลายเธอก็
ต้องละ จะป่วยกล่าวไปใยถึงธรรมเล่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตจึงแสดงธรรม
เปรียบด้วยแพแก่เธอทั้งหลาย เพื่อต้องการให้ถ่ายลอน มิใช่เพื่อให้ยึดถือ
เป็นต้น. พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ภควา เพราะหมายความว่า ทรงกาย
ภาคธรรม แม้ดังพรรณนามาจะนี้.

เพราะเหตุที่ธรรมดำและธรรมขาว

ซึ่งแยกประเภทออกเป็น ชั้น อายตนะ

ธาตุเป็นต้น อันพระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหา

พระคุณอันยิ่งใหญ่ทรงกายได้แล้ว ฉะนั้น

พระองค์จึงได้รับขนานพระนามว่า ภควา.

ด้วยเหตุนี้ พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

พระชินเจ้าทรงพระนามว่า ภควา

เพราะหมายความว่า ทรงมีภาคธรรม ทรง

อบรมพุทธกรธรรม ทรงเสพภาคธรรม

ทรงมีภาคธรรม ทรงมีคนภักดี ทรงกาย

ภคธรรม ทรงกายภคธรรม.

อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น.

ความหมายของ อรห

บทว่า อรหตา ความว่า **อันพระผู้มีพระภาคเจ้า** ผู้ชื่อว่า เป็น พระอรหันต์ เพราะเหตุเหล่านี้คือ เพราะทรงห่างไกลจากกิเลสทั้งหลาย ๑ เพราะทรงทำลายข้าศึกคือกิเลสไม่มีส่วนเหลือ ๑ เพราะทรงทำลายซึ่งกำแห่งสังสารจักร ๑ เพราะทรงควรแก่ปัจจัยเป็นต้น ๑ เพราะไม่มีความลับ ในการทำบาป ๑. นี้คือความย่อในบทนี้ ส่วนความพิสดารพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในวิสุทฺธิมรรคเกิด.

อนึ่ง ในอธิการนี้พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ ด้วยบทว่า ภควตา นี้ ท่านแสดงถึงความถึงพร้อมด้วยพระรูปกาย อันไม่สาธารณ์แก่บุคคลอื่น ประดับ ด้วยมหาปริสติกษณะ ๓๒ ประการ อนุพยัญชนะ ๘๐ และพระเกตุมาลา มีรัศมีแผ่ไปได้ประมาณ ๑ วา ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ผู้ชื่อว่าทรงบุญ-ลักษณะไว้ตั้ง ๑๐๐ เพราะทรงมีบุญสมภารที่ทรงสั่งสมไว้หลายอสงไขยกัป ด้วยการแสดงว่าพระองค์ทรงกายภคธรรมได้แล้ว. ด้วยบทว่า อรหตา นี้ ท่านแสดงถึงความถึงพร้อมด้วยพระธรรมกายที่เป็นอินฺทีย อาทิ พลญาณ ๑๐ เวสารัชชญาณ ๔ อสารถนญาณ ๖ และอาเวณิกพุทธธรรม (ธรรมเฉพาะ พระพุทธเจ้า) ๑๘ เพราะแสดงการบรรลุสัมพัญญุตญาณมีการสิ้นอาสวะเป็น ปทัฏฐาน โดยการแสดงการละกิเลสที่ไม่มีส่วนเหลือด้วยบททั้งสอง ท่านแสดง ถึงความที่พระองค์อันนักปราชญ์ชาวโลกนับถือมาก ๑ ความที่พระองค์อัน คฤหัสถ์และบรรพชิตพึงเข้าไปหา ๑ ความที่พระองค์ทรงสามารถในการบำบัด ทุกข์ทางกาย และทางใจของคฤหัสถ์ และบรรพชิตเหล่านั้น ผู้เข้าไปหา ๑

ความที่พระองค์ทรงมีอุปการะด้วยอามิสทาน และธรรมทาน ๑ ความที่พระองค์ทรงสามารถในการชักนำประชาชนให้ประกอบด้วยคุณที่เป็นโลกิยะ และโลกุตระ ๑. อนึ่ง ด้วยบทว่า ภควตา นี้ ท่านแสดงความถึงพร้อมด้วยจรณะ (ของพระองค์) โดยแสดงความประกอบพร้อมด้วยวิหารธรรม อันวิเศษมีทิววิหารธรรมเป็นต้น อันเป็นยอดในบรรดาจรณธรรมทั้งหลาย. ด้วยบทว่า อรหตา นี้ ท่านแสดงความถึงพร้อมด้วยวิชา โดยแสดงการบรรลุอัสวัภยญาณ อันเป็นยอด (สูงสุด) ในวิชาทุกประการ. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทแรก (ภควตา) ท่านประกาศถึงการประกอบด้วยเวสัชชญาณข้อหลัง ๒ ข้อ โดยแสดงความที่อันตรายิกธรรม และนิยานิกรรม อันพระองค์ทรงจำแนกไว้ ไม่มีผิดพลาด. ด้วยบทหลัง (อรหตา) ท่านประกาศถึงการประกอบด้วยเวสัชชญาณข้อแรก ๒ ข้อ โดยแสดงการละกิเลส พร้อมทั้งวาสนาได้ไม่มีเหลือ.

อนึ่ง ด้วยบทแรก (ภควตา) ท่านประกาศถึงความบริบูรณ์แห่งอริยฐานธรรมคือสัจจะ และอริยฐานธรรมคือจาคะ โดยแสดงถึงปฎิญาญาณสัจจะ วีสัจจะ และญาณสัจจะของพระตถาคต โดยแสดงถึงการสละทิ้งกามคุณ ความเป็นใหญ่ทางโลก ยศ ลาภ และสักการะเป็นต้น และโดยแสดงถึงการสละทิ้งอกิสังขารคือกิเลสไม่มีเหลือ. ด้วยบทที่ ๒ (อรหตา) ท่านประกาศถึงความบริบูรณ์แห่งอริยฐานธรรมคืออุปสมะ และอริยฐานธรรมคือปัญญา โดยแสดงถึงการได้บรรลุ การสงบระงับสังขารทั้งหมด และโดยแสดงถึงการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ.

จริงอย่างนั้น ความมีอริยฐานธรรมคือสัจจะเป็นบารมีของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทำอภินิหารไว้ในโลกุตระคุณ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงบำเพ็ญบารมีทุกข้อตามปฎิญา เนื่องจากทรงประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ความมีอริยฐานธรรมคือจาคะเป็นบารมี

ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงสละทิ้งสิ่งที่เป็นข้าศึก ความมีอธิษฐานธรรมคือ
อุปสมะเป็นบารมี ถึงความบริบูรณ์ เพราะทำจิตใจสงบด้วยคุณทั้งหลาย รวม
ความว่า อธิษฐานธรรมคือปัญญา ถึงความบริบูรณ์ เพราะความที่พระองค์
ทรงฉลาดในอุบายอันเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ดังพรรณนามานี้แล. อนึ่ง
อธิษฐานธรรมคือสัจจะ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงปฎิญาณว่า จักให้ไม่ทำ
ชนผู้ขอให้ฉลาดเคลื่อน (พลาดหวัง) คือ เพราะทรงให้โดยไม่ทำปฎิญาณให้
ฉลาดเคลื่อน อธิษฐานธรรมคือจาคะ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงสละ
ไทยธรรม อธิษฐานธรรมคืออุปสมะ ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงระงับภัย
คือ โลภะ โทสะ โมหะ ได้ในเมื่อผู้รับไทยธรรมไม่มี และไทยธรรมคือทาน
หมดไป อธิษฐานธรรมคือปัญญา ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงให้ตามควร
ตามกาล และตามวิธี และเพราะทรงยังด้วยปัญญา. ความบริบูรณ์แห่งอธิษฐาน
ธรรม ๔ แม้ในบารมีที่เหลือก็พึงทราบตามนัยนี้. ก็บารมีทั้งหมด อบรม
(ทำให้เกิดมี) ด้วยสัจจะ เเด่นชัดด้วยจาคะ เพิ่มพูนด้วยอุปสมะ บริสุทธิ์ด้วย
ปัญญา รวมความว่า อธิษฐานธรรม คือ สัจจะของพระตถาคต ผู้ประกอบ
ด้วยอธิษฐานธรรม ๔ ถึงความบริบูรณ์ ดังพรรณนามานี้.

ศีลวิสุทธิตี ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วยอธิษฐานธรรม
คือสัจจะ อาชีวิวิสุทธิตี ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วยอธิษฐาน
ธรรมคือจาคะ จิตวิสุทธิตี ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วยอธิษ-
ฐานธรรมคืออุปสมะ ทิฏฐิวิสุทธิตี ถึงความบริบูรณ์ เพราะทรงประกอบด้วย
อธิษฐานธรรมคือปัญญา อนึ่ง ศีลของพระตถาคตนั้น พึงทราบด้วยการอยู่
ร่วมกัน เพราะทรงประกอบด้วยอธิษฐานธรรมคือสัจจะ. ความสะอาด พึง
ทราบด้วยการแลกเปลี่ยน (สังโฆหาร) เพราะทรงประกอบด้วยอธิษฐานธรรม
คือ จาคะ. กำลังใจ พึงทราบในคราวมีอันตรายทั้งหลาย เพราะทรงประกอบด้วย

อธิฐานธรรมคืออุปสมะ. ปัญหา ฟังทราบในคราวสนทนา เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือปัญญา. อนึ่ง พระตถาคต อันโทสะประทุษร้ายไม่ได้ ทรงยับยั้งพระทัยให้อยู่เหนือโทสะได้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือสัจจะ พระตถาคต อันโลภะให้ละโมภะไม่ได้ ทรงเสพปัจจัย เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือจาคะ. พระตถาคต อันภยทำให้หวาดกลัวไม่ได้ ทรงหลีกเว้นได้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคืออุปสมะ. พระตถาคต อันโมหะให้หลงไม่ได้ ทรงจัดโมหะเสียได้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือปัญญา.

อนึ่ง การที่ทรงบรรลุถึงเนกขัมมสุข ของพระตถาคตนั้น ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือสัจจะ. การที่ทรงบรรลุถึงปวิเวกสุข ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือจาคะ. การที่ทรงบรรลุถึงอุปสมสุข ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคืออุปสมะ. การที่ทรงบรรลุถึงสัมโพธิสุข ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือปัญญา.

อีกอย่างหนึ่ง การที่ทรงบรรลุถึงปีติและสุขอันเกิดจากวิเวก ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือสัจจะ การทราทรงบรรลุถึงปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือจาคะ. การที่ทรงบรรลุถึงสุขทางกายอันเกิดจากปีติ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคืออุปสมะ. การที่ทรงบรรลุถึงอุเบกขา และสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์ของสติ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือปัญญา.

อนึ่ง การที่ทรงประกอบด้วยความสุขอันเกิดจากปัจจัย ซึ่งมีบริวารสมบัติเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือ

สัจจะ เหตุที่ไม่ตรัสให้คลาดเคลื่อน. การที่ทรงประกอบด้วยความสุขตามสภาวะ ซึ่งมีความสันโดษเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐาน-ธรรมคือจาคะ เหตุที่พระองค์ไม่มีโลภะ. การที่ทรงประกอบด้วยความสุขอันเกิดจากเหตุมีความเป็นผู้ได้ทำบุญไว้แล้วเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคืออุปสมะ เหตุที่พระองค์ไม่ทรงถูกกิเลสครอบงำ. การที่ทรงประกอบด้วยความสุขอันเกิดจากความสงบระงับทุกข์ ซึ่งมีวิมุตติสมบัติเป็นลักษณะ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐาน-ธรรมคือปัญญา เหตุที่ทรงบรรลุนิพพานได้ด้วยญาณสมบัติ.

อนึ่ง การที่ตรัสรู้และแทงตลอดศีลขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือสัจจะ การที่ตรัสรู้และแทงตลอดสมาธิขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือจาคะ. การที่ตรัสรู้และแทงตลอดปัญญาขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือปัญญา. การที่ตรัสรู้และแทงตลอดวิมุตติขั้นอันเป็นอริยะได้สำเร็จ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงประกอบด้วยอริยฐานธรรมคืออุปสมะ. ความสำเร็จแห่งปัจฉัย ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอริยฐานธรรมคือสัจจะ ความสำเร็จแห่งการสละทิ้งทั้งปวง ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอริยฐานธรรมคือจาคะ. ความสำเร็จแห่งอินทริยสังวร ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอริยฐานธรรมคืออุปสมะ ความสำเร็จแห่งพุทธิ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอริยฐานธรรมคือปัญญา. และความสำเร็จแห่งนิพพาน ท่านก็แสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอริยฐานธรรมคือปัญญานั้น. อนึ่ง การได้ตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอริยฐานธรรมคือสัจจะ การได้อริยวงศ์ ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอริยฐานธรรมคือจาคะ. การได้อริยวิหารธรรม ๔

ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิษฐานธรรมคืออุปสมะ. การได้อริยโฆหาร ๔ ท่านแสดงไว้ เพราะทรงบำเพ็ญอธิษฐานธรรมคือปัญญา.

อีกนัยหนึ่ง ท่านประกาศพระมหากรุณาของพระตถาคตเจ้า โดยแสดงการที่พระองค์ทรงปรารภนาโลกียสมบัติ และโลกุตรสมบัติ แก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยบทว่า ภควตา นี้. ประกาศปหานปัญญา โดยแสดงการที่พระองค์ทรงสมบุรณ์ด้วยการละด้วยบทว่า อรหตา นี้. บรรดาพระปัญญาและพระกรุณาทั้งสองนั้น ประกาศการที่พระองค์ทรงบรรลुความเป็นพระ-สัทธรรมราชา ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงจำแนกธรรมไว้ อย่างดี ด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงหน่ายในสังสารทุกข์ ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงทำลายสังสารทุกข์ด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงกำหนดรู้สังสารทุกข์ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงเริ่มแก้ทุกข์ของบุคคลอื่นด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงมีพระทัยมุ่งมั่นต่อปรีณิพพานด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงบรรลुปรีณิพพานนั้น ด้วยพระกรุณา. ประกาศการที่พระองค์ทรงข้ามพ้นสังสารด้วยพระองค์เอง ด้วยพระปัญญา ประกาศการที่พระองค์ทรงยังบุคคลเหล่านี้ให้ข้ามพ้นสังสารด้วยพระกรุณา. ประกาศความสำเร็จแห่งความเป็นพุทธะด้วยพระปัญญา ประกาศความสำเร็จแห่งพุทธกิจ ด้วยพระกรุณา.

อีกประการหนึ่ง ประกาศภาวะที่พระองค์ทรงเผชิญอยู่ในสังสารในภูมิแห่งพระโพธิสัตว์ ด้วยพระกรุณา ประกาศการที่พระองค์ไม่ยินดีในสังสารนั้น ด้วยพระปัญญา. อนึ่ง ประกาศการที่พระองค์ทรงทำบุคคลเหล่านี้ให้ได้รับอภิเษก (ด้วยน้ำอมฤต) ด้วยพระกรุณา ประกาศการที่พระองค์ไม่ทรงหวั่นเกรงบุคคลเหล่านี้ ด้วยพระปัญญา. (ประกาศพระดำรัสที่ว่า) เมื่อ

รักษาคณอื่น ก็ชื่อว่า รักษาตนด้วยพระกรุณา (ประกาศพระดำรัสที่ว่า) เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาคณอื่นด้วย ด้วยพระปัญญา. อนึ่ง ประกาศการที่พระองค์ไม่ทำบุคคลอื่นให้เดือดร้อน ด้วยพระกรุณาประกาศการที่พระองค์ไม่ทำพระองค์เองให้เดือดร้อน ด้วยพระปัญญา. ด้วยการที่ไม่ทรงทำพระองค์เองให้เดือดร้อนนั้น จึงเป็นอันสำเร็จภาวะเป็นบุคคลที่สี่ (พระอรหันต์) ในบรรดาคณผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเองเป็นต้น. อนึ่ง ประกาศความที่พระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของโลก ด้วยพระกรุณาประกาศความที่พระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของพระองค์เอง ด้วยพระปัญญา. อนึ่งประกาศภาวะที่พระองค์ไม่มีอาการฟูปลง (ด้วยอำนาจความเกียจคร้าน) ด้วยพระกรุณา ประกาศภาวะที่พระองค์ไม่มีอาการฟูขึ้น (ด้วยอำนาจกิเลส) ด้วยพระปัญญา.

อนึ่ง ในบรรดาสรรพสัตว์ การทรงอนุเคราะห์ หมู่ชนของพระตถาคตเจ้า มีเพราะพระกรุณา แต่พระตถาคตเจ้าก็หาได้มีพระทัยปราศจากพระกรุณาในที่ทุกแห่งไม่ เพราะทรงคล้อยตามพระปัญญา พระองค์ทรงมีพระทัยปล่อยวางในธรรมทั้งปวง ก็ด้วยพระปัญญา แต่พระองค์ก็หาได้ทรงประพฤติเพื่ออนุเคราะห์สัตว์ทุกประเภทไม่ เพราะทรงคล้อยตามพระกรุณา. เหมือนอย่างว่า พระกรุณาของพระตถาคตเจ้า เว้นจากความเสนาหา และความโศก ฉันทใด พระปัญญาของพระองค์ก็ฉันทนั้น คือพ้นจากอหังการ และมมังการ รวมความว่า พระกรุณาและปัญญา (ของพระองค์) ต่างชำระกันและกันให้บริสุทธิ์ จึงควรเห็นว่า เป็นพระคุณบริสุทธิ์อย่างยิ่ง. บรรดาพระกรุณาและพระปัญญาทั้งสองนั้น ขอบเขตแห่งพระปัญญาเป็นพละ ขอบเขตแห่งพระกรุณาเป็นเวสารัชชะ. บรรดาพละและเวสารัชชะทั้งสองนั้น เพราะทรงประกอบด้วยพละ พระตถาคตเจ้าจึงไม่ถูกคนอื่น

ครอบงำ เพราะทรงประกอบด้วยเวสารัชชะ พระองค์จึงทรงครอบงำคนอื่น
ได้. ความสำเร็จแห่งสัตถุสัมปทา (ของพระองค์) มิได้เพราะผลทั้งหลาย
ความสำเร็จแห่งศาสนสัมปทามิได้เพราะเวสารัชชะทั้งหลาย. อนึ่ง ความสำเร็จ
แห่งพุทธรัตนะมิได้เพราะผลทั้งหลาย ความสำเร็จแห่งธรรมรัตนะมิได้
เพราะเวสารัชชะทั้งหลาย. นี่เป็นการแสดงเพียงแนวทางการขยายความของ
บททั้งสองที่ว่า ภควตา อรหตา ในที่นี้.

เหตุผลที่กล่าว วุตต์ ไว้สองครั้ง

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ท่านกล่าวคำว่า วุตต์ เหตุ ภควตา
ไว้แล้ว จึงกล่าวคำว่า วุตต์ ไว้อีกเล่า? ตอบว่า ท่านกล่าวคำว่า วุตต์
ไว้อีก ก็เพื่อแสดงความแน่นอน โดยปฏิเสชการได้ฟังตามกันมา. เหมือน
อย่างว่า คนบางคนได้ฟังมาจากคนอื่นแล้วพูด ถ้าว่าเรื่องนั้นคนอื่นนั้นมิได้พูด
เอง คือ คนอื่นนั้นมิได้พูดเอง เพราะมีคนอื่นพูดไว้อีกทีหนึ่ง และเรื่องนั้น
คนอื่นนั้น ก็ได้พูดเองโดยที่แท้ ได้ฟังมาอีกต่อหนึ่งฉันใด ในที่นี้หาเป็น
ฉันนั้นไม่. เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงสดับมาจากบุคคลอื่น
ตรัสสิ่งที่พระองค์ทรงบรรลุด้วยพระองค์เอง ด้วยพระสยัมภูญาณ เพราะเหตุ
นั้น เพื่อแสดงความแปลกกันของ วุตต์ สองคำนี้ ท่านจึงได้กล่าวคำว่า วุตต์
ซ้ำถึงสองครั้ง. มีคำอธิบายดังนี้ว่า ก็ข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
ก็แลข้อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเองตรัสไว้ หาใช่ผู้อื่นกล่าวไว้ไม่เลย หา
ใช่พระองค์ได้ทรงสดับ ต่อมาจากคนอื่นไม่. จริงอยู่ การกล่าวซ้ำย่อมช่วย
ให้เข้าใจความหมายของกันและกันเพราะเหตุนี้ จึงไม่มีข้อเสียหายในเพราะ
การกล่าวซ้ำ. แม้ในที่แห่งอื่นจากที่นี้ก็มิมีนัย อย่างเดียวกันนี้.

อนึ่ง ที่ท่านกล่าวคำว่า วุตฺตํ ไว้ซ้ำถึงสองครั้ง ก็เพื่อแสดงว่าไม่มี การรจนาไว้ก่อน. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมได้เหมาะแก่ อริยาคัยของบริษัทที่มาประชุมกัน เพราะทรงมีปฏิภาณเกิดขึ้นอย่างฉับพลัน เหตุที่ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ไม่มีกิจรจนาเตรียมไว้ก่อน เปรียบเหมือน ทานเป็นต้น กิจรจนา(แสดง) ไปตามเหตุการณ์. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดง คำนี้ไว้ว่า ก็เรื่องนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้ว ก็เล่าเรื่องนั้นหาได้ ทรงประมวลมาด้วยตักกะ คิดใคร่ตรองไว้ก่อนด้วยอำนาจการรจนาไว้ก่อนไม่ โดยที่แท้แล้ว พระองค์ตรัสขึ้นมาอย่างฉับพลัน เหมาะสมแก่อริยาคัยของ เวไนยสัตว์เลยทีเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า วุตฺตํ ไว้สองครั้งก็เพื่อแสดงว่าพระ คำรัสไม่มีใครปฏิบัติได้. เป็นความจริง พระคำรัสใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้ว ก็เป็นอันตรัสแล้วทีเดียว ใคร ๆ ไม่สามารถจะคัดค้านพระคำรัส นั้นได้ เพราะอักษระสมบูรณ์ และอรรถก็สมบูรณ์ด้วย. สมจริงดังคำที่ท่าน กล่าวไว้ดังนี้ว่า ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้เป็น ไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี สมณะหรือพราหมณ์ จะปฏิบัติไม่ได้. ท่านกล่าวไว้อีกข้อหนึ่งว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือ พราหมณ์พึงมากล่าวในที่นี้ว่า ทุกข์ใดที่พระสมณโคดมบัญญัติไว้ ทุกข์นี้ไม่ ใช่อริยสังข์ ข้อที่เราตถาคตจักเว้นทุกขอริยสังข์นี้แล้ว บัญญัติทุกข์อื่นว่า เป็น อริยสังข์ ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ดังนี้ เป็นต้น. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวคำว่า วุตฺตํ ไว้สองครั้ง ก็เพื่อแสดงว่าพระคำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มี ใครปฏิบัติได้.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า วุตุต ไว้สองครั้งก็เพื่อจะแสดง ภาวะที่จะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังทั้งหลาย. เป็นความจริง บุคคลผู้มีใช้ สัพพัญญูไม่รู้อาสยะเป็นต้น ของบุคคลเหล่านี้ กล่าวคำใดไม่ถูกเทศะหรือไม่ ถูกกาละ คำนั้นแม้จะเป็นคำจริง ก็ไม่ชื่อว่ากล่าวไว้เลย เพราะไม่สามารถใน อันให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังทั้งหลาย จะป่วยกล่าวไปไปถึงคำที่ไม่จริงเล่า. แต่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทราบอาสยะเป็นต้นของบุคคลเหล่านี้ เทศะ กาละ และความสำเร็จประโยชน์อย่างถูกต้องทีเดียว เพราะพระองค์ทรงเป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสพระดำรัสใดไว้ พระดำรัสนั้น ก็ชื่อว่าตรัส ไว้เสร็จแล้วทีเดียว เพราะให้สำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์แก่ผู้ฟังทั้งหลาย โดยส่วนเดียว การอ้อมค้อมแห่งพระดำรัสนั้นไม่มี เพราะพระองค์มิได้ตรัส ไว้. เพราะเหตุนี้ ท่านกล่าวคำว่า วุตุต ไว้สองครั้งก็เพื่อจะแสดงภาวะที่ จะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังทั้งหลายด้วย.

อีกประการหนึ่ง คำที่มีความหมายที่ใคร ๆ เข้าใจไม่ได้ และคำที่ ใคร ๆ ปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ไม่ชื่อว่าฟังเสร็จแล้วฉันใด คำที่ ใคร ๆ รับด้วยดีไม่ได้ ได้ชื่อว่ากล่าวแล้วฉันนั้น. ก็บริษัท ๔ รับพระดำรัส ของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยดีแล้ว พวกกันปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้น. เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวคำว่า วุตุต ไว้สองครั้งเพื่อแสดงว่าพระดำรัส ของพระผู้มีพระภาคเจ้า สاءกรบไว้ด้วยดีทีเดียว.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า วุตุต ไว้สองครั้งเพื่อแสดงว่าพระ ดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ขัดแย้งกับพระอริยเจ้าทั้งหลาย. เหมือน อย่างว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมแยกประเภท เป็นกุศล อกุศล สาวัชชะ(มีโทษ) และอนวัชชะ(ไม่มีโทษ) ปวัตติ(ความเป็นไป) นิวัตติ (ความหมุนกลับ) สมมติสัจจะ และปรมัตตสัจจะ ไม่คลาดเคลื่อน ฉันใด

แม้พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระธรรมเสนาบดีเป็นต้นก็ฉนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ก็ตาม ปรีนิพพานแล้วก็ตาม ก็กล่าวคล้อยตามเทศนาของพระองค์ หาได้มีวาทะเป็นต่าง ๆ กัน ในเทศนานั้นไม่ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว ในกาลต่อมาจากนั้น แม้พระอริยสงฆ์ผู้เป็นพระอรหันต์ก็กล่าวไว้. ท่านกล่าวคำว่า วุตฺติ ไว้เช่นนั้น (ซ้ำสองครั้ง) ก็เพื่อจะแสดงว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ขัดแย้งกับพระอริยเจ้าทั้งหลายดังพรรณามาจะนี้.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า วุตฺติ ไว้สองครั้งก็เพื่อแสดงว่าพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า มีนัยอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ก่อน ๆ ตรัสไว้. แม้จะมีความแตกต่างกันในเรื่องชาติ โคตร และจำนวนอายุเป็นต้น แต่พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย ก็ไม่มีความแตกต่างกันด้วยพระธรรมเทศนา เหมือนกับที่ไม่ทรงมีความแตกต่างกันด้วยพระคุณมีทสพลาญจนเป็นต้น. พระพุทฺธเจ้าเหล่านั้นตรัสไม่ขัดกันเองและตรัสคำนี้ไม่ขัดแย้งกับคำหลังด้วยพระองค์เอง เพราะเหตุนี้ จึงสมด้วยคำที่ท่านกล่าวไว้ ดังนี้ว่า พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย และพระผู้มีพระภาคเจ้า ของเราทั้งหลาย ในปัจจุบันตรัสไว้แล้วด้วยพระองค์เองเมื่อก่อนเป็นจันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ก็ตรัสคำนี้ไว้ฉนั้น. ท่านกล่าวคำว่า วุตฺติ ไว้สองครั้งเพื่อแสดงว่า คำสอนของพระพุทฺธเจ้า มีนัยเดียวกับที่พระพุทฺธเจ้า พระองค์ก่อน ๆ ตรัสไว้ และมีนัยเดียวกับที่พระองค์เองตรัสไว้ในพระสูตรอื่น ๆ ดังพรรณนามาจะนี้. ความไม่ขัดแย้งกันแห่งเทศนาของพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย ในที่ทุกแห่งเป็นอันท่านแสดงไว้แล้วด้วยคำนั้น.

อีกประการหนึ่ง คำว่า **วุดุตฺ** คำที่สองพึงเห็นว่าเป็นคำพุดถึงภาวะ คือ ความยิ่งใหญ่. มือธิบายดังนี้ว่า ก็คำนี้**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้แล้ว ได้แก่คำพุดที่จะกล่าวต่อไปนี้มีอาทิว่า **เอกธมฺมํ ภิกฺขเว พระผู้มีพระภาคเจ้า** ผู้พระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว. อีกประการหนึ่ง คำว่า **วุดุตฺ** นี้ หมายถึง พุดถึงบทที่สองอีกบทหนึ่ง โดยที่แท้พึงเห็นว่า มีความหมาย หมายถึงการพุด ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงแสดงไว้อย่างนี้ว่า ก็คำนี้**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้แล้ว ก็แลคำนั้นไม่ใช่สักแต่ว่าตรัสไว้แล้ว คือ ไม่ใช่สักแต่ว่าทรงบอกไว้แล้ว โดยที่แท้ทรงแสดงถึงกุศลมูลของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย.

อีกประการหนึ่ง คำว่า **วุดุตฺ** ที่เป็นบทที่สองนี้ มีความหมายว่า ประพฤติ. กับถนมือธิบายดังนี้ว่า ก็คำนี้**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว ก็แลคำนั้น ไม่ใช่เพียงแต่สักว่าตรัสไว้แล้ว ที่แท้คำนั้น ทรงบำเพ็ญ คือ ทรงประพฤติจนเกิดประโยชน์. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงแสดงไว้ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**มีปกติตรัสอย่างไร ก็มีปกติทำอย่างนั้น. อีกประการหนึ่ง มีความหมายว่า (คำนั้น) เป็นคำที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า** คือ ผู้ควรเรียกว่าพระอรหันต์ตรัสไว้แล้ว. อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า **วุดุตฺ** (คำแรก) ไว้ หมายถึงการทรงยกขึ้นแสดงถ้อยคำแต่โดยย่อ. กล่าวคำว่า **วุดุตฺ** ไว้ซ้ำอีกหมายถึงการแสดงขยายถ้อยคำโดยพิสดาร. เป็นความจริง **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงแสดงธรรม ทั้งโดยย่อทั้งโดยพิสดาร.

อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า **วุดุตฺ** **เหตํ ภควตา** ไว้แล้ว ก็กล่าวคำว่า **วุดุตฺ** ไว้ซ้ำอีก ก็เพื่อแสดงว่าไม่มีคำพุดที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ตรัสไว้ไม่ดี. เป็นความจริง **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงละโทษทุกอย่างพร้อมทั้ง

วาสนา(ความเคยชิน) ไว้แล้ว มีครรลองแห่งคำพูดไม่ผิดพลาดจึงไม่มีคำพูดที่ไม่ดีแม้ในกาลไหน ๆ เพราะพระองค์ทรงมีวิจิตรกรรมอันคล้ายตามพระญาณอยู่ตลอดเวลา. เหมือนอย่างว่า คนบางพวกในโลก พูดอะไร ๆ ออกไปเพราะคะนองหรือเพราะความสนุกสนาน เนื่องจากผลอสติ ต่อมา รู้ตัวก็ทำคำพูดที่พูดไปแล้วตอนก่อนให้เป็นอันไม่ได้พูด ปรับปรุงคำพูดบ้าง ไม่ปรับปรุงบ้างเป็นอันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าจะเป็นอันนั้นนั้นหาไม่ได้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีพระทัยมั่นคงอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ มีความไม่ผลอสติเป็นธรรมดา และมีความไม่เลอะเลือนเป็นธรรมดา เมื่อจะทรงประกาศอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นสวานานุตแอรียะ มีสาระที่น่าสดับให้เป็นเหมือนไปรยฝนอำมฤตแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้กำลังสดับบรรดที่น้อมนำเข้าไปด้วยปฏิภาณปฏิสัมภทา อันพระสัพพัญญุตญาณประทับประคองแล้ว อันเป็นโสดายคนะและรสายคนะ เพราะกรรมวิญญอันพิเศษที่ผ่องใสและบริสุทธิ์ ซึ่งไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น เกิดมาจากบุญสมภาร อันสั่งสมไว้แล้วตลอดกาลประมาณไม่ได้ได้ตรัสพระดำรัสเหมาะแก่อัชฌาศัยของเวไนยสัตว์ ด้วยภาษาที่เหมาะสมแก่สภาวะด้วยพระสุรเสียงที่ก้องกังวาลดังเสียงร้องของนกการเวก. ในพระดำรัสนั้น ไม่มีความผิดพลาดแม้เพียงปลายขนทราย แล้วโอกาสที่จะตรัสพระดำรัสไม่ดีจักมีมาแต่ไหน ? เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงว่า คำใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว คำนั้นก็อันตรัสแล้วทีเดียว ไม่มีพระดำรัสที่ไม่ได้ตรัสไว้หรือตรัสไว้ไม่ดีในกาลไหน ๆ ท่านจึงกล่าวว่า ก็คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ดังนี้แล้ว กล่าวไว้อีกว่า พระอรหันต์กล่าวไว้แล้ว เพราะเหตุนั้นในที่นี้จึงไม่มีโทษแห่งคำที่กล่าวซ้ำอีก. ฟังทราบว่ ศัพท์ที่กล่าวซ้ำไว้มีประโยชน์ในที่นี้ดังพรรณนามาจะนี้.

อธิบาย อิติศัพท์

อิติศัพท์นี้ ในบทว่า อิติ เม สุตฺ นี้ ต่างกันโดยความหมาย เป็นอเนกมีอาทิว่า ความหมายว่า เหตุ ความหมายว่า ปริสมาป็นนะ ความหมายว่า เป็นเบื้องต้น ความหมายว่า ปทัตถปริยาเย (ขยายความหมายของบท) ความหมายว่า ปการะ (ประการ) ความหมายว่า นิทฺสสนะ ความหมายว่า อวธารณะ. จริงอย่างนั้น อิติ ศัพท์นั้น ปรากฏในความหมายว่า เหตุ ในประโยคเป็นต้นว่า กิษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่เรียกว่า รูป เพราะเหตุที่แตกสลายแล. ปรากฏในความหมายว่า ปริสมาป็นนะ. ในประโยคเป็นต้นว่า ลูกก่อนกิษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล ขอเธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของเรตถาคตในพระศาสนาเถิด อย่าเป็นอามิสทายาทเลย เรตถาคตมีความอนุเคราะห์ในเธอทั้งหลาย ทำอย่างไร สาวกทั้งหลายของเรตถาคตจะพึงเป็นธรรมทายาท ไม่พึงเป็นอามิสทายาท. ปรากฏความหมายว่า เป็นเบื้องต้น ในประโยคเป็นต้นว่า จดเว้นจากการดู การฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรีที่เป็นข้าศึกอย่างนี้ คือ เห็นปานนี้เป็นเบื้องต้น. ปรากฏในความหมายว่า ปทัตถปริยาเย ในประโยคเป็นต้นว่า คำว่า มาคันทิยะ เป็นชื่อ เป็นสมัญญา เป็นบัญญัติ เป็นโวหาร เป็นนาม เป็นการตั้งนาม เป็นนามไชย เป็นภาษา เป็นพยัญชนะ เป็นคำร้องเรียกพราหมณ์นั้น. ปรากฏในความหมายว่า ปการะ (ประการ) ในประโยคเป็นต้นว่า ลูกก่อนกิษุทั้งหลาย คนพาลมีภัยเฉพาะหน้า บัณฑิตไม่มีภัยเฉพาะหน้า คนพาลมีอุปัทวะ บัณฑิตไม่มีอุปัทวะ คนพาลมีอุปสรรค บัณฑิตไม่มีอุปสรรค ด้วยประการดังพรรณนามานี้แล. ปรากฏในความหมายว่า นิทฺสสนะ ในประโยคเป็นต้นว่า ลูกก่อนกัจจანะ ความเห็นที่ว่ามีอยู่แล ก็เป็นที่สุดโต่งอันหนึ่ง ลูกก่อนกัจจานะ ความเห็นที่ว่ามีอยู่แล ก็เป็นที่สุดโต่งอันหนึ่ง. ปรากฏในความหมายว่า อวธารณะ อธิบายว่า ในการ

ตกลงใจในประโยคเป็นต้นว่า หากใครจะฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ชราและมรณะมี เพราะมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย บุคคลนั้นก็จะฟังถูกคัดค้าน ดังนี้ว่า ชราและมรณะมี เพราะมีชาติเป็นปัจจัย.

ในที่นี้ อิติศัพท์นี้นั้น ฟังเห็นว่า ปราภฏในความหมายว่า ปการะ นิตัสสนะ และอวธารณะ. บรรดาความหมายทั้ง ๓ อย่างนั้น ด้วยอิติศัพท์ ที่มีความหมายว่า ปการะ พระอนนทเถระ จึงแสดงความหมายนี้ไว้ว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีความหมายที่ละเอียดด้วยนัยต่าง ๆ มีสมุฏฐานมาจากอชยาศัยเป็นอเนก สมบูรณ์ด้วยอรรถ และพยัญชนะ มี ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ อย่าง ลึกซึ้งด้วยธรรม (เหตุ) อรรถ (ผล) เทศนา และ ปฏิเวธ มากระทบคลองแห่งโสตประสาทของสรรพสัตว์ ความสมควรแก่ภาษา ของตน ๆ ว่า ใครเล่าจะสามารถเข้าใจได้ครบทุกประการข้าพเจ้าแม้ยังความ เป็นผู้ประสงค์จะฟังให้เกิดขึ้นด้วยเรี่ยวแรงทั้งหมด ก็ฟังมาแล้วอย่างนี้ ก็คือ แม้ข้าพเจ้าก็ฟังมาด้วยประการอย่างหนึ่ง.

อธิบายบทว่า นานานยนิปุลล์ เป็นต้น

ในบทว่า นานานยนิปุลล์ เป็นต้นนี้ ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ นัยต่าง ๆ อย่างกัน โดยแยกตามอารมณ์เป็นต้น กล่าวคือ เอกัตตนัย นานัตตนัย อชยาปารนัย และธัมมตानัย และกล่าวคือนันทิยาวิภูฏนัย ติปุกขลนัย สีห- วิกิปิตนัย ทิสาลोजนัย และอังกุสนัย ชื่อว่า นานานัย (นัยต่าง ๆ). อีกประการหนึ่ง นัยทั้งหลายได้แก่ คติแห่งบาลี. และคติแห่งบาลีเหล่านั้น ก็มีประการต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจบัญญัตินัย และอนุบัญญัตินัยเป็นต้น ด้วย อำนาจสังกิเลสภาคิยาทินัย โลกิยาทินัย และตฤทยโวมิสสตานัยเป็นต้น ด้วย อำนาจกุสลนัยเป็นต้น ด้วยอำนาจขันธนัยเป็นต้น ด้วยอำนาจสังคหนัยเป็นต้น

ด้วยอำนาจสมยวิมุตตินัยเป็นต้น ด้วยอำนาจฐปนัยเป็นต้น ด้วยอำนาจกุศล-
นัยเป็นต้น และด้วยอำนาจคิกปฏิฐานนัยเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
นานานัย (มีนัยต่าง ๆ กัน) . ความหมายที่ชื่อว่า ละเอียดด้วยนัยต่าง ๆ
เพราะหมายความว่า ละเอียด คือ ละเอียดอ่อน ได้แก่สุขุม ด้วยนัยเหล่านั้น
อาสยะนั่นแล ชื่อ อัจฉาสัย . และอัจฉาสัยนั้นก็หลายอย่าง โดยแยกเป็น
สัสตตทวิภูติเป็นต้น และโดยแยกเป็นผู้มีรูป คือ กิเลส ในจักขุน้อยเป็นต้น
จึงชื่อว่า อนกัจฉาสัย (มีอัจฉาสัยเป็นอนเนก) อีกประการหนึ่ง อัจฉาสัย
เป็นอนเนก มีอัจฉาสัยของตนเป็นต้น ชื่อว่า อนกัจฉาสัย . อนกัจฉาสัยนั้น
เป็นสมุฏฐาน คือ เป็นแดนเกิด ได้แก่ เป็นเหตุแห่งพระพุทธรพจน์นั้น
เพราะเหตุนี้ พระพุทธรพจน์นั้น จึงชื่อว่า มีอนกัจฉาสัยเป็นสมุฏฐาน .
(พระพุทธรพจน์) ชื่อว่า ถึงพร้อมด้วยอรรถ เพราะเมื่อมีความถึงพร้อมด้วย
อรรถ มีกุศลเป็นต้น จึงประกอบด้วยบทแห่งอรรถ ๖ บท คือ สังคาสนะ
ปกาสนะ วิวระณะ วิกษณะ อุตตานิกรณะ และบัญญัติ ชื่อว่า ถึงพร้อมด้วย
พยัญชนะ เพราะเมื่อมีความถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ . ที่ประกาศอรรถนั้นให้
แจ่มแจ้ง จึงประกอบด้วยบทแห่งพยัญชนะ ๖ บท คือ อักษระ บท พยัญชนะ
อาการ นิรุกติ และนิเทศ . ชื่อว่า มีปาฏิหาริย์ต่างอย่างกัน เพราะหมายความว่า
ปาฏิหาริย์ต่างๆ อย่าง คือ มากอย่าง โดยแยกเป็น อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนา-
ปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ และโดยที่ปาฏิหาริย์ทั้ง ๓ นั้น ปาฏิหาริย์
แต่ละอย่างก็แตกต่างกันไปตามอารมณ์เป็นต้น .

อธิบาย คำว่า ปาฏิหาริย์

ในบทว่า วิวิชปาฏิหาริย์ นั้นพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า
เป็นปาฏิหาริย์ เพราะนำไปเสียซึ่งกิเลสที่เป็นข้าศึก คือ เพราะกำจัดกิเลสมี

ราคาเป็นต้น เมื่อความหมายมีอยู่คั่งว่ามานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่มี
กิเลสทั้งหลายมีราคาเป็นต้นที่เป็นปฏิปักษ์ ซึ่งจะต้องนำไปกำจัด แม้สำหรับ
ปุถุชนทั้งหลาย เมื่อจิตปราศจากอุปกิเลส ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ
ขจัดกิเลสที่เป็นปฏิปักษ์ได้แล้ว อิทธิวิธี (การแสดงฤทธิ์ได้) จึงเป็นไป
เพราะเหตุนั้น ตามโวหารที่เป็นไปในที่นั้น ใคร ๆ จึงไม่สามารถกล่าวว่าเป็น
ปาฏิหาริย์ในที่นี้ แต่เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระมหากรุณาธิคุณ
ทรงมีกิเลสที่มีอยู่ในเวไนยสัตว์เป็นปฏิปักษ์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นปาฏิหาริย์
เพราะนำขจัดกิเลสเหล่านั้นไปเสีย.

อีกประการหนึ่ง คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีพวกเดียรฉัตรเป็น
ปฏิปักษ์ ชื่อว่า เป็นปาฏิหาริย์ ก็เพราะนำ(ขจัด)เดียรฉัตรเหล่านั้น. อธิบายว่า
เดียรฉัตรเหล่านั้น ถูกพระผู้มีพระภาคเจ้านำ คือ ขจัด ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์
อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสนิปาฏิหาริย์ เพราะไม่สามารถในการประกาศ
ทฤษฎี โดยนำขจัดทฤษฎีได้. อีกประการหนึ่ง บทว่า ปฏิ หมายความว่า
ภายหลัง. เพราะเหตุนี้ ที่ชื่อว่า เป็นปาฏิหาริย์ เพราะหมายความว่า เป็น
สิ่งที่ท่านผู้ทำกิจเสร็จแล้ว พึงนำไป คือ พึงให้เป็นไปภายหลัง ในเมื่อจิตตั้งมั่น
ปราศจากอุปกิเลสแล้ว. อีกประการหนึ่ง เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายของตนถูกมรรค
อันประกอบด้วยฌานที่ ๔ นำไป (ขจัด) แล้ว การนำไปในภายหลังชื่อว่า
ปาฏิหาริย์.

ปาฏิหาริย์ทั้งหลาย มีก็เพราะเหตุที่ อิทธิวิธี อาเทศนาวิธี และ
อนุศาสนีวิธี อันท่านผู้ปราศจากอุปกิเลส และทำกิจเสร็จแล้วพึงให้เป็นไปอีก
เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ และเพราะเหตุที่เมื่อนำอุปกิเลสทั้งหลายของตน
ออกได้แล้ว จึงนำอุปกิเลสในสันดานของผู้อื่นออก (ภายหลัง). ปาฏิหาริย์
นั้นแล ชื่อว่า ปาฏิหาริย์. อีกประการหนึ่ง คุณชาติแต่ละอย่างที่มีในเพราะ

ปาฏิหาริย์อันเกิดมาจากอิทธิวิธี อาเทศนาวิธี และอนุศาสนิวิธี ท่านก็เรียกว่า ปาฏิหาริย์. อีกประการหนึ่ง ฌานที่ ๔ และมรรค ก็ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะนำไปซึ่งกิเลสที่เป็นข้าศึก. คุณชาติที่ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะเกิดในฌานที่ ๔ และมรรคนั้นบ้าง เพราะเป็นนิมิตในฌานที่ ๔ และมรรคนั้นบ้าง เพราะมาจากฌานที่ ๔ และมรรคนั้นบ้าง. ก็เพราะเหตุที่ ตันตติตันติเทศนา และอรรถ- ตันติเทศนา กล่าวคือการบรรลุปาฏิหาริย์นั้น หรือกล่าวคือการแทงตลอด เหตุผล และการบัญญัติเหตุผลทั้งสองนั้น ลึกซึ้งด้วยเหตุผล เทศนาและปฏิเวธ อันบุคคลผู้มีได้สั่งสมบุญกุศลไว้หยั่งถึงได้ยาก เปรียบเหมือนมหาสมุทรอันสัตว์ทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้น หยั่งถึงได้ยากฉะนั้น และมีที่ฟังอันบุคคลเหล่านั้นหาไม่ได้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ลึกซึ้งด้วยเหตุ ผล เทศนา และปฏิเวธ เพราะประกอบด้วยกัมภีรภาพทั้ง ๔ เหล่านั้น. เสียงแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างเดียวกันที่เป็นไปในขณะเดียวกัน เป็นเสียงที่สัตว์ทั้งหลายผู้ต่างภาษากัน รับฟังได้พร้อมกันตามภาษาของตน ย่อมเป็นไปเพื่อให้เข้าใจความหมายได้. เพราะว่าพุทธานุภาพ เป็นอจินไตย. นักศึกษาพึงเข้าใจว่า เสียงแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า มาสู่คลองแห่งโสตประสาท (มากระทบโสตประสาท) ของสรรพสัตว์ตามควรแก่ภาษาของตน ๆ.

ด้วยอติศัพท์ที่มีความหมายว่า นิทสสนะ พระอานนทเถระ เมื่อจะออกตัวว่า ข้าพเจ้าไม่ใช่สยัมภู สูตรนี้ข้าพเจ้ามิได้ทำให้แจ้งด้วยตนเอง จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาอย่างนี้ คือ แม้ข้าพเจ้าเองก็ได้ฟังมาอย่างนี้. พระอานนทเถระ แสดงไข (ขยาย) สูตรทั้งหมดที่จะฟังกล่าวในบัดนี้ ด้วยอติศัพท์ที่มีความหมายว่า นิทสสนะนี้.

ด้วยอติศัพท์ที่มีความหมายว่า อวธารณะ พระอานนทเถระ เมื่อจะแสดงพลังแห่งความทรงจำของตน ซึ่งสมควรแก่ภาวะที่พระผู้มีพระภาค-

เจ้า ทรงสรรเสริญอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเรา
ตถาคตผู้เป็นพหูสูต มีคติ มีสติ มีมิตติ เป็นพุทธอุปัฏฐาก อานนทนี่เป็นยอดและ
สมควรแก่ภาวะที่พระธรรมเสนาบดีสรรเสริญไว้ว่า ท่านพระอานนท
เป็นผู้ฉลาดในอรรถ เป็นผู้ฉลาดในธรรม เป็นผู้ฉลาดในพยัญชนะ เป็นผู้ฉลาด
ในภาษา เป็นผู้ฉลาดในบทต้นและบทปลาย จึงยังความเป็นผู้ใคร่จะฟังให้เกิด
แก่สัตว์ทั้งหลายว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ ก็แลสูตรนั้น ไม่ขาดไม่เกิน
ทั้งโดยอรรถหรือโดยพยัญชนะ ฟังเห็นว่า เป็นอย่างนี้นั้นแล ไม่ฟังเห็นว่า
เป็นอย่างอื่น. บทว่า **อญญา** ความว่า เป็นอย่างอื่นจากอาการที่ได้ฟังมา
เฉพาะพระพักตร์ของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** แต่ไม่ใช่เป็นอย่างอื่น จาก
อาการที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงแสดง. ก็เทศนาของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**
มีอานุภาพเป็นอินโดย เทศนานั้นใคร ๆ ไม่สามารถจะเข้าใจได้ครบทุกอย่าง
ความนี้ท่านกล่าวไว้ตั้งพรรณนามานี้แล. ก็การที่ไม่ผิดพลาดจากอาการที่ได้ฟัง
มาเป็นพลังแห่งความทรงจำ. ก็ในที่นี้ ไม่มีการใช้ความหมายอย่างอื่น เพราะ
ความหมายทั้งสองมีวิสัยเป็นอย่างเดียวกัน เพราะ เมื่อว่าโดยประการนอกนี้
พระเถระก็จะต้องเป็นผู้สามารถ หรือไม่สามารถในการรับเทศนาของ**พระผู้มี-
พระภาคเจ้า** โดยประการทั้งปวงแล.

เม ศัพท์ใช้ในอรรถ ๓ อย่าง

เม ศัพท์ปรากฏในอรรถ ๓ อย่าง. จริงอย่างนั้น เม ศัพท์นั้น
มีความหมายว่า **มยา** ในประโยคเป็นต้นว่า โภชนะนี้อันเราจับกล่อม
คาถาได้มา จึงเป็นของไม่ควรบริโภค. มีความหมายว่า **มยฺหิ** (แก่เรา,
แก่ข้าพเจ้า, แก่ฉัน, แก่ข้าพระองค์) ดังในประโยคเป็นต้นว่า ข้าแต่พระองค์-
ผู้เจริญ ขอประทานพระวโรกาส ขอ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** จงทรงแสดงธรรม

แก่ข้าพระองค์แต่โดยย่อ. มีความหมายว่า มม (ของเรา, ของข้าพเจ้า, ของฉัน, ของข้าพระองค์) ดังในประโยคเป็นต้นว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ขอเธอทั้งหลาย จงเป็นธรรมทายาทของเราตถาคตเถิด. แต่ในที่นี้ประกอบในอรรถ ๒ อย่าง คือ อันข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้ว และการฟังมาของข้าพเจ้า ก็ในที่นี้ เม ศัพท์ ทั้ง ๓ อย่าง แม้ถ้าจะปรากฏในความหมายอย่างเดียวกัน เพราะในเมื่อ ควรจะกล่าวอย่างนี้ว่า บุคคลใดไม่ใช่บุคคลอื่น บุคคลนั้นก็คือตัวเรากลับ เป็นไปในสันดานของตนกล่าวคือเกิดภายในตนไซริ์ ถึงกระนั้น เม ศัพท์ นั้นก็ยังมีความหมายที่แตกต่างกันนี้อยู่แล กล่าวคือ แตกต่างกันโดยเป็น ตติยวิภัติและจตุตถวิภัติเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เม ศัพท์ ปรากฏในความหมาย ๓ อย่าง.

อธิบาย สุตะศัพท์

สุตะ ศัพท์ ในบทว่า สุต นี้ ที่มีอุปสรรคก็มี ที่ไม่มีอุปสรรคก็มี แตกต่างโดยความหมายเป็นอเนกมีอาทิ คือ คมนะ. (การไป) วิสสุตะ (ฟัง) กิลินนะ (เป็ยกชุม) อุปัจจตะ (สั่งสม) อนุยุตตะ (ตามประกอบ, บำเพ็ญ) สุตวิญญูยยะ (รู้ได้ทางโศตะ) โสตทสارانุสารวิญญูยตะ (รู้ได้ตามกระแส แห่งโศตทวาร) อธิบายว่า อุปสรรคเป็นตัวขยายกิริยา (ให้มีความหมาย) พิเศษออกไปก็จริง ถึงกระนั้น เมื่ออุปสรรคนั้น แม้มืออยู่ เพราะขยายความ ให้ สุตะ ศัพท์นั้นแล ก็ยังกล่าวถึงความหมายนั้น ๆ อยู่ เพราะเหตุนี้ ในการยกความหมายของ สุตะ ศัพท์ที่ไม่มีอุปสรรคขึ้นมา (เป็นตัวอย่าง) ท่านจึงยกเอาสุตะศัพท์ที่มีอุปสรรคขึ้นมา (เป็นตัวอย่าง) ด้วย. ในสุตะศัพท์ นั้นมีความหมายดังต่อไปนี้

๑. มีความหมายว่า ไปในประโยคเป็นต้นว่า ไปในกองทัพ.

๒. มีความหมายว่า ผู้ฟังธรรมแล้วในประโยคเป็นต้นว่า ผู้มีธรรม ที่ได้ฟังแล้ว เห็น (ธรรม) อยู่.

๓. มีความหมายว่า ผู้เปียกชุ่มด้วยกิเลสยินดีการถูกต้องกายของผู้ชาย ผู้เปียกชุ่มด้วยกิเลส ในประโยคเป็นต้นว่า ภิกษุณีสุนทรินันทา ผู้อันราคะ ราดรดแล้ว ยินดีการถูกต้องกายของชายผู้ถูกราคะราดรดแล้ว.

๔. มีความหมายว่า สัมสมในประโยคเป็นต้นว่า บุญเป็นอัน ท่านทั้งหลาย สัมสมไว้แล้ว มิใช่น้อย.

๕. มีความหมายว่า บำเพ็ญมานในประโยคเป็นต้นว่า นักปราชญ์ เหล่าใด บำเพ็ญมาน.

๖. มีความหมายว่า รู้แจ้งได้ทางโสตประสาทในประโยคเป็นต้นว่า รูปอารมณ์ที่ได้เห็นแล้ว สัททอารมณ์ที่ได้ฟังแล้ว คันธอารมณ์ รสอารมณ์ และ โณภูมิจ्ञพารมณ์ที่ได้ทราบแล้ว.

๗. มีความหมายว่า ทรงจำไว้ซึ่งอารมณ์ที่รู้แจ้งตามแนวแห่งโสตทวารในประโยคเป็นต้นว่า บุคคลผู้เป็นพหูสูตทรงจำสิ่งที่ได้ฟังมาแล้วสั่งสม สิ่งที่ได้ฟังมาแล้วไว้.

แต่ในที่นี้ สุตะ ศัพท์นั้น มีความหมายว่า ทรงจำไว้แล้วตามแนวแห่งโสตทวาร หรือ การทรงจำไว้ตามแนวแห่งโสตทวาร ก็เมื่อ เม ศัพท์ มีความหมายเท่ากับ มยา (อันข้าพเจ้า) จึงมีเนื้อความว่า อันข้าพเจ้าได้ฟัง มาแล้วอย่างนี้ คือ อันข้าพเจ้าทรงจำไว้แล้วตามแนวแห่งโสตทวาร เมื่อ เม ศัพท์มีความหมายเท่ากับ มม (ของข้าพเจ้า) จึงมีเนื้อความว่า การฟังของ ข้าพเจ้า คือ การทรงจำไว้ตามแนวแห่งโสตทวาร เป็นอย่างนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในบททั้ง ๓ นี้อย่างนี้ว่า เพราะเหตุที่ อิติ ศัพท์นั้น ฟังเป็นศัพท์ที่อ้อมความหมายของ สุต ศัพท์ไว้ และฟังเป็นศัพท์ที่ขยายความ ของกิริยา คือ การฟัง ฉะนั้น บทว่า อิติ จึงแสดงถึงหน้าที่ของวิญญานเป็นต้น. บทว่า เม แสดงถึงบุคคลผู้ฟังพร้อมด้วยวิญญานดังกล่าวแล้ว. แม้ทุกพากย์ (ทุกประโยค) จึงประกอบด้วยความหมายของ เอวิ ศัพท์นั่นเอง เพราะมี อวธารณะเป็นผล. ด้วยเหตุนี้ บทว่า สุต จึงเป็นคำแสดงถึงการรับเอา มา ไม่บกพร่อง และไม่ผิดพลาดเพราะปฏิเสธภาวะ คือ การไม่ได้ฟัง. เปรียบ- เหมือนว่า สิ่งที่ได้ฟังมาแล้วย่อมควรเป็นสิ่งที่จะฟังพูดว่า ได้ฟังมาแล้วฉันใด การฟังมาด้วยดีนั้น จึงเป็นการรับเอา มา ไม่บกพร่อง และเป็นการรับเอา มา ไม่ผิดพลาด ฉะนั้นดังนี้. อีกประการหนึ่ง (ฟังทราบว่า) ศัพท์ ย่อมบอก ความหมาย โดยไม่ให้หลงไปในความหมายของศัพท์อื่น. เพราะเหตุที่ บทว่า สุต นี้ มีความหมายดังนี้ว่า ไม่ได้ฟังมาหา มิได้ ฉะนั้น บทว่า สุต จึงชื่อว่า แสดงการรับเอา มา ไม่บกพร่อง และไม่วิปริต เพราะปฏิเสธภาวะ คือ การ ไม่ได้ฟัง. มีคำอธิบายดังนี้ว่า เราได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ คือ เราไม่ได้เห็นเอง ไม่ได้ทำให้แจ้ง ด้วยสัมมัญญา หรือไม่ใช่ได้มาโดยประการอื่น และการ ฟังนั้นก็เป็นการฟังด้วยดีทีเดียว. อีกอย่างหนึ่ง อิติ ศัพท์ ที่มีอวธารณะเป็น อรรถ (ความหมายห้ามเนื้อความอื่น) มีการ (อธิบาย) ประกอบความดัง พรณนามานี้ เพราะเหตุนี้ สุตะศัพท์ ซึ่งฟังถึง อิติ ศัพท์นั้น จึงมี ความหมายว่า กำหนด (แน่นอน) เพราะฉะนั้น นักศึกษาฟังทราบการที่ สุตะ ศัพท์ ปฏิเสธภาวะคือการไม่ได้ฟัง และการที่ สุตะศัพท์ แสดงการรับเอา มา ไม่บกพร่องและไม่วิปริต.

นักศึกษาพึงเห็นว่า ท่านแต่งอรรถโยชนา ของบททั้ง ๓ (เอวมเม)

สุด) ด้วยอำนาจเหตุแห่งการฟังและความแปลกกันแห่งการฟังดังพรรณนามา
นี้. อนึ่ง บทว่า อิติ ชื่อว่า ประกาศถึงภาวะคือความเป็นไปในอารมณฺ์มี
ประการต่าง ๆ เพราะวิญญาณวิถีที่เป็นไปตามแนวแห่งโสตทวารรับเอาอรรถ
และพยัญชนะต่าง ๆ กัน เพราะทำการอธิบายว่า อิติ ศัพท์ มีความหมาย
ถึงอาการ. บทว่า เม ประกาศถึงตน. บทว่า สุด ชื่อว่า ประกาศถึงธรรม
เพราะวิญญาณวิถีตามที่กล่าวแล้วมีปริยัติธรรมเป็นอารมณฺ์.

ก็ในบทนี้มีความย่อตั้งต่อไปนี้ว่า ข้าพเจ้า (พระอานนทเถระ.) มิได้
ทำสิ่งอื่น คือ ข้าพเจ้าได้ฟังธรรมนี้ ด้วยวิญญาณวิถีที่เป็นไปในอารมณฺ์มี
ประการต่าง ๆ อันเป็นตัวเหตุ. อนึ่ง บทว่า อิติ ชื่อว่า ประกาศถึงสิ่งที่ได้
แสดงมาแล้ว เพราะสิ่งที่จะฟังแสดงก็ไม่มีภาวะที่จะฟังแสดง (อีก) เพราะ
อธิบายว่า อิติ ศัพท์ มีนิตฺสสนะเป็นอรรถ. เพราะเหตุนี้ ฟังทราบว่
ท่านเข้าถึงสูตรทั้งหมดด้วยอิติศัพท์. บทว่า เม ประกาศถึงบุคคล บทว่า
สุด ประกาศถึงกิจของบุคคล. ก็กิริยาคือการฟังที่ได้มาด้วยเสียงที่ได้ยินมา
เกี่ยวเนื่องผูกพันอยู่กับสวนวิญญาณ (วิญญาณในการฟัง) ก็ในธรรมประพันธ์
(การเอ่ยถึงธรรม) ที่ประกอบด้วยการกล่าวถึงบุคคลนั้น ย่อมได้กิริยา คือ
การฟัง. บทนี้มีความย่อตั้งนี้ว่า ข้าพเจ้า (พระอานนทเถระ) จักแสดงอ้าง
สูตรใด สูตรนั้นข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้.

อนึ่ง บทว่า อิติ เป็นบทมีการรับเอาอรรถและพยัญชนะต่าง ๆ
กัน เพราะความเป็นไปแห่งจิตสันดานใดที่มีอารมณฺ์ต่าง ๆ กัน . บทว่า อิติ
ก็แสดงถึงอาการต่าง ๆ กัน แห่งจิตสันดานนั้น เพราะทำอธิบายว่า อิติศัพท์
มีความหมายถึงอาการ. ด้วยว่าศัพท์ อิติ นี้ ชื่อว่า เป็นการบัญญัติถึงอาการ
เพราะธรรมทั้งหลายมีสภาวะที่จะต้องบัญญัติ โดยอาศัยอาการคือความเป็นไป
นั้น ๆ. บทว่า เม แสดงถึงกัตตา. บทว่า สุด แสดงถึงอารมณฺ์. เพราะ

ว่าธรรมที่จะต้องฟังย่อมเป็นฐานให้บุคคลผู้ทำเป็นไปด้วยอำนาจ กิริยา คือ การฟัง ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันท่านแสดงถึงการตกลงใจในการรับ อารมณ์ของผู้ทำผู้ฟังพร้อมด้วยกิริยา คือ การฟังนั้น ด้วยจิตสันดานที่เป็น ไปแล้ว โดยประการต่าง ๆ.

อีกประการหนึ่ง บทว่า อิติ แสดงถึงกิจของบุคคล อธิบายว่า จริงอยู่ ธรรมคว่ากิจของบุคคลเป็นอันพระอนนทเถระ แสดงแล้วด้วยอติ ศัพท์ที่มีภาวะประกาศอรรถว่า นิทสสนะ หรือว่า อวธารณะ ที่มีอาการแห่ง ธรรมทั้งหลายที่ได้ฟังมาแล้ว อันตนรับไว้แล้ว เพราะการทรงจำอาการนั้น เป็นต้นไว้ เป็นความขวนขวายในธรรม ด้วยการยึดมั่น ในโวหารว่าบุคคล. บทว่า สุตฺติ แสดงถึงกิจของวิญญาณ. อธิบายว่า จริงอยู่ กิริยา คือ การฟัง แม้ของผู้มีวาตะว่า บุคคลจะไม่เพ่งถึงวิญญาณก็หามิได้. บทว่า เม แสดง ถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยกิจทั้งสอง. อธิบายว่า จริงอยู่ ก็ความเป็นไปของศัพท์ ว่า เม มีธรรมอันวิเศษที่ไม่ฟังมาแล้วเป็นอารมณ์ โดยส่วนเดียวเท่านั้น และกิจของวิญญาณก็ฟังตั้งลงในอารมณ์นั้นนั่นแล. แต่ในที่นี้มีความย่อคังนี้ ว่า อันข้าพเจ้า(พระอนนทเถระ) คือ อันบุคคลผู้ฟังพร้อมด้วยวิญญาณที่มี หน้าที่ฟัง ได้ฟังมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งวิญญาณที่ได้โวหารว่า ผู้มีหน้าที่ ฟัง.

อนึ่ง บทว่า อิติ และบทว่า เม เป็นอวิชชมานบัญญัติด้วยอำนาจ สัจฉิกัญฐปรมัตถ์ แห่งความหมายที่แจ่มแจ้งและความหมายที่ขอดียิ่ง เพราะ ว่า ความหมายที่จะฟังเข้าใจได้ด้วยเสียงทั้งหมดก็ดี บัญญัติทั้งหมดเพราะจะ ต้องปฏิบัติตามแนวทางแห่งการบัญญัตินั่นเองก็ดี ย่อมมีความไม่ขัดแย้งกันใน บัญญัติทั้ง ๖ นั้นแหละ มีวิชชมานบัญญัติเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ความหมาย อันใดเป็นความหมายที่ไม่มีอยู่จริง เหมือนมายากลและพยับแดดเป็นต้น และ

ไม่ใช่เป็นความหมายที่ไม่สูงสุด เหมือนอย่างความหมายที่ต้องรับไว้ด้วยการฟังกันสืบ ๆ มาเป็นต้น ความหมายเป็นปรมัตตสภาวะมีสัททรูปคือเสียงเป็นต้น และมีการแตกสลาย มีการเสวยอารมณ์เป็นต้น มีอยู่ด้วยอำนาจสังขิกัณฐปรมัตต์. ส่วนความหมายอันใดมีความหมายถึงอาการเป็นต้น ที่กำลังกล่าวอยู่ว่า อิติ และว่า เม ความหมายอันนั้นมิใช่ปรมัตตสภาวะ คือ ไม่ได้ด้วยอำนาจสังขิกัณฐปรมัตต์ ชื่อว่า อวิชชมานบัญญัติ. ถามว่า บรรดาบททั้ง ๓ นี้ บทใดฟังได้การแสดงอ้างว่า อิติ หรือว่า เม บทนั้นมีอยู่โดยปรมัตต์หรือ ? ตอบว่า บทว่า สุตติ เป็นวิชชมานบัญญัติ. อธิบายว่าอารมณ์ที่ได้รับทางโสตประสาทนั้น มีอยู่โดยปรมัตต์.

อนึ่ง บทว่า อิติ จัดเป็นอุปาทายบัญญัติ เพราะจะฟังกล่าวด้วยอำนาจการพาดพิงถึงอาการทั้งหลาย มีอาการที่ทรงจำไว้เป็นต้นเหล่านั้นได้ก็โดยอาศัยธรรมทั้งหลายที่มากกระทบโสต. บทว่า เม ชื่อว่า เป็นอุปาทายบัญญัติ เพราะจะต้องพุดถึง โดยอาศัยจันทร์ทั้งหลายที่นับเนื่องในสันตติ ซึ่งที่สูงสุดโดยพิเศษมีการณะเป็นต้น. บทว่า สุตติ ชื่อว่าเป็นอุปนิธายบัญญัติ เพราะจะต้องพุดถึง โดยเปรียบเทียบกันอารมณ์ทั้งหลายมีรูปที่ให้เห็นเป็นต้น โวหารว่า สุตตะ แม้เป็นไปในสัททายคณะ ที่เว้นจากสภาวะของรูปที่ให้เห็นเป็นต้น จะต้องพุดถึงโดยเปรียบเทียบกับรูปที่ให้เห็นเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่พึงทราบชัดว่า สิ่งใดไม่มุ่งถึงรูปที่ให้เห็น กลับ รส โผฏฐัพพะ ที่ได้ทราบและอารมณ์ที่ได้รู้แจ้ง สิ่งนั้นจัดเป็นสุตตะ^๑ เปรียบเหมือนโวหารว่า ทุติยฉานคตติยฉานเป็นต้น จะต้องพุดถึงโดยอาศัยปฐมฉานเป็นต้น ฉะนั้น เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงประกาศเนื้อความนี้ไว้ว่า ชื่อว่า สุตตะ เพราะไม่ใช่ ไม่ได้ฟังมา.

^๑ แปลตามเชิงอรรถ

อนึ่ง ในที่นี้ ท่านแสดงถึงความไม่หลงลืมออกมาด้วยคำว่า อิติ.
อธิบายว่า ประการที่แตกต่างกันออกไปแห่งความหมายที่ ท่านพระอานนท์
พาดพิงถึงในบทว่า อิติ นี้ท่านแทงตลอดแล้ว ความไม่หลงลืมของท่านจึง
เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยคำว่า อิติ นั้น. เป็นความจริง คนหลงลืมย่อมไม่
สามารถแทงตลอดประการต่าง ๆ ได้. ประการต่าง ๆ คือ การละโลภะเป็น
ต้น และประการที่แทงตลอดไว้ไม่ดี ท่านแสดงไว้ว่าเป็นสุตะ. ท่านแสดง
ความไม่เลอะเลือนด้วยคำว่า สุตะ เพราะอาการแห่งสุตะเป็นอาการที่เห็นอยู่
ตามความเป็นจริง. จริงอยู่ ผู้ใดมีสุตะหลงลืมแล้ว ผู้นั้นย่อมปฏิญญาไม่ได้ว่า
เราได้ฟังมาแล้วในกาลอื่น เพราะความไม่หลงลืม เพราะไม่มีความหลงลืม
หรือเพราะปัญญาที่เกิดในเวลาฟังของพระอานนท์นั่นเอง จึงมีความสำเร็จ
แห่งปัญญาในกาลอื่นจากนั้น ดังพรรณนามาจะนี้. อนึ่ง เพราะความไม่เลอะ
เลือน จึงมีความสำเร็จแห่งสติ. บรรดาปัญญากับสติทั้งสองนั้น เพราะสติที่
เป็นตัวนำปัญญา จึงมีความสามารถทรงจำพยัญชนะไว้ได้. เพราะว่าอาการ
แห่งพยัญชนะทั้งหลายที่จะฟังแทงตลอด ไม่ลึกซึ่งยิ่งนัก การทรงจำไว้ตามที่
ได้ฟังมานั้นแล เป็นกรณีกิจในเรื่องนั้น เพราะเหตุนี้ความปรากฏของสติ
จึงเป็นของสำคัญ. ปัญญาเป็นคุณ (हनุน) ในข้อนี้ เพราะเหตุที่สติเป็นตัวนำ
ของปัญญา. เพราะปัญญาเป็นตัวนำของสติ จึงมีความสามารถในการแทง
ตลอดความหมายได้. เพราะ ว่า อาการแห่งความหมายที่จะฟังแทงตลอดเป็น
ของลึกซึ่ง เพราะเหตุนี้ ความชวนขวยของปัญญาจึงเป็นของสำคัญ. สติ
เป็นตัวคุณธรรมในข้อนี้ เพราะเหตุที่ปัญญาเป็นตัวนำของสติ เพราะ
ประกอบด้วยความสามารถทั้งสองนั้น (พระอานนท์) จึงมีความสำเร็จแห่ง
ความเป็นพระธรรมกัณฑ์ทศพร (พระคุณคลังธรรมะ) เพราะท่านสามารถตาม
รักษากลิ่งพระธรรมที่สมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะได้.

อีกนัยหนึ่ง พระอานนท์ แสดงการทำไว้ในใจโดยแยกกาย ด้วย คำว่า อิติ เพราะอรรถแห่ง อาการะ นิตัสสนะ และ อวธารณะที่กล่าวไว้ ด้วยคำว่า อิติ นั้นซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้า อันส่องถึงการแทงตลอด โดย ประการต่าง ๆ เป็นอรรถไม่วิปริต ก็มีสัทธรรมที่ไม่วิปริตเป็นอารมณ์ อธิบายว่า การแทงตลอด (ธรรม) โดยประการต่าง ๆ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่ ใส่ใจโดยแยกกาย. พระอานนท์ แสดงความไม่ฟังชานด้วยคำว่า สุต . การฟังสูตรที่กำลังกล่าวอยู่ ซึ่งจัดเป็นปกรณด้วยอำนาจนิทานและปุจฉา เว้น สมาธิเสียย่อมไม่มี เพราะบุคคลผู้มีจิตฟังชานจะฟังไม่ได้. เป็นความจริง บุคคลผู้มีจิตฟังชาน แม้อันพระธรรมกถีกกล่าวอยู่ด้วยสมบัติทั้งปวง ก็มัก กล่าวว่ ข้าพเจ้ามิได้ฟัง นิมนต์พระคุณเจ้ากล่าวซ้ำอีก. อนึ่ง ในที่นี้บุคคล จะให้อัตตสัมมาปณิธิ และบุพเพกตปุญญาสำเร็จได้ก็ด้วยโยนิโสมนสิการ เพราะบุคคลผู้มีได้ตั้งตนไว้ชอบ หรือผู้มีได้ทำบุญไว้ในชาติปางก่อนจะมีโยนิ- โสมนสิการนั้นไม่ได้ บุคคลจะให้สัทธมมัสสวนะ และสัพปุริสุปีสสยะสำเร็จได้ก็ ด้วยความไม่ฟังชาน เพราะบุคคลผู้มีได้สติธรรม และผู้เว้นจากการเข้าไป นั่งใกล้สัตบุรุษ จะมีความไม่ฟังชานนั้นไม่ได้. เป็นความจริง บุคคลผู้มีจิต ฟังชานจะไม่สามารถฟังพระสัทธรรมได้เลย. และบุคคลผู้ไม่เข้าไปนั่งใกล้ สัตบุรุษจะไม่มีกรฟัง (ธรรม) เลย.

อีกนัยหนึ่ง เพราะจิตสันดานใดเป็นไปโดยอาการต่าง ๆ กัน จึงมี การรับ (เข้าใจ) อรรถและพยัญชนะต่าง ๆ ได้ อติศัพท์ท่านจึงกล่าวว่าเป็น ศัพท์แสดงอาการต่าง ๆ ของจิตสันดานนั้น. ก็เพราะเหตุที่อาการแห่งพระ- คำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่งามอย่างนี้ ที่เป็นเหตุให้ประโยชน์ของผู้อื่น บริบูรณ์ได้ครบถ้วน โดยทำให้ผู้อื่นนั้นยังลงสู่ความสมบูรณ์แห่งพระศาสนา ทั้งหมด ด้วยการกำหนดประเภทแห่งอรรถและพยัญชนะได้ ย่อมไม่มีแก่บุคคล

ผู้มีได้ตั้งตนไว้ชอบ หรือผู้มีได้ทำบุญไว้ในชาติปางก่อน ฉะนั้น พระอานนท์ จึงแสดงความถึงพร้อมแห่งจักร ๒ ข้อหลังของตน โดยอาการอันงามด้วยคำ นี้ว่า อิติ. พระอานนท์แสดงความถึงพร้อมแห่งจักร ๒ ข้อข้างต้น เพราะ ประกอบด้วยการฟัง ด้วยคำว่า สุต . อธิบายว่า การฟัง (ธรรม) ย่อมไม่มี แก่นบุคคลผู้อยู่ในประเทศที่ไม่สมควร หรือผู้เว้นจากการเข้าไปนั่งใกล้สัตว์นรก เพราะจักร ๒ ข้อหลังของพระอานนท์นั้นสำเร็จ ความบริสุทธิ์แห่งอาสยะ จึงเป็นอันสำเร็จด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ บุคคลผู้ตั้งตนไว้ชอบ และ ทำบุญไว้ในชาติปางก่อน เชื่อว่าเป็นผู้มีอาสยะบริสุทธิ์ เพราะกิเลสทั้งหลาย ที่เป็นเหตุให้อาสยะไม่บริสุทธิ์นั้นอยู่ไกล. สมจริง ด้วยพระดำรัสที่พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสไว้เป็นอย่างนี้ว่า

จิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบแล้ว ฟังทำ

บุคคลนั้นให้ประเสริฐกว่า เหตุนั้น

และว่า คุณก่อนอานนท์ เธอเป็นผู้ที่ได้ทำบุญไว้แล้ว ขอเธอจงหมั่นประกอบ ความเพียรเถิด ไม่ช้าก็จักได้เป็นผู้ไม่มีอาสวะ. เพราะจักร ๒ ข้างต้นสำเร็จ ความบริสุทธิ์แห่งปโยคะก็เป็นอันสำเร็จด้วย. อธิบายว่า พระอานนท์ชื่อว่า เป็นผู้มียุติธรรมอันบริสุทธิ์ โดยสาธุชนทั้งหลาย ถือเอาเป็นเยี่ยงอย่างได้ เพราะ การอยู่ในประเทศอันสมควร และเพราะการเข้าไปนั่งใกล้สัตว์นรก ก็เพราะ อาสยะบริสุทธิ์นั้น ความฉลาดในอริคมสำเร็จได้ ก็เพราะเครื่องเศร้าหมอง คือตัณหา และทิฏฐิถูกชำระให้บริสุทธิ์แล้วในกาลก่อนนั้นแล. เพราะปโยคะ บริสุทธิ์ ความฉลาดในอาคมจึงสำเร็จได้. อธิบายว่า พระอานนท์มีกาย ปโยคะ และวิปโยคะบริสุทธิ์ มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน เพราะไม่มีวิปปฏิสาร จึงเป็น ผู้แก้แล้วกล่าวในปริยัติ ถ้อยคำของพระอานนท์ ผู้มียุติธรรมและอาสยะบริสุทธิ์ ผู้สมบูรณ์ด้วยอาคมและอริคม ดังว่ามานี้ สมควรที่จะเป็นค่านำแห่งพระดำรัส

ของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** เหมือนอรุณขึ้น ควรมีมาก่อนพระอาทิตย์ขึ้น และโยนิโสมนสิการควรเกิดขึ้นก่อนกุศลกรรม เพราะเหตุนั้น **พระอานนท์** เมื่อจะตั้งนิทาน (คำเบื้องต้น) ในที่อันควร จึงกล่าวคำว่า **อติ เม สุต** เป็นต้นไว้.

อีกนัยหนึ่ง **พระอานนท์** แสดงการเกิดมีแห่งสมบัติ คือ อรรถปฏิสัมภิตา และปฏิภาณปฏิสัมภิตาของตน ด้วยคำว่า **อติ** นี้ ที่แสดงถึงการแทงตลอดโดยประการต่างๆ ตามนัยที่กล่าวแล้วในกาลก่อน. **พระอานนท์** แสดงการเกิดมีแห่งสมบัติ คือ ธรรมปฏิสัมภิตา และนิรุตติปฏิสัมภิตา ด้วยคำว่า **สุต** นี้ ที่แสดงถึงการแทงตลอดที่แตกต่างจากสิ่งที่ควรสดับ เพราะอมความของอติศัพท์ไว้ หรือเพราะมุ่งถึงเรื่องที่กำลังกล่าว. อนึ่ง **พระอานนท์** กล่าวคำนี้ว่า **อติ** ที่แสดงถึงโยนิโสมนสิการ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล จึงเท่ากับแสดงว่า ธรรมเหล่านี้ข้าพเจ้าตามฟังด้วยใจ ขบคิดแล้วด้วยทิวฐิ. อธิบายว่า ปริยัติธรรมทั้งหลาย ที่บุคคลตามฟังด้วยใจ โดยนัยเป็นต้นว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ตรัสสัถไว้ในสูตรนี้ ตรัสสมาธิไว้ในสูตรนี้ ตรัสปัญญาไว้ในสูตรนี้ ในสูตรนี้ มีอนุสนธิเท่านั้น ที่บุคคลกำหนดรูปธรรมและอรุปรธรรม ที่กล่าวไว้ในสูตรนั้น ๆ ด้วยดี โดยนัยเป็นต้นว่า รูปเป็นอย่างนี้ รูปมีเท่านั้น แล้วขบคิดด้วยทิวฐิ อันเกี่ยวเนื่องกับการตรึกตรองไปตามอาการที่ได้ฟังสืบ ๆ มา อันเป็นตัวแทนต่อการฟังพินิจ (พิสุจน์) แห่งธรรมหรือกล่าวคือ เป็นญาตปริญา ย่อมนำประโยชน์เกื้อกูล และความสุขมาให้ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่นแล. **พระอานนท์** เมื่อกกล่าวคำว่า **สุต** นี้ ที่แสดงถึงการประกอบในการฟัง จึงเท่ากับแสดงว่า ธรรมเป็นอันมาก อันข้าพเจ้าฟังทรงจำได้ สัมสมไว้ด้วยวาจาแล้ว (สาธยาย) อธิบายว่า การฟัง การทรงจำ และการสังสมปริยัติธรรมไว้ เกี่ยวเนื่องกับการเจียโสดลงสดับ. **พระอานนท์** แสดงความบริบูรณ์แห่งอรรถและพยัญชนะ

โดยภาวะที่ธรรมอัน**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้ดีแล้วทั้งสองนั้น จึงทำให้ (ผู้ฟัง) เกิดความเอื้อเฟื้อในการฟัง. จริงอยู่ บุคคลเมื่อไม่ฟังธรรมที่บริบูรณ์ ด้วยอรรถและพยัญชนะ ย่อมเป็นผู้เห็นห่างจากประโยชน์เกื้อกูลใหญ่ เพราะเหตุนี้ นักศึกษาฟังทำความเอื้อเฟื้อให้เกิดแล้ว ฟังธรรมเกิด.

ก็ด้วยคำทั้งหมดนี้ว่า **อติ เม สุตฺติ ทานพระอนนท**เมื่อไม่ตั้ง ธรรมวินัยที่**พระตถาคตเจ้า**ประกาศแล้วเพื่อตนเอง ชื่อว่าก้าวสู่ภูมิของ อสัตบุรุษ เมื่อปฏิบัติญาณความเป็นพระสาวก ชื่อว่า ก้าวลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ด้วยประการนั้น **ทานพระอนนท** ชื่อว่า ยังจิตให้ออกจากอสัทธิธรรม ชื่อว่า ยังจิตให้สถิตอยู่ในสัทธิธรรม. อนึ่ง **ทานพระอนนท** เมื่อแสดงว่า คำนั้นคือพระคำรัสของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้นแล อันข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้ว ทั้งหมดทีเดียว ชื่อว่า เปลื้องตน อ่างพระศาสดา แนบแน่นคำของพระชินเจ้า ตั้งเป็นแบบธรรมนิยมไว้. อนึ่ง ด้วยคำว่า **อติ เม สุตฺติ ทานพระอนนท** เมื่อไม่ปฏิบัติว่า ธรรมตนเองให้เกิดขึ้น เปิดเผยคำพูดเริ่มต้น (ปริมพจน์) ว่า คำนี้ อันข้าพเจ้ารับมาเฉพาะพระพักตร์ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้น ผู้ แก่ล้าด้วยเวสัชชญาณ ๔ ผู้ทรงไว้ซึ่งทสพลญาณ ผู้ทรงดำรงอยู่ในฐานะ แห่งบุคคลผู้องอาจ ผู้ทรงมีปกติบันลือสีหนาทผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ ผู้ทรง เป็นพระธรรมิศร ธรรมราชา ธรรมาธิบดี ผู้ทรงเป็นธรรมประทีป ธรรม- สรณะ ผู้ทรงหมั่นลือแห่งพระสัทธิธรรมอันประเสริฐ ผู้เป็นพระสัมมาสัม- พุทธเจ้า ทานทั้งหลายไม่ควรทำความสงสัยหรือความแคลงใจ ในอรรถหรือ ธรรมในบทหรือพยัญชนะนี้ ดังนี้ ชื่อว่า ยังความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาในธรรม วินัยนี้ให้พินาศ ยังศรัทธาสัมปทาให้เกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ **ทาน**จึงกล่าวคาถา ประพันธ์นี้ไว้ว่า

พระสาวกของพระโคตมเมื่อกล่าวว่า

เอวมเม สุตฺตํ ดังนี้ ชื่อว่า ยังอสรัทธาให้

พินาส ยังสรัทธาในพระศาสนาให้เจริญ.

ในที่นี้ อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ก็เพราะเหตุไรในสูตรนี้ ท่านจึงไม่กล่าวคำนี้ท่านไว้เหมือนในสูตรอื่น ๆ ที่พระอานนทก่กล่าวคำนี้ท่านอ้างกาละเทศะ (เวลาและสถานที่) ไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เอวมเม สุตฺตํ เอกํ สมยํ เเล่า. ตอบว่า เพราะอาจารย์พวกอื่นได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว. ก็คำนี้ท่าน (ในสูตรนี้) พระเถระมิได้กล่าวไว้ เพราะมีผู้กล่าวไว้แล้ว. อธิบายว่า คำนี้ท่านนี้ ท่านพระอานนทมิได้กล่าวก่อน แต่นางขุชชุตตรา ผู้ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแต่งตั้งไว้ในเอตทัคคะ เพราะในบรรดาอุบาสิกา นางเป็นพหูสูต เป็นอริยสาวิกาได้บรรลุเสกขปฏิสัมภทา กล่าวไว้ก่อนแล้วแก่สตรี ๕๐๐ นาง ซึ่งมีพระนางสามาวดีเป็นประมุข. ในเรื่องนั้น มีการเล่าไว้เป็นลำดับ ดังต่อไปนี้

ประวัตินางขุชชุตตรา

ได้ทราบว่ นับจากนี้ไปในตอนท้ายแสนกัป พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ทรงประกาศพระธรรมจักรอันประเสริฐ แล้วประทับอยู่ในเมืองหงสาวดี. อยู่มาวันหนึ่ง กุลธิดานางหนึ่งในเมืองหงสาวดี ได้ไปยังอารามพร้อมกับอุบาสิกา ซึ่งกำลังไปเพื่อฟังเทศนาของพระศาสดา เห็นพระศาสดาทรงแต่งตั้งอุบาสิกาคนหนึ่งไว้ในเอตทัคคะ (ตำแหน่งที่เลิศกว่า) อุบาสิกาทั้งหลายผู้เป็นพหูสูต จึงทำบุญแล้วปรารธนาฐานันดรนั้น.

ฝ่ายพระศาสดาก็ทรงพยากรณ์อุบาสิกา นั้นว่า ในอนาคตกาล นาง

จักได้เป็นอุบาสิกา ผู้เป็นสาวิกาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า โคดม จักเป็นผู้เลิศในบรรดาอุบาสิกาผู้เป็นพหูสูตด้วยกัน. นางทำกุศลจนตลอดชีวิตแล้ว ก็ไปบังเกิดในเทวโลก (จุดจากเทวโลกแล้ว) ก็มาบังเกิดในหมู่มนุษย์อีก เมื่อนางท่องเที่ยวอยู่ในเทวโลก และมนุษย์โลกอย่างนี้แล ล่วงไปได้หนึ่งแสนกัป ครั้นแล้วในภัททกัปนี้ ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย นางก็ได้จุดจากเทวโลกมาถือปฏิสนธิ ในท้องหญิงพี่เลี้ยงในเรือนของโฆสิตเศรษฐี.

ชนทั้งหลายได้ตั้งชื่อให้นางว่า อุตตรา ในเวลาที่เกิดมาแล้ว นางได้กลายเป็นหญิงค่อม เพราะเหตุนั้น จึงปรากฏชื่อว่า ขุขชุตตรา ต่อมาในเวลาทีโฆสิตเศรษฐี ถวายนางสามาวดี แก่พระเจ้าอุเทน นางขุขชุตตรานั้น ก็ถูกยกให้ไปเป็นนางปริจาริกา ของนางสามาวดีนั้น (และ) อยู่ภายในราชสำนักของพระเจ้าอุเทน ก็สมัยนั้น โฆสิตเศรษฐี กุกกุฏเศรษฐี และปาวาริกเศรษฐี ในเมืองโกสัมพี ได้พากันสร้างวิหาร ๓ แห่ง อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระตถาคตเจ้าเสด็จจาริกไปในชนบท ถึงพระนครโกสัมพี ก็ได้มอบถวายวิหารแก่พระสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วพากันบำเพ็ญมหาทาน. ประมาณเดือนหนึ่งผ่านพ้นไป. ครั้งนั้น เศรษฐีเหล่านั้นได้มีความคิด ดังนี้ว่า ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงอนุเคราะห์โลกทั้งหมด พวกเราจักให้ออกาสแก่คนอื่นบ้าง. แม้คนที่อยู่ในตัวเมืองโกสัมพี ก็ได้เปิดโอกาสให้แก่ประชาชนทั่วไป. ตั้งแต่บัดนั้นมา พวกชาวเมือง ก็พากันถวายมหาทาน โดยรวมคนในถนน (เดียวกัน) บ้าง โดยรวมกันเป็นคณะบ้าง อยู่มาวันหนึ่ง พระศาสดาอันภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้วประทับนั่งในเรือนของนายมาลาการผู้เป็นหัวหน้า.

ขณะนั้น นางขุชุตตรา ได้รับทรัพย์ ๘ กหาปณะ แล้วไปยังเรือน นั้นเพื่อซื้อดอกไม้ไปให้นางสามาวดี. นายมาลาการผู้เป็นหัวหน้าเห็นนาง แล้วก็กล่าวว่า แม่อุตตรา วันนี้ (กัน) ไม่มีเวลาที่จะให้ดอกไม้แก่เธอ ฉะนั้นกำลังอากาศภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้เธอก็จะเป็นสหายใน การเลี้ยงดูเถิด เมื่อทำอย่างนี้แล้ว เธอก็จักพ้นไปจากการทำการรับใช้บุคคลอื่น (เสียดี). ครั้งนั้น นางขุชุตตรา ก็ได้ทำการรับใช้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในโรงครัว. นางได้เรียนธรรมทั้งหมดที่พระศาสดาตรัสแล้วด้วยอำนาจเป็น อุปนิสินนกะตา ต่อมาได้ฟังอนุโมทนาแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผล. ในวันอื่น ๆ นางให้ ๔ กหาปณะเท่านั้น แล้วรับเอาดอกไม้ไป. แต่ในวันนั้น เพราะได้ เห็นสัจจะ นางไม่ยังจิตให้เกิดในสิ่งของของบุคคลอื่นให้หมดทั้ง ๘ กหาปณะ แล้วได้รับเอาดอกไม้ไปยังสำนักของนางสามาวดี.

ลำดับนั้น พระนางสามาวดีนั้นได้ถามนางว่า แม่อุตตรา ในวันอื่น ๆ เชนำดอกไม้มาให้ไม่มาก แต่วันนี้นำมาให้มาก พระราชาของเราทั้งหลาย ทรงเลื่อมใสมากขึ้นหรือ? นางได้ทูลเรื่องทั้งหมดไม่ปกปิดเรื่องที่ตนได้ทำไป แล้ว เพราะไม่สามารถจะกล่าวเท็จได้ และเมื่อนางถูกถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร วันนี้จึงนำดอกไม้มามาก ก็ทูลตอบว่า วันนี้หม่อมฉัน ได้ฟังธรรม ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วได้ทำให้แจ้งซึ่งอมตะ เพราะเหตุนี้ หม่อมฉันจึงดวงพระองค์ท่านไม่ได้. พระนางสามาวดี ทรงสดับคำนั้นแล้ว ก็มีได้ทรงชูงูตะคอกว่า เฮียนางทาสีผู้ชั่วร้าย แกจงคืนกหาปณะที่แก่ (ยกยอก) เอาไปตลอดเวลาเท่านี้มา (พระนาง) อันบูรพเหตุตักเตือน ได้ตรัสว่า แม่ ขอแม่จงให้พวกเราได้ดื่มน้ำอมฤตที่แม่ได้ดื่มแล้วบ้างเถิด เมื่อนางขุชุตตรา ทูลว่า ถ้าอย่างนั้น จงทรงพระกรุณาให้หม่อมฉันอาบน้ำ (ก่อน) ก็ทรงให้ นางอาบน้ำด้วยน้ำหอม ๑๖ หม้อ แล้วรับสั่งให้ประทานผ้าเนื้อเกลี้ยง ๒ ผืน.

นางขุชชุตตรานั้น นุ่งผืนหนึ่ง อีกผืนหนึ่งเอาห่มเฉวียงบ่าแล้ว
ปูลาดอาสนะนั่งบนอาสนะถือพัดอันวิจิตร ร้องทักมาตุคามทั้ง ๕๐๐ นางซึ่งนั่ง
อยู่บนอาสนะที่ต่ำกว่า ดำรงอยู่ในเสกขปฏิสัมภิกา แสดงธรรมแก่หญิงเหล่านั้น
ตามนิยามที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วนั้นแล. เวลาจบเทศนา หญิงทั้งหลาย
นั้นได้บรรลุโศคาปัตติผล. หญิงทั้งหมดนั้นไหว่นางขุชชุตตราพลาทงกล่าวว่
ข้าแต่แม่เจ้า ตั้งแต่วันนี้ไป ขอแม่เจ้าอย่าได้ทำงานอันต่ำด้อยอีกต่อไปเลย
ขอแม่เจ้าจงดำรงอยู่ในฐานะเป็นมารดา ในฐานะเป็นอาจารย์ของเราทั้งหลาย
เถิด ดังนี้แล้ว ได้ตั้ง (นาง) ไว้ในฐานะเป็นที่เคารพ.

อดีตชาติของนางขุชชุตตรา

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร นางขุชชุตตรานี้จึงบังเกิดเป็นนางทาสี ?
ตอบว่า เล่ากันว่า ในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ
นางบังเกิดเป็นธิดาของเศรษฐีในเมืองพาราณสีเมื่อพระเถรีผู้เป็นพระจีณาสพ
รูปหนึ่งไปยังตระกูลอุปัฏฐาก ก็เรียนว่า ข้าแต่แม่เจ้า ขอแม่เจ้าจงให้กระเช้า
ประดับนั้นแก่ดิฉันเถิด ดังนี้แล้ว ตั้งให้คนใช้ทำการรับใช้ (พระเถรี) ฝ่ายพระ-
เถระ คิดว่า เมื่อเราไม่ให้ นางจักเกิดความอาฆาต (ตายแล้ว) จักได้เกิดใน
นรก เมื่อเราให้ นางจักเกิดเป็นทาสีของคนอื่น การที่นาง (เกิด) เป็นทาสี
ดีกว่าการไหม้ในนรก ดังนี้แล้ว อาศัยความกรุณาจึงได้ทำตามคำของนาง.
ด้วยกรรมนั้น นางได้บังเกิดเป็นทาสีของคนอื่นสิ้น ๕๐๐ ชาติ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร นางจึงได้เป็นหญิงค่อม ? ตอบว่า เล่ากันว่า
เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น นางอยู่ในพระราชวังของพระเจ้าพาราณสี
เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้เป็นราชกูปกะองค์หนึ่งหลังค่อมนิดหน่อย เมื่อจะ
ทำการล้อเลียนต่อหน้าหญิงที่อยู่ด้วยกันกับตน จึงได้แสดงอาการหลังค่อมเป็น
การสนุกสนานตามที่กล่าว เพราะเหตุนั้น นางจึงบังเกิดเป็นหญิงค่อม.

ถามว่า ถีนางทำกรรมอะไรไว้จึงเกิดเป็นหญิงมีปัญหามาก? ตอบว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น นางอยู่ในพระราชวังของพระเจ้าพาราณสี เห็น**พระปัจเจกพุทธเจ้า ๘ องค์** เปลี่ยน (มือ) อุ้มบาตรที่เต็มไปด้วยข้าวปายาส ร้อน (ที่รับ) จากพระราชวังก็ได้ถวายเป็นวถัญญา ๘ อัน ซึ่งเป็นของตนพลาง เรียนว่า ขอพระคุณเจ้าโปรดวาง (บาตร) ไว้บนวถัญญนี้ แล้วอุ้ม (บาตร) เกิด **พระปัจเจกพุทธเจ้า** เหล่านั้น ทำตามนั้นแล้วมองดู (นาง) นางเรียนว่า วถัญญ เหล่านี้ ดิฉันสละถวายแก่พระคุณเจ้า ขอพระคุณเจ้าจงถือไปเกิด **พระปัจเจกพุทธเจ้า** เหล่านั้น ได้ไปยังเจ็อมเขานันท์มุลกะ แม้จนวันนี้ วถัญญเหล่านั้น ก็ยังไม่ผูกอรอนเลย. นางเกิดเป็นหญิงมีปัญหาเพราะผลแห่งกรรมนั้น

ต่อมา สตรี ๕๐๐ นางซึ่งมี**พระนางสามาวดี**เป็นประมุข ได้กล่าวกะ นางว่า ข้าแต่แม่ ขอแม่จงไปยังสำนักของพระศาสดาทุกวัน สดับธรรมที่ **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงแสดงแล้ว (มา) แสดงแก่เราบ้าง. นางได้ทำตามนั้น ในเวลาต่อมาจึงกลายเป็นผู้ทรงจำพระไตรปิฎก. เพราะเหตุนี้ พระศาสดาจึง ตั้งนางไว้ในเอตทัคคะว่า **ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย** บรรดาอุบาสิกาสาวิกาของเรา ที่เป็นพหูสูต **ขุชชุตตรา**นี้เป็นเลิศ **อุบาสิกาขุชชุตตรา** ผู้เป็นอริยสาวิกา ได้บรรลุปฏิสัมภิตาอัน พระศาสดาทรงตั้งไว้ในเอตทัคคะ เพราะเป็นพหูสูต เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ใน**กรุงโกสัมพี** ได้ไปยังสำนักพระศาสดาตามกาล อันสมควร ได้ฟังธรรมแล้ว กลับไปภายในราชสำนัก เมื่อจะกล่าวธรรมตาม ที่ได้ฟังมา ตามนิยามที่พระศาสดาทรงแสดงแก่สตรีอริยสาวิกา ๕๐๐ นางมี **พระนางสามาวดี**เป็นประมุข เมื่อจะเปลื้องตนประกาศความที่ธรรมตนได้ สดับในสำนักพระศาสดา จึงยกนิทาน (คำเริ่มต้น) ขึ้นว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาว่า ก็คำนี้**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้แล้ว คือ พระอรหันต์ตรัสไว้แล้วดังพรรณนามาจะนี้.

ก็เพราะเหตุที่นางขุชชุตตรานั้น ได้ฟังมาเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในนครนั้นแล แล้วกล่าวแก่สตรีเหล่านั้น ในวันนั้นด้วย ฉะนั้นจึงไม่มีประโยชน์ที่จะอ้างเวลาและสถานที่ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในกรุงโกสัมพี เพราะเวลาและสถานที่ปรากฏชัดอยู่แล้ว. ฝ่ายภิกษุณีทั้งหลายก็ได้เรียนเอาสูตรเหล่านี้ในสำนักนางขุชชุตตรานั้น. แม้ในหมู่ภิกษุ นิทาน(คำเริ่มต้น) ที่นางขุชชุตตรานั้นยกขึ้นไว้ก็ปรากฏโดยสืบทอดกันมาอย่างนี้. ต่อมาท่านพระอานนท์ นั่งสังคายนาพระธรรมอยู่ในท่ามกลาง คณะพระเถระ ผู้เชี่ยวชาญมี พระมหากัสสปะเป็นประมุข ในสังฆกรรมมณฑลที่พระเจ้าอชาตศัตรูทรงให้สร้างขึ้นที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภายหลังจากเวลาที่พระตถาคตเจ้าปรินิพพาน เมื่อจะหลีกเลี่ยง (ไม่ต้องการให้) นิทานของสูตรเหล่านี้มี ๒ นิทาน จึงยกนิทานขึ้นตามนิยามที่นางขุชชุตตรานั้นยกไว้แล้วแล. แต่อาจารย์บางพวกขยายประการในที่นี้ให้มากออกไป. ประโยชน์อะไรด้วยประการเหล่านั้น.

อิติวุตตกะมี ๑๑๒ สูตร

อีกอย่างหนึ่ง พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลาย สังคายนาพระธรรมวินัยไว้โดยนัยต่าง ๆ. จริงอยู่ พระมหาเถระผู้สังคายนาพระธรรมเป็นพระอนุพุทธะ (ผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า). พระมหาเถระเหล่านั้นรู้อาการสังคายนาพระธรรมวินัย โดยชอบแท้ทีเดียวในที่บางแห่งจึงตั้งนิทาน(คำเริ่มต้น) ไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เอวมุเม สุตติ ในที่บางแห่งตั้งนิทานไว้โดยนัยเป็นต้นว่า เตน สมเยน ในที่บางแห่งตั้งนิทาน โดยเป็นคาถาพันธ์ (แต่) ในที่บางแห่งไม่ตั้งนิทานไว้ทั้งหมด สังคายนาพระธรรมวินัย โดยแยกเป็นวรรคสังคหะเป็นต้น. บรรดาอากาศสถานเหล่านั้น ในที่นี้ พระสังคีติกาจารย์ตั้งนิทานไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

วุดดี เหติ แล้วสังคายนา (พระธรรมวินัย). พุทธวณะนี้มีองค์ ๕ โดยแยก เป็น สุตตะ เคยยะ เป็นต้นของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ก็เป็นเหมือน พุทธวณะมีองค์ ๕ นั้น. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า ก็พุทธวณะมีองค์ ๕ คือ สุตตะ เคยยะ ฯลฯ ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นมีน้อย เป็นต้น. ในบรรดา องค์เหล่านั้น องค์ คือ อิติวุตตะไม่ปรากฏนิทานอะไร ๆ อย่างอื่นเลย ยกเว้นคำนี้ว่า วุดดี เหติ ฯลฯ เม สุตติ ซึ่งเป็นเครื่องหมายของอิติวุตตะ นั้น. ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า สูตร ๑๑๒ สูตร ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า วุดดี เหติ ภาควา จัดเป็นอิติวุตตะ เพราะ เหตุนี้ ฟังทราบวา พระธรรมสังคาหกาจารย์ทั้งหลาย หรือแม่พระอรียสาวิกา ผู้รู้พระประสงค์ของพระศาสดา จึงได้ตั้งนิทานไว้โดยนัยนี้แล เพื่อให้ทราบวา สูตรเหล่านี้จักเป็นองค์ คือ อิติวุตตะ.

กล่าวคำนิทานไว้ทำไม ?

ถามว่า ก็พระอานนท์เมื่อจะทำการรวบรวมพระธรรมวินัย ได้กล่าว คำนิทานไว้เพื่ออะไร ? ท่านควรทำการรวบรวมพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มิใช่หรือ ? ข้าพเจ้าจะเฉลย พระอานนท์กล่าวคำนิทานไว้ เพื่อขังความดำรงมั่น ความไม่เลอะเลือน และความเป็นของควรเธอแห่งเทศนา ให้ถึงพร้อม. เป็นความจริง เทศนาที่ผูกพันอยู่กับข้ออ้าง คือ กาละ (เวลา) เทสะ (สถานที่) ผู้แสดง และบริษัท ย่อมเป็นเทศนาดำรงอยู่ได้มั่นคง ไม่เลอะเลือน และเป็นเทศนาควรเธอ. การวินิจฉัยโวหารเป็นเหมือนผูกพัน อยู่กับเครื่องหมาย คือ เทสะ กาละ กัตตา (ผู้ทำ) และโสตา (ผู้ฟัง) ก็ท่านพระอานนท์ผู้เป็นขุนคลังแห่งพระธรรมนั้นแล เมื่อพระมหากัสสปะ ทำการปูลงถึงเทสะ (สถานที่ตรัส) เป็นอาทิแห่งพรหมชาลสูตรละมุลปริยาย-

สูตรเป็นต้น จะทำการวิไลชันาปุจฉาเหล่านั้นจึงกล่าวคำนิทานไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **เอวมเม สุต** แต่ในที่นี้ท่านกล่าวเหตุไว้แล้วแต่ในเพราะระบุนถึงภาวะและเทศะ.

อีกประการหนึ่ง คำนิทานท่านกล่าวไว้เพื่อประกาศสมบัติของพระศาสดา. จริงอย่างนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ผู้เป็นพระตถาคต ทรงสำเร็จความเป็น**พระสัมมาสัมพุทธเจ้า**ได้ เพราะไม่มีการรจนาไว้ก่อน ไม่มีการอนุমান และไม่มีตรรกในปริยัติ. ก็**พระสัมมาสัมพุทธเจ้า** ไม่มีความต้องการด้วยการรจนาไว้ก่อนเป็นต้น เพราะทรงมีพระญาณสอดส่องไปไม่ถูกขัดขวางในธรรมทั้งปวง และเพราะทรงมีประมาณเป็นหนึ่ง ในไญยธรรมทั้งหลาย. อนึ่ง **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงสำเร็จเป็นพระจinasพได้ เพราะไม่มีกำมือของอาจารย์ คือ ความตระหนี่ธรรม และความยินดีแม้แต่น้อยในผู้ฟังคำสอน (ของพระองค์) เพราะว่า ธรรมเหล่านั้นหาเกิดขึ้นแก่พระจinasพโดยตลอดไม่ เพราะฉะนั้น พฤติกรรมที่อนุเคราะห์ผู้อื่น จึงเกิดแก่**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ผู้ทรงบริสุทธิอย่างยิ่ง. ความสำเร็จเวสารัชชญาณ ๒ ข้อข้างต้นของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** (สัมมาสัมพุทธปญญา ๑ จินาสวปญญา ๑) มีได้ด้วยสัมพุทธภาวะ (ตรัสรู้เองโดยชอบ) และวิสุทธภาวะ (ทรงหมดจด) ที่บังถึงความไม่มีโดยสิ้นเชิงแห่งอวิชชาและตัณหา อันเป็นตัวประทุษร้ายทักสิสัมปทา และศีลสัมปทาเป็นสังกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของผู้แสดง และที่ทำญาณสัมปทา และปหานสัมปทาให้ปรากฏ และความสำเร็จเวสารัชชญาณ ๒ ข้อหลัง (อันตรายิกธรรมวาทะ ๑ นียยานิกธรรมเทศนา ๑) มีได้ เพราะทรงสำเร็จความไม่ม่งมายในอันตรายิกธรรม และนียยานิกธรรมนั้น. เพราะเหตุนี้

ด้วยคำนิทาน เป็นอันพระอนนทเถระประกาศ การที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบด้วย เวสาร์ชชญาณ ๔ อย่าง อันเป็นที่อาศัยบำเพ็ญประโยชน์ เพื่อพระองค์ และประโยชน์เพื่อผู้อื่น เพราะทรงแสดงพระธรรมเทศนา ด้วยพระปฏิภาณที่เกิดขึ้นตามฐานะที่ควร เหมาะสมกับอัธยาศัยของบริษัท ผู้ประสบ (พระองค์) แล้วในที่นั้น ๆ. แต่ในที่นี้ ควรประกอบคำพูดว่า การ ละโทษของกาม โดยไม่มีส่วนเหลือ และโดยการแสดงถึงพระธรรมเทศนา ตามวิธี ด้วยเหตุ นั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า ท่าน(พระอนนท)กล่าวนิทานพจน์ ไว้ เพื่อประกาศพระคุณสมบัติของพระศาสดา.

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านแสดงถึงการประกาศเนื้อความให้แจ่มแจ้ง ตาม ที่ได้กล่าวมาแล้ว ในหนหลังนั่นเอง ด้วยบทเหล่านั้นว่า ภควตา อรหตา. อนึ่ง พระอนนทเถระ กล่าวคำนิคมไว้ เพื่อประกาศคุณสมบัติของพระ- ศาสดา (คำสอนของพระองค์) เพราะว่า ข้อปฏิบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงมีพระกิริยาทุกอย่างอันพระญาณและพระกรุณาประกอบด้วย ไว้ ที่ไร้ประโยชน์ หรือเป็นประโยชน์แก่กุลแก่พระองค์ เท่านั้น คือการเห็นแก่ตัวจะไม่มี เพราะ ฉะนั้น กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แม้ทั้งหมดของพระสัมมาสัม- พุทธเจ้า ผู้ทรงมีพระกิริยาทุกอย่างที่เป็นไปแล้ว เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่นทีเดียว ที่กำลังกล่าวถึงตามที่เป็นไปแล้ว ชื่อว่า เป็นคำสอน (เหมือนกัน) เพราะอรรถ ว่าเป็นเหตุสอนสัตว์ทั้งหลายได้เนื่อง ๆ ตามความเหมาะสมกับประโยชน์ชาตินี้ ประโยชน์ชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง ไม่ใช่เพราะรณาไว้ทั้งหมด. ท่านประกาศพระจริตของพระศาสดานี้ไว้ตามสมควร ด้วยนิทานพจน์ ทั้งหมด ที่อ้างถึงกาละเทศะผู้แสดงและบริษัท. แต่ในที่นี้ ควรประกอบ ถ้อยคำ ว่า ที่อ้างถึงผู้แสดงและบริษัทเข้าไว้ ด้วยเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า (สาสนสมฺปตฺติปฺปกาสนตฺถํ นิทานวจนํ ท่านกล่าวนิทานพจน์ไว้ เพื่อ

ประกาศคุณสมบัติของพระศาสนา).

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวนิทานพจน์ไว้เพื่อแสดงว่า คำสอนเอาเป็นประมาณได้ เพราะประกาศว่า พระศาสดาเอาเป็นประมาณได้. ก็การแสดงว่า คำสอนนั้น เอาเป็นประมาณได้นั้น พึงทราบว่าได้ประกาศไว้แล้ว ด้วยบทเหล่านี้ว่า ภควตา อรหตา ตามแนวแห่งนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในหนหลัง. ในที่นี้ คำนี้แสดงเพียงช่องทางของประโยชน์แห่งคำนิทานเท่านั้น ดังนี้แล.

จบนิทานวรรณนา

เอกนิบาตวรรณนา

บัดนี้ ถึงโอกาสแห่งการพรรณนาพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นโดยนัยเป็นต้นว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงละธรรมอย่างหนึ่ง ดังนี้.** ก็การพรรณนาคำความนี้ เพราะเป็นการปรากฏที่ท่านกล่าววิจารณ์ ถึงบทตั้งของพระสูตรไว้ ฉะนั้น เราจักวิจารณ์บทตั้งของพระสูตรก่อน.

จริงอยู่ บทตั้ง (ของพระสูตร) มี ๔ อย่าง คือ **อัตตัชฌาสยะ ๑** **ปรัชฌาสยะ ๑** **ปุจจาวลิกะ ๑** **อตัลุปปัตติกะ ๑.** อันที่จริง พระสูตรทั้งหลาย แม้มีประเภทตั้งแสนมิใช่น้อย ก็ไม่เกิน ๑๖ อย่างไปได้โดยปฏิฐานนัย (การเริ่มต้น) มีสังกิเลสภาคียะ (เป็นไปในส่วนแห่งความเศร้าหมอง) เป็นต้น ฉนใด พระสูตรทั้งหลายย่อมไม่เกิน ๔ อย่างไปได้ โดยบทตั้งของพหูสูตร มีอัตตัชฌาสยะเป็นต้น ฉนนัน ด้วยประการฉะนี้. ใน ๔ อย่างนั้น อัตตัชฌาสยะ และอตัลุปปัตติ ย่อมมีความเกี่ยวข้องกับปรัชฌาสยะและปุจจาวลิกะ เพราะมีความสืบเนื่องกันแห่งอัตตัชฌาสยะ และปุจจาวลิกะ คือ อัตตัชฌาสยะ และปรัชฌาสยะ อัตตัชฌาสยะ และปุจจาวลิกะ อตัลุปปัตติกะ และปรัชฌาสยะ อตัลุปปัตติกะ

และปุจฉาลิกะ ฉนฺได เป็นความจริงแท้ที่แน่นอนที่อตัฏฐปิตติ ข้อมมีความ
เกี่ยวข้อง แม้ด้วยอตัฏฐมาสยะ ฉนฺนํ แต่อตัฏฐปิตติไม่มีความเกี่ยวข้อง
ด้วยอตัฏฐมาสยะเป็นต้น อันเกิดขึ้นแต่ต้น เพราะฉะนั้น ปัญฐานนัยอันไม่มี
เศษเหลือ จึงไม่เกิด. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบวาท่านกล่าวถึงบทตั้งของ
พระสูตรไว้ ๔ อย่าง ด้วยตั้งข้อมูลของบทตั้งที่เหลือ อันเกิดขึ้นเพราะหยั่งลง
ภายในของนัยนั้น.

ฟังทราบเนื้อความในสูตรนั้นดังต่อไปนี้ ชื่อว่า นิกเขปะ เพราะ
อรรถว่า อันเขาตั้งไว้. บทตั้งคือพระสูตร ชื่อว่า สุตตนิกเขปะ. อีกอย่างหนึ่ง
การตั้งความ ชื่อว่า นิกเขปะ. การตั้งความแห่งพระสูตร ชื่อว่า สุตตนิกเขปะ.
อธิบายว่า แสดงพระสูตร. อธิษาศัยของตน ชื่อว่า อตัฏฐมาสยะ. ชื่อว่า
อตัฏฐมาสยะ เพราะเป็นเหตุผลของตนนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อตัฏฐมาสยะ
เพราะมีอธิษาศัยของตน แม้ในปริชมาสยะ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ชื่อ ปุจฉาสยะ.
เพราะอำนาจแห่งคำถาม ชื่อว่า ปุจฉาลิกะ เพราะมีอำนาจแห่งคำถาม.
เรื่องราวอันเป็นเหตุแสดงพระสูตรเกิดขึ้น ชื่อว่า อตัฏฐปิตติ อตัฏฐปิตติ
นั้นแล ชื่อว่าอตัฏฐปิตติกะ. ชื่อว่าอตัฏฐปิตตกะ เพราะมีเรื่องเกิดขึ้น.
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นิกเขปะ เพราะเป็นเครื่องยกพระสูตรขึ้น ได้แก่
อตัฏฐมาสยะเป็นต้นนั่นเอง. ในอรรถวิภังนี้ อธิษาศัยของตนชื่อว่า อตัฏฐมาสยะ
อธิษาศัยของคนอื่นชื่อว่า ปริชมาสยะ. ชื่อว่าปุจฉา เพราะถูกถาม ได้แก่
เนื้อความที่ควรถาม. ถ้อยคำของผู้รับธรรม อันเป็นไปด้วยคำถาม ชื่อว่า
ปุจฉาสยะ. คำนั้นท่านกล่าวโดยเป็นปุลลึงค์ว่า ปุจฉาลิโก เพราะเพ่งถึง
ศัพท์ นิกเขปะ. อนึ่ง ฟังทราบความในบทนี้ อย่างนี้ว่า เรื่องราวที่เกิดขึ้น
นั่นเอง ชื่ออตัฏฐปิตติกะ.

อีกอย่างหนึ่ง ความที่อัครัฒมาสยะเป็นความตั้งของพระสูตร ต่างออกไปควรแล้ว เพราะมิได้เพ่งถึงเหตุ มีความแก่กล้าของอินทรีย์เป็นต้นของบุคคลเหล่าอื่น. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ด้วยอัครัฒมาสยะของตนอย่างเดียวดังนี้. เพราะให้เทศนาเป็นไป เพื่อดำรงแบบแผนของพระธรรมไว้. ข้อนี้ไม่ควรท้วงว่า ความไม่กีดกันอัครัฒมาสยะ และปุจฉาของคนเหล่าอื่น อันเป็นปรัชมาสยะ. และปุจฉาวลิกะ อันเป็นเหตุของเทศนานิมิตที่เป็นไปแล้วในอุปบัติ ในอัครูปปัตติกะได้อย่างไร หรือความไม่กีดกันของปุจฉาวลิกะ และอัครูปปัตติกะที่เป็นไปแล้ว ด้วยไม่เข้าไปกีดกันปรัชมาสยะ ในปรัชมาสยะได้อย่างไร. เป็นการแยกถือเอาแห่งปรัชมาสยะ และปุจฉาวลิกะ เพราะถือเอาโดยความเป็นอัครูปบัติ แห่งความเกิดของเหตุแสดงพระสูตร อันนอกเหนือจากอภินิหารและการสอบถามเป็นต้น. เป็นความจริงดังนั้น การแสดงคุณโทษและความเกิดแห่งอามิสเป็นต้น ของพรหมชาลสูตร และธัมมทาทาสสูตรเป็นต้น ท่านเรียกว่า นิมิต. ท่านแสดงปรัชมาสยะกระทำอัครัฒมาสยะ เว้นจากคำถามของคนเหล่าอื่นให้เป็นนิमित ท่านแสดงปุจฉาวลิกะ ด้วยสามารถคำถาม เพราะเหตุนี้ เนื้อความนี้ปรากฏชัดแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าอันผู้อันมิได้ทูลเชิญ ตรัสพระสูตรเหล่าใดโดยอัครัฒมาสยะของพระองค์อย่างเดียวยุ่ท่านั้น เช่น อากังเขยสูตตวัฏฏกสูตรเป็นต้น อัครัฒมาสยะเป็นความตั้งของสูตรเหล่านั้น. พระสูตรเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรวจตราอัครัฒมาสยะ ความอดทน อภินิหารและความรู้ของคนเหล่าอื่นว่า ธรรมอันแก่กล้า อันจะอบรมราหุลให้พ้นมีอยู่เราพียงนำราหุลไปในความสิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไปแล้ว เช่น ราหุโลวาทสูตรธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นต้น โดยปรัชมาสยะ ปรัชมาสยะเป็นความตั้งของสูตรเหล่านั้น.

ก็เหล่าเวทคามนุษย์ บริษัท ๔ วรรณะ ๔ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามปัญหาอย่างนั้น ๆ พระสูตรเหล่าใดมีโพชฌงคสังยุต เป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้ามีผู้ทูลถามอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์ตรัสโพชฌงค โพชฌงค ขอพระองค์ตรัสนิวรรณ์ นิวรรณ์ ดังนี้ เป็นต้น แล้วตรัส ปุจฉาวลีเกเป็นความตั้งของพระสูตรเหล่านั้น. ก็พระสูตรเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาศัยเหตุที่เกิดขึ้นแล้ว เช่นธัมมทายาทสูตร ปุตตมังคลสูตร ทารุกขันธปมสูตร เป็นต้น อตฺถูปัตติเกเป็นความตั้งของพระสูตรเหล่านั้น. ในความตั้งพระสูตร ๔ เหล่านี้ ปรัชฌายะเป็นความตั้งของพระสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้. จริงอยู่ ท่านยกสูตรนี้ขึ้นด้วยสามารถปรัชฌายะ. ถามว่า ท่านยกขึ้นด้วยอชฌาสัยของบุคคลเหล่าไหน. ตอบว่า ด้วยอชฌาสัยของบุคคลผู้ไม่เห็นโทษในความโลก. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เป็นอัตตชฌายะ.

เอกศัพท์ในบทเป็นต้นว่า เอกธมฺมํ ภิกฺขเว ในสูตรนั้นย่อมมีความอื่น ดังในประโยคเป็นต้นว่า คนพวกอื่นย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า อัตตาและโลกเที่ยง นี้เท่านั้นเป็นสัจจะ อย่างอื่นเป็นโมฆะ. ย่อมมีความประเสริฐดังในประโยคเป็นต้นว่า เจตโส เอโกทิวา ความที่มีจิตผุดขึ้นดวงเดียว. ย่อมมีความไม่มีเพื่อน ดังในประโยคเป็นต้นว่า เอโก วูปกฺกฺโข ผู้เดียว หลีกไป. ย่อมมีความนับดังในประโยคเป็นต้นว่า เอโก จ โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พุรฺหมจฺริยวาสาโย คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะและสมัยหนึ่งแล เพื่อยู่พรหมจรรย์. แม้ในสูตรนี้พึงเห็นว่า ย่อมมีความนับ.

ธัมมะศัพท์ ย่อมปรากฏในความมี ปริยัติ สัจจะ สมภาสิ ปัญญา ปกติ บุญ อับติ สุนฺญตา เญยยะ สภาวะ เป็นต้น. มีความว่าปริยัติในบทมีอาทิว่า ตถาหิตฺส อิท ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปฺณนติ เป็นความจริง

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเรียนธรรม. มีความว่า สัจจะในบพมีอาทิวา **ทิจฺจ-
ธมฺโม** เห็นธรรมแล้ว. มีความว่า สมาธิในบพมีอาทิวา พระผู้มีพระภาคเจ้า
เหล่านั้น ได้เป็นผู้มีธรรมอย่างนี้. มีความว่า ปัญญาในบพมีอาทิวา **สจฺจ-
ธมฺโม ฐิติ จาโค สเว เปจฺจ น โสจติ**

ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ๔ ประการ คือ

สัจจะ ธรรม ปัญญา จาคะ ละโลกนี้

ไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก.

มีความว่า ปกติในบพมีอาทิวา **ชาติธมฺมานํ ภิกฺขเว สตุตฺตานํ เอวํ อิจฺฉา
อุปฺปชฺชติ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีชาติ
เป็นปกติ ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้. มีความว่า บุญในประโยชน์มีอาทิวา **ธมฺโม หเว
รทฺถติ ธมฺมจารี** บุญแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม. มีความว่า
อาบัติในประโยชน์มีอาทิวา **ติณฺณํ ธมฺมานํ อณฺฺยตฺเรน วทฺเขยฺย ปาราชิ-
เคน วา สจฺจมาทิสฺเสน วา ปาจิตฺติเยน วา** ภิกษุพึงกล่าวถึงอาบัติ ๓ อย่าง คือ
ปาราชิก หรือสังฆาทิเสส หรือปาจิตติยอย่างใดอย่างหนึ่ง. มีความว่า สุขฤๅ
ในบพมีอาทิวา **ตสฺมึ ใจ ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ** ก็ในสมัยนั้นแล
ธรรมทั้งหลายย่อมมี. มีความว่า เญยยะ (ธรรมที่ควรรู้) ในบพมีอาทิวา
**สพฺเพ ธมฺมา สพฺพกาเรณ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุขเณ อาปาถํ
อากฺขณฺติ** ธรรมทั้งหลายทั้งปวงย่อมมาสู่คลอง โดยญาณมุขของพระผู้มี-
พระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะโดยอาการทั้งปวง. มีความว่า สภาวะในบพมีอาทิวา
กุสลา ธมฺมา อุกุสลา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นอกุศล. พึงทราบว่ ในที่นี้ได้แก่สภาวะธรรม. เพราะฉะนั้น บทว่า
เอกธมฺมํ ประสงค์เอาสภาวะธรรมอันเศร้าหมองอย่างเดียว. ชื่อว่า เอกธรรม
เพราะอรรถว่าเป็นธรรมเดียว. [พวกเธอจงละ] ซึ่งเอกธรรมนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเว ดังนี้. ถามว่า ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรม ย่อมตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ไม่ทรงแสดงธรรมที่เดียว เพื่ออะไร. ตอบว่า เพื่อให้เกิดสติ. ด้วยว่าภิกษุทั้งหลาย นั่งคิดอย่างอื่นบ้าง นั่งพิจารณาธรรมบ้าง นั่งมนสิการกรรมฐานบ้าง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสเรียกก่อน ทรงแสดงธรรมไปเลย ภิกษุทั้งหลาย ไม่อาจกำหนดได้ว่า เทศนานี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นปัจจัย. ต่อเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกแล้ว ภิกษุทั้งหลายจึงสามารถตั้งสติกำหนดได้. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อให้เกิดสติจึงตรัสเรียกว่า ภิกษุเว ดังนี้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงประการข้อปฏิบัติที่ขณเสพที่หย่อน และยิ่ง ด้วยความสำเร็จในการประกอบคุณ มีความเป็นผู้มีศีลเป็นต้น แก่ภิกษุเหล่านั้น จึงทรงทำการปรามในความคิดที่จืดจ่อมไปในความฟุ้งซ่าน. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงการทำภิกษุเหล่านั้นให้หันหน้าต่อพระองค์ ด้วยพระดำรัส อันแผ่ไปด้วยพระกรุณา น้ำพระทัยเยือกเย็น มีดวงพระเนตรเชื่อมฉ่ำ เป็นเบื้องต้น ทรงให้ภิกษุเหล่านั้นเกิดความใคร่ที่จะฟัง ด้วยพระดำรัสอันแสดงถึงความเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะกล่าวนั่นเอง ทรงชักจูงให้ตั้งใจฟังด้วยดี ด้วยมุ่งให้เกิดความรู้ที่ตนเอง. จริ่งอยู่ การถึงพร้อมด้วยคำสอนอาศัยการตั้งใจฟัง. ถามว่า เมื่อเทวดาและมนุษย์แม่เหล่าอื่น อันเนื่องด้วยบริษัทมีอยู่. เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายเล่า. ตอบว่า เพราะภิกษุทั้งหลายเป็นผู้เจริญที่สุด เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้นั่งใกล้ เป็นผู้ใกล้ชิดทุกเมื่อ จริ่งอยู่ พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมสาธารณ์แก่บริษัททั้งปวง. ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นผู้เจริญที่สุดในบริษัท เพราะเป็นผู้เกิดก่อน ชื่อว่าประเสริฐที่สุด เพราะปฏิบัติตามพระจริยาของพระศาสดา เริ่มตั้งแต่การออกบวชเป็นต้น และเพราะรับคำสอนไว้ทั้งหมด ชื่อว่าเป็นผู้

ใกล้ เพราะเมื่อภิกษุทั้งหลายนั่งในที่นั้น เป็นผู้อยู่ใกล้. ชื่อว่าเป็นผู้ใกล้ชิด
ทุกเมื่อ เพราะเป็นผู้อยู่ในสำนักของพระศาสดา. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเหล่านั้น
ชื่อว่าเป็นผู้ใกล้ชิดทุกเมื่อ เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอน อันเป็นที่ตั้งแห่ง
พระธรรมเทศนา และเพราะเป็นผู้มีความวิเศษ. เทศนานี้ หมายถึงภิกษุ
บางพวก เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้น.

ว่าด้วยการละ ๕ อย่าง

ชื่อว่าปหานะ ในบทนี้ว่า ปชหล นี้ มี ๕ อย่าง คือ ตทังคปหาน ๑

วิกขัมภนปหาน ๑ สมุจเฉทปหาน ๑ ปฏิปัสสัทธิปหาน ๑ นิสสรณ-

ปหาน ๑ ในปหานะ ๕ อย่างนั้น การละความโลภเป็นต้น ด้วยความไม่โลภ
เป็นต้น การละสิ่งไม่มีประโยชน์นั้นๆ ด้วยวิปัสสนาญาณ มีการกำหนดนามรูป
เป็นต้น เพราะเป็นปฏิปักษ์กัน เหมือนการกำจัดความมืดด้วยแสงประทีป
ฉะนั้น เช่นการละมลทินมีโลกเป็นต้นด้วยการบริจาต การละทุศีลมีปาณาติบาต
เป็นต้นด้วยศีล การละความไม่มีศรัทธาเป็นต้น ด้วยศรัทธา การละสักกายทิฐิ
ด้วยกำหนดนามรูป การละทิฐิอันเป็นอเหตุกะและวิสมเหตุ ด้วยการกำหนด
ปัจจัย การละความสงสัยด้วยการข้ามพ้นความสงสัยส่วนอื่นๆ นั้นเสียได้ การ
ละความถือมั่นว่าเราของเรา ด้วยพิจารณาเห็นเป็นกลาปะ (กอง) การละความ
เห็นในสิ่งที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็นมรรค ด้วยกำหนดมรรคและอมรรค การละ
อุจเฉททิฐิ ด้วยการเห็นความเกิด การละสัสสตทิฐิด้วยเห็นความเสื่อม การละ
ความสำคัญในสิ่งที่เป็นภัยว่าไม่เป็นภัย ด้วยการเห็นภัย การละความสำคัญใน
สิ่งที่ชอบใจ ด้วยการเห็นโทษ การละความสำคัญ ในสิ่งที่น่าอภิมรย์ ด้วยการ
พิจารณาถึงความเบื่อหน่าย การละความที่ไม่อยากหลุดพ้น ด้วยญาณ คือ ความ
อยากพ้น การละความไม่วางเฉย ด้วยอุเบกขาญาณ การละธรรมฐิติ ด้วย
อนุโลม การละความเป็นปฏิโลม ด้วยนิพพาน การละความเป็นสังขารนิमित
ด้วยโคตรภู การละนี้ชื่อว่า ตทังคปหาน (การละชั่วคราว).

การละกรรมนิเวรณเป็นต้น เหล่านั้น ๆ ด้วยอุปจาระและอัปนาสมาธิ เหมือนการกำจัด สาหร่ายที่หลังน้ำ ด้วยการทุ่มหม้อน้ำลงไป เพราะห้ามความเป็นไป การละนี้ชื่อว่า **วิกขัมภนปหาน** (การละด้วยการข่มไว้).

การตัดขาดกองกิเลส อันเป็นฝ่ายที่จะให้ตัณหาเกิด ซึ่งท่านกล่าวไว้ โดยนัยเป็นต้นว่า **จตุณฺหํ อริยมคฺคานํ ภาวิตฺตา ตํ ตํ มคฺควโต อตฺตโน สนฺตानเ ทิฏฺฐิตานํ ปหานาย** เพื่อละทิฏฐิในสันดานของตนผู้มีมรรคนั้น ๆ เพราะเจริญอริยมรรค ๔ ได้แล้ว การละนี้ชื่อว่า **สมุจเจตปหาน** (ละได้เด็ดขาด).

การละกิเลสทั้งหลาย อันเป็นความสงบในขณะแห่งผล การละนี้ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิปหาน** (ละด้วยความสงบกิเลส). การดับที่ละเครื่องปรุงแต่งทั้งหมดได้แล้ว เพราะสลัดเครื่องปรุงแต่งทั้งหมดได้ นี้ ชื่อว่า **นิสสรณปหาน** (การละด้วยการสลัดออก). ในสูตรนี้พึงทราบว่าได้แก่ **สมุจเจตปหาน** เพราะท่านประสงค์เอาการละที่ทำให้เป็นพระอนาคามี ด้วยการละ ๕ อย่าง ด้วยประการดังนี้. เพราะฉะนั้น บทว่า **ปชฺหถ** จึงมีความว่า เธอทั้งหลายจงสลัดจงดัดขาดดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอ้างถึงพระองค์ ด้วยคำว่า **อหํ . บทว่า โว** มีวินิจฉัยดังนี้ **โว** ศัพท์นี้ ปราบกฏในปฐมวิภักติ ทูตยาวิภักติ ตติยาวิภักติ ัญญูวิภักติ ปทปุรณะ และจตุตถวิภักติ. **โว** ศัพท์มาในปฐมวิภักติ ในบทเป็นต้นว่า **กจฺจิปน โว อนุรฺรทฺธา สมคฺคา สมโฆทฺมานา** คู่ก่อนอนุรทชะ และพวกเธอยังพร้อมเพรียง บันเทิงกันคืออยู่หรือ. มาในทูตยาวิภักติ ในบทเป็นต้นว่า **คจฺจถ ภิกฺขเว ปณฺาเมมิ โว** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ จงไปเราประณามพวกเธอ. มาในตติยาวิภักติ ในบทเป็นต้นว่า **น โว มม สนฺติเก วตฺถพฺพํ** อันพวกเธอไม่ควรอยู่ในสำนักของเรา. มาในัญญูวิภักติ

ในบทเป็นต้นว่า **สพฺพผลั โว สารูปุตฺต สุภาสิตั** คำสุภาภิตของพวกเธอทั้งหมด. มาในบทปุระณะ ในบทเป็นต้นว่า **เยหิ โว อริยา ปริสุทฺธ-กายกมฺมฺนฺตา** พระอริยะเหล่านี้ใครเป็นผู้มีภาระงานทางกายบริสุทธิ์. มาในจุดถวิวัตติ ในบทเป็นต้นว่า **ปรมตฺตปริยายั โว ภิกฺขเว เทเสสุสฺสามิ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปรมตตปริยายแก่พวกเธอ. ในที่นี้พึงทราบว่าเป็น **โว ศัพท์** มาในจุดถวิวัตติ.

บทว่า **ปาฏิโกโค** ได้แก่ ผู้รับรอง. จริงอยู่ ผู้นั้นอาศัยผู้รับรอง ยืมทรัพย์ของผู้มีทรัพย์ ฝากไว้แก่ผู้รับรอง เมื่อถึงคราวจะใช้ก็นำทรัพย์จากผู้รับรองนั้นมาใช้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ปาฏิโกโค** (ผู้รับรอง). ผู้รับรองนั้นแล ชื่อว่า **ปาฏิโกโค**. บทว่า **อนาคามิตาย** ได้แก่ เพื่อความเป็นพระอนาคามี. ชื่อว่าอนาคามี เพราะไม่มาสู่กามภพ ด้วยการถือปฏิสนธิ. มรรคที่ ๓ พร้อมด้วยผล ชื่อว่าอนาคามี ท่านเรียกว่า อนาคามี เพราะบรรลุนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงฉลาดในการฝึกเวไนยสัตว์ ทรงแสดงธรรมอันยิ่งใหญ่ คือ ตติยมรรค อันอนุกุลแก่อริยาศัยของเวไนยสัตว์ ทรงกระทำให้หนักแน่น ด้วยความบริบูรณ์ในธรรมอันหนึ่ง โดยอุบายฉับพลัน จึงสมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยประการฉะนี้. จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายอันตติยมรรคพึงทำลาย มีปฏิฆสังโยชน์เป็นต้น แม้เป็นไปในภูมิอื่นก็ไม่พ้นการละกามฉันทะไปได้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตั้งพระองค์ไว้ในความเป็นผู้รับรองเล่า. ตอบว่า เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นเกิดความอุตสาหะในการบรรลุนาคามีมรรค. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นว่าเมื่อเรากล่าวว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เรา

เป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ดังนี้ ภิภษุทั้งหลาย เหล่านี้ จะสามารถละกรรมอย่างหนึ่งนั้น แล้วบรรลุตติยภูมิได้แน่นอน ทั้ง จะเกิดความอดุทธาหะว่า พระธรรมสามีตรัสเป็นครั้งแรกว่า เราเป็นผู้รับรอง ดังนี้ เพราะอย่างนั้น จักสำคัญถึงข้อที่ควรปฏิบัติ ดังนี้ ฉะนั้น. เพื่อให้ ภิภษุทั้งหลายเกิดความอดุทธาหะ จึงทรงตั้งพระองค์ไว้ในความเป็นผู้รับรอง ภิภษุเหล่านั้น เพื่อความเป็นพระอนาคามี.

ว่าด้วยปจจนา ๕

บทว่า กตมฺ ในบทว่า กตมฺ เกตฺตมฺ นี้ เป็นคำถาม. ก็กรรมคา คำถามมีอยู่ ๕ อย่าง คือ อทิฏฐุชตนาปจจนา ๑ ทิฏฐุสังสันทนาปจจนา ๑ วิมติเจตนาปจจนา ๑ อนุมติปจจนา ๑ กถตุกัมยตาปจจนา ๑.

ในคำถามเหล่านั้น ตามปกติคนเรายังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง. ไม่เข้าใจ ไม่แจ้ง ไม่ชัดถึงลักษณะ จึงถามปัญหา เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อพิจารณา เพื่อไตร่ตรอง เพื่อเข้าใจ เพื่อแจ้งชัดถึงลักษณะนั้น นี้ชื่อ **อทิฏฐุชตนาปจจนา** (ถามเพื่อความสว่างในสิ่งที่ตนไม่เห็น). ตามปกติ คนรู้แล้ว เห็นแล้ว พิจารณาแล้ว ไตร่ตรองแล้ว เข้าใจแล้ว แจ้งชัดแล้ว ซึ่งลักษณะ เขาถามปัญหาเพื่อเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่าอื่น นี้ชื่อ **ทิฏฐุ-สังสันทนาปจจนา** (ถามเพื่อเทียบเคียงกับสิ่งที่เห็นแล้ว. ตามปกติคนเป็นผู้ตก อยู่ในความสงสัย ในความไม่รู้ ในความเคลือบแคลงว่า อย่างนี้หรือหนอ ไม่ใช่หรือหนอ เป็นอะไรหนอ เป็นอย่างไรหนอ ดังนี้ เขาจึงถามปัญหา เพื่อขจัดความสงสัย นี้ชื่อ **วิมติเจตนาปจจนา** (ถามเพื่อขจัดความสงสัย).

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามปัญหา เพื่อคล้อยตามความเห็น ด้วยพระดำรัสมีอาทิว่า ตํ ก็ มนุสฺส ภิภษุเว รูปี นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วา คู่ก่อนภิภษุทั้งหลาย พวกเขาสำคัญความนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง

นี่ชื่อว่า **อนุมติปัจฉา** (ถามเพื่อคล้อยตาม). พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถาม
ปัญหา เพราะมีพระประสงค์เพื่อจะตรัสบอกแก่ภิกษุทั้งหลายว่า **จตุตตารโฆ**
ภิกขเว **อาหารา** **ภูตานิ** **วา** **สตุตานิ** **จิตฺติยา** **สมภเวสฺสึ** **วา**
อนุกุคฺคหาย **กตเม** **จตุตตารโ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย **อาหาร ๔** เหล่านั้นย่อม
เป็นไปเพื่อดำรงชีวิตของเหล่าสัตว์ที่เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์เหล่าสัตว์
จำพวกสัมภเวสี (ผู้แสวงหาที่เกิด) **อาหาร ๔** คืออะไรบ้าง **นี่ชื่อกถุคัม-**
ยตาปัจฉา (ถามเพื่อประสงค์จะบอก).

ในคำถามอย่างเหล่านั้น คำถาม ๑ ข้อข้างต้น มิได้มีแก่พระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย. ถามว่า เพราะเหตุไร จึงไม่มี. ตอบว่า เพราะในทางทั้ง ๓
สังขตธรรมใดๆ หรือสังขตธรรม (นิพพาน) พ้นจากทางไปแล้ว ที่จะไม่เห็น
ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ไม่เข้าใจ ไม่แจ้งชัด มิได้มีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ คำถามเพื่อความสว่างในสิ่งที่ไม่เห็น จึงไม่มีแก่พระ-
สัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น. การเทียบเคียงกับสมณะหรือพราหมณ์ เทวดา มาร
พรหมอื่น แห่งสังขตธรรมและอสังขตธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น
แทงตลอดแล้วด้วยพระญาณของตน ๆ มิได้มี ด้วยเหตุนี้ แม้คำถามเพื่อ
เทียบเคียงในสิ่งที่เห็นแล้ว จึงมิได้มีแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น. ก็เพราะ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะทั้งหลาย ไม่มีความเคลือบแคลง. ข้ามพ้น
วิจิกิจฉา ปราศจากความสงสัยในธรรมทั้งปวง ฉะนั้น แม้คำถามเพื่อขจัดความ
สงสัย จึงมิได้มีแก่พระพุทธเจ้าเหล่านั้น. ส่วนคำถามอีก ๒ ข้อนั้นมีอยู่. ใน
คำถาม ๒ ข้อนี้ ฟังทราบว่าเป็นคำถามนี้หมายถึง **กถุคัมยตาปัจฉา**.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงธรรมที่พระองค์ตรัสถาม
ด้วยคำถามนั้นโดยสรุป จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **โสกั** **ภิกขเว** **เอกธมฺม-**
คัง นี้.

ในบทว่า โลก นั้นจึงทรงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า โลก ด้วยอรธว่า เป็นเครื่องอยากได้ หรืออยากได้เอง หรือเพียงอยากได้เท่านั้น. ความโลภนั้นพึงเห็นว่า มีลักษณะยึดอารมณ์ คุงลึงคิดตั้ง มีการเกาะเกี่ยว อารมณ์เป็นกิจคุงขึ้นเนื้อเขาไต่ลงในกะทะร้อน มีการไม่บริจาคนเป็นผลคุง สิ้นแห่งน้ำมันแสะยาหยอดตา มีทัศนะในการยินดี ในธรรมอันเป็นเครื่องผูกมัด เป็นที่ยึดถือเป็นเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น เจริญคุงขึ้นเสมอโดยเป็นแม่น้ำ คือตัดหา พัดพาสัตว์ไปสู่อบาย คุงแม่น้ำมีกระแสเชี่ยว พัดพาสัตว์ไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น. โลกศัพท์นี้เป็นคำสามัญที่ว่าด้วยความโลภทั้งปวงก็จริง แต่ในที่นี้พึงทราบว่า เป็นคำที่ว่าด้วยความกำหนดในกาม เพราะความโลภนั้นถูกอนาคามิบรรคฆ่า.

บทว่า ปุน ภิกขเว นี้เป็นคำร้องเรียกเพื่อให้ภิกษุผู้หันหน้ารับธรรม เกิดความเอาใจใส่ในธรรมนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงวางหลักการบรรคูปหานั้นด้วยบทว่า ปชท นี. อนึ่ง การบรรคูปหานั้นย่อมเป็นไปกับการบรรค ปรินญา สัจฉิกิริยาและ กวานด้วย ไม่แยกกันเลย. เป็นอันว่าท่านจัดกิจแห่งสัมมาทิฎฐิ ๔ อย่างลงในอริยสัจ ๔ นั้นเอง. อนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอละโลกะ ดังนี้ เป็นอันตรัสถึงการละแม่โทสะเป็นต้นด้วย เพราะมีความเป็นอันเดียวกับปหาน โดยเนื้อความฉันใจ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงการบรรคูปหานั้นเป็นกิจแห่งสัมมาทิฎฐิ อันเป็นลักษณะแห่งสมุทยสัจ ก็ฉันนั้น เป็นอันพระองค์ตรัสถึงลักษณะและกิจของสมุทยสัจ แม้แห่งองค์มรรคที่เหลือ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น อันเป็นเหตุทำร่วมกันแห่ง สัมมาทิฎฐิ นั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น. พึงเห็นว่า ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความขวนขวายในอริยมรรคที่ครบถ้วนแล้ว. ความที่ท่านกล่าวถึงความขวนขวายโพธิปักขิยธรรมมีสติปัญญาเป็นต้นไว้ในที่นี้ย่อมมีโดยนัยนี้. พึงให้พิสดารตามสมควร.

อีกอย่างหนึ่งในสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงปหานปริญา(การกำหนดรู้ด้วยการละ) ด้วยบทว่า **ปชหลนี้** เป็นอันท่านตรัสรู้ ปริญาแม่ทั้ง ๓ โดยความเป็นอธิษฐาน คือ ปหานปริญยานั้น มีศีรณปริญาเป็นอธิษฐาน และศีรณปริญา มีญาตปริญาเป็นอธิษฐาน. ในที่นี้พึงเห็นอย่างนี้ว่า ท่านประกาศกระทำจตุสัจจกรรมฐาน ให้บริบูรณ์พร้อมด้วยผล อีกอย่างหนึ่งท่านแสดง ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ)พร้อมด้วยผล. ก็ญาณทัสสนวิสุทธินั้น มีปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ) เป็นที่อาศัย ฯลฯ จิตตวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งจิต) มีศีลวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งศีล) เป็นที่อาศัย เพราะเหตุนี้ พึงทราบ ว่า ท่านแสดงวิสุทธิ ๗ แม่ทั้งหมดพร้อมด้วยผล โดยความที่มีลำดับต่าง ๆ กัน. อันผู้ประสงคจะละความโลภ ด้วยการบำเพ็ญปริญา ๓ เพื่อความบริสุทธิ์นี้ พึงพิจารณาถึงโทษของความโลภ แล้วปฏิบัติเพื่อละความโลภนั้น โดยนัยต่าง ๆ ตามแบบบทพระสูตรมีอาทิอย่างนี้ว่า

ความโลภให้เกิดความพินาศ ความ

โลภยังจิตให้กำเริบ ภัยเกิดแต่ภายใน ชน

ย่อมไม่รู้ถึงภัยนั้น คนโลก ย่อมไม่รู้จัก

อรรถ คนโลก ย่อมไม่เห็นธรรม

ความโลภ ย่อมครอบงำคน ผู้บอดมืด

ตลอดกาล.

คนที่ถูกราคะข้อมครอบงำ มีจิตยึดถือแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ตัดช่องย่องเบาบ้าง ปล้นสะดมบ้าง ทำคนอยู่เรือนหลังเดียวบ้าง ตกอยู่ในอันตรายบ้าง ล่วงเกินภรรยาคนอื่นบ้าง พุดปดบ้าง ตัณหานั้นเมื่อ

สมณพราหมณ์ผู้เจริญ ไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ ตกอยู่ในตัณหา ก็ทำให้
สะดุ้งหวั่นไว้ได้เหมือนกัน

บุรุษมีตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไป

ตลอดเวลายาวนาน ไม่ล่วงพ้นสงสารอัน
มีความเป็นอย่างนี้ และมีความเป็นอย่าง
อื่นไปได้ ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี โทษ
เสมอด้วยโทสะไม่มี

เราถูกกามราคะเผา จิตของเราถูก
เผาด้วย ผู้ที่ถูกราคะข้อมยอมตกไปสู่กระ
แสตัณหา เหมือนแมงมุมตกไปสู่ตาข่ายที่
คนทำเองฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๖ ประการยอมเป็นไปเพื่อละ
กามราคะได้ คือ การถือเอาอสุกนิमित ๑ การบำเพ็ญอสุกภาวนา ๑
การคุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย ๑ การรู้จักประมาณในการ
บริโภค ๑ การคบมิตรดี ๑ การสนทนาเป็นที่สบาย ๑. จริงอยู่แม้เมื่อ
ถือเอาอสุกนิमित ๑๐ อย่าง ก็ละกามราคะได้ แม้เมื่อชวนชายบำเพ็ญ
อสุกภาวนาในอสุกะ ที่มีวิญญูณด้วยการเจริญกายคตาสติ ในอสุกะที่ไร้
วิญญูณด้วยพิจารณาศพที่ขึ้นนพองเป็นต้น ก็ละกามราคะได้ แม้ปิดทวารด้วย
ประตุ คือ สติ โดยสำรวมในอินทรีมีใจเป็นที่ ๖ ก็ละกามราคะได้ แม้เมื่อ
มีโอกาสกลืนคำข้าว ๔-๕ คำจึงดื่มน้ำ แล้วรู้ประมาณในโภชนะเพียงเพื่อให้
ชีวิตเป็นไปตามปกติ ก็ละกามราคะได้. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

บริโศกคำข่าว ๔-๕ คำ แล้วพึงดื่ม

น้ำเพียงพอเพื่ออยู่อย่างสบาย ของภิกษุผู้

ปฏิบัติตน.

แม้เมื่อคบคนดี ผู้ยินดีในการเจริญสุกกรรมฐาน ก็ละกามราคะได้ แม้ในการสนทนาเป็นที่สบายถึงเรื่องอสุภะ ๑๐ ก็ละกามราคะได้. สมดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อสุภนิมิตมีอยู่ การมนสิการโดยแยกกาย การทำให้มาก การเพิ่มกำลัง ในอสุภนิมิตนั้นย่อมเป็นไปได้ เพื่อไม่ให้เกิดกามฉันทะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว. ภิกษุปฏิบัติเพื่อละโลภะ อันได้แก่กามราคะในส่วนเบื้องต้นอย่างนี้ ขวนขวายวิปัสสนาย่อมตัดโลภะนั้น ได้ด้วยตติยมรรคโดยไม่มีเหลือ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า โลกัภิกขเว เอกธมฺมํ ปชฺหถ อหํ โว ปาฐโณโค อนาคามิตาย คุณก่อน ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอละธรรมอย่างหนึ่ง คือ โลภะได้ เราเป็นผู้รับรองพวกเธอเพื่อความเป็นพระอนาคามี.

ในข้อนี้เกจิอาจารย์กล่าวว่า ก็โลภะที่ละในสูตรนี้เป็นอย่างไร เป็นโลภะในอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน. อันที่จริง โลภะในสูตรนี้พึงละไม่ใช่ทั้งอดีต ทั้งอนาคต เพราะยังไม่มีอดีตอนาคตเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ว่า ความจริง จิตดับแล้วหรือยังไม่เกิดหามีไม่. อนึ่ง ความพยายามที่ไม่มีผลย่อมได้รับ. เมื่อเป็นเช่นนั้นต้องเป็นโลภะปัจจุบันแม้ด้วยประการอย่างนี้ ความพยายามไม่มีผล และมรรคภาวนาเศร้าหมองย่อมได้รับ เพราะความพยายามนั้นได้สลายไปเสียแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง โลภะที่ปราศจากจิตจะพึงมีได้นั้นท่านไม่ต้องการ. ควรจะกล่าวว่า ความโลภะที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ละได้โดยนัยที่กล่าวแล้ว. เหมือนอย่างว่าต้นไม้ก่อนยังไม่ผล บุรุษพึงเอาจอบตัดต้นไม้ในที่โคน เมื่อไม่มีการตัดต้นไม้ ผลเหล่าใดพึงเกิด ผลเหล่า

นั่นก็ยังไม่เกิด เพราะต้นไม้ถูกตัด จะพึงเกิดไม่ได้ นั่นใด เมื่อบรรลุนิยามรรค ความโลภที่ควรเกิด ย่อมไม่เกิด เพราะถูกกำจัดในปัจจุบันด้วยบรรลุนิยามรรค. ความโลภนี้ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า เกิดเพราะได้ภุมิ. จริ่งอยู่เบญจขันธ์อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ชื่อว่า ภุมิ เพราะเป็นฐานให้เกิดความโลภนั้น. ท่านกล่าวอธิบายความข้อนี้ไว้ว่า ความโลภเกิดเพราะได้ภุมิดังที่จะกล่าวไว้ว่า **สา ภุมิ เตน ลพฺฐา ภุมินันฺธํ อํนํ ความโลภได้แล้ว ๑ เกิดเพราะยึดถืออารมณ์ ๑ เกิดเพราะไม่ข่มไว้ ๑ เกิดเพราะไม่ถอน ๑.**

บทว่า **ตตฺถ** คือ ในสูตรนั้น. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตรหนึ่งโดยผูกเป็นคาถา. ถามว่าใครกล่าว. ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า. ก็ในฐานะเช่นนั้นอื่น ๆ พระสังคิตติกาจารย์เป็นผู้ผูกคาถา. แต่ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาความที่พระองค์ตรัสด้วยอัชฌาศัย ของบุคคลผู้ชอบคาถา จึงตรัสเป็นคาถา.

ในบทกถานั้นว่า **เยน โลเภน ลพฺฐาเส สตฺตา กุจฺจนฺติ** **ทุกฺคตี** สัตว์ทั้งหลายโลภแล้วด้วยความโลภใด ย่อมไปสู่ทุกคติ อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายโลภด้วยความโลภใด อันมีลักษณะเกาะอารมณ์ มีกิจรสเกี่ยวข้องแต่ความโลภนั้น คือ อยากได้ผูกมัดในอายตนะภายในและภายนอก. บทว่า **เส** เป็นเพียงนิบาต. ก็นักคิดอักษรทั้งหลายต้องการลง **เส** อักษรในฐานะเช่นนี้. สัตว์ไม่ประพาศุจริตไร ๆ ในกายสุจริตเป็นต้นเพราะเป็นผู้โลภอย่างเดียวเท่านั้น สะสมกายทุจริตเป็นต้น ได้ชื่อว่า สัตว์ เพราะเป็นผู้ต้องอยู่ในรูปเป็นต้น ย่อมเข้าถึงนรก กำเนิดเดิรัจฉาน เปרטวิสัยอันได้ ชื่อว่า ทุกคติ เพราะเป็นที่ให้เกิดทุกข์ด้วยการถือปฏิสนธิ.

บทคาถาว่า **ตัม โลกัม สมมตญญาย ปชหนติ วิปสุตฺติโน** ความว่า
ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่งความโลภนั้น ย่อมละเสียได้ อธิบายว่า
ชนชื่อว่า ผู้เห็นแจ้งเพราะเห็นอุปทานชั้น ๕ มีรูปเป็นต้นโดยอาการหลายอย่าง
มีความไม่เที่ยงเป็นต้น รู้ความโลภตามที่กล่าวแล้วนั้น โดยชอบ โดย
ชอบเหตุโดยญาณอันไม่วิปริต โดยอาการเหล่านั้น คือ โดยความเป็นจริง โดย
ความเกิด โดยความดับ โดยความชื่นชม โดยความเป็นโทษ โดยความออกไป
คือ รู้ด้วยปัญญา อันได้แก่ ญาตปริญา (กำหนดรู้ด้วยการรู้) ตีรณปริญา
(กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา) ย่อมละกิเลสที่เหลือด้วยมรรคปัญญาอันเป็นส่วน
เบื้องต้นของวิปัสสนาปัญญา ด้วยสมุจเฉทปหาน คือ ไม่ให้เกิดขึ้นในสันดาน
ของคนอีกต่อไป.

บทคาถาว่า **ปหาย น ปุณฺณนุติ อิมัม โลกัม กุทาจันฺถุ ครันฺถละ**
ได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ ความว่า ครันฺถละโลกะนั้นกับ
กิเลสที่เหลือพร้อมด้วยกิเลสที่สำคัญละได้แล้วยังเหลืออยู่หนึ่ง ด้วยอนาคามี-
มรรค ย่อมไม่มาสู่โลกอื่น ได้แก่กามธาตุนี้ ในภายหลังอีก ด้วยการถือปฏิสนธิ
แม้ในกาลไหน ๆ เพราะละโอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ) ได้เรียบ
ร้อยแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนาลงด้วยอนาคามีผลด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อยมฺปิ อตฺโถ** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศ
ความด้วยพระสูตรนี้ตั้งแต่สุดนิทานจนถึงจบคาถา. อปิศัพท์เป็นศัพท์ประมวล
ความในพระสูตรที่จะกล่าวอยู่ในบัดนี้. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

สมุทฺยสัจจมาในพระสูตรนี้โดยสรูป. มรรคสัจจมาโดยส่วนของปหาน
สองสัจจะนอกนั้นพึงยกออกไป เพราะทั้งสองสัจจะนั้นเป็นเหตุ. ทุกขสัจ

สมุทยสัง มรรคสัง ย่อมขัดตามที่กล่าวแล้วในกาลนั้นแล. สังจะนอกนั้น
ยกออกไป. ในสูตรแม้อื่นจากนี้ก็มิมีนัยนี้.

จบอรรถกถาสูตที่ ๑ แห่งการพรรณนาอิติวุตตกะ อรรถกถาขุททก-
นิกาย ชื่อปรมัตถทีปนี.

จบอรรถกถาโลกสูตรที่ ๑

๒. โทสสูตร

ว่าด้วยละโทสะได้เป็นพระอนาคามี

[๑๘๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คุณก่อนิกขุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราเป็นผู้
รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นโณ คุณ-
ก่อนิกขุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่ง คือโทสะได้ เราเป็นผู้
รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

โทสะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ประทุษร้ายไปสู่

ทุกติ แล้วละได้ ครั้นละได้แล้วย่อมไม่มา

สู่โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความเมื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโทสสูตรที่ ๒

อรรถกถาโทสสูตร

สูตรที่ ๒ มีบทเริ่มต้นว่า วุตฺตํ เหตุ ๗เปฯ โทสํ ดังนี้. ใน
สูตรที่ ๒ นั้นมีการพรรณานาบทตามลำดับดังนี้. เราจักพรรณานาบทไปตาม
ลำดับในสูตรทั้งปวง แม้อันจากสูตรนี้อย่างเดียวกับสูตรนี้. เพราะพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าทรงตรวจดูอุทธาสัยของบุคคลผู้มากด้วยโทสะ จึงทรงแสดงพระสูตรนี้
เพื่อระงับโทสะ ฉะนั้นจึงตรัสว่า โทสํ ภิกฺขเว เอกธมฺมํ ปชฺหตฺถ. คู่ก่อน-
ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอละธรรมอย่างหนึ่งคือโทสะได้ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า โทสํ ได้แก่ ความอาฆาตอันเกิดจากอาฆาต-
วัตถุ ๑๘ อย่าง คือ ๕ อย่างท่านกล่าวไว้ในพระสูตรโดยนัยเป็นต้นว่า อนตฺถํ
เม อจฺริติ อาฆาโต ชาติ ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นว่า เขาได้ประพฤติ
ความพินาศแก่เรา ดังนี้ และ ๕ อย่าง อันตรงกันข้ามกับข้างต้นเป็นต้นว่า
อตฺถํ เม นาจฺริ เขาไม่ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่เราดังนี้ กับสิ่งที่ไม่ใช่
ฐานะมีต่อและหนามเป็นต้น รวมเป็น ๑๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง. ก็ความ
อาฆาตนั้นท่านกล่าวว่า เป็นโทสะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุประทุษร้าย หรือลง
มือประทุษร้ายเอง หรือเพียงคิดประทุษร้ายเท่านั้น. โทสะนั้นพึงเห็นว่ามี
ลักษณะดุร้าย. ดูจอสรพิษที่ถูกหุบ พึงเห็นว่ามี ความชานไปดูจุกวางยาพิษ
พึงเห็นว่ามีลักษณะเผาณิสัยของตนดูไฟไหม้ป่า พึงเห็นว่าเป็นการบำรุงความ

โหดเหี้ยมดุจศัตรูได้โอกาสแล้ว ฟังเห็นว่าเป็นปทัฏฐานแห่งอาฆาตวัตถุตามที่กล่าวแล้ว คุณของบุคคลและน้ำมูตรที่เขาทิ้งแล้ว. บทว่า **ปชหล** ได้แก่ พวกเธอจงตัดขาด.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาฆาตปฏิวินัย (การปลดเปลื้องความอาฆาต) ไว้ ๕ อย่าง อย่างนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความอาฆาตเกิดขึ้นแก่ภิกษุควรปลดเปลื้องในอาฆาตปฏิวินัย ๕ เหล่านั้น อาฆาตปฏิวินัย ๕ เป็นไฉน คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความอาฆาตเกิดขึ้นในบุคคลใดพึงเจริญ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ในบุคคลนั้น หรือพึงปลดเปลื้องความอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้ว่า ความเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน พึงตั้งอาฆาตปฏิวินัยในบุคคลนั้นว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน จักเป็นทายาทของกรรมดังนี้. ท่านกล่าวอาฆาตปฏิวินัย ๕ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า คุณก่อนอาวุโส ความอาฆาตเกิดแก่ภิกษุควรปลดเปลื้องให้หมดไปในอาฆาตปฏิวินัย ๕ เหล่านี้ อาฆาตปฏิวินัย ๕ เป็นไฉน คุณก่อนอาวุโส บุคคลบางคนในโลกนี้ มีกายสมาจารไม่บริสุทธิ์ มีวจีสมาจารไม่บริสุทธิ์ คุณก่อนอาวุโส พึงปลดเปลื้องความอาฆาตในบุคคลเห็นปานนั้น อนึ่ง พระศาสดาทรงสอนไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย หากว่าผู้ที่พิจารณาโดยกฎแห่งอาฆาตปฏิวินัยอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ อย่างนั้น แล้วยังมีใจประทุษร้าย แม้ในโจรสู้ต่ำช้าที่เอาเลื่อย เลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่จนขาดเป็นสองท่อน ก็ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ทำตามคำสอนของเราดังนี้

คนลามกเท่านั้น โกรธตอบผู้ที่โกรธ

ผู้ไม่โกรธตอบผู้ที่โกรธ ย่อมชนะสงคราม

ที่ชนะได้ยาก ผู้ที่รู้ผู้อื่นโกรธ เป็นผู้มี

สติสงระงับได้ ชื่อว่าประพฤติประโยชน์

สองฝ่ายคือทั้งของตนและทั้งของคนอื่น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๗ ประการเหล่านั้น ก่อศัตรู ทำให้เกิดศัตรู ย่อมมาสู่ทั้งสตรีหรือบุรุษผู้มักโกรธ ธรรม ๗ ประการเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า กระไรหนอผู้นี้ จะพึงมีผิวพรรณเศร้าหมอง ขอนั้น เพราะเหตุไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศัตรูย่อมไม่พอใจ เพราะเห็นศัตรูมีผิวพรรณงาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนมักโกรธนี้ถูกความโกรธครอบงำ ถูกความโกรธชักนำไป แม้เขาอาบน้ำเป็นอย่างดี ลูบไล้เป็นอย่างดี โคนผมและหวดนุ่งผ้าขาว ก็ยังมีผิวพรรณเศร้าหมองอยู่นั่นเอง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นธรรมข้อที่หนึ่งที่ก่อศัตรูทำให้เกิดศัตรูย่อมมาสู่ทั้งสตรีหรือบุรุษผู้มักโกรธ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ยังมีอีก ศัตรูย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า กระไรหนอ ผู้นี้พึงอยู่อย่างลำบาก ไม่พึงมีประโยชน์มากมาย ไม่พึงมีสมบัติ ไม่พึงมียศ ไม่พึงมีมิตร เมื่อตายไปแล้วพึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ข้อนั้นเพราะเหตุไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศัตรูย่อมไม่พอใจในการที่ศัตรูไปสวรรค์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนมักโกรธนี้ ถูกความโกรธครอบงำ ถูกความโกรธชักนำไป ย่อมประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ เขาประพฤติทุจริต ทางกาย วาจา ใจ เมื่อตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

คนโกรธย่อมไม่รู้orroth คนโกรธ

ย่อมไม่เห็นธรรม ฯลฯ

พึงความโกรธ พึงละมานะ พึง

ก้าวล่วงสังโยชน์ทั้งปวง ฯลฯ

ความโกรธทำให้เกิดความพินาศ

ความโกรธทำให้จิตกำเริบ ฯลฯ

บุคคลฆ่าความโกรธเสียได้ ย่อมอยู่

เป็นสุข บุคคลฆ่าความโกรธเสียได้ ย่อม

ไม่เศร้าโศก คู่ก่อนพราหมณ์ ความโกรธ

มีรากเป็นพิษ มียอดหวาน

ท่านผู้มีปัญญาจูงแผ่นดิน ท่านจง

งดโทษเสียเถิด บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่มี

ความโกรธเป็นกำลัง.

การแนะนำภิกษุเหล่านั้นในข้อนั้นว่า เธอทั้งหลายจงพิจารณาถึงโทษ
ในโทสะและอานิสงส์ในการละโทสะโดยตรงกันข้าม ดังกล่าวแล้วโดยนัยเป็นต้น
อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้แล้ว จงละโทสะในส่วนเบื้องต้นด้วยตักขฬานเป็นต้น
แล้วพึงชวนขวายุวิปัสสนาให้เกิด จงตัดขาด จงละโทสะด้วยตักขฬานให้หมด
สิ้นไป. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า โทสํ ภิกขเว เอกธมฺมํ
ปชฺছถ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงละธรรมอย่างหนึ่ง คือ โทสะเสีย
ดังนี้.

บทว่า ทฎฺฐาเส ได้แก่ ประทุษร้าย เพราะจิตประทุษร้ายด้วย
ความอาฆาต. บทที่เหลืออันควรกล่าวในสูตรที่ ๒ นี้ มีนัยดังได้กล่าวแล้วใน
อรรถกถาสสูตรที่ ๑ นั้นแล.

จบอรรถกถาโทสสูตรที่ ๒

๓. โมหสูตร

ว่าด้วยละโมหะได้เป็นพระอนาคามี

[๑๘๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุานั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราเป็นผู้ รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คู่ก่อน ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่ง คือ โมหะได้ เราเป็นผู้รับรอง เธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเพื่อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

โมหะ อันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้หลงไปสู่มฤต

แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่

โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโมหสูตรที่ ๓

อรรถกถาโมหสูตร

ในโมหสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า โมห ได้แก่ความไม่รู้. จริงอยู่ความไม่รู้นั้นมีประเภทหลาย

อย่าง โดยวิภาคโดยนัยเป็นต้นว่า ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุให้
เกิดทุกข์ ความไม่รู้ในการดับทุกข์ ความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์
ท่านกล่าวว่า โมหะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้หลง หรือหลงไปเอง หรือ
เป็นเพียงความหลงเท่านั้น. พึงเห็นว่า โมหะนั้นมีความที่จิตมืดเป็นลักษณะ
หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่เที่ยงตลอดเป็นรส หรือมีความปกปิด
สภาพอารมณ์เป็นรส มีการปฏิบัติหลงลืมเป็นอาการปรากฏ หรือปรากฏมืดมัว
เป็นอาการปรากฏ มีการไม่ใส่ใจเป็นปทัฏฐาน เป็นรากแห่งอกุศลทั้งหมด.

บัดนี้ พึงเห็นความแห่งบทว่า ปชหล ดังนี้

คนหลง ย่อมไม่รู้อรต คนหลง
ย่อมไม่รู้ธรรม โมหะ ย่อมครอบงำคน
มืดบอดตลอดกาล โมหะ ให้เกิดความ
พินาศ ฯลฯ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อวิชาเป็นส่วนเบื้องต้นของการเข้าถึงอกุศลกรรม

สัตว์โลกถูกโมหะรั้งไว้ ปรากฏ
ดูสิ่งน่าพอใจ

โมหะเป็นเหตุเพื่อให้เกิดกรรมทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพิจารณาโทษ
ในโมหะ โดยนัยมีอาทิว่า คู่ก่อนพราหมณ์ คนหลงแลถูกโมหะครอบงำ
มีจิตยึดแน่น ย่อมประสพภัยเวรแม้ในปัจจุบัน ย่อมประสพภัยเวรแม้ในภพหน้า
และโดยนัยเป็นต้นว่า ความพินาศใด ๆ พึงเกิดขึ้นด้วยธรรมเศร้าหมอง มี
กามฉันทะเป็นต้น ความพินาศทั้งหมดนั้นมีโมหะเป็นเหตุ และอานิสงส์ใน
การละโมหะ โดยตรงกันข้ามกับโทษนั้น แล้วละโมหะด้วยทั้งคะเป็นต้นใน
ส่วนเบื้องต้น โดยลำดับการละกามฉันทะเป็นต้นนั่นเอง จงละโมหะอันเป็นเอก

ของโลกะและโทสะตามที่กล่าวแล้ว โดยสมุจเฉทด้วยตติยมรรค. ก็ในพระสูตรนี้ท่านประสงค์เอาโมหะอันอนาคามีมรรคพึงมานั้นเอง.

บทว่า นุพฺพหาเส ได้แก่ กลุ่มหลงในประโยชน์ และมีใช้ประโยชน์ของตน อันต่างด้วยกุศลอกุศลมีโทษและไม่มีโทษเป็นต้น. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั่นเอง.

จบอรรถกถาโมหสูตรที่ ๓

๔. โภชสูตร

ว่าด้วยละความโกรธได้เป็นอนาคามี

[๑๘๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุที่ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละกรรมอย่างหนึ่งได้ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลาย เพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นใจนคู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละกรรมอย่างหนึ่ง คือ โภชะได้ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์นี้ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดี
ซึ่งโภชะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้โกรธไปสู่
ทุกคติ แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อม
ไม่มาสู่โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโกธสูตรที่ ๔

อรรถกถาโกธสูตร

ในโกธสูตรที่ ๔ ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า โกรธ คือ โทสะ เพราะโทสะนั้นแล ท่านกล่าวอย่างนี้รู้ด้วย
อรรถาธิบายของบุคคลผู้รู้โดยปริยายของโกธะ ฉะนั้น ฟังทราบความในสูตรนี้
โดยนัยที่กล่าวแล้วในสูตรที่ ๒ นั้นแล. อีกอย่างหนึ่ง ฟังเห็นความโกรธมี
ความขัดเคืองเป็นลักษณะ มีทำความอาฆาตเป็นรส มีความวิบัติแห่งจิตเป็น
อาการปรากฏ ความเนาของจิต. ฟังทราบความต่างกันนี้.

จบอรรถกถาโกธสูตรที่ ๔

๕. มกขสูตร

ว่าด้วยละมกขะได้เป็นพระอนาคามี

[๑๘๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราเป็นผู้
รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไปจน

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละกรรมอย่างหนึ่ง คือ มักจะได้ เราเป็นผู้
รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

มักจะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ลบลงไปสู่มฤต

แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่

โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบมักขสูตรที่ ๕

อรรถกถามักขสูตร

ในมักขสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า มกฺขํ ได้แก่ ลบลงคุณท่าน. จริงอยู่ ผู้ว่าคนลบลงนั้นเหมือน
จับลูกแล้วประหารผู้อื่น ภายของตนย่อมเป็นก่อนทีเดียว แม้ตั้งนั้น ท่านก็กล่าว
ว่า เป็นผู้มักลบลงผู้อื่น เพราะการทำเช่นนั้น โดยประสงค์จะลบลงของ
ผู้อื่น. เป็นความจริง คนลบลงนั้นย่อมลบลง คือ ล้างคุณของผู้อื่นให้พินาศไป
ดุจผ้าเช็ดน้ำ เช็ดน้ำที่ติดตัวของผู้อบน้ำ ฉะนั้น จริงอยู่ ท่านกล่าวว่า
มกฺโข (ผู้ลบลงคุณท่าน) เพราะทำลายกำจัดสักการะอัน ใหญ่ ซึ่งเป็นที่ปรากฏ
แก่คนเหล่าอื่น. พึงเห็นว่าคนลบลงนั้น มีการลบล้างคุณผู้อื่นเป็นลักษณะ

มีการทำให้คนทั้งหลายพินาศเป็นกิริยา มีการปกปิดคุณของเขาเป็นอาการปรากฏ. แต่โดยใจความ ฟังเห็นว่า คนลบลูกเป็นผู้มีจิตดูบาทสหรัศ ด้วยโทษนั้นอันเป็นไป โดยอาการลบล้างคุณของผู้อื่น. บทว่า ปชหล อธิบายว่า เธอทั้งหลายจงพิจารณาโทษมีประเภทดังกล่าวแล้วในมักขณะนั้น และโทษมีนัยดังกล่าวแล้วในโทษะ และอนิสงส์ในการละโทษตามที่กล่าวนั้น แล้วละด้วยตักกะเป็นต้นในส่วนเบื้องต้น ขวนขวายให้เกิดวิปัสสนา แล้วละไม่ให้มีส่วนเหลือด้วยตติยมรรค.

บทว่า มกุชิตาเส ได้แก่ เป็นผู้ลบล้างคุณของผู้อื่น คือ ป้ายร้าย ความดีของผู้อื่น. อธิบายว่า เป็นผู้ขจัดคุณแม่ของตน จากการที่ลบล้างคุณของผู้อื่นนั้นด้วย. บทที่เหลือมีนัยดังได้กล่าวแล้วนี้แล.

จบอรรถกถามัชสูตรที่ ๕

๖. มานสูตร

ว่าด้วยละมานะได้เป็นอนาคามี

[๑๘๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่ง คือ มานะได้ เราเป็นผู้รับรองเธอทั้งหลายเพื่อความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

มานะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ถือตัวไปสู่ทุกคติ

แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่

โลกนี้ในกาลไหน ๆ.

เนื้อความเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบมานสูตรที่ ๖

อรรถกถามานสูตร

ในมานสูตรที่ ๖ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า มาน ได้แก่ มีใจหยิ่งอาศัยชาติเป็นต้น. ด้วยว่าคนมีใจพอง
นั้น ท่านกล่าวว่า มาน (ผู้มีความถือตัว) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุทำให้
สำคัญโดยนัยเป็นต้นว่า เสโยหมสมิ เราเป็นผู้ประเสริฐ หรือสำคัญตนเอง
หรือเป็นผู้ยกย่องการนับถือ. มานะนี้นั้นมี ๓ อย่าง คือ มานะว่า เราเป็นผู้
ประเสริฐกว่า ๑ มานะว่า เราเป็นผู้เสมอเขา ๑ มานะว่า เราเป็นเลว ๑. พึง
เห็นมานะมีการหยิ่งเป็นลักษณะอีก ๕ อย่าง คือ มานะว่า เราเป็นผู้ประเสริฐ
กว่าผู้ประเสริฐ ๑ เสมอกับผู้ประเสริฐ ๑ เลวกว่าผู้ประเสริฐ ๑ ประเสริฐ
กว่าผู้เสมอ ๑ เสมอกับผู้เสมอ ๑ เลวกว่าผู้เสมอ ๑ ประเสริฐกว่าผู้เลว ๑
เสมอกับผู้เลว ๑ เลวกว่าผู้เลว ๑ มีการถือตัวเป็นกิริยส หรือมีการยกย่อง
เป็นกิริยส มีความเป็นคนพองเป็นอาการปรากฏ หรือมีความยิ่งใหญ่เป็น
อาการปรากฏ เป็นคุณคนบ้า มีความโลภปราศจากทิวฐิเป็นปทัฏฐาน.

บทว่า **ปชหล** มีอธิบายว่า เธอทั้งหลายจงพิจารณาโทษมีประเภท เป็นต้นอย่างนี้ว่า มานะทั้งหมดนั้นมีการยกตนและข่มผู้อื่นเป็นนิमित เป็นเหตุ ไม่ทำการกราบไหว้การต้อนรับ อัญชลีกรรมและสามีจิกรรม เป็นต้น ในท่านผู้ อยู่ในฐานะที่ควรเคารพ เป็นเหตุให้ถึงความประมาทโดยความเมาในชาติและ เมาในคน เป็นต้น และอานิสงส์ของความไม่มีมานะอันตรงกันข้ามกับโทษนั้น แล้วเริ่มตั้งจิตอ่อนน้อมในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย คุณคนจันฑาลเข้าไปสู่ ราชสภาแล้วละมานะนั้นด้วยตักพานในส่วนเบื้องต้น เจริญวิปัสสนา ละด้วย อนาคตามิมรรค. ในสูตรนี้ท่านประสงก์มานะอันอนาคตามิมรรคพึงมาเท่านั้น.

บทว่า **มคฺตาเส** ได้แก่เป็นผู้มีมาด้วยมานะมีมาในชาติและมา เมาในคน เป็นต้น อันเป็นเหตุให้ถึงความประมาท เป็นต้น ยกย่องตนแล้ว มีมา. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

แต่ใน ๖ สูตร หรือในคาถาทั้งหลายตามลำดับเหล่านี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ยังภิกษุทั้งหลายให้ถึงอนาคตามิผลแล้วจึงจบเทศนา.

ในท่านผู้บรรลุอนาคตามิผลนั้นได้เป็นพระอนาคตามิ ๕ ด้วยอำนาจภพที่ เกิด คือ อวิหา อตฺปปา สุตฺตสา สุตฺตสี อกนิฏฺฐา. บรรดาพระอนาคตามิ ๕ เหล่านี้ ท่านที่เกิดในชั้นอวิหา ชื่อว่า อวิหา. ท่านเหล่านั้นมี ๕ คือ **อนุตฺตราปรินิพฺพายี** (ท่านผู้จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง) ๑ **อุปฺพหุจฺจปรินิพฺพายี** (ท่านผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจนจนถึงที่สุด) ๑ **อสิ ขารปรินิพฺพายี** (ท่านผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียรเร็วแรง) ๑ **สสิ ขารปรินิพฺพายี** (ท่านผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียรเร็วแรง) ๑ **อุทฺธํ โสโตอกนิฏฺฐคามิ** (ท่านผู้มีกระแสน้ำเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ) ๑. ท่าน ที่ชื่ออตฺปปา สุตฺตสา สุตฺตสี ก็เหมือนอย่างนั้น แก่ท่านผู้เป็นอุทฺธํโสโต อกนิฏฐคามิ ย่อมสิ้นสุดในชั้นอกนิฏฐา.

บรรดาพระอนาคามี ๕ เหล่านั้น ท่านผู้เกิดในชั้นวิหาเป็นต้นแล้ว
ปรินิพพานด้วยการดับกิเลสเพื่อบรรลुพระอรหัต ไม่เกินกึ่งอายุ ชื่อว่า **อนุ-**
ตราปรินิพพาน. ท่านผู้ปรินิพพานพ้นกึ่งอายุ คือ ๕๐๐ กัป เป็นเกณฑ์
เริ่มต้นในชั้นวิหาเป็นต้น ชื่อว่า **อุปหัจจปรินิพพาน**. ท่านผู้ปรินิพพาน
ด้วยการดับกิเลสโดยลำบากน้อยไม่ต้องทำความเพียรนัก ชื่อว่า **อถั ขารปรินิ-**
พพาน. ท่านผู้ปรินิพพาน ด้วยความยากลำบากต้องทำความเพียรแรงกล้า
ชื่อว่า **ถั ขารปรินิพพาน**. ส่วนท่านที่ชื่อว่า **อุทุขั โสโต** เพราะมีกระแส
คือตัณหา และกระแสคือมรรคในเบื้องบนโดยถือเบื้องบนในชั้นวิหาเป็นต้น.
ชื่อว่า **อกนิฏฐคามิ** เพราะไม่อาจเกิดในชั้นวิหาเป็นต้น แล้วบรรลุพระ-
อรหัตได้ จึงดำรงอยู่ในชั้นนั้นชั่วอายุแล้ว จึงไปสู่ชั้นอกนิฏฐาด้วยการถือเอา
ปฏิสนธิ.

กัในสูตรนี้พึงทราบอกนิฏฐคามิ ๔ หมวดคือ **อุทุขั โสโต** **อกนิฏฐ-**
คามิ ท่านผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ) ๑ **อุทุขั โสโต** **นอกนิฏฐ-**
คามิ (ท่านผู้มีกระแสเบื้องบนไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ) ๑ **นอุทุขั โสโต** **อกนิฏฐ-**
คามิ (ท่านผู้ไม่มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ) ๑ **นอุทุขั โสโต** **น อก-**
นิฏฐคามิ (ผู้ไม่มีทั้งกระแสเบื้องบน ทั้งไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ) ๑. ถามว่า
อย่างไร. ตอบว่า ผู้ที่ชำระเทวโลก ๔ ตั้งแต่ชั้นวิหาแล้วไปสู่ชั้นอกนิฏฐาจึง
ปรินิพพาน ชื่อ **อุทุขั โสโต** **อกนิฏฐคามิ**. ท่านผู้ชำระเทวโลก ๓ แล้ว
ดำรงอยู่ในเทวโลกชั้นสุทัสสี จึงปรินิพพาน ชื่อว่า **อุทุขั โสโต** **นอกนิฏฐ-**
คามิ ท่านผู้ไปสู่อกนิฏฐภพต่อจากนั้นนั่นแลชื่อว่า **นอุทุขั โสโต** **อกนิฏฐคามิ**.
ส่วนผู้ที่ดำรงอยู่ในเทวโลก ๔ ชั้นต่ำ แล้วปรินิพพานที่ชั้นนั้น ๆ ชื่อว่า **น**
อุทุขั โสโต **นอกนิฏฐคามิ**.

บรรดาพระอนาคามีเหล่านั้น พระอนาคามี ๓ จำพวกคือท่านผู้เกิด

ในชั้นอวิหาแล้วปรินิพพานต่ำกว่า ๑๐๐ กัป ๑ ท่านผู้ปรินิพพานในที่สุด ๒๐๐ กัป ๑ ท่านผู้ปรินิพพานในเมื่อยังไม่ถึง ๕๐๐ กัป ๑ ชื่อว่าอันตราปรินิพพายี.

สมดังที่ท่านกล่าวว่า อุปฺปนฺนํ วา สมฺนฺนุตรา อุปฺปุตฺตํ วา เวมฺชณํ
เกิดขึ้นแล้วในระหว่างหรือว่าจะยังไม่บรรลุในท่ามกลาง ดังนี้. จริงอยู่ท่าน
สงเคราะห์แม้มรรคที่บรรลุแล้วด้วย วา ศัพท์.

พระอนาคามีผู้เป็นอันตราปรินิพพายี ๓ จำพวกอย่างนี้เป็นอุปปัจจปริ-
นิพพายี พวก ๑ เป็นอุทฺธงฺโกโธ พวก ๑. ในท่านเหล่านั้น ท่านที่เป็นอสังขาร
ปรินิพพายี ๕ เป็นสสังขารปรินิพพายี ๕ รวมเป็น ๑๐. อนึ่ง สุทฺทาวาส ๔ คือ
ในชั้นอตฺปปา สุทฺตสา สุทฺตสี มีอย่างละ ๑๐ หมวดรวมเป็น ๔๐. เพราะไม่มี
กระแสนเบื้องบนในชั้นอนิกฺกุฐา จึงเป็นอันตราปรินิพพายี ๓ เป็นอุปปัจจปริ-
นิพพายี ๑ เป็นอสังขารปรินิพพายี เป็นสสังขารปรินิพพายี ๔ รวมเป็น ๘
จึงเป็นพระอนาคามี ๔๘ เหล่านี้ด้วยประการฉะนี้. พึงเห็นว่าในพระสูตรนี้ท่าน
ถือเอาพระอนาคามีทั้งหมดเหล่านั้น ด้วยคำอันไม่ต่างกัน.

จบอรรถ กถามานสูตรที่ ๖

๗. สัพพสูตร

ว่าด้วยละสรรพธรรมทั้งปวงล่วงทุกข์ได้

[๑๘๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุที่นั้นข้าพเจ้าได้สดับมา
แล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ซึ่งธรรมที่ควรรู้อย่างทั้งปวง ไม่กำหนด
รู้ธรรมที่ควรกำหนดนั้น ยังละกิเลสไว้ไม่ได้ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุผู้ยังธรรมที่ควรรู้อย่างทั้งปวง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ทั้งปวง ยังจิตให้คลายกำหนด ในธรรมที่ควรรู้อย่างและธรรมที่ควรกำหนดรู้นั้น ละกิเลสวัฏได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ผู้รู้ธรรมเป็นรูปในภูมิ ๓ ทั้งปวง
โดยส่วนทั้งปวง ย่อมไม่กำหนดในสักกาย-
ธรรมทั้งปวง ผู้้นั้นกำหนดรู้ธรรมเป็นไป
ในภูมิ ๓ ทั้งปวงแล้ว ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้
โดยแท้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบสัพพสูตรที่ ๗

อรรถกถาสัพพสูตร

ในสัพพสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า สพุพิ คือ ไม่มีเหลือ. สัพพศัพท์นี้บอกถึงสิ่งที่ไม่เหลือ.
สัพพศัพท์นั้นแสดงถึงความไม่มีเหลือของความทั้งหมด เช่นรูปทั้งหมด เวทนา
ทั้งหมดในธรรมอันเนื่องด้วยสักกายะทั้งหมด. อนึ่ง สัพพศัพท์นี้มี ๒ อย่าง
คือสัพปเทศวิสัย (มีบางส่วน) นิปปเทศวิสัย (สิ้นเชิง). จริงดังนั้น สัพพ-
ศัพท์นี้มีชื่อที่เห็นได้ในวิสัย ๔ คือ สัพพสัพพิวิสัย (ทั้งหมดสิ้นเชิง) ปเทศ-

สัพพวิสัย (ทั้งหมดเป็นบางส่วน) อายุคนสัพพวิสัย (ทั้งหมดเฉพาะอายคนะ)
สักกายสัพพวิสัย (ทั้งหมดเฉพาะสักกายะ). ในวิสัยเหล่านั้น วิสัยอันมาแล้วใน
สัพพสัพพวิสัย ดังในบทมีอาทิว่า ธรรมทั้งปวงมาสู่พระญาณของพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะโดยสิ้นเชิง. มาในสัพพปเทศวิสัย ดังในพุทธพจน์
มีอาทิว่า คุณก่อนสารีบุตร เราได้กล่าวแล้วเป็นบางส่วนแก่พวกเธอ มาในอายคน-
สัพพวิสัย ดังในพุทธพจน์มีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงจักขุ รูป
 ฯลฯ ใจและธรรมทั้งหมดแก่พวกเธอ. มาในสักกายสัพพวิสัยดังในพุทธพจน์
มีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมบางส่วนอันเป็นมูลแห่งธรรม
ทั้งปวง. สัพพสัพพวิสัยนั้นชื่อนิปปเทศวิสัย. มาใน ๓ วิสัย
นอกนั้น ชื่อสัพปเทศวิสัย. แต่ในที่นี้พึงทราบว่ มาในสักกายสัพพวิสัย. ก็
บทว่า สพุพ ในที่นี้ท่านถือเอาธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์แห่ง
วิปัสสนาโดยไม่มีส่วนเหลือ.

บทว่า อนภิขานํ ความว่า ภิกษุไม่รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้ทั้งปวง โดย
ความเป็นจริงไม่วิปริต คือไม่รู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่งมีอาทิว่าธรรมเหล่านี้เป็น
กุศล เหล่านี้เป็นอกุศล เหล่านี้มีโทษ เหล่านี้ไม่มีโทษ และมีอาทิว่า เหล่า
นี้เป็นธาตุ ๑๘ นี้เป็นทุกขอริยสัจ นี้เป็นทุกขสมุททยอริยสัจ.

บทว่า อปริชานํ ได้แก่ไม่กำหนดรู้. จริงอยู่ ผู้ใดกำหนดรู้ธรรม
เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด ผู้นั้นย่อมรู้ด้วยปริยญา ๓ คือด้วยญาณปริยญา
(กำหนดรู้ด้วยการรู้) ๑ ด้วยติริณปริยญา (กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา) ๑
ด้วยปหานปริยญา (กำหนดรู้ด้วยการละเสีย) ๑.

ในปริยญา ๓ นั้น ญาณปริยญาเป็นไฉน. ภิกษุกำหนดรู้นามรูปเป็น
ไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด คือรูปมีประเภทเป็นต้นว่า ภูตรูปและปสาทรูปและนาม
มีประเภทเป็นต้นว่า ผัสสะว่านี้ รูป รูปมีเท่านี้ ยิ่งไปจากนี้ไม่มี นี้นาม นามมี

เท่านี้ ยิ่งไปจากนี้ไม่มี. โดยความเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน และ กำหนดปัจจัยของนามรูปนั้นมีกรรมและอวิชาเป็นต้น นี้ชื่อว่าญาติปริญา. ตีรณปริญาเป็นไฉน ภิกษุพิจารณาปัจจัยทั้งหมดนั้นทำให้รู้โดยอาการ ๔๒ คือ โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นโรครเป็นต้น นี้ชื่อว่า ตีรณปริญา. ปหานปริญาเป็นไฉน ภิกษุครั้น พิจารณาอย่างนี้แล้วละ ฉันทราคะในอาการทั้งหมดด้วยมรรคอันเลิศ นี้ชื่อว่าปหานปริญา. แม้ทิฐฐิ- วิสุทธิ (ความหมดจดแห่งทิฐฐิ) กังขาวิตรณวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณ เป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย) ก็ชื่อว่าญาติปริญา. มัคคามัคคญาณทัสสน- วิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง) ปฏิปทา- ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณเครื่องรู้ทางปฏิบัติ) หรือปัญญา มี การพิจารณาธรรมเป็นหมวดเป็นกอง (กลาป) เป็นเบื้องต้นมีอนุโลมเป็นที่สุด ชื่อว่าตีรณปริญา การละด้วยอริยมรรค ชื่อว่า ปหานปริญา. ภิกษุใดกำหนด ธรรมทั้งหมด ภิกษุนั้น ชื่อว่ากำหนดรู้ด้วยปริญา ๓ เหล่านี้. แต่ในที่นี้พึง ทราบว่า กำหนดรู้ด้วยอำนาจแห่งญาติปริญาและตีรณปริญา เพราะการละ วิชาคะท่านถือเอาต่างกันด้วยการปฏิเสธ. ความไม่กำหนดรู้ท่านกล่าวหมายถึงผู้ที่ ไม่รู้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า จิตฺตํ อวิราชย์ ความว่า ภิกษุไม่ยังจิต- สันดานของตนให้คลายกำหนด คือไม่คลายกำหนดในธรรมที่ควรรู้อย่างนั้น คือ ในธรรมที่ควรกำหนดรู้อย่างวิเศษ อธิบายว่า ไม่ยังวิราคานุปัสสนา (การ เห็นเนื่อง ๆ ในวิราคะ) ให้เกิดขึ้น โดยที่ไม่มีวิราคะในธรรมที่ควรรู้อย่างนั้น. บทว่า อปฺปชหํ ได้แก่ไม่ละกิเลสวัฏ อันควรจะละในธรรมที่ควรรู้อย่างนั้น ด้วยมรรคปัญญาอันร่วมกับวิปัสสนาปัญญาโดยไม่มีส่วนเหลือ. พึงทราบแม้ ธรรมที่ควรรู้อย่างเป็นต้นด้วยมรรคเจือปนกัน เหมือนข้อนั้น. พึงทราบด้วย

อำนาจจิตต่าง ๆ กัน ในส่วนเบื้องต้น. ญาณอันหนึ่งเท่านั้นยังธรรมที่ควรรู้อย่างเป็นต้นให้ถึงโดยลำดับ ด้วยญาณปริยญา ตีรณปริยญาและปหานปริยญาแล้ว ยังธรรมทั้งหมดนั้นให้สำเร็จด้วยมรรคกิจในขณะเดียวกันนั่นเอง เป็นไปด้วยประการฉะนี้. บทว่า อภุโท ทุกขกุกขาย ความว่าเป็นผู้ไม่ควรคือไม่สามารถเพื่อความสิ้นทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้นด้วยการดับกิเลส.

จ ศัพท์ในบทว่า สพุพฺพจ โข นี้ เป็นไปในอรรถพยติระกะ(มีความแย้งกัน). โข ศัพท์เป็นไปอรรถวธารณ. ด้วยบททั้งสองนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงเหตุผลเดียวแห่งการสิ้นทุกข์อันพิเศษ ที่ควรได้จากกรู้อย่างเป็นต้น.

คำใดที่ควรกล่าวในบทว่า อภิชานนเป็นต้น คำนั้นท่านได้กล่าวไว้ชัดเจนแล้ว แต่ในบทนั้นท่านกล่าวโดยการหักท้วง ในบทนี้พึงทราบโดยเป็นกฎ. ความต่างกันมีดังนี้.

บทว่า อภิชาน ความว่า เป็นผู้รู้อย่างซึ่งสักกายสัพพะอันได้แก่ อุปาทานขันธ ๕ โดยสรูปและโดยปัจจัยด้วยทำญาณไว้เฉพาะหน้า คือ กำหนดรู้สักกายสัพพะนั้น โดยถือเอาอาการที่ไม่มีเป็นต้น ด้วยกำหนดตามลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น. บทว่า วิราชย ความว่า กระทำจิตของตนให้คลาย กำหนดด้วยรู้ชัดถึงความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งสักกายสัพพะนั้นโดยชอบ และก้าวด้วยอนุภาพของญาณมีนิพพิทาญาณ คือ เบื่อหน่ายต่อภัยที่เกิดขึ้นเป็นต้น ไม่ให้ความกำหนดแม้เพียงเล็กน้อยเกิดขึ้นในจิตนั้น. บทว่า ปชหได้แก่ละ คือ ตัดขาดกิเลสวัฏอันเป็นฝ่ายของสมุทัยด้วยมรรคปัญญาอันประกอบกับวฏฐานคามินีวิปัสสนา.

บทว่า ภุโท ทุกขกุกขาย ได้แก่เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นวิปากวัฏ ไม่มีส่วนเหลือ หรืออนุปาติเสสนิพพานธาตุอันเป็นความสิ้นทุกข์ ในสังสารวัฏ

ทั้งสิ้น เพราะละมลทินคือกิเลสเสียได้ และเพราะสิ้นกรรมวัฏทั้งหมด พึงเห็น
ความในข้อนี้ว่า เป็นผู้ควรเพื่อบรรลुธรรมนั้นโดยส่วนเดียว.

บทว่า โย สพุพฺ สพุพฺโต หมายความว่า ผู้ใดคือผู้ประกอบ
ความเพียร ผู้เจริญวิปัสสนาธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวงโดยส่วนทั้งปวง
คือ โดยจำแนกขั้นที่มีกุศลขั้นเป็นต้น และโดยจำแนกการบีบคั้น มีทุกข์
เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สพุพฺโต ได้แก่ รู้โดยอาการทั้งปวง คือ
โดยลักษณะมีหยาบและละเอียดเป็นต้น และโดยลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น
ทั้งปวง หรือเพราะเหตุแห่งตลอดด้วยมรรคญาณอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งวิปัส-
สนาแล้ว รู้ด้วยวิปัสสนาญาณ.

บทว่า สพุพฺตุเถสุ น รชชติ ได้แก่ ย่อมไม่กำหนดในสักกาย-
ธรรมทั้งปวงอันมีประเภทต่างกันไม่น้อยโดยมีในอดีตเป็นต้น คือ ไม่ให้ระคะ
เกิดด้วยการบรรลุอรियมรรค.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงความไม่มีแห่งการยึดต้นหานั้น
ด้วยบทว่า สพุพฺตุเถสุ น รชชติ นี้ จึงทรงแสดงถึงความไม่มี แม้การ
ยึดคิด ๓ หมวดนี้ คือ นี้ของเรา ๑ นี้เป็นเรา ๑ นี้เป็นอวดตาของเรา ๑
ของผู้ที่ยึดทิฐิมานะ เพราะมีสิ่งนั้น เป็นนิमित. บทว่า ส ในบทว่า สเว นี้
เป็นเพียงนิบาต. บทว่า เว เป็นพยัตตะ (ความปรากฏ). หรือเป็นนิบาต
ในความนี้ว่า เอก์ เสน โดยส่วนเดียว. บทว่า สพุพฺ ปริญญา ได้แก่
เพราะกำหนดรู้ธรรมทั้งปวง คือ เพราะกำหนดรู้ธรรมทั้งปวงตามที่กล่าวแล้ว
โดยบรรลุปริญญา. บทว่า โส ได้แก่ พระโยคจรรตามที่กล่าวแล้วหรือ
พระอริษะนั่นเอง. บทว่า สพุพฺ ทุกขํ อุปจจคา ได้แก่ ล่วง คือ
ก้าวล่วง คือ พ้นทุกข์ในวัฏฏะได้ทั้งหมด.

จบอรรถกถาสัพพสูตรที่ ๗

๘. มานสูตร

ว่าด้วยละมานะไม่ได้ ไม่พ้นความทุกข์

[๑๘๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยัง ไม่กำหนดรู้มานะ ไม่ยังจิต ให้คลายกำหนดในมานะนั้น ยังละมานะนั้นไม่ได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความ สิ้นทุกข์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยัง กำหนดรู้มานะ ยังจิตให้ คลายกำหนดในมานะนั้น ละมานะนั้นได้เด็ดขาด เป็นผู้ควรเพื่อความ สิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

หมู่นี้ประกอบแล้วด้วยมานะ มี

มานะเป็นเครื่องร้อยรัด ยินดีแล้วในภพ

ไม่กำหนดรู้มานะ ต้องเป็นผู้มาสู่ภพอีก

ส่วนสัตว์เหล่าใดละมานะได้แล้ว น้อมไป

ในธรรมที่เป็นลัคนานะ สัตว์เหล่านั้น

ครอบงำกิเลสเครื่องร้อยรัดคือมานะเสียได้

ก้าวล่วงได้แล้วซึ่งกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้ง-

ปวง.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบมานสูตรที่ ๘

อรรถกถาฆานสูตร

ในฆานสูตรที่ ๘ ไม่มีเรื่องที่ไม่เคยกล่าว เทศนาเป็นไปด้วยมานะล้วน.

ในคาถาทิ้งหลายมืออธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า มานุเปตา อัย ปชา ความว่า สัตว์เหล่านี้ได้ชื่อว่า ปชา เพราะเกิดด้วยกรรมกิเลส ประกอบด้วย มานะอันมีการถือตัวเป็นลักษณะ. บทว่า มานคณฺฐา ภเว รตา ความว่า สัตว์ทั้งหลายถูกมานะร้อยรัด คือ ประกอบด้วยมานสังโยชน์ อบรมมาจาก มานะนั้นเป็นเวลานาน ยินดีในกามภพเป็นต้น ด้วยเหตุผิดในสังขารนั้นว่า เทียง เป็นสุข มีตัวตน เป็นต้น เพราะมัวหมกมุ่นในสังขารทั้งหลายว่า นี้ของเราด้วยความถือตัว. บทว่า มานํ อปริหานนฺตา ความว่า ไม่กำหนด รู้มานะนั้นด้วยปริยญา ๓ หรือไม่พ้นมานะนั้นด้วยอหัตมรรคญาณ. อาจารย์ บางพวกกล่าวว่า มานํ อปริณายย ดังนี้. บทว่า อาคนฺตาโร ปฺนพฺภว ความว่า เป็นผู้ต้องไปก็ต้องเข้าไปสู่ภพอันจะต้องเกิดต่อไปอีก หรือสู่สงสาร อันได้แก่ภพใหม่ จากที่เกิดบ่อย ๆ ด้วยการหมุนเวียนไป ๆ มา ๆ. อธิบายว่า ไม่พ้นไปจากภพ.

บทว่า เย จ มานํ ปหนฺตฺวาน วิมุตฺตา มานลํ ตเย แปลว่า ก็สัตว์เหล่าใดละมานะได้แล้ว น้อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นมานะ อธิบายว่า ก็สัตว์เหล่าใดละมานะเสียด้วยประการทั้งปวง ด้วยอหัตมรรคแล้ว น้อมไป คือ น้อมไปด้วยดีในอหัตผล หรือในนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุดมานะด้วยการ หลุดพ้นกิเลสทั้งหมด อันมีมานะนั้นเป็นตัวเอก.

บทว่า เต มานคณฺฐาภิกฺขุตา สพฺพํ คณฺฐํ อุปฺจฺจคฺคฺมิ แปลว่า สัตว์เหล่านั้น ครอบงำกิเลสเครื่องร้อยรัด คือ มานะเสียได้ ก้าวล่วงกิเลส เครื่องร้อยรัดทั้งปวง ความว่า สัตว์เหล่านั้น คือ พระอรหันต์ผู้มีสังโยชน์

พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตก เล่ม ๑ ภาค ๔ - หน้าที่ 100

คือ ภพสิ้นไปแล้ว ครอบงำกิเลสเครื่องร้อยรัดคือมานะ กิเลสเครื่องผูกสัตว์คือ มานะ ได้โดยประการทั้งปวง ด้วยสมุจเฉทปหาน ตั้งอยู่ ก้าวล่วงวิญญูทุกข์ได้โดย ไม่มีส่วนเหลือ.

ในสูตรนี้และในสูตรที่ ๗ ท่านกล่าวถึงพระอรหันต์.

จบอรรถกถาฆานสูตรที่ ๘

๘. โลกสูตร

ว่าด้วยละความโลภได้เป็นพระอนาคามี

[๑๘๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยัง ไม่กำหนดรู้โลภะ ไม่ยังจิตให้ คลายกำหนดในโลภะ ยังละโลภะนั้นไม่ได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความ สิ้นทุกข์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยัง กำหนดรู้โลภะ ยังจิตให้คลาย กำหนดในโลภะนั้น ละโลภะนั้นได้เด็ดขาด เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดี

ซึ่งความโลภอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้โลภไปสู่

ทุกติ แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อม

ไม่มาสู่โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโลกสูตรที่ ๘

๑๐. โทสสูตร

ว่าด้วยละโทสะได้เป็นพระอนาคามี

[๑๘๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยัง ไม่กำหนดรู้โทสะ ไม่ยังจิตให้ คลายกำหนดในโทสะนั้น ยังละโทสะนั้นไม่ได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความ สิ้นทุกข์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยัง กำหนดรู้โทสะ ยังจิตให้คลาย กำหนดในโทสะนั้น ละโทสะนั้นได้เด็ดขาด เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

โทสะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ประทุษร้ายไปสู่

ทุกติ แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อม

ไม่มาสู่โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโทสสูตรที่ ๑๐

จบปาฏิโกวรรคที่ ๑

อรรถกถาโลกสูตรและโทสสูตร

ในโลกสูตรที่ ๕ และโทสสูตรที่ ๑๐ ไม่มีเรื่องที่ไม่เคยพูด. ได้เคยพูดเรื่องโลภะและโทสะมาแล้ว. พึงเห็นว่าพระสูตรเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแก่ผู้รู้โดยเทศनावิลาส หรือแก่เวไนยสัตว์ด้วยอรรถาธิบาย.

จบอรรถกถาโลกสูตรที่ ๕ และโทสสูตรที่ ๑๐

จบปาฏิโกวรรควรรณนาที่ ๑

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. โลกสูตร ๒. โทสสูตร ๓. โมหสูตร ๔. โภชสูตร ๕. มกขสูตร
 ๖. มานสูตร ๗. สัพพสูตร ๘. มานสูตร ๙. โลกสูตร ๑. โทสสูตร
- และอรรถกถา.

อิติวุตตกะ เอกนิบาต วรรคที่ ๒

๑. โมหสูตร

ว่าด้วยโมหะให้ไปสู่ทุกติ

[๑๘๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยัง ไม่กำหนดรู้โมหะ ไม่ยังจิตให้ คลายกำหนดในโมหะนั้น ยังละโมหะนั้น ไม่ได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความ สิ้นทุก คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยัง กำหนดรู้โมหะ ยังจิตให้คลาย กำหนดในโมหะนั้น ละโมหะนั้น ได้เด็ดขาด เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

โมหะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้หลงไปสู่ทุกติ

แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่

โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโมหสูตรที่ ๑

๒. โภธสูตร

ว่าด้วยโภธะให้ไปสู่ทุกคติ

[๑๕๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้โภธะ ไม่ยังจิตให้ คลายกำหนดในโภธะนั้น ยังละโภธะนั้นไม่ได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความ สิ้นทุกข์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยังไม่กำหนดรู้โภธะ ยังจิตให้คลาย กำหนดในโภธะนั้น ละโภธะนั้นได้เด็ดขาด เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

โภธะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้โภธะไปสู่ทุกคติ

แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่

โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบโภธสูตรที่ ๒

๓. มกขสูตร

ว่าด้วยมกขะให้ไปสู่ทุกติ

[๑๕๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยัง ไม่กำหนดรู้มกขะ ไม่ยังจิตให้ คลายกำหนดในมกขะนั้น ยังละมกขะนั้นไม่ได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความ สิ้นทุกข์ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยัง กำหนดรู้มกขะ ยังจิตให้คลาย กำหนดในมกขะนั้น ละมกขะนั้นได้เด็ดขาด เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่ง

มกขะอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ลบลหู่ไปสู่ทุกติ

แล้วละได้ ครั้นละได้แล้ว ย่อมไม่มาสู่

โลกนี้อีกในกาลไหน ๆ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบมกขสูตรที่ ๓

ตามสูตรมีสูตรที่ ๑ เป็นต้น แม้ในวรรคที่ ๒ มีนัยดังได้กล่าวมาแล้ว
แม้เหตุแห่งเทศนา ก็ได้กล่าวมาแล้วอย่างนั้น.

๔. โมหสูตร

ว่าด้วยโมหะให้ไปสู่ทุกติ

[๑๕๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นเมื่อนิเวศอันหนึ่งอย่างอื่น ซึ่งเป็นเหตุให้หมู่มสัตว์ถูกนิเวศหุ้มห่อแล้วแล่นไป ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน เหมือนนิเวศ คือ อวิชชาได้เลย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย หมู่มสัตว์ผู้ถูกนิเวศ คือ อวิชชาหุ้มห่อแล้วย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุ
ให้หมู่มสัตว์ถูกธรรมนั้นหุ้มห่อแล้ว ท่อง-
เที่ยวไปสิ้นกาลนาน เหมือนหมู่มสัตว์ผู้ถูก
โมหะหุ้มห่อแล้ว ไม่มีเลย ส่วนพระอริย-
สาวกเหล่าใดละโมหะแล้ว ทำลายของ
แห่งความมืดได้แล้ว พระอริยสาวกเหล่า
นั้นย่อมไม่ท่องเที่ยวไปอีก เพราะอวิชชา
อันเป็นต้นเหตุ (แห่งสงสาร) ย่อมไม่มี
แก่พระอริยสาวกเท่านั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโมหสูตรที่ ๔

อรรถกถาโมหสูตร

ในโมหสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

น อักษรในบทเป็นต้นว่า นาคี ภิกขเว มีอรรถพิเศษ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอ้างถึงพระองค์ว่า อหิ . บทว่า อณฺณํ ได้แก่ ธรรมอื่นจากนิวรรณ์ คือ อวิชาที่จะต้องกล่าวในบัดนี้ . บทว่า เอกนิวรรณมฺปิ ได้แก่ ธรรมป้องกันไม่ให้เกิดผลคืออย่างหนึ่ง . บทว่า สมณุปฺสฺสามิ ได้แก่ สมณุปัสสนา (การพิจารณาเห็น) ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิสมณุปัสสนา (การพิจารณาเห็นด้วยทิฏฐิ) ๑ ฉฺยณสมณุปัสสนา (การพิจารณาเห็นด้วยฉฺยณ) ๑ .

ในสมณุปัสสนา ๒ อย่างนั้น การพิจารณาเห็นที่มาโดยบาลี มีอาทิว่า รูปิ อตฺตโต สมณุปฺสฺสติ พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นตัวตน นี้ชื่อ ทิฏฐิสมณุปัสสนา. ส่วนสมณุปัสสนาที่มาโดยบาลี มีอาทิว่า อนิจฺจโต สมณุปฺสฺสติ โน นิจฺจโต พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง นี้ชื่อว่า ฉฺยณสมณุปัสสนา. ในพระสูตรท่านประสงค์เอาฉฺยณสมณุปัสสนาอย่างเดียว. บทว่า สมณุปฺสฺสามิ เชื่อมด้วย น อักษร. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราแม้ตรวจตราดูธรรมทั้งปวง ด้วยสมันตจักขุ (จักขุรอบคอบ) อันได้แก่สัพพัญญุตญาณ คุณะขามป้อมในมือ ก็ยังไม่เห็นแม้นิวรรณ์อันหนึ่งอย่างอื่น.

บทว่า เยน นิวรรณน นิวุตา ปชา ทิฆรตฺตํ สนฺธาวนฺติ ตํ สรณฺติ แปลว่า หมู่สัตว์ถูกนิวรรณ์หุ้มห่อแล้วเล่นไป ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน ความว่า สัตว์ทั้งหลายถูกนิวรรณ์ครอบงำ ปกคลุมหุ้มห่อให้มีมืดมัวไม่ให้เพื่อจะรู้ เพื่อจะเห็น เพื่อแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งหลาย เพราะสภาวะ-

ธรรมถูกปกปิด ย่อมเล่นไปย่อมท่องเที่ยวไปในสงสารอันหาเบื้องต้นมิได้ และในภพใหญ่ย่อมตลอดกับอันกำหนดมิได้ โดยประการทั้งปวงด้วยการเกิด แล้วเกิดอีก. การเล่นไป คือ การก้าวไปในระหว่างอารมณ์ การเล่นไป คือ การก้าวไปในระหว่างภพ. หรือว่า การเล่นไปด้วยกิเลสมีกำลังแรง การเล่นไป ด้วยกิเลสมีกำลังอ่อน. หรือว่าการเล่นไปในชาติหนึ่ง คือตายไปชั่วขณะ การเล่นไปในหลาย ๆ ชาติ คือตายตามคำพูด หรือการเล่นไปด้วยจิต. ดังที่ท่านกล่าวว่า จิตของเขาย่อมเล่นไป การท่องเที่ยวไปด้วยกรรม. พึงทราบ ความต่างกันของการเล่นไปและการท่องเที่ยวไป ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ยถิยิทํ ตตฺตบพเป็น ยถาอิทํ . ย อักษรเป็นบทสนธิ ทำเป็น ตรีสสะ ด้วยวิธีสนธิ.

ในบทว่า อวิชชานิวรณํ นี้ พึงทราบความดังต่อไปนี้ ภายทุจจริต เป็นต้น ชื่อว่า ไม่ควรรู้ โดยอรรถว่า ไม่ควรบำเพ็ญ อธิบายว่า ไม่ควรได้. ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่ารู้สิ่งไม่ควรรู้นั้น. โดยตรงกันข้าม ภายสุจจริต เป็นต้น ชื่อว่า เป็นสิ่งควรรู้. ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ไม่รู้สิ่งควรรู้นั้น.

ท่านกล่าวถึงกองขั้นทั้งหลาย เครื่องติดต่อยาตนะทั้งหลาย ความ สุกฺขของธาตุทั้งหลาย ความเป็นใหญ่ของอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นจริงของ สัจจะทั้งหลาย ด้วยการบีบคั้นของทุกข์ เป็นต้น. ชื่อว่าอวิชชา เพราะอรรถว่า ไม่รู้เนื้อความ ๔ อย่างนั้น . หรือว่า ชื่อว่าอวิชชา เพราะอรรถว่า ยังเหล่าสัตว์ ให้เล่นไปในสงสารอันไม่มีที่สุด. หรือว่าโดยปรมาตถ์ ชื่อว่าอวิชชา เพราะ อรรถว่า ย่อมเล่นไป คือ ย่อมเป็นไปในวิชชมานบัญญัติทั้งหลายมีสตรีและ บุรุษ เป็นต้น ย่อมไม่เล่นไป คือ ย่อมไม่เป็นไปในวิชชมานบัญญัติทั้งหลาย มีขั้นเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชชา เพราะปกปิดวัตถุและอารมณ์ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น และธรรมคือปฏิจาสรูปบาท. นิวรณคืออวิชชา ชื่อว่า อวิชชานิวรณ.

บทว่า อวิชชานีวรณน ทิ ภิกขเว นิวุตา ปชา ทิฆรตฺตํ

สนฺชานฺนุติ ตํ สฺรณฺนุติ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อทำความในก่อนให้
หนักแน่นนั่นเอง. หรือบทก่อนว่า ยถยิทฺถิ ภิกขเว อวิชชานีวรณน แปลว่า
เหมือนนิวรณก็คืออวิชา นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อให้แสดงข้ออุปมาอย่างนี้.
บทนี้ตรัสเพื่อแสดงอานุภาพของนิวรณ. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอวิชาเท่านั้น ไม่ตรัสถึงกรรมเหล่าอื่นด้วย ตอบว่า
เพราะอวิชาเป็นวิเสสปัจจัยแห่งกามฉันทะเป็นต้น ด้วยการปกปิดโทษ. จริง
ดังนั้น กามฉันทะเป็นต้น ย่อมเป็นไปในอาการของโทษที่ถูกอวิชชานั้น
ปกปิดไว้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถามีอาทิว่า นตฺถญฺโถ คังนึํ คึวฺยรวบรวม
ความที่ตรัสแล้ว และที่ยังไม่ได้ตรัส. ในบทเหล่านั้น บทว่า นิวุตา ได้แก่
ปกคลุม หุ้มห่อ ปิดบังไว้. บทว่า อโหฺรตฺตํ แปลว่า ทั้งกลางวันกลางคืน.
อธิบายว่า ตลอดเวลา. บทว่า ยถา โมหน อวฺวุตา ความว่า โดยประการ
ที่หุ้มสัว่ถูกโมหะคืออวิชชานีวรณหุ้มห่อปกปิดไว้ ไม่รู้แม้กรรมที่ควรรู้ด้วยดี
ย่อมท่องเที่ยวไปในสงสาร พึงประกอบเนื้อความว่า กรรมอย่างหนึ่งอื่น เห็น
ปานนั้นก็ดี นิวรณอย่างหนึ่งก็ดี ย่อมไม่มี. บทว่า เยจ โมหํ ปหนฺตุวาน
ตโมกฺขนุชฺชํ ปทาลยฺมึ แปลว่า พระอริยสาวกเหล่าใดละโมหะแล้ว ทำลาย
กองแห่งความมืดได้แล้ว ความว่า ก็พระอริยสาวกเหล่าใดละโมหะ อันมรรค
นั้น ๆ พึงฆ่า ด้วยมรรคเบื้องต่ำ ด้วยตทั้งคปทานเป็นต้น ในส่วนเบื้องต้น
แล้วทำลายกองแห่งความมืด อื่นได้แก่โมहनั่นเอง ด้วยญาณเปรียบด้วยเพชร
อันเป็นญาณชั้นเลิศ คือ ตัดขาดโดยไม่ให้มีส่วนเหลือ. บทว่า น เต ปฺน
ตํ สฺรณฺนุติ ความว่า พระอริยสาวกคือพระอรหันต์เหล่านั้น ย่อมไม่ท่องเที่ยวไป
คือ ไม่หันกลับไปในสงสารนี้ ที่ท่านกล่าวว่า

ขมุขานํ ปฏิปาณิ ธาตุ อายตนา น จ
อพฺโพพฺพจินฺนํ วตฺตมานา ตํ สารโถติ ปวฺจจติ
ลำดับแห่งชั้น ธาตุ อายตนะ ยัง
เป็นไปไม่ขาดสาย ท่านเรียกว่าสงสาร.

ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะอวิชชาอันเป็นต้นเหตุ คือ
เป็นมูลเหตุแห่งสงสาร ย่อมไม่มีแก่พระอริยสาวกเหล่านั้น เพราะตัดขาดแล้ว
โดยประการทั้งปวง ดังนี้.

จบอรรถกถาโมหสูตรที่ ๔

๕. กามสูตร

ว่าด้วยกามตัณหาเป็นเพื่อน ท่องเที่ยวไปนาน

[๑๕๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ
แล้วว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นแม้สังโยชน์อันหนึ่งอย่างอื่น
ซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ผู้ประกอบแล้วเล่นไป ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน เหมือน
สังโยชน์ คือ ตัณหานี้เลย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วย
สังโยชน์ คือ ตัณหาย่อมเล่นไป ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุรุษ ผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ท่อง-
เที่ยวไปสิ้นกาลนาน ย่อมไม่ก้าวล่วง

สงสารอันมีความเป็นอย่างนี้และความเป็น
อย่างอื่นไปได้ ภิกษุรู้ตัณหาซึ่งเป็นแดน
เกิดแห่งทุกข์นี้โดยความเป็นโทษแล้ว เป็น
ปราศจากตัณหา ไม่มีอัมมมํ มิสติ พิง
เว็นรอบ

เนื้อความเมื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบกามสูตรที่ ๕

อรรถกถากามสูตร

ในกามสูตรที่ ๕ พิงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า สังโยชน์ เพราะอรรถว่า ผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรม
และวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยลำดับของภพ ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณ
ฐิติ และสัตตาวาส เป็นต้น ชื่อว่า ตัณหา เพราะอรรถว่าเป็นที่มาของ
ความอยาก. ชื่อว่า ตัณหา เพราะอรรถว่า ทำให้สะดุ้งหรือหวาดเสียว. บทว่า
ธํ ยุตฺตา ได้แก่ ผูกมัดในอกนิเวสวัตถุ (วัตถุเครื่องยึดมั่น) มีจักขุเป็นต้น .
บทที่เหลือมีนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

อนึ่ง ในที่นี้แม้วิชชาที่เป็นสังโยชน์ และตัณหาเป็นนิเวศน์ยังมีอยู่
โดยแท้ ถึงดังนั้น ตัณหาห้อมผูกมัดสัตว์ด้วยภพอันมีโทษที่ถูกอวิชชาปกปิดไว้
เพราะเหตุนี้ เพื่อแสดงความต่างกันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอวิชชาไว้
ในสูตรก่อนโดยความเป็นนิเวศน์ และตรัสตัณหาไว้ในสูตรนี้โดยความเป็น

สังโยชน์ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นความเป็นใหญ่ของนิรวณและสังโยชน์. เหมือนอย่างว่า
อวิชาเป็นใหญ่และเป็นประธานของธรรมเศร้าหมองทั้งหลาย โดยความเป็น
นิรวณ ฉันท คัมหากก็เป็นใหญ่ เป็นประธานของธรรมเศร้าหมองเหล่านั้น
โดยความเป็นสังโยชน์ ฉันทนั้น. เพราะเหตุนี้เพื่อแสดงความเป็นใหญ่ของธรรม
เศร้าหมองเหล่านั้น จึงตรัสธรรมเหล่านี้ในสูตรทั้งสอง. อีกอย่างหนึ่ง
ด้วยความต่างกันตรัสอวิชาว่าเป็นนิรวณ เพราะห้ามนิพพานสุข. ตรัส
คัมหากว่าเป็นสังโยชน์ เพราะผูกมัดสัตว์ไว้ด้วยสังสารทุกข์ สูตรทั้งสอง
ตรัสไว้เป็นสองส่วน โดยทำอันตรายแก่การเห็นการบรรลุนหรือโดยเป็นข้าศึก
ของวิชาและจรณะ. อวิชาเป็นข้าศึกโดยตรงของวิชา ทำอันตรายอย่าง
ยอดเยี่ยมแก่การเห็นนิพพาน และการเห็นที่ไม่วิปริต. คัมหากเป็นข้าศึกโดยตรง
ของจรณธรรมทำอันตรายแก่การบรรลุน คือ แก่การปฏิบัติชอบ ด้วยประการ
ฉะนี้. บุคคลนี้ถูกอวิชาหุ้มห่อ ทำให้มืดมัว พัวพันด้วยคัมหากโดยประการ
ทั้งปวง ไม่ฟัง มีกิเลสหนาผูกมัดคัจจนบอด ย่อมไม่ก้าวล่วง มหากันดาร
สงสารกันดาร ไปได้เลย. เพื่อแสดงสองหมวดอันเป็นเหตุให้เกิดความพินาศ
จึงตรัสสองหมวดโดยสองส่วน.

จริงอยู่ บุคคลที่มีอวิชาย่อมเสื่อมประโยชน์ เพราะความเป็นคนโง่
และทำความพินาศให้แก่ตน. ผู้ไม่เสพลิงไม่เป็นสัปปาเย ทำคัจจนไม่ฉลาด
เดือคร้อน คัจจนไม่รู้เพื่อจะทำในสิ่งไม่เป็นสัปปาเย. มักกฏาเลโปปมสูตร
เป็นตัวอย่างของเรื่องนี้. ในสูตรนี้ตรัสสองหมวดโดยส่วนสอง เพื่อแสดง
มูลเหตุของปฏิจสมุปบาท. ก็โดยความต่างกัน ขอบเขตของอวิชาเป็นอดีต
ยาวนาน เพราะสัมโมหะมีกำลังแรง. ขอบเขตของคัมหาก เป็นอนาคตยาวนาน
เพราะความปรารถนามีกำลังแรงกล้า. จริงดังนั้น คนพาลมากด้วยสัมโมหะ
ย่อมเศร้าโศกถึงอดีต ควรแนะนำคนพาลผู้มากด้วยสัมโมหะนั้น ให้เข้าใจถึง

ปฏิบัติสมุปปาททั้งหมดเป็นต้นว่า **อวิชาปจฺจยา สงฺขารา** สังขารทั้งหลาย มีวิชาเป็นปัจจัยดังนี้. คนพาลมากไปด้วยความปรารถน่าย่อมบ่นถึงอนาคต ควรแนะนำคนพาลผู้มากด้วยความปรารถนานั้นให้เข้าใจปฏิบัติสมุปปาททั้งหมด ว่า **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ** อุปาทานมีตัณหาเป็นปัจจัย ดังนี้. หรือว่า ด้วยบทนี้นั้นเองทรงแสดงถึงมูลเหตุของปฏิบัติสมุปปาทนั้นตามลำดับ ด้วยการเกี่ยวโยงกันจากส่วนเบื้องต้นถึงส่วนเบื้องปลาย ด้วยประการฉะนี้.

ในคาถาทั้งหลายพึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ บทว่า **ตณฺหา ทฺวติโย** คือ เป็นเพื่อนกับตัณหา. จริงอยู่ ตัณหาย่อมทำสัตว์ผู้ถูกความระหยาบครอบงำ ถูกความทุกข์ที่ไม่สนองคุณครอบงำบ้าง อันเป็นหน้าที่ของสหายด้วยความพอใจ และชักนำคุณความสำคัญว่าน้ำในพยับแดด ในที่กันดารไม่มีน้ำ กระทำไม่ให้เป็นเพื่อนายในภพเป็นต้น แล้วเวียนกลับมา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ตัณหาเป็นเพื่อนของคน ดังนี้. ถามว่า ก็กิเลสเป็นต้นแม่เหล่าอื่น เป็นปัจจัย เพื่อให้เกิดในภพมิใช่หรือ. ตอบว่า ชื่อนั้นจริง. แต่เป็นปัจจัย พิเศษไม่เหมือนตัณหา. เพราะตัณหาเว้นจากกุศล อกุศล ส่วนปัจจัยพิเศษ เว้นจากกามาวจรกุศลเป็นต้น เพื่อให้เกิดในภพด้วยรูปาวจรกุศลเป็นต้น เพราะ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **สมุทฺยสจฺจํ** ดังนี้.

บทว่า **อิตุถภาวณฺณตาภาโว** ได้แก่ความเป็นอย่างนี้ และความเป็น อย่างอื่น ชื่อว่า **อิตุถภาวณฺณตาภาโว**. สงสาร ชื่อว่า **อิตุถภาวณฺณตาภาโว** เพราะอรรถว่า สงสารมีความเป็นอย่างนี้และความเป็นอย่างอื่น. ในบทนั้น ความเป็นอย่างนี้ คือ ความเป็นมนุษย์. ความเป็นอย่างอื่น คือ ที่อยู่ของ สัตว์นอกจากความเป็นมนุษย์นั้น. หรือว่าความเป็นอย่างนี้ ได้แก่ อรรถภาพ ปัจจุบันของเหล่าสัตว์นั้น ๆ. ความเป็นอย่างอื่น ได้แก่อรรถภาพอนาคต. หรือว่า

อรรถาอื่นมีรูปอย่างนี้ ชื่อว่า อิตถการะ ไม่มีรูปอย่างนี้ ชื่อว่า อัญญาภาวะ.
บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ย่อมไม่ก้าวล่วงสงสารอันมีความเป็นอย่างนี้ และ
ความเป็นอย่างอื่นนั่น คือ ลำดับ ชันธ ชาติ อายุชนะไปได้.

บทว่า เอตมาทินว ญตฺวา ตณฺหิ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ แปลว่า
ภิกษุรู้ตัณหาอันเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์นี้ โดยความเป็นโทษ ความว่า ภิกษุรู้
ตัณหาอันเป็นแดนเกิด คือ เป็นเหตุเกิดแห่งวิภูทุกข์ทั้งสิ้นนี้ อธิบายว่า
รู้โดยความเป็นโทษ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า เอตมาทินว ญตฺวา ได้แก่
รู้โทษ คือ ความชั่วร้ายอันจะไม่ทำให้ก้าวล่วงสงสารตามที่กล่าวแล้วนั้นไปได้.
บทว่า ตณฺหิ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ ได้แก่ รู้ตัณหาว่าเป็นเหตุให้เกิดวิภูทุกข์
โดยนัยที่กล่าวแล้ว.

บทว่า วิตตณฺโห อนาทาโน สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช แปลว่า
ภิกษุ เป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่ถือมั่น มีสติ พึงเว้นเสีย ความว่า ภิกษุ
กำหนดรู้ด้วยปริญา ๓ อย่างนี้ เจริญวิปัสสนาไปปราศจากตัณหาตามลำดับ
มรรค ชื่อว่า เป็นผู้ปราศจากตัณหา คือ มีตัณหาพ้นไปแล้ว โดยประการ
ทั้งปวงด้วยมรรคอันเลิศ ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ถือมั่น เพราะไม่มีแม้จะอะไร ๆ ใน
อุปาทาน ๔ เพราะปราศจากตัณหา นั่น หรือเพราะไม่มีการยึดถือ อันได้แก่
ปฏิบัติต่อไป ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ เพราะทำอย่างมีสติในที่ทั้งปวง ด้วยมีสติ
ไปพลุลย์ เป็นผู้กำจัดกิเลสได้แล้ว พึงเว้น คือ พึงประพฤติ หรือพึงออกไป
จากความเป็นไปของสังขารด้วยขันธปรินิพพาน.

จบอรรถกถากามสูตรที่ ๕

๖. ปฐมเสขสูตร

ว่าด้วยโยนิโสมนสิการได้บรรลุผลสูงสุด

[๑๕๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เป็นเสขะยังไม่บรรลุอรหัตผล ปรารถนาความเกษมจากโยคะอันขอดเชื่อมอยู่ เราไม่พิจารณาเห็นแม้เหตุอันหนึ่ง อย่างอื่น กระทำเหตุที่มี ณ ภายในว่ามีอุปการะมาก เหมือนโยนิโสมนสิการ นี้เลย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมนสิการโดยแยกกาย ย่อมละอกุศลเสียได้ ย่อมเจริญกุศลให้เกิดมี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ธรรมอย่างอื่นอันมีอุปการะมาก เพื่อ
บรรลุประโยชน์อันสูงสุด แห่งภิกษุผู้เป็น
พระเสขะ เหมือนโยนิโสมนสิการ ไม่มี
เลย ภิกษุเริ่มตั้งไว้ซึ่งมนสิการโดยแยก-
กาย พึงบรรลุนิพพานอันเป็นที่สิ้นไปแห่ง
ทุกข์ได้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบปฐมเสขสูตรที่ ๖

อรรถกถาปฐมเสขสูตร

ในปฐมเสขสูตรพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

คำว่า **เสกโข** ในบทว่า **เสกขุสฺส** นี้ มีความว่าอย่างไร. ชื่อว่า
เสกขะเพราะได้เสกขธรรม. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุ
เพียงเท่าไร ภิกษุชื่อว่าเป็นเสกขะ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยทิวฐิอัน
เป็นเสกขะ ฯลฯ ประกอบด้วยสมาธิอันเป็นเสกขะ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ด้วย
เหตุเพียงเท่านี้แล ภิกษุชื่อว่าเป็นเสกขะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เสกขะ เพราะ
ยังต้องศึกษา. แม้ข้อนี้ก็ตรัสไว้ว่า **สิกฺขตฺติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา**
เสกโขติ วุจฺจติ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุยังต้องศึกษา ฉะนั้นจึงเรียกว่า
เสกขะ. ถามว่า ศึกษาอะไร. ตอบว่า ศึกษาอริสัจบ้าง อริจิตบ้าง อธิปัญญาบ้าง
เพราะยังต้องศึกษา ดังนี้แล ฉะนั้นจึงเรียกว่าเสกขะ. แม้ผู้ที่เป็นกัลยาณปุถุชน
กระทำให้บริบูรณ์ด้วยอนุโลมปฏิบัติ ถึงพร้อมด้วยศีล คຸ້มครองทวารใน
อินทรีย์ทั้งหลาย รู้จักประมาณในโภชนะ ประกอบด้วยพรหมวิหารโดยไม่เห็นแก่
นอนมากนัก ประกอบด้วยพรหมวิหารโดยการเจริญโพธิปักขิยธรรมตลอดราตรีต้น
ราตรีปลาย ด้วยหวังว่า เราจักบรรลุ สามัญญผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ในวันนี้
หรือในวันพรุ่งนี้ ท่านก็เรียกว่า เสกขะ เพราะยังต้องศึกษา ในข้อนี้ท่าน
ประโยชน์สงฆ์อาพาหะเสขะผู้ยังไม่แทงตลอด ที่แท้ก็เป็นกัลยาณปุถุชน.

ชื่อว่า **อปรุตฺตมานโส** เพราะอรรถว่า ยังไม่บรรลุอรหัตผล
ท่านกล่าววาทะว่าเป็นมานสะ ในบทนี้ว่า บทว่า **มานสฺ** ได้แก่วาทะเที่ยวไป
จุจตาข่ายลอยอยู่บนอากาศ. ได้แก่จิตในบทนี้ว่า **จิต มนะ** ชื่อว่า **มานสะ**.
ได้แก่ พระอรหัตในบทนี้ว่า พระเสกขะ ยังไม่บรรลุพระอรหัต พึงทำกาละ

ในหมู่มชน. ในสูตรนี้ท่านประสงค์เอาพระอรหัตอย่างเดียว. ด้วยเหตุนี้จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า **อปุตตตารหตุตตส** แปลว่า ยังไม่บรรลุพระอรหัต. บทว่า **อนุตฺตร** คือ ประเสริฐที่สุด อธิบายว่า ไม่มีเหมือน. ชื่อว่า **โยคกฺเขม** ที่เดียว.

บทว่า **ปฏฺยฆมานสฺส** ได้แก่ ความปรารถนาสองอย่าง คือ **ตณฺหาปฏฺยฆนา** (ความปรารถนาด้วยตัณหา) ๑ **ฉนฺทปฏฺยฆนา** (ความปรารถนาด้วยความพอใจ) ๑. **ตณฺหาปฏฺยฆนา** ได้ในบทนี้ว่า

ปรารถนา กระทบกระทั่งถึงตัณหา

หรือ ปั่นถึงแต่ในการประดับตกแต่ง.

กตฺตุกมฺยตา กุสฺลจฺฉนฺทปฏฺยฆนา ปรารถนาความพอใจในกุศล ใครจะทำได้ในบทนี้ว่า

กระแสดัณหาของคนลามก ถูกตัด

แล้ว ถูกกำจัดแล้ว ถูกทำให้หมดมานะ

แล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจง

เป็นผู้มากไปด้วยความปราโมทย์เถิด จง

ปรารถนาความเกษมเถิด.

ในที่นี้ท่านประสงค์เอา ฉันทปฏฺยฆนํ แล. ด้วยเหตุนี้ บทว่า **ปฏฺยฆมานสฺส** จึงมีอธิบายว่า เป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความเกษมจากโยคะนั้น คือ น้อม โนม โอน ไปสู่ความเกษมนั้น.

บทว่า **วิหฺรโต** ได้แก่ตัดขาดทุกข์ในอริยาบถหนึ่ง ด้วยอริยาบถหนึ่ง แล้วนำอรรถภาพอันยังไม่ตกไป. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความในบทนี้โดยนิเทศนัย

(ซึ่งแจ้ง) มีอาทิว่า ภิกษุย่อมไปอยู่ว่า สังฆารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงย่อมอยู่ด้วยศรัทธา.

บทว่า **อชฺฌตฺตคิ** ได้แก่ มีอยู่ในภายใน คือ ภายในตน ชื่อว่า **อชฺฌตฺตคิ**. บทว่า **องฺค** ได้แก่ เหตุ. บทว่า **อิติ กริตฺวา** คือ ทำอย่างนี้. ความย่อในบทนี้ว่า **น อญฺญํ เอกํ กุมฺปิ สมฺบุตฺตสฺมา** นี้มีดังนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นแม้เหตุหนึ่งอย่างอื่น กระทำเหตุอันมีในภายใน คือ เหตุที่ตั้งอยู่ในสันดานของตนอย่างนี้. บทว่า **เอวํ พหุปรการิยถยิ** **โยนิโสมนสิการิ** ได้แก่ มนสิการโดยอุบาย มนสิการโดยคลองธรรม มนสิการโดยนัยในอนิจจลักษณะเป็นต้นว่า เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น หรือการพิจารณา การตามพิจารณา การรำพึง การใคร่ครวญ การใส่ใจ อนุโลมในของไม่เที่ยงนี้ ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงถึงอานุภาพแห่งโยนิโสมนสิการ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมนสิการอยู่โดยแยกกาย ย่อมละอกุศล ย่อมเจริญกุศล ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **โยนิโส มนสิกรโรนฺโต** ความว่า ยังโยนิโสมนสิการให้เป็นไปในอริยสัจ ๔ ว่า นี้ ทุกขอริยสัจ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังนี้.

ต่อไปนี้เป็นความอธิบายอย่างแจ่มแจ้งในอริยสัจ ๔ นั้น. พระสูตรนี้หมายเอาเสกขบุคคลโดยไม่แปลกกันโดยแท้. แต่เราจักกล่าวกรรมฐานด้วยสามารถ มรรค ๔ ผล ๔ โดยทั่วไป โดยสังเขป. พระโยคาวจรได้ผู้บำเพ็ญกรรมฐาน คือ อริยสัจ ๔ เป็นผู้บำเพ็ญกรรมฐาน คือ อริยสัจ ๔ ในสำนักอาจารย์มาก่อนอย่างนี้ว่า ขั้นทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ มีตัณหา เป็นโทษ เป็นทุกข์

ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่เป็นไปของทั้งสองนั้นเป็นความดับทุกข์ การให้ถึงความดับทุกข์ เป็นมรรค ดังนี้ สมัยต่อมา พระโยคาวจรนั้นขึ้นสู่ วิปัสสนามรรค ย่อมพิจารณาขันธอันเป็นไปในภูมิ ๓ โดยแยกคายว่า นี้ทุกข์ คือ พิจารณาและเห็นแจ้งโดยอุบาย คือ โดยคลองธรรม. ความจริง ในสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงวิปัสสนาด้วยหัวข้อมนสิการ. พระโยคาวจรย่อมมนสิการโดย แยกคายว่า ตัณหา มีในภพก่อนอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น ชื่อว่า ทุกข- สมุทัย. ย่อมมนสิการโดยแยกคายว่า ก็เพราะนี้ทุกข์ นี้สมุทัย ทุกข์ทั้งหลายถึง ฐานะนี้แล้ว ย่อมดับ ย่อมไม่เป็นไป ฉะนั้นจึงถือว่า นิพพานนี้คือ ทุกขนิโรธ. พระโยคาวจร ย่อมมนสิการโดยแยกคาย ย่อมพิจารณาและย่อมเห็นแจ้งมรรค มืองค์ ๘ อันทำให้ถึงความดับทุกข์โดยอุบายโดยคลองว่า นี้ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา.

ในข้อนั้น ชื่อว่ายึดมั่นโดยอุบายนี้ย่อมมีในขันธ ๕ ไม่มีในนิพพาน. เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายดังต่อไปนี้. พระโยคาวจร ยึด มหาภูตรูป ๔ โดยนัย มีอาทิว่า ปลฐวิธาตุ อาโปธาตุ มีอยู่ในกายนี้ และ อุปาหารรูป โดยทำนอง เดียวกับมหาภูตรูป ๔ นั้น แล้วกำหนดว่า นีรูบขันธ ดังนี้. เมื่อให้กำหนด ดังนั้น จึงกำหนดถึงธรรม คือ จิตและเจตสิก อันมีรูปขันธนั้นเป็นอารมณ์ว่า ธรรมเหล่านี้คือ อรูปขันธ ๔. จากนั้นย่อมกำหนดว่า ขันธ ๕ เหล่านี้เป็นทุกข์. ก็ขันธ เหล่านี้โดยย้อมีสองส่วน คือ นามและรูป. พระโยคาวจรย่อมกำหนด เหตุและปัจจัยว่า กีนามรูปนี้ มีเหตุ มีปัจจัย จึงเกิดขึ้น อวิชชา ภพตัณหาเป็นต้น นี้ เป็นเหตุของนามรูปนั้น อาหารเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามรูปนั้น. พระโยคา- วจรนั้น กำหนดลักษณะพร้อมด้วยกิจรของปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น และธรรม ที่เกิดโดยปัจจัย ตามความเป็นจริงแล้ว ยกขึ้นสู่อนิจลักษณะว่า ธรรมทั้งหลาย เหล่านี้ไม่มีแล้ว ครั้นมีแล้วย่อมดับไป เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลายจึงไม่เที่ยง.

ย่อมยกขึ้นสู่ทุกขลักษณะว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิด ความเสื่อม เบียดเบียน. ย่อมยกขึ้นสู่นัตตลักษณะว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ. พระโยคาวจรยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ อย่างนี้แล้ว เห็นแจ้งอยู่กำหนดทางและมีไช้ทางว่า เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมีแสงสว่าง เป็นต้นเกิดขึ้นในขณะที่อุทฺทพพญาณเกิด นี้ไม่ใช่ทาง อุทฺทพพญาณเท่านั้นเป็น อุบาย คือ เป็นทางอันเป็นส่วนเบื้องต้นของอริยมรรคแล้ว ยังอุทฺทพพญาณ และกัมมญาณ เป็นต้นให้เกิดขึ้นตามลำดับ ย่อมบรรลुโสคาปัตติมรรค เป็นต้น. ในขณะที่พระโยคาวจรย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการแทงตลอดครั้ง เดียวเท่านั้น ย่อมตรัสรู้ด้วยการตรัสรู้ครั้งเดียว. ในอริยสัจนั้นพระโยคาวจร ย่อมแทงตลอดทุกข์ด้วยการแทงตลอดด้วยกำหนดรู้ ย่อมตรัสรู้ด้วยการตรัสรู้ ครั้งเดียว. ในอริยสัจนั้น พระโยคาวจร แทงตลอดทุกข์ด้วยการแทงตลอดด้วย กำหนดรู้ แทงตลอดสมุทัยโดยแยกคายด้วยการแทงตลอดด้วยการละ ย่อมละ อกุศลทั้งปวงได้. พระโยคาวจรแทงตลอดนิโรธโดยการตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง แทงตลอดมรรคโดยการตรัสรู้ด้วยภาวนา ย่อมเจริญกุศลทั้งปวง. จริงอยู่ อริย- มรรคชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่ากำจัดสิ่งที่น่าเกลียดโดยตรง ก็เมื่อเจริญอริย- มรรคแล้ว โภชปิกขิยธรรมอันหาโทษมิได้ เป็นกุศลแม้ทั้งหมดก็ย่อมถึงความ บริบูรณ์ด้วยภาวนา เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรเมื่อมนสิการโดยแยกคายอย่างนี้ ย่อมละอกุศลเสียได้ ย่อมเจริญธรรมที่เป็นกุศล. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเป็นอาทิว่า พระโยคาวจรย่อมมนสิการโดยแยกคายว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแม้ข้ออื่นอีกว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อ ภิกษุถึงพร้อมแล้วด้วยโยนิโสมนสิการ ภิกษุจักเจริญมรรคองค์ ๘ อันเป็น อริยะที่จะพึงหวังได้ จักทำให้มากซึ่งมรรคมืองค์ ๘ อัน เป็นอริยะ ดังนี้.

ต่อไปนี้เป็นความย่อแห่งคาถาว่า โยนิโส มนสิกาโร. ชื่อว่า เสกขะ เพราะยังต้องศึกษาสิกขาบททั้งหลาย หรือเพราะยังมีการศึกษาอยู่เป็นปกติ. ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเห็นภัยในสงสาร. ธรรมไร ๆ อื่นที่มีอุปการะมาก เหมือนอย่างโยนิโสมนสิการ เพื่อให้ภิกษุผู้ยังเป็นเสกขะนั้นบรรลुพระอรหัต อัน มีประโยชน์อย่างสูงสุด ย่อมไม่มี. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะ พระโยคาวจรมุ่งมนสิการ โดยอุบายอันแยบคาย แล้วเริ่มตั้งความเพียรด้วย สัมมปธาน ๔ อย่าง ฟังถึงความสิ้นทุกข์ได้ คือ ฟังถึง ฟังบรรลुพระนิพพาน อันเป็นที่สิ้นสุดวิฤกษ์อันเสรี้าหมองสิ้นเชิง ฉะนั้น โยนิโสมนสิการจึงเป็น ธรรมมีอุปการะมาก ดังนี้.

จบอรรถกถาปฐมเสกขสูตรที่ ๖

๗. ทุติยเสกขสูตร

ว่าด้วยความมีมิตรดี

[๑๕๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เป็นพระเสกขะยังไม่บรรลุอรหัตผล ปรรณาคความเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม เราไม่พิจารณาเห็นแม้เหตุอันหนึ่ง อย่างอื่น การทำเหตุที่มี ณ ภายนอกว่ามีอุปการะมาก เหมือนความมีมิตรดี นี้เลย คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีมิตรดีย่อมละอกุศลเสียได้ ย่อมเจริญ กุศลให้เกิดมี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดผู้มีมิตรดี มีความยำเกรง

ความเคารพ กระทำตามคำของมิตรดี

ทั้งหลาย มีสติสัมปชัญญะ ภิกษุนั้นพึง

บรรลุนิพพาน อันเป็นที่สิ้นไปแห่งสังโยชน์

ทั้งปวงโดยลำดับ.

เนื้อความเมื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบพุทธยเสขสูตรที่ ๗

อรรถกถาพุทธยเสขสูตร

ในพุทธยเสขสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า พหิรี ได้แก่ เหตุที่มี ณ ภายนอก จากสันดานในภายใน.

บทว่า กลฺยาณมิตฺตตา ได้แก่บุคคลผู้ที่สมบูรณ์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เป็นผู้
กำจัดความชั่วร้าย เป็นผู้ส่งเสริมประโยชน์ เป็นมิตรมีอุปการะทุกสิ่งทุกอย่าง
ชื่อว่า เป็นกัลยาณมิตร. ความเป็นกัลยาณมิตรนั้นชื่อว่า กลฺยาณมิตฺตตา.

ในบทว่า กลฺยาณมิตฺตตา นั้นมีอธิบายดังนี้ ตามปกติกัลยาณมิตร
นี้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วย ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา.
กัลยาณมิตรเพราะถึงพร้อมด้วยศรัทธา ย่อมเชื่อการตรัสรู้ของพระตถาคต
ย่อมไม่สละการแสวงหาประโยชน์สุขในสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะเหตุการ
ตรัสรู้ชอบนั้น เพราะถึงพร้อมด้วยศีล จึงย่อมเป็นที่รัก และเป็นที่เคารพของ
เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เป็นผู้นำยกย่อง คอยตัดเตือน ตำหนิบาป คอย-

ว่ากล่าว อดทนถ้อยคำ เพราะถึงพร้อมด้วยสุตะ จึงเป็นผู้กล่าวถ้อยคำที่ลึกซึ้ง มีขันธ อดทน สะจจะ ปฏิจสมุปปาทเป็นต้น เพราะถึงพร้อมด้วยจาคะ จึงเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย เป็นผู้สันโดษ มีความสงัด ไม่คลุกคลี เพราะถึงพร้อมด้วยวิริยะ จึงเป็นผู้เพียรพยายามในการปฏิบัติประโยชน์แก่ตนและคนอื่น เพราะถึงพร้อมด้วยสติ จึงเป็นผู้มีสติมั่น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความรอบคอบ คือ สติอย่างเยี่ยม เป็นผู้ระลึกได้ จำได้แม้สิ่งที่ทำ แม้คำที่พูดนานมาแล้ว เพราะถึงพร้อมด้วยสมาธิ จึงเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นผู้มั่นคง มีจิตแน่วแน่ และเพราะถึงพร้อมด้วยปัญญา จึงย่อมรู้สิ่งที่ไม่วิปริต. กัลยาณมิตรนั้น แสวงหาศีลธรรมทั้งที่เป็นกุศล และอกุศลด้วยสติ รู้ประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลายตามความเป็นจริงด้วยปัญญา เป็นผู้มึจิตไม่ฟุ้งซ่านในอารมณ์นั้นด้วยสมาธิ ปราศสัตว์ทั้งหลายจากสิ่งไม่เป็นประโยชน์ด้วยความเพียร ย่อมชักชวนในสิ่งที่มีประโยชน์อย่างเดียว. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ปิโย ครุ ภวานีโย วตฺตา จ วจนฺกฺขโม

กมฺภีรญฺจ กถิ กตฺตา โน จญฺจฺจเน นโยชเย

กัลยาณมิตร เป็นผู้น่ารัก นำเคารพ

น่ายกย่อง เป็นผู้ว่ากล่าวตักเตือน อดทน

ถ้อยคำ กล่าวถ้อยคำลึกซึ้ง ไม่ชักชวน

ในทางที่ไม่ใช่ฐานะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตรย่อมละอกุศล เจริญกุศล เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร อาศัยภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตร ยังกัมมัสสกตาญาณให้เกิด ย่อมทำศรัทธาที่เกิดขึ้นแล้วให้คงที่ เกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าไปหา ครั้นเข้าไปหาแล้ว ย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมนั้นแล้ว ย่อมได้ศรัทธาในพระตถาคต ด้วยการได้ศรัทธานั้น จึงละการอยู่ครองเรือนออกบวช

ทำปาริสุทศีล ๔ ให้ถึงพร้อม สมาทานธุดชกรรม (ธรรมอันกำจัดกิเลส) เป็นไปตามกำลัง เป็นผู้ได้กถาวัตถุ ๑๐ เป็นผู้ปรารถนาคความเพียรอยู่ เข้าไปตั้งสติไว้ มีสัมปชัญญะ เจริญโพธิปักขิยธรรมตลอดคืนยังรุ่ง ในไม่ช้าทำวิปัสสนาให้ตัดขาดอกุศลทั้งหมด ด้วยการบรรลุลุทธิมรรค และยังกุศลธรรมทั้งปวงให้เจริญถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวณา. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ดูก่อนเมฆิยะ ข้อที่ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตร หวังต่อสหายดี เพื่อนดี จักเป็นผู้มีศีล จักเป็นผู้สำรวมในปาฏิโมกข์ จักเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร จักเป็นผู้เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย จักสมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตร ฯลฯ เพื่อนดี เป็นผู้มั่งมีถ้อยคำขัดเกลาภิเลส ถ้อยคำเปิดใจอย่างสบาย จักเป็นไปเพื่อความเบื่อง่ายโดยส่วนเดียว ฯลฯ เพื่อ

นิพพาน คือ

๑. อปปีจจกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย
๒. สนตฺตฺถจกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้สันโดษ
๓. ปวีเวกกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้สงัด
๔. อธฺ สคคกถา ถ้อยคำชักนำไม่ให้ระคนด้วยหมู่
๕. วิรยารมฺภกถา ถ้อยคำชักนำให้ปรารถนาคความเพียร
๖. สีลกถา ถ้อยคำชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
๗. สมာธิกถา ถ้อยคำชักนำให้ทำใจให้สงบ
๘. ปญฺญากถา ถ้อยคำชักนำให้เกิดปัญญา
๙. วิมุตติคคกถา ถ้อยคำชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลส
๑๐. วิมุตติญาณทสฺสนกถา ถ้อยคำชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในการพ้นจากกิเลส.

ด้วยถ้อยคำเห็นปานนี้ ภิกษุจักได้โดยง่าย จักได้โดยไม่ยาก จักได้โดยไม่ลำบาก. ข้อที่ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตร ฯลฯ มีเพื่อนดี จักเป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้เกิดกุศลธรรม เป็นผู้มีกำลังใจ มีความเพียรมั่นไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย. ข้อที่ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตร ฯลฯ มีเพื่อนดี จักเป็นผู้มีปัญญา จักเป็นผู้ประกอบด้วยอุทฺตถคามินีปัญญา (รู้ความเกิดและความเสื่อม) เพื่อให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ อันเป็นการตรัสรู้อย่างประเสริฐ พึงทราบนิमित คือ การหลุดพ้นจากวิภูทุกข์ทั้งสิ้นว่า **กัลยาณมิตฺตตา** อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ดูก่อนอานนท์** สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติชรา เพราะอาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตร ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ดังนี้.

พึงทราบความแห่งคาถาต่อไปนี้ บทว่า **สปปฺปฏิสฺโส** ชื่อว่า **สปปฺปฏิสฺโส** เพราะเป็นไปกับด้วยความขำเกรง คือ การรับฟัง. เป็นผู้โน้มรับโอวาทของกัลยาณมิตร อธิบายว่า เป็นผู้ว่าง่าย. อีกอย่างหนึ่ง ผู้ให้โอวาทชื่อ **ปติสส** เพราะปรารถนาให้เกิดประโยชน์สุข. ชื่อ **สปปฺปฏิสส** เพราะเป็นไปกับด้วยความปรารถนานั้น ประกอบด้วยความเคารพ และความเอื้อเฟื้อ. มากด้วยความเคารพขำเกรงในครู. บทว่า **สคารโว** ได้แก่ ประกอบด้วยคารวธรรม ๖ อย่าง. บทว่า **กริ มิตฺตานิ วจัน** ได้แก่ กระทำตามโอวาท คือปฏิบัติตามโอวาทของกัลยาณมิตรทั้งหลาย. บทว่า **สมฺปชาโน** ได้แก่ ประกอบด้วยสัมปชัญญะ ๗ อย่าง. บทว่า **ปฏิสฺสโต** ได้แก่ มีสติ คือ ทำอย่างมีสติ

ด้วยสติอันสามารถให้เกิดความมั่นคงของกรรมฐานได้. บทว่า **อนุปุพฺเพน** ได้แก่ โดยลำดับแห่งศีลวิสุทธิเป็นต้น คือโดยลำดับแห่งวิปัสสนาและลำดับแห่งมรรคในศีลวิสุทธิเป็นต้นนั้น. บทว่า **สพฺพสํ โยชนกฺขยํ** ความว่า ฟังถึงคือ ฟังบรรลุพระนิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งพระอรหัต อันเป็นที่สิ้นสุดกล่าวคือ ความสิ้นแห่งสังโยชน์ทั้งปวง เพราะสังโยชน์ทั้งหมด มีกามราคสังโยชน์เป็นต้นสิ้นไป.

ในสองสูตรเหล่านี้ฟังทราบว่ พระศาสดาทรงถือเอาองค์แห่งความเพียรของการบรรลุอริยมรรค ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาทุติยเสขสูตรที่ ๗

๘. เกทสูตร

ว่าด้วยสังฆเภทให้ตกนรคตลอดกัป

[๑๕๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อความไม่เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่ความสุขแก่ชนมาก เพื่อความฉิบหายแก่ชนมาก เพื่อความไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน. คือ **สังฆเภท** คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อสงฆ์แตกกันแล้วย่อมมีการบาดหมางซึ่งกันและกัน มีการบริภาษซึ่งกันและกัน มีการดูหมิ่นซึ่งกันและกัน มีการจับไล่ซึ่งกันและกัน ในเพราะสงฆ์แตกกันนั้น

ชนทั้งหลายผู้ยังไม่เลื่อมใส ย่อมไม่เลื่อมใส และผู้เลื่อมใสบางพวกย่อมเป็นอย่างอื่นไป.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ผู้ทำลายสงฆ์ต้องไปเกิดในอบาย

ตกนรกตั้งอยู่ตลอดกับ ผู้มีความยินดีใน

พวก ตั้งอยู่ในอธรรม ย่อมเลื่อมจากธรรม

อันเกษมาจากโยคะ ผู้ที่นั่นครั้นทำลายสงฆ์

ผู้พร้อมเพรียงกันแล้ว ย่อมหมกไหม้อยู่

ในนรกตลอดกับ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบภทสูตที่ ๘

อรรถกถาภทสูต

ในภทสูตที่ ๘ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า เอกธมฺโม ได้แก่ ความตั้งขึ้นของพระสูตรนี้เป็นไฉน.

คือ อตฺตบุปฺตติโก (มีเรื่องเกิดขึ้น). ความย่อในข้อนี้มีดังต่อไปนี้.

มีเรื่องว่า พระเทวทัต ชักชวนพระเจ้าอชาตศัตรูให้ถือผิด ให้ฆ่าพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระชนกของพระองค์บ้าง ชักชวนนายขมังธนูให้ฆ่าบ้าง

กระทำโลหิตุบาทด้วยการกลิ้งศิลาบ้าง โทษนั้นยังไม่ปรากฏก่อน แต่ที่ปรากฏ ตอนปล่อยช้างนาพาคิริ. ครั้งนั้น มหาชนได้เกรียวกราวขึ้นว่า พระราชาทรง เทียวคบคนชั่วเห็นปานนี้. ได้มีประกาศกันแพร่หลาย. พระราชาครั้นสดับดังนั้น จึงรับสั่งให้หังคดาอาหาร ๕๐๐ ที่พระองค์พระราชทาน ไม่เสด็จไปอุปัถม์ที่ พระเทวทัตอีกต่อไป. แม้ชาวเมืองก็พากันไม่ให้อาหารเพียงทัพพีหนึ่งแก่พระ- เทวทัตผู้เข้าไปหาตระกูล. พระเทวทัตนั้นเสื่อมจากลาภและสักการะ ประสงค์ จะดำรงชีวิตด้วยการหลอกลวง จึงเข้าไปเฝ้าพระศาสดาทูลขอวัตถุ ๕ ประการ ถูกพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามด้วยพุทธดำรัสมีอาทิว่า อย่าเลยเทวทัต ภิกษุใด ปรารถนา ภิกษุนั้นจงถือการอยู่ป่าเป็นวัตรเถิด. พระเทวทัต ยังชนผู้เลื่อมใส ในความเศร้าหมอง เป็นคนโง่ให้เห็นชอบด้วยวัตถุ ๕ ประการนั้น ให้ภิกษุวัชชี บุตร ๕๐๐ จับสลาก แล้วทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ได้พาภิกษุเหล่านั้นไปยัง คยาสิสประเทศ.

ลำดับนั้น พระอัครสาวก ๒ รูป โดยพระพุทธรำธของพระศาสดาพา กันไป ณ คยาสิสประเทศนั้น แสดงธรรมให้ภิกษุ ๕๐๐ เหล่านั้นตั้งอยู่ในอริยผล แล้วนำกลับมา. ส่วนภิกษุเหล่าใด ชอบใจลัทธิของพระเทวทัตผู้พยายามเพื่อ ทำลายสงฆ์ ยังยกย่องอยู่อย่างเดิม เมื่อสงฆ์กำลังจะแตก และแตกแล้วได้เกิด ความชอบใจ ชื่อนั้นได้ปรากฏเพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์แก่ ภิกษุเหล่านั้น. ในไม่ช้านั้นเอง พระเทวทัตก็ถูกโรคเบียดเบียน อาพาธหนัก ใกล้เคียงตาย คิดว่าเราจักถวายบังคมพระศาสดา จึงให้เขานำขึ้นบนเตียงไปวางไว้ ณ ฝั่งสระโบกขรณีใกล้พระเชตะวัน ขณะนั้นแผ่นดินก็แยกออก พระเทวทัต ตกลงไปบังเกิดในอเวจีมหานรก. ร่างของพระเทวทัตสูง ๑๐๐ โยชน์ ถูกหลาว เหล็กขนาดลำตาลเสียบอยู่ตลอดกัป. และตระกูลประมาณ ๕๐๐ ที่ฝึกฝึกับ พระเทวทัตยึดมั่นในลัทธิของพระเทวทัตนั้น พร้อมด้วยพวกก็ไปเกิดในนรก.

วันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ประชุมสนทนากัน ณ ธรรมสภาว่า อวสุ
ทั้งหลาย พระเทวทัตทำลายสงฆ์ให้แตกกัน เป็นการทำความหนักนัก ลำดับนั้น
พระศาสดาเสด็จเข้าไปยังธรรมสภา ตรัสถามว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บัดนี้
พวกเธอประชุมสนทนากันด้วยเรื่องอะไรเมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลให้ทรงทราบ
แล้ว เมื่อจะทรงแสดงถึงโทษในการทำลายสงฆ์ จึงได้ตรัสพระสูตรนี้ แต่อาจารย์
บางพวกกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นความที่พระเทวทัตและผู้ฝักใฝ่ใน
พระเทวทัตนั้น บังเกิดในนรกอย่างนั้นแล้ว เมื่อทรงแสดงโทษในการทำลาย
สงฆ์ จึงทรงแสดงพระสูตรนี้ด้วยอภัยของพระองค์เอง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า เอกธมฺโม ได้แก่ ธรรมมีโทษมากเป็น
อกุศลอย่างหนึ่ง. บทว่า โลก ได้แก่ สัตว์โลก. ในบทว่า อูปฺปชฺชมาโน
อูปฺปชฺชติ นี้ มีอธิบายว่า เมื่อการบาดหมางเป็นต้น อันเป็นไปในการ
ทำลาย เกิดขึ้นในสงฆ์ก็ดี พุคด้วยจะแสดงเภทกรวัตถุ (เรื่องทำให้แตกกัน)
๑๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอาทิว่า ธรรม อธรรม ดังนี้ก็ดี ประกาศ
เพื่อให้เกิดความชอบใจในการทำลายสงฆ์นั้นก็ดี ครั้นประกาศจับสลากแล้วก็ดี
สังฆเภท เป็นอันชื่อว่า เกิดขึ้น. เมื่อให้จับสลากแล้ว ภิกษุ ๔ รูป หรือ
เกินกว่า ๔ รูป แยกกันกระทำอุเทศหรือสังฆกรรมเมื่อใด เมื่อนั้น สังฆเภท
ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้น. เมื่อทำสังฆเภทแล้ว ชื่อว่า การทำลายได้เกิดขึ้นแล้ว.
กรรมก็ดี อุเทศก็ดี เป็นข้อกำหนดในเหตุแห่งการทำลายสงฆ์ ๕ เหล่านี้ คือ
กรรม อุเทศ โวหาร อนุสสาวณะ (การประกาศ) สลากักคาคาหะ (การจับสลาก)
ส่วนโวหาร อนุสสาวณะ และสลากักคาคาหะ เป็นส่วนเบื้องต้น.

ในบทว่า พหุชนาติตาย เป็นต้น มีเนื้อความเชื่อมกัน ดังนี้ ธรรม
อย่างหนึ่งย่อมเกิดขึ้นเพื่อความไม่เกื้อกูลแก่หมาชน โดยห้ามสมบัติมีฉันทและ
มรรคเป็นต้น เพื่อไม่ใช่ความสุขแก่หมาชน โดยห้ามสมบัติ คือ สวรรค์

เพื่อความฉิบหายแก่หมาชน โดยเป็นเหตุให้เกิดในอบาย เพื่อความไม่เกื้อกูลแก่หมาชนโดยอกุศลธรรม เพื่อทุกข์ทางกาย ทางใจ อันจะทำให้เกิดในสุคติ เพราะไม่มีมรรคเกื้อกูล. บทว่า เทวมนุสฺसानํ นี้ แสดงถึงบุคคลชั้นยอดในเมื่อท่านกล่าวว่า พุโณ ชนฺตฺส ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า พุชฺชนาหิตาย ได้แก่ เพื่อไม่เกื้อกูลแก่ชนมาก คือ แก่หมู่สัตว์มาก. อธิบายว่า เพื่อความไม่เป็นประโยชน์ในทิวฏฐธรรมและสัมปรายภพ บทว่า อสุขาย ได้แก่ เพื่อไม่ใช้ความสุข ในทิวฏฐธรรมและสัมปรายภพ. อธิบายว่า เพื่อความทุกข์สองอย่าง. บทว่า อนตฺถาย ได้แก่ เพื่อพลาดประโยชน์อย่างยิ่ง. จริงอยู่ พระนิพพาน ชื่อว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง. ประโยชน์ยิ่งกว่าพระนิพพานนั้นไม่มี. บทว่า อหิตาย ได้แก่ เพื่อพลาดสวรรค์และมรรค. จริงอยู่ ชื่อว่า ประโยชน์เกื้อกูลยิ่งกว่ามรรค อันเป็นทางให้ถึงประโยชน์เกื้อกูล คือ พระนิพพาน ไม่มี. บทว่า ทุคฺขาย ได้แก่ เพื่อทุกข์ในวิภูฏะ โดยพลาดจากอริยสุข. จริงอยู่ ผู้ที่พลาดจากอริยสุขเสียแล้วไม่ควรบรรลุลอริยสุขนั้น เขาข้อมน้อมไปในวิภูทุกข์. จริงอยู่ ชื่อว่า สุขยิ่งกว่าอริยสุขไม่มี. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า สมารินิ เป็นสุขในปัจจุบันและเป็นผลของสุขต่อไป.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงโดยสรุปของ บทว่า สํ ฆเณโท แล้ว เพื่อทรงประกาศภาวะแห่งสังฆเภทนั้น เป็นเหตุของความไม่เกื้อกูลเป็นต้นโดยส่วนเดียว จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า สํ ฆเณ โปน ภิกฺขเว ภินฺเน ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ภินฺเน เป็นสัตตคมีวิภัตติ ในอรรถว่า นิमित เหมือนอย่างว่า ในเพราะทรัพย์ไม่เกิดแก่คนไม่มีทรัพย์. อธิบายว่า เพราะเหตุแตกกัน. บทว่า อญฺญมญฺญญานานิ ได้แก่ เลียดกันและกันว่า นิธรรม นี้ไม่ใช่ธรรม ของบริษัท ๔ และของผู้ที่เป็นฝ่ายของบริษัทนั้น. จริงอยู่ ความ

บาดหมางเป็นเบื้องต้นของการทะเลาะ. บทว่า **ปริภาสา** ได้แก่ถูกถามโดยให้เกิดความกลัวว่า เราจักทำความฉิบหายนี้ ๆ แก่พวกท่าน ดังนี้. บทว่า **ปริกุเขป** ได้แก่ คูหมิ่นด้วยชาติเป็นต้น คือ คำและสบประมาท ด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐. บทว่า **ปริจฺจชนา** ได้แก่ จับไล่ให้ออกไปโดยทำอุกเขปนียกรรม (การลงโทษให้ออกจากหมู่) เป็นต้น. บทว่า **ตตฺถ** ได้แก่ ในเพราะสงฆ์แตกกันนั้น หรือในเพราะความบาดหมางกันเป็นต้น อันเป็นนิमितแห่งสังฆเภทนั้น. บทว่า **อปฺปสฺสนฺนา** ได้แก่ คนผู้ไม่รู้ถึงคุณของพระรัตนตรัย. บทว่า **นปฺปสฺสึทฺติ** ได้แก่ ไม่เลื่อมใสอย่างอาการเลื่อมใสในภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเหล่านี้เป็นผู้ประพฤติธรรม เป็นผู้ประพฤติสมาเสมอเป็นต้น หรือไม่สนใจที่จะฟัง จะเชื่อภิกษุเหล่านั้น. อนึ่ง เป็นผู้ไม่เลื่อมใสในพระธรรมและในพระศาสดาก็เหมือนกัน. บทว่า **เอกจฺจํ อญฺญตฺตํ** ได้แก่ ปุณฺชนผู้มีศรัทธาไม่แก่กล้าที่จะเลื่อมใสอย่างอื่นไป.

จะอธิบายในคาถาต่อไป. ในบทว่า **อาปายิก** เป็นต้น ชื่อว่า **อาปายิก** เพราะควรจะไปบังเกิดในอบาย. ชื่อว่า **เนรยิก** เพราะจะต้องเกิดในมหานรก คือ อเวจีนัน. ชื่อว่า **กปฺปญฺโจ** เพราะตั้งอยู่ในมหานรคนั้นตลอดอันตรกัปหนึ่งบริบูรณ์. ชื่อว่า **วคฺครโต** เพราะยินดีในพวกทำลายสงฆ์ด้วยกัน. ชื่อว่า **อธมฺโม** เพราะไม่ใช่ธรรม. ชื่อว่า **อธมฺมญฺโจ** เพราะตั้งอยู่ในอธรรม คือ ทำลายสงฆ์ด้วยเภทกรวัตถุ (เรื่องทำการทำลาย). บทว่า **โยคฺกุเขมโต** ได้แก่ ย่อมกำจัด คือ ย่อมเสื่อมจากธรรมอันเกษมจากโยคะนั้น. พระอรหันต์และพระนิพพาน ชื่อว่า เกשמจากโยคะ เพราะปลอดจากโยคะ ๔ แต่ไม่ควรพุดถึง ในการกำจัดพระอรหันต์และพระนิพพานนั้นจากธรรมอันเกษมจากโยคะนั้น. ชื่อว่า **ธํ ฆํ** เพราะอรธว่า สืบต่อจากความเป็นผู้มีทัญญูและศีลเสมอกัน. ชื่อว่า **สมคฺคํ** คือให้ความเกื้อกูลกัน เพราะประกอบ

แบบแผนมีกรรมอย่างเดียวกัน. บทว่า **เกตุวาน** ได้แก่ ทำลายโดยให้สงฆ์
แตกกัน อันมีลักษณะดังที่ได้กล่าวมาก่อนแล้ว. บทว่า **กပ္ป** ได้แก่ อายุกัป.
ก็อายุกัปในที่นี้ คือ อันตรกัปนั่นเอง. บทว่า **นिरยมุหิ** ได้แก่ อเวจิ-
มหานรค.

จบภทสูตรที่ ๘

๘. โมทสูตร

ว่าด้วยสังฆสามัคคีให้ขึ้นสวรรค์

[๑๕๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้น
เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์
แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คือ **สังฆสามัคคี** คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อสงฆ์
พร้อมเพรียงกันอยู่ ย่อมไม่มีการบาดหมางซึ่งกันและกัน ไม่มีการบริภาษ
ซึ่งกันและกัน ไม่มีการจับไล่ซึ่งกันและกัน ในเพราะสังฆสามัคคีนี้น ชน-
ทั้งหลายผู้ยังไม่เลื่อมใสย่อมเลื่อมใส และชนผู้เลื่อมใสแล้วย่อมเลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ความพร้อมเพรียงของหมู่ให้เกิดสุข

และการอนุเคราะห์ซึ่งหมู่ผู้พร้อมเพรียง

กันให้เกิดสุข ผู้ยินดีแล้วในหมู่ผู้พร้อม-
เพรียงกัน ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่เสื่อม
จากธรรมอันเกษมจากโยคะ ผู้นั้นกระทำ
หมู่ให้พร้อมเพรียงกันแล้ว ย่อมบันเทิงใน
สวรรค์ตลอดกัป.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบโมทสูตรที่ ๕

อรรถกถาโมทสูตร

ในโมทสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า เอกธมฺโม ได้แก่ ธรรมเป็นกุศล คือ ธรรมไม่มีโทษอย่างหนึ่ง.
ก็หากว่า ความวิวาทจะพึงเกิดขึ้นในสงฆ์ว่า นี้ธรรม นี้ไม่ใช่ธรรมเป็นต้น
ในข้อนั้น วิญญูชนผู้ใคร่ธรรมควรสำเนียงกว่า ข้อนั้นเป็นขานะที่จะมีได้
คือ ความวิวาท เมื่อเจริญขึ้นพึงเป็นไป เพื่อความร้าวรานแห่งสงฆ์ หรือ
เพื่อความทำลายสงฆ์. หากว่า อธิกรณ์นั้นตนยกขึ้นตั้งไว้เอง ควรรีบงดเว้น
จากอธิกรณ์นั้น เหมือนเหยียบไฟ ฉะนั้น. เมื่อถูกคนอื่นยกอธิกรณ์ขึ้น หาก
สามารถจะสงบอธิกรณ์นั้นด้วยตนเอง พึงพยายามไปเสียให้ไกล ปฏิบัติเหมือน
อย่างท้ออธิกรณ์นั้นสงบลง. แต่หากไม่สามารถให้สงบด้วยตนเองได้ ความวิวาท
นั้นยังเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ไม่สงบลงได้ ก็ขอให้เพื่อนสหพหุจรรีผู้ใคร่การศึกษา
ผู้เหมาะสมในเรื่องนั้นช่วยเหลือ ระงับอธิกรณ์นั้นโดยธรรม โดยวินัย โดย

สัตตฤศาสน์พึงให้อธิกรณ์สงบอย่างนี้. เมื่ออธิกรณ์สงบอย่างนี้ กุศลธรรมอัน
ทำความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ ท่านประสงค์ว่า เอกธรรม ในที่นี้. จริงอยู่
กุศลธรรมนั้นปลดเปลื้องกรรมเศร้าหมองอันจะนำสิ่งไม่เป็นประโยชน์ และ
ความทุกข์อันควรเกิดของภิกษุทั้งหลาย ผู้ฝึกไฟทั้งสองข้างเกิดความสงสัยกัน
ของภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาผู้ดำรงอยู่ ด้วยประพัตตามภิกษุเหล่านั้น ของ
อารักขเทวดาเหล่านั้นตลอดถึงเทพและพรหม แล้วนำสิ่งที่เป็นประโยชน์และ
ความสุขให้แก่ชาวโลกพร้อมด้วยเทวดา เพราะกุศลธรรมนั้นเป็นเหตุแห่งกอง
บุญ เป็นที่หลังไหลแห่งกุศล. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
เอกธมฺโม ภิกฺขเว โลก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย เป็นต้น
แปลว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้น
เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก.

พึงทราบเนื้อความแห่งพระพุทธพจน์นั้น โดยตรงกันข้ามกับที่พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในสูตรก่อน. บทว่า **ธมฺมสุตฺต สามคฺคิ** ได้แก่
ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ คือ ความไม่มีแตกกัน ความมีธรรมอย่างเดียวกัน
และความมีอุทเทสอย่างเดียวกัน.

ในคาถามีอธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า **สุขา สงฺฆสุตฺต สามคฺคิ** ความ
พร้อมเพรียงของหมู่ให้เกิดสุข ได้แก่ความสามัคคี ท่านกล่าวว่า เป็นความสุข
เพราะความสามัคคีเป็นปัจจัยแห่งความสุข เหมือนที่ท่านกล่าวว่า **สุโข**
พทุธานํ อุปฺปาโท ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นความสุข.
บทว่า **สมคฺคานญฺจนุคฺคโ** ได้แก่ การอนุเคราะห์ผู้พร้อมเพรียงกัน
ด้วยการอนุโมทนาในความพร้อมเพรียงกัน คือ อนุรูปแก่สามัคคี อธิบายว่า
การถือเอาคือดำรงไว้ เพิ่มกำลังให้ โดยอาการที่ผู้พร้อมเพรียงเหล่านั้นจะไม่
ละความสามัคคี. บทว่า **สมคฺคํ กตฺวาน** ได้แก่ กระทำหมู่ที่แตกกันหรือ

ถึงความร้าวฉานกัน ให้พร้อมเพรียงกัน คือ ให้มีความเกื้อกูลกัน. บทว่า กပ္ปิ ได้แก่อายุกับนั่นเอง. บทว่า สคฺคฺมุหิ โมทติ ได้แก่ ครอบงำ เทวโลกอื่นในกามาวจรเทวโลกโดยฐานะ ๑๐ เสวยทิพยสุข ย่อมบันเทิง คือ ย่อมเสวย ย่อมเล่น ด้วยความสำเร็จที่ตนปรารถนาแล้ว.

จบอรรถกถาโมทสูตรที่ ๕

๑๐. บุคคลสูตร

ว่าด้วยจิตขุนมัวพาไปสู่ทุกติ

[๑๕๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดรู้จิตของบุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตขุนมัว ด้วยจิตอย่างนี้แล้ว ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงกระทำกาละไซริ์ เขาถูกรกรรมของตนซัดไปในนรก เหมือนถูกนำมาทิ้งลงฉะนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตของเขาขุนมัว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุแห่งจิต ขุนมัวแล สัตว์บางพวกในโลกนี้ เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก อย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระพุทธเจ้าทรงทราบบุคคลบางคน
ในโลกนี้ ผู้มีจิตขุนมัวได้ทรงพยากรณ์

เนื้อความนี้แก่งิกขุทั้งหลาย ในสำนักของ
พระองค์ว่า ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงทำ
กาละไชริ เข่าพึงเข้าถึงนรก เพราะจิต
ของเขาขุ่นมัว เขาเป็นอย่างนั้น เหมือน
ถูกนำมาทอดทิ้งไว้ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลาย
ย่อมไปสู่ทุกติ เพราะเหตุแห่งจิตขุ่นมัว
นั้นแล.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพื่อเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปุคคลสูตรที่ ๑๐

จบทุติยวรรคที่ ๒

อรรถกถापุคคลสูตร

ถามว่า อะไรเป็นอุบัติของสูตรที่ ๑๐. ตอบว่า อัตถูปัตตติกะ (มี
เรื่องเกิดขึ้น).

เล่ากันมาว่า วันหนึ่ง ิกขุทั้งหลาย นั่งสนทนากันในธรรมสภาว่า
ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญมาก บางคนทำบาปมาก
บางคนทำปนกันไปทั้งสองอย่าง ในบุคคลเหล่านั้น คนที่ทำปนกันทั้งสองอย่าง
ภพหน้าจะเป็นเช่นไร. ลำดับนั้น พระศาสดาเสด็จไปยังธรรมสภาประทับนั่ง
บนบวรพุทธอาสน์ที่เขาจัดไว้ ได้สดับถ้อยคำนั้น เมื่อจะทรงแสดงว่า ดูก่อน-
ิกขุทั้งหลาย ผู้มีจิตเศร้าหมองในเวลาใกล้ตาย ทุกติเป็นอันหวังได้ ดังนี้
จึงทรงแสดงพระสูตรนี้ ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อิธ** เป็นนิบาตในการชี้ถึงที่อยู่. ท่านกล่าว **อิธ** นิบาตนี้ในที่บางแห่งหมายถึงที่อยู่ ในบทเป็นต้นว่า **อิเชว ติฏฐมานสุส เทวภูตสุส เม สโต** แปลว่า เมื่อเราเป็นเทพสถิตอยู่ เทวโลกนี้แล. ในที่บางแห่งหมายถึงศาสนา ในบทมีอาทิว่า **อิเชว ภิกขเว สมโณ อิธ ทูติโย สมโณ** แปลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่สองมีในศาสนานี้. ในที่บางแห่งเป็นเพียงบทบุรณ ในบทมีอาทิว่า **อิธาห ภิกขเว ภูตตาวี อสุถ ปวาริโต** แปลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอันทนายขอร้องแล้วฟังฉัน. ในที่บางแห่งกล่าวหมายถึงโลก ในบทมีอาทิว่า **อิธ ตถาคโต โลเก อุปุปฺพชติ** แปลว่า พระตถาคตอุบัติขึ้นในโลกนี้. ฟังเห็นว่าในสูตรนี้หมายถึงในโลก همینเท่านั้น.

บทว่า **เอกจจ** ได้แก่ คนหนึ่ง คือคนใดคนหนึ่ง. บทว่า **ปุกฺคล** ได้แก่สัตว์. จริงอยู่ สัตว์นั้นท่านเรียกว่าบุคคล เพราะยังกุศลอกุศล และวิบากของกุศลอกุศลนั้น ให้บริบูรณ์ตามปัจจัย และเพราะอำนาจความตายกลืนกิน. บทว่า **ปทุญฺจจิตฺต** ได้แก่ มีจิตขุ่นมัวด้วยความประทุษร้าย ด้วยความอาฆาต. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ปทุญฺจจิตฺต** ได้แก่ มีจิตขุ่นมัวด้วยราคะ เป็นต้นอันเป็นโทษ. อนึ่ง บทว่า **เอกจจ** ในที่นี้ นี้เป็นวิเสสณะของบุคคลผู้มีจิตขุ่นมัว. ท่านกล่าวอย่างนั้น ถึงบุคคล ผู้ให้ปฏิสนธิได้ทำเหตุขึ้น. อนึ่ง เพราะอกุศลยังเป็นไปอยู่ ผู้ใกล้จะตายไม่สามารถจะกลับจิตให้หยั่งลงด้วยกุศลได้. ท่านแสดงอาการที่ควรกล่าวในบัดนี้ ด้วยบทว่า **เอว** ดังนี้. บทว่า **เจตสา** ได้แก่ ด้วยจิต คือ ด้วยเจโตปริยญาณ (การกำหนดรู้จิต) ของตน. บทว่า **เจโต** ได้แก่ จิตของบุคคลนั้น. บทว่า **ปริจฺจ** คือ กำหนดรู้. ถามว่า นี่เป็นวิสัยของยถากัมมุปกญาณ (การรู้ว่าสัตว์เป็นไปตามกรรม) มิใช่

หรือ. ตอบว่า **ข้อนั้น**เป็นความจริง แต่**ข้อนี้**ท่านกล่าวด้วยอำนาจกุศลจิตอันเป็นไปในกาลนั้น.

บทว่า **อิมมุหิ จาย สมเย** ความว่า หากในกาลนี้หรือในปัจจุบัน-
สามัคคีนี บุคคลนี้พึงทำกาละในภายหลังชวนวิถิ (วิถิจิตที่เล่นไป). การทำ
กาละย่อมไม่มีในขณะแห่งชวนจิต. บทว่า **ยถาคตํ นิกุจิตุโต เอวํ นิรये**
ความว่า เขาถูกรรรมของตนซัดไป ก็ตั้งไว้ในนรก เหมือนถูกนำอะไร ๆ
มาทิ้งลงฉะนั้น. บทว่า **กายสุส เกทา** ได้แก่ ทั้งชั้นอันมิไจครองเสีย.
บทว่า **ปรมฺมรณฺหา** ได้แก่ ในการไม่ยึดถือชั้น อันเกิดในระหว่างนั้น.
อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กายสุส เกทา** ได้แก่ เพราะตัดขาดชีวิตินทรีย์. บทว่า
ปรมฺมรณฺหา ได้แก่ เบื้องหน้าแต่จุติจิต (จิตที่เคลื่อนไป).

บทว่า **อปายํ** เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของนรกนั่นเอง. จริงอยู่
นรกชื่อว่า อบาย เพราะปราศจากความสุข กล่าวคือความเจริญ. อีกอย่างหนึ่ง
นรกชื่อว่าอบาย เพราะปราศจากความเจริญ อันถือว่าเป็นบุญซึ่งเป็นเหตุแห่ง
สวรรค์และนิพพาน. นรกชื่อว่าทุกติ เพราะเป็นที่ไป คือ เป็นที่อาศัยของ
ทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทุกติ เพราะเป็นที่ที่สัตว์ทั้งหลายผู้มากด้วยโทสะ
ไปเกิดด้วยกรรมชั่ว. นรกชื่อว่าวินิบาต เพราะเป็นที่ที่สัตว์หมดอำนาจ
ทำกรรมชั่วตกไป หรือเป็นที่ที่สัตว์พินาศมีอวัยวะใหญ่ย่อยยับตกไป.
ชื่อว่านรก เพราะอรรถว่าหมดความยินดี เพราะความเจริญที่รู้จักว่าเป็น
ความยินดีมิได้มีในนรกนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ตริจฉานโยนิ
(กำเนิดเดียรัจฉาน) ด้วยอบายศัพท์. อนึ่ง ตริจฉานโยนิเป็นอบาย เพราะ
ปราศจากสุคติ นาคราชเป็นต้น ผู้มีศักดิ์ใหญ่เกิดหาใช่ทุกติไม่. ชื่อปิดติวิสัยด้วย
ทุกติศัพท์. จริงอยู่ ปิดติวิสัยนั้น เป็นทั้งอบายเป็นทั้งทุกติ เพราะปราศจากสุคติ

และเป็นคคิของทุกข์ ไม่ใช่วินิบาต เพราะไม่ตกลงเช่นกับบอสุร. ชื่อสุรกาย ด้วยวินิปาตศัพท์. ก็อสุรกายนั้นเป็นทั้งอบาย เป็นทั้งทุกคิ เพราะอรรถ ตามที่กล่าวแล้ว ท่านเรียกว่า วินิบาต เพราะตกไปทั้งร่างกาย. ท่านกล่าวนรก มีประการมากมาย มือเวจเป็นต้น ด้วยนรกศัพท์. แต่ในที่นี้ท่านกล่าวถึงนรก อย่างเดียวแม้ด้วยทุก ๆ บท. บทว่า **อุปปุขุขุติ** ได้แก่ ถือเอาปฏิสนธิ.

กาลาที่หนึ่งในกาลาทั้งหลาย พระธรรมสังคาหกเถระได้จัดไว้แล้ว ในสังคีตีกาล (เวลาทำสังคายนา). บทว่า **ณตฺวาน** เป็นบุพพกาลกิริยา จริงอยู่ ญาณก่อนเป็นพยากรณ์. อีกอย่างหนึ่ง **ณตฺวาศัพท์** มีเนื้อความ เป็นเหตุ เหมือนประโยคว่า สีนํ ทิสฺวา ภยํ โหติ ภัยย่อมมีเพราะเห็น สีนํ ดังนี้. อธิบายว่า เพราะความรู้เป็นเหตุ. บทว่า **พุกฺโข ภิกฺขุณฺ** **สนฺติเก** ความว่า พระพุทธเจ้าผู้มีพระภาค ทรงพยากรณ์เนื้อความที่พระองค์ ตรัสด้วยสองกาลาเบื้องต้นนั้น แก่ภิกษุทั้งหลายในสำนักของพระองค์. บทที่ เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาปุคคผลสูตรที่ ๑๐

จบอรรถกถาทุติยวรรคที่ ๒

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. โมหสูตร
๒. โภทสูตร
๓. มัคขสูตร
๔. โมหสูตร
๕. กามสูตร
๖. ปฐมเสขสูตร
๗. ทุตติยเสขสูตร
๘. เกทสูตร
๙. โมทสูตร
๑๐. ปุคคผลสูตร และอรรถกถา.

อิติวุตตะ เอกนิบาต วรรคที่ ๓

๑. จิตตมยีสูต

ว่าด้วยจิตผ่องใสยอมไปสวรรค์

[๑๕๕] จริงอยู่ พระสุตฺตนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสุตฺตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุ นั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดรู้จิตของบุคคลบางคนในโลกนี้ผู้มี จิตผ่องใสด้วยจิตอย่างนี้แล้ว ถ้าในสมัยนี้บุคคลนี้พึงทำกาละไชริ์ เขาพึงเกิด ในสวรรค์ เหมือนเชษฐมาไว้ ฉะนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตของเขา ผ่องใส ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุแห่งจิตผ่องใสแล สัตว์บางพวกใน โลกนี้ เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสุตฺตนั้น พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระพุทฺธเจ้าทรงทรมบุคคลบางคน
ในโลกนี้มีจิตผ่องใส ได้ทรงพยากรณ์เนื้อ
ความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ในสำนักของพระ
องค์ว่า ถ้าในสมัยนี้ บุคคลนี้พึงกระทำ
กาละไชริ์ บุคคลนี้พึงเข้าถึงสุคติ เพราะ
จิตของเขาผ่องใส เขาเป็นอย่างนั้นเหมือน
เชษฐมาฉะนั้น เพราะเหตุแห่งจิตผ่องใสแล
สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไปสู่สุคติ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุ นั้น ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบจิตตมยีสูตที่ ๑

ตติยวรรคธรรมนาที่ ๓

อรรถกถาจิตตมยีสูต

ในจิตตมยีสูตที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ปสนุนจิตต** ได้แก่มีใจเลื่อมใสแล้ว ด้วยความเชื่อในพระรัตนตรัย และด้วยความเชื่อในผลของกรรม. บทว่า **สุคติ** ได้แก่คติดีหรือคติแห่งสุข เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า สุคติ. บทว่า **สกุค** ได้แก่เลิศด้วยดีด้วยสมบัติมีรูปเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สวรรค์. ในบทว่า **โลก** ได้แก่ผลแห่งบุญและบาป หรือชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าสลายไป. อนึ่ง ในที่นี้แม้คติของมนุษย์ก็สงเคราะห์ ด้วยสุคติศัพท์. คติของเทวดาก็สงเคราะห์ด้วยสักกศัพท์เหมือนกัน. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแล.

จบอรรถกถาจิตตมยีสูตที่ ๑

๒. ปุญญสูตร

ว่าด้วยเรื่องอย่างลัวต่อบุญเลย

[๒๐๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่าได้กลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้เป็นชื่อแห่งความสุข อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เรารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง ซึ่งวิบากอันน่าปรารถนา

นำใคร่ นำรัก นำพอใจ ที่ตนเสวยแล้วสิ้นกาลนาน แห่งบุญทั้งหลายที่ตน
ได้ทำไว้สิ้นกาลนาน เราเจริญเมตตาจิตตลอด ๗ ปีแล้ว ไม่กลับมาสู่โลกนี้
ตลอด ๗ สังวัฏฏวิวัฏฏกัป คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่า เมื่อกัปสิบหายอยู่เรา
เป็นผู้เข้าถึงพรหมโลกชั้นอาภัสสระ เมื่อกัปเจริญอยู่ เราย่อมเข้าถึงวิมานแห่ง
พรหมที่ว่าง คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่า เราเป็นพรหม เป็นมหาพรหม
เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ใครครอบงำไม่ได้ เป็นผู้สามารถเห็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน
โดยแท้ เป็นผู้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจ อยู่ในวิมานพรหมนั้น คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ก็เราได้เป็นท้าวสักกะผู้เป็นจอมเทพ ๓๖ ครั้ง ได้เป็นพระเจ้า
จักรพรรดิผู้ประกอบด้วยธรรม เป็นพระธรรมราชามีสมุทรสาครสี่เป็นขอบเขต
เป็นผู้ชนะวิเศษแล้ว ถึงความเป็นผู้มั่นคงในชนบท ประกอบด้วยรัตนะ ๗
ประการ หลายร้อยครั้ง จะกล่าวไปไยถึงความเป็นพระเจ้าประเทศราชเล่า คู่
ก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นดำริว่า บัดนี้ เราเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพ
มากอย่างนี้ เพราะผลวิบากแห่งกรรมอะไรของเราหนอแล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
เรานั้นดำริว่า บัดนี้ เราเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ เพราะ
ผลวิบากแห่งกรรม ๓ ประการของเราคือ ทาน ๑ ทมะ ๑ สัจฉริยะ ๑.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ พึงศึกษา

บุญนั้นแล อันสูงสุดต่อไปซึ่งมีสุขเป็นกำไร

ใด คือ พึงเจริญทาน ๑ ความประพฤติ

สงบ ๑ เมตตาจิต ๑ บิณฑิตครั้งเจริญ

ธรรม ๓ ประการอันเป็นเหตุเกิดแห่งความ

สุขเหล่านี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลกอันไม่มี

ความเบียดเบียน เป็นสุข.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปุณฺณสูตรที่ ๒

อรรถกถापुณฺณสูตร

ในปุณฺณสูตรที่ ๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

มาศัพทํ ในบทว่า มา ภิกฺขเว ปุณฺณานํ นี้ เป็นนิบาตลงใน
อรรถปฏิเสธ. ปุณฺณศัพท์ มาในผลแห่งบุญ ในประโยคเป็นต้นว่า
กุสลสนํ ภิกฺขเว ฌมฺมานํ สมาทานเหตุ เอวมํ ปุณฺณํ ปวตฺตติ
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ผลบุญนี้ย่อมเจริญอย่างนี้เพราะเหตุแห่งการสมาทาน
กุสลธรรมทั้งหลาย. มาในสุจริตอันเป็นกามาวจร และรูปาวจรในประโยค
เป็นต้นว่า อวิชชาโคโต ยํ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล ปุณฺณญจ (กตุวา)
อํ ขารํ อภิสํ ขโรติ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุรุษบุคคลอุกอวิชชครอบงำ
ย่อมปรุงแต่งสังขารเพราะทำบุญ. มาในอุปัติกภอันเป็นสุคติพิเศษ ใน
ประโยคมีอาทิว่า ปุณฺณุปถํ ภวติ วิญฺญาณํ วิญฺญาณเข้าถึงบุญย่อมเจริญ.
มาในกุสลเจตนาในประโยคเป็นต้นว่า ติณฺณิมาณี ภิกฺขเว ปุณฺณกิริยา-
วตฺถุณี ทานมยํ ปุณฺณกิริยาวตฺถุ สीलมยํ ปุณฺณกิริยาวตฺถุ ภวานามยํ
ปุณฺณกิริยาวตฺถุ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุ ๓ เหล่านี้คือ บุญ-

กิริยาวัตตสำเร็จด้วยทาน ๑ บุญกิริยาวัตตสำเร็จด้วยศีล ๑ บุญกิริยาวัตตสำเร็จด้วยภาวนา ๑. แต่ในที่นี้พึงทราบว่ามีในกุศลธรรมในภูมิทั้ง ๓.

ในบทว่า ภายิตุถ นี้ภยมี ๒ อย่างคือ ญาณภย ๑ สารัชชภย ๑. ในภย ๒ อย่างนั้น ญาณภยมาในบทมีอาทิว่า เทพแม่เหล่าใดมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มากด้วยความสุข เทพแม่เหล่านั้นได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระตถาคต โดยมากก็ถึงความกลัว หวาดสะดุ้ง สัมเวท ดังนี้. สารัชชภยมาในบทมีอาทิว่า ภยได้มีแล้ว ความหวาดสะดุ้งได้มีแล้ว ความสยของเกล้าได้มีแล้ว ดังนี้. ในที่นี้ประสงค์เอาสารัชชภยเท่านั้น. ในบทนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าได้กลัวต่อบุญที่ภิกษุพึงประพฤติดลอดกาล มีอาทิอย่างนี้ คือ การสำรวมกาย วาจา ดลอดกาลนาน การบำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติ การฉันทมือเดียว การนอนหนเดียว การฝึกอินทรีย์ การข่มจิตด้วยธรรมเครื่องกำจัดกิเลส มีสติสัมปชัญญะ ปรารภความเพียรด้วยการประกอบกรรมฐาน พวกเธออย่าได้ถึงความกลัว ความหวาดสะดุ้ง พวกเธออย่าได้กลัวต่อบุญ อันให้ความสุขในสัมปรายภพและนิพพาน เพราะภยเกิดขึ้นความสุขในปัจจุบันบางอย่างเลย. ความจริงบทนี้เป็นนิบาตลงในอรรถไมใช่ของตน.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงเหตุในความเป็นของไม่ควรกลัว แต่บุญนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า สุขสุเสถติ ดังนี้ สุขศัพท์ในบทว่า สุขสุเสถติ นั้น มาในต้นคำของสุขในประโยคมีอาทิว่า สุขุ พุทธานุอุปปาโท สุขา วิราคตา โลเก ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายนำมาซึ่งความสุข ความปราศจากความกำหนดเป็นสุขในโลก. มาในสุขารมณในประโยคมีอาทิว่า ยสมมา จ โข มหาลิ รูป สุขุ สุขานุปัตติ สุขาวกุกนุตติ

ดูก่อนมหาเถรทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นความสุข ตกลงไปสู่ความสุข ก้าวลงไปสู่ความสุข. มาในฐานะมีสุขเป็นปัจจัยในประโยคมีอาทิว่า ยาวญจิทํ ภิกขเว น

สุกร์ อภยาเนน ปาปฺลิตฺตุ ยาว สุขา สกฺคา ฅูก่อนภิกษุทั้งหลาย
การเข้าถึงสวรรค์อันเป็นความสุขเพียงบอกกล่าวเท่านั้น ทำไม่ได้ง่ายนัก.
มาในเหตุแห่งความสุข ในประโยคมีอาทิว่า สุโข ปุณฺณสุตฺ อจฺจโย
การสั่งสมบุญนำมาซึ่งความสุข. มาในความไม่เบียดเบียน ในประโยคมีอาทิ
ว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ มีความสุข
ในปัจจุบันเป็นวิหารธรรม. มาในนิพพาน ในประโยคมีอาทิว่า นิพฺพานํ
ปรมํ สุขํ นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง. มาในสุขเวทนา ในประโยคมีอาทิว่า
สุขสุตฺ จ ปหานา ก็เพราะละสุขเสียได้. มาในอุเบกขาเวทนา ใน
ประโยคมีอาทิว่า อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ สุขมิจฺเจว ภาสิตํ เมื่อไม่มีทุกข์
ไม่มีสุข ก็กล่าวได้ว่าเป็นสุขอย่างเดียว. มาในสุขที่น่าปรารถนา ในประโยค
มีอาทิว่า เทวปี มยา อานนฺท เวทนา วุตฺตา ปรียาเยน สุขา เวทนา
ทุกฺขา เวทนา ฅูก่อนอานนท เรากล่าวเวทนาแม้สองอย่าง คือ สุขเวทนา
และทุกขเวทนาโดยปริยาย. มาในวิบากที่น่าปรารถนา ในประโยคมีอาทิว่า
สุโข วิปาโก ปุณฺณานิ วิบากแห่งบุญทั้งหลายเป็นความสุข. ในที่นี้
พึงเห็นว่า มาในวิบากที่น่าปรารถนาเท่านั้น.

ในบทว่า อิฏฺฐสุตฺ เป็นต้น พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้ ชื่อว่า
น่าปรารถนา เพราะควรเสาะหา และเพราะห้ามสิ่งไม่น่าปรารถนา ชื่อว่า
น่าใคร่ เพราะเป็นสิ่งควรให้ใคร่และเพราะก้าวเข้าไปถึงใจ ชื่อว่า น่ารัก
เพราะเป็นสิ่งควรน่ารัก และเพราะให้เกิดความเอิบอิม ชื่อว่า น่าพอใจ
เพราะให้เกิดความนับถือ และเพราะความเจริญแห่งใจ. บทว่า ยทิทํ
ปุณฺณานิ ความว่า คำว่า บุญนี้ เป็นชื่อ ของความสุข คือ วิบากอันน่า
ปรารถนา. ความสุขนั้นแหละ คือ บุญ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวถึงอุปจาร
อันไม่ต่างกันแห่งเหตุด้วยผล. ผู้ไม่ประมาทสดับผลอันแจ่มแจ้งชัดเจนของบุญ

ที่เขาตั้งสมมาแล้ว ควรทำบุญโดยเคารพ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงชักชวนใน การทำบุญ และให้เกิดความเอาใจใส่ในการทำบุญนั้นของเขาเหล่านั้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกมาอ้างถึงวิบากของบุญอันกว้างขวาง อย่างยิ่ง ปกปิดระหว่างภพ เสวยบุญกรรมที่พระองค์ได้ทำแล้วในสมัยเป็น สุนตะตลอดกาลนาน เมื่อจะทรงกระทำความนั้นให้ปรากฏ จึงตรัสคำเป็น อาทิวา อภิขานามิ โข ปนาหิ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อภิขานามิ ได้แก่เรารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง คือ เรารู้โดยชัดเจน. บทว่า ทิฆรคตฺติ ได้แก่ สิ้นกาลนาน. บทว่า ปุญฺญานํ ได้แก่ กุศลธรรมมีทานเป็นต้น. บทว่า สตฺต วสุตฺตานิ ได้แก่ ตลอด ๗ ปี.

บทว่า เมตฺตจิตฺติ ความว่า ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า รักใคร่ อธิบายว่า ผูกเชื้อใย. ชื่อว่า เมตตา เพราะความเจริญเป็นไปในมิตร หรือความ เจริญนั้นเป็นไปต่อมิตร. พึงทราบวินิจฉัยเมตตาโดยลักษณะเป็นต้นต่อไปนี้ เมตตามีอัน เป็นไปในอาการให้ประโยชน์เกื้อกูลเป็นลักษณะ มีการนำสิ่งที่เป็น ประโยชน์เกื้อกูลเป็นรส มีการปลดเปลื้องความอาฆาตเป็นเครื่องปรากฏ มีการ แสดงความพอใจของสัตว์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐาน. ความสงบพยายามเป็นสมบัติ ของเมตตานั่น ความมีเสน่ห์หาเป็นวิบัติของเมตตา. ชื่อว่า เมตตาจิต เพราะ จิตมีเมตตา.

บทว่า ภาเวตฺวา ได้แก่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสมาธิด้วยหัวข้อ แห่งจิตอันสหระคตด้วยเมตตา เพราะเหตุนี้ จึงยังเมตตาสมาธิ ยังเมตตา- พรหมวิหารให้เกิดและให้เจริญ. บทว่า สตฺต ตํ ฆฺฏฺฐวฺวิฆฺฏฺฐกปฺเป ได้แก่ มหากัป ๗. จริงอยู่ ท่านถือเอาแม่สังวัฏฐายิและวิวัฏฐายิ ด้วยสังวัฏฐะและ วิวัฏฐศัพท์นั่นเอง. บทว่า อิมํ โลกํ ได้แก่กามโลก. บทว่า ตํ ฆฺฏฺฐมาเน สฺสุทฺถิ ได้แก่ กัปนิบาตอยู่. บทว่า สฺสุทฺถิ เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า นิบาตอยู่. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ตํ ฆฺฏฺฐมาเน สฺสุทฺถิ ดังนี้. บทว่า กปฺเป ได้แก่

โลก. ก็ท่านกล่าวว่าโลกโดยห้วงข้อแห่งกัป. แม้เมื่อโลกสิ้น กัปก็สิ้นไปด้วย.

ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า **กาโล ฆสติ ภูตานิ สพุพานว สหตุตนา**

กาลย่อมกินสรรพสัตว์กับทั้งตนเอง. ฟังทราบว่าการอยู่ตลอดกัปในโลกนี้ด้วย
เตโชสังวัฏฏกัปเพราะพระองค์ตรัสไว้ว่า เราเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลกชั้นอภัสสระ.

บทว่า **อาภัสสุรูปโค** ความว่า เราเข้าถึงพรหมโลกชั้นอภัสสระ โดย
การถือปฏิสนธิในพรหมโลกนั้น เพราะฉะนั้น เราจึงเป็นผู้เข้าถึงพรหมโลกชั้น
อภัสสระ. บทว่า **วิภูฏมาน** ได้แก่ ดำรงอยู่ อธิบายว่า เกิดอยู่. บทว่า

สุญญํ พุรุหมวิมานํ อุปฺปชฺชามิ ความว่า เราเข้าถึงวิมานแห่งพรหม

กล่าวคือภูมิแห่งปฐมฌานอันเกิดแล้วแต่ต้น ซึ่งว่าง เพราะไม่มีสัตว์ไร ๆ

อันจะเกิดในที่นั้น ด้วยการถือเอาปฏิสนธิ. บทว่า **พุรุหม** ความว่าชื่อว่า

พรหม เพราะอรรถว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์ชั้นกามาวจร และเพราะอรรถว่า

เกิดจากพรหมวิหารธรรม เพราะจะอกงามด้วยคุณธรรมอย่างนั้น ๆ. ชื่อว่า

มหาพรหม เพราะเป็นพรหมผู้ใหญ่กว่าพรหมปาริच्छะ และพรหมปุโรหิต

ชื่อว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่ เพราะปราบปรามพรหมเหล่านั้นได้. ชื่อว่า เป็นผู้อันใคร

ครอบงำไม่ได้ เพราะไม่มีใครครอบงำได้ด้วยคุณธรรม. บทว่า **อญฺญตฺตฺถุ**

เป็นนิบาตลงในคำแน่นอน. บทว่า **ทโส** คือ มีปกติเห็น. พระองค์สามารถ

เห็นอดีต อนาคต และปัจจุบันได้. อธิบายว่า เราย่อมเห็นสิ่งที่ควรเห็นด้วย

ความรู้ยิ่ง. เรายังพรหมที่เหลือและยังจิตของตนให้เป็นไปในอำนาจของเราด้วย

กำลังอิทธิบาทภาวนา เพราะเหตุนี้ ควรประกอบว่า **วสตุตติ โหมิ** เรา

เป็นผู้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจ.

ได้ยินว่า ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เมื่อได้สมาบัติ ๘ ก็ยังทรง

ตรวจดูประโยชน์เกื้อกูลของสัตว์อย่างนั้น และการบำเพ็ญบารมีของพระองค์

ยังความใคร่ในภูมิฌานสองเหล่านั้นให้เกิด ทรงท่องเที่ยวไป ๆ มา ๆ ด้วย

เมตตภาพรหมวิหารธรรม. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **สตุต**
วสุทานิ ฯลฯ **วสวตุตี** ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศวิบากอันยิ่งใหญ่ของบุญอันเป็น
รูปาวจรแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงถึงวิบากอันยิ่งใหญ่ แม้ของบุญอันเป็น
กามาวจรจึงตรัสคำมีอาทิว่า **ฉตุตีสกขตุตุ** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สกุโก** **อโหสิ** ความว่า เราไม่เกิดในที่อื่น
ได้เป็นท้าวสักกะจอมเทพ คือ เป็นเทวราชชั้นดาวดึงส์ตลอดเวลา ๓๖ ครั้ง.
ในบทว่า **ราชา** **อโหสิ** เป็นต้น มีเนื้อความดังต่อไปนี้ ชื่อว่า **ราชา**
เพราะยังชาวโลกให้ชื่นชมยินดีด้วยอภริยธรรม ๔ และด้วยสังคหวัตถุ ๔.
ชื่อว่า **จักรพรรดิ** เพราะยังจักรรัตนะให้หมุนไป จักรรัตนะย่อมหมุนไปด้วย
สมบัติจักร ๔ ทั้งยังจักรรัตนะอื่นให้หมุนไปด้วยสมบัติจักร ๔ เหล่านี้ ทั้งมี
จักร คือ อริยาบถ ๔ หมุนไปเพื่อประโยชน์แก่กุลแก่บุคคลอื่น. อนึ่ง คำว่า
ราชา ในบทนี้เป็นคำสามัญ. บทว่า **จกกวตุติ** เป็นวิเสสนะ. ชื่อว่า **ธมฺมิโก**
เพราะประพฤติโดยธรรม. อธิบายว่า ย่อมประพฤติโดยระเบียบแบบแผน
โดยเสมอ. ชื่อว่า **ธมฺมราชา** เพราะได้รับสมบัติโดยธรรมจึงเป็นพระราชา.
หรือ ชื่อว่า **ธมฺมิโก** เพราะประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น. หรือชื่อว่า
ธมฺมราชา เพราะประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์แก่ตน. ชื่อว่า **จาตุรนต์**
(เป็นพระราชาที่มีสมุทสาคร ๔ เป็นขอบเขต) เพราะเป็นอิสระในสมุทสาคร ๔
อธิบายว่า เป็นอิสระในแผ่นดินเพราะมีสมุท ๔ เป็นขอบเขต และเพราะมี
ทวีป ๔ แวดล้อม. ชื่อว่า **วิจิตาวิ** (ชนะวิเศษแล้ว) เพราะชนะข้าศึกใน
ภายใน และพระราชาทุกพระองค์ในภายนอก โดยไม่ต้องลงอาชญา ไม่ต้องใช้
ศัสตรา. ชื่อว่า **ชนปทตถาวริยปฺปคุโต** (ผู้ถึงความเป็นผู้มั่นคงในชนบท)
เพราะเป็นผู้ถึงความมั่นคง คือ ความยั่งยืนในชนบทอันใคร ๆ ไม่สามารถ

ให้เคลื่อนไปจากนั้นได้ หรือชนบทถึงความเป็นชนบทมั่นคง ณ ที่นั้นไม่ต้อง
ชวนขวาย ยินดีการงานของตน ไม่หวั่นไหว ไม่คลอนแคลน. ชื่อว่า
สตุตรตนสมนุชาโคโต (ประกอบด้วยรัตนะ ๗ ประการ) เพราะถึงพร้อมด้วย
รัตนะ ๗ ประการเหล่านี้ คือ จักรแก้ว ๑ ช้างแก้ว ๑ ม้าแก้ว ๑ แก้วมณี ๑
หญิงแก้ว ๑ กหบดีแก้ว ๑ ปริณายกแก้ว ๑.

จริงอยู่ ในรัตนะเหล่านั้น พระราชาจักรพรรดิทรงชนะแคว้นที่ไม่มี
ใครชนะได้ด้วยจักรรัตนะ เสด็จเที่ยวไปในแคว้นด้วยช้างแก้ว และม้าแก้ว
อย่างสบาย ทรงปกครองแคว้นด้วยปริณายกแก้ว ทรงเสวยอุปโภคสุขด้วย
รัตนะที่เหลือ. พระเจ้าจักรพรรดินั้นทรงประกอบความสามารถทางอุตสาหกรรมด้วย
รัตนะที่ ๑. ทรงประกอบความสามารถทางพระปัญญาด้วยรัตนะสุดท้าย. ทรง
ประกอบความสามารถทางอำนาจเต็มบริบูรณ์ด้วยช้างแก้ว ม้าแก้ว กหบดีแก้ว.
ผลจากการประกอบความสามารถ ๓ อย่าง ด้วยหญิงแก้ว และแก้วมณี.
พระเจ้าจักรพรรดินั้นเสวยโภคสุขด้วยหญิงแก้วและแก้วมณี. เสวยอิสริยสุขด้วย
รัตนะที่เหลือ. อนึ่ง โดยความต่างกัน ๓ รัตนะข้างต้นของพระเจ้าจักรพรรดิ
สำเร็จด้วยอานุภาพของกรรมอันเกิดจากกุศลมูลคืออโทสะ. ๓ รัตนะตอนกลาง
สำเร็จด้วยอานุภาพของกรรมอันเกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ. รัตนะ ๑ สุดท้าย
ท้ายพึงทราบว่า สำเร็จด้วยอานุภาพกรรมอันเกิดจากกุศลมูล คือ อโมหะ.

บทว่า **ปเทสฺรชฺชสฺส** ได้แก่แคว้นน้อย ๆ. บทว่า **เอตทโหล**
ความว่า พระเจ้าจักรพรรดิเมื่อทรงพิจารณาถึงสมบัติของพระองค์ได้มีพระดำริ
มีอาทิว่า นี่เป็นผลแห่งกรรมอะไรของเราหนอ ในกาลเป็นจักรพรรดิครั้ง
สุดท้าย. ความดำริได้สำเร็จทุกประการในภพนั้น ๆ. นี่เป็นการประกอบด้วย
สามารถจักกวัตติกาลในภพนั้น. บทว่า **เอว มหิทฺธิโก** ความว่า พระเจ้า
จักรพรรดิมีฤทธิ์มากอย่างนี้ เพราะถึงพร้อมด้วยการทรงไว้ซึ่งท้องพระคลังอัน

มีแก้วมณีและช้างแก้ว เป็นต้นเป็นประมุข และเพราะถึงความเป็นผู้มั่นคงใน
ชนบท. บทว่า **เอว มหาภูภาโว** ความว่า พระเจ้าจักรพรรดิมิได้ทรงทำการ
เบียดเบียนใคร ๆ ด้วยส่งจักรแก้วเป็นต้นไปทำลาย ทรงมีอาณาภพมากอย่างนี้
เป็นต้นว่า เสด็จขึ้นสู่เวหาสมิพระบัญชาให้พระราชาทูกพระองค์ต้อนรับด้วย
เศียรเกล้า. บทว่า **ทานสุต** ได้แก่ ทรงบริจาคไทยธรรมมีข้าวเป็นต้น. บทว่า
ทมสุต ได้แก่ ทรงฝึกอินทรีมีจักขุเป็นต้น และทรงข่มกิเลสมีราคะเป็นต้น
ด้วยการสมาทาน. บทว่า **สญญมสุต** ได้แก่ เป็นผู้สำรวมกายและวาจา.
ใน ๓ ประการนั้น การกำจัดกิเลสด้วยการสมาทานอันใด อันนั้นเป็นบุญ
สำเร็จด้วยภavana. ก็บุญนั้นแลเป็นเมตตาทพรหมวิหาร ท่านประสงค์ในที่นี้.
ในอุปจารและอัปปนาทั้งสองอย่างนั้น บุญใดถึงอัปปนา ความเกิดขึ้นใน
ภูมิมานสองตามที่กล่าวแล้วมิได้ด้วยบุญนั้น. พึงทราบว่ ความเป็นจักร-
พรรดิเป็นต้น ตามควรมิได้ด้วยวิบาก ๓ อย่างนี้.

ด้วยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำพระองค์ให้เป็น
กายสักขี แล้วทรงประกาศความที่บุญมีผลมาก บัดนี้เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความ
นั้นโดยคาถาประพันธ์ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ปุลฺลเมว** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปุลฺลเมว โส ลิกฺขเขย** ความว่า
กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ พึงศึกษา พึงดำรงมั่น พึงเสพรธรรมเป็นกุศล ๓ อย่าง
อันได้ชื่อว่า บุญ เพราะให้เกิดผลน่าบูชา และเพราะชำระสันดานของตน.
บทว่า **อายตคฺค** ความว่า บุญ ชื่อว่า **อายตคฺค** เพราะมีผลไพบุลย์
มีผลยิ่งใหญ่ หรือสูงสุดต่อไป เพราะมีผลน่ารักน่าพอใจ หรือเพราะเลิศด้วย
ความเจริญ คือ ด้วยความยิ่งใหญ่และสูงสุดด้วยปัจจัย มีโยนิโสมนสิการเป็นต้น.
ต อักษร เป็นบทสนธิ. อีกอย่างหนึ่ง บุญ ชื่อ **อายตคฺค** เพราะเลิศ คือ

เป็นประธานทางความเจริญ อันเป็นผลน่าพอใจ. อธิบายว่า ต่อจากนั้นก็มีความสุข
เป็นกำไร คือ มีสุขเป็นวิบาก.

ท่านถามว่า กัมมุนั้นเป็นไฉน และกุศลบุตรพึงศึกษาบุญได้อย่างไร.

ตอบว่า พึงบำเพ็ญทาน สมจรรย์ และเมตตาจิต.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สมจรรย์ ได้แก่ ศีลอันบริสุทธิ์มีการประพฤติ
ระเบียบทางกายเป็นต้น เพราะเว้นความประพฤติที่ไม่เป็นระเบียบทางกาย
เป็นต้น. บทว่า ภาวเย ได้แก่ พึงให้เกิด คือ ให้เจริญในสันดานของตน.
บทว่า เอเต ฐมฺเม ได้แก่ สุจริตธรรมมีทานเป็นต้นเหล่านี้. บทว่า สุขสมฺพุทฺธเย
ได้แก่ มีสุขเป็นอานิสงส์. อาจารย์บางพวกแสดงว่า แม้อานิสงส์ผลก็เป็นสุข
แท้ของธรรมเหล่านั้น. บทว่า อพฺยาปชฺฌํ สุขํ โลกํ ได้แก่ โลกอัน
ไม่มีความเบียดเบียน คือ ไม่มีทุกข์ เพราะเว้นจากพยาบาท อันมีกามฉันทะ
เป็นต้น. แต่ไม่มีคำพูดถึงการไม่มีความเบียดเบียนต่อผู้อื่น. พรหมโลกของ
ฌานและบุญ ชื่อว่า เป็นสุข และชื่อว่าเป็นสุขโดยส่วนเดียว เพราะมากด้วย
ความสุข ด้วยอำนาจฌานและสมวัตติ. แต่บัณฑิตผู้มีปัญญาข่อมเข้าถึงโลก
อันเป็นสุข กล่าวคือความเป็นผู้มีสมบัติอื่นจากนั้นของบุญนอกนี้.

ด้วยประการดังนี้ ในสูตรนี้และในคาถาทั้งหลายท่านกล่าวถึงวิภู-
สมบัติอย่างเดียว ฉะนั้นแล.

จบอรรถกถาบุญสูตรที่ ๒

๓. อุโภตถสูตร

ว่าด้วยธรรมอย่างหนึ่งยึดประโยชน์ ๒ อย่าง

[๒๐๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งอันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มาก แล้ว ย่อมยึดประโยชน์ทั้ง ๒ ไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ ในสัมปรายภพ ๑ ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คือ ความไม่ประมาทในกุศล- ธรรมทั้งหลาย คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งนี้แลอันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยึดประโยชน์ทั้ง ๒ ไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ในสัมปรายภพ ๑.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความ

ไม่ประมาท ในบุญกิริยาทั้งหลาย บัณฑิต

ไม่ประมาทแล้ว ย่อมยึดประโยชน์ทั้งสอง

ไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ๑ ประ-

โยชน์ในสัมปรายภพ ๑ นักปราชญ์

กล่าวว่าเป็นบัณฑิต เพราะการได้ประโยชน์

ทั้ง ๒ นั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบอุโภตถสูตรที่ ๓

อรรถกถาอุทกสูตร

ในอุทกสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ภาวิต ได้แก่ ทำให้เกิดขึ้น และให้เจริญขึ้น. บทว่า พหุลีกโต ได้แก่ ทำบ่อยๆ. บทว่า อตุโธ ได้แก่ ประโยชน์เกื้อกูล. จริงอยู่ ประโยชน์เกื้อกูลนั้นท่านกล่าว อตุโธ เพราะความไม่มีข้าศึกเพราะควรเข้าไปถึง. บทว่า สมธิคคยห ทิฏฐติ ได้แก่ ยึดไว้โดยชอบ คือ ไม่ละยังเป็นไปอยู่. บทว่า ทิฏฐธมมิก ได้แก่ อรรถภาพที่เห็นประจักษ์ ท่านเรียกว่า ทิฏฐธรรม. ความเจริญในทิฏฐธรรม ชื่อว่า ทิฏฐธรรมิกะ. อธิบายว่า ความเจริญอันเนื่องอยู่ในโลกนี้. บทว่า สมปรายิก ได้แก่ โลกว่าอื่น ชื่อสัมปรายะ เพราะควรไปในเบื้องหน้าด้วยอำนาจธรรม. ความเจริญในเบื้องหน้า ชื่อว่า สัมปรายิกะ. ท่านอธิบายว่า ความเจริญอันเนื่องในโลกหน้า.

ถามว่า ประโยชน์ปัจจุบันนั้นคืออะไร หรือประโยชน์ภพหน้าคืออะไร ตอบว่า กล่าวเพียงโดยย่อ อันใดเป็นความสุขในโลกนี้ และอันใดนำความสุขมาให้ในโลกนี้ เดียวนี้ นี้แหละคือประโยชน์ปัจจุบัน. เช่นสุขของคฤหัสถ์ ก่อนมีอาทิอย่างนี้ คือ ของใช้ที่ดี การงานไม่วุ่นวายสับสน รู้วิธีการรักษาสุขภาพ ทำของใช้สะอาด จัดการงานดี ช่างฝ่ายมือและแสวงหาความรู้ สงเคราะห์บริวาร. ส่วนความสุขของบรรพชิต มีอาทิอย่างนี้ คือ เครื่องใช้ประจำตัว เครื่องใช้ ได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัช เหล่าใด การได้เครื่องใช้เหล่านั้น โดยไม่ยาก อนึ่ง การเสพด้วยการพิจารณา การเว้นด้วยการพิจารณาในของใช้ เหล่านั้น การทำวัตถุให้สะอาด ความมักน้อย ความสันโดษ ความสังัด ความไม่คลุกคลี. พึงทราบว่า การอยู่ในประเทศอันสมควร การคบสัตบุรุษ

การฟังพระสัทธรรม การทำไว้ในใจโดยแยกเป็นต้น เป็นธรรมทั่วไปแก่
ฤๅษีและบรรพชิตทั้งสอง และเป็นความสมควรทั้งสองฝ่าย.

ความไม่ประมาทในบทว่า **อปฺปมาโท** นี้ ฟังทราบโดยตรงกันข้าม
กับความประมาท. ถามว่า ก็ชื่อว่าความประมาทนี้ คืออะไร. ตอบว่า คือ
อาการเลินเล่อ. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ในความประมาทและ
ความไม่ประมาทนั้น ความประมาทเป็นไฉน การปล่อยจิตไปในกามคุณ ๕
ด้วยกายทุจริตก็ดี วิจิตรทุจริตก็ดี มโนทุจริตก็ดี การเพิ่มพูนจิตให้เพลินไปใน
อารมณ์ การไม่ทำความเคารพในการบำเพ็ญกุศลธรรม การทำความเพียรไม่
ติดต่อกัน การทำอันไม่ยั่งยืน ความประพฤดิย่อหย่อน การหมกมุ่น การ
ทอดธุระ การไม่คบหา การไม่อบรม การไม่ทำให้มาก ความประมาท
ความเลินเล่อ ความเผอเรอเห็นปานนี้ ท่านเรียกว่า **ปฺปมาโท** (ความประมาท).
เพราะฉะนั้น ฟังทราบความไม่ประมาท โดยตรงกันข้ามกับความประมาท
ดังที่กล่าวแล้ว. แท้จริง ความไม่ประมาทนั้นโดยอรรถ ได้แก่การไม่อยู่
ปราศจากสติ. คำว่าไม่ประมาทนี้เป็นชื่อของสติ ที่เข้าไปตั้งไว้เป็นนิจันตนเอง.
แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ชันธไม่มีรูป ๔ ที่เป็นไป โดยประกอบด้วย
สติสัมปชัญญะ ชื่อว่า ความไม่ประมาท.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ภาวิต พหุลิกโต** อันภิกษุเจริญแล้ว
ทำให้มากแล้ว ดังนี้ ถามว่า ความไม่ประมาทนี้ฟังให้เจริญอย่างไร. ตอบว่า
การเจริญอย่างเดียวกัน แต่แยกกัน หาชื่อว่าเจริญความไม่ประมาทไม่. การ
ทำบุญ ทำกุศลทั้งหมดอย่างใดอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่าเป็นการเจริญความไม่
ประมาททั้งนั้น. แต่โดยต่างกันอันได้แก่การเจริญศีล สมาธิ ปัญญา ทั้งหมด
หมายถึงอุปนิสัยแห่งวิภูฏะ (นิพพาน) การถึงสรณะ และการสำรวมทางกาย

และทางใจ เพราะเหตุนี้ การเจริญกุศล การเจริญธรรมอันไม่มีโทษพึงทราบว่าเป็นการเจริญความไม่ประมาท.

จริงอยู่ บทว่า **อปฺปมาโท** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงถึงประโยชน์ใหญ่ คือ ทรงยึดถือประโยชน์มากดำรงอยู่. ไม่ควรกล่าวว่าพระธรรมกลี้นำเอาพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎกแม่ทั้งสี่นี้ มากกล่าวทำอรรถแห่งบท คือ **อปฺปมาท** ออกนอกทางไป. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะความไม่ประมาทเป็นธรรมข้อใหญ่. เป็น ความจริงดังนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อใกล้จะปรินิพพานทรงบรรทม ณ ระหว่างต้นสาละทั้งคู่ ใกล้เมืองกุสินารา ทรงรวบรวมธรรมที่พระองค์ทรงแสดงมาในเวลา ๔๕ พรรษา ตั้งแต่การตรัสรู้ลงด้วยบทเดียว จึงได้ประทานพระโอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายว่า **อปฺปมาเทน สมฺปาเทต** เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด. และทรงกล่าวขยายความต่อไปว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายบนแผ่นดินเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างท่านกล่าวว่า เลิศกว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหมด เพราะเป็นรอยเท้าใหญ่นั่นใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่งทั้งหมดนั้นมีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาท เรากล่าวว่าเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้

อธิบายความในคาถาทั้งหลายต่อไปนี้. บทว่า **อปฺปมาทํ ปสฺส สนฺติ** ความว่า บัณฑิตทั้งหลายผู้มีปัญญา มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมสรรเสริญ คือ ย่อมพรรณนา ย่อมยกย่องความไม่ประมาทในการทำบุญมีทานเป็นต้น. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะบัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมถือประโยชน์ทั้งสองไว้ได้. ถามว่า ก็ประโยชน์ทั้งสองเหล่านั้น คืออะไร. ตอบว่า คือประโยชน์ในปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ในอนาคต ๑. พึงทราบ

การแก้บทในคานานี้อย่างนี้. ในบทว่า **ทิกฺขูเจ ฐมฺเม จ โย อตุโถ** ประโยชน์
ในปัจจุบัน ได้แก่ประโยชน์ของคฤหัสถ์ก่อน คือกรรมอันไม่มีโทษ ประโยชน์
ที่คฤหัสถ์ควรจะได้มีวิธีประกอบกสิกรรม และโคธกกรรมเป็นต้น ดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว โดยนัยมีอาทิว่า **อนากุลา จ กมิมนฺตา**
การงานไม่อาภูล ดังนี้. ส่วนของบรรพชิต พึงทราบว่าได้แก่ประโยชน์ มี
ความไม่เดือดร้อนเป็นต้น. ส่วนบทว่า **โย จตุโถ สมฺปรายิก** ประโยชน์
ในสัมปรายภพ พึงทราบว่า ท่านกล่าวถึงการประพฤติธรรมของทั้งสองฝ่าย
คือ ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต. บทว่า **อตฺถาภิสฺมยา** ได้แก่ เพราะได้
ประโยชน์ คือประโยชน์เกื้อกูลแก่ทั้งสอง. การได้ชื่อว่า **สมยะ** เพราะร่วมกัน
เกี่ยวข้องกัน ประชุมกัน ด้วยสิ่งที่ควรได้. สมยะนั้นแล คือ **อภิสมยะ** หรือ
สมยะชื่อว่า **อภิสมยะ** เพราะความมีหน้าเข้าหากัน. พึงทราบอรรถแห่งบท
ในที่นี้ ดังนี้. ชื่อว่า **ธีโร** เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา. อนึ่ง ในที่นี้
พึงทราบการสงเคราะห์แม่พระนิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ด้วยอรรถ
ศัพท์. บทที่เหลือชัดเจนแล้วทั้งนั้น.

ในสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงวิภูสมบัติน้อยอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้ ส่วนใน
คานาพึงเห็นการสงเคราะห์ซึ่งวิภูด้วย. จริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

อฺปฺปมาโท อมตํ ปทํ	ปฺมาโท มจฺจุโน ปทํ
อฺปฺปมตฺตา น มียนฺติ	เย ปมตฺตา ยถา มตา
เอตํ วิเสสโต ญตฺวา	อฺปฺปมาทฺมฺหิ ปญฺชิตฺตา
อฺปฺปมาเท ปโมทฺตฺติ	อริยานํ โคจเร รตา

ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความ

ไม่ตาย ความประมาทเป็นทางแห่งความ

ตาย ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย คนประมาท

เหมือนคนตายแล้ว บัณฑิตทั้งหลายรู้
ความต่างกันในความไม่ประมาทนี้แล้ว
ขึ้นดีในธรรมเป็นโคจรของพระอริยะ
ทั้งหลาย ย่อมบันเทิงในความไม่ประมาท.

เต ฌายิโน สาทติกา นิจฺจํ ทพฺพปรุกกมา
สุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํ โยคฺกุเขมํ อนุตฺตรํ
นักปราชญ์ทั้งหลายเหล่านั้น ผู้มี
ความเพ่ง มีความพยายามติดต่อ มีความ
เพียรมั่นเป็นนิจ ย่อมถูกต้องพระนิพพาน
อันเกษมจากโยคะ ไม่มีอะไรอื่นยิ่งไปกว่า
ดังนี้.

เพราะฉะนั้น ในบทว่า อตฺถาภิสสมยา นี้ พึงทราบความแม้ด้วย
ประโยชน์อัน เป็น โลกุตระ.

จบอรรถกถาอุโกอัตตสูตรที่ ๓

๔. เวปุลลปัพพตสูตร

ว่าด้วยกองกระดูกโตเท่าภูเขาที่ล่องทุกขไม่ได้อัน

[๒๐๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คุณอันภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลหนึ่งแล่นไปท่องเที่ยวไปตลอดกับ
ร่างกระดูก หมูกระดูก กองกระดูก พึงเป็นกองใหญ่ เหมือนภูเขาเวปุลล-
บรรพตนี้ ถ้าว่าใคร ๆ จะพึงรวบรวมไปกองไว้ และถ้าว่าส่วนแห่งกระดูก
อันใคร ๆ นำไปแล้วจะไม่พึงฉิบหายไป.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณ
อันใหญ่ ตรัสไว้ดังนี้ว่า กองแห่งกระดูก
ของบุคคลคนหนึ่ง พึงเป็นกองเสมอด้วย
ภูเขาโดยกัณฑ์หนึ่ง ก็ภูเขาใหญ่ชื่อเวปุลล-
บรรพตนั้นนั่นแล อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ตรัสบอกแล้ว สูงยิ่งกว่าภูเขาศิขณภูอยู่
ใกล้พระนครราชคฤห์ของชาวมคธ เมื่อ
ใด บุคคลย่อมพิจารณาเห็นอริยสัจ คือ
ทุกข์ ๑ ธรรมเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ ๑
ธรรมเป็นที่ก้าวล่วงแห่งทุกข์ ๑ อริยมรรค
มีองค์ ๘ อันให้ถึงความสงบแห่งทุกข์ ๑
ด้วยปัญญาอันชอบ เมื่อนั้นบุคคลนั้นท่องเที่ยว
ไปแล้ว ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้
กระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้เพราะสังโยชน์
ทั้งปวงสิ้นไป.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบเวปุลลปิพพตสูตรที่ ๔

อรรถกถาเวปุลลปัพพสูตร

ในเวปุลลปัพพสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

คำว่า บุคคล ในบทว่า เอกบุคฺคฺบสฺส นี้ เป็นโวหารกถา (กล่าวเป็นโวหาร). จริงอยู่ เทศนาของพระพุทธเจ้าผู้มีพระภาคมี ๒ อย่าง คือ สมมติเทศนา และปรมัตถเทศนา. ในเทศนา ๒ อย่างนั้น สมมติเทศนามีอย่างนี้คือ บุคคล สัตว์ หญิง ชาย กษัตริย์ พราหมณ์ เทวดา มาร. ปรมัตถเทศนามีอย่างนี้ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชันธ ธาตุ आयตนะ สติปัญญา.

ในเทศนา ๒ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมมติเทศนา แก่บุคคลผู้ฟังเทศนาโดยสมมติ แล้วสามารถบรรลุคุณวิเศษได้. ทรงแสดง ปรมัตถเทศนาแก่บุคคลผู้ฟังเทศนา โดยปรมัตถแล้วสามารถบรรลุคุณวิเศษได้. พึงทราบอุปมาในข้อนี้ดังต่อไปนี้ เหมือนอย่างว่า อาจารย์ผู้ฉลาดในภาษาท้องถิ่น พรรณนาความแห่งพระเวท ๓ บอกด้วยภาษาทมิฬแก่ผู้ที่เมื่อเขาสอนด้วย ภาษาทมิฬก็รู้ความ บอกด้วยภาษาแก่ผู้ที่รู้ด้วยภาษาใบ้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉันทิ มาณพทั้งหลายเหล่านั้น อาศัยอาจารย์ผู้ฉลาด เขียนแหลมย่อม เรียนศิลปะได้รวดเร็วฉนั้น. ในข้อนี้พึงทราบว่ พระพุทธเจ้าผู้มีพระภาค คุจอาจารย์ พระโคตมปิฎกอันตั้งอยู่ในภาวะที่ควรบอก คุจไตรเพท ความเป็นผู้ฉลาดในสมมติและปรมัตถ คุจความเป็นผู้ฉลาดในภาษาท้องถิ่น เวไนยสัตว์ผู้ สามารถแทงตลอดด้วยสมมติและปรมัตถ คุจมาณพผู้รู้ภาษาท้องถิ่นต่าง ๆ การแสดงด้วยสมมติและปรมัตถของพระผู้มีพระภาคเจ้า คุจการบอกด้วยภาษา ทมิฬเป็นต้นของอาจารย์. ในข้อนี้อาจารย์กล่าวไว้ว่า

พระสัมพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐ ว่าผู้
บอกทั้งหลาย ได้ทรงบอกลัทธิจะสองอย่าง
คือ สมมติลัทธิ และปรมาตลัทธิ ไม่ได้บอก
ลัทธิที่ ๓ อันเป็นคำที่ลัทธิที่กำหนดกันเอา
เองเป็นเหตุสมมติกันในโลก คำอันเป็น
ปรมาตลัทธิมีลักษณะเป็นของแท้แต่ธรรมชาติ
ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น โวหารของพระ
ศาสดาผู้เป็นที่พึ่งของโลก ผู้ฉลาดใน
โวหารทรงกล่าวสมมติลัทธิ ว่าเป็นอริย-
โวหารแล.

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบุคคลกถา ด้วยเหตุ ๘
ประการ คือ เพื่อแสดงถึงหิริและโอตตปปะ ๑ เพื่อแสดงเวลาที่สัตว์มีกรรม
เป็นของตน ๑ เพื่อแสดงความเพียรเครื่องกระทำแห่งบุรุษเฉพาะตน ๑
เพื่อแสดงอนันตริยกรรม ๑ เพื่อแสดงพรหมวิหารธรรม ๑ เพื่อแสดง
ปุพเพนิวาสญาณ ๑ เพื่อแสดงทักษิณวิสุทธิ ๑ เพื่อไม่ละโลกสมมติ ๑.
ก็เมื่อกล่าวว่ ชันธ ชาติ อายุคนะ นารังเกย นากลัว ดังนี้ มหาชน
ย่อมไม่รู้ ย่อมถึงความลุ่มหลง หรือกลายเป็นประปักษ์ว่า นี้อะไรกัน ชันธ
ชาติ อายุคนะชื่อว่า นารังเกย นากลัวดังนี้. แต่เมื่อกล่าวว่ หญิง ชาย
กษัตริย์ พรหมณ์ นารังเกย นากลัวดังนี้ มหาชนย่อมรู้ ย่อมไม่ลุ่มหลง
หรือไม่กลายเป็นประปักษ์. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกถา
เพื่อแสดงหิริและโอตตปปะ. แม้เมื่อกล่าวว่ ชันธ กัมมัสสกา ชาติ อายุคนะ
ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบุคคลกถา ก็เพื่อ
แสดงเวลาที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน. แม้เมื่อกล่าวว่ มหาวิหารมีเวพูนเป็น

ต้นสร้างขึ้นด้วยขันธ ชาติ อายุตนะ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้เมื่อกล่าวว่า ขันธ ทั้งหลายฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ชาติ อายุตนะ กระทำ กรรมโลหิตุปบาท กรรมสังฆเภท ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้เมื่อกล่าวว่า ขันธ ชาติ อายุตนะ ย่อมมีเมตตาคังนี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. แม้เมื่อกล่าวว่า ขันธ ชาติ อายุตนะ ย่อมระลึกถึงบุพเพนิวาส ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลกถา เพื่อแสดงความเพียรเฉพาะตน เพื่อ แสดงอนันตริยกรรม เพื่อแสดงพรหมวิหารธรรม และเพื่อแสดงบุพเพนิวาส. แม้เมื่อกล่าวว่า ขันธ ชาติ อายุตนะ รับทาน มหาชนก็ไม่วรรู้ ย่อมถึงความ ลุ่มหลง หรือกลายเป็นปรปักษ์ว่า นี้อะไรกัน ขันธ ชาติ อายุตนะ ชื่อว่า รับทาน. แต่เมื่อกล่าวว่า บุคคลทั้งหลายย่อมรับทานดังนี้ มหาชนย่อมรู้ ไม่ ลุ่มหลงหรือกลายเป็นปรปักษ์. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสบุคคลก- กถา เพื่อแสดงทักษิณาวิสูทธิ. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว ไม่ทรงละโลกสมมติ ทรงตั้งอยู่ในความมุงคางามของโลก พร้อมแสดงธรรมตาม สมัญญาของโลก เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสบุคคลกถาเพื่อ ไม่ทรงละโลกสมมติ.

แม้ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเมื่อจะทรงแสดง อรรถที่ควรแสดงด้วยโลกโวหาร จึงตรัสคำมีอาทิว่า **เอกบุคฺคฺลสฺส** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **เอกบุคฺคฺลสฺส** ได้แก่สัตว์หนึ่ง. บทว่า **กปฺปิ** ได้แก่ตลอดมหากัป. อันที่จริง บทว่า **กปฺปิ** นี้ เป็นทศยวิภัตติลงใน อัจฉินตสังโยค (สิ้น ตลอด) ฟังถือเอาที่สัตว์ทั้งหลายแล่นไป ท่องเที่ยว ไป. บทว่า **อญฺฉิกฺกโ** ได้แก่ส่วนของกระดูก. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **อญฺฉิกฺกโ** บ้าง. ความว่า สู่สมกระดูก บทว่า **อญฺฉิบุญฺโ** ได้แก่หมู่

กระดุก. บทว่า อฏฺฐิจฺฉวาติ เป็นไวยาจน์ของบทว่า อฏฺฐิจฺฉุโห นันแล.
แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ตั้งแต่สะเอดลงมา ชื่อกกละ (ร่าง) บนขึ้นไป
ชั่วลำตาล ชื่อปฏฺฐชะ (ก้อน) จากนั้นขึ้นไปเป็นราติ (กอง). นันเป็นเพียง
มติของอาจารย์พวกนั้น. ทั้งหมดนั้นเป็นคำกล่าวซ้ำของสมุหศัพท์นั่นเอง.
บทว่า เวปฺลุลลุตฺต วา ได้แก่ เพราะนำมาโดยความเปรียบเทียบกัน. บทว่า
สเจ ลํ หารโก อสุต ความว่า อาจารย์ย่อมกล่าวด้วยกำหนดว่า ฌิว่า
ใคร ๆ จะพึงรวบรวมไปกองไว้โดยไม่ให้เรียกราค. บทว่า สมฺภคตฺตฺย น
วิญฺสุตฺตฺย อาจารย์ย่อมกล่าวด้วยกำหนดว่า และถ้าส่วนแห่งกระดุกอันใคร ๆ
นำไปแล้ว จะไม่พึงลึบหายไปเพราะไม่ผุ ไม่เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย โดยไม่
อันตรายกันไป.

ในพระสูตรนี้มีอธิบายว่า ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อสัตว์หนึ่งเล่นไป
ท่องเที่ยวไป ตลอดมหาภัพหนึ่งโดยเกิดแล้วเกิดอีก ด้วยกรรมกิเลส กอง
กระดุกใหญ่จะพึงมีอย่างนี้ ขนาดภูเขาวปุลลบรรพต โดยส่วนสูงและส่วนกว้าง
ก็ฌิว่าใคร ๆ จะพึงรวบรวมกองไว้ และถ้าว่าส่วนแห่งกระดุกนั้น อันใคร ๆ
นำไปแล้ว จะไม่พึงลึบหายไปยังคงตั้งอยู่.

กัณฺยนี้ท่านกล่าวเวนอรรถภาพที่เป็นโอปปาติกะ ปราศจากการทอดทิ้ง
กเลวะระอันมีสภาพทำลายไป คุประที่ปีที่ดับแล้ว และอรรถภาพเล็ก ๆ ซึ่งไม่มี
กระดุกเป็นชิ้นเป็นอัน. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เพราะนำนัยนี้มาด้วยการ
กำหนด ฌิว่า จะพึงมีกองกระดุกของสัตว์เหล่านั้นเสมอเท่าภูเขา ท่านก็กล่าว
ถึงปริมาณของกองกระดุก. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า นี้ไม่ใช่อย่างนั้น
เพราะปริมาณนี้ ท่านกล่าวกำหนดด้วยศัพท์บัญญัติญาณ ด้วยอำนาจกองกระดุก
ที่ได้ไว้ที่นั่นแหละ ฉะนั้น พึงถือเอาความโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล ด้วยประ
การฉะนี้.

ฟังทราบความในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. บทว่า มหเสนา ความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่าเป็นผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เพราะค้นหาแสวงหาคุณ มีศีลขันธเป็นต้นอันใหญ่. บทว่า อิติ วุตติ มหเสนา ความว่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระองค์ ทำคุณผู้อื่นดังในประโยคมีอาทิว่า ทสพลสมนุสสโก ภิกขเว ตถาคโต คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประกอบแล้ว ด้วยกำลัง ๑๐ ดังนี้. บทว่า เวปุลโล ความว่า ภูเขาได้ชื่อว่า เวปุลละ เพราะภูเขา ๕ ลูก ตั้งล้อมกรุงราชคฤห์อย่างไพบูลย์. ภูเขาเวปุลลบรรพตใหญ่กว่านั้น คือ สูงสุดในส่วนของทิศที่ตั้งอยู่. บทว่า คิซมณฺเฐสฺส คิริพฺพเช ได้แก่ ไกลกรุงราชคฤห์ ชื่อคิริพพบุรี.

ด้วยข้อความเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงถึงโทษในวิถุญจะว่า ปุณฺชนผู้มีคามไม่กำหนดรู้เป็นพื้นฐาน ยังตัดรากของภพไม่ขาด โดยกาลเพียงนี้ เช่นนี้แน่แท้เป็นความรกรของป่าช้า บัดนี้ เนื้อจะทรงแสดงว่า ปุณฺชนผู้โง่เขลา เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจอริยสัจเหล่าใด จึงเป็นผู้รกรในป่าช้าอย่างนี้ พระอริยบุคคลผู้เห็นอริยสัจเหล่านั้น จึงไม่เป็นผู้รกรในป่าช้า ดังนี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า ยโต จ อริยสจฺจานิ ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ยโต แปลว่า เมื่อใด. บทว่า อริยสจฺจานิ ได้แก่ ชื่อว่าอริยะ เพราะความหมดทุกข์ และชื่อสัจจะ เพราะความเป็นของจริง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอริยสัจ หรือสัจจะทำความเป็นอริยะ จึงชื่อว่าอริยสัจ. หรือสัจจะอันพระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ฟังแทงตลอด จึงชื่อว่าอริยสัจ. อีกอย่างหนึ่ง สัจจะของพระอริยะ ชื่อว่าอริยสัจ. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่ออริยะ เพราะเป็นที่พึ่งไม่เป็นข้าศึกของโลกพร้อมด้วยเทวโลก. ชื่อว่าสัจจะของพระอริยะนั้น เพราะเห็นด้วยสขัมภุญญานนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอริยสัจ. บทว่า สมฺมปฺปญฺเญย ปสฺสติ ได้แก่ ย่อมเห็น

ด้วยมรรคปัญญาอันเป็นไปกับด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยชอบ โดยเหตุ โดยความรู้ ด้วยการกำหนดรู้ การละ การทำให้แจ้ง การเจริญและการตรัสรู้.

บทว่า **ทุกขํ** เป็นต้น แสดงสรูปของอริยสัจ. ในบทว่า **ทุกขํ** นั้น ชื่อว่าทุกข์ เพราะความเป็นของน่ารังเกียจ โดยเป็นที่รวมอันตรายหลายอย่าง และเพราะความว่างเปล่าจากความสุขยั่งยืน สดชื่น ที่พวกชนพาลหมายมั่นไว้ นักหนา. ความเกิดแห่งทุกข์ ชื่อว่าทุกข์สมุทัย เพราะเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์. นิพพานชื่อว่าเป็นธรรมเป็นที่ก้าวล่วงแห่งทุกข์ เพราะเป็นเหตุล่วงไปแห่งทุกข์ หรือเป็นที่ก้าวล่วงทุกข์อันเป็นอริยมณเฑาะฏ. ชื่อว่าอริยะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย และเพราะหมดความทุกข์. อริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยสามารถแห่งองค์ ๘ มีสัมมาทิฎฐิเป็นต้น. ชื่อว่ามรรค เพราะฆ่ากิเลสให้สิ้นไป หรือเพราะผู้ต้องการนิพพานย่อมแสวงหา หรือ เพราะแสวงหานิพพานเอง. ชื่อว่า **ทุกขุปสมคามิ** เพราะถึงความสงบ คือ ความดับแห่งทุกข์ จากมรรคนั้นนั่นเอง. เชื่อมกับบทว่า ยโต **สมมุပ္ปยุถาย ปสุตติ** เมื่อใดบุคคลย่อมพิจารณาเห็นอริยสัจ ด้วยปัญญาอันชอบ ดังนี้.

บทว่า **ส สตุตถุขตุตุ ปรมํ สนุชาวิตวาน ปุคฺคโล** ความว่า พระอริยบุคคลผู้เป็นโสดาบัน มีอินทรีย์อ่อนกว่าทั้งหมด เห็นอริยสัจ ๔ นั้น ท่องเที่ยวไป คือ แล่นไป ด้วยเกิดติดต่อกันไปในภพเป็นต้น ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง. จริงอยู่ พระโสดาบันทั้งหลาย ๑ จำพวก คือ เอกพิชิ (มีพีชคือภพเดียว) ๑ โกลังโกละ (ไปสู่กณะจากกณะ กณะหมายถึงภพ) ๑ สัตตักขัตตุปรมะ (มี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง) ๑ โดยความที่มีอินทรีย์แก่กล้า ปานกลางและอ่อน. บทว่า **ส สตุตถุขตุตุ ปรมํ สนุชาวิตวาน** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงพระโสดาบัน ผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบันทั้งหมดเหล่านั้น.

บพว่า ทุกขสุตฺตฺนุทฺทโร โหติ ความว่า เป็นผู้ทำที่สุด คือทาเป็นครั้งสุดท้าย
แห่งวิภูทุกข์ได้. ถามว่า อย่างไร. ตอบว่า เพราะสังโยชน์ทั้งปวงสิ้นไป
อธิบายว่า เพราะบรรลุมรรคชั้นเลิศโดยลำดับแล้ว สังโยชน์สิ้นไปโดยไม่มี
เหลือเลย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอายอดแห่งเทศนา ด้วยอรหัตผลนั้นแล.

จบอรรถกถาเวฬุลลปีพพตสูตรที่ ๔

๕. สัมปชานมุสาวาทสูตร

ว่าด้วยสัมปชานมุสาวาท

[๒๐๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลล่วงธรรมอย่างหนึ่งแล้ว เรากล่าวว่า
บาปกรรมไร ๆ อันเขาจะไม่พึงทำไม่มีเลย ธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คือ
สัมปชานมุสาวาท.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บาปกรรม ที่สัตว์ผู้เป็นคนมักพูดเท็จ

ล่วงธรรมอย่างหนึ่งแล้ว ข้ามโลกหน้าเสีย

แล้ว จะไม่พึงทำ ไม่มีเสีย.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบสัมปชานมุสาวาทสูตรที่ ๕

อรรถกถาสัมปทานมุตสาวัตสูตร

ในสัมปทานมุตสาวัตสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

อะไรเป็นเหตุให้เกิด บทว่า **เอกธมมํ อตีสุตส.** เรื่องมีอยู่ว่า ลากสักการะเป็นอันมากเกิดแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า และภิกษุสงฆ์ เสมอจากพวกเดียรฉัตร. พวกเดียรฉัตรเมื่อเสมอลากสักการะก็อับเฉา หมดฤทธิ์เดช เกิดริษยา จึงพากัน ไปชักชวนปริพาชกา ชื่อจัญจมาณวิกาว่า นี่แน่นอนสาวเธอจนกล่าวผู้มีพระสมณโคดม ด้วยคำไม่จริงที่เกิด. นางจัญจมาณวิกา ก็เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งกำลังทรงแสดงธรรมในท่ามกลางบริษัท ได้กล่าวดูด้วยคำไม่จริง ท้าวสักกะได้ประกาศความไม่จริงของนาง ในท่ามกลางบริษัท มหาชนพากันแข่งคำว่า อีหญิงกาลกิณี แล้วจุดกระชากออกจากวิหาร แผ่นดินได้แยกออกเป็นช่อง นางจัญจมาณวิกา เป็นจุดพื้นติดเปลวไฟนรกไปบังเกิดในอเวจีมหานรก พวกเดียรฉัตรยิ่งเสอมาจากลากสักการะมากขึ้น.

ภิกษุทั้งหลายประหลัดสนทนากันในโรงธรรมว่า อาวุโสทั้งหลาย นางจัญจมาณวิกาตำพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นทักษิณบุญคุณผู้เลิศ ทรงคุณยิ่งด้วยคำไม่จริง ได้ถึงความพินาศยิ่งใหญ่ ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยเหตุนี้ จึงตรัสมหาปทุมชาดกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นางจัญจมาณวิกาได้ตำเราด้วยคำไม่จริง แล้วถึงความพินาศยิ่งใหญ่ มิใช่ในบัดนี้เท่านั้น แม้เมื่อก่อนก็เหมือนกัน เมื่อจะทรงแสดงธรรมให้ยิ่งขึ้นไป จงตรัสพระสูตรนี้ด้วยบทว่า **เอกธมมตีสุตส** ดังนี้ เพื่อให้เรื่องนี้เกิดขึ้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **เอกธมมํ** ได้แก่ ธรรมคือวจีสัจอย่างหนึ่ง. บทว่า **อตีสุตส** ความว่า เมื่อบุคคลล่วงเลยมารยาท อันพระอริยะทั้งหลาย

เว้นโฆหารอันมิใช่หรือยะ ๘ ประการแล้ว เพื่อดำรงมั่นอยู่ในโฆหารอันเป็นหรือยะ ๘ ประการ จึงยึดมั่นอยู่ด้วยบทว่า **สจฺจํ ภณฺเณ น อลิกิ** ควรพูดความจริง ไม่ควรพูดหละหละดังนี้ เป็นต้น. บุคคลคือบุรุษ ชื่อว่า บุรุษบุคคล. อันบุรุษบุคคลนั้น. บทว่า **อกรณียิ** ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะทำ. จริงอยู่ บุคคลพูดเท็จทั้ง ๆ รู้ กระทบบาปกรรมไร ๆ ไว้ เมื่อเขาพูดว่า ท่านทำกรรมนี้ ยังจักยืนยันด้วยคำเท็จว่า เราไม่ได้ทำดังนี้. ก็เมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ยังทำบาปกรรมเรื่อย ๆ ไป ย่อมไม่ละอายในบาปกรรมนั้น เพราะลวงเลขคำสัจอันเป็นมารยาทที่ดี. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **กตมํ เอกธมฺมํ ยทิทํ ภิกฺขเว สมนฺปชานมฺสาวาท** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชรรณอย่างหนึ่ง เป็นไฉน คือ สมนฺปชานมฺสาวาท ดังนี้.

พึงทราบอธิบายความในคาถา ดังต่อไปนี้. บทว่า **มฺสาวาทิสฺส** ได้แก่ มักพูดเท็จ ไม่จริง ไม่แท้ เพื่อให้คนอื่นรู้. คำพูด ๑๐ คำ ไม่มีคำพูดจริงแม้แต่คำเดียว บทว่า **ชนฺตฺโน** ได้แก่ สัตว์. จริงอยู่ สัตว์ท่านเรียกว่า **ชนฺตฺ** เพราะอรรถว่าเป็นผู้เกิด. บทว่า **วิตฺถมฺมณฺปรโลกิสฺส** ได้แก่ สละโลกหน้าเสียแล้ว. เพราะบุคคลเช่นนี้ย่อมไม่เห็นสมบัติแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ มนุษย์สมบัติ เทวโลกสมบัตินิพพานสมบัติในที่สุด. บทว่า **นตฺถิ ปาปํ** ได้แก่ บาป ชื่อนี้ที่คนเช่นนั้นจะไม่พึงทำ ไม่มี.

จบอรรถกถาสมนฺปชานมฺสาวาทสูตรที่ ๕

๖. ทานสูตร

ว่าด้วยให้ทานที่ให้แล้วมีผลมาก

[๒๐๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลายพึงรู้ผลแห่งการจำแนกทาน เหมือนอย่างเราผู้ไชริ์ สัตว์ทั้งหลายยังไม่ให้แล้ว ก็จะไม่พึงบริโภคนิ่ง ความตระหนี่อันเป็นมลทิน จะไม่พึงครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้น ไม่พึงแบ่งคำข้าวคำหลังจากคำข้าวนั้นแล้วก็ไม่พึงบริโภคนิ่ง ถ้าภิกษุหากของ สัตว์เหล่านั้นพึงมี คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะสัตว์ทั้งหลายไม่รู้ผลแห่งการ จำแนกทานเหมือนอย่างเราผู้ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายไม่ให้แล้วจึงบริโภคนิ่ง ความตระหนี่อันเป็นมลทินจึงยังครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลาย พึงรู้ผลแห่งการ
จำแนกทาน เหมือนอย่างที่เราผู้มีพระ-
ภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ตรัสแล้วโดย
วิธีที่ผลนั้นเป็นผลใหญ่ไชริ์ สัตว์ทั้งหลาย
พึงกำจัดความตระหนี่ อันเป็นมลทินเสีย
แล้ว มีใจผ่องใส พึงให้ทานที่ให้แล้ว มี
ผลมาก ในพระอริยบุคคลทั้งหลายตาม
กาลอันควร อนึ่ง ทายกเป็นอันมาก ครั้น

ให้ทักษิณาทาน คือ ข้าวในพระทักษิณาย-

บุคคลทั้งหลายแล้ว จุตติจากความเป็นมนุษย์

นี้แล้ว ย่อมไปสู่สวรรค์ และทายกเหล่านั้น

ผู้ใคร่กำ ไม่มีความตระหนี่ ไปสู่สวรรค์

แล้วบันเทิงอยู่ในสวรรค์นั้น เสวยอยู่ซึ่ง

ผลแห่งการจำแนกทาน.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบทานสูตรที่ ๖

อรรถกถาทานสูตร

ในทานสูตรที่ ๖ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า เอว ในบทว่า เอวญเจ นี้ เป็นไปในความอุปมา. บทว่า
เจ เป็นนิบาตลงในปริกัป. บทว่า สตฺตา ได้แก่ ผู้ซ่อง คือ ผู้ชานไปใน
อารมณฺ์มีรูปเป็นต้น. บทว่า ชานญฺญู แปลว่า พึงรู้. บทว่า ทานํ วิภาคสฺส
ได้แก่ เจตนาที่รวบรวมไทยธรรมมีข้าวเป็นต้น ให้แก่คนอื่นโดยการอนุเคราะห์
และการบูชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทาน (การให้) ส่วนเจตนาที่แบ่งส่วน
หนึ่งของวัตถุที่ตนถือเอาไว้บริโภคนั้นให้ชื่อว่า สํ วิภาค (การจำแนก). บทว่า
วิปากํ คือ ผล. บทว่า ยถาหํ ชานามิ ได้แก่ เหมือนอย่างเรารู้. ข้อนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้
พึงรู้ผลแห่งการจำแนกทานเหมือนอย่างเรารู้ด้วยกำลังญาณอันเป็นผลแห่งกรรม
โดยประจักษ์ในบัดนี้ มีอาทิว่า ผลทานย่อมมีถึงร้อยเท่าโดยให้ทานแม้แก่สัตว์

เดียรัจฉาน แล้วเสวยสุขเป็นไปในร้อยอรรถภาพ ดังนี้. บทว่า น อทตฺวา
ภฺยฺเชยฺยํ ความว่า สัตว์ทั้งหลายยังไม่ให้ของที่ควรบริโภคนั้นมีอยู่แก่ตน
แก่ผู้อื่นก่อนแล้วก็จะยังไม่บริโภค ต่อเมื่อให้แล้วจึงบริโภค. บทว่า น จ
เนลฺลํ มจฺเจรรมลฺลํ จิตฺตํ ปรียาทาย ติฏฺฐเรยฺยํ อนึ่ง ความตระหนี่อันเป็น
มลทินจะไม่ครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้น ความว่า ความตระหนี่อันเป็นมลทิน
อย่างใดอย่างหนึ่งของบรรดาธรรมฝ่ายคำอันเป็นอุปกิเลสทำลายความผ่องใสของ
จิต มีลักษณะไม่ยอมให้สมบัติของตนทั่วไปแก่คนอื่น. อีกอย่างหนึ่ง ความ-
ตระหนี่และมลทินมีอิสสา โลกะและโทสะเป็นต้นอันทำอันตรายแก่ทานเมื่อนั้น
จะไม่พึงครอบงำจิตของสัตว์เหล่านั้น โดยอาการที่ไม่มีเจตนาจะให้หรือมีเจตนา
ไม่บริสุทฺธิ์. ก็ใครเล่าเมื่อรู้ผลของท่านโดยชอบจะพึงให้โอกาสแก่ความตระหนี่
อันเป็นมลทินในจิตของตนได้. บทว่า โยปิ เนลฺลํ อสฺสุ จริโม อาโลโป
ได้แก่ พึงมีคำข้าวคำหลังทั้งหมดของสัตว์เหล่านั้น. บทว่า จริมํ กพลํ
เป็นไวยากรณ์ของคำว่า อาโลโป นั่นเอง. ข้อนี้ท่านอธิบายว่า ตามปกติ
สัตว์เหล่านี้มีชีวิตอยู่ได้เองด้วยคำข้าวเพียงเท่าใด เหลือคำข้าวไว้คำหนึ่ง
ในคำข้าวเหล่านี้. เพื่อประโยชน์แก่ตน แล้วให้คำข้าวทั้งหมดคนออกจาก
ที่เหลือไว้คำหนึ่งนั้นแก่คนที่ต้องการที่มากหา คำข้าวที่เหลือไว้นั้นชื่อว่า
คำหลังในที่นี้. บทว่า ตโตปิ น อลฺลํ วิภิจิตฺวา ภฺยฺเชยฺยํ สเว เนลฺลํ
ปฏิกฺคาหกา อสฺสุ สัตว์เหล่านั้นไม่พึงแบ่งคำข้าวคำหลังจากคำข้าวนั้น
แล้วก็จะไม่พึงบริโภค ถ้าปฏิกคาหของสัตว์เหล่านั้นพึงมี ความว่า ถ้า
ปฏิกคาหของสัตว์เหล่านั้นพึงมี สัตว์ทั้งหลายพึงแบ่ง แม้จากคำข้าวมีประมาณ
ตามที่กล่าวแล้ว พึงให้ส่วนหนึ่งแล้วจึงบริโภค สัตว์ทั้งหลายพึงรู้เหมือนอย่าง
ที่เรารู้ผลของการจำแนกทานโดยชัดแจ้งฉะนั้น. ด้วยบทว่า ยสฺมา จ โข
เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังความตามพระพุทฺธประสงค์ ให้สำเร็จด้วย
เหตุว่า สัตว์เหล่านี้ ไม่รู้ผลในการจำแนกทานอย่างนี้ เพราะผลของกรรม

ยังไม่ประจักษ์ ด้วยบทนี้พึงเห็นว่าพระองค์ทรงแสดงถึงเหตุแห่งการไม่ปฏิบัติ
ในบุญอื่นและแห่งการปฏิบัติในสิ่งมิใช่บุญในกาลาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้
บทว่า ยถาคฤติ มเทสิณา ความว่า เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ผู้ให้ทานแก่สัตว์เดียรัจฉาน
พึงหวังผลทานถึงร้อยเท่า ดังนี้ หรือโดยนัยมีอาทิในสูตรนี้ว่า เอวญเจ
สตุตา ชาเนยฺย ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลายพึงรู้ผลแห่งการจำแนกทานอย่างนั้นดังนี้
อธิบายว่า เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยพระญาณ คือ ทรง
ทราบทางจิต. บทว่า วิปากํ สวิภาคสุส ได้แก่ผลแห่งกาจำแนก.
ก็จะพูดถึงทานอย่างไรเล่า. บทว่า ยถา โหติ มหปผลํ ควรผูกเป็น
ใจความว่า ถ้าว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น พึงรู้โดยวิธีที่ผลนั้นเป็นผลใหญ่ไฉไร.
บทว่า วินิยฺย มจฺจรมลํ ความว่า สัตว์ทั้งหลายพึงกำจัดความตระหนี่อันเป็น
มลทิน มีจิตผ่องใสโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้วยความเชื่อผลแห่งกรรม และด้วย
ความเชื่อในพระรัตนตรัย พึงให้ทานที่ให้แล้วแม้น้อยก็มีผลมากในพระอรีย-
บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลายตาม
กาลอันควร. ท่านผู้ควรแก่ทักษิณาทาน เพราะทำให้มีผลมาก ชื่อว่า ทักษิณช-
บุคคล คือ เป็นผู้ปฏิบัติชอบ. ให้ทักษิณา คือ ๒๒ ธรรมที่ผู้ให้เธอโลกหน้า
ในทักษิณชบุคคลเหล่านั้น โดยที่ทานนั้นเป็นทานใหญ่. อีกอย่างหนึ่ง ถ้ามว่า
ควรจะให้ทานอย่างไร. ตอบว่า ควรให้ทักษิณาทานในทักษิณชบุคคล. อนึ่ง
ผู้ให้จตุตถจากความเป็นมนุษย์นี้แล้วยอมไปสู่สวรรค์ ด้วยการปฏิบัติ. บทว่า
กามกามิโน ความว่า ทายกผู้ไคร่กาม คือ มีความพร้อมในกามทุกอย่าง
เพราะเป็นผู้ทำความดี โดยได้รับกรรมอันเป็นสมบัติแห่งเทพสมบัติอันโอฬาร
ที่ควรไคร่ ย่อมบันเทิง คือ ได้รับความบำรุงบำเรอตามชอบใจ.

จบอรรถกถาทานสูตรที่ ๖

๗. เมตตากาวสูตร

ว่าด้วยบุญไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งเมตตาจิต

[๒๐๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง มีอุปนิสัยเป็นเหตุบุญกิริยาวัตถุทั้งหมดนั้น ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งเมตตาเจโต-วิมุตติ เมตตากาเจโตวิมุตตินั้นแล ครอบงำบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น สว่างไสว ไพโรจน์เปรียบเหมือนรัศมีแห่งดาวชนิดใดชนิดหนึ่ง รัศมีดาวทั้งหมดนั้นย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งรัศมีพระจันทร์ รัศมีพระจันทร์นั้นแล ครอบงำรัศมีดาวเหล่านั้น สว่างไสวไพโรจน์ฉะนั้น คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนในเมื่อ อากาศโปร่งปราศจากเมฆในสารทสมัย ในเดือนท้ายแห่งฤดูฝน พระอาทิตย์ ลอยขึ้นไปสู่ท้องฟ้า กำจัดอากาศอันมืดทึบทั้งปวง สว่างไสวไพโรจน์ฉะนั้น เปรียบเหมือนดาวประกายพุกษัยในปัจจุบันแห่งราตรี สว่างไสวไพโรจน์ ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสุจนันั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ผู้ใดมีสติ เจริญเมตตาไม่มีประมาณ

สังโยชน์ทั้งหลาย ของผู้นั้นผู้พิจารณาเห็น

ซึ่งธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ ย่อมเป็น

ธรรมชาติเบาบาง ถ้าว่าผู้นั้นมีจิตไม่ประ-

ทุษร้ายซึ่งสัตว์มีชีวิต แม้ชนิดหนึ่ง เจริญ-

เมตตายุไซริ ผู้นั้นย่อมถือว่าเป็นผู้มีกุศล
เพราะการเจริญเมตตานั้น อันพระอริย-
บุคคลมีใจอนุเคราะห์ซึ่งมีสัตว์มีชีวิตทุกหมู่-
เหล่า ย่อมกระทำบุญเป็นอันมาก พระ-
ราชาธิบดีทั้งหลายทรงชนะซึ่งแผ่นดิน อัน
เคลื่อนกล่นด้วยหมู่มสัตว์ ทรงบูชาอยู่ซึ่ง
บุญเหล่าใด (คือ อัสสเมธะ ปุริสเมธะ
สัมมาปาสะ วาขเปยยะ นิรัคคพะ) เสด็จ
เที่ยวไป บุญเหล่านั้นย่อมไม่ถึงแม่เลี้ยงที่
๑๖ แห่งเมตตาคิต อันบุคคลเจริญดีแล้ว
(เหมือนหมู่มดาวทั้งหมด ย่อมไม่ถึงเลี้ยงที่
๑๖ แห่งรัศมีพระจันทร์ฉะนั้น) ผู้ใดมี
ส่วนแห่งจิตประกอบด้วยเมตตาให้สัตว์ทุก
หมู่เหล่า ย่อมไม่ฆ่าเอง ไม่ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า
ไม่ชนะเอง ไม่ใช้ผู้อื่นให้ชนะ เวรของ
ผู้นั้นย่อมไม่มีเพราะเหตุอะไร ๆ เลย.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบเมตตภาวสูตรที่ ๗

จบตติยวรรคที่ ๓

อรรถกถาเมตตภาวสูตร

ในเมตตภาวสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ยานี กานิจิ ได้แก่ บุญกิริยาวัตถุไม่มีเหลือ. บทว่า อปธิกาณิ **บุญกิริยาวัตถุ** เป็นคำกำหนดถึงบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น. ชั้นทั้งหลายท่านเรียกว่าอุปธิในบทนั้น. ศีลเป็นเหตุแห่งอุปธิ หรือ ความ ขวนขวายอันเป็นอุปธิของชั้นเหล่านั้น ชื่อว่า โอปธิกะ (มีอุปธิสมบัติเป็นเหตุ) ทำให้เกิดในอรรถภาพในสมบัติภพ คือ ให้ผลอันเป็นไปในปฏิสนธิ. บทว่า **บุญกิริยาวัตถุ** คือ ชื่อว่าบุญกิริยาวัตถุ เพราะเป็นบุญกิริยาและเป็น วัตถุแห่งผลานิสงส์นั้น ๆ. ก็บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้นโดยย่อมี ๓ อย่าง คือ ทานมัย บุญสำเร็จด้วยการให้ ๑ สิลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล ๑ ภาวนา- มัย บุญสำเร็จด้วยการภาวนา ๑. ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างนั้น ข้อที่ควร กล่าวจักมีแจ้งในอรรถกถาดีกนิบาตต่อไป.

บทว่า เมตตตาย เจโตวิมุตติยา ได้แก่การเข้าฌานหมวด ๓ และหมวด ๔ ที่ได้ด้วยเมตตภาวนา. ก็เมื่อกล่าวว่าเมตตาย่อมหมายถึงอุปจาร ทั้งอุปปนา. แต่เมื่อกล่าวว่า เจโตวิมุตติ ย่อมหมายถึงอุปปนาอย่างเดียว. ก็อุปปนาธรรมนั้นท่านเรียกว่า เจโตวิมุตติ เพราะจิตพ้นด้วยดีจากกรรมอันเป็น ข้ำศึกมีนิวรณ์เป็นต้น. บทว่า กลั นาคุมนนฺติ โสพลี ได้แก่บุญกิริยา- วัตถุมีอุปธิเป็นเหตุ ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งเมตตาธรรมวิหาร. ข้อนี้ท่าน อธิบายไว้ว่า กระทำผลแห่งเมตตาเจโตวิมุตติให้เป็น ๑๖ เสี้ยว คือ ให้เป็น ๑๖ ส่วนแล้วทำส่วนหนึ่งจาก ๑๖ ส่วนนั้นให้เป็น ๑๖ ส่วนอีก บุญกิริยา- วัตถุ มีอุปธิสมบัติเป็นเหตุเหล่านี้ ยังไม่ถึงส่วนหนึ่งในส่วนที่ ๑๖ นั้น.

บทว่า อธิคุณเหตุว่า ก็ครอบงำแล้ว. บทว่า ภาสเต คือย่อมสว่างไสวเพราะหมดจดจากเครื่องเศร้าหมอง. บทว่า ตปเต ได้แก่เผาธรรมอันปฏิบัติไม่ให้มีเหลืออีกเลย. บทว่า วิโรจเต ได้แก่ย่อมไฟโรจน์ด้วยสมบัติทั้งสอง. จริงอยู่ เมตตาดเจโตวิมุตติ ย่อมสว่างไสวจากความแจ่มใสอันปราศจากความเศร้าหมอง ได้แก่ความสว่างของดวงจันทร์ ย่อมกำจัด คือ เผาธรรมเป็นข้าศึก คุจแสงสว่างกำจัดความมืด ย่อมสว่างไสวไฟโรจน์ คุจดาวประกายพฤกษ์โชติช่วง ฉะนั้น.

บทว่า เสยฺยถาปี เป็นนิบาตลงในอรรถแสดงการเปรียบเทียบ. บทว่า ตารกรูปานํ ได้แก่ ความรุ่งเรือง. บทว่า จนุทียา ชื่อว่า จนุที เพราะอรรถว่ามีรัศมี. อธิบายว่า แห่งรัศมี คือ แห่งแสงสว่างของดวงจันทร์นั้น. บทว่า วสุธานี ได้แก่ฤดู อันได้ชื่อเป็นพหูพจน์ว่า วสุธานี ดังนี้. บทว่า ปจฺจุเม มาเส ได้แก่ในเดือน ๑๒. บทว่า สรทสมเย ได้แก่ในสารทกาล (ฤดูใบไม้ร่วง). เดือนอัสสยุชะ (เดือน ๑๑) และเดือนกัตติกะ (เดือน ๑๒) ท่านเรียกฤดูสารทในโลก. บทว่า วิทุเช ได้แก่ลอยขึ้นไป. อธิบายว่า เคลื่อนคล้อยไปโดยปราศจากเมฆ. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า วิคตวลาหเก ปราศจากฝน. บทว่า เทเว ได้แก่ในอากาศ. บทว่า นถิ อพฺภูตฺตฤกฺกมาโน ได้แก่ลอยขึ้นสู่อากาศจากที่โผล่ขึ้น. บทว่า ตมคตฺ ได้แก่อากาศมืด. บทว่า อภิหุจ ได้แก่ทำลาย คือ กำจัด. บทว่า โอสริตารกา ได้แก่ดาวใดชื่อว่า โอสริ (ดาวประกายพฤกษ์) เพราะเป็นเหตุทำให้มีรัศมีมากขึ้น หรือเพราะดาวประกายพฤกษ์เพิ่มให้มีพลังมากขึ้น.

ในบทนี้ท่านกล่าวว่า ก็เพราะเหตุไร เมื่อยังมีอาสวะอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เมตตาวินิเสษกว่าบุญมีอุปธิสมบัตินอกนี้เล่า. ท่านแก้ว่า เพราะความปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลายด้วยความประเสริฐสุดและงามไม่มีโทษ.

กัฬวิหารธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นธรรมประเสริฐที่สุด เป็นสัมมาปฏิบัติในสัตว์
ทั้งปวง คือ เมตตามาน. ก็เหมือนอย่างว่า พวกพรหมมีจิตไม่ประทุษร้าย
ฉันทใจ พระโยคีทั้งหลายผู้ประกอบด้วยวิหารธรรมเหล่านี้ ก็เป็นผู้เสมอด้วย
พรหมเหล่านั้น. เป็นความจริงอย่างที่ท่านกล่าวว่า เมตตา พุรหมวิหารา เมตตา
เป็นพรหมวิหารธรรม. ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเมตตาว่า
วิเศษกว่าบุญมีอุปธิสมบัตินอกนี้ เพราะเป็นการปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลายด้วยความ
ประเสริฐที่สุดและด้วยความไม่มีโทษ. ถามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุ
ไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเมตตาเท่านั้นว่าวิเศษถึงอย่างนี้. ตอบว่า เพราะ
เมตตาเป็นที่ตั้งของพรหมวิหารธรรมนอกนี้ และเพราะกัลยาณธรรมทั้งหมดมี
ทานเป็นต้นครบบริบูรณ์. ก็เมตตานี้ มีความประพฤติดอกอันเป็นประโยชน์
เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีการประมวลประโยชน์เกื้อกูลเป็นรส มี
การปลดปล่อยความอาฆาตเป็นเครื่องปรากฏ. ฌีว่าเมตตาอันบุคคลเจริญแล้วทำ
ให้มากแล้วโดยไม่ว่างเว้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ภวานามีกรุณาเป็นต้น ย่อมสำเร็จ
ได้โดยง่ายทีเดียว เพราะเหตุนี้ เมตตาจึงเป็นที่ตั้งแห่งพรหมวิหารธรรมนอก
นี้. จริงอย่างนั้น เมื่อมีอหยาสัยเกื้อกูลให้สัตว์ทั้งหลาย ความเป็นผู้นำสัตว์
ให้ออกไปจากทุกข์ ความเป็นผู้ใคร่จะให้สมบัติวิเศษดำรงอยู่ได้นานย่อมสำเร็จ
ได้โดยง่าย เพราะไม่มีการฆ่าอีกฝ่ายหนึ่ง และเพราะมีจิตเป็นไปสม่าเสมอใน
ที่ทั้งปวง. ก็ด้วยเหตุอย่างนี้ พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้น้อมไปในการแบ่ง
ความสุขอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งมวล ไม่ทำการแบ่งแยกด้วยการ
เลือกว่า ควรให้แก่ผู้นี้ ไม่ควรให้แก่ผู้นี้ดังนี้ แล้วให้ท่านอันเป็นเหตุให้ความ
สุขแก่สรรพสัตว์ไม่เลือกหน้า. สมาทานศีลเพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ บำเพ็ญ
เนกขัมมะเพื่อให้ศีลบริบูรณ์ ทำปัญญาให้บริสุทธิ์เพื่อความไม่ลุ่มหลงใน
ประโยชน์สุขของสรรพสัตว์. ปราบความเพียรมั่นเพื่อประโยชน์ผู้ยิ่ง ๆ ขึ้น

ไป บรรลุความเป็นผู้กล้าด้วยความเพียรอันสูงสุด อดโทษด้วยอหังคารอัน เป็นประโยชน์นานัปการแก่สรรพสัตว์ ไม่ผิดคำพูดที่ได้ปฏิญาณไว้ด้วยคำ มีอาทิว่า เราจักให้ จักกระทำสิ่งนี้แก่ท่านเป็นผู้ตั้งใจจริงเพื่อประโยชน์สุขแก่ สรรพสัตว์ เป็นผู้แผ่เมตตาไม่เลือนลอยในสรรพสัตว์ เป็นผู้ให้อภัยในความ ผิดพลาดของสรรพสัตว์ด้วยอหังคารอันเกี่ยวเนื่อง แม้เพราะได้ทำอุปการะก่อนก็ไม่ หวังการตอบแทน. พระมหาโพธิสัตว์เหล่านั้นบำเพ็ญบารมีแล้วยังกัลยาณธรรม ทั้งหมด อันเป็นประเภทแห่งพุทธธรรม ๑๘ หมวด ตลอดถึงทศพลญาณ จตุเวสารัชญาณ และอสาธารณญาณ ๖ ให้บริบูรณ์. ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มี- พระภาคเจ้าจึงตรัสเมตตานั้นให้วิเศษกว่าบุญมีอุปธิสมบัตินอกนี้ เพื่อทรงแสดง ถึงความวิเศษนี้ว่า เมตตาทบริบูรณ์ว่ากัลยาณธรรมทั้งหมดมีท่านเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความที่เมตตาที่มีอานุภาพ มากกว่าบุญมีอุปธิสมบัตินอกนี้ด้วยเวลามสูตร. ก็ในสูตรนั้นท่านกล่าวไว้ว่าท่าน ของพระโศดาบันองค์หนึ่งมีผลมากกว่ามหาทานของเวลามพราหมณ์มาก ฉะนั้น ทานของพระสกทาคามีองค์หนึ่งมีผลมากกว่าพระโศดาบันร้อยหนึ่ง ฯลฯ ทานของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีผลมากกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้าร้อยองค์ ทาน ของพระสงฆ์มีพระพุทธานุภาพเป็นประมุข มีผลมากกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อนั้น การให้วิหารแก่พระสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ มีผลมากกว่าทานของพระสงฆ์มีพระ พุทธานุภาพเป็นประมุขนั้นอีก การรับสรณคมนั้น มีผลมากกว่าการให้วิหารแก่พระ สงฆ์นั้นอีก การสมาทานศีลมีผลมากกว่าการรับสรณคมนั้นอีก การเจริญเมตตา แม้ชั่ววินมโค พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังตรัสว่าผลมากกว่าการสมาทานศีลนั้น ฉะนั้น ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนคบดี ชื่อที่เวลามพราหมณ์ ได้ให้ท่าน อันเป็นมหาทาน ผู้พึงบริโภคนานอย่างเดิวยอันเป็นสัมมาทิฐิ

มีผลมากกว่ามหายานนั้น หนึ่ง ผู้พึงบริโภคนานของสัตว์ผู้มีสัมมาทิฐิ ฯลฯ และเป็นผู้เว้นจากสุราเมรัย ของมีเมาอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท พึงเจริญเมตตาคิดแม้โดยที่สุดชั่วขณะริคนมัว ก็มีผลมากกว่านั้นดังนี้. แต่ไม่ควรกล่าวถึงเมตตานี้เกินกว่าบุญนิดหน่อย เพราะความเป็นบุญประกอบด้วยมหัคคตกรรม. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

**กรรมใดกระทำพอประมาณ ธรรม
นั้นจักไม่เหลือในภพนั้น กรรมใดกระทำ
พอประมาณ กรรมนั้นย่อมไม่ติดอยู่ใน
ภพนั้น ดังนี้.**

ก็กามาวจรกรรม ชื่อว่า กระทำพอประมาณ. แต่มหัคคตกรรม ชื่อว่า กระทำไม่เป็นประมาณ เพราะพ้นประมาณแล้ว ทำเจริญ ด้วยการแผ่ไปโดยไม่เจาะจงและไม่เจาะจง. กามาวจรกรรมไม่สามารถยึดติดในระหว่างมหัคคตกรรม หรือเพื่อครอบงำกรรมนั้น แล้วถือโอกาสแห่งผลของตนดำรงไว้ได้. ที่นั่นแหละ มหัคคตกรรมนั้นแลครอบงำกรรมนิดหน่อยนั้น. คุณห้วงน้ำใหญ่ท่วมน้ำน้อย แล้วถือโอกาสของตนตั้งอยู่ ห้ามผลของกรรมนั้นแล้ว นำเข้าไปสู่ความเป็นสหายของพรหมด้วยตนเอง เพราะเหตุนี้ ชื่อนี้ จึงเป็นอธิบายของมหัคคตกรรมนั้น.

ในคาถาทั้งหลายพึงทราบความดังต่อไปนี้. บทว่า โย ได้แก่ ฤๅษี หรือบรรพชิตคนใดคนหนึ่ง. บทว่า เมตตํ ได้แก่ เมตตาตามน. บทว่า อပ္ปมาณํ ได้แก่ ไม่มีประมาณ ด้วยอำนาจภาวนาและอารมณฺ์. จริยังอยู่เมตตาไม่มีประมาณด้วยไม่ทำการยึดถือ เป็นส่วนหนึ่งในอารมณฺ์ คุจอสูกภาวนาเป็นต้น ด้วยแผ่ไปโดยไม่เจาะจง และด้วยก็เจริญโดยคล่องแคล่ว เพราะไม่มีความประมาทเป็นอารมณฺ์.

บทว่า **ตฺนุ ตั โยชฺนา โหฺนฺติ** ความว่า สัจโชนม์มีปฏิมสังโชนม์
เป็นต้น อันผู้พิจารณากระทำเมตตามานให้เป็นบาท แล้วบรรลอรุณมรรคขั้นต่ำ
ละได้โดยง่ายทีเดียว ย่อมเป็นธรรมชาติเบาบาง. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ปสฺสโต อุปธิกขฺย** ของผู้พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นที่
สิ้นไปแห่งอุปธิ. จริงอยู่ นิพพานท่านเรียกว่า ความสิ้นไปแห่งอุปธิ.
พระโยคาวจรย่อมเห็นนิพพานนั้น ด้วยมรรคญาณโดยบรรลุการทำให้แจ้งธรรม
เป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธินั้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ตฺนุ ตั โยชฺนา โหฺนฺติ**
ความว่า จะกล่าวไปไยถึงสังโชนม์แม้ ๑๐ ประการ ของผู้พิจารณาเห็น
อันตนบรรลุที่สิ้นไปแห่งอุปธินั้น เพราะวิปัสสนาอันมีเมตตามานเป็นปทัฏฐาน
อันตนบรรลุพระอรหัตกล่าวคือความสิ้นไปแห่งอุปธิโดยลำดับย่อมเป็นธรรมชาติ
เบาบาง อธิบายว่า ย่อมละได้.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ตฺนุ ตั โยชฺนา โหฺนฺติ** ความว่า ปฏิมและ
สังโชนม์สัมปยุตด้วยปฏิมยะ ย่อมเป็นธรรมชาติเบาบาง. บทว่า **ปสฺสโต**
อุปธิกขฺย พึงเห็นความในบทนี้ อย่างนี้ว่า ของผู้พิจารณาเห็นเมตตาอันเป็น
ที่สิ้นไปแห่งอุปธิกิเลสแห่งสังโชนม์เหล่านั้นนั่นเอง ด้วยการบรรล. ด้วยประ
การจะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอานิสงส์แห่งการบรรลุถึงยอดแห่ง
เมตตาทภาวณา อันละกิเลสและบรรลุถึงพระนิพพานแล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดง
ถึงอานิสงส์เมื่ออย่างอื่น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **เอกํ ปี เจ** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อทฺถฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ** ได้แก่ มีจิตไม่ประทุษร้ายด้วย
ความพยาบาท เพราะข่มความพยาบาทได้ด้วยดี ด้วยกำลังเมตตา บทว่า
เมตฺตยาติ ได้แก่ ทำเมตตาด้วยการแผ่ประโยชน์เกื้อกูลให้. บทว่า **กุสโล**
ได้แก่ เป็นผู้มกุศล คือ มีบุญมาก เพราะความดียิ่ง หรือเป็นผู้มีความเกษม
เพราะปราศจากความพินาศมีปฏิมยะเป็นต้น. บทว่า **เตน** ได้แก่ เพราะการ

เจริญเมตตานั่น. จ ศัพท์ในบทว่า **สพฺเพ จ ปาณ** เป็นนิบาตลงพยติเรกะ (ความแย้งกัน). บทว่า **มนฺสาณุกมฺปิ** ได้แก่ มีใจอนุเคราะห์. ท่านอธิบายข้อนี้ไว้ว่า เมตตาแม้เป็นวิสัยของสัตว์อย่างหนึ่งก็ตาม แต่เป็นกองมหากุศล พระอริยบุคคลผู้มีจิตบริสุทธิ์ มีใจอนุเคราะห์สัตว์ทั้งปวง ด้วยการแผ่ประโยชน์เกื้อกูล อุจฺจนฺตรอันเป็นที่รักของตน ย่อมกระทำคือผลิตบุญอันยิ่งใหญ่มากมายไม่สิ้นสุด สามารถผูกพันวิบากของคนให้เป็นไปใน ๖๔ มหากัปได้. บทว่า **สตุตฺสณฺฑํ** ได้แก่ เต็มไปด้วยหมู่สัตว์ คือไม่เว้นว่างจากสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า เคลื่อนกล่นด้วยหมู่มนุษย์. บทว่า **วิจิตฺวา** ได้แก่ ทรงชนะโดยธรรมอย่างเดียว ไม่ใช่โดยท่อนไม้และศัสตรา. บทว่า **ราชิสโย** ได้แก่ พระราชาผู้ทรงธรรมเช่นฤษีทั้งหลาย. บทว่า **ยชฺมานา** ได้แก่ ให้ท่านเป็นต้น. บทว่า **อนฺปรียกา** ได้แก่ เสด็จเที่ยวไป.

ในบทว่า **อสุสเมธ** เป็นต้น ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้. ได้ยินว่า สังคหวัตถุ คือ สัสสมณะ ปุริสเมธะ สัมมาปาสะ วาจาเปยยะ ได้มีมาในรัชกาลก่อน ๆ การเก็บส่วนที่ ๑๐ จากข้าวกล้าที่สำเร็จแล้ว ในส่วนที่พระราชาทรงสงเคราะห์ชาวโลก ชื่อว่า สัสสมณะ คือ ทรงฉลาดในการบำรุงข้าวกล้า. การเพิ่มอาหารและค่าจ้าง แก่ทหารทุก ๖ เดือน ชื่อ ปุริสเมธะ คือ ทรงฉลาดในการสงเคราะห์คน. การรับสัตตัญญาฎ์ในมือของตนจน ยกเว้นดอกเบ็ญ ๓ ปี แล้วเพิ่มทรัพย์ประมาณ ๑ พัน ๒ พัน เพื่อเป็นกำไร ชื่อ สัมมาปาสะ คือ คล่องมนุษย์ไว้โดยชอบ คุณประทับผูกไว้ในหทัย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมมาปาสะ. การสงเคราะห์ด้วยวาจาอ่อนหวาน เช่นเรียกว่า พ่อ ลุง เป็นต้น ชื่อว่า วาจาเปยยะ คือ กล่าวถ้อยคำดูดีมีนารัก. แวนแคว้นที่พระราชาทรงสงเคราะห์ ด้วยสังคหวัตถุ ๔ อย่างนี้ ย่อมเป็นแวนแคว้นที่สมบูรณ์ มั่งคั่ง มีข้าวน้ำบริบูรณ์ เกษมปลอดภัย. พวกมนุษย์ร่าเริงบันเทิง เล่นหัวเพื่อนรำ

กับบุตร เรือนก็ไม่ต้องปิด. นี่ท่านเรียกว่า นิรัคคพะ เพราะไม่มีกลอนที่
ประตูเรือน. นี่เป็นประเพณีเก่าแก่. แต่ในภายหลัง ครั้งรัชกาลพระเจ้า-
โสกกากราช พวกพราหมณ์ได้เปลี่ยนแปลงสังคหวัตถุ ๔ เหล่านี้ และสมบัติ
ของแวนแคว้นนี้เสีย. กระทำให้มีค่าสูงขึ้น แล้วจัดเป็นอัญพิธิ ๕ ประการ
มี อสฺสเมธํ ปุริสเมธํ เป็นต้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ใน
พราหมณธัมมียสุตรว่า

เตถฺ อสิ วิปลลาโส ทิสฺวาน อญฺโตะ อญฺ
เต ตตฺถ มนฺเต คณฺเฑตฺวา โสกกาํ ททฺปาคญฺ .
พวกพราหมณ์เหล่านั้นได้มีความวิปลาส
เพราะเห็นเป็นเรื่องเล็กน้อย จากสิ่งเล็กน้อย
ได้ผูกมนต์ในอัญนั้นแล้ว พากันไปเฝ้าพระเจ้า
โสกกากราช.

ในอัญเหล่านั้น อัญชื่ออัสสเมธะ เพราะเป็นที่ขำขำ. อัสสเมธะนี้เป็น
ชื่อของอัญอันเป็นผลที่จะให้ได้สมบัติทั้งปวงที่เหลือ เว้นแผ่นดินและคนเป็น
อัญพิธิที่น่ากลัว เพาะจะต้องฆ่าสัตว์เลี้ยวอย่างละ ๕๐๐ ถึง ๗ ครั้ง หรือ ๘
ครั้ง ในวันสุดท้ายวันหนึ่ง ที่เสาบูชาอัญ ๒๐ เสา อันจะต้องบูชาด้วยการ
บูชาอัญ ๒ อย่าง. บทนี้เป็นชื่อของอัญอันเป็นผลให้ได้สมบัติดังได้กล่าวแล้ว
ในอัสสเมธะ อันจะต้องบูชาด้วยการบูชาอัญ ๔ อย่างกับพื้นที่. อัญชื่อว่า
สัมมาปาสะ เพราะเป็นที่คล้องคือชดไปซึ่งสลักแอกไถ. บทนี้เป็นชื่อของการ
บูชาอัญที่เขาสอดสลักแอกไถ คือ ท่อนไม้เข้าไปในช่องแอก แล้วทำแท่นรับ
ในโอกาสที่แอกนั้นตกไป แล้วทวนกลับจำเดิมแต่โอกาสที่เสาบูชาอัญเป็นต้น
อันเคลื่อนที่ได้จมลงไปใต้ม่าน้ำสวัสดิ ทำการบูชาอัญ. อัญชื่อว่า วาขเปยยะ
เพราะเป็นที่ค้ำน้ำคักคัลลิต์ อัญนี้เป็นชื่อของอัญอันเป็นทักษิณาย่างละ
สิบเจ็ด ๆ อันมีเสาอัญทำวัยไม้มะตูม อันควรบูชาด้วยสัตว์ ๑๗ ด้วยอัญ
อันหนึ่ง. อัญชื่อว่า นิรัคคพะ เพราะไม่มีกลอนประตู. อัญนี้เป็นชื่อของ

กำหนดการฆ่าม้าอัน เป็นชื่อโดยปริยาย เป็นทักษิณาให้สมบัติดังกล่าวแล้วใน
อัสสเมระ อันควรบูชาด้วยยัญ ๘ อย่าง กับด้วยพื้นที่และบุรุษ. บทว่า
จนฺทบุปฺภา ได้แก่ รัศมีพระจันทร์. บทว่า ตารคณาว สพฺเพ ความว่า
หมู่ดาวแม่ทั้งหมด ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ของรัศมีพระจันทร์ ฉนั้นใด ยัญ
ทั้งหลายมีอัสสเมระเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ของเมตตาคิจที่
กล่าวไว้ดีแล้ว โดยลักษณะที่กล่าวแล้ว ฉนั้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า โย น หนฺติ ดังนี้
เพื่อทรงแสดงถึงอานิสงส์แห่งเมตตาทาวนา อันเป็นปัจจุบันและสัมปรายภพ
แม่อื่นอีก. ในบทเหล่านั้น บทว่า โย ได้แก่ บุคคลผู้ชวนชวแล้วในการ
เจริญเมตตาทพรหมวิหาร. บทว่า น หนฺติ ได้แก่ ไม่เบียดเบียนสัตว์ไร ๆ
หรือไม่ทำร้าย ด้วยก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น เพราะข่มพยายามไว้ด้วยดี
ด้วยอานุภาพแห่งเมตตานั่นแล. บทว่า น ฆาเตติ ได้แก่ ไม่ชักชวนผู้อื่น
ให้ฆ่าสัตว์. บทว่า น ชินาติ ได้แก่ ไม่ชนะใคร ๆ ด้วยการแข่งดี และ
พูดหาเรื่องทะเลาะกัน. หรือไม่ชนะใคร ๆ ด้วยก่อกดีเป็นต้น หมายจะทำให้
เกิดความเสื่อม เพราะไม่มีการแข่งดีนั่นเอง. บทว่า น ชาปเย ได้แก่
ไม่พึงชักชวนแม่คนอื่นทำให้คนอื่นเขาเสื่อมจากทรัพย์. บทว่า เมตฺตํ โส
ได้แก่ มีส่วนแห่งจิตสำเร็จด้วยเมตตา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมตฺตํ โส เพราะ
มีส่วนแห่งเมตตา คือมีส่วนต่าง ๆ เพราะไม่ละโดยถองแท้. บทว่า สพฺพ-
ญฺเตสุ ได้แก่ ในสรรพสัตว์. บทว่า เวรฺนฺตฺตฺส น เคนจิ ได้แก่ อกุศลเวร
ของผู้นั้นย่อมไม่มี เพราะเหตุอะไร ๆ เลย อธิบายว่า ความพิโรธอันได้แก่
เวรในบุคคล ย่อมไม่มีแก่ผู้มีวิหารธรรมคือเมตตานั่น กับด้วยบุรุษไร ๆ เลย.

จบอรรถกถาเมตตาทาวสูตฺรที่ ๗

ในเอกนิบาตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงวิวิญญะใน ๑๕ สูตร คือ
ใน ๑๓ สูตรตามลำดับ และในสิกขาสูตร ๒. ตรัสวิญญะและวิวิญญะใน ๔ สูตร
เหล่านี้คือ นีวรณสูตร ๑ สังโยชนสูตร ๑ อัมปมาสูตร ๑ อัญญัติัญจบสูตร ๑.
แต่ในสูตรนอกนั้นตรัสถึงวิญญะอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาเอกนิบาต อิติวุตตกะ
แห่งอรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อปรมัตถทีปนี

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. จิตตมาขีสูตร ๒. อุโกอิตถสูตร ๓. ปุญญสูตร ๔. เวปุลล-
ปีพตสูตร ๕. สัมปชานมุสาวาทสูตร ๖. ทานสูตร ๗. เมตตภาวสูตร
และอรรถกถา

ในธรรมหมวดหนึ่งมีพระสูตรรวม ๒๗ สูตร คือ พระสูตรเหล่านี้
๗ สูตร และพระสูตรข้างต้น ๒๐ สูตร ฉะนี้แล.

จบเอกนิบาต

อิติวุตตกะ ทุกนิบาต วรรคที่ ๑

๑. ปฐมภิกขุสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการอยู่เป็นทุกข์

[๒๐๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ ย่อมอยู่ เป็นทุกข์ มีความเดือดร้อน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ในปัจจุบัน เมื่อตายไปพึงหวังได้ทุกคติ ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน คือ ความเป็นผู้ไม่ คู้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย ๑ ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ย่อมอยู่เป็น ทุกข์ มีความเดือดร้อน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ในปัจจุบัน เมื่อ ตายไปพึงหวังได้ทุกคติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดไม่คู้มครองทวารเหล่านี้ คือ

ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่รู้จัก

ประมาณในโภชนะ และไม่สำรวจใน

อินทรีทั้งหลาย ภิกษุนั้นย่อมถึงความทุกข์

คือ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ภิกขุเช่นนั้นมีกาย

ถูกไฟ คือ ความทุกข์แผดเผาอยู่ มีใจ

ถูกไฟ คือ ความทุกข์แผดเผาอยู่ ย่อมอยู่

เป็นทุกข์ทั้งกลางวันกลางคืน.

เนื้อความเมื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปฐมภิกขุสูตรที่ ๑

ทุกข์นิบาตวรรณา

อรรถกถापฐมภิกขุสูตร

ในปฐมภิกขุสูตรที่ ๑ แห่งทุกข์นิบาต พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ทุกข์ได้แก่ กำหนดจำนวน. บทว่า ฌมฺเมหิ ได้แก่
ชี้แจงจำนวนที่กำหนดไว้. บทว่า ทุกข์ ฌมฺเมหิ ได้แก่ ด้วยอกุศลธรรม
๒ ประการ. บทว่า สมฺนุทฺตํ คือ ประกอบแล้ว. บทว่า ทิฏฺฐเจว ฌมฺเม
ได้แก่ ในอรรถาพินิธานัน. บทว่า ทุกข์ วิหฺรติ ได้แก่ อยู่เป็นทุกข์ใน
อิริยาบถแม้ ๔ ด้วยทุกข์เพราะกิเลส และด้วยทุกข์ทางกาย ทางใจ. บทว่า
สฺวิฆาตํ ได้แก่ มีความเดือนร้อน ด้วยกิเลสอันเข้าไปทำร้ายทางใจและ
ทางกาย. บทว่า สอฺปฺยาถํ ได้แก่ มีความคับแค้น ด้วยความคับแค้นเพราะ
กิเลส ด้วยความเดือดร้อนทางร่างกาย และด้วยความลำบากเหลือกำลัง. บทว่า
สปริพาหํ ได้แก่ มีความเร่าร้อน ด้วยความเผาของกิเลส ด้วยความเร่าร้อน

เพราะกิเลส และด้วยความเร่าร้อนทางกาย. บทว่า กายสุส เกทา ได้แก่ ทั้งชั้นชั้นอันมีวิญญาณ (ตาย). บทว่า ปรมมรณา ได้แก่ ในการขีดชั้นอันเกิดแล้วในระหว่างนั้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า กายสุส เกทา ได้แก่ เพราะขาดชีวิตินทรีย์. บทว่า ปรมมรณา ได้แก่ หลังจากจุติ. บทว่า ทุกคฺติ ปาฏิกฺ ขา ได้แก่ พึงปรารถนาคติอย่างใดอย่างหนึ่ง ของอบาย ๔ อันได้แก่ ทุกคฺติ. อธิบายว่า มีส่วนแน่นอน.

บทว่า อคฺคตฺตฺวาโร ได้แก่ ไม่สำรวมทวาร. แต่ในบางแห่ง อาจารย์กล่าวว่า บทว่า อคฺคตฺตฺวาโร ได้แก่ ในอินทรีย์ทั้งหลาย. อาจารย์กล่าวถึงความไม่สำรวมอินทรีย์ อันมีใจเป็นที่ ๖ ด้วยบทนั้น. ชื่อว่า ไม่รู้ประมาณในโภชนะ เพราะไม่รู้ประมาณในโภชนะด้วยการรับและการบริโภค. เกจิอาจารย์กล่าวว่า เพราะความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะบ้าง.

ถามว่า ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายเป็นอย่างไร หรือความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายเป็นอย่างไร. ตอบว่า เพราะไม่มีความสำรวม หรือความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์โดยแท้. ด้วยว่าสติก็ดี ความไร้สติก็ดี หาได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุประสาทไม่. อันที่จริง ขณะใด รูปารมณ์มาสู่ครองจักขุ ขณะนั้น เมื่อภวังค์เกิดขึ้น ๒ ครั้งแล้วดับไป กิริยามโนธาตุยังอวัชชนกิจให้สำเร็จ เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป จากนั้นจักขุวิญญาณ ทำหน้าที่เห็น จากนั้นวิปากมโนธาตุ ทำหน้าที่รับ จากนั้นวิปากาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ทำหน้าที่พิจารณา จากนั้นกิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ยัง โวภูฐัพพนกิจ (กำหนดอารมณ์) ให้สำเร็จ เกิดแล้วย่อมดับไป ในระหว่างนั้น ชวนจิต ย่อมแล่นไป. ในขณะนั้น ความสำรวมก็ดี ความไม่สำรวมก็ดี ย่อมมีในสมัยแห่งภวังค์ก็หามิได้ ในสมัยแห่งอวัชชนะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง

ก็หาไม่ได้. ก็ในขณะที่แห่งชวนจิต หากว่า ความเป็นผู้รู้สึกดี ความไร้สติดี ความไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี ย่อมเกิดขึ้น ย่อมไม่มีความสำรวม ภิกษุนั้นแม้เป็นอยู่อย่างนี้ ท่านก็กล่าวว่าเป็นผู้ไม่สำรวมในจักขุทวาร. ถามว่า เพราะเหตุใด. ตอบว่า เพราะเมื่อไม่มีความสำรวมนั้น แม้ทวารก็ไม่เป็นอันคุ้มครอง แม้ภวังค์ก็ไม่เป็นอันคุ้มครอง แม้วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็ไม่เป็นอันคุ้มครอง. ถามว่า เหมือนอย่างไร. ตอบว่า เหมือนเมื่อประตู ๔ ประตูในเมืองไม่ปิด ประตูเรือน ชุมประตูและห้องเป็นต้น ภายในปิดอย่างดีแล้วก็จริง แม้กระนั้น สิ่งของทั้งหมดภายในเมืองก็เป็นอันชื่อว่าไม่รักษา ไม่คุ้มครองเลย โจรทั้งหลายเข้าไปทางประตูเมือง ประรณาสังใด ก็พืงนำสิ่งนั้นไป ฉนใด เมื่อความเป็นผู้รู้สึกเป็นต้น เกิดขึ้นในชวนจิต เมื่อไม่มีการสำรวม แม้ทวารก็ไม่เป็นอันคุ้มครอง แม้ภวังค์ก็ไม่เป็นอันคุ้มครอง แม้วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็ไม่เป็นอันคุ้มครอง. แม้เมื่อไม่มีการไม่สำรวมนั้น เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชวนจิต แม้ทวารก็เป็นอันคุ้มครอง แม้ภวังค์ก็เป็นอันคุ้มครอง แม้วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันคุ้มครอง. ถามว่า เหมือนอย่างไร. ตอบว่า เหมือนเมื่อประตูเมืองปิดดีแล้ว ประตูเรือนเป็นต้นภายในไม่ปิด ก็จริง ถึงกระนั้น สิ่งของทั้งหมดภายในเมืองก็ชื่อว่า เป็นอันรักษาดีแล้ว เป็นอันคุ้มครองดีแล้วทีเดียว ก็เมื่อประตูเมืองปิดแล้ว โจรทั้งหลายก็เข้าไปไม่ได้ ฉนใด เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชวนจิต แม้ทวารก็เป็นอันคุ้มครอง แม้ภวังค์ก็เป็นอันคุ้มครอง แม้วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันคุ้มครอง ฉนนั่นนั่นแล. ฉะนั้น ความไม่สำรวมแม้เกิดขึ้นในขณะที่แห่งชวนจิต ท่านก็กล่าว สำรวมในจักขุทวาร. แม้ในทวารที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. พึงทราบความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารใน

อินทรีย์ทั้งหลาย และความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะเป็นอย่างไร หรือชื่อว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะเป็นอย่างไร. ตอบว่า ก็บุคคลใดเป็นผู้มีความอยากมาก ไม่รู้จักประมาณในการรับ บุคคลผู้มีความอยากมากนั้นก็เหมือนพ่อค้าเร่หิวเครื่องประดับ และสิ่งของไปแล้วเก็บสิ่งที่ควรเก็บไว้ในพก แล้วตะโกนบอกแก่มหาชนผู้เห็นอยู่ว่า พวกท่านจงเอาสิ่งโน้น จงเอาสิ่งโน้น ดังนี้ฉันใด บุคคลยกของศีลก็ดี กัมภีร์ก็ดี คุณของชุกตงศ์ก็ดี ของตนแม้มีประมาณน้อยโดยที่สุดแม้เพียงการอยู่ป่าแก่มหาชนผู้รู้อยู่ ก็และครั้นยกของแล้ว เมื่อเขาเอาเกวียนขนปัจจัยนำเข้าไป ก็ไม่พูดว่า พอละ ยังรับอีก ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะว่า บุคคลไม่อาจให้สิ่ง ๓ อย่างเต็มได้ คือ ไฟเต็มด้วยเชื้อ มหาสมุทรเต็มด้วยน้ำ คนมีความอยากมาก เต็มด้วยปัจจัย.

กองไฟ มหาสมุทร และบุคคลผู้มี

ความอยากมากทั้ง ๓ นี้ ไม่เต็มด้วยปัจจัย

เป็นอันมาก.

ด้วยว่าบุคคลผู้มีความอยากมาก ไม่สามารถยึดเหนี่ยวน้ำใจแม้ของมารดาผู้บังเกิดเกล้าได้. เพราะบุคคลเห็นปานนี้ ย่อมยังลาภอันยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น และย่อมเสื่อมจากลาภอันเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้. จะพูดถึงผู้ไม่รู้จักประมาณในการรับก่อน. ผู้ใดปรารถนา อยาก ต้องการ อาหารแม้ได้แล้ว โดยธรรมโดยเสมอ ไม่เป็นผู้เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องออกไป บริโภคเต็มท้อง ตามความต้องการ โดยไม่แยบคาย โดยไม่ใช่อุบาย คุจอาหาร-หัตถกพรหมณ์ อลึงสาฎกพรหมณ์ ตัตถวัฏฏกพรหมณ์ กากมาสกพรหมณ์ และภุตตวัมมิกพรหมณ์คนใดคนหนึ่ง เป็นผู้มุ่งเอาแต่ความสุขในการนอน

สุขในการฟัง สุขในการหลับ นี่ชื่อว่าเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค. ก็ผู้ใดเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ ด้วยสามารถแห่งการรู้ประมาณในการรับ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า แม้หากว่าไทยธรรมมีมาก ผู้ให้ประสงค์จะให้น้อย ผู้รับย่อมรับน้อยตามความประสงค์ของผู้ให้ ไทยธรรมมีน้อยผู้ให้ประสงค์จะ ให้มาก ผู้รับย่อมรับแต่น้อย ด้วยอำนาจของไทยธรรม ไทยธรรมมีมาก แม้ผู้ให้ก็ประสงค์จะให้มาก ผู้รับรู้กำลังของตน ย่อมรับแต่พอประมาณเท่านั้น และการรู้ประมาณในการบริโภค อันได้แก่การพิจารณา ที่ท่านกล่าวโดย นัยมีอาทิว่า พิจารณาอาหารในอาหารโดยแยกคาย ไม้บริโภคเพื่อเล่น เพื่อ มัวเมา ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า ก็ครั้งได้แล้วไม่ปรารถนา ไม่อยาก ไม่ ต้องการบิณฑบาต เป็นผู้เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องออกไป บริโภคแล้วรู้ ด้วยปัญญาเครื่องพิจารณา แล้วจึงบริโภคอาหารดังนี้ นี่ชื่อว่าเป็นผู้รู้ประมาณ ในโภชนะ. ฟังทราบทั่ว ฤทธิเป็นผู้ไม่รู้ประมาณและเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ อย่างนี้.

ฟังทราบความในคาถาทั้งหลายต่อไปนี้. ในบททั้งหลายมี **จกขุ** เป็นต้น ฟังทราบเนื้อความต่อไปนี้. ชื่อว่า **จกขุ** เพราะอรรถว่า เห็น. อธิบายว่า พอใจรูปหรือดูจบอกถึงความสมและไม่สม. ชื่อว่า **โสต** เพราะ อรรถว่า ย่อมฟัง. ชื่อ **ฆานะ** เพราะอรรถว่าดมกลิ่น. ความเป็นอยู่มีชีวิต เป็นนิमित มีอาหารเป็นรส. ชื่อว่า **ชีวหา** เพราะอรรถว่า เรียกหาความเป็นอยู่. ชื่อว่า **กาย** เพราะอรรถว่า เจริญด้วยความน่าเกลียด. ชื่อว่า **มณะ** เพราะอรรถว่า รู้คือรู้แจ้ง. โบราณจารย์กล่าวไว้ว่าชื่อว่า **มณะ** เพราะ อรรถว่า ย่อมรู้. อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์จตุตถด้วยทะนาน และจุกซังด้วย น้ำหนัก. ฟังทราบเนื้อความแห่งบทในสูตรนี้ เพียงนี้ก่อน.

ก็โดยความเป็นจริง จักขุมีสองอย่างคือ มังสจักขุ (ตาเนื้อ) ๑ ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา) ๑. ในจักขุสองอย่างนั้น ปัญญาจักขุมิ ๕ อย่างคือ พุทธจักขุ ๑ สมันตจักขุ ๑ ญาณจักขุ ๑ ทิพยจักขุ ๑ ธรรมจักขุ ๑.

ในจักขุห้าอย่างนั้น ชื่อ พุทธจักขุในพุทธทวณะว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตรวจดูสัตว์โลกได้เห็นแล้วแล ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่า สมันตจักขุในบทว่า สัพพัญญุตญาณท่านเรียกว่า สมันตจักขุ. ชื่อว่า ญาณจักขุในบทว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้เป็นต้น. ชื่อทิพยจักขุในพุทธทวณะว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นแล้วด้วยทิพยจักขุ อันบริสุทธิดังนี้เป็นต้น. ชื่อธรรมจักขุได้แก่ มรรค ๓ เบื้องต้นในบทว่า ธรรมจักขุปราศจากฐลึ ปราศจากความเศร้าหมอง ได้เกิดขึ้นแล้วดังนี้เป็นต้น. แม้มังสจักขุก็มีสองอย่าง คือ สัมผัสจักขุ ๑ ปสาทจักขุ ๑. ในมังสจักขุสองอย่างนั้น ก้อนเนื้อตั้งอยู่ในเบ้าตาคำหนดด้วยเบ้าตาทั้งสองข้าง คือ ด้วยกระดูกเบ้าตาชั้นล่าง ด้วยกระดูกชั้นบน ด้วยสมองศีรษะภายใน ด้วยขนตาภายนอก โดยย่อมีสัมภาระ ๑๔ อย่าง คือ ธาตุ ๔ วัณณะ คันธะ รสชะ โอลา สัมภวะ สัมภูฐาน ชีวิต ภาวะ กายปสาท จักขุปสาท โดยพิสดารมีสัมภาระ ๔๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งรูป ๔ เหล่านี้ คือรูป ๔๐ เพราะสัมภาระ ๑๐ เหล่านี้คือ ธาตุ ๔ วัณณะ คันธะ รส โอลา สัมภูฐาน สัมภวะ อันอาศัยธาตุ ๔ นั้นแต่ละอย่างมีธาตุ ๔ เป็นสมภูฐาน สัมภาระ ๔ คือ ชีวิต ภาวะ กายปสาท จักขุปสาท มีกรรมเป็นสมภูฐานโดยส่วนเดียวเท่านั้น เมื่อสัตว์โลกรู้ว่า จักขุ ขาว กลม หนา สะอาด ไพบูล กว้างดังนี้ ชื่อว่า ย่อมไม่รู้จักขุ ย่อมรู้วัตถุ โดยความเป็นจักขุก่อนเนื้อตั้งอยู่ที่เบ้าตาเกี่ยวพันถึง สมอง ศีรษะด้วยค้ำคือเอ็นอันมีสีขาว บ้าง ดำบ้าง แดงบ้าง เป็นคิน น้ำ ไฟ ลมบ้าง ที่เป็นสีขาว เพราะมี

เสหะมาก ที่มีสีดำเพราะดีกำเริบ ที่มีสีแดงเพราะเลือดคั่ง เป็นดังถนนเพราะ
มากด้วยธาตุดิน ชื่อว่าย่อมไหลออกเพราะมากด้วยธาตุน้ำ ว่าย่อมแผดเผา
เพราะมากด้วยธาตุไฟ ชื่อว่าย่อมหมุ่นไปมา เพราะมากด้วยธาตุลม นี้ชื่อว่า
สสัมภารจักขุ. ประสาทอาศัยมหาภูตรูป ๔ ผูกพันในจักขุนี้ ชื่อ ปสาทจักขุ.
จริงอยู่ ปสาทจักขุนี้ย่อมเป็นไปโดยความเป็นวัตถุทวาร ตามสมควรแก่จักขุ
วิญญาณเป็นต้น .

แม้ในโสตะเป็นต้นพึงทราบความดังต่อไปนี้. โสตะมี ๒ อย่าง คือ
ทิพยโสตะ ๑ มังสโสตะ ๑. ในโสตะ ๒ อย่างนี้ ได้ยินเสียงทั้งสองด้วย
โสตราตุอันเป็นทิพย์ บริสุทธิล่วงเกินมนุษย์ นี้ชื่อว่า ทิพยโสตะ. ทั้งหมด
มีอาทิว่า มังสโสตะมี ๒ อย่างคือ สสัมภารโสตะ ๑ ปสาทโสตะ ๑ พึงทราบ
โดยนัยที่กล่าวแล้วในจักขุ. มานะและชีวหากก็เหมือนกัน. แต่กายมีหลายอย่าง
เป็นต้นว่า โจปนกาย กรชกาย สมุหกาย ปสาทกาย. ในกายเหล่านั้น
กายนี้ คือ

ผู้มีปัญญา ส้ารวมกาย และส้ารวม

วจา ชื่อว่า โจปนกาย.

นิรมิตกายอื่นจากกายนี้ ชื่อ กรชกาย. แต่สมุหกายมีหลายอย่างมาแล้ว
ด้วยสามารถแห่งหมู่วิญญาณเป็นต้น. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวหมู่วิญญาณไว้ใน
บทมีอาทิว่า คู่ก่อนอาวุโส หมู่วิญญาณเหล่านี้มี ๖ อย่าง ดังนี้. ท่านกล่าว
ถึงหมู่ผัสสะเป็นต้น ในบทมีอาทิว่า หมู่ผัสสะ ๖ อย่าง ดังนี้. อนึ่ง ท่านกล่าว
เวทนาขันธเป็นต้น ในบทมีอาทิว่า กายปีสัสทธิ (ความสงบกาย) กายลหุดา
(ความเบากาย). ท่านกล่าวหมู่ปฐวีธาตุเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า บุคคลบางคน
ในโลกนี้ ย่อมพิจารณาเห็นปฐวีกาย อาโปกาย เตโชกาย วาโยกาย เกสกาย
โลมกาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง ดังนี้. ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย

พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตก เล่ม ๑ ภาค ๔ - หน้าที่ 192
ชื่อว่า ปสาทกาย. พึงทราบปสาทกายแม้ในบทนี้ต่อไป. จริงอยู่ ปสาทกายนั้น
ย่อมเป็นไปโดยความเป็นวัตถุทวารตามสมควรแก่กายวิญญานเป็นต้น. ก็วิญ-
ญานทั้งหมดที่เรียกว่า มโน ก็จริง แม้ถึงอย่างนั้น พึงทราบว่า ภวังค์
พร้อมด้วยอวิชชนะเป็นทวาร เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาความเป็นทวาร.

บทว่า เอตานิ ยสุธ ทวารานิ อคฺคตานิ จ ภิกฺขุโน ความว่า
ภิกษุใดไม่ปิดทวารอันมีใจเป็นที่ ๖ เหล่านี้ด้วยประตุ คือ สติ เพราะถึงความ
ประมาทโดยปราศจากสติ. บทว่า โภชนมฺหิ ฯเปฯ อธิคจฺจติ ความว่า
ภิกษุนั้น ไม่รู้ประมาณในโภชนะตามนัยที่กล่าวแล้ว และเว้นการสำรวมใน
อินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมถึงความทุกข์ด้วยประการทั้งปวง คือ ทุกข์กาย ใน
ปัจจุบันด้วยโรคเป็นต้น และในภพหน้าต้องเข้าถึงทุกข์ใจ ด้วยถูกกิเลส
มีรากเป็นต้นแผดเผา และด้วยความริษยาและความแค้น. เพราะเป็นอย่างนั้น
ฉะนั้น บุคคลเช่นนั้นก็มีกายถูกไฟทุกข์แผดเผา มีใจถูกไฟทุกข์แผดเผาทั้งใน
โลกนี้และในโลกว่าหน้า ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ตลอดกาลเป็นนิจทั้งกลางวันทั้งกลางคืน
ไม่มีอยู่อย่างมีความสุข ไม่จำเป็นต้องพูดถึงในการไม่ล่วงทุกข์ในวิญญะกันละ.

จบอรรถกถาปฐมภิกขุสูตรที่ ๑

๒. ทุติยภิกขุสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการอยู่เป็นสุข

[๒๐๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ ย่อมอยู่

เป็นสุข ไม่มีความเดือดร้อน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อนในปัจจุบัน
เมื่อตายไปพึงได้สุคติ ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน คือ ความเป็นผู้คุ้มครอง
ทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ความเป็นผู้จักประมาณในโภชนะ ๑ คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ย่อมอยู่เป็นสุข ไม่มีความ
เดือดร้อน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน ในปัจจุบัน เมื่อตายไปพึง
หวังได้สุคติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุได้คุ้มครองดีแล้วซึ่งทวารเหล่า
นี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
รู้จักประมาณในโภชนะ และสำรวมใน
อินทรีย์ทั้งหลาย ภิกษุนั้นย่อมถึงความสุข
คือ สุขกาย สุขใจ ภิกษุเช่นนั้นมิกาย
ไม่ถูกไฟ คือ ความทุกข์แผดเผา มีใจ
ไม่ถูกไฟ คือ ความทุกข์ แผดเผา ย่อมอยู่
เป็นสุขทั้งกลางวันกลางคืน.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบทศยภิกษุสูตรที่ ๒

ในภิกษุสูตรที่ ๒ พึงทราบความโดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

๓. ตปนิยสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ อย่างเป็นเหตุให้เดือดร้อน

[๒๐๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุให้เดือดร้อน ๒ ประการเป็นไฉน คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่ได้ ทำความดีงามไว้ ไม่ได้ทำกุศลไว้ ไม่ได้ทำบุญอันเป็นเครื่องต่อต้านความ ขลาดกลัวไว้ ทำแต่บาป ทำอกุศลกรรมอันหยาบช้า ทำอกุศลกรรมอันกล้าแข็ง บุคคลนั้นยอมเดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำกรรมงามดังนี้บ้าง ย่อมเดือดร้อนว่า เราทำแต่บาปดังนี้บ้าง คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้แล เป็นเหตุ ให้เดือดร้อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญาทราม กระทำกาย-
ทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต และอกุศล-
กรรมอย่างอื่น อันประกอบด้วยโทษ ไม่
กระทำกุศลธรรม กระทำแต่อกุศลธรรม
เป็นอันมาก เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงนรก.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบตปนิยสูตรที่ ๓

อรรถกถาตปนียสูตร

ในตปนียสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ตปนียา** ความว่า **ธรรม**ชื่อว่า เป็นเหตุให้เดือดร้อน เพราะเดือดร้อน เบียดเบียน รบกวน ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า. อีกอย่างหนึ่ง **ธรรม**ชื่อเป็นเหตุให้เดือดร้อน เพราะความเดือดร้อนเป็นทุกข์ **ธรรม**ทั้งหลายหนุนให้ทุกข์นั้นเกิด และให้ทุกข์นั้นเกิดกำลังทั้งในปัจจุบัน และสัมปรายภพ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ตปนะ** เพราะเป็นเครื่องเดือดร้อน อธิบายว่า ความเดือดร้อนตามแผดเผาในภายหลัง. ชื่อว่า **ตปนียา** เพราะหนุนโดยความเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนนั้น. บทว่า **อกตกลุยาโณ** ชื่อว่า **อกตกลุยาโณ** เพราะไม่ทำความดี ความเจริญ คือ บุญไว้. สองบทที่เหลือเป็นไวพจน์ของบทว่า **อกตกลุยาโณ** นั้น. จริงอยู่ บุญท่านเรียกว่า กัลยาณะ เพราะอรรถว่าเจริญ เพราะเกื้อกูลความเป็นอยู่ และเพราะเป็นสุขต่อไป เรียกว่า **กุศล** เพราะอรรถว่า กำจัดความน่าเกลียดและความชั่วเป็นต้น เรียกว่า **ต่อต้านความกลัว** เพราะอรรถว่า ป้องกันความกลัวทุกข์ และความกลัวสงสาร. บทว่า **กตปาโป** ชื่อว่า **ทำบาป** เพราะทำ คือสั่งสมแต่ความชั่ว. สองบทที่เหลือเป็นไวพจน์ของบทว่า **กตปาโป** นั้นเอง. กิอุศลกรรมท่านเรียกว่า **บาป** เพราะอรรถว่า ลามก เรียกว่า **ลูทุธ** (หยาบช้า) เพราะเป็นสภาวะร้ายกาจทั้งในขณะที่ตนยังเป็นไปอยู่ ทั้งในขณะที่ให้ผล และเรียกว่า **กิพพิส** (กล้าแข็ง) เพราะถูกกิเลสประทุษร้าย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงโดยอัมมาริฎฐานว่า **เทว ฐมาตปนียา** **ธรรม ๒** ประการเป็นเหตุให้เดือดร้อนดังนี้แล้ว จึงทรงแสดงกุศลธรรมที่ยังมิได้ทำ และอกุศลธรรมที่ทำแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงความที่

ธรรมเหล่านั้นเป็นเหตุให้เดือดร้อน จึงตรัสว่า บุคคลนั้นยอมเดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำกรรมดีดังนี้บ้าง ย่อมเตือนว่าเราทำแต่บาปดังนี้บ้าง ด้วยประการ ฉะนี้.

อธิบายว่า เขาย่อมเดือดร้อน ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง ย่อมเศร้า โศกในภายหลัง ดังนี้.

ในกาลาทั้งหลายพึงทราบความดังต่อไปนี้. ชื่อว่า ทุจริต เพราะ ประพฤติน่าเกลียด หรือประพฤติกว้างเพราะเฝ้าด้วยกิเลส. ประพฤติชั่ว ทางกาย หรือประพฤติกว้างเป็นไปทางกาย ชื่อว่า กายทุจริต. แม้จิตทุจริต มโนทุจริต ก็พึงเห็นอย่างนี้. อนึ่ง กายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้ ท่านประสงค์ เอกกรรมบถ. บทว่า **ยญจญญํ โทสสญฺหิตํ** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส หมายถึง อกุศลกรรมอันไม่ถึงเป็นกรรมบถ. บทนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้ และอกุศลกรรมอย่างอื่น ย่อมนับว่าเป็นกายกรรมเป็นต้น ไม่ได้โดยตรงเพราะ ยังไม่ถึงความเป็นกรรมบถ ชื่อว่าประกอบด้วยโทษ เพราะเกี่ยวข้องกับกิเลส มีรากะเป็นต้น กระทำอกุศลกรรมเช่นนั้น.

บทว่า **นिरยํ** ได้แก่ทุกคิดแม้ทั้งหมดที่ได้ชื่อว่า นรก เพราะอรรถว่า ไม่มีความยินดี หรือเพราะอรรถว่าไม่มีความพอใจ หรือนิรยทุกข์ในสุดดีทั้งหมดเพราะห้ำมสุข คือ ความเจริญ. พึงเห็นความในบทนี้เป็นอย่างนี้ว่า บุคคล นั้น คือ บุคคลเช่นนั้นยอมเข้าถึงเช่นนี้.

อนึ่ง ในสูตรนี้ ควรกล่าวถึงเรื่องของบุคคลเหล่านี้ คือ นันทโคฆาตกะ สองพี่น้อง คนหนึ่งชื่อ นันทยักษ์ คนหนึ่งชื่อ นันทมาณพ โดยเป็นเหตุที่ทำให้ เดือดร้อน เพราะกายทุจริต.

เรื่องมีอยู่ว่า สองพี่น้องนั้นฆ่าแม่โคแล้วแบ่งเนื้อออกเป็นสองส่วน. แต่นั่นคนน้องพูดกะคนพี่ว่า ฉันมีลูกมาก พึงให้ใส่ใหญ่เหล่าเหล่านี้แก่ฉันเถิด.

พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตก เล่ม ๑ ภาค ๔ - หน้าที่ 197

ที่นั่น พี่ชายพูดกะน้องชายนั้นว่า เนื้อทั้งหมดแบ่งออกเป็นสองส่วนแล้ว เจ้าจะเอาอะไรอีกเล่า จึงตีน้องชายตาย. พี่ชายหันกลับดูน้องชายเห็นตายแล้ว เกิดเสียใจว่าเราทำกรรมหนักนักเรามา น้องชายโดยไม่ใช่เหตุเลย. พี่ชายเกิดความเดือดร้อนอย่างแรงกล้า. เขานึกถึงกรรมนั้นทั้งในที่อื่นทั้งในที่นี้ ย่อมไม่ได้ความผ่องใสใจเลย. แม้การกิน การดื่ม การเที่ยวของเขาก็มิได้แผ่ความอร่อยไปในร่างกายเลย ได้ปรากฏเพียงหนังหุ้มกระดูกเท่านั้น. ลำดับนั้น พระเถระรูปหนึ่งได้ถามเขาว่า คุณก่อนอุบาสก ท่านชอบซัดเหลือเกินมีเพียงหนังหุ้มกระดูกเท่านั้น ท่านเป็นโรคอะไร หรือมีกรรมอะไรที่ทำให้ท่านเดือดร้อน. เขาได้สารภาพเรื่องราวทั้งหมด. ลำดับนั้น พระเถระกล่าวแก่เขาว่า คุณก่อนอุบาสก ท่านทำกรรมผิดในที่ไม่น่าจะผิดไว้หนักมาก. ด้วยกรรมนั้นแลเขาตายไปเกิดในนรก.

เดือดร้อนเพราะวจีทุจริตควรกล่าวถึงเรื่อง สุปปพุทธสักกะ โภกาลีกะ และนางจัญจมาณวิกาเป็นต้น. เดือดร้อนเพราะมโนทุจริต ควรกล่าวถึงเรื่อง จุกกณะและวัสสัคคักขุญะเป็นต้น.

จบอรรถกถาตปิณีสสูตรที่ ๓

๔. ตปิณีสสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ ประการไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน

[๒๐๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้ ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน ๒ ประการเป็นไฉน คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ได้ทำ ความดีงามไว้ ทำกุศลไว้ ได้ทำบุญอันเป็นเครื่องต่อต้านความขาดกลัวไว้

ไม่ได้ทำบาป ไม่ได้ทำอกุศลกรรมอันหยาบช้า ไม่ได้ทำอกุศลกรรมอันกล้า
แข็ง บุคคลนั้นย่อมไม่เดือดร้อนว่า เราได้ทำกรรมอันดั่งงามดั่งนี้บ้าง ย่อมไม่
เดือดร้อนว่า เราไม่ได้ทำบาปดั่งนี้บ้าง คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการ
นี้แล ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญา ละกายทุจริต วจี-
ทุจริต มโนทุจริต และไม่กระทำอกุศล-
กรรมอย่างอื่นใด อันประกอบด้วยโทษ
กระทำแต่กุศลกรรมเป็นอันมาก เมื่อตาย
ไปย่อมเข้าถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบอตปนิยสูตรที่ ๔

ในอรรถกถาอตปนิยสูตรที่ ๔ พึงทราบเนื้อความโดยตรงกันข้ามกับ
ที่กล่าวแล้วในอรรถกถาอตปนิยสูตรที่ ๓.

๕. ปฐมศีลสูตร

ว่าด้วยศีลและทิวฏฐิอันลามก

[๒๑๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๒ ประการ อันกรรมของตนซัดไปในนรก เหมือนถูกนำมาทิ้งลงฉะนั้น กรรม ๒ ประการ เป็นไฉน คือ ศีลอันลามก ๑ ทิวฏฐิอันลามก ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๒ ประการนี้แล อันกรรมของตนซัดไปในนรก เหมือนถูกนำมาทิ้งลงฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นรชนใดผู้มีปัญญาทราม ประกอบ

ด้วยกรรม ๒ ประการนี้ คือ ศีลอันลามก ๑

ทิวฏฐิอันลามก ๑ นรชนนั้นเมื่อตายไป

ย่อมเข้าถึงนรก.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปฐมศีลสูตรที่ ๕

อรรถกถาปฐมสัลลสูตร

ในปฐมสัลลสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ปาปกณ สีเลน ความว่า อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความไม่สำรวม อันทำให้ศีลขาด ชื่อว่า ศีลลามก. ในบทนั้น ผิว่า ความไม่สำรวมเป็นศีล เหมือนกันไซ้ เพราะความเป็นผู้ทุศีล ศีลนั้น จะเรียกว่า ศีลอย่างไร. ในบทนั้นมีอธิบายดังต่อไปนี้. ท่านกล่าวสิ่งที่ไม่เห็นในโลกว่าเห็น หรือผู้ ไม่มีศีลว่า เป็นผู้มึศีลดังนี้ฉันใด แม้ในข้อนี้ท่านก็เรียกไม่มีศีลก็ดี ไม่สำรวม ก็ดี ว่า ศีลฉันนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง เรียกชื่อว่าศีลมีอยู่แม้ในอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะ บาลีว่า ดูก่อนคฤหบดี ก็ศีลเป็นอกุศล กายกรรมเป็นอกุศล วาจกรรมเป็นอกุศล อาชีวะเป็นอกุศล เป็นไฉนดังนี้ เพราะฉะนั้น ความประพฤติชอบทั้งหมดเป็น ปกติ เหมือนสำเร็จตามสภาพ ด้วยความคุ้นเคย ท่านก็เรียกว่าศีล. บทว่า ปาปกณ สีเลน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงอกุศลอันลามก เพราะ อรรถว่าไม่เป็นความฉลาดเลย. บทว่า ปาปีกาย ทิฏฐิยา ได้แก่ มิจฉา- ทิฏฐิทั้งหมดอันลามก. แต่โดยความพิเศษ ทิฏฐิ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ อเหตุกทิฏฐิ (ความเห็นว่าหาเหตุมิได้) ๑ อกิริยทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นอันทำ) ๑ นัตถิกทิฏฐิ (ความเห็นว่ามี) ๑ ลามกกว่า. ในบทนั้น บุคคลผู้ประกอบด้วย ศีลอันลามกเป็นผู้วิบัติด้วยปโยคะ (ความขวนขวายชอบ) บุคคลผู้ประกอบด้วย ทิฏฐิอันลามก เป็นผู้วิบัติด้วยอาสยะ (อหยาศัย) บุคคลผู้วิบัติด้วยปโยคะและ อาสยะเป็นผู้ตกนรกโดยแท้. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล อันกรรมของตนซัดไป ในนรกเหมือนถูกนำมาถึงลงฉะนั้น.

ในบทว่า ทวีหุ ษมุเมหิ สมนุนาโคโต นี้พึงเห็นเป็นคำแสดงถึงลักษณะ มิใช่แสดงถึงแบบแผน. เหมือนอย่างว่า ผิว่าในโลก ความเจ็บป่วยทั้งหลายจะพึงมีแก่เราไซ้ ควรให้ยาชนิดนี้ แก่ผู้เจ็บป่วยเหล่านี้ ดังนี้. ในฐานะเช่นนี้ แม้เหล่าอื่นก็มีนัยนี้เหมือนกัน . บทว่า ทบุปฺปญฺโณ คือ ไม่มีปัญญา

จบปฐมสี่สุตฺตที่ ๕

๖. ทุตฺตยสี่สุตฺต

ว่าด้วยศีลและทฎฐิตี

[๒๑๑] จริงอยู่ พระสุตฺตนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสุตฺตนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ อันกรรมของตนนำมาไว้ในสวรรค์ เหมือนเชิญมาไว้ฉะนั้น ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน คือ ศีลดี ๑ ทฎฐิตี ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล อันกรรมของตนนำมาไว้ในสวรรค์ เหมือนเชิญมาไว้ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสุตฺตนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นรชนใดผู้มีปัญญา ประกอบด้วย

ธรรม ๒ ประการนี้ คือ ศีลดี ๑ ทฎฐิตี ๑

นรชนนั้น เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบทุตฺตยสี่สุตฺตที่ ๖

อรรถกถาทุติยสีลสูตร

ในทุติยสีลสูตรที่ ๖ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ภทฺทเกณ สีเลน ได้แก่ ปาริสุทธิศีล ๔ มีกายสุจริตเป็นต้น. จริงอยู่ ปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เป็นความงามในตัวเอง เพราะไม่ต่างเป็นต้น และนำมาซึ่งคุณอันงามมีสมณะและวิปัสสนาเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ภทฺทกั (เจริญ). บทว่า ภทฺทิกาย ทิฏฺฐิยา ได้แก่ กัมมัชฌกตญาณ (ความรู้ว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตน) และสัมมาทิฏฐิอันเป็นกรรมบถ.

ในบทนั้น บุคคลผู้ประกอบด้วยศีลอันเจริญ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปโยคะ ประกอบด้วยทิฏฐิอันเจริญ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาสยะ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย ปโยคะและอาสยะ เป็นผู้เข้าถึงสวรรค์ ด้วยประการฉะนี้. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบธรรมสองอย่าง เหล่านี้แล เป็นผู้อันกรรมของตนนำมาไว้ในสวรรค์ เหมือนเชิญมาไว้ฉะนั้น.

บทว่า สปุญฺญโณ คือ มีปัญญา. บทที่เหลือพึงรู้ได้ง่ายทั้งนั้น .

จบอรรถกถาทุติยสีลสูตรที่ ๖

๗. อาตปัสสูตร

ว่าด้วยภิกษุผู้มีความเพียรบรรลุนิพพาน

[๒๑๒] จริงอยู่ พระสุตตันตปิฎกนี้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสุตตันตปิฎกนี้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ

มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่มีความเพียร ไม่มีโอตตปปะ ไม่ควรเพื่อจะตรัสรู้ ไม่ควรเพื่อนิพพาน ไม่ควรเพื่อจะบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีความเพียร ผู้มีโอตตปปะ ควรเพื่อจะตรัสรู้ ควรเพื่อนิพพาน ควรเพื่อจะบรรลุธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดไม่มีความเพียร ไม่มีโอต-

ตปปะ เกียจคร้าน มีความเพียรเร็ว มาก

ไปด้วยถีนมิทชะ ไม่มีหิริ ไม่เอื้อเพื่อ

ภิกษุเช่นนั้น ไม่ควรเพื่อจะบรรลุนิพพาน

เป็นเครื่องตรัสรู้อันยอดเยี่ยม ส่วนภิกษุใด

มีสติ มีปัญญาเครื่องรักษาตน มีถณ

มีความเพียร มีโอตตปปะ ไม่ประมาท

ตัดกิเลสชาติ เครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วย

ชาติและชราชาติแล้ว พึงบรรลุนิพพานเป็น

เครื่องตรัสรู้อันยอดเยี่ยม ในอรรถาพนี้แล.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบอาคาปิสูตรที่ ๗

อรรถกถาอาตปิสูตร

ในอาตปิสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อนาตปี** ได้แก่ ความเพียรชื่ออาตาปะ เพราะอรรถว่า เผลกเผลสทั้งหลาย. ชื่อว่า **อาตาปี** เพราะมีความเพียร. ชื่อว่า **อนาตปี** เพราะไม่มีความเพียร. ท่านอธิบายว่า เป็นผู้เกียจคร้านเว้นจากสัมมปปชาน (ความเพียรชอบ). ความหวาดสะดุ้งต่อบาป ท่านเรียกว่า **โอดตปปะ**. ชื่อว่า **โอดตปปี** เพราะมีความหวาดสะดุ้ง. ชื่อว่า **อโนตตปปี** เพราะไม่มีความหวาดสะดุ้ง ได้แก่ เว้นจากความหวาดสะดุ้ง. อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีความเพียรเป็นปฏิปักษ์ต่อความเพียร ได้แก่ความเกียจคร้าน. ชื่อว่า **อนาตปี** เพราะไม่มีความเพียร. ความไม่หวาดสะดุ้งใดที่ท่านกล่าวไว้แบบนี้ว่า บุคคลย่อมไม่หวาดสะดุ้งต่อสิ่งที่ควรหวาดสะดุ้ง คือไม่หวาดสะดุ้ง เพราะเข้าถึง อุกุศลธรรมอันลามก ความไม่หวาดสะดุ้งนั้น ชื่อว่า **อโนตตาปะ** (ไม่มีความหวาดสะดุ้ง). ชื่อว่า **อโนตตาปี** เพราะไม่มีความหวาดสะดุ้ง. พึงทราบความในสูตรนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อภพุโท** แปลว่า ไม่ควร. บทว่า **สมุโพชาย** คือ เพื่อ อริยมรรค. บทว่า **นิพพานาย** ได้แก่ เพื่ออมตมหานิพพานอันสงบกิเลสได้ โดยสิ้นเชิง. บทว่า **อนุตตรุตส โยคกุเขมุตส** ได้แก่อรหัตผล. จริงอยู่ อรหัตผลนั้นชื่อว่า เป็นอนุตระ (ชั้นเยี่ยม) เพราะไม่มีสิ่งที่ยิ่งกว่า ชื่อว่า **เขมะ** (เป็นแดนเกษม) เพราะไม่ถูกโยคะ ๔ เบียดเบียน ท่านจึงกล่าวว่ นิพพาน และว่าเป็นแดนเกษมจากโยคะ. บทว่า **อิธคมาย** ได้แก่ เพื่อบรรลุ.

บพว่า อาตปปี แปลว่า มีความเพียร. จริงอยู่ ผู้มีความเพียรนั้น เป็นผู้ประกอบด้วยวิริยารัมภะ (ปรารภความเพียร) ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น มีกำลังใจ มีความเพียรมั่น ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย. ชื่อว่า อาตปปี เพราะ มีปกติเผากิเลสได้โดยสิ้นเชิง. บพว่า โอตตปปี ได้แก่ ชื่อว่ามีปกติเผา กิเลส เพราะประกอบด้วยโอตตปปะ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลย่อม เผาสิ่งที่ควรเผา คือ เผาความเกิดแห่งอกุศลธรรมอันลามก ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โอตตปปี. จริงอยู่ ผู้ที่ประกอบด้วยหิริ และโอตตปปะ เพราะเว้น จากอกุศลธรรมอันลามกนั้น ท่านว่าเป็นผู้มีโอตตปปะ ด้วยประการฉะนี้. ผู้ ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตปปะ เป็นผู้มักคิดเห็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย เป็นผู้ทำความบริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย. ท่านแสดงถึงศีลสัมปทาของผู้นั้น ด้วย ประการฉะนี้. บพว่า อาตปปี ท่านแสดงถึงความที่บุคคลนั้นเป็นผู้ขวนขวาย ในสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา โดยแสดงถึงการเผากิเลสโดยนัยนี้. อนึ่ง ความเพียรตามที่กล่าวแล้ว เว้นเสียจาก ศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา จะมี ไม่ได้ เพราะเหตุนี้ อันนริยอันมีศรัทธาครบ ๕ ทำวิมุตติให้แก่กล้า เป็นอัน ท่านกล่าวโดยอรรถเท่านั้น. ในความสำเร็จเหล่านั้น สัญญาอันเป็นนิพเพชภาคี (ส่วนแห่งการตรัสรู้) ๖ อย่าง คือ สัญญาในสิ่งไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ๑ สัญญา ในสิ่งไม่เที่ยงว่าเป็นทุกข์ ๑ สัญญาในทุกข์ว่าเป็นอนัตตา ๑ สัญญาในการละ ทุกข์ ๑ สัญญาในความสิ้นกำหนด ๑ สัญญาในนิโรธ ๑ เป็นความสำเร็จ นั้นเอง

พระศาสดาเมื่อจะทรงแสดงถึงความเป็นผู้ควร เพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน เพราะศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นโลกิยะของผู้ประกอบด้วยธรรม สองเหล่านี้สำเร็จ จึงตรัสว่า อาตปปี จ โข ฯปฯ อธิคมาย ภิกษุผู้มี

ความเพียร มีโอตตปปะ ควรเพื่อจะตรัสรู้ ควรเพื่อนิพพาน ควรเพื่อจะ
บรรลุธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ดังนี้.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า กุสึโต ความว่า ชื่อว่า
กุสึตะ เพราะจม พัวพัน เกี่ยวข้องด้วยกรรมอันลามกซึ่งน่าเกลียดได้แก่กาม-
วิตก พยาบาทวิตกและวิหิงสาวิตก เพราะมากไปด้วยมิจฉาทิฎฐิ. หรือชาน
ไปสู่ความน่าเกลียด พ้นไปจากการปฏิบัติชอบ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กุสึตะ
แปลง ท อักษรเป็น ต อักษร. บทว่า หินวีริโย ได้แก่ ไม่มี ความเพียร
คือ เว้นจากการทำความเพียรในอริยาบถ ๔. เป็นผู้มากไปด้วยถีนมิทชะ
(ความง่วงเหงาหาวนอน) เพราะถีนะอันเป็นความเกียจคร้านทางจิต มีสภาพ
หงอยเหงาเพราะไร้ความอุตสาหะ และมิทชะอันเป็นความเกียจคร้านทางกาย
ไม่มีความมองอาจ มีความคับแค้น เป็นสภาวะเป็นไปบ่อย ๆ. ชื่อว่า ไม่มีหิริ
เพราะไม่มีหิริอันมีลักษณะเกลียดความชั่ว และเพราะประกอบด้วยความไม่มี
หิริอันเป็นปฏิปักษ์ต่อหิรินั้น. ชื่อว่าไม่เอื้อเพื่อ เพราะไม่มีความเอื้อเพื่อใน
การปฏิบัติชอบ เพราะไม่มีหิริ โอตตปปะ วิริยะ. อนึ่ง ชื่อว่าไม่เอื้อเพื่อ
เพราะไม่การทำกิริยาสองอย่าง โดยกรรมและบุคคลแม้โดยไม่มีหิริและ
โอตตปปะทั้งสองอย่าง. บทว่า มุฏฺฐุ คือ เพื่อถูกต้อง. บทว่า สมุโพธิ-
มุตฺตมံ ความว่า ไม่ควรเพื่อบรรลุพระอรหัตอันสูงสุด กล่าวคือสัมโพธิญาณ.

บทว่า สติมา ได้แก่ มีสติโดยประโยคกอบด้วยสติปัญญา ๔ พร้อม
กับมีความจำดี สามารถระลึกถึงสิ่งที่ทำ คำที่พูดไว้นานแล้วได้. บทว่า นิปโก
ได้แก่ มีปัญญารักษาตน เพราะประกอบด้วยความเฉลียวฉลาด กล่าวคือ
รู้สี่กตัวในฐานะ ๗ อย่าง และกล่าวคือเข้าใจการรักษากรรมฐาน. บทว่า
ณายี ได้แก่ มีมานด้วยมาน ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน (การเพ่ง

อารมณ์) ๑ ลักษณะปนิชฌาน (การเพ่งลักษณะ) ๑. บทว่า **อปฺปมตฺโต** ได้แก่ไม่ประมาทด้วยกรรมฐานภาวนา โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุยอมชำระจิต จากอวารณียธรรม (ธรรมป้องกันไม่ให้บรรลุความดี) ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน. บทว่า **สํ โยชนํ ชาติชราย เฉตฺวา** ได้แก่ ตัดกิเลส ๑๐ อย่างมีกามราคะเป็นต้น อันได้ชื่อว่าสังโยชน์ เพราะประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติ และชราจากมูลรากด้วยการถอนอนุสัย (กิเลสอัน นอนเนื่องอยู่ในสันดาน) ชาติแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สํ โยชนํ ชาติชราย เฉตฺวา** ได้แก่ ตัดกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วยชาติชราชาติแล้ว. อันที่จริง ผู้ที่ยังตัดสังโยชน์ ชาติไม่ได้ ก็ยังตัดและถอนชาติชราไม่ได้ แต่ผู้ที่ตัดสังโยชน์ได้ ก็ตัดชาติชราชาติได้ เพราะถอนเหตุเสียได้ ฉะนั้น เมื่อตัดสังโยชน์ชาติ ก็ชื่อว่า ตัดชาติชราชาติได้. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **สํ โยชนํ ชาติชราย เฉตฺวา** ดังนี้. บทว่า **อิเชว สมฺโพธิมนุตฺตรํ ญฺส** ได้แก่ พึงถูกต้อง คือ พึงบรรลุพระอรหัต อันล้าเลิศได้ในอภิปหานี้แล.

จบอรรถกถาอาตปิสูตรที่ ๗

๘. ปฐมนุทธานสูตร

ว่าด้วยแนวปฏิบัติพรหมจรรย์

[๒๑๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์นี้ ภิกษุไม่อยู่ประพฤติเพื่อจะ หลอกหลวงชน ไม่อยู่ประพฤติเพื่อประจบคน ไม่อยู่ประพฤติเพื่ออานิสงส์ คือ

ลาก สักการะ ความสรรเสริญ ไม่อยู่ประพฤติ ด้วยคิดว่า ชนจรรู้จักเราด้วย
อาการอย่างนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่แท้พรหมจรรย์นี้ ภิกษุยอมอยู่ประพฤติ
เพื่อการสำรวมและเพื่อการละ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้
ทรงแสดงพรหมจรรย์เครื่องกำจัดจัญไร
อันเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คือ นิพพาน เพื่อ
การสำรวม เพื่อการละ ทางนี้ พระพุทธ-
เจ้าทั้งหลายนี้ประโยชน์ใหญ่ ผู้แสวงหา
คุณอันใหญ่ ทรงดำเนินไปแล้ว ชนเหล่า
ใด ๆ ย่อมปฏิบัติพรหมจรรย์นั้น ตามที่
พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ชนเหล่านั้น ๆ
ผู้กระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา จัก
กระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้.

เนื้อความนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ช้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปฐมนกุหนาสูตที่ ๘

อรรธกถาปฐมนภนาสูตร

ในปฐมนภนาสูตรที่ ๘ ทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า น ในบทว่า นยิถํ นี้ เป็นนิบาตลงในอรรธปฏิเสธ. น ศัพท์นั้นต่อด้วย บทว่า วุสฺสติ. ย อักษรทำเป็นมนสนธิ.

อิถํ ศัพท์เป็นเพียงนิบาต ในบทมีอาทิว่า เอกมิทาหํ ภิกฺขเว สมยํ อุกฺกุจฺจํ วิหฺรามิ สุภควฺนํ สาลราชมฺมุเล คุก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยหนึ่งนี้เราอยู่ ณ โคนต้นสาละ ในสุภควันใกล้ศาลาอุกฺกุจฺฐ. มาในความเห็นซัดในทีใกล้ ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบทมีอาทิว่า อิถํ โย ตํ ภิกฺขเว อปฺปมตฺตํ โอรมตฺตํ สีลมตฺตํ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย อันนั้นนี้แลเป็นเพียงเล็กน้อย เป็นเพียงข้างนี้ เป็นเพียงธรรมดา. มาในความเห็นซัดในทีใกล้ดังที่ท่านกล่าวไว้ในบทมีอาทิว่า

อิถํ หิ ตํ เขตวนํ อีสึถํ มฺนิเสวิตํ
อาวฺกุจฺจํ ฐมฺมฺราเชน ปีติสฺสชฺชนํ มมํ
มหาวิหารเขตวันนี อัมหมุญฺชียาตฺถ
อยู่ อันพระธรรมราชประทับอยู่ ยังปีติ
ให้เกิดแต่เรา.

ในที่นี้พึงเห็นในความเห็นซัด ในทีใกล้ดังที่ท่านกล่าวไว้ในสูตรนี้.

พรหมจริยศัพท์มาในการให้ในปุณณกชาดกนี้ว่า

กิญฺเต วตํ กี ปน พฺรหฺมฺจริยํ
กิสฺส สุจฺฉินฺนสฺส อยํ วิปาโก
อิทฺฐชฺฐติพลวฺริยฺยูปฺปตฺติ

อกุขาหิ เม นาค มหาวิมาน
อหฺลจ ภริยาจ มนุสฺสโลก
สทฺธา อุโภ ทานปตี อหฺมฺหา
โอบานฺภูตํ เม ฆรํ ตาทาสี
สนฺตปปีตา สมณพฺรหฺมณาจ
ตํ เม วตํ ตํ ปน พุรหฺมจริยํ
ตสฺส สฺวจินฺนสฺส อยํ วิปาโก
อิทฺธิชฺชุดิพฺลวีริยุปฺตฺติ
อิทํ จ เม ธีร มหาวิมาน .

วัตรและพรหมจรรย์ ของท่านเป็น-
อย่างไร ความเกิดขึ้นแห่งฤทธิ ความ
รุ่งเรืองกำลัง และความเพียร นี้เป็นผลของ
ความประพฤติเช่นไร ข้าแต่ท่านผู้ประ-
เสริฐ ขอท่านจงบอกมหาวิมานแก่ข้าพเจ้า
ข้าพเจ้าและภรรยาทั้งสอง เป็นทาน-
บตี มีศรัทธาในมนุษยโลก ครั้งนั้น
เรือนของข้าพเจ้าได้เป็นดั่งบ่อน้ำ สมณะ
และพรหมณ์ทั้งหลายเอิบอ้อม นั่นเป็น
วัตรเป็นพรหมจรรย์ของเรา ความเกิดขึ้น
แห่งฤทธิ ความรุ่งเรืองกำลัง และความ
เพียร นี้เป็นผลแห่งความประพฤติดีนั้น
ข้าแต่ท่านผู้มีปัญญา นี้แหละเป็นมหาวิมาน
ของเรา.

มาในความชวนชวาย ในอังกรเปตวัตถุนีว่า

เกน ปาณิ กามทโท เกนปาณิ มชฺฐสฺสโว
เกน เต พุรหฺมจฺริเยน ปุญฺญํ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ
เตน ปาณิ กามทโท เตนฺ ปาณิ มชฺฐสฺสโว
เตน เม พุรหฺมจฺริเยน ปุญฺญํ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ.

ฝ่ามือให้ความต้องการสำเร็จด้วยอะไร
ฝ่ามือมีความอร่อยเป็นที่ไหลออกด้วยอะไร
บุญรย้อมสำเร็จในฝ่ามือ ด้วยพรหมจรรย์
อะไรของท่าน

ฝ่ามือของเราให้ความใคร่สำเร็จ มี
รศอร่อย เป็นที่ไหลออก บุญรย้อมสำเร็จ
ที่ฝ่ามือของเรา เพราะพรหมจรรย์นั้น ๆ.

มาแล้วในศีล คือ สิกขาบท ๕ ข้อ ในตติตติรชาดกนี้ว่า อิทิ โข
ตํ ภิกฺขเว ติตฺตติริยํ นาม พุรหฺมจฺริยํ อโหสิ ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย
พรหมจรรย์ ชื่อตติตติริยะนี้ได้มีแล้ว. มาในพรหมวิหาร ในมหาโควินทสูตร
นี้ว่า ตํ โข ปน ปญฺจสฺมิข พุรหฺมจฺริยํ เนว นิพฺพิตาย น วิรา-
คาย ฯเปฯ ยาวเทว พุรหฺมโลภูปปตฺติยา ตุก่อนปัญจสมิข พรหมจรรย์
นั้นแล มิใช่เพื่อความเบื้อหน้า มิใช่เพื่อความปราศจากความกำหนัด ฯลฯ
เพียงเพื่อความเข้าถึงพรหมโลกเท่านั้น. มาแล้วในเมถุนวิโรติ ในสัลเลขสูตรว่า
ปเร อพุรหฺมจฺริโน ภฺวิสุสฺสนฺติ มยเมตฺถ พุรหฺมจฺริโน ภฺวิสุสฺสาม
พวกอื่นจักไม่เป็นพรหมจารี เราจักเป็นพรหมจารีในที่นี้. มาแล้วในสทา-
สันโดษ ในมหาธรรมปาลชาดก่า

มยณฺจ ภริยา นาติกุกมาม

อมฺมุเห จ ภริยา นาติกุกมนฺติ

อณฺณตฺร ตาหิ พุรฺหุมาจฺริยํ จราม

ตสฺมาติหมฺหํ ทหราน มียฺเยเร

เราไม่ล้วงละเมิดภรรยา ทั้งภรรยา

ก็ไม่ล้วงละเมิดเรา เราประพฤติพรหม-

จรรย์ ยกเว้นภรรยา เพราะฉะนั้น เด็ก

ทั้งหมายของเรา จึงไม่ตาย.

มาในความเพียร ในโลมห่งสสูตรว่า อภิขานามิ โข ปนาหํ สารี-
ปุตฺต จตฺรํจตฺตมนฺนาทํ พุรฺหุจฺริยํ จริตฺวา ตปสี สฺวํ โหมิ คุก่อนสารี-
บุตร ก็เราประพฤติความเพียรอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์ ๔ จึงรู้อย่าง
ได้ยินว่า เราเป็นผู้มีความเพียร.

มาแล้วในอุโบสถมีองค์ ๘ ซึ่งทำด้วยการทรมานตนในนิมิชาดกว่า

หิเนน พุรฺหุมาจฺริเยน ขตฺติเย อุปฺปชฺชติ

มชฺฌิเมน จ เทวตฺตํ อุตฺตमेन วิสุชฺฌติ

บุคคลเข้าถึงกษัตริย์ ด้วยพรหม

จรรย์แล้ว และเข้าถึงความเป็นเทวดาด้วย

พรหมจรรย์ปานกลาง ย่อมบริสุทธิ์ด้วย

พรหมจรรย์สูงสุด.

มาแล้วในอริยมรรค ในมหาโควินทสูตรนั้นแล้วว่า อิหํ โข ปน
ปญฺจสิข พุรฺหุมาจฺริยํ เอกนฺตนิพฺพิทาย วิจารณ์าย ฯเปฯ อยเมว

อริโย อญฺจํกุโ กมฺโโค คุก่อนปัญจสิขะ พรหมจรรย์นี้แล เพื่อความ

เบื่อง่ายโดยส่วนเดียว เพื่อความปราศจากความกำหนัด ฯลฯ นี้แล คือ

มรรคมืองค์๘อันเป็นอริยะ. มาแล้วในคำสอนทั้งสิ้นอันสงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓
ในปาสาทิกสูตรว่า **ตยิทํ พุทฺทมจฺริยํ อิทฺทญฺเจว ฆิตฺตญฺจ วิตุถาริกํ**
พหุขณฺถํ ปุณฺณุตํ ยาว เทวณฺนุเสหิ สุปฺปกาสิตํ พรหมจรรย์นี้นั้น
สมบูรณ์ แพร่หลายพิสดาร รู้กันมาก กว้างขวาง ตลอดถึงเทวดาและมนุษย์
ก็ได้ประกาศเป็นอย่างดี. ในที่นี้ พรหมจรรย์ศัพท์ ย่อมเป็นไปในอริยมรรค
และในคำสอน.

บทว่า **วุตฺตติ** ได้แก่อยู่ อธิบายว่า ประพฤติ. บทว่า **ชนฺหุทฺทหนฺตฺถํ**
ได้แก่ เพื่อหลอกลวงชนคือสัตว์โลก โดยนัยมีอาทิว่า โอ พระผู้เป็นเจ้ามีศีล
สมบูรณ์ด้วยวัตร มีความมักน้อย สันโดษ มีความวิเศษมาก มีอำนาจมาก
ดังนี้. บทว่า **ชนฺลปฺนฺตฺถํ** ได้แก่ เพื่อยังมนุษย์ผู้มีจิตเลื่อมใสว่า ท่านที่
ถวายแด่พระผู้เป็นเจ้า เห็นปานนี้ จักมีผลมาก ให้กล่าวไว้ว่า ต้องการด้วยอะไร
จงนำอะไรมาดังนี้. บทว่า **ลาภสฺสการฺทิลอกานิสฺส สฺตฺถํ** ได้แก่ เพื่ออันสงฆ์
อันเป็นปัจจุบันของผู้ประพฤติพรหมจรรย์ คือ การได้ปัจจัย ๔ ที่ท่านกล่าวไว้
โดยความเป็นอันสงฆ์ของศีลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงเป็นผู้กระทำ
ให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย พึงหวังได้ว่า เราพึงได้บริวาร คือ จีวร บิณฑบาต
เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัช และสักการะอันได้แก่การให้ปัจจัย ๔ โดยเคารพ
ทั้งการเอื้อเฟื้อ การนับถือมาก การทำความเคารพ และความสรรเสริญอัน
ได้แก่ความเฟื่องฟู ความยกย่อง ความมีชื่อเสียง โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุเป็น
ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธุดงค์ เป็นผู้ปรารถนาความเพียร.
บทว่า **อิตฺติ มํ ชโน ชานาตุ** ผู้เป็นใจความว่า พรหมจรรย์นี้ ภิกษุ
ไม่อยู่เพื่อให้เขายกย่อง ด้วยคุณอันมีอยู่ของตนว่า ชนจรรู้จักคือยกย่องเรา
โดยอาทิว่า เมื่อมีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์อย่างนี้ ภิกษุนี้เป็นผู้มีศีล มี
กัลยาณธรรม. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวความในบทนี้ อย่างนี้ว่า บทว่า

ชนกุนตล ได้แก่ เมื่อภิกษุมีความปรารถนาลามก มากมาก เพื่อจะ
หลอกลวงชนด้วยความเท็จ ด้วยกุนวัตถุ ๓ อย่าง กล่าวคือ ร่ายมนต์ อาศัย
อิริยาบถ เสพปัจจัย. บทว่า **ชนลปนตล** ได้แก่ เมื่อภิกษุมีความปรารถนา
ลามก เพื่อประจบชนด้วยพุดร่าพัน หรือด้วยพุดยกยอ โดยพุดแยมให้เขา
รู้ความหมายเป็นต้น เพื่อปัจจัย. บทว่า **ลาภสกุการสิโลกานิส สตล** ได้แก่
เมื่อภิกษุมีความปรารถนาลามก เพื่อให้สำเร็จอานิสงส์ กล่าวคือลาภ สักการะ
ความสรรเสริญ เพราะเป็นผู้หนักในลาภเป็นต้น. บทว่า **อิติ ม ชโน
ชานาคู** ได้แก่ เมื่อมีความปรารถนาลามก ภิกษุไม่อยู่ประพฤติพรหมจรรย์
ด้วยคิดว่า ชนจงรู้จักเราอย่างนี้ ด้วยประสงค์ความยกย่องคุณอันไม่มี. แต่
ความตอนต้นมีสาระกว่า.

บทว่า **อล** ในบทว่า **อลโ** นี้ เป็นนิบาตลงในอรรถ อย่างอื่น.
บทว่า **โ** เป็นนิบาตลงในอวธารณะ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดงว่า **อิท ภิภเว พุรุหมจริย วุสสุติ** ดังนี้ อันมีความอื่นจากการ
หลอกลวงเป็นต้นนั่นเอง. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงถึงประโยชน์
จึงตรัสว่า **ส วรตุลญเจว ปหานตุลญจ** ดังนี้.

ในบทว่า **ส วรตุลญเจว ปหานตุลญจ** นั้น สังวรมี ๕ อย่าง คือ
ปาฏิโมกขสังวร ๑ สติสังวร ๑ ญาณสังวร ๑ ขันติสังวร ๑ วิริยสังวร ๑.
ในสังวร ๕ เหล่านี้ ที่ชื่อว่า ปาติโมกขสังวรมาแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุ
เป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อมด้วยความสำรวมในปาติโมกข์นี้ ท่านเรียกว่า
ศีลสังวรก็มี. สติสังวรนี้มาแล้วในบทว่า **รกุขติ จกขุนทริย จกขุนทริเย**
ส วริ อาปชุขติ ภิกษุยอมรักษาจักขุนทริย ชื่อว่า ย่อมถึงความสำรวมใน
จักขุนทริย. ญาณสังวรนี้มาแล้วในคาถาว่า

ยานิ โสทานิ โลกสุมี สติ เตสํ นินวารณํ
โสตานํ ตํ วรํ พุรุมิ ปญญาเยเต ปิตियเร

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อน
อชิตะ สติเป็นเครื่องห้ามกระแสในโลก
เรากล่าว ความสำรวมกระแสทั้งหลาย
กระแสเหล่านั้น พึงทำลายด้วยปัญญา
ดังนี้.

ขันติสังวรนี้มาแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ขโม โหติ สิตตสฺส อญฺหสฺส
เป็นผู้อดทนต่อความหนาวความร้อน. วิริยสังวรนี้มาแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า
อุบุปนฺนํ กามวิตกกํ นาธิวาเสติ ไม่ยอมให้กามวิตกที่เกิดขึ้นแล้วท่วมทับ
ได้. แต่โดยเนื้อความ เจตนาและวิริติที่เป็นไปแล้ว ด้วยการละปาณาติบาต
เป็นต้น และด้วยการกระทำวัตรปฏิบัติ โดยย่อ คือการสำรวมกายและวาจา
ทั้งปวง โดยพิสดาร คือการไม่ล่วงกองอาบัติ ๗ ชื่อว่า สิตตสังวร. สติสังวร
คือสตินั่นเอง หรือกุศลขันธอันมีสติเป็นประธาน. ญาณสังวร คือญาณนั่นเอง.
กุศลขันธอันเป็นไปแล้วด้วยความอดกลั้น เพราะมือโทสะเป็นประธาน ชื่อว่า
ขันติสังวร. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ปัญญา. ความเพียรอันเป็นไปแล้ว
ด้วยความอดกลั้นกามวิตกเป็นต้น ชื่อว่า วิริยสังวร. ในสังวรเหล่านั้น พึง
ทราบว่า ข้อแรกชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันความเป็นผู้ทุศีล มีกายทุจริต
เป็นต้น ข้อสองชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันความหลงลืม ข้อสามชื่อว่า สังวร
เพราะป้องกันความไม่รู้ ข้อสี่ชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันความไม่อดทน ข้อห้า
ชื่อว่า สังวร เพราะสำรวม คือปิดกั้นความเกียจคร้าน. อธิบายว่า เพื่อการ
สำรวม คือเพื่อให้สำเร็จการสำรวม เพื่อประโยชน์แก่การสำรวมนั้น ด้วย
ประการดังนี้.

แม้ปหานะก็มี ๕ อย่าง คือ ตทังคปหานะ ๑ วิกขัมภนปหานะ ๑

สมุจเจตปหานะ ๑ ปฏิปัสสัทธิปหานะ ๑ นีสสรณปหานะ ๑. ในปหานะ เหล่านี้ ข้อที่ควรกล่าวได้กล่าวไว้แล้ว ในอรรถกถาปฐมสูตร ในเอกนิบาตมาก่อนแล้ว. อธิบายว่าเพื่อการละ คือ เพื่อให้สำเร็จการละ เพื่อประโยชน์แก่การละ เพราะสละ หรือเพราะก้าวล่วงกิเลสมีราคะเป็นต้นอย่างนั้น ๆ แม้ทั้ง ๕ อย่าง.

ในบทนั้น เกจิอาจารย์กล่าวว่า การห้ามกิเลสเข้าไปในจิตสันดาน ด้วยการสำรวม การห้ามกิเลสเข้าไปในจิตสันดาน และการถอนด้วยปหานะ. ก็แม้โดยทั้งสองอย่างพึงเห็นว่า ทั้งสองอย่างสมบูรณ์ตามควร. ความจริง ธรรมมีศีลเป็นต้น ชื่อว่าสังวร เพราะการสำรวม ชื่อปหานะ เพราะการละ.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบาย ดังต่อไปนี้. บทว่า อนิทธิ ได้แก่ อันตรายทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ทั้งที่เป็นไปในสัมปรายภพ ท่านเรียกว่า จัญไร. ชื่อว่า อิติหิ เพราะพรหมจรรย์กำจัดจัญไร คือทำให้พินาศ คือละ. บทว่า อนุ อิติหิ เป็น อนิทธิ คือ กำจัดจัญไร ได้แก่ศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์. อีกอย่างหนึ่ง อุปกิเลสมิตถาเป็นต้น ชื่อว่า อิติหา เพราะนำไป คือเป็นไปกับด้วยจัญไรทั้งหลาย อันหาประโยชน์มิได้. ชื่อว่า อนิทธิ เพราะไม่มีจัญไร. หรือลัทธิของเดียรฉัตร ตามความที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งว่า อิติหา พรหมจรรย์นี้ชื่อว่า อนิทธิ เพราะตรงกันข้ามกับลัทธิเดียรฉัตรนั้น. ปาฐะว่า อนิทธิ ดังนี้บ้าง. มีอธิบายว่า วิจิจจนา ชื่ออิตិห เพราะมีความจัญไรในธรรมทั้งหลายไม่น้อย. พรหมจรรย์ชื่อว่า อนิทธิ เพราะไม่มีความสงสัย เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติตามคำสอน ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศแล้ว เป็นผู้หมดสงสัย. อธิบายว่า พรหมจรรย์เป็นอปรปัจจัย (ไม่อาศัยสิ่งอื่น). สมดังที่ท่านกล่าวว่า พระธรรมเป็นอตักกาวจร (ไม่มีวิตกกังวล) เพราะผู้รู้

พึงรู้เอง. เพื่อให้ง่ายในคาถา เกจิอาจารย์จึงกล่าวทำเป็นทิมะ (เสียงยาว) ว่า อนินฺตีหิ ดังนี้.

พรหมจรรย์ชื่อว่า เป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือนิพพาน เพราะเป็นเหตุให้ถึงที่สุด คือที่ฝั่ง คือฝั่งอันได้แก่นิพพาน. อธิบายว่า มีวิมุตติเป็นรส เพราะวิมุตติเป็นรสเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน โดยส่วนเดียวเท่านั้น. พรหมจรรย์นั้นเป็นเหตุให้ถึงฝั่งคือนิพพาน. บทว่า โส ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใดทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ถ้วน ทรงทำลายสรรพกิเลส แล้วจึงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นได้ทรงแสดง คือทรงชี้แจง. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวอริยมรรคว่า นิพพานโณโคโธ หยั่งลงสู่นิพพาน เพราะเว้น อริยมรรคนั้นเสียแล้ว จะไม่มีการหยั่งลงสู่พระนิพพานได้เลย และเพราะอริยมรรคนั้นไม่หวังเหนี่ยวพระนิพพานแล้วจะเป็นไปไม่ได้. อนึ่ง พรหมจรรย์นั้นชื่อว่า นิพพานโณคคามิ เพราะเป็นเหตุให้บรรลุพระนิพพานนั้น โดยส่วนเดียว. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า นิพพานโณคคามินิ ได้แก่ เป็นเหตุให้ถึงภายในแห่งพระนิพพาน. อธิบายว่า มรรคพรหมจรรย์กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วจึงเป็นไป คือเป็นไปทั่วในภายในพระนิพพานนั้นนั่นเอง

บทว่า มหตุเถहि ได้แก่ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีคนใหญ่ คือมี อริยาศัยยิ่ง. พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ชื่อว่า เป็นผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เพราะเสาะแสวงหาพระนิพพานใหญ่ หรือชั้นมีศีลชั้นนี้เป็นต้นอันใหญ่. พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น ทรงดำเนินไปแล้ว คือปฏิบัติแล้ว

บทว่า ยถา พุทฺเธน เทลิตํ ความว่า ชนเหล่าใดปฏิบัติมรรคพรหมจรรย์นั้น และศาสนพรหมจรรย์อันมีประโยชน์นั้น โดยอาการที่เราผู้เป็นสัมมาสัมพุทธะแสดงธรรม มีอภิไญยธรรม (ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง) เป็นต้น

โดยความเป็นอภิไฉยธรรมเป็นต้นนั้นแล ชนเหล่านั้นเป็นผู้กระทำตามคำสั่งสอน คือกระทำตามโอวาทของเราผู้เป็นศาสดา ผู้ปราศอนด้วยประโยชน์ปัจจุบัน และสัมปรายภพตามสมควร จักกระทำที่สุด คือ ความเป็นไปไม่ได้แห่งวิญญูทุกข์ทั้งสิ้น หรือจักกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน อันเป็นที่สุดแห่งทุกข์ได้ ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาปฐมนกุหนาสูตที่ ๘

๕. ทุตียนกุหนาสูต

ว่าด้วยพรหมจรรย์เครื่องกำจัดจัญไร

[๒๑๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์นี้ ภิกษุไม่อยู่ประพฤติเพื่อจะหลอกลวงชน ไม่อยู่ประพฤติเพื่อจะประจบคน ไม่อยู่ประพฤติเพื่ออานิสงส์ คือ ลาภ สักการะ และความสรรเสริญ ไม่อยู่ประพฤติด้วยคิดว่า ชนจรรู้จักเราด้วยอาการอย่างนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่แท้พรหมจรรย์นี้ ภิกษุอยู่ประพฤติเพื่อความรู้อยิ่ง และเพื่อกำหนดรู้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้

ทรงแสดงพรหมจรรย์เครื่องกำจัดจัญไร

อันเป็นเหตุให้ถึงฝั่ง คือ นิพพาน เพื่อ

ความรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ ทางนี้ พระพุทธ-
เจ้าทั้งหลายผู้มีประโยชน์ใหญ่ ผู้แสวงหา
คุณใหญ่ ทรงดำเนินไปแล้ว คนเหล่าใด ๆ
ย่อมปฏิบัติพรหมจรรย์นั้น ตามที่พระ-
พุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว คนเหล่านั้น ๆ
ผู้กระทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา
จักกระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบพุทธินกฺขนานสูตรที่ ๕

อรรถกถาพุทธินกฺขนานสูตร

ในพุทธินกฺขนานสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อภิณหตุ** ได้แก่ เพื่อความรู้ธรรมทั้งปวง โดยจำแนกมี
กุศลเป็นต้น และโดยจำแนกมีขันธเป็นต้น โดยไม่วิปริตด้วยความรู้อันวิเศษยิ่ง.
บทว่า **ปริณฺหตุ** ได้แก่ เพื่อกำหนดรู้และเพื่อก้าวล่วงธรรมอันเป็นไปใน
ภูมิ ๓ โดยนัยมีอาทิว่า **อิทํ ทุกฺขํ** นี้เป็นทุกข์ ดังนี้.

ในบทนั้น ความรู้ยิ่งในสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง เป็นวิสัยของอริยสัจ ๔. ก็การ
รู้รอบ คือ การกำหนดรู้. ฉิว่า การกำหนดรู้เป็นวิสัยของทุกข์สังขาร
พรหมจรรย์เว้นจากการตรัสรู้ด้วยปหานะ สัจฉิกิริยา และภาวนาย่อมเป็นไป
ไม่ได้. พึงทราบว่า ในที่นี้ท่านประสงค์เอาปหานะเป็นต้น. บทที่เหลือมีเนื้อ
ความได้กล่าวไว้แล้วในสูตรตามลำดับ.

จบอรรถกถาพุทธินกฺขนานสูตรที่ ๕

๑๐. โสมนัสสูตร

ว่าด้วยธรรม ๒ อย่าง ในถึงความสิ้นทุกข์

[๒๑๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ เป็นผู้ มากไปด้วยสุขแลโสมนัสอยู่ในปัจจุบัน เป็นผู้ปรารถนาคความเพียรแล้วโดยแยกคาย เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน คือ ความ สัมเวทในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความสัมเวท ๑ ความเพียรโดยแยกคายแห่ง บุคคลผู้สัมเวท ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ นี้แล เป็นผู้มากไปด้วยสุขและโสมนัสอยู่ในปัจจุบัน เป็นผู้ปรารถนาคความเพียร แล้วโดยแยกคาย เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีความเพียร มี

ปัญญาเครื่องรักษาตน พิจารณาโดยชอบ
แล้วด้วยปัญญา พึงสัมเวทในฐานะเป็นที่
ตั้งแห่งความสัมเวททีเดียว ภิกษุผู้มีปกติ
อยู่อย่างนี้ มีความเพียร มีความประพฤติ
สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน หมั่นประกอบอุบายเป็น
เครื่องสงบใจ พึงถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์ได้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบโสมนัสสูตรที่ ๑๐

จบวรรคที่ ๑

อรรถกถาโสมนัสสูตร

ในโสมนัสสูตรที่ ๑๐ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ในบทว่า สุขโสมนสฺสพฺหุโล นี้มีอธิบายดังนี้ บทว่า สุข
ได้แก่ สุขทางกาย. บทว่า โสมนสฺสํ ได้แก่ สุขทางใจ เพราะฉะนั้น
ท่านจึงกล่าวว่า ผู้ที่มีสุขทางกาย และสุขทางใจ เป็นไปเนื่อง ๆ ว่า เป็นผู้มาก
ไปด้วยความสุขและโสมนัส.

บทว่า โยนิ ได้แก่ กำเนิด มาแล้วในบทมีอาทิว่า จตฺสฺโส
โฆ อิมํ สารีปุตฺต โยนิโย คู่ก่อนสารีบุตร กำเนิด ๔ เหล่านี้แล.
ได้แก่ เหตุในบทมีอาทิว่า โยนิ เหาสา ภูมิ จ ผลสฺส อธิคฺมาย ก็
และภูมินี้เป็นเหตุเพื่อบรรลุผล ดังนี้. และได้แก่ ช่องคลอด ในบทมีอาทิว่า
น จาหํ พุราหฺมณํ พุรุมิ โยนิชํ มตฺติสฺสมุภวํ เตเมเนํ กมฺมชวตา
นิพฺพตฺติตฺวา อุทฺธํ ปาหํ อโรสิริ สฺมปฺริวตฺติตฺวา มาตุ โยนิมุเข
สฺมปฺปฏิปาเทนฺติ เราไม่กล่าวผู้ที่เกิดจากช่องคลอด มีมารดาเป็นแดนเกิด ว่า
เป็นพราหมณ์ ลมกรรมชวต (ลมเบ่ง) เกิดขึ้นกลับเด็กนั้นให้มีเท่าขึ้น ให้มี

ห้วง แล้วให้ตกไปในช่องกลอดของมารดา. แต่ในที่นี่ท่านประสงค์เอาเหตุ. บทว่า **อสุส** แปลว่า โดย. บทว่า **อารทฐา** ได้แก่ ตั้งไว้ ประคองไว้ หรือให้สำเร็จบริบูรณ์.

ในบทว่า **อาสวานิ ขยาย** นี้ ชื่อว่า อาสวะ เพราะไหลออก. ท่านอธิบายว่า อาสวะทั้งหลายไหล คือ ช่านออกจากตาบ้าง จากใจบ้าง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสวะ เพราะไหลจากกรรมถึงโคตรภู จากโอกาสถึงภวัคคพรหม. อธิบายว่า อาสวะทั้งหลายกระทำโอกาสนั้นในกรรมเหล่านั้นไว้ ในภายในเป็นไปอยู่. อาการนี้มีความว่า ทำไว้ในภายใน. ชื่อว่า อาสวะ เพราะ อรรถว่า หมักไว้นาน ดูจเครื่องดองมีน้ำหวานเป็นต้นบ้าง. น้ำหวานเป็นต้นที่ชาวโลกหมักไว้นาน เรียกว่า อาสวะ. ก็กิเลสเหล่านี้ควรเป็นอาสวะ เพราะ อรรถว่า หมักหมมไว้นาน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มีอาทิว่า **ปุริมา ภิกขเว โภถิ น ปญฺญาติ อวิชฺชา อโตะ ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหติ** ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย เบื้องต้นที่สุดของอวิชชา ย่อมไม่ปรากฏ อวิชชามิได้มีแล้วก่อนจากนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสวะ เพราะไหลไปเล่นไปสู่สังสารทุกข์อันกว้างขวาง. ก็ในที่นี่ไม่มีคำพูดมาก่อน กิเลสทั้งหลาย ย่อมประกอบไว้ในที่ที่พูดถึงอาสวะ. คำหลัง ย่อมประกอบไว้แม้ในกรรม. อนึ่ง อาสวะทั้งหลายหาใช่เป็นกรรมและกิเลสโดยสิ้นเชิงไม่. แม้อันตรายมีประการต่าง ๆ ก็เป็นอาสวะด้วยแท้. ด้วยว่า อาสวะอันมาในอภิธรรมมี ๔ อย่าง คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ทิฏฐาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ เพราะฉะนั้น กิเลสทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้น ก็เป็นอาสวะ. แม้ในพระสูตรท่านก็กล่าวถึงกรรมเป็นไปในภุม ๓ และอกุศลธรรมที่เหลือไว้ในที่นี้ว่า **นาหิ จุนฺห ทิฏฺฐจฺมฺมิ-กามิ เยาว อาสวานิ อํ วรย ฆมฺมิ เทเสมิ** ดูก่อนจุนทะ เราข่อมไม่

แสดงธรรมเพื่อความสำรวมอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น. ใน
บทนี้ว่า **ทิฏฐมมิกานิ อาสวานิ อัมมวราย สมุปรายิกานิ ปฏิฆาตาย**
เพื่อความสำรวมอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบัน เพื่อ กำจัดอาสวะทั้งหลาย
อันเป็นไปในสัมปรายภพ ท่านแสดงถึงการเข้าไปเบียดเบียนผู้อื่น ทำให้เขา
เดือดร้อน การฆ่า การจองจำเป็นต้น และอันตรายมีประการต่างๆ อันเป็น
ทุกข์ในอบาย. ก็อาสวะเหล่านั้นมาในวินัย ๒ อย่าง คือ เพื่อความป้องกัน
อาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันเป็นไปใน
สัมปรายภพ ๑. อาสวะมาในสัพพาสวสูตร ๓ อย่าง ในบาลีมีอาทิว่า **ตโย เม**
อาวุโส อาสวา กามาสโว ภวาสโว อวิชชาสโว คู่ก่อนอาวุโส
อาสวะ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ ดังนี้.
ในสูตรอื่นก็อย่างนั้น. ในอภิธรรม อาสวะ ๓ รวมเป็น ๔ กับทิฏฐาสาวะ.
โดยการแสดงเพื่อให้รู้อาสวะมี ๕ อย่าง คือ อาสวะนำสัตว์ไปนรกก็มี ๑
อาสวะนำสัตว์ไปในกำเนิดเดียรัจฉานก็มี ๑ อาสวะนำสัตว์ไปเปรตวิสัยก็มี ๑
อาสวะนำสัตว์ไปสู่มนุษยโลกก็มี ๑ อาสวะนำสัตว์ไปเทวโลกก็มี ๑. แต่ในที่นี้
ท่านประสงค์เอากรรมเท่านั้นเป็นอาสวะ. ในลักกนิบาต อาสวะมี ๖ อย่าง
โดยนัยเป็นต้นว่า **อตุลิติ อสวา อัมมวรา ปหัตตพฺพา** อาสวะทั้งหลายพึงละ
เพราะการสำรวมก็มี. โดยการแสดงถึงความสำรวมอาสวะทั้งปวง อาสวะ
เหล่านี้มี ๗ อย่าง รวมกับธรรมอันทัสสนะพึงละ. แต่ในที่นี้ โดยการแสดง
ในอภิธรรม พึงทราบว่าเป็นอาสวะ ๔.

ในบทว่า **ขยาย** นี้ การทำลายอาสวะทั้งหลายพร้อมด้วยรสในบทว่า
อาสวะสิ้นไป เสื่อมไป แดกไป ทำลายไป ความไม่เที่ยง ความอันตราย
ท่านกล่าวว่า ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. อากาสสิ้นไป ความไม่มี

ความสิ้นสุด ความไม่เกิด แห่งอาสวะทั้งหลายในบพนี้ว่า **ชานโต** อห
ภิกขเว **ปสุสโต** **อาสาณ** **ขย** **วทามิ** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อรู้
เมื่อเห็น เราข้อมกล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ดังนี้ ท่านกล่าวว่า
ความสิ้นไปแห่งอาสวะ ดังนี้. อริยมรรคในคานีว่า

เสกขสุส **สิกขมานสุส** **อุชุนคฺคาณฺฐาริโน**
ขยสุมี **ปรม** **ณาน** **ตโต** **อณฺเณอนนฺตรา**
ญาณที่หนึ่ง ในเพราะความสิ้นไป

ของพระเสกขผู้ยังต้องศึกษาอยู่ ผู้ดำ-
เนินตามทางตรง จากญาณนั้น ก็รู้ทั่วถึง
เป็นลำดับไป.

ท่านกล่าวว่า ความสิ้นไปแห่งอาสวะ. กล่าวผลในบพนี้ว่า **อาสาณ**
ขยา **สมโณ** **โหติ** เป็นสมณะเพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย. กล่าวนิพพานใน
คานีว่า

ปรวฺชฺชานฺุปฺสุตฺติสุส **นิจฺจ** **อุชฺฌมานสฺสณฺเณโน**
อาสา **ตสุส** **วทฺตฺตฺตฺติ** **อารา** **โส** **อาสา** **กฺขยา**
อาสวะทั้งหลาย ข้อมเจริญแก่ผู้มอง
เห็นแต่โทษของผู้อื่น มีความสำคัญใน
การเพ่งโทษเป็นนิจ เขาไกลจากความสิ้น
อาสวะ.

ก็ในสูตรนี้ ท่านกล่าวว่า **อาสาณ** **ขยา** หมายถึงผล. อธิบายว่า
เพื่อประโยชน์แก่อรหัตผล.

บทว่า สัมเวชนียสฺส จานสฺส ได้แก่ในฐานะอันให้เกิดความสังเวช คือ ในวัตถุล้วนควรสังเวช มีชาติเป็นต้น. วัตถุล้วนควรสังเวชเหล่านี้ คือ ชาดิชรา พยาธิ มรณะ อันนำไปสู่อบาย ในอดีต ในอนาคตเป็นทุกข์ มีวิญญูะเป็นมูล ในปัจจุบันเป็นทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูล ชื่อว่า ในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบบททั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า โลกสันนิวาส ร้อนระอุ สับสน วุ่นวาย เดินทางผิด โลกอันชรานำเข้าไปไม่ยั่งยืน ไม่มีที่ด้านทาน ไม่เป็นอิสระ โลกไม่มีอะไรเป็นของตน ต้องละสิ่งทั้งปวงไป โลกพร่องอยู่เป็นนิจ ไม่รู้จักอิม เป็นทาสของตัณหา ดังนี้ ชื่อว่า ในฐานะอันให้เกิดความสังเวชในที่นี้. บทว่า สัมเวชนน ได้แก่ ด้วยความสังเวชอันได้แก่แล้วเกิดอาศัยวัตถุล้วนควรสังเวชมีชาติเป็นต้น. แต่โดยอรรถ ญาณพร้อมด้วยโศตตปปะ ชื่อว่า ความสังเวช. บทว่า สัมเวคสฺส ได้แก่ เกิดความสังเวชเพราะทุกขมีชาติเป็นต้นหลาย ๆ อย่าง นับแต่หยั่งลงสู่ครรภ์เป็นต้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สัมเวชิต บ้าง. บทว่า โยนิโส ปธานน ได้แก่ ด้วยความเพียร โดยอุบาย คือ ด้วยความเพียรชอบ. จริงอยู่ สัมมาวายามะนั้นท่านกล่าวว่าเป็นปธาน เพราะเป็นที่ตั้งความเพียรและเพราะให้สำเร็จภavanaชั้นสูงสุด คุณผู้ที่ละอกุศลธรรมได้ บรรดาคุณุศลธรรมย่อมถึงการทำภavanaให้บริบูรณ์จะนั้น.

ในบทนั้น ภิกษุไม่เห็นที่ด้านทาน ที่เร้น ที่พึงไร ๆ ในภพเป็นต้น ด้วยความสังเวช ไม่คิดในภพนั้น มีใจไม่เกี่ยวเกาะ และหมดความรู้สึกในอันที่จะหันกลับไป เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสิ่งนั้น จึงเป็นผู้โน้มไปเพื่อนิพพาน โน้มไปเพื่อนิพพาน โอนไปเพื่อนิพพานโดยแท้. ภิกษุนั้น เป็นผู้มากไปด้วยโยนิโสมนสิการเพราะอาศัยกัลยาณมิตร เป็นผู้ประกอบไปด้วยอัธยาศัยอันบริสุทธิ์ เป็นผู้ประกอบและชวนชวายนในสมถวิปัสสนา ย่อมเบื่อหน่ายใน

สังขารทั้งปวง ขวนขวายให้เกิดวิปัสสนา. ข้อที่ภิกษุเป็นผู้มากด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นผู้ประกอบด้วยอธยาศัยอันบริสุทธิ์ เป็นผู้ประกอบและชวนขวายนในสมณะและวิปัสสนานี้ พึงทราบความเป็นผู้มากด้วยสุขและโสมนัส ในปัจจุบันนั้นแล. ด้วยเหตุที่ภิกษุเป็นผู้ตั้งอยู่ในสมณะ เป็นผู้ประกอบและชวนขวายนในวิปัสสนา ข่อมเมื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ขวนขวายให้เกิดวิปัสสนานั้น พึงทราบว่าเป็นผู้ปรารถนา เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

ในคาถาทั้งหลาย พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า **ธัมมวิชเย** ได้แก่พึงสังเวช คือ พึงทำความสลัดใจนั่นเอง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **ธัมมวิชิตฺวาน** ก็มี. อธิบายว่า เป็นผู้มีความสลัดใจตามนัยดังกล่าวแล้ว. บทว่า **ปญฺจทิตฺโต** ได้แก่ผู้มีปัญญา. อธิบายว่า ได้แก่ติเหตุกปฏิสนธิ (การปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ ประการ). บทว่า **ปญฺญา** **สมเวกฺขิ** ได้แก่พิจารณาสังเวกวัตถุ (วัตถุอันควรให้เกิดความสังเวช) ด้วยความสลัดใจโดยชอบด้วยปัญญา. อีกอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วโดยชอบด้วยปัญญา บทที่เหลือในที่ทั้งปวงมีความง่ายทั้งนั้น.

จบอรรถกถาโสมนัสสูตรที่ ๑๐

จบอรรถกถาวรรคที่ ๑ ในทุกนิบาต

แห่งอรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถวิภาวินี ด้วยประการฉะนี้.

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. ปฐมภิกขุสูตร ๒. ทุคฺยภิกขุสูตร ๓. ปณฺิยสูตร ๔. อตป-
นฺิยสูตร ๕. ปฐมสฺีลสูตร ๖. ทุคฺยสฺีลสูตร ๗. อาตปฺิยสูตร ๘. ปฐมนกุ-
หนาสฺูตร ๙. ทุคฺยนกุหนาสฺูตร ๑๐. โสมนัสสูตร และอรรถกถา.

อิติวุตตกะ ทุกนิบาต วรรคที่ ๒

๑. วิตักกสูตร

ว่าด้วยวิตักของพระพุทธเจ้า ๒ ประการ

[๒๑๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย วิตัก ๒ ประการ คือ เขมวิตัก ๑ วิเวกวิตัก ๑ ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตมีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มา ยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียน วิตักนี้นั้นแลของพระตถาคตนั้น ผู้มีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มา ยินดี ยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียน ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ ว่าเราจะไม่เบียดเบียนสัตว์อะไร ๆ ผู้สะดุ้งหรือผู้มั่นคงให้ลำบากด้วยการกระทำนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตผู้มีความสงัดเป็นที่มา ยินดีแล้วในความสงัด วิตักนี้นั้นแลของพระตถาคตนี้ ผู้มีความสงัดเป็นที่มา ยินดีแล้วในความสงัด ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ ว่า อกุศลเราละได้แล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุ นั้นแล แม้เธอทั้งหลายก็จงเป็นผู้มีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มา ยินดีแล้ว ในความไม่เบียดเบียนอยู่เกิด วิตักนี้นั้นแลของเธอทั้งหลายนั้น ผู้มีความไม่เบียดเบียนเป็นที่มา ยินดีแล้วในความไม่เบียดเบียน จักเป็นไปเนื่อง ๆ ว่า เราทั้งหลายจะไม่เบียดเบียนสัตว์อะไร ๆ ผู้สะดุ้งหรือผู้มั่นคงให้ลำบาก ด้วยการกระทำนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีความสงัดเป็นที่มา ยินดีแล้วในความสงัดอยู่เกิด วิตักนี้นั้นแลของเธอทั้งหลายนั้น ผู้มี

ความสัจเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในความสัจ จักเป็นไปเนื่อง ๆ ว่า อะไร
ชื่อว่าอกุศล อกุศลอะไร ๆ ที่เราทั้งหลายยังละไม่ได้แล้ว เราทั้งหลายจะละ
อกุศลอะไร.

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

วิตก ๒ ประการของพระตถาคตผู้
เป็นพระพุทธเจ้า ผู้ครอบงำมารอันผู้อื่น
ไม่พึงครอบงำได้ ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ
พระตถาคตผู้เป็นพระพุทธานันได้แสดง
เขมวิตกข้อที่ ๑ ลำดับนั้น ได้ประกาศวิเวก
วิตกข้อที่ ๒ เรากล่าวมุนีผู้บรรเทาความ
มืด ผู้ถึงฝั่ง ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่หลวง
ผู้ถึงคุณอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย
พึงถึง ผู้มีความชำนาญ ผู้ไม่มีอาสวะ
ผู้ข้ามวัฏฏทุกข์อันเป็นยาพิษ ผู้น้อมไปแล้ว
ในธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกาย
อันมีในที่สุดนั้นแล้ว ผู้ละมาร ผู้ถึง
ฝั่งแห่งขรา พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีปัญญาดี
มีพระจักรพรรดิครอบงำปราศจากความโศก
ขึ้นสู่ปราสาทอันสำเร็จด้วย (ปัญญา)
ธรรม ย่อมพิจารณาเห็นหมู่มชนผู้ยังข้าม

ความโศกไม่ได้ ผู้ถูกชาติและชราครอบ
งำ เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บน
ยอดภูเขาหิน พึ่งเห็นหมู่ชนได้โดยรอบ
ฉะนั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบวิตักกสูตรที่ ๑

ทุกนิบาตวรรคที่ ๒

อรรถกถาวิตักกสูตร

ในวิตักกสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-
ตลาคตศัพท์ในบทว่า ตลาคตํ ภิกขเว นี้ ย่อมปรากฏในโวหาร
ว่าสัตว์ และสัมมาสัมพุทธะเป็นต้น. ปรากฏในโวหารว่าสัตว์ ในบทมีอาทิว่า
ตลาหส โหติ ตลาโคโต ประมมรณา เป็นความจริงอย่างนั้น สัตว์นี้มีความ
ตายเป็นเบื้องหน้า. ปรากฏในโวหารว่า สัมมาสัมพุทธะ ในบทมีอาทิว่า

ตลาคตํ เทวนนุสสุปุชิตํ

พุทธํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ

ข้าพเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระ-

ตลาคต คือพระพุทธเจ้า ผู้อันเทวดาและ

มนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ์ จงมีแก่
ข้าพเจ้าทั้งหลายเถิด.

ปรากฏในโองการว่า ธรรม ในบพมีอาทิว่า

ตถาคต เทวมนุสสุปฺพิชิตํ

ธมฺมํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระ

ตถาคตคือพระธรรม ผู้อันเทวดาและ

มนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ์ จงมีแก่

ข้าพเจ้าทั้งหลายเถิด.

ปรากฏในโองการว่า สงฆ์ ในบพมีอาทิว่า

ตถาคตํ เทวมนุสฺสุปฺพิชิตํ

ธมฺมํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอนอบน้อมพระ-

ตถาคตคือพระสงฆ์ ผู้อันเทวดาและ

มนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดิ์ จงมีแก่

ข้าพเจ้าทั้งหลายเถิด.

แต่ในที่นี้ปรากฏในโองการว่า สัมมาสัมพุทธะ. เพราะฉะนั้น ในบท
ว่า ตถาคต นี้ ท่านกล่าวถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เป็นตถาคต ด้วยเหตุ ๘
ประการ. เหตุ ๘ ประการเป็นไฉน. ชื่อว่าตถาคต เพราะเสด็จมาเหมือน
อย่างนั้น. ชื่อว่าตถาคต เพราะเสด็จไปเหมือนอย่างนั้น. ชื่อว่าตถาคต เพราะ
ทรงรู้ลักษณะที่แท้จริง. ชื่อว่าตถาคต เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้จริง โดยความ
เป็นจริง. ชื่อว่าตถาคต เพราะทรงเห็นความแท้จริง. ชื่อว่าตถาคต เพราะทรง

สั่งสอนสิ่งที่แท้จริง. ชื่อว่าตถาคต เพราะทรงการทำแต่ความแท้จริง. ชื่อว่าตถาคต เพราะอรรถว่าทรงครอบงำ.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าตถาคต เพราะเสด็จมาเหมือนอย่างนั้นเป็นอย่างไร. ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบำเพ็ญทานบารมี ทรงบำเพ็ญศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อริยฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ถ้วน คือ บารมี ๑๐ เหล่านี้ อุปปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ทรงบริจาคมหาบริจาค ๕ เหล่านี้ คือ บริจาคอวัยวะ ๑ บริจาคตน ๑ บริจาคทรัพย์ ๑ บริจาคภริยา ๑ บริจากราชสมบัติ ๑ โดยทำนองเดียวกับที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น เสด็จมาอย่างไร แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ก็เสด็จมาอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ยถา โลกมุหิ วิปัสสีอาทโย

สพฺพพญฺญาวุ มฺนโย อิชาคตา

ตถา อโย ส ยมฺนึปี อาคโต

ตถาคโต วุจฺจติ เตน จกฺขุมา

พระมุณีทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น

เสด็จมาสู่ความเป็นพระสัพพัญญูในโลกนี้

อย่างไร แม้พระศากยมุนีนี้ ก็เสด็จมา

เหมือนอย่างนั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มี

พระภาคเจ้าผู้มีพระจักขุ จึงชื่อว่า ตถาคต.

ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาเหมือนอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าตถาคต ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าตถาคต เพราะเสด็จไปเหมือนอย่าง
นั้นเป็นอย่างไร. ตอบว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น ซึ่งประสูติ
เดี๋ยวนั้น ครั้นประดิษฐานพระบาททั้งสองเสมอกันบนแผ่นดิน แล้วทรงหัน
พระพักตร์ไปทางทิศอุดร ย่างพระบาท ๗ ก้าวอย่างไร แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า
ของเราทั้งหลาย ก็เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต.
สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

มฺหุตฺตาชโตะ จ ควมฺปติ ยถา

สเมหิ ปาทะหิ สุตฺติ วสุทฺธุ

โส วกฺกมฺหิ สตุตฺต ปทานิ โคตฺตโน

เสตฺถิ ว จตุตฺถิ อานุชาเรยฺยํ มรฺดู

คณฺฐวณฺโณ โส สตุตฺต ปทานิ โคตฺตโม

ทิสสา วิโลเกสิ สมา สมฺมุตฺโต

อภฺยจุจฺจฺเปตฺติ คิริมพฺภุทฺธิริยิ

สีโห ยถา ปุพฺพตมฺพฺพนิฏฺฐิตो

พระพุทธเจ้าพระนามว่า ควัมปติ

ประสูติในบัดเดี๋ยวนั้น ทรงเหยียบแผ่นดิน

ด้วยพระบาททั้งคู่เสมอกัน ฉันใด พระ

โคดมน์นั้น ก็ฉันนั้น ทรงย่างพระบาทได้ ๗

ก้าว หมู่เทพพากันกันเสวตฉัตร ครั้นพระ-

องค์เสด็จไปได้ ๗ ก้าวแล้ว ทรงหยุด

เหลียวแลดูทิศสมาเสมอกันโดยรอบ ทรง

เปล่งพระวาจาประกอบด้วยองค์ ๘ เหมือน

ราชสีหีขึ้นอยู่บนยอดเขาฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าก็เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น จึงชื่อว่าตถาคต ด้วย
ประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรงรู้ลักษณะที่แท้จริง
เป็นอย่างไร. ตอบว่า พระองค์ทรงรู้สามัญลักษณะ พร้อมด้วยลักษณะของ
รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งปวง จริงแท้แน่นอน คือ ทรงบรรลุด้วยญาณคติ
ตรัสรู้ไม่ผิดพลาด เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต. สมดังที่ท่านกล่าวว่

สพฺเพถึ ปน ฌมมานิ สกสามญฺญลกขณิ

ตถเมวาคโถ ยสุมา ตสุมา นาโถ ตถาคโถ

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็น

นาคะ ทรงรู้สามัญลักษณะของตน แห่ง

ธรรมทั้งปวง แท้จริงทีเดียว ฉะนั้น

พระองค์จึงชื่อว่า ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงรู้ลักษณะที่แท้จริง
ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ธรรมที่แท้จริง
โดยความเป็นจริง เป็นอย่างไร. ตอบว่า อริยสัจ ๔ ชื่อว่า ธรรมแท้จริง.

สมดังที่ตรัสว่า จตุตทารีมานิ ภิกฺขเว ตถานิ อวิตถานิ อนญฺญ-

ถานิ กตมานิ จตุตทาริ อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ ภิกฺขเว ตถาเมตํ

อวิตถเมตํ อนญฺญถกเมตํ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้แน่นอน ไม่

เป็นอย่างอื่น ๔ อย่างเหล่านี้ ๔ อย่างเป็นไฉน คู่ก่อนภิกษุ ทุกข์นี้เป็นอริยสัจ

เป็นความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น. พึงทราบความพิสดารต่อไป พระผู้มี

พระภาคเจ้าตรัสรู้อริยสัจเหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าตถาคต เพราะตรัสรู้

ยิ่งซึ่งธรรมอันแท้จริง. เพราะ คต ศัพท์ ในที่นี้มีความว่าตรัสรู้ยิ่ง. พระผู้มี

พระภาคเจ้าชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ธรรมที่แท้จริง โดยความเป็นจริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรงเห็นความแท้จริง เป็นอย่างไร. ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ ทรงเห็นโดยอาการที่ปรุง ซึ่งรูปารมณ์อันมาทางจักขุทวาร ของสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ ในโลกธาตุ อันไม่มีประมาณในเทวโลก พร้อมด้วยมนุษย์โลก เมื่อทรงรู้ทรงเห็นอย่างนี้ ทรงจำแนกรูปารมณ์นั้น ด้วยอารมณ์น่าปรารถนาเป็นต้น หรือด้วยการได้บท ในเพราะ ทิฏฐะ สุตตะ มุตะ วิญญาตะ โดยนัยมีอาทิว่า รูปที่แสดงสีแสงอาศัย มหาภูตรูป ๔ เป็นไปกับด้วยความกระทบกระทั่ง มีสีเขียว สีเหลืองเป็น รูปารมณ์เป็นไฉน โดยชื่อมากมาย หรือโดย ๑๓ วาระ. หรือโดย ๕๒ นัย เป็นความจริงแท้ที่เดียว ไม่จริงไม่มี. ในเสียงเป็นต้น อันมาทางโสตทวาร เป็นต้น ก็มีนัยนี้. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ยัม ภิกขเว สเท-
วกสฺส โลกสฺส ฯเปฯ สเทวมนุสฺสตาย ทิฏฺฐัง สุตตํ มุตตํ วิญญาตํ ปตฺตํ
ปริยาลิตํ อนุวจิริตํ มนสา ตมทํ ชานามิ ตมทํ อภิญญาสี ตํ
ตถาคตสฺส วิทิตํ ตถาคตสฺส อูปฏฺฐาสิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา
รู้ยิ่ง อารมณ์ที่เห็น ที่ฟัง ที่รู้ ที่รู้ยิ่ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตามเที่ยวไปของ
โลกพร้อมกับเทวโลก ฯลฯ พร้อมด้วยเทวดาแลมนุษย์ ด้วยใจ อารมณ์นั้น
ตถาคตรู้แล้ว รู้ยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว แก่ตถาคต ได้ปรากฏแล้ว แก่ตถาคต. ด้วย
ประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรงเห็นความแท้จริง. พึง
ทราบความหมายของบทว่า ตถาคต ในอรรถว่า เห็นความแท้จริงในที่นี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรงสั่งสอนสิ่งที่แท้จริง เป็นอย่างไร. ตอบว่า ตลอดราตรีใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสรู้พระอนุตร-
สัมมาสัมโพธิญาณ ตลอดราตรีใด เสด็จปรินิพพาน ด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ
ในระหว่างนี้ คำสอนมีสุตตะ เคยยะเป็นต้นใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว

ในเวลาปริมาณ ๔๕ พรรษา ทั้งหมดนั้นบริสุทธิ บริบูรณ์ ย่ำยีความมัวเมาใน
ราคะเป็นต้น เป็นสิ่งจริงแท้แน่นอน เป็นเช่นเดียวกัน. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า ยมฺพจ จฺนุท รตฺตี ฯเปฯ ตถาคโถติ วุจฺจติ คู่ก่อนจนทะ
ราตรีใด ตถาคตตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ราตรีใด ตถาคตปรินิพพาน
ด้วยอนุปาทิสเสนิพพานธาตุ ในระหว่างนี้ ตถาคต กล่าวพูดชี้แจงคำสอนใด
ทั้งหมดนั้นเป็นความจริงแท้ ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ตถาคต.
คต ศัพท์ในที่นี้มีความว่า กล่าว. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรง
สั่งสอนสิ่งที่แท้จริง. อีกอย่างหนึ่ง การกล่าว ชื่อว่า อาคท อธิบายว่า คำพูด.
ฟังทราบพบสำเร็จในที่นี้ อย่างนี้ว่า ชื่อตถาคโต แปลง ท เป็น ต ในบทว่า
ตโถ อวิปริโต อาคโท อสฺส มีคำพูดจริงแท้ไม่แปรผัน.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรงกระทำแต่ความแท้
จริง เป็นอย่างไร. ตอบว่า จริงอยู่ ภายของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมอนุโลม
ตามวาจา แม้วาจาก่อนอนุโลมตามกาย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเป็น
ผู้พูดอย่างใด ทำอย่างนั้น และทำอย่างใด พูดอย่างนั้น เมื่อพระองค์เป็นอย่างนี้
วาจาเป็นอย่างใด แม้กายก็ไป คือ เป็นไปอย่างนั้น และกายเป็นอย่างใด
แม้วาจาก็เป็นอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต. ด้วยเหตุนี้พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ยถาวาที ภิกฺขเว ตถาคโถ ตถากาโร ตถาวาที
อิติ ยถาวาที ตถากาโร ยถากาโร ตถาวาที ตถิมา ตถาคโถติ วุจฺจติ
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตพูดอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด พูดอย่างนั้น
เพราะตถาคตพูดอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด พูดอย่างนั้น ฉะนั้นจึง
ชื่อว่า ตถาคต. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อตถาคต เพราะทรงกระทำแต่ความ
แท้จริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อตถาคต เพราะอรรถว่า ทรงครอบงำ
เป็นอย่างไร. ตอบว่า เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำภวัตคพรหมไว้

ในเบื้องบน ที่สุดเวจิไว้ในเบื้องล่าง ทรงครอบงำ สรรพสัตว์ในโลกธาตุนั้นหา
ประมาณมิได้ในเบื้องขวาง คุณของพระองค์ซึ่งหรือวัดไม่ได้ ด้วยศีลบ้าง สมาธิบ้าง
ปัญญาบ้าง วิมุติบ้าง วิมุติญาณทัสสนะบ้าง โดยแท้จริง พระองค์อันบุคคลซึ่ง
ไม่ได้ วัดไม่ได้ เป็นเทวดายิ่งกว่าเทวดา ไม่มีเทวดายิ่งกว่า เป็นท้าวสักกะยิ่ง
กว่าท้าวสักกะทั้งหลาย เป็นพรหมยิ่งกว่าพรหมทั้งหลาย สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า
สเทวเก ภิกขเว โลก ๆแปฯ สเทวมนุสฺสาย ตถาคโต อภิกฺข อภิกฺขโต
อณฺมตฺตอุทฺโต วสวตฺติ ตสฺมา ตถาคโตติ วุจฺจติ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ตถาคต เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีผู้ครอบงำได้ เห็นทุกสิ่งทุกอย่าง ยังสัตว์ให้อยู่ใน
อำนาจ ในโลกพร้อมกับเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมกับเทวดาและมนุษย์
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถาคต. นี้เป็นบทสำเร็จในข้อนี้ คำพูดก็เหมือนยา
เป็นเอื้องกรายแห่งเทศนา และเป็นการสะสมบุญ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้านั้นผู้มีอานุภาพมาก ทรงย้ายผู้กล่าวคัดค้านทั้งหมด และโลกพร้อมด้วย
เทวโลก คุณหมอยาปราบงูด้วยยาทิพย์ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ามีคำพูด
พิเศษตามที่กล่าวแล้ว จริงแท้ไม่แปรผัน ในการครอบงำชาวโลกทั้งปวง
เพราะเหตุนี้ ฟังทราบว่าเป็น ชื่อ ตถาคโต เพราะแปลง ท เป็น ต ด้วย
ประการฉะนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อ ตถาคต เพราะอรรถว่าทรงครอบงำ
ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อ ตถาคต เพราะรู้ คือ ตรัสรู้ด้วยความแท้จริง.
อธิบายว่า ชื่อตถาคต เพราะรู้ คือ หยั่งรู้โลกทั้งสิ้นด้วยตรีนปริญาอันแท้จริง.
ชื่อตถาคต เพราะละโลกสมุทัย (ค้นหาเป็นต้นเหตุให้เกิดโลก) ด้วยปหาน-
ปริญาอันแท้จริง. ชื่อตถาคต เพราะบรรลุโลกนิโรธ (ความดับต้นเหตุ
เป็นเหตุให้เกิดโลก) ด้วยการทำให้แจ้งอันแท้จริง. ชื่อตถาคต เพราะทรงไป

คือปฏิบัติโลกนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิบัติปฏิปทาให้ถึงความดับตัณหาเป็นเหตุให้เกิดโลก) ด้วยภวานาอันแท้จริง. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **โลก ภิกขเว ตถาคเตน อภิสมฺพทุโร ฯ** ๗. ๗. ๗. **ตสฺมา ตถาคโศติ วุจฺจติ** คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตตรัสรู้ยังถึงโลก ตถาคตแยกออกจากโลกแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตตรัสรู้ยังถึงโลกสมุทัย ตถาคตละโลกสมุทัยได้แล้ว ตถาคตตรัสรู้ยังโลกนิโรธ ตถาคตทำให้แจ้งโลกนิโรธแล้ว ตถาคตตรัสรู้ยังโลกนิโรธคามินีปฏิปทา ตถาคตเจริญโลกนิโรธคามินีปฏิปทาซัดแจ้งแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ตถาคตตรัสรู้ยังถึงสิ่งทั้งปวง ของเทวโลกพร้อมด้วยมนุษย์โลกนั้น จึงชื่อว่า **ตถาคต** ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อ ตถาคต ด้วยเหตุอื่นอีก ๘ ประการ คือ ชื่อตถาคต เพราะเสด็จมาเพื่อความแท้จริง. ชื่อตถาคต เพราะเสด็จไปเพื่อความแท้จริง. ชื่อตถาคต เพราะทรงตรัสรู้ความจริงแท้. ชื่อตถาคต เพราะเสด็จไปเหมือนอย่างนั้น. ชื่อตถาคต เพราะเป็นเหมือนอย่างนั้น. ชื่อตถาคต เพราะเป็นไปเหมือนอย่างนั้น. ชื่อตถาคต เพราะไม่เสด็จไปจากความแท้จริง. ชื่อว่าตถาคต เพราะความที่พระองค์เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะเสด็จมาเพื่อความแท้จริง เป็นอย่างไร. ตอบว่า มหาปฎิญาณอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นสุขเมธดาบส ได้บำเพ็ญอุกนิหารอันประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

อุกนิหารย่อมสำเร็จ เพราะถึงพร้อม

ด้วยธรรม ๘ ประการ คือ ความเป็น

มนุษย์ ๑ ความพร้อมด้วยเพศ ๑ เหตุ ๑

การเห็นพระศาสดา ๑ การบรรพชา ๑

การถึงพร้อมด้วยคุณ ๑ อธิการะ ๑ ความ

มีฉันทะ ๑

ดังนี้ ให้เป็นไปแล้ว ณ บาทมูลของพระที่ปึงกรทศพลว่าเราข้ามโลก
พร้อมทั้งเทวโลกแล้ว จักยังสัตว์ให้ข้ามบ้าง เราพ้นแล้วจักยังสัตว์ให้พ้นบ้าง
เราฝึกแล้ว จักให้สัตว์ฝึกบ้าง เราปลดปล่อยไปแล้ว จักให้สัตว์ปล่อยปล่อยบ้าง
เราปรินิพพานแล้ว จักให้สัตว์ปรินิพพานบ้าง ดังนี้. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

กิมเม เอเคน ทิณฺเณน ปุริเสน ทามทสุลินา
สพฺพพฺลยฺตุตํ ปาปฺปฺลิตฺวา สนฺตารสฺสุตํ สเทวํ
อิมินา เม อธิกาเรน ปุริเสน ทามทสุลินา
สพฺพพฺลยฺตุตํ ปาปฺปฺลิตฺวา ตาเรมิ ชนตํ พหุ
ลํ สารโสตํ จินฺทิตฺวา วิทฺธํ เสตฺวา ตโย ภเว
ชฺมมนาวํ สมารุญฺห สนฺตารสฺสุตํ สเทวํ
กิมเม อญฺญาตเวเสน ชฺมมํ กจฺจิกเตนิช
สพฺพพฺลยฺตุตํ ปาปฺปฺลิตฺวา พุทฺโธ หฺเสตฺลํ สเทเว

เราบรรลุลความเป็นพระสัมพัญญแล้ว
ประโยชน์อะไร ด้วยเราผู้เป็นบุรุษมีกำลัง
ใจ จะข้ามไปสู่เดียว จักยังมนุษย์พร้อม
ทั้งเทวดาให้ข้ามบ้าง.

เราบรรลุลความเป็นสัมพัญญแล้ว
เป็นบุรุษมีกำลังใจด้วยกุศลของเราจะ
ให้ชนเป็นอันมากข้ามบ้าง.

เราตัดกระแสสงสารได้แล้ว กำจัด
ภพ ๓ ได้แล้ว ขึ้นสู่เรือ คือ พระธรรม
ได้แล้ว จักให้มนุษย์พร้อมด้วยเทวดาข้าม
บ้าง.

**เราบรรลุลความเป็นพระสัพพัญญู
แล้ว ประโยชน์อะไร ด้วยเราผู้ทำให้แจ้ง
พระธรรมด้วยเพศที่ไม่มีใครรู้จัก จักเป็น
พระพุทธเจ้าในโลกนี้กับทั้งเทวโลก ดังนี้.**

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นโลกนาถ ไม่ทรงกล่าวให้ผิดมหาปฏิกุญยานัน
อัน เป็นเหตุแห่งการค้นคว้าพิจารณา และสมათานซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งธรรม
อันทำให้เป็นพระพุทธเจ้า แม้ทั้งสิ้น เพราะพระองค์ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ถ้วน
มีทานบารมีเป็นต้น โดยครบบริบูรณ์เป็นลำดับ ๕ ด้วยความเคารพตลอด
อสงไขยกับแสนมหากัป ทรงบริจาคมหาบริจาค ๕ มีบริจาคอวัยวะเป็นต้น
ทรงเพิ่มพูนอริยฐาน ๔ มีตั้งจาทรฐานเป็นต้น ทรงตั้งสมบุญสมภาร และ
ญาณสมภาร ทรงยังความเพียรในเบื้องต้น ประพฤติธรรมในเบื้องต้น ทรง
บอกรธรรม และทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระญาติเป็นต้น ให้ดียิ่งขึ้น
ทรงบรรลุพุทธริยาอันเป็นที่สุดอย่างยิ่ง แล้วจึงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพ
ญาณ ฉะนั้น มหาปฏิกุญยานันของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงจริงแท้ ไม่เป็น
อย่างอื่น ความไม่จริงแท้แม้เพียงปลายขนทรายย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า
พระองค์นั้น. จริงอย่างนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์เหล่านี้ คือ
พระทีปังกรทศพล พระโกณฑัญญะ พระสุมังคละ ฯลฯ พระกัสสปะ ทรงอุบัติ
แล้วตามลำดับ ได้พยากรณ์สุเมธดาบสนันว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงได้รับพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
๒๔ องค์อย่างนี้ ครั้นทรงได้รับอานิสงส์ที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้บำเพ็ญบารมี
ควรได้แล้วจึงเสด็จมา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต เพราะมา คือบรรลุ
ความเป็นผู้ตรัสรู้ยิ่งด้วยความจริงแท้ อันเป็นมหาปฏิกุญญาตั้งที่ได้กล่าวแล้วนั้น.
พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อตถาคตเพราะเสด็จมาเพื่อความแท้จริงด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าชื้อตถาคต เพราะเสด็จไปเพื่อความแท้จริง เป็นอย่างไร. ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นโลกนาถทรงเห็นหมู่มสัตว์ได้รับทุกข์ใหญ่ และความคับแค้น ทรงตั้งพระหฤทัยว่า ไม่มีใครอื่นจะเป็นที่พึ่งของหมู่มสัตว์นั้นได้ เท่านั้นซึ่งพ้นแล้วจากสังสารทุกข์นี้ จักให้หมู่มสัตว์นั้นพ้นบ้าง ดังนี้ จึงได้ทรงบำเพ็ญบารมียิ่งใหญ่ ด้วยพระมหากรุณา. ก็ครั้งทรงบำเพ็ญแล้ว ทรงชวนชวาย เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งสิ้นตามที่ทรงตั้งปณิธานไว้ ไม่ทรงห่วงใยร่างกาย และชีวิต ทรงบำเพ็ญทุกรกริยาที่ทำได้ยากอย่างยิ่ง ให้จิตเกิดความหวาดสะอุ้ง แม้ด้วยเหตุเพียงผู้อื่นได้ยินได้ฟังเข้า ทรงปฏิบัติโดยประการที่การปฏิบัติของพระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลาย อันจะเป็นส่วนแห่งการละ หรือจะเป็นส่วนแห่งความเศร้าหมอง หรือจะเป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่ ก็ไม่ใช่ ที่แท้ยังมีส่วนอันวิเศษยิ่งขึ้นไปอีก จึงทรงรวบรวมโพธิสมภาร ไม่ให้มีเหลือตามลำดับ แล้วบรรลुสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม. แต่เนิ่นทรงคอยตักเตือนผู้อื่นด้วยพระมหากรุณานั้น ทรงละความยินดีในความสงัดและความสุขคือความหลุดพ้นอันสงบอย่างยิ่ง ไม่ทรงคำนึงถึงความขย่งคูดุหมื่นและอาการผิดปกติที่ชนเหล่านั้นทำให้เกิดขึ้นในโลกอันมากด้วยชนพาล ทรงสำเร็จพุทธกิจไม่มีเหลือ โดยการแนะนำเวไนยชน. อาการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเข้าถึงด้วยพระมหากรุณาในสัตว์ทั้งหลาย ในพุทธกิจนั้น จักมีแจ้งข้างหน้า. พระมหากรุณาในสัตว์ทั้งหลายของพระโลกนาถผู้เป็นพระพุทธรเจ้า เป็นอย่างไร แม้ของท่านผู้เป็นพระโพธิสัตว์ก็เป็นอย่างนั้น เป็นของแท้จริง ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเป็นเช่นเดียวกันในสูตรทั้งปวง มีมหาภิณิหารกาลสูตร เป็นต้น และโดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงชื้อตถาคต เพราะเสด็จไป คือ ดำเนินไปเพื่อประโยชน์แก่โลกทั้งสิ้น ด้วยพระมหากรุณาอันแท้จริง มีรสเสมอกันในสรรพสัตว์อันไม่มีกำหนดแม้ ๓. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื้อตถาคต เพราะเสด็จไปเพื่อความแท้จริง ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ความแท้จริง เป็นอย่างไร. ตอบว่า อริยมรรคญาณ ๔ ชื่อว่า ความแท้จริง. จริงอยู่ อริยมรรคญาณเหล่านั้น ชื่อว่า แท้จริง ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่ผิดสภาวะ และลักษณะพร้อมด้วยรส ของอริยสัจ ๔ อันเป็นเหตุแห่งความเป็นไป การกลับไปและทั้งสองอย่างนั้น รวบรวมธรรมที่ควรรู้ไว้ทั้งหมดอย่างนี้ว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และของ ธรรมทั้งหลายเพื่อความเป็นไปโดยอาการไม่วิปริต อันได้แก่การไม่ลุ่มหลง และการตรัสรู้ในอริยมรรคญาณนั้น ซึ่งได้ด้วยการตัดขาดฝ่ายที่เศร้าหมอง ตรัสรู้ผูกพันสภาวะตามเป็นจริง อันมีวิภาคแห่งอริยมรรคญาณนั้นเป็นต้นว่า ทุกข์ มีการเบียดเบียน ปรุณแต่ง เผา แปรปรวน เป็นอรรธ สมุทัย มีการ ขวนขวายเป็นเหตุ พัวพัน ห่วงใยเป็นอรรธ นิโรธ เป็นเครื่องสลัดออก สกัด จากกิเลส ไม่ปรุณแต่งอมตะเป็นอรรธ มรรค นำออกไป เป็นเหตุ เป็นทัสสนะ เป็นอริบดี เป็นอรรธดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีผู้อื่นแนะนำ ทรงรู้คือ บรรลุ อริยมรรคญาณเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระ- ภาคเจ้าจึงชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ความแท้จริง.

มรรคญาณควรให้แจ่มแจ้งด้วยประการใด อปปฏิหัตถญาณ (ญาณที่ไม่- มีอะไรกระทบได้) จตุปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณคือปฏิสัมภิทา ๔) จตุเวสารัชช- ญาณ(ญาณคือเวสารัชชธรรม ๔) ปัญจคติปริจเฉทญาณ (ญาณคือกำหนดคติ ๕) ฉ อสาทธานญาณ (ญาณคืออสาทธานะ ๖) สัตตโพชฌังควิภาวนญาณ (ญาณ- คือทำให้แจ้งซึ่งโพชฌงค์ ๗) อัฏฐมัคคังควิภาวนญาณ ญาณคือทำให้แจ้ง ซึ่งองค์แห่งมรรค ๘) นवानุปฏิวิหารสมาปัตติญาณ (ญาณ คือการเข้าอนุปฏิ- วิหาร ๙) และ ทศพลญาณ (ญาณเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐) ของพระผู้-

มีพระภาคเจ้า ควรให้แจ่มแจ้งในกาล ๓. ในมรรคญาณนั้นควรรู้อย่างใด
อย่างหนึ่ง มีสภาวะกิจเป็นต้น มีที่อยู่พิเศษเป็นต้นและมีนามและโคตรอัน
เนื่องด้วยชั้นเป็นต้น ในชั้นธาตุอายุคนะที่เป็นอดีตอันแตกต่างกันมีเลวเป็น
ต้นของสัตว์ผู้แตกต่างกันมีความเลวเป็นต้น อันไม่มีประมาณในโลกธาตุอันไม่
มีประมาณ. อนึ่ง พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ข้องไม่มีอะไรกระทบ
แล้ว ในความวิเศษมี วรรณ สันฐานกลีรตและผัสสะเป็นต้นของรูปธรรม
อันเกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้น ๆ ในรูปธรรมทั้งหลายอันละเอียดยิ่ง ตั้งอยู่ภายใน
และอยู่ไกล อันเนื่องด้วยอนินทรีย์ ย่อมเป็นไปโดยประจักษ์ในที่ที่ทั้งปวงจุ
มะขามป้อมที่วางไว้บนฝ่ามือ. ญาณเหล่านี้ คือ ญาณในอนาคตและปัจจุบันก็
เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า อัปปฏิหตญาณในกาล ๓. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า
อัปปฏิหตญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะในส่วนของอดีต อนาคต ปัจจุบัน.
ก็ญาณเหล่านี้ ชื่อว่า จริงแท้ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่ผิดไปจากสภาวะลักษณะ
พร้อมด้วยรสแห่งธรรมทั้งหลายในญาณนั้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรล
ุญาณเหล่านี้ด้วยสยัมภูญาณ จึงชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงรู้ความจริงแท้
ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ปฏิสัมภิกามี ๘ อย่างคือ อัตถปฏิสัมภิกา (ปัญญาแตกฉาน-
ในอรรถ) ๑ รัชมปฏิสัมภิกา (ปัญญาแตกฉานในธรรม) ๑ นิรุตติปฏิสัมภิกา
(ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ) ๑ ปฏิภาณปฏิสัมภิกา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ) ๑.

ในปฏิสัมภิกา ๔ นั้น ญาณอันเป็นประเภทในอรรถเพื่อสามารถทำให้
แจ่มและกำหนดพร้อมด้วยลักษณะของประเภทแห่งอรรถ ชื่อว่า อัตถปฏิสัม-
ภิกา ญาณอันเป็นในธรรมเพื่อสามารถทำให้แจ่ม และกำหนดพร้อมด้วย
ลักษณะแห่งประเภทของธรรม ชื่อว่า รัชมปฏิสัมภิกา ญาณอันเป็นไปในการ

เข้าใจภาษา (เข้าใจพูด) เพื่อสามารถทำให้แจ้งและกำหนดพร้อมด้วยลักษณะ
ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา** ญาณอันเป็นไปในปฏิภาณ (ความเฉียบแหลม)
เพื่อสามารถทำให้แจ้งและกำหนดพร้อมด้วยลักษณะ แห่งประเภทของปฏิภาณ
ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ความรู้
ในอรรถ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** ความรู้ในธรรม ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิตา**
ความรู้ในอรรถ ในธรรม ในการเข้าใจภาษา ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา** ความ
รู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**. ก็ในอรรถปฏิสัมภิตานี้โดยย่อ
ผลของเหตุชื่อว่า อรรถ เพราะไม่มีทุกข์และเพราะควรถึงอย่างยิ่ง. แต่โดย
ประเภท ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ สิ่งใด ๆ ที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ๑ ความ
ดับกิเลส ๑ คำพูดที่มีประโยชน์ ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ ชื่อว่า อรรถ. ญาณ
อันเป็นประเภทในอรรถนั้นของผู้พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา**.
โดยย่อ ปัจจัยชื่อว่า ธรรม. เพราะปัจจัยนั้นย่อมจัด. ย่อมให้ประพาศและย่อมให้
บรรลุถึงประโยชน์นั้น ๆ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ธรรม. แต่โดยประเภท ธรรม
๕ อย่างเหล่านี้คือ ความเกิดแห่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ๑ เหตุ ๑ อริยมรรค ๑
คำที่เป็นภายิต ๑ กุศล ๑ ชื่อว่า ธรรม. ญาณอันเป็นประเภทในธรรมนั้นของ
ผู้พิจารณาธรรมนั้นชื่อ **ธัมมปฏิสัมภิตา**. แม้ข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ว่า ความรู้ใน
ทุกข์ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** ความรู้ในทุกข์สมุทัย ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิตา**
ความรู้ในทุกข์นิโรธ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินี
ปฏิบัติ ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า **ธัมมปฏิสัมภิตา**
ความรู้ในผลของเหตุ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** ธรรมเหล่าใด เกิดแล้ว เจริญ
แล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้ว ปราภฏแล้ว ความรู้ใน
ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** ธรรมเหล่านั้น เกิดแล้ว เจริญแล้ว
เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้วจากธรรมใด ความรู้ในธรรม

นั่น ชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้ในชราและมรณะ ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภิตา** ความรู้ในเหตุเกิดชราและมรณะ ชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้ในการดับชราและมรณะ ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภิตา** ความรู้ในปฏิบัติทำให้ถึงความดับชราและมรณะ ชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้ในชาติ ในภพ ในอุปทาน ในตัณหา ในเวทนา ในผัสสะ ในสพายตตนะ. ในนามรูป ในวิญญาณ ในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภิตา** ความรู้ในเหตุเกิดสังขารชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้ในการดับสังขาร ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภิตา** ความรู้ในปฏิบัติทำให้ถึงความดับสังขาร ชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภิตา** คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ธรรมคือ สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละ นี้ท่านเรียกว่า **สัมมปฏิสัมภิตา** ภิกษุนั้นย่อมรู้ความแห่งภยิตนั้น ๆ ว่านี้เป็นความแห่งภยิตนี้ ดังนี้ ท่านเรียกว่า **อตถปฏิสัมภิตา** กุศลธรรมทั้งหลาย เป็นไฉน คือ สมัยใด กามาวจรกุศลจิต ปรารภ รูปารมณฺ์ ฯลฯ สัมมารมณฺ์ สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นแล้ว สมัยนั้น ธรรมเป็นผัสสะ ไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ ความรู้ในกุศลธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภิตา** ความรู้ในวิบากของกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภิตา** เป็นอาทิ. ฟังทราบความพิสดารต่อไป.

ภาษาตามสภาพ คือ คำพูดที่เป็นจริง ในอรรถและในธรรมนั้น ความรู้อันเป็นประเภทของภาษาถิ่นของสัตว์ทั้งปวง ในการพูดภาษาตามสภาพ โดยภาษามคธว่า นี้เป็นภาษาตามสภาพ นี้มิใช่ภาษาตามสภาพดังนี้ ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภิตา**. ความรู้ในญาณของผู้พิจารณากระทำญาณ แม้ทั้งหมด อันเป็นไปแล้วโดยพิสดารด้วยโจรกิจ (ธรรมเป็นอารมณ์) ในญาณเหล่านั้น ตามที่กล่าวแล้วให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**. ปฏิสัมภิตาญาณ ๔ เหล่านี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุด้วยพระองค์เองจึงเป็นจริงแท้ แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่เป็นไปในอาการวิปริต โดยไม่ผิดในวิสัย

ของคนนั้น ๆ มีอรรถและธรรมเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงรู้ความแท้จริง แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ ทรงเห็น ทรงบรรลุ ตรัสรู้ยิ่งถึงข้อควรแนะนำทั้งปวงนั้น โดยอาการทั้งหมด. จริงดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสรู้อภิไญยธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตรัสรู้ปริไญยธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ปหัตตัพพธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรละ ตรัสรู้สังจิกัตตัพพธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตรัสรู้ภาเวตตัพพธรรม เพราะเป็นธรรมที่ควรทำให้เจริญ โดยที่สมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทวดา มารพรหมใด ๆ ไม่สามารถจะท้วงพระองค์ ด้วยความเป็นธรรมได้ว่า ธรรมเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้ายังไม่ได้ตรัสรู้ ดังนี้.

ข้อปหัตตัพพธรรม ได้แก่อนุปัตติธรรมทั้งปวง ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละได้แล้ว ณ โคนต้นโพธิ์ โดยไม่มีเหลือ ไม่มีกิจที่จะต้องทำยิ่งกว่า เพื่อละปหัตตัพพธรรมนั้นอีก. จริงดังนั้น กิเลสพันเครื่อง อันต่างด้วย โลกะ โทสะ โมหะ การใส่ใจวิปริต ความไม่ละอายใจ ความไม่กลัวบาป ความง่วงเหงาหาวนอน ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ การตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ เจ้าเล่ห์ โอ้อวด หัวดี แข็งดี ถือตัว ดูหมิ่นท่าน มัวเมา เลินเล่อ อุกุศลมูล ๓ ทุจริต ความจำผิด ๆ มลทิน วิตก ความ หลอกลวง การแสวงหา ตัณหา การแสวงหาผิด ๔ อย่าง อาสวะ เครื่องร้อยรัด โอชะ โยคะ (กิเลสเครื่องผูก) อคติ การยึดถือเพราะตัณหา นีวรณ ๕ ความเสื่อมเสียทางใจ การผูกพันทางใจ เหตุแห่งวิวาท ๖ อนุสัย (กิเลส นอนเนื่องอยู่ในสันดาน) ๗ มิจฉัตตะ ๘ อาฆาตวัตถุ (วัตถุทำให้อาฆาต) ๙ รากเง้าตัณหา อุกุศลกรรมบถ ๑๐ การแสวงหาไม่สมควร ๒๑ ทิฏฐิ ๖๒ ตัณหาวิปริต ๑๐๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงละ ทรงตัดขาด ทรงถอนได้

พร้อมด้วยวาสนา โดยที่สมณะ ฯลฯ หรือพรหมไร ๆ ไม่สามารถท้วง
พระองค์ ด้วยความเป็นธรรมได้ว่า กิเลสเหล่านี้พระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงละ
ไม่ได้ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงอันตรายิกธรรม อันต่างด้วยกรรมวิบาก
กิเลส การกล่าวโทษ การล่วงละเมิดอาชญา ว่าควรเพื่ออันตรายโดยส่วน-
เดียว โดยที่สมณะ ฯลฯ หรือพรหมไร ๆ ไม่สามารถท้วงพระองค์ได้ว่า
อันตรายิกธรรมเหล่านั้นไม่ควรเพื่ออันตรายโดยการเสพ. อนึ่ง พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์อย่างเยี่ยม มีอริยมรรคเป็น
อันดับแรก มี ๘ ส่วน เป็น ๓๗ ประเภท สงเคราะห์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา
เพื่อความสลัดออกจากวัฏทุกข์โดยไม่เหลือ ธรรมนั้นย่อมนำผู้ปฏิบัติออกจากวัฏ-
ทุกข์ โดยส่วนเดียว โดยที่สมณะหรือพรหมณ์ ฯลฯ หรือพรหมไร ๆ ไม่สามารถ
ท้วงพระองค์ โดยความเป็นธรรมได้ว่า ธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ที่พระ-
องค์ทรงแสดงไม่นำออกจริง ดังนี้. ดังที่มีผู้กล่าวว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทรงรู้ธรรมเหล่านั้น พระองค์มิได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้ จริงดังนี้. ฟังทราบ
ความพิสดารต่อไป. จตุเวสารัชชญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไปแล้ว
โดยอาการไม่วิปริต เพราะตรัสรู้ความจริงแท้ ของความวิเศษแห่งญาณปหานะ
และเทศนาของพระองค์ ชื่อว่า จริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น. พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงรู้ความจริงแท้ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง คติมี ๕ อย่าง คือ นิรยคติ ๑ ตีรจณานคติ ๑ เปตคติ ๑
มมนุษย์คติ ๑ เทวคติ ๑. ในคติ ๕ อย่างนั้น คติทั้งหมดนี้ คือ มหานรก
๘ ขุม มีสัตยชีวนรกเป็นต้น อุสสทนรก ๑๖ ขุม มีกุกกุลนรก เป็นต้น และ
โลกันตนรก ชื่อว่านรก เพราะไม่มีความชื่นใจ มีแต่ทุกข์โดยส่วนเดียว และ
ชื่อว่าคติ เพราะต้องไปด้วยกรรมของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อนิรยคติ.

แม้สัตว์นรกซึ่งมีคคือ ก็รวมอยู่ภายในนรกเหล่านั้น. สัตว์ทั้งหลายมีหนอน แมลง ตั๊กแตน งู นก สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น ชื่อติรัจจาน เพราะเป็น สัตว์ไปขวาง. ชื่อติรัจจานคคิ เพราะไปสู่ความเป็นเดียรัจจานนั่นเอง. ชื่อว่า เปตะ เพราะเปรตทั้งหลาย มีปรทัตตูปชีวิเปรต และนิชฌามัตถกิกเปรต เป็นต้น มีแต่ความหิวกระหายไป คือ ปราศจากความสุขสบาย มากไปด้วย ความทุกข์. ชื่อว่า เปตคคิ เพราะไปสู่ความเป็นเปรตนั่นเอง. แม้พวกอสูร มีกัญชिकासูรเป็นต้น ก็อยู่ภายในเปรตเหล่านั้น.

ผู้อยู่ในมหาทวีป ๔ มีชมพูทวีปเป็นต้น กับผู้อยู่ในทวีปเล็ก ๆ ชื่อว่า มนุษย์ เพราะเป็นผู้มีใจสูง. ชื่อว่ามนุษย์คคิ เพราะไปสู่ความเป็นมนุษย์นั่นเอง.

หมู่เทพ ๒๖ เหล่านี้ คือ ตั้งแต่เทพชั้นจาตุมหาราชิกา จนถึงเทพ ผู้ได้เนวส์ัญญาเนวส์ัญญาตนะ ย่อมเพลิดเพลิน คือเล่นกีฬา และรุ่งเรื่อง ด้วยฤทธาณาภาพของตน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เทวะ. ชื่อว่า เทวคคิ เพราะ ไปสู่ความเป็นเทวดาตนเอง.

ก็คคิเหล่านี้ เพราะความต่างกันของอุบัติภพ อันเกิดด้วยกรรมวิภูฏะ (ความหมุนเวียนแห่งกรรม) นั้น ๆ ฉะนั้น โดยเนื้อความได้แก่ วิบากขันธ และกฏัตตารูป (รูปเกิดแต่กรรม).

ในคคินั้น ญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเป็นไปโดยฐานะ โดยเหตุ ด้วยอำนาจเหตุผล การจำแนก และการกำหนดตามความสามารถว่า คคิชื่อนี้ ย่อมเกิดด้วยกรรมชื่อนี้. หมู่สัตว์เหล่านี้แตกต่างกัน โดยการจำแนกอย่างนี้ เป็นส่วนหนึ่ง เพราะกรรมนั้นแตกต่างกัน โดยการจำแนกอย่างนี้ ด้วยความ ต่างของปัจจัย. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **ปญจ โข อิมา สารีปุคฺต ๗เป๗ ตลฺย ปชานามิ** ความว่า คู่ก่อนสารีบุตร คคิ ๕ เหล่านี้แล คคิ ๕ เป็นโชน คคิ ๕ คือ นรก ๑ กำเนิดเดียรัจจาน ๑

เปรตวิสัย ๑ มนุษย์ ๑ เทวดา ๑ คู่ก่อนสารีบุตร เราสู้รบรอก เหตุที่สัตว์ไป
สู้รบรอก และทางปฏิบัติให้สัตว์ไปสู้รบรอก เราสู้รบรอกปฏิบัติตายไปแล้ว จะต้อง
เข้าถึงบาย ทุกติ วินิบาต นรกด้วย. ก็ญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านี้
ชื่อว่า เป็นญาณจริงแต่แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่ผิดพลาดด้วยความ
เป็นไปแห่งอาการวิปริตในวิสัยนั้น ๆ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต
เพราะตรัสรู้ความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง การประกาศความต่างกัน มีความเป็นผู้มีธาตุ คือ กิเลสน้อย
และธาตุคือกิเลสมากเป็นต้น ด้วยการตรัสรู้ถึงความขาดแคลน แห่งโยคะมีศรัทธา
เป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไปแล้วโดยอาการ ๕๐ นั้นเป็นพระปริชากำหนด
รู้ถึงความหย่อนและยิ่งของอินทรีย์ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า. สมดังที่ท่านกล่าว
ไว้ว่า บุคคลผู้มีศรัทธา เป็นผู้ที่มีธาตุคือกิเลสน้อย บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาเป็นผู้มี
ธาตุคือกิเลสมาก ดังนี้.

พึงทราบความพิสดารต่อไปนี้. อธิษาศัยเป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลาย
โดยนัยมีอาทิว่า บุคคลนี้มีธาตุคือกิเลสน้อย บุคคลนี้เป็นสัตตตทิกุฐิ บุคคลนี้
เป็นอุจเจททิกุฐิ บุคคลนี้ตั้งอยู่ในขันตอันเป็นอนุโลม (ผ่อนผัน) บุคคลนี้
ตั้งอยู่ในยถาทุตตญาณ (กำหนดรู้ตามความเป็นจริง) บุคคลนี้เป็นกามาสยะ
(มีอธิษาศัยไปในกาม) บุคคลนี้ไม่มีอธิษาศัยไปในเนกขัมมะเป็นต้น บุคคลนี้
เป็นเนกขัมมาสยะ (มีอธิษาศัยมุ่งไปในการออกจากกาม) บุคคลนี้ไม่มีอธิษาศัย
ไปในกามเป็นต้น และโดยนัยมีอาทิว่า กามราคะของบุคคลนี้จัดมาก แต่ไม่
มีปฏิฆะ (ความคับแค้น) เป็นต้น ปฏิฆะของบุคคลนี้แรงมาก แต่ไม่มีกามราคะ
เป็นต้น บุญญาภิสังขาร (สภาพตกแต่งบุญ) ของบุคคลนี้ยิ่ง อปบุญญาภิสังขาร
(สภาพตกแต่งบาป) อเนญชาภิสังขาร (สภาพตกแต่งความไม่ห้วนไหว) ไม่ยิ่ง

อปฺปญฺญาภิสังขาร ของบุคคลนี้ยัง บุญญาภิสังขาร อเนญฺชาภิสังขาร ไม่ยิ่ง
อเนญฺชาภิสังขารของบุคคลนี้ยัง บุญญาภิสังขาร อปฺปญฺญาภิสังขาร ไม่ยิ่ง
กายสุจิริต วิจิสุจิริต มโนสุจิริตของบุคคลนี้ยัง บุคคลนี้น้อมไปในความเลว
บุคคลนี้น้อมไปในความประณีต บุคคลนี้ประกอบด้วยอวารณกรรม บุคคลนี้
ประกอบด้วยอวารณกิเลส บุคคลนี้ประกอบด้วยอวารณวิบาก บุคคลนี้ไม่
ประกอบด้วยอวารณกรรม บุคคลนี้ไม่ประกอบด้วยอวารณกิเลส บุคคลนี้ไม่
ประกอบด้วยอวารณวิบาก นั้น เป็นอาศยานุสยญาณ (ปรีชากำหนดรู้ธัมมัญญะ
และกิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดาน) ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไปแล้วโดย
อาการ ประกาศให้แจ้งตามความเป็นจริง.

พระบาลีมีอาทิว่า อิธ ตถาคโต สตุตฺตานํ อสยํ ชานาติ
อนุสยํ ชานาติ จริตํ ชานาติ อธิมุตฺติ ชานาติ ภพฺพาภพฺเพ
สตุตฺเต ชานาติ ความว่า พระตถาคตในศาสนานี้ ทรงรู้ธัมมัญญะ ทรงรู้
กิเลสอันนอนเนื่องในสันดาน ทรงรู้จิริต ทรงรู้อธิมุตติ (ความมุ่งหมาย)
ของสัตว์ทั้งหลาย ทรงรู้ภพสัตว์ และอกภพสัตว์ทั้งหลาย ท่านกล่าวหมายถึง
อาศยานุสยญาณ. ยมกปาฏิหาริยญาณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีการกระทำ
หลายอย่าง และการเนรมิตด้วยฤทธิ์อันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น ปราภฏเป็นกองไฟ
และท่อน้ำ ออกจากพระวรกายเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องหน้า และเบื้องหลัง
จากพระเนตรขวาซ้าย จากพระกรรม พระนาสิก จะงอยพระอังสา พระปรัศวี
พระหัตถ์และพระบาท และจากขุมพระโลมาในระหว่างนิ้วพระหัตถ์ และ
พระบาท. พระบาลีมีอาทิว่า อิธ ตถาคโต ยมกปาฏิหาริยํ กโรติ ฯเปฯ
อุทฺทธารา ปวตฺตติ ความว่า พระตถาคตในศาสนานี้ ทรงการทำยมก-
ปาฏิหาริย์ อันไม่ทั่วไปด้วยสาวกทั้งหลาย กองไฟพุ่งขึ้นจากพระวรกาย
เบื้องบน ท่อน้ำพุ่งจากพระวรกายเบื้องล่าง กองไฟพุ่งขึ้นจากพระวรกาย

เบื้องล่าง ท่อน้ำพุ่งจากพระวรกายเบื้องบน ดังนี้ ท่านกล่าวหมายถึง
ยมกปาฏิหาริย์.

ญาณคือพระมหากรุณาสมบัติ อันเป็นปัจจัยหยั่งลงสู่พระมหากรุณา
ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นไปแล้วโดยนัยต่าง ๆ ด้วยมีพระประสงค์จะนำ
หมู่สัตว์ ซึ่งถูกทุกข์และกรรมมากมายมีราคะและชาติเป็นต้น เบียดเบียนออกไป
จากทุกข์และกรรมนั้น เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่าญาณคือพระมหากรุณาสมบัติ
ของพระตถาคตเป็นไฉน ท่านได้จำแนกไว้โดยอาการ ๘๘ อย่าง โดยนัยมีอาทิ
ว่าพระมหากรุณาหยั่งลงในสัตว์ทั้งหลาย ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ
ทรงเห็นด้วยอาการมาก. พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น
เป็นไปต่อเนื่อง เพียงทรงหวังเพื่อสามารถให้รู้ถึงธรรมชาติเพียงใด สังขตธรรม
และอสังขตธรรมเป็นต้นเพียงใด ทั้งหมดนั้นโดยอาการทั้งปวง เว้นคำชี้แจง
ผู้อื่น ชื่อสัตัพัญญตญาณ เพราะตรัสรู้สังขตธรรมอสังขตธรรมและสมมติตั้ง
โดยตลอดทุกเมื่อ ท่านเรียกว่า อนาวรณญาณ หมายถึงความเป็นไปอันไม่ข้อง
เพราะหมอดาวรณในสิ่งนั้น. นี้เป็นสังเขปในเรื่องนี้ ส่วนความพิสดารจักมี
ข้างหน้า อสาศรณญาณ ๖ อย่าง ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านี้ ชื่อว่า
จริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่คิดพลาดแห่งวิสัย ตามความสามารถ
โดยไม่เป็นไปในอาการวิปริต พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะ
ทรงรู้ความจริงแท้ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ญาณประกาศโพชฌงค์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นไปแล้วโดย
สรุปอย่างนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ คือ สติสัมโพชฌงค์ ๑
ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑ วิริยสัมโพชฌงค์ ๑ ปีติสัมโพชฌงค์ ๑ ปัสสัทธิ-
สัมโพชฌงค์ ๑ สมาธิสัมโพชฌงค์ ๑ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๑ ดังนี้ โดย
สามัญลักษณะอย่างนี้ว่า ธรรมสามัคคีมีสติเป็นต้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่อ

อันตรายทั้งหลายไม่น้อย มีความหุดหู่ ฟุ้งซ่าน การห้วงเหนียว ประกอบ ความเพียรมุ่งแต่ความสุข และทำคนให้ลำบาก ยึดมั่นความเห็นว่าเป็นตน ชาดสูญ ความเห็นว่าเป็นตนใด อริยสาวกตื่น คือ ลุกขึ้นจากความหลับคือกิเลส แห่งตลอดอริยสัจ ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ด้วยธรรมสามัคคีใด ธรรมสามัคคีนั่นท่านเรียกว่า โโพธิ (ความตรัสรู้) ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะ เป็นองค์แห่งธรรมสามัคคีอันเป็นเหตุตรัสรู้นั้น อริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรม สามัคคีตามที่กล่าวแล้ว ท่านก็เรียกว่า โโพธิ ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็น องค์แห่งการตรัสรู้นั้น ดังนี้. โดยลักษณะอันพิเศษอย่างนี้ว่า สติสัมโพชฌงค์ มีการเข้าไปตั้งไว้เป็นลักษณะ ชัมมวิจยสัมโพชฌงค์ มีการสอดส่องธรรมเป็น ลักษณะ วิริยสัมโพชฌงค์ มีการประคองไว้เป็นลักษณะ ปีติสัมโพชฌงค์ มีการแผ่ไปเป็นลักษณะ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มีความสงบเป็นลักษณะ สมภาสิ- สัมโพชฌงค์มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีการพิจารณา เป็นลักษณะดังนี้ โดยแสดงความเป็นไปในขณะเดียวกัน ด้วยเป็นอุปการะ ของกันและกันแห่งโพชฌงค์ ๗ โดยนัยมีอาทิว่า ในโพชฌงค์เหล่านั้น สติ- สัมโพชฌงค์เป็นใจ ภิภุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีสติประกอบปัญญารู้รอบ- ตอบ คือ สติอย่างยิ่ง ระลึกถึงตามระลึกถึงแม้สิ่งที่ทำ แม้คำที่พูดไว้นาน แล้วได้ ดังนี้ โดยแสดงวิสัย การทำให้แจ้งและความเป็นไปแห่งโพชฌงค์ เหล่านั้นโดยนัยมีอาทิว่า ในโพชฌงค์ ๗ เหล่านั้น สติสัมโพชฌงค์เป็นใจ สติมีอยู่ในธรรมทั้งหลายในภายใน สติมีอยู่ในธรรมทั้งหลายในภายนอก ดังนี้ โดยแสดงวิธีเจริญโดยนัยมีอาทิว่า คู่ก่อนภิภุทั้งหลาย ภิภุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ อาศัยความสงบ อาศัยความปราศจากโรค อาศัยความ ดับค้นหา น้อมไปในความเสียดละดังนี้ โดยอาการต่าง ๆ อย่างนี้ โดยจำแนก ออกถึงเก้าหมื่นหกพันนัย มีอาทิว่า โพชฌงค์ ๗ เป็นใจ สมัยใด ภิภุใน

ธรรมวินัยนี้เจริญมาน ๗๗ สมัยนั้น โภชณงค์ ๗ คือ สติสัมโภชณงค์ ๗๗ อุเบกขาสัมโภชณงค์ ย่อมเกิด ในโภชณงค์ ๗ นั้น สติสัมโภชณงค์เป็นใจน คือ สติ อนุสติ ดังนี้ ชื่อว่า เป็นญาณจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น เพราะกล่าวไม่ผิดความนั้น ๆ. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่าตถาคต เพราะตรัสรู้ ความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าตถาคต เพราะตรัสรู้ คือ บรรลุ ญาณอันแท้จริง ด้วยอำนาจแห่งปัญญาวิเศษอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น มีประเภท ไม่มีที่สุดและหาประมาณมิได้ มีสติปัญญา สัมมปธานและญาณอันทำให้แจ้ง เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้วโดยสรุปอย่างนี้ว่า ในอริยสัจ ๔ นั้น อริยสัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นใจน อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล คือ สัมมาทิฎฐิ ๗๗ สัมมาสมาธิ ดังนี้ โดยสามัญลักษณะอย่างนี้ว่า ชื่อว่า อริยะ เพราะ ไกลจากกิเลสทั้งปวง เพราะทำความเป็นอริยะ และเพราะได้อริยผล ชื่อว่า อัญจกิกะ (มีองค์ ๘) เพราะอริยะมี ๘ อย่าง อละเพราะเป็นเหตุโดยส่วนเดียว เพื่อบรรลุถึงนิพพาน ชื่อว่า มรรค เพราะทำลายกิเลสให้สิ้นไป ผู้หวังประโยชน์ แสวงหา หรือแสวงหาพระนิพพานด้วยตนเอง ดังนี้ โดยลักษณะวิเศษอย่างนี้ว่า สัมมาทิฎฐิ มีการเห็นชอบเป็นลักษณะ สัมมาสังกัปปะมียกจันชอบเป็นลักษณะ สัมมาวาจา มีการกำหนดชอบเป็นลักษณะ สัมมากัมมันตะ มีการสร้างสรรค์ ชอบเป็นลักษณะ สัมมาอาชีวะ มีความผ่องใสชอบเป็นลักษณะ สัมมาวายามะ มีการระคองไว้ชอบเป็นลักษณะ สัมมาสติ มีการตั้งไว้ชอบเป็นลักษณะ สัมมาสมาธิ มีความไม่ฟุ้งซ่านชอบเป็นลักษณะ ดังนี้ โดยการจำแนกหน้าที่ อย่างนี้ว่า สัมมาทิฎฐิ ละมิจฉาทิฎฐิกับกิเลสอันเป็นข้าศึกของตนแม้อื่น กระทำ พระนิพพานให้เป็นอารมณ์ และเห็นสัมปยุตธรรมโดยความไม่ลุ่มหลงด้วยการ กำจัดโมหะอันปกปิดพระนิพพานนั้น แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็เหมือนกัน

ละมิจจาสังกัปปะเป็นต้น กระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ และกระทำการยกขึ้นชอบ การกำหนด การสร้างสรรค์ ความผ่อนคลาย การประคอง การตั้งไว้ การตั้งมั่น แห่งสหชาตธรรมทั้งหลาย ดังนี้ โดยจำแนกความเป็นไปในภาคต้นและภาคหลัง อย่างนี้ว่า สัมมาทิฏฐิในภาคต้น มีขณะต่าง ๆ กัน มีอารมณ์ มีทุกข์เป็นต้น ต่างหากในกาลแห่งมรรค มีขณะอันเดียวกัน กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยกิจย่อมาได้ชื่อ ๔ อย่าง มีอาทิว่า รู้ในทุกข์ดังนี้ แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้น ในภาคต้นก็มี ขณะต่าง ๆ กัน มีอารมณ์ต่าง ๆ กัน ในกาลแห่งมรรคมีขณะ อันเดียวกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน ในอริยมรรคเหล่านั้น สัมมาสังกัปปะโดย กิจย่อมาได้ชื่อ ๓ อย่าง มีอาทิว่า ความดำริในการออกจากกาม ดังนี้ อริยมรรค ๓ มี สัมมาวาจาเป็นต้น มีจำแนกเป็นอาทิว่า เจตนาเป็นเครื่องเว้นจากพุดเท็จ ดังนี้ เป็นวิริติบ้าง เป็นเจตนาบ้าง ในขณะแห่งมรรคเป็นวิริติ สัมมาวาจา และสัมมาสติโดยกิจย่อมาได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจสัมมปฺปธานและสติปฏฺฐาน แต่สัมมาสมาธิ แม้ในขณะแห่งมรรคก็ต่าง ๆ ด้วยปฐมฌานเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปแล้ว เหมือนอย่างนั้นเป็นอย่างไร. ตอบว่า การเกิด การตรัสรู้ การประกาศธรรมวินัย อนุปาติเสสนิพพานธาตุของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหมือนอย่างนั้น. ถามว่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ตอบว่า การเกิดเป็นต้นเหล่านั้น อันพระโลกนาถปรารธนาแล้วและพระพุดติแล้ว ซึ่งประโยชน์ใด เป็นความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่นโดยประพุดติประโยชน์ไม่วิปริต เพราะพุดไม่ผิด เพื่อให้ประโยชน์นั้นสำเร็จโดยส่วนเดียว จริงดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านี้เป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญเหตุแห่งความเป็นพระพุทฺธเจ้าทั้งหมด มีการบำเพ็ญสมมติงสภารมี

เป็นต้น ดังได้กล่าวแล้วประทับอยู่ ณ ชั้นดุสิตบุรี พวกเทพในหมื่นจักรวาล ได้สดับพุทธโกลาหลจึงประชุมร่วมกันเข้าไปเฝ้ากราบทูลวิงวอนว่า

กาโลโภ เต มหาวีร อุปปชช มาตุจฺจฺฉิย

สเทวํ คารยนฺโต พุชฺฌสฺสุ อนตํ ปทํ

ข้าแต่พระมหาวีระ ถึงเวลาแล้วที่

พระองค์จะเสด็จอุบัติ ในพระครรภ์พระ-

มารดา ขอพระองค์ทรงยังเทวดาพร้อมด้วย

มนุษย์ให้ข้ามพ้น ตรัสรู้อมตบพเถิด

ดังนี้ บุพนิมิตเกิดแล้ว ทรงตรวจดูมหาวิโลกนะ ๕ ทรงดำริว่า บัดนี้ เราจักเกิดในกำเนิดมนุษย์แล้วจักตรัสรู้ดังนี้ ทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของ พระมหามายาเทวีในสากยราชตระกูลในวันเพ็ญเดือน ๘ เหล่าเทวดาและมนุษย์ ต่างพากันดูแลรักชาติตลอด ๑๐ เดือน ครั้นถึงเวลาใกล้รุ่งในวันเพ็ญเดือน ๖ ก็ทรงประสูติ ในขณะที่ประสูติบุพนิมิต ๓๒ ประการ ได้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ เหมือนในขณะถือปฏิสนธิ. โลกธาตุหนึ่งหมื่น สะเทือน สะท้าน หวั่นไหว. แสงสว่างหาประมาณมิได้ แผ่ซ่านไปในหมื่นจักรวาล คนตาบอดก็ได้เห็น เหมือนประสงคัจจะดูสิริอันหาประมาณมิได้. คนหูหนวกก็ได้ยินเสียง คนใบ้ ก็คุยกันได้ คนค่อมก็ตัวตรง คนเปลี้ยก็เดินได้สรรพสัตว์ที่ถูกจองจำ ก็พ้น จากเครื่องจองจำด้วยข้อคาเป็นต้น ไฟในนรกทั้งหมดดับ ความหิวกระหาย ในเปรตวิสัยสงบ ภัยมิได้มีแก่เดียรรัจจานทั้งหลาย โรคของสรรพสัตว์ สงบ สรรพสัตว์พุดจាន่ารัก มีาร้องด้วยเสียงไพเราะ ช้างส่งเสียงกระหิม สรรพดุริยางค์บรรเลงเสียงกังวานขึ้นเอง เครื่องประดับมีสวามข้อมือ เป็นต้น ของมนุษย์ทั้งหลาย ไม่ประยุตต์กันเลย ยังเปล่งเสียงออกมาอย่าง

ไพบราเอ. ทั่วทุกทิศสว่างไสว ลมพัดเย็นอ่อน ๆ ทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดความ
ความสุข. ฝนตกในเวลามิใช่กาล น้ำพุ่งจากแผ่นดินไหลไป นกทั้งหลาย
ไม่บินไปทางอากาศ. แม่น้ำไม่ไหลเอ่ออยู่กับที่ น้ำในมหาสมุทรมิรสหวาน.
เมื่อดวงอาทิตย์ลับไปแล้ว ยังส่องแสงสว่างอยู่ ความสว่างทั้งหมดโชติช่วงใน
อากาศ. หมู่เทพทั้งหมดที่เหลือ เว้นอรุปาวจรเทพและสัตว์นรกทั้งหมด ได้
ปรากฏรูปให้เห็น. ต้นไม้ ฝาประตู และหินเป็นต้น ก็กั้นไว้ไม่ได้. สัตว์
ทั้งหลายไม่มีจิตอุปบัติ. กลิ่นทิพย์ฟุ้งเคลือบอบอวล ขจัดกลิ่นที่ไม่น่าปรารถนา
ทั้งหมด. ต้นไม้มีผลทุกชนิดก็ออกผลสมบูรณ์ มหาสมุทรก็คายไปด้วย
ดอกบัว ๕ ชนิดเต็มไปทั้งหมด บรรดาดอกไม้ทุกชนิด ทั้งที่เกิดบนบกและ
เกิดในน้ำก็บานสะพรั่ง. ขันรูปทุม (บัวกอ) ก็บานสะพรั่งที่กอ สาขาปทุม
(บัวก้าน) ก็บานสะพรั่งที่ก้าน ลดาปทุม (บัวเถา) ก็บานที่เถา ทัณฑ-
ปทุม (บัวลำต้น) ก็เจาะพื้นดิน แผ่นหินโผล่ออกมา มีใบตั้งร้อย
หลุมอยู่เบื้องบน ๆ. โอลัมพกปทุม (บัวห้อยย้อย) ก็เกิดบนอากาศ. ฝน
ดอกไม้ก็ตกไปโดยรอบ บนอากาศคนตรีทิพย์ก็บรรเลงกระหิม หมื่นโลกธาตุ
ทั้งสิ้น มีพวงมาลาอย่างเดียวกัน คุงช่อมาลาที่ร้อยห้อยไว้ คุงก้ามลาที่มัด
วางไว้ และคุงแท่นมาลาที่ประดับตกแต่งไว้ ได้มีพัควาลวิชนีคลี่ออก อบ
ด้วยกลิ่นดอกไม้และกลิ่นรูป คุงดงามยิ่งนัก. อนึ่ง บุพนิมิตเหล่านั้นได้เป็น
นิมิตแห่งการบรรลุคุณวิเศษไม่น้อย ที่พระโพธิสัตว์บรรลุแล้วในเบื้องบน.
เพราะปรากฏความอัศจรรย์ไม่น้อยอย่างนี้ การเกิดที่พระโพธิสัตว์นั้นปรารถนา
ประโยชน์อันใดไว้ ก็ได้เป็นความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น เพื่อความ
สำเร็จอภิสัมโพธิญาณนั้นโดยส่วนเดียว. อนึ่ง พวกพ้องที่ควรแนะนำเพื่อการ
ตรัสรู้ ที่ชื่อพุทธเวไนยนั้นทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงแนะนำด้วย
พระองค์เองทั้งนั้น โดยไม่มีเหลือเลย มิใช่สาวกแนะนำ สาวกเวไนย และ

ธรรมเวไนย แม้เหล่านั้นอันพระสาวกเป็นต้น แนะนำแล้วก็ยอมเข้าถึงและ
จักเข้าถึงข้อแนะนำ ด้วยประการฉะนี้. การตรัสรู้อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ปรารถนาประโยชน์อันใดไว้ การตรัสรู้อย่างเพื่อความสำเร็จประโยชน์นั้นโดย
ส่วนเดียว เป็นความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง การตรัสรู้อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้อย่าง
ซึ่งสภาวะแห่งปัญญาธรรมที่ควรตรัสรู้ โดยไม่เหลือไม่วิปริต ด้วยพระญาณของ
พระองค์อันเกี่ยวเนื่องเพียงนี้ ก็คมระฆังป้อมที่วางไว้บนฝ่ามือฉะนั้น ดังนี้
ก็เป็นความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ตรวจดูวิธีที่ควรแสดงอย่างนั้น ๆ แห่งธรรมเหล่านั้น ๆ และอริยาคัย กิเลส
อันนอนเนื่องอยู่ในสันดาน และความพอใจในความประหลาดของสัตว์เหล่า
นั้น ๆ ไม่ทรงละความเป็นธรรม ไม่ทรงเร่งรีบให้เป็นไปเพียงโภหาร ทรง
ประกาศความเป็นธรรม ทรงปราศสอนตามความผิด ตามอริยาคัย และตาม
ความเป็นธรรม ทรงแนะนำแล้ว เวไนยสัตว์ทั้งหลาย ให้เวไนยสัตว์บรรลุถึง
อริยภูมิ. แม้การประกาศธรรมวินัยของพระองค์ เพื่อความสำเร็จประโยชน์นั้น
และเพื่อความเป็นไปตามเป็นจริง ก็เป็นความจริงแท้แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุ อมตมหานิพพานธาตุ อันยังมี
เบญจขันธ์อยู่ พ้นจากสภาวะที่เป็นรูปและไม่เป็นรูป มีผัสสะ เวทนาเป็นต้น
ล่วงสภาวะแห่งโลก เพราะไม่มีการแตกทำลาย ไม่มีแสงสว่างด้วยอะไร ๆ
เพราะไม่มีเกี่ยวข้อง เว้นจากภาวะมิลลิตเป็นต้น เพราะไม่มีแสงสว่างนั่นเอง
ไม่มีที่อาศัย ไม่มีอารมณ์ ท่านเรียกว่า อนุปาทิสเสสบบัง เพราะไม่มีแม้เพียง
กิเลสแห่งการยึดถือเป็นต้น อันได้แก่ขันธ์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงข้อนี้ จึงตรัสว่า **อตุลิติ ภิกขเว**
ตทายนัน ฯลฯ **เอเสวนุโต ทุกขสุต** ความว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

ในอายตนะที่มีอยู่ ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีอากาศาณัญจายตนะ วิญญาณัญ-
จายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัณญานาสัณญายตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มี
โลกหน้า และไม่มีพระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
เราไม่กล่าวถึงการมา การไป การตั้งอยู่ การจุติ การอุปบัติ การไม่มีที่
อาศัย การไม่เป็นไป การไม่มีอารมณ์นั้นแล นี้แลที่สุดแห่งทุกข์. การดับ
อุปาทานขันธทั้งหลายทั้งปวง การสงบสังขารทั้งปวง การสละกิเลสทั้งปวง
การสงบทุกข์ทั้งปวง การถอนอาลัยทั้งปวง การตัดขาดวิญญูะทั้งปวง อมต-
มทานิพพานธาตุ นั้นมีลักษณะสงบโดยสิ้นเชิง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า จริงแท้
แน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น ไม่ว่าในกาลไหน ๆ เพราะไม่ผดสภาวะตามที่กล่าว
แล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อ ตถาคต เพราะเสด็จไป เสด็จเข้าถึง เสด็จถึง
ทรงปฏิบัติ คือบรรลูลิขิตเป็นต้นเหล่านี้ เหมือนอย่างนั้น. พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะเสด็จไปเหมือนอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะเป็นอย่างนั้น คือ
อย่างไร. ตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในก่อนเป็นอย่างใด แม้
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็เป็นอย่างนั้น. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ท่านอธิบายไว้ว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น เป็นอย่างไร โดยย่อ คือ ด้วยมรรคศีล
ผลศีล โลกียศีล โลกุตระศีลแม้ทั้งหมด ด้วยมรรคสมาธิ ผลสมาธิ โลกีย-
สมาธิ โลกุตระสมาธิแม้ทั้งหมด ด้วยมรรคปัญญา ผลปัญญา โลกียปัญญา
โลกุตระปัญญาแม้ทั้งหมด ด้วยสมาบัติวิหารธรรมสองล้านสี่แสน ที่ทรง
ปฏิบัติตามทุก ๆ วัน ด้วยตทังควิมุตติ วิกขัมภนวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิ-
ปัสสัทธิวิมุตติ นิสสรณวิมุตติ แต่โดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้นเป็น
อยู่ใด ด้วยอานุภาพอันเป็นอินไตย ไม่มีที่สุดประมาณไม่ได้ ด้วยคุณคือ
ที่รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายก็เป็นอย่างนั้น.

อันที่จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งปวง มีความต่างกันด้วยความต่างกัน ๕ ประการเหล่านี้ คือ ความต่างกันด้วยอายุ ๑ ความต่างกันด้วยขนาดพระวรกาย ๑ ความต่างกันด้วยตระกูล ๑ ความต่างกันด้วยการบำเพ็ญกุศลกิริยา ๑ ความต่างกันด้วยพระรัศมี ๑. แต่ไม่มีความต่างกันไร ๆ ในวิสุทธิ มีศีลวิสุทธิเป็นต้น และในคุณที่พระองค์ทรงแทงตลอด ในการปฏิบัติสมณะและภavana. ที่แท้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะเหล่านั้น ไม่ต่างกัน และกันคุดทองคำที่แตกในท่ามกลาง. เพราะฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในก่อนเป็นอย่างใด แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ก็เป็นอย่างนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า ตถาคต เพราะเป็นเหมือนอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง คต ศัพท์ในบทว่า ตถาคโต นี้ มีความว่า วิชระ. แต่ชาวโลกกล่าวคตศัพท์ ประกอบด้วยวิหคศัพท์ ลงในอรรถว่า ประการ.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะทรงเป็นไปเหมือนอย่างนั้น เป็นอย่างไร. ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะมีการถึง การไป การดำเนินไป คือความเป็นไปทางกาย วาจา และจิต เหมือนอย่างนั้นตามความชอบใจ เพราะประกอบด้วยอิทธานุภาพอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น เพราะได้อนาวรณญาณเพื่อการปฏิบัติบริมมีชั้นอุกฤษฏ์ แห่งอตตปฏิสัมภิตาเป็นต้น และเพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีการกระทบกระทั่งในที่ไหน ๆ ในความเป็นไปทางกายเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อตถาคต เพราะเป็นไปเหมือนอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ไปจากความจริงแท้เป็นอย่างไร. ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า อตตะ เพราะพระองค์ไม่มีการไป. กล่าวคือความเป็นไปอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความจริงแท้ นั้น ในการสำเร็จโพธิสมภาร. ก็ความไม่ไปของพระองค์นั้นนั้น ไม่วิปริต ในการบำเพ็ญทานเพื่อจะจัดความ

ตระหนี่เป็นต้น ด้วยพระญาณอันเป็นไปโดยนัยมีการพิจารณาโทษและอานิสงส์เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า **ตถาคต** เพราะไม่ไปจากญาณอันจริงแท้. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อ **อคตะ** เพราะไม่มีการไปในคติ ๕ กล่าวคือ ความเป็นไปในการปรุ่งแต่งกิเลส หรือความเป็นไปแห่งขันธ. ความไม่ไปของพระองค์นั้น เพราะเป็นไปด้วยสุอุปาทิเสสนิพพาน และอนุอุปาทิเสสนิพพาน ด้วยอริยมรรคญาณอันจริงแท้. พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า **ตถาคต** เพราะไม่ไปจากความจริงแท้ แม้ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า **ตถาคต** เพราะความที่พระองค์เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น เป็นอย่างไร. ตอบว่า บทว่า **ตถาคตภาเวน** ได้แก่ เพราะความเป็นจริงของพระตถาคต อธิบายว่า เพราะความมีจริง. ถามว่า กิจตถาคตนั้นคือใคร พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า **ตถาคต** เพราะมีอะไร. ตอบว่า มีพระสัมพันธ. เพราะสัมพันธคืออริยมรรค ไปแล้วเหมือนอย่างทีควรไปด้วยการละเด็ดขาด โดยถอนฝ่ายของกิเลสไม่ให้เหลือ ด้วยกำลังสมณะและวิปัสสนาอันแนบแน่น.

ผลกรรมไปแล้ว คือ เป็นไปเหมือนอย่างทีควรไป ด้วยการละอย่างสงบ ตามสมควรแก่มรรคของตน ส่วนนิพพานธรรม พระพุทธเจ้าเป็นต้น ทรงรู้คือทำให้แจ้งเหมือนอย่างทีพระองค์ทรงรู้ คือแทงตลอดด้วยปัญญา สำเร็จด้วยการสงบทุกข์ในวิภูฏะทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ พระธรรมจึงชื่อว่า ตถาคต. แม้ปริยัติธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ของเราทรงรู้ ทรงประกาศ ทรงให้เป็นไปเหมือนอย่างทีพระพุทธเจ้าแต่ก่อน ให้เป็นไปแล้วตามสมควร มีอริยาศัยเป็นต้น ของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจสุตตะ เกลยะ เป็นต้น และด้วยอำนาจการประกาศความเป็นไปเป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระธรรมจึงชื่อว่า ตถาคต. พระธรรมอันสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า รู้แล้ว

รู้ทั่วถึงแล้ว เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ เพราะเหตุนั้น พระธรรมจึงชื่อว่า ตถาคต. ด้วยประการฉะนี้ แม้พระสังฆกรรมทั้งหมด ก็ชื่อว่า ตถาคต. สมดังที่ท้าวสักกะจอมเทพตรัสไว้ว่า

ตถาคตํ เทวมนุสฺสบุชิตํ

ธมฺมํ นมสฺสาม สุวตฺติ โหตุ

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระธรรม คือ

พระตถาคต อัน เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว

ขอความสวัสดิ์ จงมีแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย

เถิด ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะมีพระสังฆกรรมนั้น. อนึ่ง แม้พระอริยสงฆ์ก็เหมือนอย่างพระธรรม. พระสงฆ์ ชื่อว่า ตถาคต เพราะ บรรลุธรรมนั้น ๆ เหมือนอย่างที่อยู่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน และเพื่อประโยชน์ ผู้อื่นมุ่งปฏิบัติ สมณะและวิปัสสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นให้บริสุทธิ์ แล้วพึง บรรลุด้วยมรรคนั้น ๆ ฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ ชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้ และเพราะบอกได้เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงนัย มีปฏิจาสมุปบาทเป็นต้น ฉะนั้น. สมดังที่ท้าวสักกะเทวราชตรัสไว้ว่า

ตถาคตํ เทวมนุสฺสบุชิตํ

ธมฺมํ นมสฺสาม สุวตฺติ โหติ

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระสงฆ์ คือ

พระตถาคตผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว

ขอความสวัสดิ์ จงมีแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย

เถิด ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าตถาคต เพราะมีพระสงฆ์เป็นสาวก. พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ตถาคต เพราะความที่พระองค์เสด็จไปเหมือนอย่างนั้น

ข้อนี้ก็เพียงพุดกัน ในการแสดงถึงความที่พระตถาคต เสด็จไป
เหมือนอย่างนั้นเท่านั้น. แต่โดยแท้จริงแล้ว พระตถาคตเท่านั้นพึงพรรณนา
ความที่พระตถาคตเสด็จไปเหมือนอย่างนั้น. เพราะข้อนี้เป็นบทบาทของพระ-
ตถาคต เป็นมหาคติ มหาวิสัยที่ใหญ่หลวง. ไม่ควรพูดว่า พระธรรมกถึก
อ้างพุทธพจน์อันเป็นไตรปิฎกเหมือนพุทธพจน์แห่งบทธอปปมาทะโดยเป็นความ
ยุติ เป็นพระธรรมกถึกนอกกริตนอกรอย ดังนี้. ในข้อนั้นท่านกล่าวไว้ว่า

ยถา โลก ปุริมา มหลิน

สพพญญาว่า มุนโย อชาคตา

ฯเปฯ

ตถาคโต เตน สมจฺจิกาวโต

พระมุนีทั้งหลาย ผู้แสวงหาคุณอันยิ่ง

ใหญ่แต่ก่อนมาสู่ความเป็นพระสัมพันธูปัญญาใน

โลกนี้ฉันใด แม้พระศากยมุนีก็เสด็จมา

ฉันนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต.

พระชินะทั้งหลาย ละมลทินมีกาม

เป็นต้นโดยไม่เหลือแล้วไปด้วยสมาธิญาณ

ฉันใด พระศากยมุนีผู้มีปัญญารุ่งเรือง

แต่ก่อนเสด็จไปแล้วอย่างนั้น ด้วยเหตุนี้

จึงชื่อว่า ตถาคต.

พระชินะผู้เป็นศากยะ ผู้เลิศตรัสรู้

ลักษณะมีธาตุ และอายตนะเป็นต้นอย่าง

จริงแท้ โดยจำแนกเป็นสภาวะและสามัญ

ด้วยพระสยัมภูญาณ เหมือนอย่างนั้นจึง

ชื่อว่า ตถาคต.

พระชินะตรัสรู้สังขารทั้งหลาย

จริงแท้ด้วยสมันตจักขุ ทำให้แจ้งอิทัปปัจจยตา (สิ่งนี้เป็นเหตุของสิ่งนี้) ที่แท้จริงโดยประการทั้งปวง โดยที่ไม่มีผู้อื่นแนะนำ เหมือนอย่างนั้น ด้วยเหตุนี้จึงชื่อว่า ตถาคต.

การเห็นอันแท้จริงของพระชินะในโลกธาตุ แม้มีประเภทไม่น้อยในโคจรธรรมมีรูปายตนะเป็นต้น อันมีประเภทวิจิตร ด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต ผู้เห็นโดยรอบ.

เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมอันแท้จริงเท่านั้น ทรงกระทำสมควรตามพระดำรัสของพระองค์ ทรงปกครองโลกให้ประพฤติด້วยคุณทั้งหลาย แม้ด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า ตถาคต ผู้แนะนำโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงรู้ด้วยการกำหนดรู้เหมือนอย่างนั้น อย่างแท้จริงโดยประการทั้งปวง ทรงก้าวล่วงโลกอันเป็นแดนเกิด ทรงถึงความดับด้วยการกระทำอันประจักษ์ และทรงถึงอริยมรรค จึงชื่อว่า ตถาคต.

พระนาคะเพราะเสด็จมาเพื่อประ-
โยชน์แก่โลกด้วยปฏินญา อันแท้จริง
เหมือนอย่างนั้นโดยประการทั้งปวง และ
เสด็จไปด้วยพระกรุณา อันแท้จริงในกาล
ทั้งปวง ด้วยเหตุนั้น พระชินะ จึงชื่อว่า
ตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้พระญาณ
อันแท้จริงโดยตรัสรู้วิสัยตามความเป็นจริง
เสด็จมาเหมือนอย่างนั้นตั้งแต่เกิด จึงชื่อว่า
ตถาคต เพราะยังประโยชน์ให้ถึงพร้อม.

ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ แต่-
ก่อนเหล่านั้นเป็นอย่างใด แม้พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าพระองค์นี้ก็เป็นอย่างนั้น วาจาที่
เปล่งออกมาตามความพอใจ เหมือนอย่าง
นั้น เพราะเป็นตัวของตัวเอง จึงชื่อว่า
ตถาคต บุคคลผู้เลิศ.

การไปก่อนโดยเป็นข้าศึกแห่ง โพร-
สมภาร ย่อมไม่มีหรือแม้การท่องเที่ยวไป
ในสงสาร ของพระนาคะนั้นก็ไม่มี ทิฏฐิ
ของพระนาคะผู้เห็นที่สุดภาพ ย่อมไม่มี
เพราะฉะนั้น ท่านผู้ไม่ไปจากความจริงแท้
จึงชื่อว่า ตถาคต.

พระตถาคต ผู้ทรงธรรม ทรงละ
มลทิน อันผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พึงละ
อย่างใด ท่านผู้เป็นอริยะ ผู้แนะนำอย่าง
วิเศษ ก็ไปอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
ตถาคต เพราะความเป็นผู้มีพร้อม
เพียง.

อธิบายบทว่า อรหะ ในบทว่า อรหนต์ สมุมาสมพุทฺธ นี้
ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้ว. ชื่อว่า สมมาสมพุทฺธ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง
โดยชอบและด้วยพระองค์เอง. ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะตรัสรู้ธรรมที่ควร
แนะนำ อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยพระองค์เอง โดยไม่วิปริต จากอาการทั้งปวง
แห่งธรรมทั้งหมดนั้น. ด้วยบทนี้เป็นอันท่านแสดงถึงการบรรลุสัมพัญญตญาณ
อันได้แก่ อนาวรณญาณ อันเนื่องด้วยความหวังสามารถให้บรรลุธรรมทั้งปวง
โดยอาการทุกอย่าง เว้นการสอนผู้อื่น.

ถามว่า อนาวรณญาณอื่นจากสัมพัญญตญาณมิใช่หรือ คำที่ว่า
อสาธาณญาณ ๖ เป็นพุทฺธญาณโดยประการอื่นก็ผิดนะซิ. ตอบว่า ไม่ผิด
เพราะความที่ญาณเดียวเท่านั้นท่านกล่าวเป็นสองอย่าง เพื่อแสดงความไม่ทั่วไป
ด้วยญาณเหล่านี้ โดยประเภทอันเป็นไปแห่งวิสัย เพาะว่าญาณนั้นอย่างเดียว
เท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นสัมพัญญตญาณ เพราะเป็นวิสัยแห่งธรรมที่สมมติ
ว่าเป็นสังขตะและอสังขตะโดยไม่เหลือ และท่านกล่าวว่า เป็นอนาวรณญาณ
อาศัยความประพฤติที่หมดความข้อง เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น เหมือน
อย่างที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาเป็นอาทิว่า ชื่อว่า สัมพัญญตญาณ เพราะ
รู้สังขตะและอสังขตะทั้งหมดไม่มีเหลือ ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะไม่มี
เครื่องกั้นในญาณนั้น. เพราะฉะนั้น โดยเนื้อความ ญาณทั้งสองนั้นจึงไม่มีความ

ต่างกัน พึงปรารถนาญาณนี้โดยส่วนเดียวเท่านั้น. ความที่สัพพัญญุตญาณและ
อนาวรณญาณ เป็นญาณทั่วไป และไม่เป็นอารมณ์แห่งธรรมทั้งหมด พึงประสบ
โดยประการอื่น. จริงอยู่ พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีเครื่องกัน แม้
เพียงอนุหนึ่ง. อนึ่ง ความที่อนาวรณญาณเป็นโดยประการอื่นจากความไม่เป็น
อารมณ์แห่งธรรมทั้งปวง เป็นไปไม่ได้ ความเป็นอนาวรณญาณ เพราะ
ความเป็นเองโดยเป็นเครื่องกันในญาณก็จะมีไม่ได้.

อีกอย่างหนึ่ง อนาวรณญาณอื่นจากสัพพัญญุตญาณจงยกไว้. แต่ใน
ที่นี้ท่านประสงค์เอาสัพพัญญุตญาณเท่านั้นว่าเป็นอนาวรณญาณ เพราะเป็นไป
โดยไม่มีอะไรกระทบในที่ทั้งปวง. พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระสัพพัญญู
ทรงรู้ทุกอย่าง เพราะบรรลุพระสัพพัญญุตญาณนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า
เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ. เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง ไม่ใช่คราวเดียวเท่านั้น.
อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา ปัญญัตติวิโมกข์เป็นที่สุดนี้ พร้อมกับการ
ได้การทำให้แจ้งพระสัพพัญญุตญาณ ณ โคนโพธิ์ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้
เป็นพุทธะนี้ คือ พุทธโธ ดังนี้. จริงอยู่ การที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรง
สามารถบรรลุธรรมไม่มีเหลือ ในพระสันดานย่อมมีได้ โดยการบรรลุญาณ
อันสามารถให้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง. ในที่นี้ท่านกล่าวว่า ก็ญาณเมื่อเป็นไป
ย่อมเป็นไปในวิสัยทั้งหมดคราวเดียวเท่านั้นหรือ หรือว่าเป็นไปตามลำดับ
ดังนี้. ก็ในข้อนี้ ติว่า ญาณเป็นไปในวิสัยทั้งหมดเพียงคราวเดียวเท่านั้น
การตรัสรู้โดยจำแนก คุณของผู้เพ่งจิตแต่ไกล ในการเข้าไปตั้งร่วมกันของ
สังขตธรรมทั้งหลาย อันแตกต่างกัน มีอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายใน
และภายนอกเป็นต้น และสมมติธรรมอันเป็นสังขตะ ก็ไม่พึงมีหรือ. ก็
เมื่อเป็นอย่างนั้น ญาณย่อมต้องกันในข้อว่า ธรรมทั้งปวงย่อมเป็นวิสัย
แห่งพระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยรูปที่สลายไป คุณโดยอาการ

เป็นอนัตตาของผู้เห็นว่า สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา ดังนี้. แม้ชนเหล่าใดกล่าวว่ พระญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เว้นการกำหนดอันเป็นวิสัยแห่งลักษณะไฉยธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ ย่อมเป็นไป ตลอดกาล ด้วยเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อว่า สัพพวิภู ก็ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว แม้คำว่า.

จริ สฺมาหิตํ นาโค ติฏฺฐนุโตปี สฺมาหิตํ ผู้ประเสริฐ เมื่อ เดินไปก็มั่นคง แม้เมื่อยืนอยู่ก็มั่นคง ดังนี้ เป็นคำที่กล่าวถูกแล้ว แม้โทษ ที่กล่าวดังนั้นก็ไม่มีแก่ชนเหล่านั้น. พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงเป็น วิสัยเฉพาะเท่านั้น เพราะลักษณะแห่งไฉยธรรมที่ดำรงอยู่เป็นอารมณ์ และ เพราะไม่มีสมมติธรรมที่เป็นอดีตและอนาคต เพราะฉะนั้น ที่กล่าวว่าพระญาณ ย่อมเป็นไปคราวเดียวเท่านั้นดังนี้ จึงไม่ถูก. แม้ถึงจะกล่าวว่า พระญาณย่อม เป็นไปในวิสัยทั้งปวง ตามลำดับอย่างนี้ก็ไม่ถูก. เพราะว่า เมื่อกำหนดเอา ไฉยธรรมที่แตกต่างกันไม่น้อย โดยสภาพชาติและภูมิเป็นต้น และโดยทิศ ถิ่น และกาลเป็นต้น ตามลำดับ การตรัสรู้ไฉยธรรมนั้นโดยไม่เหลือ ย่อมเกิดไม่ได้ เพราะไฉยธรรมไม่มีสิ้นสุด. ก็ชนเหล่าใดกล่าวว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็น พระสัมพันธูปัญญา โดยกำหนดมุ่งหมายว่า กระทำไฉยธรรมให้ประจักษ์เป็นเอกเทศ เพราะไม่พลาดประโยชน์ แม้ที่เหลือก็อย่างนั้น ดังนี้ ก็พระญาณนั้นไม่มีการ คาคคะเน เพราะหมดข้อสงสัย จริอยู่ ญาณที่ยังมีการคาคคะเนในโลก ยังผูกพัน ด้วยความสงสัย ดังนี้ คำพูดของชนเหล่านั้น ไม่ถูก เพราะไม่มีการกำหนดมุ่ง หมายว่า กระทำให้ประจักษ์เป็นเอกเทศแห่งไฉยธรรม โดยไม่พลาดประโยชน์ ในเมื่อไฉยธรรมทั้งปวงไม่ประจักษ์ แม้ที่เหลือก็เป็นอย่างนั้น ดังนี้. เพราะ ญาณที่เหลือยังไม่ประจักษ์ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ญาณนั้นประจักษ์ ความที่ ญาณนั้นเหลือก็จะพึงมีไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ญาณทั้งหมดนั้นจึงไม่เป็นเหตุ.

ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะไม่ใช่ที่จะต้องวิจารณ์. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า พุทธวิสัย ภิกขเว อจินไตย น จินตคัพโพ โย จินตยุย อุมมาตสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺส ความว่า ลูกอ่อน-ภิกษุทั้งหลาย พุทธวิสัยอันเป็นอจินไตย ไม่ควรคิด ผู้ใดคิด ผู้นั้นจะพึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความบ้าคลั่ง. ก็ข้อสันนิษฐานในเรื่องนี้เป็นดังนี้. ญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารณาจะทรงรู้ทั้งสิ้น หรือเอกเทศพระญาณย่อมเป็นไปโดยประจักษ์ เพราะไม่มีอะไรทำให้ติดขัดในพระญาณนั้น อนึ่ง ความตั้งมั่นเป็นนิจ ก็จะมีไม่ได้ เพราะเป็นไปเกี่ยวเนื่องด้วยความปรารณาของท่าน โดยไม่ใช่วิสัยของญาณทั้งสิ้นอันผู้ปรารณาจะรู้ เพราะไม่มีความฟุ้งซ่าน พึงปรารณาความหวังนั้นโดยส่วนเดียวเท่านั้น.

พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้เป็นวิสัยในอดีตและอนาคต ก็เป็นพระญาณประจักษ์ เพราะเว้นจากการยึดถือโดยคาดคะเน และถือโดยการตรึกโดยบาลีว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเนื่องด้วยการพิจารณา เนื่องด้วยความปรารณา เนื่องด้วยมนสิการ เนื่องด้วยจิตตูปบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ. ถามว่า โทษของผู้ที่กล่าวว่ กั้นฝ่ายหนึ่งปรารณาจะรู้ญาณทั้งสิ้น เมื่อใด เมื่อนั้น พระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันเป็นสกลวิสัย คราวเดียวเท่านั้น พึงเป็นไปโดยรูปอันสลายไปดังนี้ จึงไม่มีมิใช่หรือ ตอบว่า เพราะญาณนั้นยังไม่บริสุทธ์. จริงอยู่ พุทธวิสัยนั้นเป็นอจินไตยบริสุทธ์ ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นอจินไตยแห่งพระญาณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ จะพึงมีไม่ได้ เพราะเป็นไปเสมอกับญาณของชนมาก โดยประการอื่น เพราะฉะนั้น แม้ธรรมทั้งสิ้นเป็นอารมณ์ ก็กระทำกรรมเหล่านั้นที่ให้กำหนดไว้ดีแล้ว ให้เป็นไป คุจธรรมนั้น มีธรรมอันเดียวเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ พระญาณนี้จึงเป็นอจินไตยในที่นี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวง โดยชอบและด้วยพระองค์เอง ตามสมควรแก่ความปรารถนา ต่างกรรมต่างวาระกัน หรือตามลำดับ ในที่เดียวกันอย่างนี้ว่า ไฉยธรรมมีประมาณเท่าใด ญาณก็มีประมาณเท่านั้น ญาณมีประมาณเท่าใด ไฉยธรรมก็มีประมาณเท่านั้น ญาณมีไฉยธรรมเป็นที่สุด ไฉยธรรมก็มีญาณเป็นที่สุด. นั่นคือสัมมาสัมพุทธะ.

บทว่า **เทว วิตถกา** ได้แก่ วิตถชอบ ๒ อย่าง. ในวิตถ ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า วิตถ เพราะตริกหรือเป็นเหตุตริก หรือความตริก. วิตถนั้น มีการปลูกฝังอารมณ์เป็นลักษณะ มีการกระทบกระทั่งเป็นรส มีการนำจิตมาในอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **เทว วิตถกา** เพราะทำวิตถนั้นให้เป็นสอง โดยประเภทแห่งวิสัย. บทว่า **สมุทาจรณติ** ได้แก่ ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ เสมอและโดยชอบ. ก็อาการนี้มีความว่า ชอบเขต. บทว่า **ตถาคต อรหนต สุมมาสมพุทฺธ** นี้ โดยประโยชน์นั้นเป็นทศิยาวิภัตติลงในอรรถแห่งฉฐฐีวิภัตติ. มีอธิบายว่า วิตถ ๒ ประการ ของพระตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่ก้ำก๋วล่วงชอบเขตกันและกันเอง และโดยชอบในวิสัยของตน ๆ ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ ถามว่า ก็อะไรเป็นวิสัยของวิตถเหล่านั้น หรืออะไรเป็นชอบเขต และวิตถเหล่านั้นไม่ก้ำก๋วล่วงชอบเขต แล้วเป็นไปเนื่อง ๆ อย่างไร. ตอบว่า วิตถ ๒ อย่างเหล่านี้ คือ เขมวิตถ ๑ ปวิเวกวิตถ ๑ ชื่อว่าวิตถ. ในวิตถ ๒ อย่างนั้น เขมวิตถประกอบด้วยกรุณาอย่างวิเศษของพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วยังได้ประกอบด้วยเมตตาและมุทิตาอีก เพราะฉะนั้น เขมวิตถนั้นพึงทราบว่าเป็นส่วนเบื้องต้น และประกอบด้วยสมบัติคือมหากรุณา และสมบัติมีเมตตาเป็นต้น. ส่วนปวิเวกวิตถเป็นส่วนเบื้องต้น และประกอบด้วยผลสมบัติ ยังได้รับทิพวิหารธรรมเป็นต้นอีก. วิตถเป็นวิสัยของวิตถ ๒ อย่างเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ความเป็น

ไปแม้เป็นไปอยู่มากในสันดานหนึ่ง ด้วยการแทรกซึมเข้าไปในขอบเขต ย่อมไม่มี เพราะเป็นไปในวิสัยร่วมกันตลอดเวลา.

ในวิตก ๒ อย่างนั้น เขมวิตกพึงให้แจ่มแจ้ง ด้วยการหยั่งลงสู่พระ-
กรุณาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ปวิเวกวิตกพึงให้แจ่มแจ้งด้วยสมบัติทั้งหลาย.
ต่อไปนี้เป็นความแจ่มแจ้งในเขมวิตกนั้น ควรกล่าวถึงเขมวิตก ด้วยอำนาจ
ปฐมฌาน แม้ในสมาบัติในส่วนเบื้องต้น แห่งมหากรุณาสมาบัติ ด้วยการเห็น
อาการมีความที่โลกสันนิวาสนั้นเป็นของร้อนเป็นต้น ด้วยไฟมีไฟ คือราคะเป็นต้น
โดยนัยมีอาทิว่า โลกนี้ถูกเผาให้ร้อน มีแต่ทุกข์ ดังนี้. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า
พระมหากรุณาในสัตว์ทั้งหลายหยั่งลง แก่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพุทธะ
ผู้ทรงเห็น โดยอาการเป็นอันมากกว่า โลกสันนิวาสร้อน โลกสับสนวุ่นวาย
เดินทางผิด ถูกชรานำเข้าไปไม่ยั่งยืน ไม่มีที่ต้านทาน. ไม่เป็นอิสระ ไม่เป็น
เจ้าของ ละทุกสิ่งทุกอย่างไป พร่อง ไม่อ้อม เป็นทาสของตัณหา โลกสันนิवास
ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อน ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่อาศัย ฟุ้งซ่าน ไม่สงบ มี
ลูกศร ถูกลูกศรเป็นอันมากที่มแทง ปิดกั้นด้วยความมืดคืออวิชชา ถูกล้อม
ด้วยกรง คือกิเลส ตกอยู่ในอวิชชา มืดคือ ฏร้อยรัต ยุงคูด้ายของช่างหูก
ร้อยรัตเป็นกลุ่มก้อน เป็นคุดุหน้ามุงกระต่ายและหน้ापล้อ้ง ไม่พ้นอบาย ทุกดิ
วินิบาต สงสาร.

ทรงเห็นว่า โลกถูกเสียบแทงโดยโทษอันมีพิษคืออวิชชา เป็นโทษ
เพราะกิเลส รุ่งรังยู่เหิงด้วยราคะ โทสะ โมหะ ถูกสวมมัดด้วยตัณหา
ถูกตาข่ายคือตัณหาครอบ ถูกกระแสนคือตัณหาพัดไป ประกอบด้วยเครื่องผูก
คือตัณหา หมกมุ่นด้วยอนุสัยคือตัณหา ร้อนด้วยความร้อนคือตัณหา ถูกความ
เร้าร้อนคือตัณหาเผาผลาญ สวมมัดด้วยทิฏฐิ ถูกตาข่าย คือ ทิฏฐิครอบถูก
กระแสน คือ ทิฏฐิพัดไป ประกอบด้วยเครื่องผูก คือ ทิฏฐิ หมกมุ่นด้วย

อนุสัย คือ ทิฏฐิ ร้อนด้วยความร้อน คือ ทิฏฐิ ถูกความแรร้อน คือ ทิฏฐิ
เผาผลาญ เข้าถึงชาติ ติดตามด้วยชรา ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะกำจัด
ตกลงทุกข์ ห่อหุ้มด้วยตัณหา ล้อมด้วยกำแพง คือ ชรา แวดวงด้วยบ่วง คือ
มัจจุ มีเครื่องผูกพันมาก ผูกด้วยเครื่องผูก คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ
ทิฏฐิ กิเลสและทุจริต เดินไปในที่คับแคบมาก หมกมุ่นด้วยเครื่องพัวพันมาก
ตกลงไปในเหวใหญ่ เดินไปในที่อันตรายมาก เดินไปสู่สงสารใหญ่ หมุนกลับ
ลงไปในหลุมใหญ่ ตกลงไปในบ่อลึก โลกสันนิวาสถูกกำจัด ร้อนด้วยไฟ คือ
รากะ โทสะ โมหะ ชุ่มไปด้วย ชาติ ฯลฯ อุปายาส ย่อมลำบาก ไม่มี
ที่ต้านทานเป็นนิตย์ ถูกลงอาชญา โจรชุกชุม ผูกพันอยู่ในวัฏฏะ ปราภฏใน
ตะแลงแกง ไร้ที่พึ่ง นำสงสารอย่างยิ่ง ถูกทุกข์ทมิแทง ถูกเบียดเบียนตลอด
กาลนาน กำหนดอยู่เป็นนิตย์ กระจายอยู่เป็นนิตย์ บอด มองไม่เห็น ตาเสีย
ไม่เป็นผู้นำ เล่นไปนอกกลุ่ม เดินไปผิดทาง ตกลงไปในห้วงใหญ่ หมกมุ่น
ด้วยทิฏฐิ ๒ ปฏิบัติผิดด้วยทุจริต ๓ ประกอบด้วยโยคะ ๘ ร้อยรัดด้วยเครื่อง
ร้อยรัด ๔ ยึดมั่นด้วยอุปาทาน ๔ เข้าถึงคติ ๕ กำหนดด้วยกามคุณ ๕ ถูก
นิर्वรณ ๕ ทับ ทะเลาะกันด้วยเหตุวิวาท ๖ กำหนดด้วยหมู่ตัณหา ๖ หมกมุ่น
ด้วยทิฏฐิ ๖ เสาะสายไปด้วยอนุสัย ๗ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๗ เย่อหยิ่งด้วย
มานะ ๗ หมุนไปตามโลกธรรม ๘ นำไปด้วยมิจฉัตตะ ๘ ประทุษร้ายด้วย
บุรุษโทษ ๘ ผูกอาฆาตด้วยอาฆาตวัตถุ ๙ เย่อหยิ่งด้วยมานะ ๙ กำหนดด้วย
ธรรมอันมีตัณหาเป็นมูล ๙ เสร้าหมองด้วยกิเลสวัตถุ ๑๐ ผูกอาฆาตด้วยอาฆาต
วัตถุ ๑๐ ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๑๐ นำไป
ด้วยมิจฉัตตะ ๑๐ ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ ประกอบด้วยอันตคาหิก-
ทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ หน่วงเหนี่ยวด้วยธรรมทำให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา ๑๐๘ หมกมุ่น
ด้วยทิฏฐิ ๖๒

ทรงเห็นว่า เราข้ามแล้ว โลกยังไม่ข้าม เราพ้นแล้ว โลกยังไม่พ้น เราฝึกแล้ว โลกยังไม่ฝึก เราสงบแล้ว โลกยังไม่สงบ เราปลอดโปร่งแล้ว โลกยังไม่ปลอดโปร่ง เราดับกิเลสแล้ว โลกยังไม่ดับกิเลส เราข้ามแล้ว เพียงพอเพื่อให้โลกข้ามบ้าง เราพ้นแล้ว เพื่อให้โลกพ้นบ้าง เราฝึกแล้ว เพื่อให้โลกฝึกบ้าง เราสงบแล้ว เพื่อให้โลกสงบบ้าง เราปลอดโปร่งแล้ว เพื่อให้โลกปลอดโปร่งบ้าง เราปรินิพพานแล้ว เพื่อให้ผู้อื่นปรินิพพานบ้าง ดังนี้.

ก็การยังลงสู่พระเมตตานิสาตว์ทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงให้แจ่มแจ้ง โดยนัยนี้แล. จริงอยู่ แม้เมตตาน้อมนำความสุข ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์อันเป็นวิสัยแห่งภพเข้าไปในสัตว์ทั้งหลาย ก็ยังเป็นไปได้ เพราะเหตุนั้น อภยบาทวิตกและอวิหิงสาวิตก จึงชื่อว่า เขมวิตกในบทนี้. ส่วนปวิเวกวิตก ได้แก่ เนกขัมมวิตกนั่นเอง. อนึ่ง พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาปฐมฌานอันเป็นส่วนเบื้องต้นในทิพวิหารธรรม และอริยวิหารธรรมแห่งปวิเวกวิตกนั้น. ในปวิเวกวิตกนั้น สมาบัติวิหารธรรมเหล่าใดอันนับได้สองล้านสี่แสนโกฏิ โดยใช้ทุกๆ วันของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระญาณอันเนื่องด้วยสมาธิจรียาและญาณจรียาอันเป็นไปแล้วด้วยความประพุดิในก่อน และสมาบัติสองล้านสี่แสนโกฏิและปัญญาของสมาบัติวิหารธรรมเหล่าใด ท่านกล่าวว่าเป็นมหาวิริยญาณ พึงทราบความเป็นไปเนื่องๆแห่งปวิเวกวิตกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจแห่งสมาบัติวิหารธรรมเหล่านั้น. อนึ่ง พึงชี้แจงเนื้อความนี้แม้โดยมหาสังจกสูตร. ในสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนอัคคิเวสสนะ เรานั้นแล นั่งสงบจิตในภายใน ในสมาธินิมิตก่อนนั้น เราอยู่เป็นสุขตลอดกัปเป็นนิตย์.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำพระสูตรนี้เพื่อแสดงว่า เมื่อสักจนิกันฐบุตรกล่าวว่ สมณโคดมมีรูปงาม นำเลื่อมใส ช่องพระทนต์สนิทเป็นระเบียบ พระชีวหาอ่อน พระสุรเสียงไพเราะ คงจะให้บริษัทพอใจด้วยเหตุ นั้นจึงเที่ยวไป แต่ในใจของสมณโคดมผู้เที่ยวประกาศให้รู้อยู่อย่างนี้ ย่อมไม่มีสมาธิ คู่ก่อนอัคคิเวสสนะ ตถาคตมิได้เที่ยวประกาศให้บริษัทพอใจจวบโจร ได้พร้อมด้วยของกลางแน่นอน ตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัทมีจักรวาลเป็นที่สุด ให้เหมาะสม ไม่ช้อนเร้น ไม่ติด ประกอบผลแห่งผลสมาบัตินั้นนั่นเอง เพราะว่างจากการอยู่ผู้เดียว ดังนี้.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดกาลโดยส่วนเบื้องต้นในขณะที่ บริษัทให้สาธุการหรือครองธรรมแล้วทรงเข้าผลสมาบัติในขณะหายใจเข้าหายใจ ออก อนึ่ง เมื่อหมดเสียงร้องสาธุการมิได้ทรงกำหนด ทรงออกจากสมาบัติ ในที่สุดการครองธรรมแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเริ่มตั้งแต่ตอนที่ทรงพักไว้. จริง อยู่การเข้าสู่วังค์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเบาบาง. พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรง เข้าสมาบัติในขณะหายใจเข้า หายใจออก. พึงทราบความเป็นไปเนื่อง ๆ แห่ง เขมวิตกและปวิเวกวิตกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจสมาบัติตามที่กล่าว แล้วอันเป็นไปกับด้วยส่วนในเบื้องต้น ด้วยประการฉะนี้.

ในความเป็นไปเนื่อง ๆ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า มีธรรมนั้นเป็น สมันังคี และทรงบรรลุนิยามอันเกษมอยู่ เพราะไม่มีภัยแต่ไหน ๆ ด้วยอำนาจ แห่งอภัยบาทวิตก และอวิหิงสาวิตกอันละความมีพยาบาทวิตกและวิหิงสาวิตก เป็นต้น. และแต่นั้น จิตก็มีความเกษมปลอดภัยตลอดกาล. เพราะฉะนั้น เขมวิตก แม้ทั้งสองอย่าง ก็ย่อมกระทำความเกษมแก่ทั้งสองอย่างด้วย. ก็วิเวก ๓ อย่าง คือ กายวิเวก ๑ จิตวิเวก ๑ อุปธิวิเวก ๑ และวิเวก ๕ อย่าง คือ ตทังควิเวก (สังคหัชชณะ) ๑ วิกขัมภนวิเวก (สังคหด้วยการข่มไว้) ๑ สมุจ-

เนทวิเวก (สังัดด้วยการตัดขาด) ๑ ปฏิปัสสัทธิวิเวก (สังัดด้วยการสงบระงับ) ๑
นิสสรณวิเวก (สังัดด้วยการออกไป) ๑ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยอานุภาพ
แห่งเนกขัมมวิตกอันละความเศร้าหมองมีกามวิตกเป็นต้น.

วิตกนั้นชื่อ ปวิเวกวิตก เพราะวิตกสหระคตด้วยความสังัดจากอารมณ์
และจากสัมปโยคะ ตามสมควร. กัวิตก ๒ อย่างเหล่านั้น แม้มีลักษณะที่แยก
ออกแล้ว ก็ยังเป็นไปเพื่อความเป็นอุปการะแก่กันและกัน ของผู้เป็นอาทิกกรรมิก
(ผู้ทำกรรมครั้งแรก).

จริงอยู่ ปวิเวกวิตกย่อมมีเพื่อเขมวิตกอันยังไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็เพื่อ
ความไพบูลย์ยิ่งขึ้น ฉนั้นใด เขมวิตกก็ฉนั้นนั่น ย่อมมีเพื่อปวิเวกวิตกอันยังไม่เกิด
ให้เกิดขึ้น ที่เกิดแล้วก็มี เพื่อความไพบูลย์ยิ่งขึ้น. จริงอยู่ เมตตาวិหารธรรม
เป็นต้น จะมีไม่ได้ในระหว่างที่กายและจิตหลีกออกไป เพราะเว้นจากการละ
พยายามเป็นต้น จิตวิเวกเป็นต้นก็ไม่มี เพราะเหตุนี้ ฟังเห็นธรรมเหล่านี้ว่ามี
อุปการะแก่กันและกัน. ก็เขมวิตกและปวิเวกวิตกของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรง
ละความเศร้าหมองได้โดยประการทั้งปวง ย่อมนำประโยชน์สุขแม้เพียงขณะ
หายใจเข้าเพื่อประโยชน์แก่สัตว์โลก. ฟังเชื่อมบทว่า **เขโม จ วิตกโก**
ปวิเวโก จ วิตกโก (เขมวิตก และปวิเวกวิตก) ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกล่าวคำเป็นอาทิว่า **อพฺยาปชฺฌาราโม**
มีความไม่พยายามเป็นที่มายินดี ดังนี้ เพื่อทรงชี้แจงถึงวิตก ๒ อย่าง ที่ได้
ทรงยกขึ้นมาแสดงไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

การไม่พยายาม การไม่ทำให้ใคร ๆ ได้ยาก ซึ่งว่า **อพฺยาปชฺฌ**
ในบทว่า **อพฺยาปชฺฌาราโม** นั้น. ความไม่พยายามนั้นชื่อว่า **อพฺยาปชฺฌา-**
ราโม เพราะมีความไม่พยายามเป็นที่มายินดี. ชื่อว่า **อพฺยาปชฺฌรโด**
ได้แก่ ยินดีแล้วในความไม่พยายาม คือ ไม่ยินดีในการเสวนะ. บทว่า **เอเสว**

ตัดบทเป็น เอโส เอว. บทว่า อิริยาย คือ ด้วยการกระทำ. อธิบายว่า ด้วยความขวนขวายทางกายและวาจา. บทว่า น กิลฺยจิ พฺยาพาธมิ ได้แก่ เราจะไม่เบียดเบียน ไม่ทำให้ในบรรดาสัตว์ที่เลวเป็นต้น สัตว์ใด ๆ ผู้สะดุ้ง เพราะประกอบด้วยความสะดุ้งคือค้นหาเป็นต้น ผู้มั่นคง เพราะละกิเลสทั้งปวง อันทำให้คืนรนได้แล้ว เพราะไม่มีความพยายามนั้นให้ลำบาก.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้มีพระกรุณาเป็นอชฌาสัยมากด้วยมหากรุณา-
สมาบัติ ตรัสไว้ดังนี้ สมควรแก่พระกรุณาเป็นอชฌาสัยที่พระองค์ทรง
ปราบปลื้มเป็นอย่างยิ่ง. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงถึงอวิหิง-
สาวิตกและอัปยาบาทวิตก. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสข้อนี้ไว้ว่า เราปฏิบัติอย่างนี้
อยู่ด้วยสมาบัติวิหิงสธรรมอย่างนี้ รับสักการะ ความเคารพ การนับถือ
การไหว้ และการบูชา ที่ผู้ปรารถนาบุญทำอย่างนี้ ด้วยกิริยาท่าทางนี้ คือ
ด้วยการปฏิบัตินี้ จึงไม่เบียดเบียนสัตว์ใด ๆ. อีกประการหนึ่ง เราเพิ่มพูน
ประโยชน์สุขทั้งที่เป็นทิฐุธรรมมิกประโยชน์ สัมปรายิกประโยชน์และ ประมัตต-
ประโยชน์แก่สัตว์เหล่านั้น ดังนี้. บทว่า ยิ อุกฺกสฺสํ ตํ ปหีนํ ความ
ว่า เราละคือถอนอกุศลหนึ่งพันห้าร้อย และมีประเทมมากมาย สัมปยุต-
อกุศลนั้นทั้งหมด ณ โคนโพธิ์นั่นเอง. ด้วยบทนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
สมุจเฉทปหานวิเวก และปฏิบัติสัทธวิเวก พร้อมกับนิสสรณวิเวกอันเป็นวิเวก
ที่พระองค์ยกขึ้น แต่ในข้อนี้ อาจารย์บางพวกยกขึ้นแม้ในตังคิเวกและวิก-
ขัมภนวิเวก อันที่จริงในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความสิ้นกิเลสของ
พระองค์พร้อมด้วยปฏิบัติที่พระองค์ทรงบรรลุ ด้วยประการฉะนี้.

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังพระอชฌาสัยในปวิเวกที่พระองค์
สั่งสมมาตลอดกับอันนับไม่ได้ให้ถึงที่สุด พร้อมกับพระอชฌาสัยในการออกไป
แล้วทรงเข้าผลสมาบัติอันมีการออกไปนั้นเป็นอชฌาสัย ทรงทำให้แจ้งด้วย

หัวข้อ คือ การละกิเลสและการพิจารณาของพระองค์ ก็ในข้อนี้พระศาสดาทรงยกวิตก ๒ อย่างเหล่านี้ เพื่อเนื้อความอันใด บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงถึงเนื้อความอันนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ตสุมาติห ภิกขเว** ดังนี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มพระธรรมเทศนาอันว่าด้วยวิตก ๒ อย่างนี้ เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายตั้งอยู่ในวิตกนั้นด้วยหัวข้อ คือ การแสดงถึงความเป็นไปเนื่อง ๆ ของพระองค์.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตสุมา** ได้แก่เพราะเขมวิตกและปวิเวกวิตกเท่านั้นย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ แก่เราผู้ยินดีแล้ว ใน **อพฺยาปชฺฌวิเวก** (ความสงบคือความมิใช่พยาบาท). บทว่า **ติห** เป็นเพียงนิบาต. บทว่า **อพฺยาปชฺฌารามาวิหฺรธ** ความว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ยินดีด้วยเมตตาวิหารธรรมและกรุณาวิหารธรรมในสัตว์ทั้งปวงอยู่เถิด. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถึงการกระทำพยาบาทและกิเลส อันตั้งอยู่แห่งเดียวกันกับพยาบาทนั้นให้ไกลแสนไกล. บทว่า **โว** ในบทว่า **เตสํ โว** นี้เป็นเพียงนิบาต.

บทว่า **ปวิเวการามา วิหฺรธ** ความว่า พวกเธอจงกระทำวิเวกทั้งหมด คือ วิเวกมีกายวิเวกเป็นต้น และวิเวกมีตังควิเวกเป็นต้น ให้เป็นที่ควรมายินดีอยู่เถิด. บทว่า **อิมาย มยํ** เป็นต้น เป็นบทแสดงถึงอาการเป็นไปแห่งเขมวิตกของภิกษุเหล่านั้นฉันใด บทว่า **ก็ อกุสฺสํ** เป็นต้นเป็นบทแสดงอาการเป็นไปแห่งปวิเวกวิตกฉันนั้น. ในบทนั้นมีความว่า อันผู้ใคร่จะบำเพ็ญธรรมที่ไม่มีมีโทษ เป็นผู้แสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล ควรกระทำการแสวงหากุศลธรรม ฉันใด แม้อันผู้ใคร่จะละธรรมที่มีโทษ ก็ไม่ควรกระทำการแสวงหาอกุศล ฉันนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ก็ อกุสฺสํ** เป็นต้น. จริงอยู่ ปริญญาภาวนา ปหานภาวนาและสังจิกิริยาภาวนา เป็นเบื้องต้นแห่งอภิญญา.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กี อกุสล์** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงวิธีพิจารณาอกุศลโดยกิจว่า อะไรชื่อว่าอกุศล โดยสภาวะ อะไรชื่อว่า เป็นลักษณะ หรืออะไรชื่อว่า เป็นรส เป็นเครื่องปรากฏ และเป็นปทัฏฐานแห่งอกุศลนั้น. อนึ่ง วิตกนี้มาแล้วโดยอาทิกกรรมิกะ (ผู้ทำกรรมครั้งแรก). บททั้งสองนี้ว่า **กี อปฺปหีนํ** **กี ปชหาม** มาแล้วโดยพระเสกขะ (ผู้ยังต้องศึกษา). เพราะฉะนั้น บทว่า **กี อปฺปหีนํ** ได้แก่ในบรรดาอกุศลทั้งหลายมีกามราคสังโยชน์เป็นต้น อกุศลอะไรที่เราทั้งหลายยังตัดไม่ได้ด้วยมรรค บทว่า **กี ปชหาม** ได้แก่เราจะถอนอกุศลอะไร. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กี ปชหาม** ความว่า บัดนี้ เราจะละอกุศลส่วนอะไรในวิตก ปริยภูฐาน และอนุสัย. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่ **กิมปฺปหีนํ** อกุศลอะไรที่เราจะไม่ได้. ท่านอธิบายว่า บรรดาอกุศลหลายอย่าง เช่นทิฏฐิและสังโยชน์เป็นต้น อกุศลอะไรที่เราจะไม่ได้โดยประการไร หรือโดยมรรคอะไร. บทที่เหลือมีนัยดังได้กล่าวแล้วนั้นแล.

ในคาถาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า **พุทฺธ** ความว่า ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะตรัสรู้ เพราะแทงตลอดธรรมไม่ผิดไปจากอริยสัจ ๔ ด้วยพระสขัมภุญาณ คือ เพราะไม่มีใญ่ธรรมนอกจากสังขธรรม. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

อภิณฺเวยยํ อภิณฺเวยยํ ภาวตพฺพญจ ภาวิตํ
ปหาดพฺพํ ปหีนํ เม ตสมฺมา พุทฺโธสมิ พุราหมณ
ดูก่อนพราหมณ์ กิจที่ควรรู้อย่างเรา
รู้แล้ว กิจที่ควรเจริญเราเจริญแล้ว กิจที่
ควรละเราได้ละแล้ว เพราะฉะนั้น เราจึง
เป็นพุทธะ ดังนี้.

พระพุทธเจ้าชื่อว่า ผู้ข่มมารอันผู้อื่นไม่พึงข่มได้ เพราะอดกลั้น เพราะนำไป
ซึ่งพระโพธิสัมภารและพระมหากรุณาธิคุณทั้งสิ้น อันผู้อื่นข่มไม่ได้ อนึ่ง
เพราะอดกลั้น เพราะครอบงำมารทั้งหลาย ๕ อันผู้อื่นข่มไม่ได้ เพราะยาก
เพื่อจะอดกลั้น เพื่อจะครอบงำ เพราะอดกลั้น เพราะนำไปซึ่งพุทธกิจอันผู้
อื่นข่มไม่ได้ อันได้แก่การปราศสอนด้วยทิวฐธรรมิกประโยชน์ สัมปรายธิก-
ประโยชน์และปรมัตถประโยชน์ แก่เหล่าเวไนยสัตว์ ตามสมควร ด้วยการตรัสรู้
แจ้งมีอาสยะ (อริยาศัย) อนุสยา (กิเลสอันนอนเนื่องอยู่ในสันดาน) จริยา-
ธิมุตติ (ความพอใจในความประพฤติ) เป็นต้น หรือเพราะประกาศสาธุการ
ในพุทธกิจนั้น เฉพาะคนอื่นเว้นพระโพธิสัตว์ไม่สามารถ เพื่ออดกลั้น เพื่อ
นำไปได้.

บทว่า น ในบทว่า สมุทาจรณติ น เป็นเพียงนิบาตหรือมี
ความเท่ากับ น ตถาคต . พระมุนีชื่อ ตโมนุทะ เพราะบรรเทา คือ ชัด
ไปซึ่งอันธการ คือ โมหะ กล่าวคือความมืดในสันดานของตนและผู้อื่น. พระ
มุนีชื่อว่า ปารคตะ เพราะถึงฝั่ง คือ นิพพาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปารคตะ
เพราะถึงฝั่ง คือ ที่สุดแห่งสังสารทุกข์ทั้งสิ้น อันเป็นอกินิหารใหญ่ซึ่งเป็นไป
แล้วโดยนัยมีอาทิว่า มุคฺโต โมเจสุตามิ เราพ้นแล้วจักให้สัตว์พ้นบ้างดังนี้
หรือแห่งคุณ คือ พระสัพพัญญูทั้งหลาย. พระมุนีนั้นผู้บรรเทาความมืด ผู้ถึง
ฝั่ง. อธิบายว่า พระพุทธเจ้าผู้ถึงคุณอันควรถึงจากการถึงฝั่งนั้นนั่นเอง คือ ถึง
คุณทั้งปวงมีศีลเป็นต้นและมีทศพลญาณเป็นต้น อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง
หลายพึงถึง. บทว่า วสิมฺ ความว่า พระมุนีชื่อว่า วสิมา เพราะมีความ
เป็นผู้ชำนาญ มีอวัชชนะเป็นต้นอย่างยิ่ง อันเนื่องด้วยความหวังในฉานเป็น
ต้นและความเป็นผู้ชำนาญทางจิตอันไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น ได้แก่ฤทธิ์อันเป็นอริยะ.
พระมุนีนั้นผู้มีความชำนาญ. อธิบายว่า ผู้มีอำนาจ. พระมุนีชื่อว่า อนาสวะ

เพราะไม่มีอาสวะมีกามาสวะเป็นต้นทั้งหมด. พระมุนีชื่อว่า วิสันตระ เพราะ
ละความไม่เป็นระเบียบมีความไม่เป็นระเบียบทางกายเป็นต้น หรือเพราะข้าม
มลทิน คือ กิเลสทั้งปวง กล่าว คือยาพิษ หรือข้ามภัยอันเป็นทุกข์ในวัฏฏะทั้ง
สิ้นอันเป็นยาพิษแล้วข้ามไป. พระมุนีนั่นผู้ข้ามวัฏฏะอันเป็นยาพิษ. พระ
มุนีผู้น้อมไปแล้วในอรหัตผล และนิพพานอันเป็นที่สิ้นต้นหา. ชื่อว่า มุนี
เพราะประกอบด้วยความคิดเยี่ยมด้วยญาณ คือ ความเป็นผู้หนึ่งหรือด้วยความเป็น
ผู้หนึ่งทางกายเป็นต้น เพราะไปในอรหัตผลและนิพพาน.

กับทว่า มุนี ความว่า มุนีมีหลายอย่าง คือ อาคาริยมุนี ๑ อนาคต
คาริยมุนี ๑ เสกขมุนี ๑ อเสกขมุนี ๑ ปัจเจกมุนี ๑ มุนิมุนี ๑. ในมุนี
เหล่านั้น ฤๅหัตถ์ผู้บรรลุผล ผู้รู้แจ้งคำสอน ชื่อว่า อาคาริยมุนี. บรรพชิต
เช่นเดียวกันนั้น ชื่อว่า อนาคตคาริยมุนี. พระเสกขะ ๗ จำพวก ชื่อว่าเสกขมุนี.
พระชีณาสพชื่อว่า อเสกขมุนี. พระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่า ปัจเจกมุนี พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า มุนิมุนี. ในที่นี้ประสงค์เอาพระมุนิมุนีนี้.

พระมุนีชื่อว่า อันติมเทหธารี เพราะเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมี
ในที่สุด คือสุดท้าย เพราะไม่มีภพใหม่อีกต่อไป. พระมุนีนั่นผู้ทรงไว้ซึ่ง
ร่างกายอันมีในที่สุด. พระมุนี ชื่อว่า มารชหะ เพราะสละกิเลสมาเป็นต้นได้
โดยชอบ. พระมุนี ชื่อว่า ปารุญ เพราะเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งขราทั้งปวง มีขรา
ปรากฏเป็นต้น ด้วยบรรลุอนุปาติเสสนิพพาน เพราะตัดขาดเหตุแห่งขราเสียได้.
ก็ในที่นี้ พึงเห็นว่าท่านกล่าวการถึงฝั่ง แห่งชาติ มรณะ โสกะเป็นต้น
ด้วยหัวข้อแห่งขรา. เชื่อมความว่า เรากล่าวว่าวิตก ๒ ประการ ของพระตถาคต
ผู้เป็นอย่างนั้น ๆ ย่อมเป็นไปเนื่อง ๆ ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงแสดงวิตก ๒ ประการ ด้วยคาถาที่ ๑ จากนั้นทรงแสดงปวิเวกวิตกด้วย

กาลาที่ ๒ บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงเขมวิตก จึงตรัสกาลาที่ ๓ ว่า เสเล ยลา
ดังนี้เป็นอาทิ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า เสเล ยลา ปพฺพตมฺหุสนฺนิฏฺฐิตอ ได้แก่
เปรียบเหมือนบุรุษยืนอยู่บนยอดภูเขาที่ปลูกเดียว สำเร็จด้วยหิน. เมื่อยืนอยู่
บนภูเขานั้น ไม่มีการยกคอดั่ง และเหยียดมือเป็นต้น. บทว่า ตถูปมํ คือ
เปรียบด้วยภูเขาหิน อันเทียบกันได้กับผู้มีปัญญานั้น. พึงทราบความสังเขปใน
ข้อนี้ ดังต่อไปนี้ บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนยอดภูเขาหิน พึงเห็นหมูชนโดยรอบได้
จันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีปัญญาดี คือมีปัญญางาม มีพระจักรุรอบคอบ
ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ขึ้นสู่ปราสาทอันสำเร็จด้วยธรรม คือ สำเร็จด้วยปัญญา
ผู้ปราศจากความโศก ย่อมพิจารณา ไคร่ครวญ ไตร่ตรอง ถึงหมูสัตว์ผู้ยัง
ข้ามความโศกไม่ได้ ถูกชาติชราครอบงำ. ในข้อนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ เหมือน
อย่างว่า บุรุษกระหนากว้างใหญ่โดยรอบที่เชิงภูเขา แล้วปลูกกระท่อมใน
แนวทุ่งที่นั่น พึ่งก่อไฟตอนกลางคืน ปรากฏความมืดประกอบด้วยองค์ ๔
ที่นั่น เมื่อบุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนยอดภูเขาแลดูภูมิประเทศ ณาไม่ปรากฏ
แนวทุ่งไม่ปรากฏ กระท่อมไม่ปรากฏ คนนอนในที่นั้นไม่ปรากฏ พึ่งปรากฏ
เพียงเปลวไฟที่กระท่อมเท่านั้น จันใด เมื่อพระตถาคตขึ้นสู่ปราสาทสำเร็จ
ด้วยธรรม ทางตรวจดูหมูสัตว์ ก็ฉนั้น สัตว์ที่มีได้ทำความดี แม้นั่งที่ข้างขวา
ในวิหารเดียวกัน ก็มีได้มาสู่คลองแห่งพุทธานุภาพ เป็นดุจลูกศรที่ซัดไปในตอน
กลางคืน แต่เวไนยบุคคลผู้ทำความดี แม้อยู่ในที่ไกล ก็มาสู่คลองของ
พระตถาคตนั้น ดูจไฟ ดูภูเขาหิมพานต์. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ทฺหุเร สนฺโตะ ปกาเสหฺนติ หิมวฺนฺโตะ จ ปพฺพโต
อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ รตฺตี จิตฺตา ยถา สฺรา

อัสตบรูช ย่อมปรากฏในที่ไกล ดุจ

ภูเขาหิมพานต์ อัสตบรูชย่อมไม่ปรากฏ

ในที่นี้ เหมือนลูกศรที่ซัดไปในเวลา

กลางคืน ฉะนั้น.

ในสูตรนี้ และในคาถาทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกระทำ
พระองค์แก่ผู้อื่น.

จบอรรถกถาวิคกสูตรที่ ๑

๒. เทศนาสูตร

ว่าด้วยพระธรรมเทศนา ๒ ประการ

[๒๑๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเทศนา ๒ ประการ ของพระตถาคต-
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมมีโดยปริยาย ๒ ประการเป็นไฉน คือ ธรรม
เทศนาประการที่ ๑ นี้ว่า เธอทั้งหลายจงเห็นบาปโดยความเป็นบาป ธรรม
เทศนาประการที่ ๒ แม้นี้ว่า เธอทั้งหลายครั้งเห็นบาปโดยความเป็นบาปแล้ว
จงเบื่อหน่าย จงคลายกำหนด จงปลดเปลื้องในบาปนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ธรรมเทศนา ๒ ประการนี้ ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมมี
โดยปริยาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เธอจึงเห็นการแสดงโดยปริยายของ

พระตถาคต พระพุทธเจ้าผู้อนุเคราะห์สัตว์

ทุกหมู่เหล่า ก็ธรรม ๒ ประการ พระ-

ตถาคต พระพุทธเจ้า ผู้อนุเคราะห์สัตว์

ทุกหมู่เหล่าประกาศแล้ว. เธอทั้งหลาย

ผู้ฉลาดจงเห็นบาป จงคลายกำหนดใน

บาปนั้น เธอทั้งหลายผู้มีจิตคลายกำหนด

จากบาปนั้นแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์

ได้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบเทศนาสูตรที่ ๒

อรรถกถาเทศนาสูตร

ในเทศนาสูตรที่ ๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ปริยายศัพท์ในบทว่า ปริยายน นี้ มาในความว่า เทศนาในบทมี
อาทิว่า มรुปีณทิกปริยาโย เตว น ชาเรหิ ท่านจงทรงจำเทศนานั้นไว้ว่า
เป็นมรुปีณทิกปริยายเทศนา ดังนี้. มาในความว่า เหตุในบทมีอาทิว่า อตุล
เขวส พุราหุณณ ปริยาโย เยน มํ ปริยายน สมุมาวทมาโน วทยุย
อกริยวาโท สมโณ โคตโม คู่ก่อนพราหมณ์ เหตุนี้มีอยู่แล เมื่อจะกล่าว
กะเราโดยชอบด้วยเหตุ พึงกล่าวว่า สมณโคตม เป็นอกริยวาท (วาทะว่า

ไม่เป็นอันทำ) ดังนี้. มาในคำว่า วาระในบทมีอาทิว่า กุสฺส นุ โข
อานนุท อชฺช ปรียาโย ภิกฺขุณีโย โอวทิตฺตํ. คุณก่อนอานนทฺ์. วันนี้ถึง
วาระของใครจะสอนภิกษุณีทั้งหลาย ดังนี้. ก็ในที่นี้ สมควรทั้งในวาระ ทั้งใน
เหตุ. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ธรรมเทศนา ๒ อย่าง ของตถาคต
ย่อมมีขึ้นโดยเหตุ และโดยวาระตามสมควร ดังนี้. นี้เป็นอธิบายในบทนี้.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า บางครั้งทรงจำแนกกุศลธรรมและอกุศล-
ธรรม ตามสมควรแก่อรรถาธิบายของเวไนยสัตว์ โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านี้
เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ
ธรรมเหล่านี้ควรเสพ ธรรมเหล่านี้ไม่ควรเสพ ดังนี้. ทรงแสดงให้รู้โดยไม่ปน
อกุศลธรรมเข้ากับกุศลธรรม ทรงแสดงธรรมว่า พวกเธอจงเห็นบาปโดยความ
เป็นบาป. บางครั้งทรงประกาศโทษ โดยนัยมีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ปาณาติบาตที่บุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ให้เป็นไปในนรก
ให้เป็นไปในกำเนิดเดียรัจฉาน ให้เป็นไปในเปรตวิสัย ปาณาติบาตที่เบากว่า
บาปทั้งปวง ทำให้มีอายุน้อย ดังนี้. ทรงให้พรากรจากบาปด้วยนิพพิทาเป็นต้น
ทรงแสดงธรรมว่า พวกเธอจงเบื่อหน่าย จงคลายกำหนด ดังนี้.

บทว่า ภวนฺตุ ใต้แก่ ย่อมมี คือ ย่อมเป็นไป. บทว่า ปาปํ
ปาปกโต ปสฺสส ความว่า พวกเธอจงเห็นธรรมอันลามกทั้งปวง โดยเป็น
ธรรมลามก เพราะนำสิ่งไม่เป็นประโยชน์ และทุกข์มาในปัจจุบันและอนาคต.
ในบทเหล่านั้น บทว่า นิพฺพินฺนุท ความว่า พวกเธอเห็นโทษมีอย่างต่าง ๆ
กัน โดยนัยมีอาทิว่า บาปชื่อว่า เป็นบาป เพราะเป็นของลามก โดยความ
เป็นของเลวส่วนเดียว ชื่อว่า เป็นอกุศล เพราะเป็นความไม่ฉลาด ชื่อว่า
เป็นความเศร้าหมอง เพราะทำจิตที่เคยประภัสสร และผ่องใสให้พินาศจาก

ความประภัสสรเป็นต้น ชื่อว่า ทำให้มีภพใหม่ เพราะทำให้เกิดทุกข์ในภพบ่อยๆ ชื่อว่ามีความกระวนกระวาย เพราะเป็นไปกับด้วยความกระวนกระวาย คือ ความเดือดร้อน ชื่อว่า มีทุกข์เป็นวิบาก เพราะให้ผลเป็นทุกข์อย่างเดียว ชื่อว่า เป็นเหตุให้มีชาติ ชรา และมรณะต่อไป เพราะทำให้มีชาติ ชรา และมรณะ ในอนาคตตลอดกาลนานไม่มีกำหนด สามารถกำจัดประโยชน์สุขทั้งหมดได้ และเห็นอนิสงส์ในการละบาปนั้นด้วยปัญญาชอบ จงเบื่อหน่าย คือ ถึงความ เบื่อหน่ายในธรรมอันลามกนั้น เมื่อเบื่อหน่ายพึงเจริญวิปัสสนาแล้วจงคลาย กำหนด และจงปลดเปลื้องจากบาปนั้น โดยความเป็นบาป ด้วยบรรลอรุณมรรค หรือจงคลายกำหนดด้วยการคลายอย่างเด็ดขาด ด้วยมรรค แต่นั้นจงปลดเปลื้อง ด้วยปฏิบัติสัทธวิมุตติด้วยผล.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ปาปี** ได้แก่ ชื่อว่า บาป เพราะเป็นของลามก. ถามว่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ตอบว่า ชื่อว่า บาป เพราะเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ คือ พระอริยะเกลียดโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นต้น ยังสัตว์ให้ถึง ทุกข์ในวัฏฏะ. ถามว่า ก็บาปนั้นเป็นอย่างไร. ตอบว่า เป็นธรรมชาติทำให้เกิดในภูมิ ๓ พวกเธอเห็นบาปโดยความเป็นบาป มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว เจริญวิปัสสนาโดยนัยมีอาทิว่า โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นโรค โดยความเป็นลูกศร โดยความเป็นของชั่ว โดยความ เบียดเบียน ดังนี้ จงเบื่อหน่ายในบาปนั้น. บทว่า **อยมฺปิ ทุตฺติยา** ได้แก่ ธรรมเทศนาประการที่ ๒ นี้ เป็นการเลือกปฏิบัติจากธรรมนั้น อาศัยธรรม-เทศนาประการที่ ๑ อันแสดงถึงสิ่งไม่เป็นประโยชน์และความฉิบหายโดยความ แน่นอน.

พึงทราบอธิบายในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. บทว่า **พฺพุตฺตสฺส** ได้แก่ พระสัพพัญญูพุทธเจ้า. บทว่า **สพฺพภูตานุภมฺปิโน** ได้แก่ พระพุทธเจ้า

ผู้นุเคราะห์สัตว์ทั้งหมดด้วยมหากรุณา. บทว่า **ปริยายวจน** ได้แก่ การกล่าว คือ การแสดงโดยปริยาย. บทว่า **ปสฺส** คือ ทรงร้องเรียกบริษัท. ท่านกล่าว หมายถึง บริษัทผู้เป็นหัวหน้า. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า **ปสฺส** หมายถึงพระองค์เท่านั้น. บทว่า **ตตฺถ** ได้แก่ ในเวลานั้น. บทว่า **วิรัชชถ** ความว่า พวกเธอจงละความกำหนัด. บทที่เหลือมีนัยดัง ได้กล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาทศนาสูตรที่ ๒

๓. วิชาสูตร

ว่าด้วยวิชาเป็นหัวหน้าแห่งกุศลธรรม

[๒๑๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนิกขุทั้งหลาย อวิชาเป็นหัวหน้าแห่งกุศลธรรม อหิริกะ อโนตตปปะเป็นไปตาม คุณก่อนิกขุทั้งหลาย ส่วนวิชาแลเป็นหัวหน้าแห่งการ ถึงพร้อมแห่งกุศลธรรม หิริและโอตตปปะเป็นไปตาม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ทุกตโยยังไคยงหนึ่ง ในโลกนี้

และในโลกหน้า ทั้งหมดมีอวิชาเป็นมูล

อันความปรารถนาและความโลกก่อกั้น ก็

เพราะเหตุที่บุคคลเป็นผู้มีความปรารถนา

ลามก ไม่มีหิริ ไม่เอื้อเฟื้อ ฉะนั้น จึงยอม
ประสบบาป ต้องไปสู่อบาย เพราะบาปนั้น
เพราะเหตุนั้น ภิกษุตำรอกันทะ โลภะ
และอวิชาได้ ให้วิชาบังเกิดขึ้นอยู่ พึง
ทุกติทั้งปวงเสียได้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบวิชาสูตรที่ ๓

อรรถกถาวิชาสูตร

ในวิชาสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ปุพฺพํมา ได้แก่ เป็นหัวหน้าโดยอาการ ๒ อย่าง คือ
โดยสหชาติปัจจัยและอุปนิสัยปัจจัย. หรือเป็นประธานแห่งอกุศลกรรมเบื้อง-
หน้า. จริงอยู่ การเกิดขึ้นแห่งอกุศล เว้นจากอวิชาเสียแล้วย่อมมีไม่ได้.
บทว่า สมาปฺตฺติยา ได้แก่ ความเป็นไปเพื่อได้ความจริงอันถึงเฉพาะหน้า.
ความเป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่งอกุศลกรรมทั้งหลาย โดยความเป็นปัจจัยแห่ง
อโยนิโสมนสิการด้วยการปกปิดโทษแห่งความเป็นไปของอกุศล และโดยความ
ที่ยังละไม่ได้ ย่อมปรากฏในความนั้น.

คติแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ทุกติในคานานี้ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์มีพยาธิ
และมรณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ภายทฺจฺริต วิจฺจฺริต
และมโนทฺจฺริต ชื่อว่า ทุกติ เพราะคติที่ถูกกิเลสมีรากเป็นต้นประทุษร้าย

เป็นไปทางกาย วาจา และใจ. บทว่า **อสุมี** โลก ได้แก่ ในโลกนี้หรือ
ในมนุษยคติ. บทว่า **ปรมุหิ จ** ได้แก่ ในคติอื่นจากมนุษยคตินั้น. บทว่า
อวิชชามุลิกา สพุพา ได้แก่ ความวิบัติแห่งทุจริต แม้ทั้งหมดนั้นมีวิชา
เป็นมูลอย่างเดียว เพราะมีวิชาเป็นหัวหน้าโดยนัยดังกล่าวแล้ว. บทว่า
อิจฺฉาโลกสมุสฺสุยา ความว่า ชื่อว่า **อิจฺฉาโลกสมุสฺสุยา** เพราะอันความ
ปรารถนามีลักษณะแสวงหาสิ่งอันยังไม่ถึงพร้อม และอันความโลกมีลักษณะ
อยากได้สิ่งอันถึงพร้อมแล้ว ก่อขึ้น คือ สะสม. บทว่า **ยโต** ได้แก่ เพราะ
มีวิชาเป็นเหตุ เป็นผู้ถูกอวิชาปกปิด. บทว่า **ปาปิจฺโณ** ได้แก่ ผู้มีความ
ปรารถนาลามกไม่เห็นโทษ ทำความหลอกลวงเป็นต้น ด้วยการยกย่องคุณที่ไม่มี
เพราะมีความปรารถนาลามก เพราะถูกอวิชาปกปิด. พึงเห็นว่า แม้ความ
ปรารถนาในคนก็เป็นอันถือเอาด้วยความโลกเหมือนกัน. บทว่า **อนาโท**
ได้แก่ เว้นจากความเอื้อเฟื้อในเพื่อนสพรหมจารี เพราะไม่มีโศตตปปะอันถือ
โลกเป็นใหญ่. บทว่า **ตโต** ได้แก่ เพราะเป็นเหตุแห่งอวิชาความปรารถนา
ลามก ความไม่มีหิริ ไม่มีโศตตปปะ. บทว่า **ปสวติ** ได้แก่ สะสมบาป มีกาย
ทุจริตเป็นต้น. บทว่า **อปาโย เตน คจฺฉติ** ได้แก่ ย่อมไป คือ ย่อมเข้า
ถึงอบายมีนรกเป็นต้น เพราะบาปตามที่ชวนชวายนั่น. บทว่า **ตสฺมา** ได้แก่
เพราะอวิชาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นรากเหง้าแห่งทุจริตทั้งปวง และเป็นเหตุแห่ง
ความเศร้าหมองอันเป็นแดนเกิดในทุกคติทั้งปวง อย่างนี้ ฉะนั้น ภิกษุสำรอกความ
ปรารถนา ความโลก อวิชา อหิริกะ และอโนตตปปะได้ ละด้วยสมุจเฉท.
ถามว่า สำรอกอย่างไรจึงจะให้วิชาเกิดขึ้นได้. ตอบว่า ชวนชวายนั่นตามลำดับ
วิปัสสนาและตามลำดับมรรคแล้วยังวิชา คือ อรหัตมรรคให้เกิดขึ้นในสันดาน
ของตน. บทว่า **สพุพา ทุกฺคตฺติโย** ได้แก่ พึงละ คือ พึงละพึงก้าวล่วง

ทุกติ กล่าวคือทุจริตแม้ทั้งปวง หรือคติ ๕ ทั้งปวงอันชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในวิภูษะ. จริงอยู่ กรรมวิภูและวิปากวิภูเป็นอันละได้ด้วย การละกิเลสวัฏนั้นแล ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาวิชาสูตรที่ ๓

๔. ปัญญาสูตร

ว่าด้วยขาดปัญญาพาให้เสื่อมมีปัญญาพาให้เจริญ

[๒๑๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้เสื่อมจากอริยปัญญา ชื่อว่า เสื่อมสุด สัตว์เหล่านั้นย่อมอยู่เป็นทุกข์ มีความเดือดร้อน มีความคับแค้น มีความเร่าร้อน ในปัจจุบันทีเดียวก เมื่อตายไปแล้วพึงหวังได้ทุกติ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่เสื่อมจากอริยปัญญา ชื่อว่าไม่เสื่อม สัตว์เหล่านั้น ย่อมอยู่เป็นสุข ไม่มีความเดือดร้อน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน ในปัจจุบันทีเดียวก เมื่อตายไปแล้วพึงหวังได้สุคติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

จงดูโลกพร้อมด้วยเทวโลก ผู้ตั้งมั่น
ลงแล้วในนามรูป เพราะความเสื่อมไปจาก
ปัญญา โลกพร้อมด้วยเทวโลกย่อมสำคัญ
ว่า นามรูปนี้เป็นของจริง ปัญญาอันให้

ถึงความชำแรกกิเลสนี้แล ประเสริฐที่สุด
ในโลก ด้วยว่าปัญญานั้นย่อมรู้ชัดโดยชอบ
ซึ่งความสิ้นไปแห่งชาติและภพเทวดาและ
มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมรักใคร่ต่อพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าเหล่านั้น ผู้มีสติ มีปัญญารำเรียง
ผู้ทรงไว้ซึ่งสรีระอันมีในที่สุด.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปัญญาสูตรที่ ๔

อรรถกถาปัญญาสูตร

ในปัญญาสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า สุปริหีนา ได้แก่ เสื่อมสุด. บทว่า เย อริยาย ปญญา

ปริหีนา ความว่า สัตว์เหล่าใด เสื่อมจากวิปัสสนาปัญญา และมรรคปัญญา
อันเป็นอริยะ คือ บริสุทธิ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งหลาย ด้วยการรู้ความเกิด
และความเสื่อมของจันท์ ๕ และด้วยการแทงตลอดอริยสัจ ๔ สัตว์เหล่านั้นเสื่อม
คือ เสื่อมมากเหลือเกินจากสมบัติอันเป็นโลกิยะและโลกุตระ. ถ้ามว่า ก็สัตว์
เหล่านั้นเป็นจำพวกอะไร. ตอบว่า เป็นความจริงดังนั้น สัตว์เหล่าใดประกอบ
ด้วยเครื่องกั้น คือ กรรม สัตว์เหล่านั้นเสื่อม คือ พร่อง คือ เสื่อมมากโดย
ส่วนเดียว โดยความเป็นผู้แน่นอนต่อความเห็นผิด. ดังที่ท่านกล่าวว่า **ทุกุคติ**
ปาฏิกงฺขา ทุกุคติเป็นอันหวังได้ ดังนี้. แม้พร้อมเพรียงด้วยเครื่องกั้น คือ

วิบากก็เสื่อม. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบในธรรมฝ่ายขาว ผู้เป็นสัมมาทิฐิ เว้นจากเครื่องกั้น ๓ อย่าง และเป็นผู้ประกอบด้วยกัมมัสสกตาญาณ ชื่อว่า ไม่เสื่อม. คำที่เหลือ ฟังทราบโดยทำนองอันมีนัยดังที่กล่าวแล้ว.

ในคาถาทิ้งหลายฟังทราบอธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า **ปญฺญา** เป็น ปัญหามีวิกัตติ. ความว่า เพราะความเสื่อมไปจากวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ. หรือบทว่า **ปญฺญา** นี้ เป็นฉัฏฐีวิกัตติ. ความว่า เพราะเสื่อมไปแห่งญาณ ดังที่ได้กล่าวแล้ว. อนึ่ง การไม่ให้เกิดขึ้นแห่งญาณที่ควรให้เกิดนั้นแล เป็น ความเสื่อมในบทนี้. บทว่า **นิวิฏฺฐํ นามรูปสฺมึ** ได้แก่ ผู้ตั้งมั่นแล้ว คือ หยั่งลงแล้วในนามรูป คือ ในอุปาทานขันธ ๕ ด้วยอำนาจตัดหาและทิฐิโดย นัยมีอาทิว่า **เอตํ มม** นั้นของเราดังนี้ เพราะความเสื่อมไปจากปัญญานั้น. บทว่า **อิทํ สจฺจนฺตึ มลฺลยฺตึ** ได้แก่ ย่อมสำคัญว่านามรูปนี้เท่านั้นเป็น ของจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะดังนี้. ฟังเปลี่ยนวิกัตติเป็น **สทฺเวก โลเก** ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงธรรมฝ่ายเสรี้าหมองในคาถาที่ ๑ อย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะทรงประกาศอานุภาพแห่งปัญญาว่า กิเลสวัฏ ย่อม เป็นไปด้วยความมั่นหมายและยึดมั่นในนามรูป เพื่อมิให้เกิดอันใด การเข้าไป ตัดวัฏฏะเพื่อให้เกิดอันนั้น ดังนี้จึงตรัสคาถาว่า **ปญฺญา हि เสฏฺฐา โลกสฺมึ** ปัญญาแล ประเสริฐที่สุดในโลก ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **โลกสฺมึ** ได้แก่สังขารโลก. ธรรมเช่นกับ ปัญญาในสังขารทั้งหลาย ในสัตว์ทั้งหลายย่อมไม่มีคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. จริงอยู่ กุศลธรรมทั้งหลายมีปัญญาเป็นอย่างยิ่ง และธรรมอันไม่มีโทษทั้งปวง เป็นอันสำเร็จเพราะความสำเร็จแห่งปัญญา. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ว่า **สมฺมาทิฏฺฐิสฺส สมฺมาสจฺกปโป โหติ** ความดำริชอบย่อมมีแก่ผู้เห็น ชอบดังนี้. ก็ปัญญาที่ประสงค์เอาในที่นี้ท่านยกย่องว่า ประเสริฐที่สุด. เพื่อ

ทรงแสดงถึงความเป็นไปนั้น จึงตรัสว่า ยาย นิพเพชคามินี ปัญญาอันให้ถึงความชำแรกกิเลส ดังนี้เป็นต้น.

อธิบายความแห่งบทนั้นว่า ปัญญาใดอันให้ถึงความชำแรกกิเลสว่า ปัญญาถึงความชำแรก คือ ทำลายกิเลสมีกองโลกะเป็นต้นอันยังไม่เคยชำแรก ยังไม่เคยทำลาย ย่อมไป ย่อมเป็นไป โยคาวจรย่อมรู้ ย่อมทำให้แจ้งนิพพาน และอรหัตตอันเป็นที่สิ้นไป เป็นที่สุดแห่งชาติ กล่าวคือ ความเกิดครั้งแรก แห่งชั้นทั้งหลายในหมู่สัตว์ ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติและสัตตาวาส นั้น ๆ และกรรมภพอันมีชาตินั้นเป็นนิमित โดยชอบไม่วิปริต ด้วยปัญญาใด ปัญญาเป็นมรรคปัญญาพร้อมด้วยวิปัสสนา ประเสริฐที่สุดในโลก ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงยกย่องพระจีณาสพ ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยบุญคุณานุภาพตามที่กล่าวแล้ว จึงตรัสพระคาถาสุดท้ายว่า **เตสํ เทวามนุสฺสา จ** เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมรักใคร่ต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดังนี้.

อธิบายความแห่งบทนั้นว่า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมกระหิ้มรักใคร่ต่อพระจีณาสพเหล่านั้น ผู้ชื่อว่าเป็นสัมพุทธะด้วยการตรัสรู้อรินัย ๔ เพราะสำเร็จโศปสกิจ มีปัญญาเป็นต้นในอรินัย ๔ ชื่อว่าผู้มีสติ เพราะมีสติ ไพบูลย์ ชื่อว่าผู้มีปัญญารำเริง ด้วยถึงความไพบูลย์แห่งปัญญา เพราะถอนความลุ่มหลงเสียได้โดยนัยดังกล่าวแล้ว หรือว่า ชื่อว่าผู้มีปัญญารำเริง ความโสมนัส ความยินดี ความบันเทิง ตั้งแต่เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีลเป็นต้นในส่วนเบื้องต้น จนถึงทำนิพพานให้แจ้ง ชื่อว่าผู้ทรงไว้ซึ่งสรีระอันมีในที่สุด เพราะเป็นผู้สิ้นภวสังโยชน์โดยประการทั้งปวง ย่อมปรารถนาเพื่อบรรลุความเป็นอย่างนั้นข้างว่า บุญคุณานุภาพน่าอัศจรรย์ ถ้ากระไร แม้เราก็ควรเป็นผู้ข้ามพ้นทุกข์ทั้งปวงเช่นนี้ได้บ้าง ดังนี้.

จบอรรถกถาปัญญาสูตรที่ ๔

๕. ธรรมสูตร

ว่าด้วยเรื่องสุกธรรมประจำโลก ๒ ประการ

[๒๒๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกธรรม ๒ ประการนี้ย่อมรักษาโลก ๒ ประการเป็นไฉน คือ หิริ ๑ โอตตัปปะ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าสุกธรรม ๒ ประการนี้จะไม่พึงรักษาโลกไฉไร ในโลกนี้ก็ไม่พึงปรากฏว่า มารดา น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือว่าภรรยาของครู โลกจะถึงความปะปนกัน ไป เหมือนอย่างแพะ แกะ ไก่ สุกกร สุนัข สุนัขจึงจอกณะนั้น คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่สุกธรรม ๒ ประการนี้ยังรักษาโลกอยู่ ฉะนั้นจึงยังปรากฏว่า มารดา น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือว่าภรรยาของครู.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ถ้าสัตว์เหล่าใด ไม่มีหิริและโอต-
ตัปปะในกาลทุกเมื่อไฉไร สัตว์เหล่านั้นมี
สุกธรรมเป็นมูลปราศไปแล้ว เป็นผู้ถึง
ชาติและมรณะ ส่วนสัตว์เหล่าใด เข้าไป
ตั้งหิริและโอตตัปปะไว้โดยชอบในกาลทุก
เมื่อ สัตว์เหล่านั้นมีพรหมจรรย์ออกงาม
เป็นผู้สงบ มีภพใหม่สิ้นไปแล้ว.

เนื้อความเมื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบธรรมสูตรที่ ๕

อรรถกถาธรรมสูตร

ในธรรมสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **สุกกา** ชื่อว่า สุกธรรมเพราะเป็นธรรมขาว ก็สุกธรรม
ย่อมเป็นไปเพื่อความผ่องแผ้วอย่างยิ่ง โดยความเป็นธรรมขาว เพราะเหตุนี้
ธรรมทั้งหลายชื่อว่า ขาว เพราะเป็นธรรมขาวบริสุทธิ์. ธรรมทั้งหลายที่เป็น
กุศลทั้งปวง แม้โดยพร้อมด้วยรสชื่อว่า ธรรมขาว เพราะตรงข้ามกับความเป็น
ธรรมดำ. ด้วยว่าเพราะธรรมขาวเกิดขึ้น จิตจึงเป็นประภัสสรบริสุทธิ์. บทว่า
ขมฺมา ได้แก่ธรรมเป็นกุศล. บทว่า **โลกิ** ได้แก่สัตว์โลก. บทว่า **ปาเลนฺติ**
ได้แก่ วางขอบเขตรักษาด้วยการรองรับไว้ ทรงไว้.

ในบทว่า **หิริ จ โอตฺตปฺปญฺจ** นี้พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้
ชื่อว่า **หิริ** เพราะอันเขาละอาย. หรือชื่อว่า **หิริ** เพราะเป็นเหตุละอาย.
แม้ข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ว่า ข้อที่อันบุคคลละอายด้วยสิ่งที่ควรละอาย คือ ละอาย
ต่อความเกิดแห่งอกุศลธรรมอันลามก ท่านเรียกว่า **หิริ**. ชื่อว่า **โอตฺตปฺปะ**
เพราะกลัว. หรือชื่อว่า **โอตฺตปฺปะ** เพราะเป็นเหตุกลัว. แม้ข้อนี้ท่านก็กล่าว
ไว้ว่า ข้อที่กลัวสิ่งที่ควรกลัว คือ กลัวต่อความเกิดแห่งอกุศลธรรมอันลามก
ท่านเรียกว่า **โอตฺตปฺปะ**.

ในหิริและโอตตปปะนั้น หิริ เกิดขึ้นในภายใน โอตตปปะเกิดขึ้นในภายนอก. หิริ ถือตนเป็นใหญ่ โอตตปปะถือโลกเป็นใหญ่. หิริตั้งอยู่ในความละเอียดเป็นสภาพ. โอตตปปะตั้งอยู่ในความกลัวเป็นสภาพ. หิริ มีลักษณะขำเกรง. โอตตปปะ มีลักษณะเห็นภัยอันเป็นโทษที่น่ากลัว.

ในหิริและโอตตปปะนั้น หิริ เกิดขึ้นในภายในย่อมเกิดด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ นึกถึงชาติ นึกถึงวัย นึกถึงความเป็นผู้กล้า นึกถึงความเป็นผู้คงแก่เรียน ถามว่า อย่างไร. ตอบว่า บุคคลนึกถึงชาติอย่างนี้ก่อนว่า ชื่อว่าการกระทำกรรมชั่วนี้ ไม่ใช่เป็นการกระทำของตนผู้มีชาติเจริญ เป็นการกระทำของชาวประมงเป็นต้น ผู้มีชาติต่ำ ผู้เจริญด้วยชาติเช่นท่านไม่ควรกระทำกรรมนี้ ดังนี้ แล้วไม่กระทำกรรมชั่ว เกิดหิริขึ้น. อนึ่ง นึกถึงวัยอย่างนี้ว่า ชื่อว่า การกระทำกรรมชั่วนี้เป็นกรรมที่คนหนุ่ม ๆ ควรกระทำ คนที่ตั้งอยู่ในวัยเช่นท่านไม่ควรกระทำกรรมนี้ แล้วไม่กระทำกรรมชั่วมีปาณาติบาตเป็นต้นเกิดหิริขึ้น. อนึ่ง นึกถึงความเป็นผู้กล้าอย่างนี้ว่า ชื่อว่า การกระทำกรรมชั่วนี้เป็นการกระทำของผู้ที่มีกำลังอ่อนแอ ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยกำลังเช่นท่านไม่ควรกระทำกรรมนี้ ดังนี้แล้ว ไม่กระทำกรรมชั่วมีปาณาติบาตเป็นต้น เกิดหิริขึ้น. อนึ่ง นึกถึงความเป็นผู้คงแก่เรียนอย่างนี้ว่า ชื่อว่าการกระทำกรรมชั่วนี้เป็นการกระทำของอัมชพาล. มิใช่เป็นการกระทำของบัณฑิต ผู้เป็นบัณฑิตคงแก่เรียนเช่นท่านไม่ควรกระทำกรรมนี้ ดังนี้แล้ว ไม่กระทำกรรมชั่วมีปาณาติบาตเป็นต้น เกิดหิริขึ้น. บุคคลยังหิริอันเกิดในภายในให้เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ ประการอย่างนี้ ก็และครั้งให้เกิดแล้ว พิจารณาถึงหิริในจิตของตนแล้วไม่กระทำกรรมชั่ว. หิริ ชื่อว่าเกิดขึ้นในภายในด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า โอตตปปะ ชื่อว่า เกิดในภายนอกเป็นอย่างไร. ตอบว่า บุคคลนึกอยู่ว่า หากว่าท่านจักกระทำกรรมชั่วนั้น ท่านจักได้รับความเดือดร้อนในบริษัท ๔

วิญญูชนทั้งหลาย จักติเทียบท่าน

เหมือนชาวเมือง รังเกียจของสกปรก ท่าน

ถูกผู้มีศีลกำจัดเสียแล้ว จักเป็นภิกษุอยู่ได้

อย่างไร ดังนี้

ย่อมไม่กระทำความชั่ว ด้วยโศตตปะอันเกิดแล้วในภายนอก. โศตตปะ
ชื่อว่า ตั้งขึ้นในภายนอก ด้วยประการดังนี้.

ถามว่า หิริ ชื่อว่า ถือคนเป็นใหญ่เป็นอย่างไร. ตอบว่า กุลบุตร
บางคนในโลกนี้ กระทำตนให้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า แล้วไม่ทำความชั่ว ด้วย
เห็นว่า ผู้บวชด้วยศรัทธาเป็นผู้คงแก่เรียน ผู้กล่าวสอนถูกต้อง เช่นท่านไม่ควร
ทำความชั่ว ดังนี้. หิริ ชื่อว่า ถือคนเป็นใหญ่ ด้วยประการดังนี้. ด้วยเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า โส อุตตานิ เยว อธิปตี กตุวา อกุสล
ปชหติ กุสล ภาเวติ สาวขุ ปชหติ อนวขุ ภาเวติ สทุมตตานิ
ปริหริติ ความว่า บุคคลนั้นนึกทำตนเป็นใหญ่ แล้วละอกุศล เจริญกุศล
ละสิ่งมีโทษ เจริญสิ่งไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์ ดังนี้.

ถามว่า โศตตปะ ชื่อว่า ถือโลกเป็นใหญ่ เป็นอย่างไร. ตอบว่า
กุลบุตรบางคนในโลกนี้ นึกถึงโลกเป็นใหญ่เป็นผู้เจริญ แล้วไม่กระทำความชั่ว.
ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า โลกสันนิวาสนี้ใหญ่นักแล ในโลกสันนิวาสนี้ใหญ่มี
สมณพราหมณ์ ผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตของผู้อื่น ท่านเหล่านั้นย่อมเห็น
แต่ไกล ไม่เห็นแม้ในที่ใกล้ ย่อมรู้จิตด้วยจิต ท่านเหล่านั้นก็จักประกาศให้รู้
จักเรา อย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลายจงดูกุลบุตรนี้ เขามีศรัทธาออกบวชแล้วยัง
เกลือกกลัวด้วยอกุศลธรรมอันลามกอยู่อีก ดังนี้. มีเทวดาผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ
รู้จิตของผู้อื่น เทวดาเหล่านั้นย่อมเห็นแม้แต่ไกล เขาไม่ปรากฏแม้ในที่ใกล้
ย่อมรู้จิตด้วยจิต เทวดาเหล่านั้นก็จักประกาศให้รู้จักเราอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย

จงดูกุณฺดรนี้มีศรัทธาออกบวช แล้วยังเกลือกกลัวด้วยอกุศลธรรมอันลามก
อยู่อีกดังนี้ กุณฺดรนั้นกระทำโลกให้เป็นใหญ่ แล้วจึงละอกุศล ดังนี้.
โอดตปปะถือโลกเป็นใหญ่ ด้วยประการฉะนี้.

ในบทว่า **สขุสาสภาวะสนฺธิตา** นี้ พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้
อาการแห่งความละเอียดชื่อว่า **สขุสา**. หิริตั้งอยู่โดยสภาพนั้น ความกลัวใน
อบายชื่อว่า **ภย**. โอดตปปะตั้งอยู่โดยสภาพนั้น ทั้งสองอย่างนั้นเป็นอันปรากฏ
ในการเว้นจากความชั่ว.

ในหิริและโอดตปปะนั้น มีวินิจฉัยว่า เหมือนอย่างว่า ก่อนเหล็ก ๒
ก้อน ก้อนหนึ่งแม้เย็นก็เปื้อนคูด ก้อนหนึ่งร้อนจัด ใน ๒ ก้อนนั้น วิญญูชน
เกลียดก้อนที่เย็นเพราะเปื้อนคูด จึงไม่จับ อีกก้อนหนึ่งไม่จับเพราะกลัว
ความร้อน ฉันทใด บัณฑิตเกลียด ไม่ทำความชั่วเพราะละเอียด กลัวอบาย
ไม่ทำความชั่วเพราะเกรงกลัว ก็ฉันทนั้น. หิริตั้งอยู่ในสภาพแห่งความละเอียด
โอดตปปะตั้งอยู่ในสภาพแห่งความกลัว.

ถามว่า หิริ มีลักษณะขำเกรง โอดตปปะมีลักษณะเห็นภัยอันเป็นโทษ
ที่น่ากลัวนั้นอย่างไร. ตอบว่า จริงอยู่ บุคคลบางคนยังหิริอันมีลักษณะขำเกรง
ให้เกิดขึ้น ด้วยเคารพในผู้นั้น โดยอาการ ๔ อย่าง คือ นึกถึงความเป็นใหญ่
โดยชาติ ๑ นึกถึงความเป็นใหญ่โดยเป็นผู้สอน ๑ นึกถึงความเป็นใหญ่ใน
มรดก ๑ นึกถึงความเป็นใหญ่ในทางประพฤติพรหมจรรย์ ๑ แล้วไม่ทำ
ความชั่ว. บางคนกลัวโดยความเป็นโทษ ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ อตตานูวาทภย
(กลัวถูกติเตียนตน) ๑ ปรานูวาทภย (กลัวผู้อื่นติเตียน) ๑ ทัณนภย (กลัวถูก
ลงอาญา) ๑ ทุกตภย (กลัวตกนรก) ๑ แล้วเกิดโอดตปปะอันมีลักษณะ
เห็นภัย อันมีโทษน่ากลัว แล้วจึงไม่ทำกรรมชั่ว. อนึ่ง ในข้อนี้เมื่อท่านกล่าว
ถึงหิริโอดตปปะ อันเกิดในภายในเป็นต้น โดยความเป็นสิ่งปรากฏในที่นั้น ๆ

บางครั้งหิริโอดตปะนั้นไม่พราจากกันและกันเลย. เพราะความละอายไม่มี
กลัวข่มมิไม่ได้ หรือความกลัวต่อบาปไม่มี ความละอายข่มมิไม่ได้ ด้วย
ประการฉะนี้.

บทว่า อิม เจ ภิกขเว เทว สุกกา ฆมมา โลกํ น ปาเลยฺยํ
ความว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ฅิว่า ธรรมไม่มีโทษ ๒ อย่างเหล่านี้ ไม่พึง
รักษาโลก ฅิว่า ธรรมรักษาโลกไม่พึงมี. บทว่า นยิธ ปญญาเยถ
มาตา ความว่า ในโลกนี้มารดาผู้บังเกิดเกล้า ก็จะไม่พึงปรากฏด้วยความ
เคารพว่า นี้มารดาของเรา ดังนี้ ฅิว่า ไม่พึงได้ชื่อว่า นี้เป็นมารดา. แม้ใน
บทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บทว่า มาตุจฺฉา ได้แก่ น้ํา. บทว่า มาตุลานี
ได้แก่ ภรรยาของลุง (ป้า). บทว่า ครุณํ ได้แก่ ผู้อยู่ในฐานะควรเคารพ
มีลุง อา และพี่ชายใหญ่เป็นต้น. บทว่า สมุภทํ ได้แก่ ปะปนกันหรือ
ทำลายมารยาทอันดี. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงข้ออุปมา ด้วยบทเป็นต้นว่า
ยถา อเชพกา ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ข่มไม่รู้ด้วยความเคารพ
ข่าเกรงว่า นี้มารดาของเรา หรือน้ําของเรา ดังนี้. สัตว์ทั้งหลายข่มปฏิบัติคิด
แม้ในวัตถุที่อาศัยเกิด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงนำการ
เปรียบเทียบมา จึงได้น้ําพะและแคะเป็นต้นมา. ความย่อในข้อนี้มีดังนี้.
สัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายมีพะและแคะเป็นต้น เว้นจากหิริและโอดตปะ ไม่สำคัญ
มารดาเป็นต้น ทำลายประเพณีสมสู่กันได้ทุกหนแห่ง ฉันทิโด มนุษยโลกนี้
ก็ฉันทิฉันทิ ฅิว่า ไม่มีธรรมคุ้มครองโลก ก็จะไม่พึงสมสู่กันได้ทุกหนทุกแห่ง.
เพราะธรรมคุ้มครองโลกเหล่านี้ ยังคุ้มครองโลกอยู่ ฉะนั้น จึงไม่มีการสมสู่กัน
ด้วยประการฉะนี้.

ในคาถาทิ้งหลายมืออธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า เว ในบทว่า เยลั เว หิริโอดตูปปี เป็นเพียงนิบาต. ความว่า สัตว์เหล่าใดไม่มี คือ ไม่ได้เข้าถึง หิริและโอดตูปปะ ในกาลทุกเมื่อ คือตลอดกาล. บทว่า โวภุกนุตา สุกกมุลา เต ความว่า สัตว์เหล่านั้นก้าวล่วง คือพ้นจากกุศล เพราะทำกรรมอันตัดขาด กุศลมูล หรือเพราะไม่มีหิริและโอดตูปปะอันเป็นที่ตั้งแห่งกุศลกรรม มีสุก- ธรรมไปปราศแล้ว ก้าวล่วงแล้ว เป็นผู้ถึงชาติและมรณะ เพราะมีสภาพเกิด ดายบ่อยๆ ย่อมไม่พ้นสงสารไปได้.

บทว่า เยสญจ หิริโอดตูปปี ความว่า ก็สัตว์เหล่าใดเข้าไปตั้ง ธรรมเหล่านี้ คือ หิริและโอดตูปปะไว้โดยชอบ ในกาลเป็นนวกะ มัชฌิมะ และเถระตลอดวันตลอดคืนในกาลทุกเมื่อ คือ ตลอดกาล สัตว์เหล่านั้นเกลียด กลัว ละบาป ด้วยตทั้งคปทานเป็นต้น. บทว่า วิรุพหุพฺพหุมจฺริยา ความว่า สัตว์เหล่านั้นถึงความงอกงาม ด้วยศาสนพหุมจรรย์ และมรรคพหุมจรรย์ เป็นผู้สงบเพราะสงบกิเลส หรือมีคุณคือความสงบโดยประการทั้งปวง ด้วยการบรรลุมรรคขั้นสูง เป็นผู้มีกาฬใหม่สิ้นแล้ว เพราะความสิ้นกาฬใหม่

จบอรรถกถาธรรมสูตรที่ ๕

๖. อชาตสูตร

ว่าด้วยการไม่เกิดอีกเป็นสุขในโลก

[๒๒๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อัน

ปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้ว มีอยู่ คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย ถ้าว่าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้วไฉน การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้วมีอยู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อันปัจจัยทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว จึงปรากฏ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ธรรมชาติอันเกิดแล้ว มีแล้ว เกิดขึ้น
พร้อมแล้ว อันปัจจัยทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว
ไม่ยั่งยืน ระคนแล้วด้วยขราและมรณะ
เป็นรังแห่งโรค ผุพัง มีอาหารและตัณหา
เป็นแดนเกิด ไม่ควรเพื่อยินดีธรรมชาติ
นั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาตินั้น เป็น
บทอันระงับ จะคาดคะเนเอาไม่ได้ ยั่งยืน
ไม่เกิด ไม่เกิดขึ้นพร้อม ไม่มีความโศก
ปราศจากฐลี ความดับแห่งทุกขธรรม
ทั้งหลาย คือ ความที่สังขารสงบระงับ
เป็นสุข.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบอชาตสูตรที่ ๖

อรรถกถาชาตสูตร

ในชาตสูตรที่ ๖ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อตุลฺลิกฺขเว** ถาว่า เกิดอะไรขึ้น. ตอบว่า ได้ยินว่า

วันหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศโทษในสงสารโดยอนกปริยาย แล้วทรงแสดงพระธรรมปฏิสังขตด้วยพระนิพพาน ด้วยการชี้แจงเป็นต้น ภิกษุทั้งหลายได้เกิดปริวิตกว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสงสารนี้พร้อมด้วยเหตุด้วยการณะทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น แต่มิได้ตรัสถึงการณะไร ๆ แห่งนิพพานอันเข้าไปสงบสงสารนั้น ข้อนี้ฉันมีไซ้เหตุ ย่อมได้โดยทางสังคิกถลปรมัตถ์หรืออย่างไร. ถ้าคั้นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงกำจัดความสงสัยของภิกษุเหล่านั้น เพื่อทำลายวาทะอัน ผิดของสมณพราหมณ์ในโลกนี้ ผู้มีทิฏฐิมากในภายนอก ผู้ปฏิบัติผิดคจโลกายติกะเป็นต้นว่า จริงอยู่ โดยปรมัตถ์ชื่อว่านิพพาน ย่อมไม่มีเพียงกล่าวว่ นิพพาน นิพพาน เท่านั้น เพราะมีสภาวะที่ตนยังไม่ได้ เพื่อแสดงความมีแห่งอมตมทานิพพานโดยปรมัตถ์ และเพื่อแสดงถึงความมี อานุภาพมีการออกไปแห่งอมตมทานิพพานเป็นต้น จึงได้ทรงภายิตสูตรนี้ด้วย อุทานอันเป็นกำลังแห่งปีติ. เป็นความจริงพระสูตรนี้สังเคราะห์เข้าในอุทานด้วย

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อตุลฺลิกฺขเว** ได้แก่ มีอยู่ คือ ได้โดยปรมัตถ์.

บทแม้ทั้งหมดว่า **อชาตํ อญฺุตํ อกตํ อสขฺขตํ** เป็นไวพจน์ของกันและกัน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อชาตํ** เพราะไม่เกิด คือ ไม่บังเกิดโดยความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ กล่าวคือการประชุมแห่งเหตุปัจจย จุจเวทนาเป็นต้น. ชื่อว่า **อญฺุตํ** เพราะเว้นเหตุแล้ว จะไม่เป็น ไม่ปรากฏ ไม่เกิดเอง. ชื่อว่า **อกตํ** เพราะอันปัจจยไม่กระทำแล้วด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะไม่เกิดและเพราะไม่-

เป็นอย่างนี้. อนึ่ง ท่านกล่าวว่า **อสงฺขตฺ** (อันปัจจยไม่ปรุงแต่งแล้ว) เพื่อแสดงว่า สภาพอันเกิดแล้ว เป็นแล้ว ย่อมมีแก่สังขตธรรมมีนามรูปเป็นต้น หาได้มีแก่นิพพาน อันมีสภาพเป็นอสังขตะไม่. ชื่อว่า **สงฺขตฺ** เพราะอันปัจจยปรุงแต่งแล้ว. อนึ่ง ชื่อว่า **อสงฺขตฺ** เพราะอันปัจจยไม่ปรุงแต่งแล้ว และเว้นจากลักษณะอันปัจจยปรุงแต่งแล้ว. ท่านกล่าวว่า **อกตฺ** (อันปัจจยไม่ทำแล้ว) เพื่อแสดงว่า อันปัจจยไร ๆ ไม่ทำแล้วด้วยความสงสัยว่า เมื่อเสร็จสิ้นสภาพแห่งการเกิดด้วยเหตุไม่น้อยอย่างนี้ จะพึงมีทำด้วยเหตุหนึ่งเท่านั้นหรือหนอ ท่านกล่าวว่า **อญฺตฺ** (ไม่เป็นแล้ว) เพื่อกลับความสงสัยเท่านั้นว่า ธรรมชาตินี้ แม้ไม่มีปัจจยก็ยังเป็นแล้ว ปรากฏแล้วเองหรือหนอ. ท่านกล่าวว่า **อชาตฺ** เพื่อแสดงว่า ความที่ธรรมชาตินี้อันปัจจยไม่ปรุงแต่ง ไม่กระทำไม่เป็น นี้ เพราะความเป็นธรรมชาติที่ไม่เกิดทุกสิ่งทุกอย่าง พึงทราบความที่บทแม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ มีเนื้อความอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความที่นิพพานมีอยู่โดยปรมัตถ์ว่า คุณอนภิกขุทั้งหลาย ธรรมชาติดันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้วมีอยู่ เพื่อจะทรงแสดงเหตุในธรรมชาตินั้น จึงตรัสคำเป็นอาทิว่า **โน เจตฺ ภิกฺขเว** ดังนี้.

พึงทราบความสังเขปแห่งบทนั้นดังนี้ คุณอนภิกขุทั้งหลาย พิจารณา อสังขตธาตุมีสภาพไม่เกิด เป็นต้น จักไม่ได้มีคำ ไม่พึงมี การสลัดออก คือ การเข้าไปสงบวิญญูะโดยไม่เหลือแห่งสังขาร กล่าวคือ ขันธบัญญัติมีรูปเป็นต้น อันมีความเกิดเป็นสภาพ จะไม่พึงปรากฏ คือ ไม่พึงได้ ไม่พึงมีในโลกนี้. เพราะธรรมคืออริยมรรคมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปอยู่ ย่อมตัดขาดกิเลสทั้งหลายโดยไม่เหลือ ด้วยเหตุนี้ ความไม่เป็นไป ความไปปราศ การสลัดออกซึ่งวิญญูทุกข์แม้ทั้งหมดย่อมปรากฏในนิพพานนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้น ทรงแสดงถึงความที่นิพพานมีอยู่ โดยแย้งกัน บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงนิพพานนั้น โดยคล้อยตามกัน จึงตรัสคำมีอาทิว่า ยสุมา จ โข ดังนี้. คำนั้นมีความดังได้กล่าวแล้ว. อนึ่ง ในข้อนี้เพราะ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงอนุเคราะห์โลกทั้งปวงทรงแสดงความเป็นตัวเอง โดยปรมาตม์แห่งนิพพานธาตุด้วยสูตรแม้เห็นว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ อันไม่เกิดแล้วมีอยู่ ด้วยบทพระสูตรไม่น้อยมีอาทิว่า ธรรมไม่เป็นปัจจัย ธรรมเป็นอสังขตะมีอยู่ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นไม่ใช่แผ่นดิน ฐานะ แม้เห็นได้ยาก คือ การสงบสังสารทั้งปวง การสละกิเลสทั้งปวง คุณก่อน ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันเป็นอสังขตะ และปฏิบัติทำให้ถึงอสังขตะ แก่พวกเธอ ฉะนั้นจึงไม่ควรคัดค้าน ความสงสัยหรือความเคลือบแคลง มิได้ มีแก่ผู้รู้ทั้งหลาย ผู้ยังไม่ประจักษ์ในข้อนั้น การวิจารณ์ข้อยุติโดยยกหัวข้อขึ้น อธิบายในเรื่องนี้ เพื่อบรรเทาความสงสัยของบุคคลผู้ไม่มีปัญญา. การสลัดออก อันมีสภาพไกลจากนั้นซึ่งเป็นปฏิบัติแห่งกามและรูปทั้งหลายอันยิ่ง เพราะ ความเป็นผู้กำหนดรู้ ย่อมปรากฏ ฉันทิ อன்றการสลัดออกซึ่งมีสภาพไกลไป จากนั้น อันเป็นปฏิบัติแห่งสังขตธรรมทั้งปวงซึ่งมีปัจจัยนั้นเป็นสภาพ พึงมี ฉันทิ. การสลัดออกนั้นเป็นอสังขตธาตุ.

พึงทราบบางอย่างยิ่ง ๆ ขึ้นไป วิปัสสนาญาณ หรืออนุโลมญาณมี สังขตธรรมเป็นอารมณ์ ไม่สามารถจะละกิเลสทั้งหลายได้ด้วยการละเด็ดขาด. อนึ่ง ญาณในปฐมฌานเป็นต้น อันมีสมมติสังขเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลาย ได้ด้วยการข่มไว้เท่านั้น ละไม่ได้ด้วยเด็ดขาด. อารมณ์อันมีสภาพผิดไปจาก ทั้งสองนั้น พึงมีได้แก่ญาณ อันมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ และมีสมมติสังขเป็น อารมณ์ เพราะไม่สามารถจะละกิเลสทั้งหลายได้เด็ดขาด แต่อริยมรรคญาณอัน ทำการละกิเลสเหล่านั้นได้เด็ดขาด นั่นคืออสังขตธาตุ.

บทว่า **อตุลฺลิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ** นี้เป็นคำสอนถึงความที่นิพพานมีอยู่โดยปรมาตม เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ไม่ผิดจริงอยู่ คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ไม่ผิดเป็นปรมาตมเหมือนอย่างทีตรัสไว้ว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ดังนี้. อนึ่ง นิพพานศัพท์เป็นปรมาตมวิสัยตามที่จริง ในวิสัยไหน ๆ เพราะมีความเป็นไปใกล้เคียง เหมือนสหศัพท์ฉะนั้น. พึงทราบความที่อสังขตธาตุมีอยู่โดยปรมาตมแม้โดยยুক্তิ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า อสังขตธาตุมีอยู่โดยปรมาตม เพราะมีสภาพพ้นจากความวิปริตนอกนั้นเหมือนคำว่าปฐวีธาตุเวทนา เป็นต้น ดังนี้.

ในคาถาทิ้งหลายพึงทราบอธิบายต่อไปนี้ บทว่า **ชาติ** ได้แก่ ชื่อ **ชาติ** เพราะอรรถว่า เกิด อธิบายว่า ถึงลักษณะแห่งชาติ. บทว่า **ภูตํ** ชื่อว่า **ภูตํ** เพราะอรรถว่า เป็น อธิบายว่า ไม่เป็น แล้วเป็น. บทว่า **สมุปฺปนฺนํ** ได้แก่ เกิดขึ้นแล้วด้วยความมีประโยชน์และเกิดขึ้นแล้วด้วยธรรมอันมีประโยชน์. บทว่า **กตํ** ได้แก่ เกิดด้วยปัจจัยอันเป็นเหตุ. บทว่า **สงฺขตํ** ได้แก่ ชื่อว่า **สงฺขตํ** เพราะอันปัจจัยนั้นแลปรุงแต่งแล้ว. คำนั้นทั้งหมดเป็นชื่อของการเกิดแห่งปัจจัย ชื่อว่า **อทุฐฺฐว** (ไม่ยั่งยืน) เพราะเว้นจากสิ่งที่มีสาระอันเป็นของเที่ยง เป็นต้น. ชื่อว่า **ชรามรณสงฺฆมฺภุ** (ระคนแล้วด้วยชราและมรณะ) เพราะระคน คือ เกี่ยวข้องด้วยชราและมรณะโดยส่วนเดียวเท่านั้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **ชรามรณสงฺฆมฺภุ** บ้าง. อธิบายว่า ถูกชราและมรณะเบียดเบียนคือบีบคั้น. ชื่อว่า **โรคนิทฺถ** (เป็นรังแห่งโรค) เพราะเป็นรังแห่งโรคหลายอย่างมีโรคคาเป็นต้น. ชื่อว่า **ปภฺงฺคุณฺ** (ผุพัง) เพราะมีปกติผุพังเป็นอย่างยิ่ง โดยการแสดง โดยความพยายาม. ชื่อว่า **อาหารเนตฺติปฺปภว** (มีอาหารและตัณหาเป็นแดนเกิด) เพราะมีอาหาร ๔ อย่าง และเนตติ คือ ตัณหา เป็นแดนเกิด คือ เป็นสมุฏฐาน. ปัจจัยแม้ทั้งหมดเป็น

อาหาร. แต่ในบัดนี้พึงทราบว่ โทษทั้งหลายชื่อว่า ตัณหา เพราะตัณหาท่าน
ใช้ศัพท์ว่า เนตติ. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า อาหารเนตติภวั เพราะมีอาหาร
และตัณหาเป็นแดนเกิด หรือชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่า นำไป ชื่อตัณหา
เพราะอรรถว่า เป็นไป แม้อย่างนี้ก็ชื่อว่า อาหารเนตติปภวั .

บทว่า นาลิ ตทภินนุทิตู ได้แก่ไม่ควรยินดี พอใจอุปาทานขั้น ๕
อันเป็นไปยิ่งด้วยปัจจัยอย่างนี้ จากนั้นก็เป็นของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ด้วย
ตัณหาและทิฏฐิ. บทว่า ตสฺส นิสฺสรณํ ความว่า การสลัดออก คือ
การออกไปแห่งสักกายะนั้นดังได้กล่าวแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ชาตํ ภูตํ เกิดแล้ว
เป็นแล้ว ดังนี้ ชื่อว่าเป็นบพ เพราะควรเข้าถึงด้วยการล่วงสังสารทุกข์ อันชื่อว่า
ระงับ เพราะไม่มีกิเลสมีรากะเป็นต้น และสังขารทั้งปวงอันมีสภาพไม่สงบ
เพราะความสงบแห่งกิเลสและสังขารนั้นแล เพราะมีความสรรเสริญ ชื่อว่า
จะคาดคะเนเอาไม่ได้ เพราะไม่มีอารมณ์แห่งในการคาดคะเน ชื่อว่าเป็นของ
ยั่งยืน เพราะอรรถว่าเที่ยง จากนั้นก็ไม่เกิด ไม่เกิดพร้อม ชื่อว่า ไม่มีวิเวก
เพราะไม่มีเหตุให้วิเวก ชื่อว่า ปราศจากธุลี เพราะธุลีมีรากะเป็นต้นปราศจาก
แล้วชื่อว่า ความดับ เพราะเป็นเหตุดับแห่งทุกข์ธรรมมีชาติเป็นต้น ชื่อว่า
เป็นความสงบแห่งสังขาร เพราะเป็นเหตุสงบแห่งสังขารทั้งปวงอันเป็นทุกข์-
ธรรม จากนั้นก็ชื่อว่า เป็นความสุข เพราะเป็นความสุขโดยส่วนเดียว. พระผู้มี-
พระภาคเจ้าทรงยกย่องอมตมทานิพพานเท่านั้นด้วยบททั้งหมด.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังนิพพานให้แจ่มแจ้งด้วยแย้งกันในคาถาที่ ๑
ด้วยการคล้อยตาม ด้วยคาถาที่ ๒ ด้วยประการฉะนี้.

จบอรรถกถาชาตสูตรที่ ๖

๗. ชาตสูตร

ว่าด้วยเรื่องนิพพานธาตุ ๒ ประการ

[๒๒๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ ๒ ประการเป็นไฉน คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตจีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชน์ในภพนี้สิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ โดยชอบ ภิกษุนั้น ย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ยังเสวยสุขและทุกข์ อยู่ เพราะความที่อินทรีย์ ๕ เหล่าใดเป็นธรรมชาติไม่บอบสลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ของเขายังตั้งอยู่นั้นเทียว คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะ ของภิกษุนั้น นี้เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อนุปาติเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันตจีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มี สังโยชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ เวทนาทั้งปวงใน อตภาพนี้แหละของภิกษุนั้น เป็นธรรมชาติอันกิเลสทั้งหลายมีตัณหาเป็นต้นให้ เพลิดเพลินมิได้แล้ว จักเย็น คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่าอนุปาติเสส- นิพพานธาตุ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ พระ-
ตถาคต ผู้มีจักขุผู้อันค้นหาและทิวฏฐิไม่-
อาศัยแล้ว ผู้คงที่ประกาศไว้แล้ว อัน
นิพพานธาตุอย่างหนึ่งมีในปัจจุบันนี้ ชื่อว่า
สตูปาทิเสส เพราะสิ้นค้นหาเครื่องนำไป
สู่ภพ ส่วนนิพพานธาตุ (อีกอย่างหนึ่ง)
เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลายโดยประการ
ทั้งปวง อันมีในเบื้องหน้า ชื่อว่าอนุปาติ-
เสส ชนเหล่าใดรู้บทอันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง
แล้วนี้ มีจิตหลุดพ้นแล้วเพราะสิ้นค้นหา
เครื่องนำไปสู่ภพ ชนเหล่านั้นยินดีแล้วใน
นิพพานเป็นที่สิ้นกิเลส เพราะบรรลุนิพพาน
อันเป็นสาระ เป็นผู้คงที่ ละภพได้ทั้งหมด.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบธาตุสูตรที่ ๗

อรรถกถาชาตสูตร

ในชาตสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า เทวมา ตัคคบทเป็น เทว อิมฯ ตัคคาท่านเรียกว่า วาณะ.

ชื่อว่า นิพพาน เพราะออกจากตัคคา หรือเป็นที่ไม่มีตัคคา หรือเมื่อ
บรรลุนิพพานแล้วตัคคาไม่มี. ชื่อว่า นิพพานชาตุ เพราะนิพพานนั้นชื่อว่า
ชาตุ เพราะอรรถว่า ไม่มีสัตว์ ไม่มีชีวะ และเพราะอรรถว่า เป็นสภาพทั่วไป.

แม้ชื่อว่า นิพพานชาตุนี้ไม่ต่างกันโดยปรมาตล์ แต่ปรากฏโดยปริยาย
เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เทวมา ภิกขเว นิพพานชาตุโย
ดังนี้ ทรงหมายถึงความต่างกันโดยปริยายนั้น เพื่อทรงแสดงถึงประเภทตาม
พระประสงค์ จึงตรัสคำมีอาทิว่า สอุปาทิเสสา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น ชั้นบัญญัติชื่อว่า อุปาทิ เพราะให้เกิดโดยความเป็น
ผลจากกิเลสทั้งหลายมีตัคคาเป็นต้น. อุปาทิที่เหลือชื่อว่า อุปาทิเสสะ. ชื่อ
ว่า อุปาทิเสสา เพราะพร้อมกับอุปาทิเสสะ. เพราะความไม่มีสอุปาทิเสสะ
นั้น จึงชื่อว่า อนุปาทิเสสา

บทว่า อรหํ ได้แก่ ไกลจากกิเลส อธิบายว่า มีกิเลสอยู่ไกล. สมดัง
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า กถญจ ภิกขเว ภิกขุ อรหํ โหติ
อารกาสฺส โหนฺติ ปาปกา อกุสลา ฆมฺมา ตํ กิเลสิกา โปโนพฺภวิกา
สตร้า ทฺภุชฺชวิปากา อายตี ชาติชฺรามรณียา เอวํ โข ภิกขเว อรหํ
โหติ ความว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุชื่อว่าเป็นอรหันต์ นั้นอย่างไร
ภิกษุนั้นเป็นผู้ไกลจากอกุศลธรรมอันลามก ความเศร้าหมอง การมีภพใหม่
ความกระวนกระวาย วิบากแห่งทุกข์ ชาติชรามณะ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าเป็นอรหันต์. บทว่า **จิณาสโว** ความว่าชื่อว่า **จิณาสพ** เพราะอาสวะ ๔ มีกามาสวะเป็นต้น ของพระอรหันต์สิ้นแล้ว ตัดขาดแล้ว ละได้แล้ว สงบแล้ว ไม่ควรที่จะเกิด ถูกไฟคือญาณเผาแล้ว. บทว่า **วุธิตวา** ความว่า ชื่อว่าอยู่จบแล้ว เพราะอยู่แล้ว อยู่อาศัยแล้ว อาศัยแล้ว สะสมจรรยาแล้วในครุสังวาสบ้าง ในอริยมรรคบ้าง ในอริยवास ๑๐ บ้าง. บทว่า **กตกรณียो** ความว่า ชื่อว่าทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว เพราะพระเสกขะ ๗ ตั้งแต่กัลยาณชนผู้เป็นปุณฺณชน ชื่อว่า ทำกิจที่ควรทำด้วยมรรค ๔ กิจที่ควรทำทั้งหมด พระจิณาสพทำเสร็จ คือเสร็จสิ้นแล้ว กิจที่ควรทำเพื่อบรรลุความสิ้นทุกข์ยิ่งกว่านี้ไม่มี. แม้ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า

ตสฺส สมฺมา วิมุตฺตสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน

กตสฺส ปฏฺิจโย นตฺถิ กรณียํ น วิชฺชติ

ภิกษุผู้มีจิตสงบแล้ว พ้นแล้วโดย

ขอบนั้น กระทำเสร็จแล้ว ไม่มีการสะสม

กิจที่ควรทำไม่มี ดังนี้.

บทว่า **โอหิตภาโร** ได้แก่ ภาวะ ๓ อย่าง คือ ชั้นธภาวะ ๑ กิเลสภาวะ ๑ อภิสังขารภาวะ ๑. ภาวะแม่ ๓ อย่างนี้เหล่านี้ อันภิกษุผู้นั้น ปลงแล้ว คือยกลงแล้ว วางแล้ว ทำให้ตกไปแล้ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **โอหิตภาโร** (ปลงภาวะลงได้แล้ว). บทว่า **อนุปฺปตฺตสทฺตฺโต** ได้แก่ บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว. ท่านกล่าวว่า **สทฺตฺถิ** (ประโยชน์ของตน) ก็มี. เปลี่ยน **ท** เป็น **ก**. ชื่อว่า **อนุปฺปตฺตสทฺตฺโต** เพราะประโยชน์ของตน อันภิกษุบรรลุแล้ว. พึงทราบ พระอรหันต์ว่า สทฺตฺโต. จริงอยู่ พระอรหันต์นั้น ชื่อว่า เป็นประโยชน์ตน เพราะเป็นประโยชน์ตน ด้วยอรธว่าเนื่องด้วยตน

ด้วยอรรถว่าไม่ละตน และด้วยเป็นประโยชน์อย่างยิ่งของตน. บทว่า **ปริก-
ฉินภวถั โยชน** ได้แก่ ชื่อว่า สักโยชนในภพ เพราะสักโยชนเหล่านั้น คือ
กามราคสักโยชน ปฏิฆสักโยชน มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัลลพตปรามาส
ภวราคะ อิศสา มัจฉริยะ และอวิชาสักโยชนย่อมประกอบ คือ เข้าไปผูก
สัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ หรือภพด้วยภพ. ชื่อว่ามีสักโยชนในภพสิ้นแล้ว เพราะ
สักโยชนเหล่านั้นของพระอรหันต์สิ้นแล้ว ก็ท่านละได้แล้ว ถูกไฟคือญาณ
เผาแล้ว. บทว่า **สมมทญฺญา** ในบทว่า **สมมทญฺญา วิมุตฺโต** นี้ได้
แก่ เพราะรู้โดยชอบ. ข้อนี้ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะรู้ คือ พิจารณาไตร่
ตรอง แจ่มแจ้ง ทำให้ชัด ตามความเป็นจริงโดยชอบ ซึ่งการตั้งอยู่แห่ง
จันท์ทั้งหลายโดยเป็นจันท์ แห่งอายตนะทั้งหลายโดยเป็นอายตนะ แห่งธาตุ
ทั้งหลายโดยเป็นของสูญ แห่งทุกข์โดยการบีบคั้น แห่งสมุทัยโดยเป็นที่เกิด
แห่งทุกข์ แห่งนิโรธโดยเป็นความสงบแห่งมรรคโดยเป็นทัสสนะ หรือซึ่ง
ประเภทมีอาทิอย่างนี้ว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา** สังขารทั้งหลายทั้งปวง
ไม่เที่ยง ดังนี้.

บทว่า **วิมุตฺโต** ได้แก่ วิมุตติ ๒ อย่าง คือ จิตวิมุตติ และ
นิพพาน. จริงอยู่ พระอรหันต์ชื่อว่า พันด้วยจิตวิมุตติบ้าง ชื่อว่า พันใน
นิพพานบ้าง เพราะพ้นจากกิเลสทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า **สมมทญฺญา วิมุตฺโต** (พ้นเพราะรู้โดยชอบ).

บทว่า **ตสฺส ติฏฺฐนฺเตว ปญฺจินฺทรียานิ** ความว่า อินทรีย์ ๕
มีจักขุนทรีย์เป็นต้น ของพระอรหันต์นั้น ยังตั้งอยู่ตราบเท่ากรรมอันเป็นเหตุ
ให้เกิดในภพสุดท้าย ยังไม่สิ้นไป. บทว่า **อวิคตฺตตา** ได้แก่ เพราะยังไม่ดับ
ด้วยการดับคือความไม่เกิด. บทว่า **มนาปมฺนาปี** ได้แก่ อารมณ์มีรูปที่น่า
พอใจ และไม่น่าพอใจเป็นต้น. บทว่า **ปจฺจนฺโภติ** ได้แก่ ย่อมเสวย คือ

ยอมได้. บทว่า **สุขทุกข์ ปฏิสั เวเทติ** ได้แก่ ย่อมเสวยสุขและทุกข์อันเป็นวิบาก คือยอมได้ด้วยไตรทวาร.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอุปาทิเสสะ ด้วยเหตุเพียงนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงอุปาทิเสสนิพพานธาตุ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ตสฺส โย** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตสฺส** ได้แก่ พระอรหันต์ผู้ยังมีอุปาทิเสสะ นั้น. บทว่า **โย รากุขโย** ได้แก่ ความสิ้นไป คืออาการสิ้นไป ความไม่มี ความไม่เกิดในที่สุดแห่งราคะ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. เป็นอันแสดงถึงอุปาทิเสสนิพพานธาตุอันสิ้นราคะเป็นต้น ด้วยเหตุเพียงนี้.

บทว่า **อิเชว** ได้แก่ ในอรรถาพินี้แล. บทว่า **สพฺพเวทยิตานิ** ได้แก่ เวทนาทั้งหมดมี สุขเวทนาเป็นต้น. อภัยกตเวทนา กุสลากุสลเวทนา ท่านละได้ก่อนแล้ว. บทว่า **อนภินนุทิตานิ** ได้แก่ อันภินนุทิตานินี้เป็นต้น ให้เปลือกลินไม่ได้แล้ว. บทว่า **สติภวิสฺสนุติ** ได้แก่ จักเขยั้น ด้วยความสงบส่วนเดียว ได้แก่ความสงบระงับความกระวนกระวายในสังขาร คือ จักดับ ด้วยการดับอันไม่มีปฏิสนธิ. มิใช่เพียงเวทนาอย่างเดียวเท่านั้น จักดับ แม้ จันท์ ๕ ทั้งหมดในสันดานของพระปัจเจกสัมมาสัมพุทธเจ้า. ท่านใช้เทศนาด้วยหัวข้อว่า **เวทยิตะ**.

ในคาถาทิ้งหลายพึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า **จกฺขุมตา** ได้แก่ ผู้มีจักขุด้วยจักขุทั้งหลาย ๕ คือ พุทธจักขุ ธรรมจักขุ ทิพจักขุ ปัญญาจักขุ สมันตจักขุ. บทว่า **อนิสฺสิตেন** ได้แก่ ไม่อาศัยธรรมไร ๆ โดยเป็นที่อาศัยของตัณหาและทิฏฐิ หรือไม่ผูกพันด้วยเครื่องผูกคือราคะเป็นต้น. บทว่า **ตาทินา** ได้แก่ ผู้คงที่อันมีลักษณะคงที่ กล่าวคือความเป็นผู้มีสภาพเป็นหนึ่ง ในอารมณ์ทั้งปวง มีอิฏฐารมณ์เป็นต้น ด้วยอุเบกขามือองค์ ๖. บทว่า **ทิกฺขุ-ธมฺมิกา** ได้แก่ นิพพานธาตุอันมีคือ เป็นไปในอรรถาพินี้. บทว่า **ภวเนตฺติ-**

อัมขยา ได้แก่ เพราะสิ้นตัณหาอันนำไปสู่ภพ. บทว่า สมุปรายิกา ได้แก่ อันมีในเบื้องหน้า คือในส่วนอื่นจากทำลายขันธ. บทว่า ยมฺหิ ได้แก่ ในอนุปาทิเสสนิพพาน. บทว่า ภวานิ ท่านกล่าวโดยเป็นลิงควิปลาส อุบัติภพไม่เหลือโดยประการทั้งปวงย่อมดับ คือ ย่อมไม่เป็นไป บทว่า เต ได้แก่ ชนเหล่านั้นมีจิตพ้นแล้วอย่างนี้. บทว่า ทุมฺมสธาราธิคฺคา ได้แก่ เพราะเป็นผู้มีวิมุตติเป็นสาระคือเพราะบรรลुพระอรหัตอันเป็นสาระในธรรมทั้งหลายแห่งธรรมวินัยนี้. บทว่า ขเย ได้แก่ยินดี ยินดียิ่งแล้วในนิพพานอันเป็นที่สิ้นกิเลสมีวิระคะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง อันเป็นสาระในธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นของเที่ยง และโดยความเป็นของประเสริฐที่สุด เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า มีธรรมเป็นสาระ คือนิพพาน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า วราโค เสฏฺโฐ ทุมฺมานํ วิราโค เตสํ อคฺคฺมกฺขายติ วิระคะประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย และวิระคะท่านกล่าวว่า เลิศกว่าธรรมเหล่านั้น. ชนทั้งหลายยินดีแล้วในอนุปาทิเสสนิพพานเป็นที่สิ้นสังขารทั้งปวง เพราะเหตุบรรลุธรรมอันเป็นสาระนั้น. บทว่า ปหิ สฺว คือ ละแล้ว. บทว่า เต เป็นเพียงนิบาต. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาชาตสูตรที่ ๗

๘. สัลลานสูตร

ว่าด้วยการหลีกเร้นมีผล ๒ อย่าง

[๒๒๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจึงเป็นผู้มีความหลีกเร้นเป็นที่มา

ยินดี ยินดีแล้วในความหลักเร้น ประกอบจิตของตนไว้ในสมณะในภายใน
เนื่อง ๆ มีฉานไม่เสื่อม ประกอบด้วยวิปัสสนา พอกพูนบุญญาการอยู่เถิด
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายมีความหลักเร้นเป็นที่มายินดี ยินดีแล้ว
ในความหลักเร้น ประกอบจิตของตนไว้ในสมณะในภายในเนื่อง ๆ มีฉาน
ไม่เสื่อม ประกอบด้วยวิปัสสนาพอกพูนบุญญาการอยู่ พึงหวังได้ผล ๒ อย่าง
คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ความเป็นพระ-
อนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนเหล่าใดมีจิตสงบแล้ว มีปัญญา
เป็นเครื่องรักษาตน มีสติ มีฉาน ไม่มี
ความเพ่งเล็งในตามทั้งหลาย ย่อมเห็นแจ้ง
ธรรมโดยชอบ เป็นผู้ยินดีแล้วในความไม่
ประมาท มีปกติเห็นภัยในความประมาท
ชนเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ควรเพื่อความเสื่อม
รอบ ย่อมมีในที่ใกล้นิพพานเทียว.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบสัลลานสูตรที่ ๘

อรรถกถาสถลลนสูตร

ในสถลลนสูตรที่ ๘ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ปฏิสถลลนารามา** ได้แก่ เป็นผู้หลีกเลี่ยงจากสัตว์และสังขารเหล่านั้น ๆ แล้วหลีกเลี่ยงอยู่ผู้เดียว ชื่อว่ามีกายวิเวก เพราะเสพอกมรรค. ชื่อว่า **ปฏิสถลลนารามา** เพราะเป็นผู้มีความหลีกเลี่ยงเป็นที่ยินดีถือเป็นที่ชอบใจ. บทว่า **ปฏิสถลลนารามา** ดังนี้บ้าง. ชื่อว่า **ปฏิสถลลนารามา** เพราะเป็นผู้มีความหลีกเลี่ยงดังกล่าวแล้วเป็นที่มายินดี เพราะกรรมา ยินดี. บทว่า วิหระ ความว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้เป็นอย่างนี้อยู่เถิด. ชื่อว่า **ปฏิสถลลนารตา** เพราะเป็นผู้ยินดีแล้ว คือ ยินดีเป็นนิจ เบิกบานแล้วในความหลีกเลี่ยง.

ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น การประกอบความเพียรและความเป็นผู้มีการหลีกเลี่ยง อันเป็นนิमितแห่งการประกอบความเพียรนั้น ท่านแสดงไว้แล้ว. การประกอบความเพียรเว้นจากกรรมทั้งหลายเหล่านี้ คือ สีสสังวร ความเป็นผู้มีทวารคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ สติ และสัมปชัญญะ ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่ากรรมเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ในที่นี้โดยเนื้อความเท่านั้น.

บทว่า **อหุตตัม เจโตสมถมนุยุตตา** ได้แก่ ประกอบจิตของตนไว้ในสมถะ. บทว่า **อหุตตัม อตตโน** นี้ ความอย่างเดียวกัน พหุชณะเท่านั้นต่างกัน. บทว่า **สมถัม** เป็นทุตยาวิกัตติลงในอรรถแห่งสัตตมวิกัตติ โดยประกอบตามศัพท์. บทว่า **อนิราตชฎานา** ได้แก่ มีมานไม่นำออกไปภายนอกหรือมีมานไม่เสื่อม. บทนี้ว่า การนำออกหรือความเสื่อมชื่อนิราตคฺจ ในคำมีอาทิว่า **ถมฺภํ นิริ กตฺวา นิวัตตฺวตฺติ** การประพุดิอ่อนนุ่มเพราะ

ไม่ยอมรับความเห็นคือ. บทว่า วิปัสสนาย สมณนาคตา ได้แก่ประกอบแล้ว ด้วยอนุปัสสนา ๗ อย่าง.

อนุปัสสนา ๗ อย่าง คือ อนิจจานุปัสสนา (การเห็นว่าไม่เที่ยง) ๑ ทุกขานุปัสสนา (การเห็นว่าเป็นทุกข์) ๑ อนัตตานุปัสสนา (การเห็นว่าไม่เป็นตัวตน) ๑ นิพพิทานุปัสสนา (การเห็นด้วยความเบื่อหน่าย) ๑ วิจารณ์ุปัสสนา (การเห็นในการปราศจากราคะ) ๑ นิโรธานุปัสสนา (การเห็นในการดับทุกข์) ๑ ปฏิณิสตคคานุปัสสนา (การเห็นในการสลละทิ้ง) ๑ วิปัสสนา เหล่านี้พิสดารแล้วในวิสุทธิมรรค.

บทว่า พुरुเหตาโร สุลลาคารานํ ได้แก่ เจริญสุญญาการ. อนึ่ง ในบทว่า สุลลาคารานํ นี้ ได้แก่ ความสงัดอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นฐานะอันสมควรแก่การบำเพ็ญภาวนา. ภิกษุทั้งหลายเรียนกรรมฐานทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานแล้ว เข้าไปยังสุญญาการตลอดคืนและวันนั่งบำเพ็ญภาวนาพึงทราบว่าเป็นผู้พอกพูนสุญญาการ. ส่วนผู้อยู่แม้ในปราสาทชั้นเดียวเป็นต้นเพ่งอยู่ ก็พึงทราบว่าเป็นผู้พอกพูนสุญญาการเหมือนกัน.

ความเป็นผู้มีกายหลีกเร้นอยู่อันใดที่ท่านตั้งไว้ในบทนี้ว่า ปฏิสสุตนา รามา ภิกขเว วิหโร ปฏิสสุตนา รตา ความเป็นผู้มีกายหลีกเร้นอยู่นั้น ย่อมมีแก่ผู้มีศีลบริสุทธิ ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีศีลหรือมีศีลไม่บริสุทธิ เพราะผู้มีศีลบริสุทธินั้นไม่มีการหมนกลับจิตจากรูปารมณเป็นต้น. อรรถแห่งความพยายามท่านกล่าวไว้ในบทว่า สิวิสุทธิ ทสฺสิตา สิวิสุทธิท่านแสดงไว้แล้ว. ท่านกล่าวถึงสมาธิภาวนาด้วยบท ๒ บทว่า อชฺฌตฺตญฺเจโตสมถมนุยุตฺตา (การประกอบจิตของตนไว้ในสมถะในภายใน) ๑ อนิรอกตชฺฌมามา (มีฌานไม่เสื่อม) ๑. ท่านจัดปัญญาภาวนาไว้ด้วยบทนี้ว่า วิปัสสนาย สมณนาคตา ดังนี้. ท่านแสดงสิกขา ๓ เป็นโลกิยะ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดงถึงผลอันมีแน่แท้ของผู้
ตั้งอยู่ในสิกขา ๓ เหล่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ปฏิสสุถานารามา ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า พुरुहेตานิ คือ เจริญ. บทว่า ทวิหุณิ
ผลานิ ได้แก่ ผลที่ ๓ และที่ ๔. บทว่า ปาฏิกิจงฺขิ ได้แก่ พึงปรารถนา คือ
มีแน่แท้. บทว่า อญญา ได้แก่พระอรหัต. จริงอยู่ พระอรหัตนั้นท่าน
เรียกว่า อญญา เพราะรู้ไม่เกินขอบเขตที่รู้ได้ด้วยมรรคญาณเบื้องต้นและ
เพราะไม่มีกิจที่จะต้องรู้เบื้องสูง เพราะพระอรหัตเป็นผู้มีความรู้บริบูรณ์แล้ว.
บทว่า สติ วา อุปาทิสเส ได้แก่ เมื่อยังมีกิเลสเหลืออยู่ไม่สามารถจะละได้
หรือเมื่อมีญาณยังไม่แก่กล้า กิเลสที่ควรจะละได้ด้วยญาณอันแก่กล้านั้นก็ละ
ไม่ได้. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงกิเลสนั้น จึงตรัสว่า สติ วา อุปาทิ-
สเส ดังนี้. และเมื่อยังมีกิเลสอยู่ การปรุงแต่งขั้นทั้งหลายก็ยังคงอยู่นั่นเอง.

ในสูตรนี้ท่านแสดงธรรม ๒ อย่าง คือ อนาคามีผล ๑ อรหัตผล ๑
ด้วยประการฉะนี้. ในสูตร ๒ สูตรนี้อีกจากนี้ก็เหมือนในสูตรนี้.

ในคาถาทั้งหลาย มีอธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า เย สนฺตจิตฺตา ได้แก่
พระโยคาวจรเหล่าใด ชื่อว่า มีจิตสงบแล้ว เพราะกิเลสสงบด้วยตทังคปหาน.
ปัญญาท่านเรียกว่า เนปกุํ (ปัญญาเครื่องรักษาตน). ชื่อว่า นิปกา เพราะ
ประกอบด้วยปัญญานั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงญาณเครื่องบริหารกรรม-
ฐานแก่ชนเหล่านั้น ด้วยบทว่า เนปกุํ นี้. บทว่า สติมนุโต จ ฉายิโน
ได้แก่ ชื่อว่า มีสติ เพราะสติอันเป็นเหตุไม่ละกรรมฐาน ในการยืนและการนั่ง
เป็นต้น ชื่อว่ามีฉาน เพราะมีฉานมีลักษณะเข้าไปเพ่งอารมณ์. บทว่า สมฺมา
ธมฺมํ วิปฺสฺสนฺติ กามสฺสุ อนเปกฺขิโน ความว่า ไม่มีความเพ่งเล็ง คือ
ไม่มีความต้องการในวัตถุกามและกิเลสกามโดยนัยมีอาทิว่า กามทั้งหลายเปรียบ
เหมือนโครงกระดูกในก่อนนั้นแล ด้วยพิจารณาถึงโทษ ครั้นละกามทั้งหลาย

เหล่านั้นแล้วกระทำอุปะจารสมาธิ หรืออัปปนาสมาธิให้เป็นบาท แล้วกำหนดนามรูปและปัจฉัยแห่งนามรูปนั้น ย่อมเห็นธรรมคือขันธ ๕ ไม่วิปริตโดยชอบตามลำดับมีการพิจารณาคลาปะ (กลุ่มก้อน) เป็นต้น โดยความเป็นของไม่เพียงเป็นต้น. บทว่า **อปุปมาทรตา** ได้แก่ ยินดี คือยินดียิ่งในความไม่ประมาท ด้วยการเจริญสมณะและวิปัสสนามีประการดังกล่าวแล้ว คือไม่ให้คืนและวันล่วงไปด้วยความประมาทในธรรมนั้น . บทว่า **สนุดา** แปลว่ามีอยู่. บาลีว่า **สตุดา** ดังนี้บ้าง. อธิบายว่า ได้แก่บุคคล. บทว่า **ปมาเท ภยทสุลิโน** ได้แก่เห็นภัยในความประมาทมีการเข้าถึงนรกเป็นต้น. บทว่า **อกพพาปริหานาย** ได้แก่ คนเห็นปานนั้นเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ควรเพื่อความเสื่อมรอบจากธรรมคือสมณะและวิปัสสนา หรือจากมรรคผล. ด้วยว่าชนทั้งหลายไม่เสื่อมจากสมบัติ คือ สมถวิปัสสนา และย่อมบรรลุมรรคผลที่ตนยังไม่บรรลู่. บทว่า **นิพพานสุเสว สนฺติเก** ได้แก่ ในที่ไกลแห่งนิพพานและแห่งอนุปาทิสเสสนิพพานนั่นเอง. ไม่นานนัก คนเหล่านั้นจักบรรลุนิพพานนั้นด้วยประการดังนี้.

จบอรรถกถาสัลลล่านสูตรที่ ๘

๕. สิกขาสูต

ว่าด้วยสิกขามีอานิสงส์ ๒ อย่าง

[๒๒๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขาเป็นอานิสงส์ มี

ปัญญายัง มีวิมุตติเป็นสาระ มีสติเป็นใหญ่อยู่เถิด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายมีสิกขาเป็นอันสงสั มีปัญญายัง มีวิมุตติเป็นสาระ มีสติเป็นใหญ่อยู่ พึงหวังผล ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เรากล่าวมุนีผู้มีสิกขาบริบูรณ์ มี
ความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา มีปัญญายัง มี
ปกติเห็นที่สุด คือความสิ้นไปแห่งชาติ
ผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุดนั้นแล ว่า
ผู้ละมาร ผู้ถึงฝั่งแห่งชรา เพราะเหตุนั้น
ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ยินดี
ในฉาน มีจิตตั้งมั่นแล้วในกาลทุกเมื่อ
มีความเพียร มีปกติเห็นที่สุด คือ ความ
สิ้นไปแห่งชาติ ครอบงำมารพร้อมด้วย
เสนาได้แล้ว เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชาติ และ
มรณะ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบสิกขาสูตรที่ ๕

อรรถกถาสิกขาสูต

ในสิกขาสูตที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ชื่อว่า สิกขา ในบทว่า สิกขานิสฺส ตา นี้ เพราะต้องศึกษา.

สิกขานั้นมี ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา ๑ อธิจิตตสิกขา ๑ อธิปัญญาสิกขา ๑
ซึ่งว่า สิกขานิสฺส ตา เพราะมีสิกขา ๓ อย่างนั้นเป็นอันสงฆ์ มิใช่ลาภ สักการะ
และความสรรเสริญ บทว่า วิหโร ได้แก่ เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขาเป็น
อันสงฆ์อยู่เถิด. อธิบายว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้เห็นอันสงฆ์ในสิกขา ๓ อย่าง
นั้น คือ เห็นอันสงฆ์ที่ควรจะได้ด้วยสิกขา ๓ อย่างนั้นอยู่เถิด. บทว่า
ปญฺญุตฺรา ความว่า ชื่อว่า มีปัญญายัง เพราะในสิกขา ๓ อย่างนั้นมี
ปัญญา ได้แก่ อธิปัญญาสิกขา มีปัญญานั้นยิ่ง คือ เป็นประธานประเสริฐสุด.
อธิบายว่า ผู้ที่มีสิกขาเป็นอันสงฆ์อยู่ เป็นผู้ที่มีปัญญายัง ดังนี้. บทว่า วิมุตติ-
สฺสรา ได้แก่ ชื่อว่า มีวิมุตติเป็นสาระ เพราะมีวิมุตติอันได้แก่ อรหัตผลเป็น
สาระ. อธิบายว่า ถือเอาวิมุตติตามที่กล่าวแล้วนั้นแล โดยความเป็นสาระแล้ว
ตั้งอยู่. จริงอยู่ ผู้ที่มีสิกขาเป็นอันสงฆ์และมีปัญญายัง ย่อมไม่ปรารถนาภวิ-
เศษ. อีกอย่างหนึ่ง ชนทั้งหลายหวังความเจริญ ย่อมปรารถนาวิมุตติเท่านั้นโดย
ความเป็นสาระ. บทว่า สตาธิปเตยฺยา ได้แก่ชื่อว่า มีสติเป็นใหญ่ เพราะ
มีสติเป็นใหญ่ ด้วยอรรถว่า ทำให้เจริญ. อธิปติ นั้นแลทำให้เป็น อธิปเตยฺย
อธิบายว่า มีจิตตั้งมั่นในสติปฏิฐาน ๔ ขวนขวายในการเจริญสมณะและวิปัสสนา
ด้วยหลักวิปัสสนามีกายานุปัสสนาเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความในบทนี้
อย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขาเป็นอันสงฆ์
กระทำการศึกษาสิกขา ๓ อย่าง ในการได้ขณะที่ได้ยากเห็นปานนี้ ให้เป็น

อานิสงส์อยู่เกิด และเมื่ออยู่อย่างนี้ จงเป็นผู้มีปัญญายัง คือ ยิ่งด้วยปัญญา
จงเป็นผู้ประกอบด้วยโลกุตรปัญญาอยู่เกิด ครั้นเป็นอย่างนี้แล้ว จงเป็นผู้มี
วิมุติเป็นสาระ มีนิพพานเป็นสาระ ไม่มีอย่างอื่นเป็นสาระอยู่เกิด ข้อที่เธอ
ทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติเป็นใหญ่ จงเป็นผู้ชวนชวยในการเจริญสติปัญญา หรือ
จงเป็นผู้มีจิตมีสติรักษาในที่ทั้งปวงอยู่เกิด นั้นเป็นอุบายของความเป็นอย่างนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชักชวนภิกษุทั้งหลายในสิกขา ๓ ด้วยประการ
ฉะนี้ ทรงแสดงถึงอุบายที่จะให้สิกขา ๓ ที่ควรศึกษาถึงความบริบูรณ์โดย
สังเขป บัดนี้ เมื่อจะทรงประกาศถึงความปฏิบัติที่นั้นไม่เป็นโมฆะด้วยเห็นผล
พิเศษของผู้ปฏิบัติตามที่ได้สอนไว้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า สิกขานิลั สำน ดัง
ข้อนั้นมีเนื้อความได้กล่าวไว้แล้ว.

ในกาลาทั้งหลายมีอธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า **ปริบุญญสิกข** ได้แก่
พระอเสกจะผู้มีสิกขาบริสุทธิ์ด้วยการบรรลุผลอันเลิศ. วิมุติทั้งหลายอันกำเริบ
ท่านเรียกว่า หานธรรม (มีความเสื่อมเป็นธรรมดา) ในบทว่า **อปทานมฺมิ**
นี้. ก็อปทานธรรม ได้แก่ มีความเสื่อมเป็นธรรม มีความกำเริบเป็นธรรมดา.
ชื่อว่า **อปทานมฺโม** เพราะไม่มีความเสื่อมเป็นธรรมดา. บาลีว่า **อกุป-**
มฺโม อปทานมฺโม ดังนี้บ้าง. มีความอย่างเดียวกัน. ชื่อว่า **ขยฺนุโต**
เพราะมีความสิ้นไปเป็นที่สุด. ความสิ้นไปแห่งชาติ ชื่อว่า **ชาติขยฺนุโต**
ได้แก่ นิพพานนั่นเอง. ชื่อว่า **ชาติขยฺนุตทสุตี** เพราะเห็นนิพพานนั้น.
บทว่า **ตสุมา** ได้แก่ เพราะที่สุดแห่งการถึงฝั่งแห่งชรา นี้ เป็นอานิสงส์
แห่งการทำสิกขาให้บริบูรณ์. บทว่า **สทา** คือ ตลอดกาลทั้งหมด. บทว่า
ฉานรตา ได้แก่ ยินดีแล้วในฉาน ๒ อย่าง คือ ลักษณะูปนิชฉาน (การ
เข้าไปเพ่งลักษณะ) ๑ อารัมมณูปนิชฉาน (การเข้าไปเพ่งอารมณ์) ๑ คือ

มีจิตตั้งมั่นจากภูมิตั้งนั้น. บทว่า มารุ สเสณ อภิภุญญ ได้แก่ ครอบงำ
มาร ๔ อย่างพร้อมด้วยเสนามาร อันได้แก่ เสนา คือ กิเลส และเสนาคือ
ความพินาศ ไม่ให้เหลือ. จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายท่านเรียกว่า เสนา เพราะ
เข้าถึงความเป็นสหายแม่ของเทวบุตรตมารในการฆ่าคุณความดี อนึ่ง ความพินาศ
มีโรคเป็นต้น ก็เป็นเสนาของมัจจุมาร. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า

กามา เต ปจมา เสนา ทุตติยา อรติ วุจจติ
ตติยา ขุปปิปลาเต เต จตุตถิ ตณฺหา ปวฺจจติ
ปญฺจมี ถินมิทฺฐนฺเต จฏฺฐา ภีรฺว ปวฺจจติ
สตฺตมี วิจิกิจฺจมา เต มกฺโข ฏมฺโภ จ อฏฺฐโม
โลโก สโลโก สกฺกาโร มิจฺจมา ลทฺโธ จ โย ยโส
โย จตฺตานิ สมฺภกฺโก โส ปเร จ อวชานติ
เอสา นมุจฺจิ เต เสนา กณฺหุสสาภิปปฺหาริณิ
น นํ อสุโร ชินาติ เซตฺวา จ ลกเต สฺขํ

กามทั้งหลายเหล่านั้น ท่านกล่าวว่า
เป็นเสนาที่ ๑ ความริษยาเป็นเสนาที่ ๒
ความอยากความกระหายเป็นเสนาที่ ๓
ตัณหาเป็นเสนาที่ ๔ ถินมิทฐะเป็นเสนาที่
๕ ความขลาดเป็นเสนาที่ ๖ ความสงสัย
เป็นเสนาที่ ๗ ความลบหลู่ ความหัวดี
ความโลภ ความสรรเสริญ สักการะ ความ
เห็นผิด ยศที่ได้รับแล้ว การยกตน และ
การชมผู้อื่นเป็นเสนาที่ ๘ สารทำลายนั้น

เป็นเสนาของท่าน มีปกติทำลายความ
ชั่วร้าย อสุรชนะมารนั้นไม่ได้ ก็ครั้ง
ชนะได้แล้ว ย่อมได้ความสุข.

เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ โโก ชลฺลนา มรณํ สุเว

น หิ โน สงฺครนฺเตน มหาเสเนน มจฺจุณา

ควรทำความเพียร ในวันนี้ทีเดียว

ใครจะรู้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่งนี้ เพราะ

การผัดเพี้ยนความตายอันมีเสนาใหญ่

ของเราทั้งหลายมีไม่ได้เลย ดังนี้.

บทว่า ภวตฺ ชาติมรณสฺส ปารคา ได้แก่ เธอทั้งหลายจงเป็น
ผู้ถึงฝั่งแห่งชาติและมรณะ คือ ถึงนิพพานเถิด.

จบอรรถกถาสิกขาสูตรที่ ๕

๑๐. ชาครียสูตร

ว่าด้วยผู้ตื่นอยู่ มีผล ๒ อย่าง

[๒๒๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุพึงเป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องตื่น
มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน ผ่องใส และพึงเป็นผู้เห็นแจ้งใน
กุศลธรรมทั้งหลาย สมควรแก่กาลในการประกอบกรรมฐานนั้นเนื่อง ๆ เถิด

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมีความเพียรเป็นเครื่องตั้ง มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน ผ่องใส เห็นแจ้งในกุศลธรรมทั้งหลายสมควรแก่กาล ในการประกอบกรรมฐานนั้นเนื่อง ๆ ฟังหวังผล ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตผลในปัจจุบันหรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ความเป็นพระอนาคามี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เธอทั้งหลายคือนอยู่ จงฟังคำนี้ เธอ
เหล่าใดผู้หลับแล้ว เธอเหล่านั้นจงตั้ง
ความเป็นผู้ตื่นจากความหลับเป็นคุณประ-
เสริฐ เพราะภัยย่อมไม่มีแก่ผู้ตื่นอยู่ ผู้ใด
ตื่นอยู่ มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น
เบิกบาน และผ่องใส พิจารณาธรรมอยู่
โดยชอบโดยกาลอันควร ผู้นั้นมีสมาธิ
เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแล้ว ฟังกำจัดความ
มืดเสียได้ เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุพึงคบ
ธรรมเครื่องเป็นผู้ตื่น ภิกษุผู้มีความเพียร
มีปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน มีปกติได้
ฉาน ตัดกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ด้วย
ชาติและชราได้แล้ว ฟังถูกต้องญาณอัน
เป็นเครื่องตรัสรู้อย่างยอดเยี่ยมในอรรถภาพ
นี้แล.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

อรรถกถาชาครियสูตร

ในชาครियสูตรที่ ๑๐ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ชาโคร** ได้แก่ เป็นผู้มีความเพียรเป็นเครื่องค้ำ คือ

ปราศจากความหลับ ประกอบความเพียร ขวนขวายในการมณสิการกรรมฐาน ตลอดคืนและวัน. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุในศาสนานี้ ชำระจิตจากอวารณียธรรม (ธรรมเครื่องกัน) ด้วยการนั่งจงกรมตลอดวัน ชำระจิตจากอวารณียธรรม ด้วยการนั่งจงกรมตลอดปฐมยามของราตรี สำเร็จ สีหไสยาโดยข้างเบื้องขวาตลอดมัชฌิมยามของราตรี มีสติสัมปชัญญะด้วยการ ทับเท้าด้วยเท้า มณสิการถึงอุฏฐานสัญญา (ความสำคัญในการลุกขึ้น) แล้ว ชำระจิตจากอวารณียธรรม ด้วยการลุกขึ้นนั่งจงกรมตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้ประกอบความเพียร เป็นเครื่องค้ำอยู่ตลอดราตรีคืน และราตรีปลาย.

จ ศัพท์เป็นสัมปยุตตะ (มีอรรถรวบรวม). เมื่อพูดตั้งร้อย เป็นต้น ย่อมประมวลด้วย **จ** ศัพท์. บทว่า **อสุส** แปลว่า พึงเป็น. อาจารย์ บางพวกกล่าวว่า **ชาโคร จ ภิกขุ วิหเรยฺย** ภิกษุพึงมีความเพียรอยู่. บทว่า **สโต** ได้แก่ มีสติโดยไม้อยู่ปราศจากสติ ด้วยไม่ละกรรมฐานในที่ ทั้งปวง และโดยกาลทั้งปวง. บทว่า **สนุปะชาโน** ได้แก่ มีสัมปชัญญะด้วย อำนาจแห่งสัมปชัญญะ ๔ อย่าง อันเป็นไปในฐานะของสัตว์. บทว่า **สมาหิตโต** ได้แก่ มีจิตตั้งมั่น คือมีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วยอุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ. บทว่า **ปมุทิตโต** ได้แก่ เบิกบาน คือมากด้วยความปราโมทย์ เพราะเห็น อานิสงส์แห่งการปฏิบัติ และเพราะเห็นการปรารถนาคความเพียรไม่เป็นโมฆะ

ด้วยการบรรลุความวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป. บทว่า วิปฺปสนฺโน ได้แก่ ผ่องใส ด้วยดี เพราะเป็นผู้มากด้วยศรัทธา ในสิกขาอันเป็นข้อปฏิบัติจากความเบิกบาน นั้น และในพระศาสนาผู้ทรงแสดงข้อปฏิบัติ. พึงเชื่อมความว่า สพฺพตฺถ อสฺส พึงมีในที่ทั้งปวง. หรือเชื่อม สพฺพตฺถ วิหเรยฺย พึงอยู่ในที่ทั้งปวง.

บทว่า ตตฺถ กาลวิปฺลฺลสฺสึ จ กุสเลสุ ฌมฺเมสุ ได้แก่ เห็นแจ้ง ในกาลนั้น หรือเห็นแจ้งสมควรแก่กาลในการประกอบกรรมฐานนั้น. ถามว่า ท่านอธิบายไว้อย่างไร. ตอบว่า ภิกษุเริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วพิจารณา ด้วยการพิจารณาเป็นกลุ่มก่อนเป็นต้น เว้นอสัปปายธรรม ๗ มีอาวาสเป็นต้น แล้วเสพ สัปปายธรรม ไม่ถึงความสิ้นสุดลงในระหว่าง มีตนส่งไปแล้ว กำหนดอาการ ที่จิตตั้งมั่น ประพฤติอินิจงานุปีสสนาเป็นต้น ในลำดับโดยเคารพ พึงเป็นผู้ เห็นแจ้ง สมควรแก่กาลในกาลนั้น ๆ หรือในการประกอบกรรมฐานนั้นอย่างนี้ คือ ในกาลใดวิปัสสนาจิตหลุด ในกาลนั้นพึงเห็นแจ้ง ในโพชฌงค์มีมัมม- วิยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปิตีสัมโพชฌงค์ ก็ในกาลใดจิตฟุ้งซ่าน ในกาลนั้นพึงเห็นแจ้งในธรรมคือโพชฌงค์ อันหาโทษมิได้เป็นกุศล ได้แก่ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมာธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ดังนี้. แต่ สติสัมโพชฌงค์พึงปรารถนาในทุก ๆ กาลทีเดียว สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า สติญฺจ ขวาทํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามิ คุณอนภิกษุ- ทั้งหลาย เรากล่าวว่าสติจำต้องปรารถนาในที่ทั้งปวง ดังนี้. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงถึงความเพียรเป็นเครื่องตั้ง ด้วยเทศนา อันเป็นบุคลาธิษฐาน แล้วจึงทรงประกาศธรรมอันมีการประกอบความเป็น เครื่องตั้งสมบูรณ์.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงวาระแห่งการพิจารณา พร้อมด้วย อุบการกรรม (ธรรมเกี่ยวพันกัน) ของภิกษุผู้ปรารถนาวิปัสสนา โดยสังเขปแล้ว

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงถึงความไม่คู่แกลน ต่อการปฏิบัติของผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ชาครสูส ภิกขเว ภิกขุโน** ดังนี้.

การยึดถือสติสัมปชัญญะในการประกอบความเพียรนั้น นาม่าซึ่งความ บันเทิงและความเลื่อมใส อันจำเป็นปรารถนาในที่ทั้งปวง. การถือเอาห้องแห่ง วิปัสสนาอันถึงความแก่กล้าแล้ว ชื่อว่า วิปัสสนาสมควรแก่กาลในการประกอบ กรรมฐานนั้น. เมื่อวิปัสสนาญาณกล้าแข็งดำเนินไปตามวิถี พ้นจากอุปกิเลส แล้วนำไปอยู่ ความปราโมทย์ยิ่งและความเลื่อมใสของพระโยคี ย่อมมีในที่ ไกลแห่งการบรรลุธรรมวิเศษ ด้วยความปราโมทย์และความเลื่อมใสนั้น. สมดัง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ยโต ยโต สมมุสติ ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ
ลภติ ปิตีปโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ
ปามุชฺชพฺหุโล ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อริคฺฉเจ ปทํ สนฺตํ สขุขารูปสมํ สุขํ

เมื่อใดบุคคลพิจารณาเห็นความเกิด
และความเลื่อมแห่งขันธทั้งหลาย เมื่อนั้น
ผู้รู้แจ้งอมตธรรมนั้น ย่อมได้ปีติและปรา-
โมทย์ ภิกษุผู้มากด้วยความปราโมทย์
เลื่อมใสในพระพุทธานุสาสนา พึงบรรลुทาง
อันเป็นความสงบ อันเข้าไปสงบสังขาร
นำความสุขมาให้ ดังนี้.

บทว่า **ชาครนฺตฺตา สุณฺนเถตฺติ** ความว่า เธอทั้งหลายตื่นอยู่ เพื่อตื่น
จากความหลับคือความประมาท ความหลับคืออวิชชาโดยส่วนเดียวเท่านั้น
คือประกอบความเพียรด้วยการขวนขวายธรรม มีสติสัมปชัญญะเป็นต้น จงฟัง

คำของเรา^{นี้}. บทว่า **เย สุตตา เต ปพฺพชฺฌ** ความว่า เธอเหล่าใดเป็น
ผู้หลับ คือ เข้าถึงความหลับ ด้วยการนอนหลับตามที่กล่าวแล้ว เธอเหล่านั้น
จงยี่คอินทรีย์ พละและโพชฌงค์ ด้วยการประกอบความเพียรแล ขวนขวาย
วิปัสสนา จงตื่นจากหลับนั้นด้วยการปฏิบัติความไม่ประมาทเกิด. อีกอย่างหนึ่ง
บทว่า **ชาครนฺต** คือ เป็นนิมิตแห่งความเพียรเป็นเครื่องตื่น บทว่า **เอตฺ**
ในบทว่า **สุณาเอตฺ** ^{นี้} ท่านกล่าวไว้แล้ว. ถามว่า คำนั้นคืออะไร. ตอบว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า **เย สุตตา เต ปพฺพชฺฌ** เธอเหล่าใดหลับ
เธอเหล่านั้นจงตื่น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **เย สุตตา** ได้แก่ เธอเหล่าใดหลับแล้ว
ด้วยการนอนหลับคือกิเลส เธอเหล่านั้นจงตื่น ด้วยการตรัสรู้หรือริยมรรค. บทว่า
สุตฺตา ชาคาริยํ เสยฺโย ^{นี้} เป็นคำกล่าวถึงเหตุแห่งการตรัสรู้. เพราะความ
เป็นผู้ตื่น คือการตื่นมีประการดังกล่าวแล้ว จากการหลับดังกล่าวแล้ว เป็น
คุณประเสริฐ คือนำสรรเสริญ นำประโยชน์สุขมาให้แก่กุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์
ฉะนั้น เธอทั้งหลายจงตื่น. บทว่า **นตฺถิ ชาครโต ภยํ** ^{นี้} แสดงถึงอันสงส
ในความเป็นผู้ตื่นนั้น. ด้วยว่าผู้ใดเป็นผู้ตื่น เพราะประกอบด้วยธรรมเป็น
เครื่องตื่น มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมตื่นคือไม่เข้าถึงการหลับคือความประมาท
วิภูษณ์แม้ทั้งหมด คืออิตฺตานุวาทภยํ ปราณูวาทภยํ ทณฺทภยํ ทุกตภยํ อันมี
ชาติเป็นต้นเป็นนิมิต ย่อมไม่มีแก่ผู้^{นั้น}.

บทว่า **กาเลน** ^{นี้} ได้แก่ โดยกาลแห่งอาวาสสัปปายะอันตนได้แล้ว.
บทว่า **โส** เป็นเพียงนิบาต. บทว่า **สมฺมา ชมฺมํ ปรีวิมิ สมโน** ความว่า
พิจารณาโดยรอบ คือเห็นแจ้งโดยอาการทั้งปวง โดยประการที่ความเบื่อหน่าย
และความคลายกำหนดเป็นต้นย่อมเกิด ด้วยการรู้ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ อัน
เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาโดยชอบ. บทว่า **เอโกทิสฺสุโต** ^{นี้} ได้แก่ ชื่อว่า **เอโกทิ**

สมาธิ เพราะมีสมาธิอันเป็นธรรมเอก คือประเสริฐที่สุดสุดชั้น. ชื่อว่า **เอโกทิภูโต** เพราะมีสมาธิอันเป็นธรรมเอกสุดชั้น. พึงเห็นคำอันเป็นบทแห่งภุคศัพท์ ในบทนี้ ดูบทแห่งศัพท์ว่า **อภุคิอาหิตาติ** ไพบูลย์แล้ว. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เอโกทิภูโต** เพราะเป็นธรรมเอกสุดชั้นคือถึงแล้ว. ในบทว่า **เอโกทิ** นี้ ท่านประสงค์เอาสมาธิอันเลิศ. ก็ในบทว่า **สมาธิโต** นี้ ได้แก่ วิปัสสนาสมาธิ พร้อมด้วยสมาธิอันมีฉานเป็นบาท. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กาเลน** คือโดยกาลแห่งตลอดมรรค. บทว่า **สมฺมา ฌมฺมํ ปริวิมฺมํ สมานो** ได้แก่ พิจารณาตุสัจธรรม ด้วยปริยญาภิสมัย (การตรัสรู้ด้วยการกำหนดรู้) เป็นต้นโดยชอบ คือ ตรัสรู้ด้วยเอกาภิสมัย (ตรัสรู้ธรรมเป็นเอก). บทว่า **เอโกทิภูโต** ได้แก่ ชื่อว่า **เอโกทิ** เพราะเป็นธรรมเอก คือประเสริฐ ไม่มีธรรมร่วมสุดชั้น. ทำกิจ ๔ ให้สำเร็จ คือตั้งไว้โดยชอบ. ธรรมนั้นเป็นธรรมเอกสุดชั้นแล้ว. บททั้งปวงเช่นกับบทก่อนนั่นเอง. บทว่า **วิหนํ ตมฺโโส** ได้แก่ พระอริยสาวกผู้เป็นอย่างนี้นั้นพึงกำจัด คือพึงตัดความมืด คืออวิชชา ด้วยอรหัตมรรคโดยไม่เหลือ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความที่การปฏิบัติไม่เป็นโมฆะ ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงชี้ชวนให้มั่นคงในข้อนั้น จึงตรัสคาถาสุดท้ายว่า **ตสฺมา หเว** ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ตสฺมา** ความว่า เพราะการเจริญสมณะและวิปัสสนาของผู้ตั้งอยู่ ด้วยการไม่อยู่ปราศจากสติ เป็นต้น ย่อมถึงความบริบูรณ์ อริยมรรคย่อมปรากฏโดยลำดับ จากนั้นวิภูภยทั้งหมดย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้น. บทว่า **หเว** คือ มั่นคงโดยส่วนเดียว. บทว่า **ภเชถ** แปลว่า พึงคบ. อธิบายว่า ภิกษุคบธรรมเป็นเครื่องตั้งอยู่อย่างนี้ และประกอบด้วยคุณ มี

ความเป็นผู้มีความเพียรเป็นต้นทำลายสังโยชน์ ฟังถูกต้อง คือฟังบรรลุตัม-
โพธิญาณอันยอดเยี่ยม ได้แก่ญาณอันเป็นผลเลิศ. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว
นั่นแล.

จบอรรถกถาชาครियสูตรที่ ๑๐

๑๑. อปายสูตร

ว่าด้วยชน ๒ พวก เกิดในอบาย

[๒๒๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ
มาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชน ๒ พวกนี้จักเกิดในอบาย จักเกิดในนรก
เพราะไม่ละความประพฤติชั่วช้า ๒ พวกเป็นไฉน คือ ผู้ไม่ใช่พรหมจารีปฏิ-
ญาณว่าเป็นพรหมจารี ๑ ผู้ตามกำจัดชนผู้ประพฤติพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์
บริบูรณ์ ด้วยพรหมจรรย์อันไม่มีมูล ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชน ๒ พวกนี้แล
จักเกิดในอบาย จักเกิดในนรก เพราะไม่ละความประพฤติชั่วช้านี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนผู้กล่าวคำไม่จริง ย่อมเข้าถึงนรก
ก็หรือชนใดทำบาปกรรมแล้วกล่าวว่าไม่-
ได้ทำ แม้นทั้ง ๒ นั้น ย่อมเข้าถึงนรก
เหมือนกัน ชนทั้ง ๒ พวกนั้น เป็นมนุษย์
ผู้มีกรรมอันเลวทราม ละไปแล้ว ย่อมเป็น

ผู้เสมอกันในโลกรหน้า คนเป็นอันมากอัน
ฝ่ากาสาวะพันคอ มีธรรมอันลามกไม่ตำ
รวม คนลามกเหล่านั้นย่อมเข้าถึงนรก
เพราะกรรมอันลามกทั้งหลาย ก้อนเหล็ก
ร้อนเปรียบด้วยเปลวไฟ อันผู้ทุศีลบริโภค
แล้ว ยังประเสริฐกว่า ผู้ทุศีล ไม่ตำรวม
พึงบริโภคก่อนข้าวของชาวแวนแคว้น จะ
ประเสริฐอะไร.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบอปายสูตรที่ ๑๑

อรรถกถาอปายสูตร

ในอปายสูตรที่ ๑๑ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า อปายิกา ชื่อว่า อบาย เพราะจักเกิดในอบาย. ชื่อว่า
นรก เพราะจักเกิดในนรก. บทว่า อิทมุปทาย ได้แก่ เพราะไม่ละ
ความประพฤติชั่วช้า ๒ อย่างอันจะกล่าวถึงในบัดนี้. อธิบายว่า เพราะไม่สละ
วาจา จิต และทัญญู อันเป็นไปแล้วด้วยการปฏิบัติมาอย่างนั้น ยกย่องมา
อย่างนั้น. บทว่า อพฺรหฺมจารี ความว่า ชื่อว่า พรหมจารี เพราะ
พระพฤติพรหมจรรย์ คือ ธรรมอันประเสริฐที่สุด. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
พรหมจารี เพราะมีความประพฤติพรหมจรรย์อันประเสริฐที่สุด ชื่อว่า

อพรหมจารี เพราะไม่ใช่พรหมจารี. อธิบายว่า คนทุศีลเป็นพรหมจารีปลอม.
บทว่า พรหมจารีปฏิญโธ ได้แก่ มีปฏิญญาอย่างนี้ว่า เราเป็นพรหมจารี.
บทว่า ปริบุญญ์ ได้แก่ ไม่พิกล เพราะไม่มีอวัยวะหักเป็นต้น. บทว่า ปริสุทธี
ได้แก่ บริสุทธี เพราะไม่มีอุปกิเลส. บทว่า อมูลเกน ได้แก่ ด้วยอพรหม-
จรรย์ คือ ด้วยความประพฤติไม่ประเสริฐ เว้นจากข้อมุลมีเหตุเป็นต้น คือ
เว้น จากการท้วงอันไม่มีมูลเหล่านั้น คือ ได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว ได้รังเกียจแล้ว.
บทว่า อนุทธี สติ ได้แก่ ทั้งที่รู้อยู่ว่า ผู้นี้บริสุทธี ยังกำจัด รุกราน ท้วง
หรือด่า.

บทว่า อญตวาที ได้แก่ ยังไม่เห็นโทษของผู้อื่นเลย กล่าวมุสาวาท
โดยไม่เป็นจริง ไร้ประโยชน์ แล้วดูผู้อื่น. บทว่า กตฺวา ได้แก่ ก็หรือผู้ใด
กระทำความลามกแล้วยังกล่าวว่า เรามีได้ทำกรรมนี้. บทว่า อุโภปี เต
เปจฺจ สมา ได้แก่ ชนแม่ ๒ พวกเหล่านั้น ครั้นไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้แล้ว
เป็นผู้เสมอกันโดยคติ เพราะเข้าถึงนรก. ในนรกนั้นกำหนดคติของชน ๒ พวก
ไว้ แต่ไม่ได้กำหนดอายุของพวกเขาไว้. เพราะคนทำบาปมาก ย่อมไหม้ใน
นรกนาน คนทำบาปน้อย ย่อมไหม้ในนรกตลอดกาลเล็กน้อย ก็เพราะกรรม
ของชน ๒ พวกเหล่านั้น ลามกเหมือนกัน ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
นิหีนกมฺมา มนุชา ปฺรตุถฺ ชนทั้ง ๒ เป็นมนุษย์มีกรรมเลวทรามละโลก
นี้ไปแล้ว ดังนี้. ควรเชื่อมบทว่า ปฺรตุถฺ ด้วยบทว่า ปฺรโต เปจฺจ ดังนี้.
อธิบายว่า ผู้มีกรรมเลวทรามละไปแล้ว คือ ไปจากโลกนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้
เสมอกันในโลกหน้า ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงถึงวิบากแห่งมุสาวาทอันเป็นไป
แล้ว ด้วยการกล่าวคำที่ไม่เป็นจริง และปกปิดโทษที่เป็นจริง บัดนี้ เพื่อให้

เกิดสังเวชด้วยการเห็นวิบากแห่งกรรมชั่ว ของภิกษุชู้มากซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น จึงได้ตรัสคาถา ๒ คาถา ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กาสาวกณฺฐา** ได้แก่ มีคอปันด้วยฟ้ากาสาวะ เพราะมีรสฝาดและสีเหลือง. บทว่า **ปาปธมฺมา** ได้แก่ ธรรมลามก. บทว่า **อสุณฺณตา** ได้แก่ เว้นจากการสำรวมทางกายเป็นต้น. บทว่า **ปาปา** ได้แก่ บุคคลลามกเห็นปานนั้น เกิดด้วยกรรมลามก ย่อมเสวยทุกข์ใหญ่ตามนัยที่กล่าวแล้วในลักษณะสังยุตมีอาทิว่า แม้ร่างกายของเขาก็ร้อนโพลง มีไฟลุก แม้สังฆาก็ร้อน ดังนี้.

ในคาถาที่ ๓ พึงทราบความย่อต่อไปนี้. บทว่า **ยญฺเจ ญฺญชฺชย** ได้แก่ คนทุศีล คือ ไม่มีศีล ไม่สำรวมด้วยกายเป็นต้น ปฏิญาณว่าเราเป็นสมณะ รับก้อนข้าวที่ชาวแคว้นแคว้นให้ด้วยศรัทธา บริโภคก้อนเหล็กร้อนมีแสงไฟอันผู้ทุศีลบริโภคยังประเสริฐกว่า คือ ดีกว่าคนทุศีลนั้น. ถามว่าเพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะการบริโภคก้อนเหล็กเป็นเหตุ เขาก็พึงใหม่ในอรรถภาพเดียวเท่านั้น. ส่วนคนทุศีลบริโภคของที่เขาให้ด้วยศรัทธา เขาพึงไปเกิดในนรกหลายร้อยชาติ.

จบอรรถกถาอภัยสูตรที่ ๑๑

๑๒. ทิฏฐิสูตฺร

ว่าด้วยเรื่องทิฏฐิทัฬหีพาไป

[๒๒๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับ

มาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายอันทิฎฐิ ๒ อย่าง พัวพันแล้ว บางพวกยอมติดอยู่ บางพวกยอมเล่นเลยไป ส่วนพวกที่มีจักขุยอมเห็น.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์บางพวกยอมติดอยู่อย่างไรเล่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายมีภพเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในภพ เพลิดเพลินด้วยดีในภพ เมื่อพระตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับภพ จิตของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้นยอมไม่เล่นไป ย่อมไม่เลื่อมใส ย่อมไม่ดำรงอยู่ด้วยดี ย่อมไม่น้อมไป คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์บางพวกยอมติดอยู่อย่างนี้.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์บางพวกยอมเล่นเลยไปอย่างไรเล่า ก็เทวดาและมนุษย์บางพวกอึดอัด ระอา เกลียดชังอยู่ด้วยภพนั้นแล ย่อมเพลิดเพลินความขาดสูญว่า เนะท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า เมื่อใดคนนี่เมื่อตายไป ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ เบื้องหน้าแต่ตายยอมไม่เกิดอีก นี้ละเอียด นี้ประณีต นี้ถ่องแท้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์บางพวกยอมเล่นเลยไปอย่างนี้แล.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนพวกที่มีจักขุยอมเห็นอย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ยอมเห็นจันท์ ๕ ที่เกิดแล้วโดยความเป็น (จันท์ ๕ ที่เกิดแล้ว) จริง ครั้นเห็นจันท์ ๕ ที่เกิดแล้วโดยความเป็นจริง ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับจันท์ ๕ ที่เกิดแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนพวกที่มีจักขุยอมเห็นอย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

อริยสาวกใดเห็นชั้น ๕ ที่เกิดแล้ว
และธรรมเป็นเครื่องก้าวล่วงชั้น ๕ ที่
เกิดแล้วโดยความเป็นจริง ย่อมโน้มไปใน
นิพพานตามความเป็นจริงเพราะภวตัณหา
หมดสิ้นไป ถ้าว่าอริยสาวกนั้นกำหนดรู้
ชั้น ๕ ที่เกิดแล้ว ปราศจากตัณหาในภพ
น้อยและภพใหญ่แล้วไซ้ ภิภุทั้งหลาย
ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่ เพราะความไม่เกิด
แห่งอตภาพที่เกิดแล้ว.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบทักขิณสูตรที่ ๑๒

จบวรรคที่ ๒

อรรถกถาทักขิณสูตร

ในทักขิณสูตรที่ ๑๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ทวีหิ ทักขิณเตหิ นี้ ทักขิณิต ก็คือทักขิณันนแหละ คุณ
ในบทมีอาทิว่า อุตคต มุตคต (อุต มุต) ดังนี้. ทักขิณทั้งหลายอันมี
ฐานะเป็นทักขิณ เพราะเป็นเพียงถึงทักขิณโดยประการที่ว่างจากอาการถือเอา ด้วย
ทักขิณเหล่านั้น. บทว่า ปริยญฺจिता ได้แก่ ครอบงำหรือพัวพัน. ศัพท์ว่า

ปริยภูฐาน มีอรรถว่า พัวพันลงในบทมีอาทิว่า **โจรา มคฺเค ปริยภูจีสุ** พวกเขาโจรติดอยู่ที่หนทาง ดังนี้. บทว่า **เทวา** ได้แก่ อุบัติเทพ. ก็อุบัติเทพเหล่านั้นท่านเรียกว่า **เทวา** เพราะเล่น คือ เล่นด้วยกามคุณอันยิ่งและสูงสุด และด้วยฉานเป็นต้น หรือถึง คือ บรรลุประโยชน์ที่ตนปรารถนาด้วยอานุภาพแห่งฤทธิ์. ชื่อว่า **มนุสฺสา** เพราะเป็นผู้มีใจสูง. อนึ่ง บทนี้ท่านกล่าวด้วยการชี้แจงเป็นเยี่ยมเหมือนอย่างที่ว่า **สตฺถา เทวมนุสฺसानิ** เป็นศาสดาแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. บทว่า **โอลิยนฺติ** เอเก ความว่า เทวดาและมนุษย์บางพวกย่อมพัวพัน ย่อมติด ย่อมถึงการชบ ย่อมไม่ออกไปจากนั้น ด้วยความเห็นที่เที่ยง อันเป็นการคิดและการยึดมั่นในภพทั้งหลายว่า **สตฺสโต อตฺตา จ โลก จ ตน** และโลกเที่ยง ดังนี้. บทว่า **อติชานฺติ** ความว่า ไม่ถือความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุผลของสภาวะธรรม แม้มีสภาพทำลายไปโดยปรมาตม์ ย่อมเล่นไปในภพนั้น ๆ เอง ด้วยการถือมั่นยอนเป็นความต่างกัน เพราะฉะนั้น ย่อมเล่นไป คือ ก้าวล่วงความเป็นธรรมในการทักท้วง การปฏิบัติเพื่อดับภพในความสูญว่า **อฺจุฉิขฺชติ อตฺตา จ โลก จ นโหติ** **ปรมฺมรณฺา** ตนและโลกย่อมขาดสูญ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่มี. **จ ศัพท์**ในบทว่า **จกฺขมฺนฺโต จ ปสฺสติ** ลงในอรรถแย้งกัน. ก็เทวดาและมนุษย์ผู้มีปัญญาจักขุด้วยความแก่กล้าของญาณ แห่งการถึงพร้อมด้วยการประกอบในเบื้องต้น ไม่อาศัยที่สุดทั้งสอง คือ ความเที่ยง และความขาดสูญ ด้วยปัญญาจักขุนั้นแล กระทำให้ประจักษ์ด้วยการเห็นข้อปฏิบัติสายกลาง. จริงอยู่เทวดา และมนุษย์เหล่านั้นย่อมเห็นโดยไม่คิดว่า ธรรมชาตินี้อาศัยเพียงนามรูปเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น เที่ยงก็ไม่ใช่ แม้ขาดสูญก็ไม่ใช่ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า **กถญจ ภิกฺขเว** ดังนี้ เพื่อทรงแสดงถึงความคิดเป็นต้น โดยบุคลาธิษฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **กวา** ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ. ยังมีภพอื่นอีก ๓ คือ สัตถุญญาภพ (ภพของผู้มีสัตถุญา) อสัตถุญญาภพ (ภพของผู้ไม่มีสัตถุญา) เนวสัตถุญญาสัตถุญญาภพ (ภพของผู้มีสัตถุญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัตถุญญาที่ไม่ใช่). ยังมีภพอื่นอีก ๓ คือ เอกโวการภพ (ภพของผู้มีขันธเดียว) จตุโวการภพ (ภพของผู้มีขันธ ๔) ปัญจโวการภพ (ภพของผู้มีขันธ ๕). ชื่อว่า **ภวารามา** เพราะยินดีพอใจด้วยภพเหล่านั้น ชื่อว่า **ภวรตา** เพราะยินดี คือยินดียิ่งในภพทั้งหลาย. ชื่อว่า **ภวสมุทฺติตา** เพราะผลิตเพิลินด้วยดีในภพทั้งหลาย. บทว่า **ภวนิโรธาย** ได้แก่เพื่อดับภพเหล่านั้นให้สิ้นสุด คือ เพื่อไม่ให้เกิดต่อไป. บทว่า **ธมฺเม เทลียมานเ** ได้แก่ เมื่อนิขยานิกกรรม อันพระตลาคคต ทรงประกาศแล้ว คือ ทรงบอกอยู่. บทว่า **น ปกฺขนฺนุทฺติ** ได้แก่ จิตไม่เข้าไป คือ ไม่หยั่งลง เพราะมีความหตุเป็นธรรมดาเพราะยึดมั่นในความเป็นของเที่ยง. บทว่า **น ปลีทฺติ** ได้แก่ ไม่ถึงความเลื่อมใส คือ ไม่เชื่อธรรมนั้น. บทว่า **น สนฺติฏฺฐติ** ได้แก่ จิตไม่ดำรงอยู่ คือ ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในเทศนานั้น. เทวคาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมคิดอยู่ในภพด้วยความยึดมั่นในความเป็นของเที่ยง. บทว่า **อฏฺฐิยมาณา** ความว่า เทวคาและมนุษย์ทั้งหลายเห็นชราโรคและมรณะเป็นต้น และการฆ่า การจองจำ การตัดเป็นต้น แล้วถูกความทุกข์เหล่านั้นบีบคั้นด้วยภพ อันมีทุกข์เหล่านั้นพร้อม เป็นผู้ยึดมั่นในทุกข์. บทว่า **หฺรายนมาณา** ได้แก่ ระอา. บทว่า **ชิตฺตุจฺจมาณา** ได้แก่ เผาอยู่โดยเป็นของปฏิภูณ. บทว่า **วภว** ได้แก่ ความขาดสูญ บทว่า **อภินนฺนุทฺติ** ได้แก่ ย่อมผลิตเพิลินเพราะความพะวง ด้วยความยินดีค้นหาและทิวฐิ. บทว่า **ยโต โข กิร โภ** เป็นต้น แสดงถึงอาการยินดีของเทวคาและมนุษย์เหล่านั้น.

ในบทเหล่านั้น บทว่า ยโต แปลว่า เมื่อใด. บทว่า โภ เป็นอาल्पนะ.
บทว่า อัย อตุตา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงสิ่งที่พระองค์กำหนดด้วยความ
ความเป็นตัวการเป็นต้น. บทว่า ออุชิตติ แปลว่าขาดสูญ บทว่า วินุสสติ
ได้แก่ไม่ปรากฏ ถึงความพินาศ คือ ความไม่มี. บทว่า น โหติ ปริมุรณา
ได้แก่ตายแล้วย่อมไม่เกิดอีก. บทว่า เอต สนุติ ได้แก่ความขาดสูญเป็นต้น
ของคณนี้ ชื่อว่า สงบ เพราะสงบจากอารมณ์ทั้งปวงและเพราะสงบจากความ
เดือนร้อนทั้งปวง ชื่อว่า ประณีต เพราะความเป็นของละเอียด ชื่อว่า ถ่องแท้
เพราะไม่ผิดจากความจริง. ในบทเหล่านั้น เทวดาและมนุษย์กล่าวบททั้งสองนี้
ว่า สนุติ ปณิตี ด้วยความยินดียิ่งในคณหา. กล่าวบทว่า ยาถาว ด้วยความ
ยินดียิ่งในทัญญู. กล่าวบทว่า เอว ด้วยยึดมั่นในความขาดสูญตามที่กล่าวแล้ว
อย่างนี้. บทว่า ภูติ ได้แก่อันธวิญจก. ด้วยว่า อันธวิญจกนั้นท่านกล่าวว่า
ภูติ เพราะเกิดด้วยปัจจัยและเพราะมีอยู่โดยปรมาตม. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภูติมิท กิกฺขเว สมฺนุสฺสธ ดูก่อนกิกฺขูทั้งหลาย เธอ
ทั้งหลายจงพิจารณาอณฺธวิญจกนี้. กิกฺขูย่อมเห็นโดยความเป็นจริง โดยไม่
วิปริต โดยมีลักษณะและโดยสามัญลักษณะ. เพราะอณฺธวิญจกนี้เป็นเพียงนาม-
รูป อธิบายว่า กิกฺขูย่อมเห็นอณฺธวิญจกนี้เป็นเพียงนามรูป ด้วยการเห็นนามรูป
พร้อมด้วยปัจจัยอย่างนี้. ในนามรูปนั้น ธรรมทั้งหลายมีปฏิวิธาคูเป็นต้น เหล่านี้
เป็นรูป ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้เป็นนาม อณฺธวิญจกเหล่านี้เป็น
ลักษณะเป็นต้นของนามรูปเหล่านั้น อวิชาเป็นต้นเหล่านั้นเป็นปัจจัยของนาม-
รูปเหล่านั้น และด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้ทั้งหมด
ไม่มีแล้วเกิดมี มีแล้วเสื่อม เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหลายจึงไม่เที่ยง เพราะไม่
เที่ยงจึงเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ จึงเป็นอนัตตา ดังนี้. ด้วยเหตุเพียง
เท่านั้นเป็นอันตรงแสดงวิปัสสนาภูมิ อณฺธวิญจกวิปัสสนา (วิปัสสนาอย่างอ่อน)
เป็นที่สุด.

บทว่า นิพพิทาย ได้แก่ เพื่อความเบื่อหน่ายธรรมชาติอันเป็นไปในภูมิ ๓ อันได้แก่ ชั้นรูปัญจก. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพลววิปัสสนา (วิปัสสนาแรงกล้า) ด้วยบทนี้. บทว่า วิราคาย ได้แก่ เพื่อวิราคะคือเพื่อคลายกำหนด ด้วยบทนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงมรรค บทว่า นิโรธาย ได้แก่ เพื่อดับแม้ด้วยบทนี้พระองค์ก็ทรงแสดงถึงมรรคเหมือนกันอีกอย่างหนึ่ง บทว่า นิโรธาย พระองค์ทรงแสดงถึงอนุปาทิเสสนิพพานพร้อมด้วย ปฏิปัตตัตถินิโรธ (การดับด้วยความสงบ). บทว่า เอว จกขุมนุโต ปสฺสนุติ ได้แก่ ผู้มีปัญญาจักขุยอมเห็นจตุสัจจธรรมด้วยจักขุคือมรรคปัญญาโดยส่วนอันมีในเบื้องต้นอย่างนี้.

ในคาถาทิ้งหลายฟังทราบอธิบายดังต่อไปนี้. บทว่า โย ภูตฺ ภูตฺโต ทิสฺวา ความว่า พระอริยสาวกใดเห็นชั้นรูปัญจกที่เกิดขึ้นแล้ว โดยความเป็นจริง คือ โดยสภาพที่ไม่วิปริต ด้วยมรรคปัญญาอันประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา ด้วยบทนี้ พระองค์ทรงแสดงถึงปริณายกนิสสัย (การตรัสรู้ด้วยกำหนดรู้). บทว่า ภูตฺตสฺส จ อติกกมฺ ได้แก่ ภาวนานิสสัย (การตรัสรู้ด้วยภาวนา). จริงอยู่ อริยมรรคท่านกล่าวว่า ก้าวล่วงชั้นรูปัญจกที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะเป็นเหตุก้าวล่วงชั้นรูปัญจกที่เกิดขึ้นแล้ว. บทว่า ยถาภูเต ได้แก่ น้อมไปในนิพพานอันมีสภาพเป็นสัจจธรรมไม่วิปริต. ด้วยบทนี้ พระองค์ทรงแสดงถึงสังคิกิริยานิสสัย (การตรัสรู้ด้วยการทำให้แจ้ง). บทว่า ภวตฺตฺนุหาปริกฺขยา ได้แก่ เพราะสิ้นไป คือ เพราะตัดขาดภวตฺตฺนุหา ด้วยประการทั้งปวง. ด้วยบทนี้ พระองค์ทรงแสดงถึง สมุทฺยปหาน (การละตัดหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์). ก็บทว่า สเจ ในบทว่า สเจ ภูตฺ ปริณฺโถ โส นี้ เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า ถ้าว่า อริยสาวกนั้น กำหนดรู้ชั้นรูปัญจกที่เกิดขึ้นแล้ว คือ กำหนด

รู้ชั้นนี้ เพราะสิ้นภวตัณหาด้วยมรรคอันเป็นอุบายก้าวล่วงขั้นปัญญาที่จะเกิดแล้ว แต่นั่นก็น้อมไปในนิพพานตามเป็นจริง. บทว่า ภวาทเว ความว่า ภิกษุ ปราศจากตัณหา คือ ทำลายกิเลสได้แล้ว ในภพน้อยและภพใหญ่ หรือใน เพราะการเห็นความขาดสูญเป็นต้น ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่ คือถึงความเป็นผู้ไม่มี บัญญัติตนเอง เพราะความไม่เกิด คือ ไม่เกิดอีกต่อไปแห่งอัตภาพ อันได้แก่อุปาทานชั้นที่ เกิดแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบเทศนาด้วยอนุपाทิสเสสนิพพานธาตุ.

พระองค์ตรัสถึงวิภูฏะในสูตรที่ ๑๑ ในวรรคนี้ ตรัสถึงวิภูฏะและ วิวิภูฏะในสูตรที่ ๓-๔-๕ และในสูตรสุดท้าย ด้วยประการฉะนี้. แม้ในสูตร ที่เหลือก็พึงทราบว่าเป็นวิภูฏะอย่างเดียว.

จบอรรถกถาทิฏฐิสสูตรที่ ๑๒

จบอรรถกถาทุกนิบาตอติวุตตกะแห่งอรรถกถา

ขุททกนิกาย ชื่อว่า ปรมัตถวิภาวินี

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. วิตักกสูตร ๒. เทศนาสูตร ๓. วิชาสูตร ๔. ปัญญาสูตร
๕. ธรรมสูตร ๖. อชาติสูตร ๗. ชาติสูตร ๘. สัตถานสูตร ๙. ลิกขาสูตร
๑๐. ชาครियสูตร ๑๑. อปายสูตร ๑๒. ทิฏฐิสสูตร และอรรถกถา.

จบทุกนิบาต

อิติวุตตกะ ติกนิบาต วรรคที่ ๑

๑. อุกุศลมูลสูตร

ว่าด้วยอุกุศลมูล ๒ ประการ

[๒๒๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อุกุศลมูล ๓ ประการนี้ ๓ ประการ เป็นไฉน ? คือ โลภะเป็นอุกุศลมูล ๑ โทสะเป็นอุกุศลมูล ๑ โมหะเป็น อุกุศลมูล ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อุกุศลมูล ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ- ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

โลภะ โทสะ และโมหะ เกิดแล้ว

ในตน ย่อมเบียดเบียนบุรุษผู้มีจิตอันลามก

เหมือนขุยไผ่ ย่อมเบียดเบียนไม้ไผ่

ฉะนั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบอุกุศลมูลสูตรที่ ๑

ติกนิบาตวรรณา

วรรควรรณาที่ ๑

อรรถกถาอกุศลมูลสูตร

ในอกุศลมูลสูตรที่ ๑ แห่งติกนิบาต พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-
บทว่า **ตีณิ** เป็นการกำหนดนับจำนวน. บทว่า **อิมานิ** เป็นคำ
ชี้ชัดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้า. บทว่า **อกุศลมูลานิ** เป็นตัวอย่างแห่งธรรมที่
ทรงกำหนดไว้. ในบทว่า **อกุศลมูลานิ** นั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้ กิเลสชาติ
ชื่อว่า เป็นอกุศลมูล เพราะมันเป็นทั้งอกุศล เป็นทั้งรากเง่า (ของอกุศล).
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นอกุศลมูล เพราะเป็นรากเง่า (ของอกุศลทั้งหลาย)
โดยความหมายว่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นปกวะ (แดนเกิดก่อน) เป็น
ชนกะ (ผู้ให้กำเนิด) เป็น**สมภูฏฐापกะ** (ผู้สถาปนา) เป็น**นิพัตตกะ**
(ผู้ให้เกิด) แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย คือเป็นทั้งการณะ (เหตุ) แห่งอกุศลธรรม
ทั้งหลาย. เพราะว่าการณะ ท่านเรียกว่า เหตุ เพราะเป็นแดน คือเป็นไป
แห่งผล เรียกว่า **ปัจจัย** เพราะเป็นเหตุให้ผลอาศัยเป็นไป เรียกว่า **ปกวะ**
เพราะเป็นแดนเกิดก่อนแห่งผล เรียกว่า **ชนกะ** เพราะยังผลของตนให้เกิด
เรียกว่า **สมภูฏฐापกะ** เพราะให้ผลสืบผล และเรียกว่า **นิพัตตกะ** เพราะยัง
ผลให้เกิดขึ้น ฉันทใด กิเลสชาติมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่าเป็นรากเง่า เพราะอรรถ
ว่าเป็นที่ตั้ง (แห่งอกุศลทั้งหลาย) ก็ฉันทนั้น เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า บทว่า
อกุศลมูลานิ หมายความว่า เป็นเหตุให้ (อกุศลธรรมทั้งหลาย) สำเร็จความ
เป็นธรรมที่ตั้งไว้สมบูรณ์แล้ว.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ความโลภที่ให้อกุศลทั้งหลายสำเร็จ
ความเป็นอกุศล เป็นมูลฐานของอกุศลทั้งหลาย มีโลภเป็นต้น เหมือนพืช
(พันธุ์) ของข้าวสาลีเป็นต้น เป็นมูลฐานของข้าวสาลีเป็นต้น และเหมือนน้ำ
ใสจืดแก้วมณี เป็นต้น เป็นมูลฐานของประกาย ของอัญมณีเป็นต้น ฉะนั้น
เมื่อเป็นเช่นนั้น ในรูปที่มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่เพียงมีความที่อกุศลธรรม
เหล่านั้น เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพราะว่า รูปที่มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น
ให้สำเร็จความเป็นอกุศลธรรมแก่มันไม่ได้ แต่ว่าไม่ใช่จะเป็นปัจจัยไม่ได้
สมจริง ดังคำที่ตรัสไว้ว่า เหตุเป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัย แก่กรรมทั้งหลายที่
สัมปยุตด้วยเหตุ และรูปทั้งหลาย ที่มีกรรมสัมปยุตด้วยเหตุเหล่านั้น เป็น
สมุฏฐาน.

ก็ความที่มีโมหะเป็นอกุศล ไม่เพียงมีแก่อเหตุกัตถ์ เพราะไม่มีรากเง่า
อย่างอื่น ที่ให้สำเร็จความเป็นอกุศล. อนึ่ง ความที่กรรมทั้งหลายมีโลภะ
เป็นต้น เป็นอกุศลเป็นต้น สำเร็จแล้วโดยสภาวะพึงมีได้ แต่ความที่กรรม
ทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยโลภะเป็นต้นเหล่านั้นเป็นอกุศลเป็นต้น เป็นกรรม
เนื่องด้วยโลภะเป็นต้น พึงมีได้ดังนี้ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความที่อกุศลธรรม
ทั้งหลาย แม้มีโลภะเป็นต้น เป็นกุศลสำเร็จได้โดยสภาวะ เหมือนความที่
โสภะเป็นต้น เป็นอกุศลสำเร็จได้โดยสภาวะนั้น ฉะนั้น อโลภะเป็นต้น พึงเป็น
กุศลอย่างเดียว ไม่เป็นอัปยาคฤตและไม่มีอยู่ด้วย. เพราะฉะนั้น นักศึกษา
ควรแสวงหาสภาพของกุศลธรรมเป็นต้น แม้ในรากเง่าทั้งหลายเหมือนใน
สัมปยุตกรรมทั้งหลาย. บัณฑิตพึงถือเอามูล (รากเง่า) นั้นแหละ) ว่าเป็นเหตุ
จุจโยนิโสมนสิการเป็นต้น เป็นเหตุแห่งความเป็นกุศล (และ) จุจโยนิโส-
มนสิการเป็นต้น เป็นเหตุแห่งความเป็นอกุศล. เมื่อไม่ถือเอามูลฐานแห่งความ
โลภเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการยังความเป็นอกุศลให้สำเร็จ แล้วถือเอา

(มูลฐาน) ด้วยอำนาจแห่งการยังความเป็นธรรมที่ประดิษฐานไว้อย่างดีแล้ว ให้สำเร็จอย่างนี้ ก็ไม่มีโทษอะไร. เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุและปัจจัยแล้ว จะประดิษฐานมั่นคง เหมือนต้นไม้ที่มีรากแผ่ไพศาล ส่วนธรรมที่เว้นจากเหตุ จะไม่ประดิษฐานมั่นคง เหมือนงาและสาหร่ายมีพิษเป็นต้น เพราะฉะนั้น กิเลสทั้ง ๓ อย่าง จึงชื่อว่าเป็นอกุศลมูล เพราะเป็นมูลเหตุที่เป็นอุปการะ แก่อกุศลธรรมทั้งหลาย โดยความหมายมีเหตุเป็นต้น. แต่เพราะเหตุที่จิต- คุปบาทที่เป็นอกุศลที่พ้นจากกิเลสที่เป็นรากง่าย่อมไม่มี ฉะนั้น พึงทราบ ว่า ด้วยกิเลสที่เป็นมูลทั้ง ๓ พระองค์ทรงแสดงกลุ่มเอากองอกุศลทั้งหมดไว้.

เพื่อจะทรงแสดงอกุศลมูลเหล่านั้น โดยสรุป จึงตรัสคำมีอาทิว่า โลก อกุศลมูล ความโลกเป็นอกุศลมูล ดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น คำที่จะต้องกล่าว ในความโลกเป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังแล้วทั้งนั้น ก็ใน ตอนนั้นความโลกเป็นต้น อันมรรคที่ ๓ จะพึงง่ามีมาแล้ว แต่ในพระสูตรนี้ ความโลกเป็นต้น ไม่มีเหลือเลย นี้แหละเป็นข้อที่แตกต่างกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในพระคาถาดังต่อไปนี้ บทว่า ปาปเจตัส ได้แก่ จิตลามก เพราะประกอบด้วยอกุศลธรรม. บทว่า หีสนฺติ ความว่า ย่อม เบียดเบียนในขณะแห่งความเป็นไปของตน และในขณะแห่งวิบากในอนาคต. บทว่า อตฺตสมฺภูตา ความว่า เกิดแล้วในตน. บทว่า ตจฺจสริ ได้แก่ ไม่มีหนาม อธิบายว่า ไม่มีไฟ. บทว่า สมฺผล ได้แก่ ผลของตน. มีอธิบาย ว่า ไม่เป็นไม่มีแก่นข้างใน เหมือนไม้ตะเคียน และไม้ประคูลายเป็นต้น (แต่) เป็นไม้ไฟเป็นต้น ที่ได้นามว่า ตจฺจสริ เพราะมีแก่นอยู่ข้างนอก คือ ความโลกเป็นต้นที่เกิดในคนนั่นเอง จะยังบุคคลผู้มีจิตลามก ปราศจากแก่น คือศีลในภายในให้พินาศไป เหมือนขุยไฟที่เกิดในคนนั่นเอง ย่อมเบียดเบียน คือให้ต้นไม้พินาศไป ฉะนั้น.

๒. ชาติสูตร

ว่าด้วยชาติ ๓ อย่าง

[๒๒๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาติ ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไฉน ? คือ รูปชาติ ๑ อรูปชาติ ๑ นิโรชชาติ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาติ ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนเหล่าใดกำหนดรู้รูปชาติแล้ว ไม่
ดำรงอยู่ในอรูปชาติ น้อมไปในนิโรธ
ชนเหล่านั้นเป็นผู้ละมัจจุเสียได้พระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าผู้หาอาสวะนี้ได้ ถูกต้องอมต-
ชาติอันหาอุปธิมิได้ ด้วยนามกาย แล้ว
กระทำให้แจ้งซึ่งการสละคืนอุปธิ ย่อม
แสดงบพอันไม่มีความโศก ปราศจากขุติ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบชาติสูตรที่ ๒

อรรถกถาชาตสูตร

ในชาตสูตรที่ ๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ชาตโย** ความว่า ชื่อว่าชาตเพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผล และสภาวะของตน. เพราะว่า บรรดาผล และสภาวะ ทั้ง ๒ อย่างนี้ สิ่งที่ทำให้เกิดผล ชื่อว่า **ชาต** เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลของตน และสภาวะของตน นอกจากนี้ ชื่อว่า **ชาต** เพราะหมายความว่า ทรงไว้เฉพาะสภาวะอย่างเดียว. **รูปภพ** ชื่อว่า **รูปชาต** ที่มาของชาต พึงกำหนดด้วยภพที่มาของภพ พึงกำหนดด้วยชาต ดังนั้น ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสการกำหนดด้วยภพ. เพราะฉะนั้น **รูปชาต** คือรูปาวจรธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า รูปาวจรธรรม คืออะไร ? คือ **ขันธ ชาต** อายตนะที่ท่องเที่ยวไปในภพนี้ คือนับเนื่องในภพนี้ โดยเบื้องต่ำ กำหนดเอาเทวโลกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเทพ (พรหม) ชั้นอกนิฏฐา ไว้ในภายในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่ารูปาวจร.

อรูปภพ ชื่อว่า **อรูปชาต** ถึงในพระสูตรนี้ ก็ตรัสถึงการกำหนดด้วยภพ. ดังนั้น **อรูปชาต** คือ อรูปาวจรธรรม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า อรูปาวจรธรรม คืออะไร ? คือ **ขันธ ชาต** อายตนะที่ท่องเที่ยวไปในภพนี้ คือนับเนื่องในภพนี้โดยเบื้องต่ำกำหนดด้วยเทพ (พรหม) ผู้เกิดในชั้นอากาศสามัญจายตนะไว้ในภายใน เบื้องบนกำหนดด้วยเทพ (พรหม) ที่เกิดในชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **อรูปาวจรธรรม**. พระนิพพาน พึงทราบว่า ชื่อว่า **นิโรธชาต**.

อีกนัยหนึ่ง ความเป็นไปแห่งธรรมที่ประกอบด้วยรูป คือเนื่องด้วยรูป ชื่อว่า **รูปธาตุ** ได้แก่ **ปัญจโวหารภพ** และ**เอกโวหารภพ**. กามภพและรูปภพทั้งสิ้น สงเคราะห์เข้ากับปัญจโวหารภพและเอกโวหารภพนั้น ความเป็นไปแห่งธรรม ที่เว้นจากรูป ชื่อว่า **อรูปธาตุ** ได้แก่ **จตุโวหารภพ**. อรูปภพ สงเคราะห์เข้ากับอรูปธาตุนั้น ดังนั้น ด้วยบททั้งสอง จึงเป็นอันทรงแสดงถึงภพ ๓ อันเป็นไปในสังสารทั้งหมด. แต่ด้วยบทที่ ๓ ทรงสงเคราะห์อสังขตธรรมเท่านั้น ดังนั้น ในสูตรนี้ มรรคและผลทั้งหลายจึงชื่อว่า เป็นธรรมที่พ้นจาก ๓ ภพ แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่าด้วยบททั้งสองว่า ธรรมที่เป็นสภาวะของรูป ชื่อว่า **รูปธาตุ** ธรรมที่เป็นสภาวะของอรูป ชื่อว่า **อรูปธาตุ** ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงถึงเบญจขันธ์โดยไม่มีส่วนเหลือ และว่า ธรรมที่เป็นอารมณ์ของรูปตัณหา ชื่อว่า **รูปธาตุ** ที่เป็นอารมณ์ของอรูปตัณหา ชื่อว่า **อรูปธาตุ**. คำทั้งหมดนั้น มิได้ทรงประสงค์เอาในสูตรนี้ เพราะฉะนั้นพึงทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **รูปธาตุ ปริณุยาย** ความว่า กำหนดรู้ความเป็นไปแห่งธรรมอันเนื่องด้วยรูป ด้วยปริณญา ๓ มีญาตปริณญาเป็นต้น. บทว่า **อรูเปสุ อสณฺหิตา** ความว่า ไม่ประคิษฐานอยู่แล้ว คือไม่พัวพันอยู่ในธรรมทั้งหลายที่เป็นอรูปาวจร ด้วยอำนาจวราคะ และด้วยอำนาจทวิภูติ. ภิกษุทั้งหลายสวดกันว่า **อรูเปสุ อสณฺหิตา** ก็มี ความหมายก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน. ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดรู้ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓. บทว่า **นิโรเธ ยะ วิมูจฺจนฺติ** ความว่า ชนผู้เป็นพระขีณาสพเหล่าใด พ้นจากกิเลสโดยไม่มีเหลือ ในพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ด้วยสมุจเฉท (วิมุตติ) และปฏิบัติสัทธา (วิมุตติ)

ด้วยสามารถแห่งมรรคผลชั้นสูง. บทว่า เต ชนา มจฺจุหายิโน ความว่า
ชนผู้เป็นพระปัจเจกสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น ล่วงพ้นความตายได้แล้ว.

พระผู้มีพระเจ้า ครั้นทรงแสดง การบรรลุอมตธรรม โดยการ
ก้าวล่วงธาตุทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว เมื่อจะยังอุตสาหะในการบรรลุอมตธรรมนั้น
แก่ชนเหล่านั้นว่า ปฏิปทานี้ด้วย ทางที่เราตถาคตดำเนินไปแล้วด้วย เรา
ตถาคตแสดงแล้ว แก่เธอทั้งหลายดังนี้ จึงตรัสพระคาถาที่สอง (ต่อไป).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กายน ความว่า ด้วยนามกาย (หรือ)
ด้วยมรรคและผลทั้งหลาย. บทว่า มุสฺสิตฺวา แปลว่า บรรลุแล้ว. บทว่า
นิรูปฺธิ ความว่า เว้นจากอุปธิทุกอย่างมีขันธอุปธิเป็นต้น. บทว่า อุปฺธิ-
ปฺปฺปนฺนิตฺตํ ได้แก่ เหตุเป็นเครื่องสละ คือ อุปธิเหล่านั้นนั้นแหละ เพราะว่า
อุปธิทั้งหมด เป็นอันพระปัจเจกสัมมาสัมพุทธเจ้าสละคืนแล้ว ด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งพระ-
นิพพาน ด้วยมรรคญาณ เพราะฉะนั้น การกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ด้วย
มรรคญาณนั้น จึงเป็นเหตุแห่งการสละคืนอุปธิเหล่านั้น. บทว่า สจฺจนิกฺตฺวา
ความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หาอาสวะมิได้ ทรงกระทำ (อมตธาตุ) ให้
ประจักษ์แก่พระองค์ด้วยการเข้าผลสมาบัติ ตามกาลที่สมควร ทรงแสดงบท
คือ พระนิพพานนั้นแหละ ที่ไม่เศร้าโศก ปราศจากธุลี เพราะฉะนั้น
บัณฑิตควรกระทำความขะมักเขม้น เพื่อบรรลุบท คือ พระนิพพานนั้น.

จบอรรถกถาชาดสูตรที่ ๒

๓. ปฐมเวทนาสูตร

ว่าด้วยเวทนา ๓ ประการ

[๒๓๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สาวกของพระพุทธเจ้า ผู้มีจิตตั้งมั่น
ผู้รู้ทั่ว มีสติ ย่อมรู้ชัดซึ่งเวทนา เหตุเกิด
แห่งเวทนา ย่อมรู้ชัดซึ่งธรรมเป็นที่ดับ
แต่งเวทนา และมรรคอันให้ถึงความสิ้น
ไปแห่งเวทนา ภิกษุหายหิวแล้ว ดับรอบ
แล้ว เพราะความสิ้นไปแต่งเวทนาทั้งหลาย.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปฐมเวทนาสูตรที่ ๓

อรรถกถาปฐมเวทนาสูตร

ในปฐมเวทนาสูตรที่ ๑ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า เวทนา ความว่า เจตสิกธรรม ชื่อว่า เวทนา เพราะรู้
คือ เสวยรสแห่งอารมณ์. เพื่อจะทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น โดยจำแนกออกไป
จึงตรัสคำมีอาทิว่า สุขา เวทนา ดังนี้. บรรดาศัพท์เหล่านั้น สุขศัพท์
ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ด้วยสามารถแห่งอรรถุทธารกัณฑ์.

แต่ ทุกข ศัพท์ มาในเรื่องของทุกข์ เช่นในประโยคมีอาทิว่า ชาติปี
ทุกข์า (แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์). มาในอารมณ์ที่เป็นทุกข์ เช่นในประโยค
มีอาทิว่า ยสมฺมาจ โข มหาลิ รูปี ทุกฺขํ ทุกฺขานุปตติํ ทุกฺขาวกุกฺกนฺตํ
คฺคฺกอนฺมหาลิ เพราะเหตุที่รูปเป็นทุกข์ ถูกทุกข์ติดตาม (และ) หยั่งลงสู่ทุกข์.
มาในการสะสมทุกข์ ดังในประโยคมีอาทิว่า ทุกฺโข ปาปสฺส อจฺจโย การสั่งสม
บาปเป็นทุกข์. มาในฐานะอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ ดังในประโยคว่า ยาวณฺจิทฺถิ
ภิกฺขเว น สุกริ อทุกฺขเนน ปาปฺพนิตฺตุ ยาว ทุกฺขา นิรยา เพียงเท่านั้น
จะกล่าวให้ถึงกระทั่งนรกเป็นทุกข์ ไม่ใช่ทำได้ง่าย. มาแล้วในทุกขเวทนา
เช่นในประโยคมีอาทิว่า สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปทานา เพราะ
ละสุข และละทุกข์เสียได้. แม้ในพระสูตรนี้ก็มาแล้วในทุกขเวทนาเท่านั้น.
แต่โดยอรรถพจน์ ชื่อว่า สุข เพราะยังผู้เสวยให้สบาย. ชื่อว่าทุกข์ เพราะยัง
ผู้เสวยให้ลำบาก. เวทนา ชื่อว่า อทุกฺขมสุข เพราะไม่ทุกข์ไม่สุข. ม
อักษร (ในคำว่า อทุกฺขมสุขา) ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งบทสนธิ.

บรรดาเวทนาทั้ง ๓ เหล่านั้น เวทนาที่มีการเสวยอภิญ्ञารมณ์เป็น
ลักษณะ ชื่อว่า สุขเวทนา. ที่มีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า

ทุกขเวทนา. ที่มีการเสวยอารมณ์ที่ผิดจาก ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า อทุกขมสุข-
เวทนา เพราะฉะนั้น การเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนา จึงปรากฏ
(ชัด) แต่อทุกขมสุขเวทนา ไม่ปรากฏ (ชัด). ด้วยว่า ในเวลาใด ความสุข
เกิดขึ้น ในเวลานั้น ความสุขจะทำสรีระทั้งสิ้น ให้สะท้าน เคล้าคลึง แผ่ซ่าน
ไปทั่วร่างทั้งสิ้น เหมือนให้บริโภคน้ำใส ที่หุงแล้วร้อยครั้ง เหมือนทาด้วย
น้ำมันงาที่เคี่ยวตั้งร้อยครั้ง และเหมือนให้ความร่ำร้อนดับไปด้วยน้ำพันหม้อ
เกิดขึ้น เหมือนจะเปล่งวาจาออกมาว่า โอ! สุขจริง โอ! สุขจริง เมื่อใด
ทุกข์เกิดขึ้น เมื่อนั้น ทุกข์จะทำให้สรีระทั้งสิ้นสะท้าน เคล้าคลึง แผ่ซ่านไป
ตลอดร่าง เหมือนสอดกระบือร้องร้อน ๆ เข้าไป และเหมือนเอาน้ำทองแดงละลาย
แล้วราด เกิดขึ้นเหมือนให้ปนเพื่อว่า โอ! ทุกข์จริง โอ! ทุกข์จริง ดังนี้.
ดังนั้น ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา และทุกขเวทนา จึงปรากฏชัด ส่วน
อทุกขมสุขเวทนา รู้ได้ยาก ซ้ำให้เห็นได้ยาก มีคมน อทุกขมสุขเวทนานั้น
เป็นเวทนามีอาการเป็นกลาง ๆ โดยขัดกับอารมณ์ที่น่ายินดี และยินร้าย ใน
เวลาที่สุขและทุกข์ปราศไป ย่อมปรากฏชัดแก่ผู้ถือเอาโดยนัยนี้เท่านั้น.

เปรียบเหมือนอะไร? เปรียบเหมือนทางที่เนื้อผ่านไปแล้วบนแผ่น-
หิน โดยเป็นทางที่เฉียดเข้าไป ในภูมิประเทศที่มีฝุ่น ในตอนต้นทางและ
ปลายทาง ฉนั้นใด ภาวะแห่งการเสวยอารมณ์ที่เป็นกลางก็ฉนั้นเหมือนกัน
จะรู้ได้ด้วยการเสวยสุขและทุกข์ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์. การยึดถือเอา
มัชฌัตตารมณ์ เป็นเหมือนการเดินทางไปบนแผ่นหิน (ของเนื้อ) เพราะไม่มี
การยึดอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์. และการเสวยมัชฌัตตารมณ์นั้น ก็คืออทุก-
ขมสุขเวทนานั้นแหละ ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ในพระสูตรนี้ แม้พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ก็ตรัสเวทนาไว้ ๓ อย่าง โดยเป็นสุข ทุกข์ และอทุกขมสุขเวทนา

(ก็จริง) แต่ ในที่บางแห่ง ตรัสเวทนาไว้ ๒ อย่าง โดยเป็นสุขเวทนา และ
ทุกขเวทนา. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนอานนท เราตถาคตกถว่าเวทนา
ไว้ ๒ อย่าง โดยปริยาย ก็คือสุขเวทนาและทุกขเวทนาดังนี้. แม้ในที่บางแห่ง
ตรัสไว้ ๓ อย่าง โดยแยกเป็นสุขส่วน ๑ ทุกข์ส่วน ๑ อทุกขมสุขส่วน ๑
ว่าสุขเวทนาเป็นสุขในฐิติขณะ แต่เป็นวิปริณามทุกข์ (ทุกข์เมื่อสุขกลายเป็น
ทุกข์) ทุกขเวทนาเป็นทุกข์ในฐิติขณะ แต่เป็นวิปริณามสุข (เมื่อทุกข์เปลี่ยน
เป็นสุข) ส่วนอทุกขมสุขเวทนา เป็นญาณสุข (สุขเกิดแต่ญาณ) (แต่) เป็น
อญาณทุกข์ (ทุกข์เกิดแต่ความไม่รู้). ในที่บางแห่งตรัสเวทนาแม้ทั้งหมดโดย
ความเป็นทุกข์. สมดังที่ตรัสไว้ว่า การเสวยอารมณ์ (เวทนา) ทุก ๆ อย่าง
เราตถาคตกถว่าว่า (รวมอยู่) ในทุกข์.

ในข้อนั้น พึงมีคำท้วงว่า ถ้าในสูตรอื่น ๆ คล้ายอย่างนี้ และใน
พระอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ได้ตรัสเทศนาทั้ง ๓ ไว้แล้วไซ้ร้ เมื่อ
เป็นเช่นนั้น เหตุไฉนจึงตรัสไว้อย่างนี้ว่า การเสวยอารมณ์ (เวทนา) ทุกอย่าง
เราตถาคตกถว่าเป็นทุกข์ และว่า คุณก่อนอานนท และเวทนาทั้งสองอย่าง
เราตถาคตกถว่าไว้โดยอ้อม ดังนี้. ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดย
ทรงหมายเอาคำทั้งสองนี้ เพราะฉะนั้น เทศนานั้นจึงจัดเป็นเทศนาโดยอ้อม.
สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนอานนท ความแปรปรวนของ
สังขาร เราตถาคตกถว่าหมายถึงความไม่เที่ยงของสังขาร ความเสวยอารมณ์
(เวทนา) ทุก ๆ อย่าง เราตถาคตกถว่าเป็นทุกข์. และว่า อานนทเวทนา
ทั้ง ๒ อย่าง เราตถาคตกถว่าไว้โดยปริยาย. เพราะว่า ในบรรดาเวทนาทั้ง
๓ เหล่านี้ ความที่เวทนาทั้ง ๒ อย่างเหล่านี้ คือ สุขเวทนา ๑ อทุกขม-
สุขเวทนา ๑ เป็นทุกข์โดยตรงไม่มี แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เป็น
ทุกข์โดยปริยาย เพื่อจะทรงแสดงแก่ผู้ไม่มีฉันทะในเวทนาทั้งสองนั้น ตาม

อธยายของเวไนยสัตว์ เพราะฉะนั้น เทศนาแบบนั้นจึงจัดเป็นเทศนาโดยอ้อม ส่วนเทศนาว่าด้วยเวทนา ๓ นี้ เป็นเทศนาโดยตรง เพราะมีอธิบายว่า กล่าวตามสภาวะธรรม. เพราะฉะนั้นในข้อนี้ ถกานี้ของอาจารย์ทั้งหลาย จึงมีเพื่อความลงกัน.

ส่วนผู้ที่ชอบพูดพล่อย ๆ กล่าวว่า เทศนาว่าด้วยเวทนา ๓ เป็นเทศนาโดยอ้อมเหมือนกัน เพราะกล่าวถึงความเป็นทุกข์ ๒ อย่าง. เขาพึงถูกทักท้วงอย่างนี้ว่า ท่านอย่าพูดอย่างนั้น เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเวทนาทุกอย่างว่าเป็นทุกข์ โดยมีพระประสงค์ว่า คุณก่อนอนานที่ ความแปรปรวนแห่งสังขาร เราตถาคตกล่าวหมายถึงความไม่เที่ยงของสังขาร ความเสวยอารมณ์ (เวทนา) ทุกๆ อย่าง เราตถาคตกล่าวว่าเป็นทุกข์. ก็ถ้าในเรื่องนี้ เทศนาที่ว่าด้วยหมวด ๓ แห่งเวทนาพึงเป็นเทศนาโดยอ้อมไซ้ คำที่ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอานี้ ก็ควรพูดได้ละชื่อว่า เวทนาเป็น ๓ แต่คำนี้ก็หาได้กล่าวไว้ไม่.

อีกอย่างหนึ่ง ข้อความนี้นั้นเอง ควรกล่าวได้ว่า คุณก่อนอาวุโส ก็อะไรเล่าเป็นพระประสงค์ เพื่อจะทรงแสดงเวทนาทั้ง ๓. ถ้าหากจะมีผู้พูดว่า เวทนา ๓ พระองค์ตรัสไว้ ตามอธยายของเวไนยสัตว์ว่า ทุกขเวทนาอย่างอ่อน เป็นสุขเวทนา อย่างแรงเป็นทุกขเวทนา อย่างกลางเป็นอทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ไซ้ แท้จริงในเวทนาเหล่านั้น ความเจริญแห่งสุขเวทนาเป็นต้น หามีแก่สัตว์ทั้งหลายไม่ ดังนี้. เขาจะต้องถูกทักท้วงว่า คุณก่อนอาวุโส ก็อะไรเล่า เป็นสภาวะของทุกขเวทนา ที่เป็นเหตุให้เวทนาทั้งหมดถูกเรียกว่าเป็นทุกข์ ผิดว่า เวทนาใดเกิดขึ้น สัตว์ทั้งหลายประสงค์จะให้จากไปอย่างเดียว นั่นแหละ เป็นสภาวะของทุกขเวทนา ส่วนเวทนาใดเกิดขึ้นแล้ว สัตว์ทั้งหลายไม่ประสงค์

จะให้จากไปเลย (และ) เวทนาใดเกิดขึ้น ไม่ประสงค์ทั้งสองอย่าง เวทนานั้น จะพึงเป็นทุกข์เวทนาได้อย่างไร ? แท้จริง เวทนาใดตัดรอนสุขนิสัยของคน เวทนานั้นก็เป็นทุกข์ เวทนาใดกระทำการอนุเคราะห์ (สุขนิสัยของคน) เวทนานั้นจะพึงเป็นทุกข์ได้อย่างไร ? และอีกอย่างหนึ่ง พระอริยเจ้าทั้งหลาย เห็นสภาพเป็นทุกข์ สภาพนั้นเป็นสภาวะของทุกข์เวทนา พระอริยะทั้งหลาย เห็นเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ และเวทนาจึงเป็นสภาพที่มีอยู่เป็นประจำ เพราะฉะนั้น เวทนาเหล่านั้นจะพึงมีภาวะเป็นทุกข์อย่างอ่อน อย่างกลาง และอย่างแรงกล้าได้อย่างไร ? และถ้าเวทนาทั้งหลาย พึงมีความเป็นทุกข์ เพราะความที่สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์เท่านั้นไซร้ เทศนาที่ทรงจำแนกความเป็นทุกข์ออกไปดังนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเป็นทุกข์ มี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ **ทุกข์ทุกข์ตา** (ความเป็นทุกข์ คือ ทุกข์เวทนา) **วัฏฏคามทุกข์ตา** (ความเป็นทุกข์ คือ ความเปลี่ยนแปลงของสุข) **สังขารทุกข์ตา** (ความเป็นทุกข์ คือ สังขาร) ก็พึงรู้ประโยชน์ละซึ่ง และเมื่อเป็นเช่นนั้น พระสูตรนั้นแหละ จะพึงถูกคัดค้านว่า ก็ถ้าคำที่ว่าทุกข์เวทนาอย่างอ่อน (เป็นสุขเวทนา) ในรูปาวจรฉาน ๓ ข้างนี้ก็ถูก เพราะบังถึงสุขเวทนาอย่างกลาง (เป็นอนุทุกขมสุข) ในจุดตถฉาน และอรุปรฉาน เพราะบังถึงอนุทุกขมสุขเวทนา เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า รูปาวจรสมาบัติ ๓ อย่างข้างต้น สงบกว่าจุดตถฉานสมาบัติ และอรุปรสมาบัติ ก็ถูกค้านด้วยละซึ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง ความที่ทุกข์เวทนาเป็นของยิ่งกว่ากัน ในสมาบัติที่สงบ และประณีตกว่ากัน จะถูกได้อย่างไร ? เพราะฉะนั้น ความที่เทศนาว่าด้วยเวทนา ๓ เป็นเทศนาโดยอ้อม จึงไม่ถูก.

ถามว่า ในสมาบัติทั้ง ๓ เบื้องต้น ก็คำใดที่ตรัสไว้ว่า สัตถุญญาวิปัสสา ในทุกข์ว่าเป็นสุข คำนั้นเป็นอย่างไร ? ตอบว่า ข้อนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า

ตรัสหมายเอา สัญญาในความเป็นสุขโดยส่วนเดียว และสัญญาในทุกขนิมิต
ว่าเป็นสุขนิมิต เพราะทรงรู้ตามความจริง ชื่อวิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์.

ถามว่า แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ส่วนพระพุทธรพจน์นี้ว่า คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย เวทนาที่เป็นสุข พึงเห็นโดยความเป็นทุกข์ดังนี้ เป็นอย่างไร ?
ตอบว่า คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพื่อทรงประกอบความให้สนิทในการ
ทรงแสดงความเปลี่ยนแปลง เพราะความที่ทุกข์นั้น เป็นอุปายให้เข้าถึงความ
คลายกำหนดในสุขเวทนานั้น และเพราะความที่สุขเวทนาคล้อยไปหาทุกข์มาก.
จริงอย่างนั้น บัณฑิตทั้งหลายเห็นสุขว่าเป็นทุกข์นั่นเอง ดำเนินไปแล้ว เพราะ
สุขเป็นเหตุของทุกข์ และเพราะสุขถูกทุกข์ธรรมเป็นอนกประการติดตาม.

แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ สุขเวทนาจี้ไม่มีเลย เพราะเหตุแห่งความสุขไม่มี
กำหนดแน่นอน เพราะว่า เครื่องบริโภคน้ำและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ที่สมมติ
กันว่าเป็นเหตุแห่งสุขเวทนานั้นแหละ เมื่อบริโภคน้ำและใช้สอยเกินประมาณ
และไม่ถูกกาล ย่อมถึงความไม่สุขแห่งทุกข์ทุกขเวทนา แต่ไม่สมควรกล่าวว่
สุขเกิดขึ้นด้วยเหตุอันใด ความทุกข์ก็เกิดขึ้นด้วยเหตุอันนั้น เหมือนกัน เพราะ
ฉะนั้น เครื่องบริโภคน้ำและเครื่องนุ่งห่มเหล่านั้น จึงไม่ใช่เหตุแห่งความสุข.
แต่เป็นสัญญา (เครื่องหมาย) แห่งความสุขของผู้ไม่รู้ (คนโง่) ทั้งหลายใน
เมื่อทุกข์ปราศไปในระหว่าง. อุปมาเหมือนผู้ยังอยู่ในอิริยาบถ (เดียว) มีการ
ยืนเป็นต้น เป็นเวลานาน ๆ (จะมีความสำคัญว่าเป็นสุข) ในเมื่อเปลี่ยนอิริยาบถ
(เป็นอิริยาบถอื่น) จากอิริยาบถนั้น และเหมือน(ความสำคัญว่าเป็นสุข) ของ
ผู้แบกของหนัก ในเมื่อวางของหนักและเมื่อ (ร่างกาย) สงบ เพราะฉะนั้น
จะไม่มีความสุขเลยหรือ ? ข้อนี้ นั่น เป็นการกำหนดความที่ทุกข์ไม่มีกำหนด
แน่นอน โดยไม่ได้กำหนดรู้เหตุแห่งสุข โดยถูกต้องนั่นเอง.

แท้จริง สุขเป็นเพียงอารมณ์เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ เพราะทรงมนสิการถึงเหตุแห่งความสุขอย่างเดียว ความสุขนั้นต่างกันโดยการกำหนดสรีระที่เป็นไปในภายใน ส่วนทั้งสองอย่างนั้นที่เกิดขึ้นพร้อมกัน เกิดขึ้นในที่เดียวกัน ฟังทราบว่าเป็นเหตุแห่งความสุขเป็นต้น.

ก็ทั้งสองอย่างนั้น ชนิดใดเป็นเหตุแห่งสุขเวทนา ชนิดนั้นแม้บางครั้ง ก็ไม่เป็นเหตุแห่งทุกขเวทนา เพราะฉะนั้น เวทนาที่ท่านกำหนดไว้แน่แท้และเป็นเหตุแห่งความสุขเป็นต้น อุปมาเสมือนหนึ่งว่า เตโชธาตุ (จากอุณหภูมิจนกระทั่งพืชชนิดใด บรรดาข้าวสาลี ข้าวยาะ พืชผักและข้าวกล้าเป็นต้น ระหว่างที่ตั้งลำต้นได้แล้ว ก็เป็นเหตุแห่งความยินดีและมีรสอร่อย แต่แม้บางครั้ง กระทั่งพืชชนิดนั้นเหมือนกัน แต่ก็ไม่เป็นเหตุแห่งความยินดี และมีรสอร่อย ฉะนั้น ข้ออุปไมยก็ฟังทราบฉนั้นเหมือนกัน. แม้บางครั้ง เวทนาที่ยังไม่ปราศไปจากทุกข์ ก็ได้รับสุขเวทนาอย่างอื่น ในกาลนั้น จะมีความสำคัญในความสุขนั้นแหละว่าเป็นสุข ไม่ใช่เพียงเวลาที่ความทุกข์ปราศไป เหมือนความสำคัญในความสุขว่าเป็นสุข ของผู้เมื่อยล้าในการเดินทาง และเคื่อดร้อน เพราะความกระวนกระวาย ในเพราะการนวดพื้น และการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ฉะนั้น. โดยประการอื่น แม้ในระหว่างกาล สุขสัญญาพึงมีได้ในเวลาที่อันตรายผ่านไป แต่ในขณะที่เพียงแต่ทุกข์ผ่านไป การกำหนดว่าเป็นสุขพึงมี เพราะไม่เข้าไปได้เวทนาพิเศษ. และข้ออุปไมยนี้ ก็พึงสำเร็จอย่างนั้น โดยส่วนเดียวนั้นเอง เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายปรารถนาซึ่งซึ่งอารมณ์ทั้งหลาย ที่ประณีต ๆ ยิ่งในรูปอย่างเดียว ด้วยความลำบากมาก และเมื่อนั้น ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็ไม่สามารถทำการตอบสนองสัตว์เหล่านั้นได้ ด้วยปัจจัยเพียงเท่าที่ได้มา มิแต่จะให้เกิดตัณหาขึ้น ดังนี้แล. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิดขึ้น ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ความสำคัญว่าเป็นสุขพิเศษ เมื่อเกิดขึ้นโดยความที่วัตถุทั้งหลาย มีของหอม

มีรสอร่อย และสุขสัมผัสเป็นต้น เป็นอย่างอื่นไปพึงเกิดในฆนทวาร ชิวหา-
ทวาร และกายทวารทั้งหลาย และในโสททวารอันเป็นที่รับรองเสียงแห่งครุยางค์
มีองก์ ๕ คล้ายกับทิวสัจจิต. เพราะเหตุนี้ ในทุกขเวทนาอย่างเดียว สุข
สัญญาจึงไม่มี เพราะทุกข์ในระหว่างผ่านไป ถึงสุขสัญญาก็ไม่มี ในขณะที่
เพียงแต่ทุกข์ผ่านไปอย่างเดียว. เวทนาทั้ง ๓ พระองค์ทรงกำหนดไว้ โดยอาคม
โดยข้อยุติ เพราะฉะนั้น เทศนาว่าด้วยเวทนา ๓ หมวด ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงเป็นนิตัตถเทศนา (เทศนาที่มีเนื้อความนำออกไปแล้ว คือทรงแสดงเฉพาะ
บุคคล) อย่างเดียว ไม่ใช่เนยัตถเทศนา (เทศนาที่มีเนื้อความซึ่งจะต้องนำ
ออกแสดงแก่คนทั่วไป) ควรเข้าใจความหมายดังกล่าวมานี้ ถ้าผู้ใดเข้าถึงเทศนา
นั้น ตามที่พรรณนามานี้ไซ้ร้ ข้อนั้นเป็นการดี ถ้าผู้ใดเข้าไม่ถึงเทศนานั้น
เขาจะต้องถูกส่งไปว่า จงไปตามสบายของตน ดังนี้.

เวทนา ๓ เหล่านี้ ที่มีลักษณะถูกกำหนด สภาวะที่ขัดแย้งกัน ดัง
พรรณนามานี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้แล้ว. ก็และเวทนาทั้ง ๓
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ แก่พระโยคาวจรทั้งหลายผู้ประกอบการ
บำเพ็ญวิปัสสนา โดย मुखคือเวทนา. เพราะว่า ธรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ
รูปธรรมฐาน และอรูปรธรรมฐาน. ในธรรมฐานทั้งสองนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
เมื่อจะตรัสรูปรูปธรรมฐาน ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการมนสิการโดยสังเขปบ้าง
ด้วยสามารถแห่งการมนสิการโดยพิสดารบ้าง ด้วยสามารถแห่งการกำหนดธาตุ
เป็นต้นอย่างนั้นบ้าง แต่เมื่อจะตรัสรูอรูปรธรรมฐาน ก็ตรัสด้วยสามารถแห่ง
ผัสสะบ้าง ด้วยสามารถแห่งเวทนาบ้าง ด้วยสามารถแห่งจิตบ้าง. เพราะว่า
พระโยคาวจรบางรูปเมื่อระลึกถึงอารมณ์ที่เข้าสู่คลอง ผัสสะมีจิตและเจตสิกตก
ไปครั้งแรกในอารมณ์นั้น ถูกต้องอารมณ์นั้นอยู่ ก็จะปรากฏชัด. สำหรับ
พระโยคาวจรบางรูป เวทนาที่เสวยอารมณ์นั้นเกิดขึ้น จะปรากฏชัด. (แต่)

สำหรับบางรูป วิญญาณที่รู้อารมณ์นั้นเกิดขึ้น จะปรากฏชัด. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสอรุปรกรรมฐานตามที่ปรากฏโดยอรรถาธิบายของบุคคล นั้น ๆ ไว้ ๓ อย่าง โดยมีผัสสะเป็นต้นเป็นประธาน.

ในบุคคล ๓ ประเภทนั้น ผัสสะปรากฏชัดแก่ผู้ใด แม้ผู้นั้นจะกำหนด อารมณ์มีผัสสะเป็นที่ ๕ นั้นแหละว่า ไม่ใช่ผัสสะอย่างเดียวนั้นเกิดขึ้น ถึง เวทนาที่เสวยอารมณ์นั้นนั้นแหละ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับผัสสะนั้น ถึงสัญญาที่ จำอารมณ์นั้นอยู่ ถึงเจตนาที่คิดถึงอารมณ์นั้นอยู่ ถึงวิญญาณที่รู้ชัดซึ่งอารมณ์ นั้นอยู่ ก็จะเกิดพร้อมกับผัสสะนั้น. เวทนาปรากฏแก่ผู้ใด แม้ผู้นั้นจะกำหนด อารมณ์มีผัสสะเป็นที่ ๕ เหมือนกันว่า ไม่ใช่เวทนาอย่างเดียวนั้นเกิดขึ้น ถึงสัมผัสที่ถูกต้องอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับเวทนานั้น ถึงสัญญาที่จำได้ อยู่ ถึงเจตนาที่นึกคิดอยู่ ถึงสัญญาที่รู้แจ้งอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับเวทนานั้น. วิญญาณปรากฏชัดแก่ผู้ใด แม้ผู้นั้นก็จะกำหนดอารมณ์ มีผัสสะเป็นที่ ๕ เหมือนกันว่า ไม่ใช่แต่วิญญาณอย่างเดียวนั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะที่ถูกต้องอยู่ ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับด้วยวิญญาณนั้น แม้เวทนาที่ เสวยอารมณ์อยู่ แม้สัญญาที่จำได้อยู่ แม้เจตนาที่คิดนึกอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อม กับวิญญาณนั้น.

พระโยคาวจรนั้นใคร่ครวญอยู่ว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ อาศัยอะไรอยู่ดังนี้ จะรู้ชัดว่า อาศัยวัตถุอยู่. กรชกาย ชื่อว่า วัตถุ.

คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ก็แลวิญญาณของเรา นี้ อิงอาศัยอยู่ใน กรชกายนี้ เนื่องแล้วในกรชกายนี้ ทรงหมายเอากรชกายใด กรชกายนั้น โดยเนื้อความ ได้แก่ภูต และอุปาทายรูปทั้งหลาย. เธอเห็นเป็นเพียงนามกับ รูปเท่านั้นว่า บรรดา ๒ อย่างนี้ วัตถุเป็นรูป ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ เป็นนาม ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ในสองอย่างนี้ รูปได้แก่รูปขันธ์ นามได้แก่ขันธ์ ๔

ที่ไม่ใช่รูป ดังนั้นจึงรวมเป็นเพียงขั้น ๕. แท้จริง เบญจขั้นที่จะพ้นจากนามรูป หรือนามรูป ที่จะพ้นจากเบญจขั้นไปเป็นไม่มี. เธอเมื่อใคร่ครวญอยู่ว่าเบญจขั้นเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ ก็เห็นว่ามีวิชชาเป็นเหตุ แต่นั่นจะยกเบญจขั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยสามารถแห่งนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยว่า นามรูปนี้เป็นทั้งปัจจัย เป็นทั้งปัจจัยเกิดขึ้น ไม่มีสัตว์หรือบุคคลอย่างอื่น มีเพียงกองสังขารล้วน ๆ เท่านั้น แล้วท่องเที่ยวพิจารณาตามลำดับวิปัสสนาว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนี้. เธอจำนงหวัง ปฏิเวธ (การตรัสรู้) อยู่ว่า (เราจะตรัสรู้) ในวันนี้ ๆ ในสมัยเช่นนั้น ได้ฤดูเป็นที่สบาย บุคคลเป็นที่สบาย โภชนะเป็นที่สบายหรือการพึงธรรมชาติเป็นที่สบายแล้ว นั่งโดยบัลลังก์เดียวเท่านั้น ยังวิปัสสนาให้ถึงที่สุด ย่อมดำรงอยู่ในพระอรหัตผล. พึงทราบกรรมฐานจนถึงพระอรหัต ของชน ๓ เหล่า ดังที่พรรณนามานี้. แต่ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสอุปกรรมฐาน ตามอรรถาธิบายของผู้ที่จะตรัสรู้ด้วยสามารถแห่งเวทนา จึงตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งเวทนา.

ปกิณณกถา

ในพระสูตรนี้ พึงทราบปกิณณกะดังนี้คือ

ลักษณะ ๑ อธิฏฐาน ๑ อุปปัตติ ๑

อนุสัย ๑ ฐานะ ๑ ปวัตติกาล ๑ อันทริย ๑

ทิวธาติตา ๑.

บรรดาปกิณณกะ ๘ อย่างนั้น ลักษณะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วทีเดียว. ผัสสะ ชื่อว่า อธิฏฐาน. ก็เพราะพระบาลีว่า ผัสสะปัจจุยา เวทนา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนาดังนี้ ผัสสะจึงเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา. จริงอย่างนั้น ผัสสะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปรียบเทียบด้วยอุปมากับแม่โคที่เขาถลกหนังแล้ว เพราะผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา. บรรดาเวทนา

เหล่านั้น ผัสสะที่ให้เสวยสุข เป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ผัสสะที่ให้เสวยทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา ผัสสะที่ให้เสวยอทุกข์ขมสุขเวทนา เป็นที่ตั้งแห่งอทุกข์ขมสุขเวทนา อธิบายว่า ได้แก่อาสันนการณ (เหตุใกล้).

ถามว่า เวทนา เป็นปทัฏฐานของอะไร. ตอบว่า เวทนาเป็นปทัฏฐานของตัณหา โดยมีความปราถนารุ่ง ๆ ขึ้นไป โดยพระบาลีว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี.

ถามว่า สุขเวทนา เป็นปทัฏฐานแห่งตัณหา จงยกไว้ก่อน แต่เวทนานอกนี้ (ทุกข์เวทนาและอทุกข์ขมสุขเวทนา) เป็นปทัฏฐานแห่งตัณหาได้อย่างไร. ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไป ก่อนอื่น แม้ผู้พร่งพร้อมด้วยความสุขยังปรารถนาความสุขเช่นนั้น หรือความสุขที่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก จะป่วยกล่าวไปไยถึงผู้ที่ถูกความทุกข์ครอบงำ. และอทุกข์ขมสุข ท่านเรียกว่าสุขเหมือนกัน เพราะเป็นความสงบ เวทนาแม้ทั้ง ๓ จึงเป็นปทัฏฐานแห่งตัณหา.

เหตุเป็นที่เกิด ชื่อว่า อุปปัตติ. แท้จริง สัตว์และสังขารทั้งหลาย ที่เป็นอิฏฐารมณ เป็นเหตุเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา. สัตว์และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ ที่เป็นอนิฏฐารมณ เป็นเหตุเป็นที่เกิดขึ้นแห่งทุกข์เวทนา ที่เป็นมัชฌัตตารมณ เป็นเหตุเป็นที่เกิดขึ้นแห่งอทุกข์ขมสุขเวทนา ก็ในอุปัตติเหตุนี้พึงทราบความเป็นอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ โดยการถือเอาอาการของเวทนานั้นจากวิบาก.

บทว่า อนุสโย ความว่า ในบรรดาเวทนาทั้ง ๓ เหล่านี้ เพราะสุขเวทนา รากานุสยจึงนอนเนื่องอยู่ เพราะทุกข์เวทนา ปฏิฆานุสย จึงนอนเนื่องอยู่ เพราะอทุกข์ขมสุขเวทนา อวิชานุสย จึงนอนเนื่องอยู่. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า คู่ก่อนวิสาขะผู้มีอายุ เพราะเวทนาเป็นสุขแล รากานุสยจึงนอนเนื่องอยู่ ดังนี้เป็นต้น. นักศึกษาพึงจัด ทิฏฐานุสย และมานานุสย

ที่เป็นฝักฝ่ายของราคะ เข้าในราคะนุสัยนี้ด้วย. เพราะผู้มีทิฐิทั้งหลาย ย่อมเชื่อมั่นในสักกายะ (กายของตน) โดยนัยมีอาทิว่า เป็นของยั่งยืน เพราะผลิตผลิตกับความสุข. และผู้มีมานะมาแต่กำเนิด อ้างมานะโดยนัยมีอาทิว่า เราเป็นผู้ประเสริฐที่สุด. ส่วนวิจิกิจฉานุสัย ที่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งอวิชชา ก็ต้องจัดเข้าไว้ด้วย. สมดังที่ตรัสไว้ในปฎิจจสมุปบาทวิงค์ว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยวิจิกิจฉาจึงมี. และอนุสัยทั้งหลาย ยังมีการดำเนินไปด้วยกำลังอยู่ เพราะภาวะที่ยังละไม่ได้ในสันดานนั้น ๆ. เพราะฉะนั้น คำว่า สุขาย เวทนาย ราคะนุสโย อнуสติ จึงได้ความว่า ราคะที่ควรแก่การเกิดขึ้น ในเมื่อได้เหตุที่เหมาะสม จึงเป็นเสมือนนอนอยู่ในสันดานนั้น เพราะยังละไม่ได้ด้วยมรรค. แม้ในบพที่เหลือก็มีนัยนี้.

บทว่า ฐาน ความว่า กายและจิตเป็นฐานของเวทนา. สมดังที่ตรัสไว้ว่า ในสมัยนั้น ความสุขทางกาย ความยินดี การเสวยสุข อันเกิดแต่กาย สัมผัสอันใด และว่า ในสมัยนั้น ความสุขทางใจ ความยินดี การเสวยสุข อันเกิดแต่สัมผัสทางใจอันใด ดังนี้.

ปวัตติชณะและการนับความเป็นไป ชื่อว่า ปวัตติกาล อธิบายว่า ความที่สุขเวทนาเป็นสุขและความที่ทุกข์เวทนาเป็นทุกข์ ท่านกำหนดแล้วด้วยปวัตติชณะ. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า คุณอนวิสาขะผู้มีอายุ เวทนาที่เป็นสุขแลเป็นฐิตีสุข (สุขในฐิตีชณะ) แต่เป็นวิปริณามทุกข์ (ทุกข์เมื่อเปลี่ยนแปลง) คุณอนวิสาขะผู้มีอายุ เวทนาที่เป็นทุกข์แล เป็นฐิตีทุกข์ (ทุกข์ในฐิตีชณะ) แต่เป็นวิปริณามสุข (สุขเมื่อเปลี่ยนแปลง). อธิบายว่า ความมีอยู่แห่งสุขเวทนาเป็นความสุข ความไม่มีแห่งสุขเวทนา เป็นทุกข์ ความมีอยู่แห่งทุกข์เวทนาเป็นทุกข์ ความไม่มีอยู่แห่งทุกข์เวทนา เป็นสุข. การนับความเป็นไปแห่งอหุขมสุขเวทนา คือการนับ การไม่นับ ได้แก่ การรู้ การไม่รู้ ซึ่งความ

เป็นไป แห่งอทุกขมสุขเวทนา เป็นเครื่องกำหนดความเป็นสุขและเป็นทุกข์. ก็แลแม้คำนี้ ท่านก็กล่าวไว้ว่า คุณอนวิสาขะผู้มีอายุ เวทนาที่ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์แล เป็นญาณสุข (สุขเพราะรู้) แต่เป็นอญาณทุกข์ (ทุกข์เพราะไม่รู้).

บทว่า **อินุทริย** ความว่า จริงอยู่ เวทนา ๓ มีสุขเวทนาเป็นต้น เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกไว้ โดยอินทริย ๕ ประการ คือ สุขินทริย ทุกจินทริย โสมนัสสินทริย โทมนัสสินทริย อุเบกจินทริย เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดี. อธิบายว่า ความยินดีทางกาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า สุขินทริย. ความไม่ยินดี ตรัสเรียกว่า ทุกจินทริย. ส่วนความยินดีทางใจ ตรัสเรียกว่า โสมนัสสินทริย. ความไม่ยินดี ตรัสเรียกว่า โทมนัสสินทริย. แม้ทั้งสองอย่าง ไม่ตรัสเรียกว่า ความยินดี ความไม่ยินดี เป็นอุเบกจินทริย. ถามว่า ในข้อนี้มีอะไรเป็นเหตุเล่า. ตอบว่า เพราะไม่มี ความแตกต่างกันว่า อทุกขมสุขเวทนา พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสจำแนกไว้ เหมือนสุขเวทนาทุกขเวทนา ทางกายและทางใจที่ตรัสจำแนกไว้ว่า สุขินทริย โสมนัสสินทริย ทุกจินทริย โทมนัสสินทริยดังนี้. เพราะว่า สุขเวทนา มีการอนุเคราะห์เป็นสภาพ ส่วนทุกขเวทนามีการแผดเผาเป็นสภาพ อย่างหนึ่ง ทำการอนุเคราะห์กาย อีกอย่างหนึ่งทำการแผดเผาใจ นั้นใด อทุกขสุขเวทนา ไม่เหมือนอย่างนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมิได้ตรัสจำแนกไว้ เพราะไม่มีความแตกต่างกัน.

บทว่า **ทวิธาติตา** ความว่า แท้จริง เวทนาแม้ทั้งหมด โดยความหมาย ว่า เสวยอารมณ์ ก็มีอย่างเดียวกัน แต่โดยแยกที่อาศัย ก็มีสองอย่าง คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ. (โดยอารมณ์) มี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา โดยอำนาจกำเนิด ๔ มี ๔ อย่าง โดยอำนาจอินทริย และโดยอำนาจคติมี ๕ อย่าง โดยอำนาจทวาร

และโดยอำนาจอารมณ์มี ๖ อย่าง โดยการประกอบกับวิญญาณธาตุ ๗ มี ๗ อย่าง โดยมีโลกธรรม ๘ เป็นปัจจัย มี ๘ อย่าง โดยการจำแนกสุขเป็นต้น แต่ละอย่าง ออกเป็นอดีตเป็นต้น มี ๘ อย่าง. เวทนาเหล่านั้นแหละ โดยแยกเป็นภายใน และภายนอก มี ๑๘ อย่าง โดยแยกอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น ออกเป็นอย่างละ ๓ ตามอำนาจของสุขเป็นต้น ก็ (๑๘) เท่านั้นเหมือนกัน. อธิบายว่า ในรูปารมณ์ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง อทุกขมสุขบ้างเกิดขึ้น. แม้ในอารมณ์มีสัททารมณ์เป็นต้น นอกนั้นก็เช่นนั้นเหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจมโนพิจารณา ๑๘ เวทนา ก็มี ๑๘. สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า บุคคลเห็นรูปด้วย จักขุแล้ว ย่อมเข้าไปพิจารณารูป อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ย่อมพิจารณารูป อันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ย่อมเข้าไปพิจารณารูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ได้ยินเสียงด้วยโสต ฯลฯ รู้ธรรมด้วยใจ ย่อมเข้าไปพิจารณาธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่ง โสมนัส ย่อมเข้าไปพิจารณาธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ย่อมเข้าไปพิจารณา ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ด้วยประการดังพรรณนามานี้ เวทนาจึงมี ๑๘ อย่าง. อีกประการหนึ่ง เวทนาเป็น ๓๖ อย่างนี้ คือ เกลหิตโสมนัส (โสมนัส ที่เป็นเจ้าเรือน) ๖ เกลหิตโทมนัส (โทมนัสที่เป็นเจ้าเรือน) ๖ เกลหิตอุเบกขา (อุเบกขาที่เป็นเจ้าเรือน) ๖ โสมนัสเป็นต้นที่อาศัยเนกขัมมะ ก็มีเหมือนกัน. เวทนามีถึง ๑๐๘ คือ เวทนาในอดีต ๓๖ ในอนาคต ๓๖ ในปัจจุบัน ๓๖. ในอริการแห่งเวทนาน พึงทราบความที่เวทนามี ๒ อย่างเป็นต้น ดังพรรณนามานี้แล.

จบปกิณณกถา

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **สมาहित** ความว่า เป็นผู้มิจิตตั้งมั่นด้วยสมาธิ แยกประเภทเป็น **อุปจารสมาธิ** และ**อัปนาสมาธิ**. ด้วยบทว่า **สมาहित** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสมถภาวนา. บทว่า **สมุปชาโน** ความว่า รู้ชัดอยู่ โดยชอบ ด้วยสัมปชัญญะ ๔ ประการ มีสาคดกสัมปชัญญะเป็นต้น. ด้วยบทว่า **สมุปชาโน** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่ง วิปัสสนา. บทว่า **สโต** ความว่า เป็นผู้ตั้งสติ ด้วยบทว่า **สโต** นั้น ธรรมทั้งหลายย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา โดยนัยแห่งสมถะและวิปัสสนา. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยวิปัสสนาธุโยคนั้น. บทว่า **เวทนา จ ปชานาติ** ความว่า พุทธสาวกเมื่อกำหนดรู้ ด้วยปริยญา ๓ ในส่วนเบื้องต้น โดยจำแนกตามความเป็นจริงว่า เวทนาเหล่านี้ เวทนามีเท่านี้ และโดยลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้นว่า เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนี้แล้ว เจริญวิปัสสนา ย่อมรู้ชัดด้วยการแทงตลอด ด้วยการกำหนดรู้ ด้วยอริยมรรค. บทว่า **เวทนาณจ สมุภโว** ได้แก่ สมุทยสัง. บทว่า **ยตุถ เจตา นิรุชฌนฺติ** ความว่า ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เวทนาย่อมดับไปในที่ใด ที่นั่นเป็นนิโรธสัง. บทว่า **ขยคามินิ** เชื่อมความว่า รู้อริยมรรคที่เป็นเหตุให้ถึงความสิ้นไปแห่งเวทนาด้วย. บทว่า **เวทนานิ ขยา** ความว่า เพราะดับโดยไม่ให้เกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย ด้วยอริยมรรคที่แทงตลอด สัจจะทั้ง ๔ ดังนี้. บทว่า **นิจฺฉาโต ปริพฺพุโต** ความว่า หมดัตถหา คือ ละตัณหาได้ เป็นผู้ปรินิพพานแล้ว ด้วยกิเลสปรินิพพาน และขันธปรินิพพาน.

จบอรรถกถาปฐมเวทนาสูตรที่ ๓

๔. ทุติยเวทนาสูตร

ว่าด้วยเวทนา ๓ ประการ

[๒๓๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน? คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พึงเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ พึงเห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นลูกศร พึงเห็นอทุกขมสุขเวทนาโดยความเป็นของไม่เที่ยง คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อใดแล ภิกษุเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นลูกศร เห็นอทุกขมสุขเวทนาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อนั้น ภิกษุนี้เรากล่าวว่า เป็นพระอริยะผู้เห็นโดยชอบ ตัดต้นหาขาดแล้ว ล่วงสังโยชน์แล้ว ได้กระทำแล้วซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ เพราะการละมานะโดยชอบ

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดได้เห็นสุขโดยความเป็นทุก
ได้เห็นทุกข์โดยความเป็นลูกศร ได้เห็น
อทุกขมสุขอันละเอียดโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง ภิกษุนั้นแลเป็นผู้เห็นโดยชอบ

ย่อมหลุดพ้นในเวลานั้น ภิกษุทั้งหลาย

จบอภิญญา ระงับแล้ว ก้าวล่วงโยคะ

ได้แล้ว ชื่อว่าเป็นมุนี.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบพุทธยเวทนาสูตรที่ ๔

อรรถกถาทเวทนาสูตร

ในพุทธยเวทนาสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ทุกขโต ทฏฐพพา** ความว่า สุขเวทนาพึงเห็นด้วยญาณ-
จักขุว่าเป็นทุกข์ ด้วยอำนาจแห่งวิปริณามทุกข์. บทว่า **สลุโต ทฏฐพพา**
ความว่า ทุกขเวทนาพึงเห็นว่าเป็นเหมือนลูกศร เพราะความเป็นทุกขทุกข์
(เป็นทุกข์เพราะทนอยู่ไม่ได้) โดยหมายความว่า นำออกไปได้ยาก คือโดย
ความหมายว่า ครอบงำได้แก่ มีความหมายว่า บีบคั้นในภายใน. บทว่า
อนิจฺจโต ความว่า อทุกขมสุขเวทนา พึงเห็นว่ามีแล้วกลับ
ไม่มี เพราะมีการเกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปในที่สุด เพราะเป็นของชั่วคราว และ
เพราะเป็นของขัดแย้งกับความเที่ยง.

ก็ในเรื่องเวทนานี้ ถึงเวทนาทั้งหมด ต้องเห็นโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยงก็จริง แต่เพราะพระศาสดา เมื่อจะทรงแสดงเนื้อความนี้ว่า การเห็น
ทุกข์เป็นเครื่องหมายแห่งวิราคะ เป็นความยินดียิ่งกว่าการเห็นความไม่เที่ยง
จึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สุขเวทนาพึงเห็นโดยความเป็นทุกข์ ทุกข-

เวทนาพึงเห็นโดยความเป็นเหมือนลูกศร. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคำนี้ไว้อย่างนั้น เพื่อจะให้เกิดความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย ที่ปุถุชน ยึดมั่นว่าเป็นสุข. ด้วยคำว่า **ทุกขโต** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงความที่สุขเวทนานั้นว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ประจำสังขาร. เพราะเหตุที่ความสุขเป็นวิปริณามทุกข์ โดยพระบาลีว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุขเวทนาต้องเห็น โดยความเป็นทุกข์ ดังนี้แล้ว เพราะเหตุที่ทุกขเวทนาเป็นทุกขทุกขณะ (ทุกข์ เพราะทนอยู่ไม่ได้) สำหรับชนทั้งหลายผู้คิดอยู่ว่า แม้ความสุขยังเป็นถึงเช่นนี้ ความทุกข์จะถึงขนาดไหนเล่า? ดังนี้แล้ว จึงตรัสว่า ทุกขเวทนาต้องเห็นโดย เป็นเหมือนลูกศร. แต่เมื่อจะทรงแสดงว่า เวทนานอกนี้เป็นทุกข์ เพราะเป็น สังขารทุกข์นั่นเอง จึงได้ตรัสว่า อทุกขมสุขเวทนาต้องเห็นโดยความเป็นของ ไม่เที่ยง ดังนี้.

อนึ่ง บรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำนี้ว่า สุขเวทนาต้องเห็นโดยความ เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงอุบาย สำหรับถอนราคะ เพราะว่า รากานุสัยนอนเนื่องอยู่ (ในสันดาน) เพราะสุขเวทนา. ด้วยคำนี้ว่า ทุกขเวทนา ต้องเห็นโดยเป็นเหมือนลูกศร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอุบายสำหรับ ถอนโทสะ เพราะปฏิฆานุสัยนอนเนื่องอยู่ (ในสันดาน) เพราะทุกขเวทนา. ด้วยคำนี้ว่า อทุกขมสุขเวทนาต้องเห็นโดยความไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอุบายสำหรับถอนราคะ โทสะ โมหะ เพราะอวิชชานุสัยนอนเนื่อง อยู่ (ในสันดาน) เพราะอทุกขมสุขเวทนา.

ท่านองเดียวกันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงการละสังกิเลสคือ ตัณหาด้วยพุทธพจน์ข้อแรก เพราะสังกิเลสคือตัณหานั้น เป็นเหตุให้พอใจ ในสุข. ทรงแสดงการละสังกิเลสคือทุจริต ด้วยพระพุทธพจน์ข้อที่ ๒ เพราะ

ว่าสัตว์ทั้งหลายไม่รู้จักทุกข์ตามความเป็นจริง จึงประพฤติทุจริต เพื่อแก้ทุกข์นั้น. ทรงแสดงการละสังกิเลสคือทิฏฐิ ด้วยพระพุทธรพจน์ข้อที่ ๓ เพราะผู้ที่ไม่เห็น อทุกข์ขมสุข โดยความไม่เที่ยงอยู่ จะไม่มีสังกิเลสคือทิฏฐิ. อนึ่ง ทรงแสดงอทุกข์ขมสุขเวทนา ว่าเป็นเครื่องหมายแห่งอวิชชา เพราะความที่สังกิเลสคือทิฏฐิ เป็นเครื่องหมายแห่งอวิชชา อีกอย่างหนึ่ง ด้วยพระพุทธรพจน์ข้อแรก ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้วิปริณามทุกข์. ด้วยข้อที่ ๒ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้ด้วยทุกข์ทุกขะ. ด้วยข้อที่ ๓ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้สังขารทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยพระพุทธรพจน์ข้อแรก ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้อิฏฐารมณ. ด้วยพระพุทธรพจน์ข้อที่ ๒ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้อนิฏฐารมณ. ด้วยพระพุทธรพจน์ข้อที่ ๓ ทรงแสดงถึงการกำหนดรู้ด้วยมัชฌัตตารมณ เพราะเมื่อคลายกำหนดธรรมารมณ เหล่านี้แล้ว แม้อารมณทั้งหลาย ก็เป็นอันคลายกำหนดไปด้วย พึงทราบดังพรรณนามานี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า การหลุดพ้นโดยไม่มีที่ตั้ง ด้วยทุกขานุปัสสนา เป็นอันทรงแสดงแล้ว ด้วยการกำหนดการละระคะเป็นข้อแรก. การหลุดพ้นโดยไม่มีนิมิต ด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นอันทรงแสดงแล้ว ด้วยการกำหนดการละโทสะ เป็นข้อที่ ๒. การหลุดพ้นโดยเป็นของว่างเปล่า ด้วยอนัตตานุปัสสนา เป็นอันทรงแสดงแล้ว ด้วยการกำหนดการละโมหะเป็นข้อที่ ๓.

บทว่า ยโต เท่ากับ ยทา หรือ ยสุมา (แปลว่า เมื่อใดหรือ เพราะเหตุใด). บทว่า อริโย ความว่า เป็นผู้อยู่ไกลจากกิเลสทั้งหลาย คือเป็นผู้บริสุทธิ์. บทว่า สมมทุกโส ความว่า มีปกติเห็นเวทนาทั้งหมด หรือสัจจะทั้ง ๔ ไม่ผิดพลาดไป. บทว่า อจฺเจจฺฉิ ตณฺหํ ความว่า ตัดตัณหาอันมีเวทนาเป็นราก ด้วยมรรคเบื้องปลาย ได้แก่ตัดขาดโดยไม่เหลือ. บทว่า

วิเวคยิ **อัม โยชนั** ความว่า หมุนสังโยชน์ ๑๐ อย่างเป็นไปโดยรอบ คือทำให้ไม่มีราคะ. บทว่า **สมมุมา** ได้แก่โดยเหตุ คือโดยการณ. บทว่า **มานาภิสมา** ความว่า เพราะตรัสรู้ด้วยการเห็น หรือเพราะตรัสรู้ด้วยการละซึ่งมานะ. อธิบายว่า อรหัตมรรคเห็นมานะ ด้วยอำนาจแห่งกิจ นี่เป็นการบรรลุด้วยการเห็นซึ่งมานะนั้น. ก็มานะที่อริยมรรคเห็นแล้วนั้น อันอริยมรรคนั้น ย่อมละได้ในทันใดนั่นเอง เหมือนชีวิตของสัตว์ที่ถูกกัดแล้ว ย่อมละได้ด้วยพิษที่กัดแล้ว นี่เป็นการบรรลุด้วยการละซึ่งมานะนั้น. บทว่า **อนุตมกาสิ** **ทุกขุตส** ความว่า พระอริยสาวกได้ทำที่สุดกล่าวคือเจือปน ได้แก่สุดสายปลายทาง แห่งวิภูษณ์ทั้งหมด. มีอธิบายว่า ได้การทำทุกข์ให้เหลือไว้เพียงร่างกายในชาติสุดท้าย.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ บทว่า **โย** ได้แก่ พระอริยสาวกใด. บทว่า **อทุกา** แปลว่า ได้เห็นแล้ว. อธิบายว่า เห็นสุขเวทนาโดยเป็นทุกข์. แท้จริง สุขเวทนาเป็นเสมือนโกชนะที่เจือด้วยยาพิษ ในเวลาบริโภคจะให้ความอร่อย ในเวลาเปลี่ยนแปลงไป ย่อมเป็นทุกข์อย่างเดียว. บทว่า **ทุกขมทกฺขิ สลฺลโต** ความว่า ทุกขเวทนาเมื่อเกิดขึ้นก็ดี ถึงจิตฺตขณะ (ดำรงอยู่) ก็ดี แดกดับไปก็ดี ย่อมเบียดเบียนทั้งนั้น เหมือนลูกศรกำลังเสียบเข้าสรีระก็ดี หยุดอยู่ก็ดี กำลังถอนออกก็ดี ย่อมให้เกิดความเจ็บปวดทั้งนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เห็นทุกขนั้น โดยเป็นลูกศร. บทว่า **อทกฺขิ นั อนิจฺจโต** ความว่า เห็นอทุกขมสุขเวทนานั้น แม้ที่เกิดขึ้นละเอียดกว่า เพราะเป็นภาวะที่ละเอียดกว่าสุขและทุกข์ โดยความไม่เที่ยง เพราะมีความไม่เที่ยงเป็นที่สุด. บทว่า **สเว สมฺมทฺทโส** ความว่า พระอริยสาวกนั่นเอง มีปกติเห็นเวทนาทั้ง ๓ โดยเป็นทุกข์เป็นต้น

โดยถูกต้องอ่องแท้. บทว่า ยโต ก็เท่ากับ ยสุมา (แปลว่า เพราะเหตุใด).
บทว่า ตตฺถ แปลว่า ในเวทนา. บทว่า วิมฺจฺจติ ความว่า ย่อมพิน
ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทวิมุตติ. มีคำอธิบายดังนี้ เพราะเหตุที่ท่านเห็นสุข
เป็นต้น โดยความเป็นทุกข์เป็นต้น ฉะนั้น ท่านจึงหลุดพ้นในเวทนานั้น
ด้วยสามารถแห่งการตัดขาด เพราะละฉันทราคะ ที่เนื่องด้วยเวทนานั้น. ด้วยว่า
เมื่อกล่าวถึง ยํ ศัพท์ ก็ควรนำเอา ตํ ศัพท์มากล่าวไว้ด้วย.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยโต ความว่า ดำรงแล้ว คือมีคนอันระวัง
แล้ว ด้วยกาย วาจา และใจ อีกอย่างหนึ่ง พระอริยสาวกชื่อว่า ยโต เพราะ
พยายาม คือเริ่มตั้งความเพียร อธิบายว่า สืบต่อกัน ไป. บทว่า อภิญญา-
โวลิต ความว่า เสร็จสิ้นแล้ว คือทำกิจเสร็จแล้ว ด้วยอภิญญา ๖ เพราะ
เจริญกรรมฐาน มีสติจะ ๔ เป็นอารมณ์ โดยมีเวทนาเป็นหลัก. บทว่า สฺนฺโต
ได้แก่ผู้สงบแล้ว ด้วยการสงบกิเลสมีราคะเป็นต้น. บทว่า โยคาคิโต ความว่า
พระโยคาวจร ผู้ก้าวล่วงโยคะทั้ง ๔ อย่าง มีกามโยคะเป็นต้น ชื่อว่า มุนิ
เพราะรู้ประโยชน์เกื้อกูลทั้งสองอย่าง.

จบอรรถกถาทุคฺยเวทนาสูตรที่ ๔

๔. ปฐมเอสนาสูตร

ว่าด้วยการแสวงหา ๓ ประการ

[๒๓๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้ ๓ ประการ

เป็นไฉน? คือ การแสวงหากาม ๑ การแสวงหาภพ ๑ การแสวงหา
พรหมจรรย์ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สาวกของพระพุทธเจ้า ผู้มีจิตตั้งมั่น
ผู้รู้ทั่ว มีสติ ย่อมรู้ชัดซึ่งการแสวงหา
ทั้งหลายเหตุเกิดแห่งการแสวงหาทั้งหลาย
ธรรมเป็นที่ดับแห่งการแสวงหาทั้งหลาย
และมรรคอันให้ถึงความสิ้นไปแห่งการ
แสวงหาทั้งหลาย ภิกษุหายหิวแล้ว ดับ
รอบแล้ว เพราะความสิ้นไปแห่งการ
แสวงหาทั้งหลาย.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปฐมเอสนาสูตรที่ ๕

อรรถกถापฐมเอสนาสูตร

ในปฐมเอสนาสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

การแสวงหา คือการเสาะหา ได้แก่การค้นหา ชื่อว่า เอสนา.
เพื่อจะทรงแสดงการแสวงหาเหล่านั้น โดยจำแนกออกไป จึงตรัสคำมีอาทิว่า
กามเสนา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กามเสนา คือการแสวงหากามหรือ
การแสวงหากล่าวคือกาม ชื่อว่า กามเสนา. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า บรรดาเสนา (การแสวงหา) เหล่านั้น กามเสนา เป็นไฉน คือ
ความพอใจในกาม ความกำหนดในกาม ความเปลิดเพลินในกาม ความลิเนหา
ในกาม ความกระวนกระวายในกาม ความสขบในกาม การหยังลงสู่กาม ในกาม
ทั้งหลาย นี้เราตถาคตเรียกว่า กามเสนา เพราะฉะนั้น กามระกะพึงทราบว่าเป็น
กามเสนา. แม้ในภเวสนา (การแสวงหาภพ) ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.
สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า บรรดาเสนาเหล่านั้น ภเวสนา เป็นไฉน ความพอใจ
ในภพ ฯลฯ การหยังลงสู่ภพในภพทั้งหลาย อันใด นี้เราตถาคตเรียกว่า ภเว-
เสนา เพราะฉะนั้น ความกำหนด ในการแสวงหากาม คือความปรารถนารูปภพ
และอรูปภพ พึงทราบว่าเป็น ภเวเสนา.

การแสวงหาพรหมจรรย์ ชื่อว่า พรหมจริยเสนา. เหมือนอย่าง
ที่ตรัสไว้ว่า บรรดาเสนาเหล่านั้น พรหมจริยเสนา เป็นไฉน ทิฏฐิ
ทิฏฐิคตะ รกชฎคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ เสียนหนามคือทิฏฐิ ความ
ดิ้นรนคือทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ การถือเอา การรับ การยึดมั่น
การอุปคณา ทางที่ผิด คัลลองที่ผิด ความเห็นผิด ลัทธิ การยึดถือ
การแสวงหาที่ผิด ชนิดนี้ใด ว่า ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง
๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
๖. ชีพเป็นอย่างหนึ่ง สรีระเป็นอย่างหนึ่ง ๗. สัตว์หลังจากตายแล้ว
ยังมี ๘. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มี ๙. สัตว์หลังจากตายแล้ว
มีบ้าง ไม่มีบ้าง ๑๐. สัตว์หลังจากตายแล้ว มีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่
นี้เราตถาคตเรียกว่า พรหมจริยเสนา เพราะฉะนั้น การแสวงหาพรหม-

จรรยาที่สมมติกันว่าเป็นทัญญู ฟังทราบว่าได้แก่การแสวงหาทัญญูพรหมจรรย์ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงราคาและทัญญูว่าเป็น เอสนา.

ก็ไม่ใช่เพียงราคาและทัญญูอย่างเดียวที่ทรงแสดงว่าเป็นเอสนา แม้ กรรมที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับราคาและทัญญูนั้น ก็ทรงแสดงว่าเป็นเอสนา แม้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า บรรดา เอสนา เหล่านั้น กามเอสนา คืออะไร? คือ กามราคา (และ) กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ที่เป็น อุกุศล ตั้งอยู่ในที่อันเดียวกันกับกามราคา นี้เราตถาคตเรียกว่า กามเอสนา. บรรดาเอสนาเหล่านั้น ภวเอสนา คืออะไร? คือ ภวราคาและกายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ที่เป็นอกุศล ตั้งอยู่ในที่อันเดียวกันกับภวราคะนั้น นี้เราตถาคตเรียกว่า ภวเอสนา. บรรดาเอสนาเหล่านั้น พรหมจริยเอสนา คืออะไร? คือ อันทคาหิกทัญญู (และ) กายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ที่เป็นอกุศล ตั้งอยู่ในที่อันเดียวกับอันทคาหิกทัญญูนั้น นี้เราตถาคตเรียกว่า พรหมจริยเอสนา ฟังทราบเอสนา ๓ เหล่านั้น ดังพรรณนามานี้.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคาถาทั้งหลายต่อไปนี้ ธรรมทั้งหลายที่มีอวิชา เป็นต้น และค้นหาที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นแห่งเอสนา ชื่อว่า สมนุโว ในคำว่า สมนุโว นี้ อธิบายว่า ได้แก่สมุทัย. บทว่า ยตุถ เจตา นิรุชฺฌนฺติ ความว่า พรหมจริยเอสนา ย่อมดับไปด้วยปฐมมรรค กามเอสนา ย่อมดับไปด้วยอนาคามิมรรค ภวเอสนา ย่อมดับไปด้วยอรหัต-มรรค ฟังทราบตามที่พรรณนามานี้. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาปฐมเอสนาสูตรที่ ๕

๖. ทุติยเอสนาสูตร

ว่าด้วยที่ตั้งแห่งทิวฎิ

[๒๓๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้ ๓ ประการ เป็นไฉน ? คือ การแสวงหากาม ๑ การแสวงหาภพ ๑ การแสวงหาพรหม- จรรย์ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ- ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

การแสวงหากาม การแสวงหาภพ
กับการแสวงหาพรหมจรรย์ การยึดมั่นว่า
จริงดังนี้ เป็นที่ตั้งแห่งทิวฎิที่เกิดขึ้น การ
แสวงหาทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งทิวฎิ
พระอรหันต์ผู้ไม่ยินดีแล้วด้วยความยินดี
ทั้งปวง ผู้น้อมไปในธรรมเป็นที่ล้นต้นหา
สละคืนเสียแล้ว ถอนขึ้นได้แล้ว ภิกษุ
เป็นผู้ไม่มีความหวัง ไม่มีความสงสัย
เพราะความสิ้นไปแห่งการแสวงหาทั้ง-
หลาย.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบทุติยเอสนาสูตรที่ ๖

อรรถกถาทุติยเอสนาสูตร

ในตุติยเอสนาสูตรที่ ๖ ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **พुरुหมจริเยสนา สห** ความว่า พร้อมกับด้วยการแสวงหา
พรหมจรรย์. ก็ด้วยการลบล้างกิเลสออกเสีย ศัพท์ว่า **พुरुหมจริเยสนา** นี้
จึงเป็นศัพท์พิเศษ อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **พुरुหมจริเยสนา** นี้ เป็นปฐมวิภัตติ
(แต่) ลงในอรรถแห่งตติยวิภัตติ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ **กามเอสนา ภวเอสนา**
รวมกับ **พรหมจริเยสนา** จึงเป็นเอสนา ๓ อย่าง. ในบรรดาเอสนาเหล่านั้น
เพื่อจะทรงแสดงพรหมจริเยสนาโดยสรุป พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ไว้ว่า
อติ สจฺจปรามาโส ทิฏฐิจฺจุจฺจานา สมฺมุสฺสยา การยึดมั่นว่าจริง ดังนี้
เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิที่เกิดขึ้น ดังนี้.

คำนี้มีอธิบายดังนี้ การยึดมั่นว่า สิ่งนี้เป็นจริงอย่างนี้ ด้วยประการ
อย่างนี้ ชื่อว่า **อติสจฺจปรามาโส**. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอาการ
คือ ความเป็นไปแห่งทิฏฐิไว้ว่า "สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่นเป็นโมฆะ" ทิฏฐิ
นั้นแหละ ชื่อว่า **ทิฏฐิจฺจุจฺจานา** เพราะเป็นเหตุแห่งอนัตตะทุกอย่าง สมดังที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวโทษที่จะ**
ฟังดำหนิว่า มิมีจฺฉาทิฏฐิเป็นอย่งดังนี้ และมีคำอธิบายว่า **มิมีจฺฉาทิฏฐิ**
เหล่านั้นแหละ ทั้งที่เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ทั้งที่เกิดขึ้น โดยเป็นที่เกิดแห่ง
กิเลส มิมีโลภะเป็นต้น ทิฏฐิทั้งหลายที่ยึดมั่นผิด ๆ ว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง สิ่งอื่น
เป็นโมฆะ ดังนี้ เป็นทั้งเหตุแห่งอนัตตะทุกอย่าง เป็นทั้งเหตุแห่งการก่อทุกข์
คือกิเลส จึงชื่อว่า **พुरुหมจริเยสนา**. ด้วยบทแห่งพระคาถาว่า **อติสจฺจ-**
ปรามาโส ทิฏฐิจฺจุจฺจานา สมฺมุสฺสยา นี้ ฟังทราบว่าเป็นอันพระองค์

ทรงแสดงพรหมจริยเอสนาไว้แล้ว โดยอาการแห่งการเป็นไป และโดยความสำเร็จ. บทว่า สพุพราควิตตสุ ความว่า พระอรหันต์ผู้คลายความกำหนัดจากกามราคะ และภวาราคะทั้งหลาย ทั้งปวง ดังแต่นั้นไป ก็ชื่อว่า ผู้หลุดพ้น เพราะธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เพราะพ้น ในเพราะพระนิพพาน กล่าวคือ ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา. บทว่า เอสนา ปญฺนิตฺตสุ ความว่า กามเอสนาและภวเอสนา เป็นอันท้นสลัดออกแล้ว คือละแล้วโดยประการทั้งปวง. บทว่า ทิฏฺฐิจฺจุจฺจนา สมุหตา ความว่า เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิกล่าวคือ พรหมจริยเอสนา และถูกถอนขึ้นด้วยปฐมมรรคนั้นเอง. บทว่า เอสนानิ ขยา ความว่า เพราะสิ้นไป คือ เพราะดับไปโดยไม่เกิดขึ้น แห่งการแสวงหา ทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า ภิกขุ เพราะทำลายกิเลสได้แล้ว ตรัสเรียกว่า นิราโธ เพราะหาความหวังมิได้ โดยประการทั้งปวง และตรัสเรียกว่า อถกฺกเถ เพราะละการกล่าวถ้อยคำว่าอย่างไร ด้วยความสงสัยที่เป็นทิฏฐิได้แล้ว.

จบบรรณกถาทุคฺยเอสนาสูตฺรที่ ๖

๗. ปฐมอาสาสูตฺร

ว่าด้วยอาสา ๓ ประการ

[๒๓๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะ ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิขาสวะ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะ ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สาวกของพระพุทธเจ้าผู้มีจิตตั้งมั่น
ผู้รู้ทั่ว มีสติ ย่อมรู้ชัด ซึ่งอาสวะทั้งหลาย
เหตุเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย ธรรมเป็นที่
ดับแห่งอาสวะทั้งหลาย และมรรคอันให้
ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ภิกษุ
หายหิวแล้ว ดับรอบแล้ว เพราะความสิ้น
ไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบปฐมอสาवสุตที่ ๗

อรรถกถापฐมอสาवสุต

ในปฐมอสาवสุตที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

อาสวะในกามทั้งหลาย ชื่อว่า กามาสวะ อีกอย่างหนึ่ง อาสวะ
กล่าวคือกาม ชื่อว่า กามาสวะ แต่โดยเนื้อความ กามราคะ และความ
ยินดียิ่งในรูปเป็นต้น ชื่อว่า กามสวะ. จันทราคะ ในรูปภพและอรุภพ
ความใคร่ในฉน รากะอันสหระคด้วยสัตสสตทิฎฐิ และความปรารถนาในภพ
ชื่อว่า ภวาสวะ. อวิชชานันนแหละ ชื่อว่า อวิชชาสวะ.

ในบทว่า **อาสาณญ สมภว** นี้ **อโยนิโสมนสิการ** และ
กิเลสทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเหตุเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย. สมดังคำ
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** วิชาเกิดก่อน ความ
ไม่ละอายแก่ใจ ความไม่เกรงกลัวต่อบาป จะคล้อยตามการถึงพร้อมแห่ง-
อกุศลธรรมทั้งหลาย. บทว่า **มคฺคณฺจ ขยคามินิ** ความว่า ซึ่งพระอริยมรรค
อันเป็นเหตุให้ถึงธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะด้วย. บรรดาอาสวะเหล่านั้น
กามาสวะจะละได้ด้วยอนาคามิมรรค ภวาสวะ และอวิชาสวะ จะละได้
ด้วยอรหัตมรรค. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แมื่อกามาสวะ ก็ถูกมรรค
เบื่องปลายฆ่า เหมือนกามุปปาทาน. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวทั้งนั้น.

จบอรรถกถาปฐมอัสวสูตรที่ ๗

๘. ทุติยอัสวสูตร/H2

ผู้สิ้นอาสวะย่อมชนะมารพร้อมทั้งพาหนะ

[๒๓๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** อาสวะ ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน
คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชาสวะ ๑ **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** อาสวะ ๓
ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใดมีกามาสวะสิ้นไปแล้ว สำรอก
อวิชชาออกได้แล้ว และมีภวาสวะหมดสิ้น
แล้ว ภิกษุนั้นพ้นวิเศษแล้ว หาอุปรมิได้
ขณะมารพร้อมด้วยพาหะแล้ว ย่อมทรง
ไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบพุทธยาสวสูตรที่ ๘

ในสูตรที่ ๘ ไม่มีข้อความที่ไม่เคยมีมาก่อน.

ธ. ตัณหาสูตร

ว่าด้วยตัณหา ๓ ประการ

[๒๓๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตัณหา ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน ?
คือ กามตัณหา ๑ ภวตัณหา ๑ วิภวตัณหา ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
ตัณหา ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ชนทั้งหลาย ประกอบแล้วด้วยตัณหา
เครื่องประกอบสัตว์ไว้ มีจิตยินดีแล้วใน
ภพน้อยและภพใหญ่ ชนเหล่านั้นประกอบ
แล้วด้วยโยคะ คือ บ่วงแห่งมาร เป็นผู้
ไม่มีความเกษจากโยคะ สัตว์ทั้งหลายผู้ถึง
ชาติและมรณะ ย่อมไปสู่สงสาร ส่วนสัตว์
เหล่าใดละตัณหาได้ขาด ปราศจากตัณหา
ในภพน้อยและภพใหญ่ ถึงแล้วซึ่งความ
สิ้นไปแห่งอาสวะ สัตว์เหล่านั้นแล ถึงฝั่ง
แล้วในโลก.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบตัณหาสูตรที่ ๕

อรรถกถาตัณหาสูตร

ในตัณหาสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

กิเลสชาติ ชื่อว่า ตัณหา เพราะหมายความว่าทะยานอยาก. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่าตัณหา เพราะหวั่นไหวอารมณ์มีรูปเป็นต้น บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงแยก
ตัณหา นั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า กามตัณหา ดังนี้.

บรรดาดัชนีทั้ง ๓ นั้น รากะที่ประกอบไปด้วยเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามตัณหา. ฉันทรากะในรูปภพและอรุภพ ความใคร่ในฉาน รากะที่ สหระคด้วยสัตสสตทิฏฐิ และความปรารถนาด้วยอำนาจแห่งภวารากะ ชื่อว่า ภวตัณหา. รากะที่สหระคด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภวตัณหา. อีกอย่างหนึ่ง ดัชนีที่เหลือแม่ทั้งหมด เว้นดัชนีสองอย่างข้างหลัง ชื่อว่า กามตัณหา ทั้งนั้น. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ในดัชนีเหล่านั้น ภวตัณหา คืออะไร? คือความกำหนด ความกำหนดนัย ความกำหนด กล้าแห่งจิต อันสหระคด้วยสัตสสตทิฏฐิ นี้เราตถาคตเรียกว่า ภวตัณหา. ในดัชนีเหล่านั้น วิภวตัณหา คืออะไร? คือ ความกำหนด ความกำหนดนัย ความกำหนดกล้าแห่ง จิต นี้เราตถาคตเรียกว่า วิภวตัณหา. ดัชนีที่เหลือเรียกว่า กามตัณหา. ก็ดัชนีทั้ง ๓ เหล่านี้ แยกแต่ละอย่างออกเป็น ๖ โดยประเภทอารมณ์ คือ รูปตัณหา ฯลฯ ธรรมตัณหา จึงเป็นตัณหา ๑๘ อย่าง ดัชนีเหล่านั้น รวมเป็น ๓๖ คือ ดัชนีในรูปภายในเป็นต้น ๑๘ ดัชนีในรูปภายนอก เป็นต้น ๑๘ ดังนั้น จึงรวมเป็นตัณหา ๑๐๘ โดยแยกเป็นอดีต ๓๖ อนาคต ๓๖ ปัจจุบัน ๓๖ (แต่) ดัชนีเหล่านั้น เมื่อทำการสงเคราะห์อีก จัดโดยไม่เกี่ยวกับการแยกประเภทตามกาล (ทั้ง ๓) ก็มี ๓๖ เท่านั้นเอง เมื่อไม่ทำการจำแนก รูป (ตัณหา) เป็นต้น ออกเป็นภายใน ภายนอก ก็จะมี ๑๘ เท่านั้น เมื่อ กระทำเพียงการจำแนกตามอารมณ์มีรูปเป็นต้น ก็เหลือ ๖ เท่านั้น ดัชนี เหล่าเหล่านั้น เมื่อจัดโดยไม่ทำการจำแนกไปตามอารมณ์ ก็มีเพียง ๓ เท่านั้นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า ตณฺหาโยเคน ความว่า ด้วยเครื่องผูกคือตัณหา เชื่อมความว่า ประกอบด้วยกามโยคะ และ ภวโยคะ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ถูกประกอบไว้ในภพเป็นต้น เพราะเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า รตฺตจิตฺตา ภวาทเว มีจิตยินดีแล้วในภพน้อย

และภพใหญ่ อธิบายว่า มีจิตข้องอยู่แล้ว ในภพน้อย และภพใหญ่. อีกอย่างหนึ่ง
บทว่า ภโว ได้แก่ สัสสตทัญญู. บทว่า อภโว ได้แก่ อัจเจตทัญญู
เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้นเป็นผู้มีจิตติดข้องอยู่ในภวภาวะ คือ สัสสตทัญญู
และ อัจเจตทัญญูทั้งหลาย ด้วยคำว่าภวภาวะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
ภวตัณหา และวิภวตัณหา. ในธรรมฝ่ายนี้ พึงทราบว่ามีพระภาคเจ้า
ทรงแสดงกามตัณหาอย่างเดียวไว้ ด้วยบทที่ว่า ตณฺหาโยเคน ดังนี้. บทว่า
เต โยคยตุตา มารุตฺส ความว่า บุคคลเหล่านั้น คือผู้เป็นอย่างไรว่ามานี้
ถูกประกอบแล้ว คือถูกผูกไว้แล้วด้วยเครื่องผูกกล่าวคือบ่วงแห่งมาร เพราะว่
ราคะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นเครื่องผูกของมาร เป็นบ่วงของมาร.
สมดังที่มารกราบทูลว่า

บ่วงนี้ไคที่มีอยู่ในใจ เทียวไปได้ใน

อากาศสัจฺจฺรไปอยู่ เราจักผูกท่านด้วยบ่วง

นั้น ดูก่อนสมณะ ท่านจักไม่พ้นเรา ดังนี้.

เหล่าสัตว์ชื่อว่าผู้ไม่เกษมจากโยคะ เพราะยังไม่ได้บรรลุนิพพาน และ
พระอรหันต์ที่ชื่อว่าเป็นแดนเกษมจากโยคะ เพราะถูกโยคะทั้ง ๔ ขัดขวาง
ชื่อว่าชน เพราะเป็นที่เกิดกิเลส และอกิสังขารทั้งหลายติดต่อกัน ไป
ชื่อว่าสัตว์ เพราะติดข้องอยู่ในรูปเป็นต้น จะไปสู่สงสาร กล่าวคือการ
เกิดขึ้นต่อ ๆ แห่งขันธเป็นต้น ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ลำดับแห่งขันธ ธาตุ และอายตนะ

ทั้งหลาย เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่า

สงสาร

คือ จะไม่พ้นไปจากสงสารนั้น. เพราะเหตุไร เพราะประกอบด้วย
เครื่องผูกคือ ตัณหา. สัตว์ทั้งหลายผู้มีปกติไปสู่ความเกิดความตาย คือเป็น

ผู้มีปกติเข้าถึงความเกิด ความตายบ่อย ๆ นั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้น
ทรงแสดงวิภูษะด้วยคำมีประมาณเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงวิภูษะ จึง
ตรัสคาถาว่า เย จ ตณฺหํ ปหนฺตุวานํ ดังนี้. พระคานานัน เข้าใจง่าย
อยู่แล้วเพราะนัยดังกล่าวแล้วในหนหลัง.

จบอรรถกถาตัณหาสูตรที่ ๕

๑๐. มารเขยยสูตร

ว่าด้วยธรรม ๓ เครื่องก้าวล่วงบ่วงมาร

[๒๓๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ-
สูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ
ก้าวล่วงบ่วงแห่งมารแล้ว ย่อมรุ่งเรืองคุณพระอาทิตย์ฉะนั้น ธรรม ๓ ประการ
เป็นไฉน? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบแล้ว
ด้วยศีลขันธอันเป็นของพระอเสขะ ๑ เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยสมาธิขันธอัน
เป็นของพระอเสขะ ๑ เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยปัญญาขันธอันเป็นของพระ-
อเสขะ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบแล้ว ด้วยธรรม ๓ ประการ
นี้แล ก้าวล่วงบ่วงแห่งมารแล้ว ย่อมรุ่งเรืองคุณพระอาทิตย์ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุใด เจริญศีล สมาธิ และปัญญา

ดูแล้ว ภิกษุนั้น ก้าวล่วงบ่วงแห่งมาร

ได้แล้ว ย่อมรุ่งเรือง ดุจพระอาทิตย์ฉะนั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบมารเชยยสูตรที่ ๑๐

จบวรรคที่ ๑

อรรถกถามารเชยยสูตร

มารเชยยสูตรที่ ๑๐ มีการเกิดขึ้นอย่างไร? เล่ากันมาว่า วันหนึ่ง
พระบรมศาสดา มีบริษัทผู้เป็นพระเสกขะเป็นส่วนมากแวดล้อมแล้ว ประทับนั่ง
ตรวจคู่อริยาศัยของบริษัทเหล่านั้น เมื่อจะทรงชมเชยอนุโมทนา จึงตรัสพระสูตร
นี้ไว้ เพื่อให้เกิดอุตสาหะในการบรรลุลุณพิเศษ ที่สูง ๆ ขึ้นไป.

บรรดาบทเหล่านั้น ในบทเป็นต้นว่า **อติกุกุมม** มีความสังเขป
ดังต่อไปนี้ (ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓) จะรุ่งโรจน์ ก้าวล่วง คือ ล่วงเลย
ได้แก่ครอบงำ ที่ตั้งแห่งมารคืออารมณ์ ได้แก่วิสัย คือฐานะเป็นที่ตั้งแห่ง
อิสรียะของมาร ดุจพระอาทิตย์. พระอาทิตย์ที่พ้นจากความมืดมัว มีเมฆ
เป็นต้น ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ ฤทธิ์ อานุภาพ และเดช
ของตนพุ่งขึ้นสู่สุณภากาศ ไฟโรจน์ สว่างไสว แผลดแสง ช่ม ชับ ครอบงำ
กำจัดความมืด ที่อยู่ในอากาศทั้งหมด ฉนั้นใด ภิกษุผู้เป็นพระชินาสพ ก็ฉนั้นนั่น
เหมือนกัน ประกอบด้วยคุณธรรม ๓ ประการ พ้นจากอุปกิเลสทุกอย่าง

ย่อมรุ่งโรจน์ ครอบงำพฤติกรรมแห่งธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ กล่าวคือที่ตั้งแห่งมาร ฉะนั้นแล.

ธรรมชื่อว่า เสกขะ ในบทว่า อเสกฺขเณ นี้ เพราะเกิดแล้วในเพราะสิกขาทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายชื่อว่าเสกขะ เพราะธรรมเหล่านี้เป็นของพระเสกขะ ๗ จำพวก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เสกขะ เพราะกำลังศึกษาอยู่ด้วยตนเองทีเดียว โดยที่ยังศึกษาไม่สำเร็จ ไปได้แก่มรรคธรรมและผลธรรมเบื้องต้น ๓ อย่าง แต่ผลธรรมอันเลิศ (อรหัตผล) ไม่เป็นเสกขธรรมเพราะไม่มีศีลที่จะต้องศึกษาในเบื้องต้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อเสกขะ. เพราะว่าเป็นการคัดค้านในธรรมที่ยังมีความสงสัยในความเป็นพระเสกขะ เพราะฉะนั้นทั้งในโลกิยธรรม และนิพพานธรรม ฟังทราบว่าจะไม่ควรแก่ความเป็นอเสกขธรรม. เพราะวา สิกขา กล่าวคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่พ้นแล้วจากกิเลสที่เป็นปฏิปักษ์ต่อตน คือบริสุทธฺิแล้ว ที่ควรกล่าวได้ว่า เป็นสิกขาที่ดียิ่ง เพราะไม่เข้าถึงแม้ความเป็นอารมณ์ของอุปกิเลสทั้งหลาย มีอยู่ในมรรคผลทั้ง ๘ เพราะเหตุนี้ แม้ธรรมคืออรหัตผล ก็จะเป็นธรรมเกิดขึ้นในเพราะสิกขาเหล่านั้น เหมือนกับธรรม คือมรรค ๔ และผล ๓ เบื้องต่ำ ฉะนั้น ก็เมื่อพระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยสิกขานั้น ยังเป็นเสกขะเหมือนท่านนอกนี้ ก็จะมี ความสงสัยว่า ที่ชื่อว่าเสกขะ เพราะอรรถว่าธรรมเหล่านี้ เป็นของเสกขบุคคล เพราะอรรถว่า ศีลเป็นสิกขาของท่านเหล่านี้มีอยู่ เพราะเหตุนี้ เพื่อจะห้าม ความสงสัยนั้นเสีย ท่านจึงกล่าวคำว่า อเสกฺขา วั เป็นการปฏิเสธภาวะแห่งเสกขบุคคลตามที่กล่าวแล้ว. เพราะวาสิกขาทั้งหลาย ที่เป็นไปอยู่ในอรหัตผล จะไม่ทำกิจของการศึกษา เพราะเสร็จกิจของการศึกษาแล้ว จะเป็นไปโดยความเป็นผลของการศึกษาอย่างเดียว. เพราะฉะนั้น สิกขาเหล่านั้น จึงไม่ควรเรียกว่า สิกขา. ทั้งผู้ที่พร้อมด้วยสิกขานั้น ก็ไม่ควรเรียกว่าเสกขบุคคล.

อนึ่ง ธรรมที่สัมปยุตด้วยสิกขานั้น ก็ไม่ได้มีการศึกษาเป็นปกติ. ผลธรรมอันเลิศ (อรหัตผล) ก็ไม่เป็นเสกขธรรมตามความหมาย มีอาทิอย่างนี้ว่า เกิดแล้วในสิกขาทั้งหลาย. ส่วนสิกขาในผลเบื้องต่ำทั้งหลาย ยังทำกิจของการศึกษา ในสกทาคามิมรรคอยู่เพราะความเป็นอุปนิสัยของวิปัสสนาเป็นต้น เพราะฉะนั้น สิกขาทั้งหลายจึงควรเรียกว่า สิกขา และผู้ที่พร้อมเพรียงด้วยสิกขานั้น ก็ควรเรียกว่าเสกขบุคคล ทั้งธรรมที่สัมปยุตด้วยสิกขานั้น ก็เป็นธรรมมีการศึกษาเป็นปกติ. เสกขธรรมทั้งหลายต้องเป็นเสกขธรรมอยู่นั้นเองตามความหมายที่กล่าวแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าจะมีคำท้วงว่า บทว่า **เสกฺขา** เป็นคำเรียกพระอรិยะทั้งหลาย ผู้ยังไม่สำเร็จการศึกษา ดังนี้ (ส่วน) บทว่า **อเสกฺขา** เป็นคำแสดงถึงพระอริยสาวกทั้งหลาย ผู้สำเร็จการศึกษา เพราะฉะนั้น โลกิยธรรมและนิพพานธรรม หากควรเป็นอเสกขธรรมไม่ ธรรมทั้งหลายที่ถึงความเจริญเป็นทั้งเสกขธรรม เป็นทั้งอเสกขธรรม ความที่ธรรมบางประเภท ในบรรดาเสกขธรรมทั้งหลายที่ถึงความเจริญแล้ว เป็นอเสกขธรรมก็ถูกต้อง เพราะฉะนั้น ธรรมคืออรหัตมรรคทั้งหลาย เป็นอเสกขธรรมก็ถูกต้อง เพราะอธิบายอย่างนี้ว่า ถึงความเจริญแล้ว และเป็นเสกขธรรม ตามความหมายที่กล่าวแล้ว ดังนี้หรือ? ตอบว่า ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะการเรียกอย่างนั้น (มี) ในธรรมที่คล้ายกัน . เพราะว่า อรหัตผลมีการกระทำที่ไม่แตกต่างออกไปจากอรหัตมรรค เว้นไว้แต่การกระทำหน้าที่ มีปริญาเป็นต้น (ของอรหัตมรรค) และความเป็นวิบากของ (อรหัตผล) เพราะฉะนั้น เสกขธรรมเหล่านั้นแหละ อาจกล่าวได้ว่า ถึงความเป็นอรหัตผล และวิปากสุข (ความสุขที่เกิดแต่ผล) เป็นสุขประณีตกว่ากุศลสุข (สุขที่เกิดแต่กุศล) เพราะสงบ

กว่ากัน. เพราะฉะนั้น ธรรมที่ถึงความเจริญนั้นแหละยังมีอยู่ ฉะนั้นจึงเรียกว่า อเสกขธรรม.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงประกาศอานุภาพของพระชินาสพ ด้วยการถึงพร้อมด้วยธรรมเหล่านั้น โดยทรงจำแนกอเสกขธรรมเหล่านั้น ออกเป็น ๓ อย่าง ตามอำนาจของขันธไว้ในที่นี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อเสกฺขณ สิลกฺขนุเชน** ดังนี้.

เนื้อความของศีลศัพท์ ในคำว่า **สิลกฺขนุเชน** นั้น ข้าพเจ้าได้กล่าว แล้วในหนหลัง. ส่วนขันธศัพท์ มีประโยชน์ที่เห็นได้ (ใช้ได้) ในอรรถทั้งหลาย เป็นอันมาก คือในกอง ในบัญญัติ ในความงอกงาม ในคุณธรรม. จริงอย่างนั้น ขันธศัพท์มาในกอง ในประโยชน์มีอาทิว่า **อาโป** น้ำที่นับไม่ถ้วน คำนวณ ไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่า เป็นกอง (ห้วงน้ำ) ใหญ่ที่เดียว. มีมาในบัญญัติ ในประโยชน์มีอาทิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นท่อนไม้ใหญ่ ที่กำลัง ถูกกระแสน้ำคองคาพัดมา. มาในความงอกงาม ดังในประโยชน์มีอาทิว่า **จิต มโน มานัส หทัย ปันฑาระ มนะ มนายตนะ วิญญาณ วิญญาณขันธ**. มาในคุณธรรม ดังในประโยชน์มีอาทิว่า **ดูก่อนวิสาขะผู้มีอายุ ขันธทั้ง ๓ ไม่ได้สังเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เลย ดูก่อนวิสาขะผู้มีอายุ แต่ว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ สังเคราะห์เข้าด้วยขันธทั้ง ๓ อย่างแล. แม้ในพระสูตรนี้ ขันธศัพท์พึงเห็นว่า (มาแล้ว) ในคุณธรรมอย่างเดียว. เพราะฉะนั้น จึงมี อธิบายว่า ด้วยคุณธรรมกล่าวคือศีลที่เป็นอเสกขะ.**

บทว่า **สมนฺนาคโต** ความว่า ประกอบพร้อมแล้ว คือเป็นผู้ พรั่งพร้อมแล้ว. ชื่อว่า **สมาธิ** เพราะเป็นเหตุตั้งมั่น หรือเพราะตั้งมั่นเอง หรือความตั้งมั่น แห่งจิตนั่นเอง. ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะรู้ คือแทงตลอดตาม เป็นจริง โดยประการทั้งหลาย. ขันธคือศีลนั่นเอง ชื่อว่า **ศีลขันธ** แม้ในสมาธิ

และปัญญาที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ อันเป็นผลเลิศ ชื่อว่า สิลขันธ์ที่เป็นอเสกขะ โดยสภาพนั้นเอง ในบรรดาขันธ์เหล่านั้น. สัมมาสมาธิก็เช่นกัน (คือเป็นผลอันเลิศ) ชื่อว่า สมาธิขันธ์ที่เป็นอเสกขะ. ส่วนสัมมาวายามะ และสัมมาสติ ถึงการสงเคราะห์ เข้าในสมาธิขันธ์ เพราะเป็นอุปการะแก่สมาธิขันธ์นั้น. สัมมาทิฐิก็เช่นนั้น (คือเป็นผลเลิศ) ชื่อว่า ปัญญาขันธ์ที่เป็นอเสกขะ. สัมมาสังกัปปะ ถึงการ สงเคราะห์เข้าไปในปัญญาขันธ์ เพราะเป็นอุปการะแก่ปัญญาขันธ์ ด้วยประการ ดังพรรณนามานี้ ในข้อนี้พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมคือ อรหัตผลทั้ง ๘ สงเคราะห์เข้ากับขันธ์ทั้ง ๓.

บทว่า ยสุส เอเต สุภาวิตา มีการเชื่อมความว่า พระอรหันต์ รูปใด อบรมตามขันธ์ที่เป็นอเสกขะ มีศีลเป็นต้นเหล่านี้ดีแล้ว คือเจริญดีแล้ว พระอรหันต์นั้น ย่อมรุ่งโรจน์เหมือนดวงอาทิตย์. บางท่านสวดว่า ยสุส เจเต ดังนี้ก็มิ. จ ศัพท์ของบทว่า เจเต นั้น เป็นเพียงนิบาต.

ในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสวิภูฏะไว้ในสูตรแรก ตรัสวิภูฏะ ไว้ในสูตรสุดท้าย ส่วนในสูตรนอกนี้ ตรัสไว้ทั้งวิภูฏะและวิวิภูฏะ ดัง พรรณนามานี้.

จบอรรถกถามารเขยสูตรที่ ๑๐

จบวรรคพรรณนาที่ ๑

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. อุกุศลมูลสูตร ๒. ธาตุสูตร ๓. ปฐมเวทนาสูตร ๔. ทุติยเวทนา
สูตร ๕. ปฐมเอสนาสูตร ๖. ทุติยเอสนาสูตร ๗. ปฐมอาสวสูตร ๘. ทุติย
อาสวสูตร ๙. คัมภิสสูตร ๑๐. มารเขยสูตร และอรรถกถา.

อิติวุตตกะ ตักนิบาต วรรคที่ ๒

๑. ปุณฺณกิริยาวัตตสุตฺต

ว่าด้วยเรื่องทำบุญ ๓ ประการ

[๒๓๘] จริงอยู่ พระสุตฺตนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสุตฺตนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตต ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ ทานมัยบุญกิริยาวัตต ๑ ภาวนามัยบุญกิริยาวัตต ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตต ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสุตฺตนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

กฺลบุญฺตรผู้ใฺคร่ประโยชน์ พึงศึกษา
บุญนั้นแล อันให้ผลเลิศต่อไป ซึ่งมีสุข
เป็นกำไร คือ พึงเจริญทาน ๑ ความ
ประพฤติเสมอ ๑ เมตตาจิต ๑ บัณฑิต
ครั้นเจริญธรรม ๓ ประการอันเป็นเหตุให้
เกิดความสุขเหล่านี้แล้ว ย่อมเข้าถึงโลก
อันไม่มีความเบียดเบียน.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปุณฺณกิริยาวัตตสุตฺตที่ ๑

วรรคพรรณนาที่ ๒

อรรถกถาปุณณกิริยาวัตตสูตร

พึงทราบวินิจฉัยใน ปุณณกิริยาวัตตสูตรที่ ๑ แห่ง วรรคที่ ๒
ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ปุณณกิริยาวัตตุนิ** ความว่า กุศลทั้งหลายที่ทำให้เกิดผลในภพ
ที่ควรบูชา หรือชำระสันดานของตน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าบุญ บุญเหล่านั้น
ด้วย ชื่อว่า เป็นกิริยา เพราะต้องทำด้วยเหตุด้วยปัจจัยทั้งหลายด้วย เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า **บุญกิริยา**. และบุญกิริยานั้นเอง ชื่อว่าบุญกิริยาวัตต
เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งอานิสงส์นั้น ๆ.

บทว่า **ทานมย** ได้แก่เจตนาเป็นเครื่องบริจาคไทยธรรมของตนแก่
ผู้อื่น ด้วยสามารถแห่งการอนุเคราะห์ หรือด้วยสามารถแห่งการบูชาของผู้ที่
ตัดราก คือ ภพยังไม่ขาด. ชื่อว่าทาน เพราะเป็นเหตุให้เขาให้. ทานนั่นเอง
ชื่อว่า **ทานมย**. เจตนาที่เป็นไปแล้ว โดยนัยที่กล่าวแล้วในกาลทั้ง ๓ คือใน
กาลอันเป็นส่วนเบื้องต้น ตั้งแต่การให้ปัจจัย ๔ เหล่านั้นเกิดขึ้น ๑ ในเวลา
บริจาค ๑ ในการโสมนัสจิตระลึกถึงในภายหลัง (จากที่ให้แล้ว) ๑ ของผู้ให้
สิ่งนั้นๆ ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น หรือในบรรดาทานวัตต ๑๐ อย่าง
มีข้าวเป็นต้น หรือบรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น ชื่อว่าบุญกิริยาวัตต ที่
สำเร็จด้วยการให้ทาน.

บทว่า **สีลมย** ได้แก่เจตนาที่เป็นไปแล้ว แก่บุคคลผู้สมทานศีล ๕
ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดให้เป็นนิจศีล และอุโบสถ

ศีลเป็นต้น (หรือ) ผู้ที่คิดว่า เราจะบวชเพื่อบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ แล้วไป
วิหาร บวช ผู้จะยังมโนราให้ถึงที่สุดระลึกอยู่ว่า เราบวชแล้ว เป็นการดี
แล้วหนอ บำเพ็ญปาฏิโมกข์ให้บริบูรณ์ด้วยศรัทธา พิจารณาปัจจัย ๔ มีจิวร
เป็นต้น ด้วยปัญญาสำรวจจักษุทวารเป็นต้น ในรูปเป็นต้นที่มาสู่คลอง ด้วย
สติ และชำระอาชีวปาริสุทธิศีล ด้วยความเพียร ย่อมตั้งมั่น เพราะฉะนั้น
เจตนา นั้น จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยศีล

อนึ่ง เจตนาของภิกษุผู้พิจารณาเห็นแจ้งซึ่ง **จักษุ โสตะ ฆานะ**
ชีวหา กาย มนะ โดยไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาด้วยวิปัสสนาจรณ
ที่กล่าวแล้วในปฏิสัมภิตา ๑ เจตนา ของผู้พิจารณาเห็นแจ้งรูปทั้งหลาย ฯลฯ
ธรรมทั้งหลาย จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส
จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา รูปสัญญา ฯลฯ ธรรมสัญญา
(และ) ชรามรณะ โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ๑ ฌาน-
เจตนาที่เป็นไปแล้วในอรมณ ๓๘ ประการมีปฐมวิกสิณเป็นต้น ๑ เจตนาที่
เป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการตั้งสมและมณสิการเป็นต้น ในบ่อเกิดแห่ง
งาน บ่อเกิดแห่งศีลปะ และฐานะที่ตั้งแห่งวิชา ที่ไม่มีโทษ ๑ อันใด ผู้ยัง
เจตนาทั้งหมดนั้นให้เจริญ ด้วยบุญกิริยานี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุญกิริยา-
วัตถุ ที่สำเร็จด้วยภาวนา ตามนัยที่กล่าวแล้วดังนี้แล.

ก็ในบรรดากรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ เมื่อกระทำการอย่างหนึ่ง ๆ ด้วย
กาย จำเดิมแต่ส่วนเบื้องต้น ตามสมควร กรรมเป็นกายกรรม. เมื่อเปล่ง
วาจาอันเป็นประโยชน์แก่กรรมนั้น กรรมเป็นวจีกรรม เมื่อไม่ขังองค์ คือ
กายและองค์ คือ วาจาให้หวั่นไหว คิดด้วยใจ (อย่างเดียว) กรรมเป็นมโน
กรรม. อีกอย่างหนึ่ง ในเวลาที่ผู้ให้ข้าวเป็นต้นให้ (ทาน) โดยคิดว่า เราจะ
ให้ข้าวและน้ำเป็นต้นก็ดี โดยระลึกถึงทานบารมีก็ดี บุญกิริยาวัตถุเป็นทาน-

มัย. เมื่อให้ทานโดยดำรงอยู่ในข้อวัตรปฏิบัติ บุญกิริยาวัตรเป็นศีลมัย. เมื่อให้ (ทาน) โดยเริ่มตั้งการพิจารณา (นามรูป) โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไปโดยกรรม บุญกิริยาวัตร เป็นภาวนามัย. บุญกิริยาวัตร อย่างอื่นอีก ๗ คือ บุญกิริยาวัตร ที่สหระคด้วยความขำเกรง (อ่อนน้อม) ๑ ที่สหระคด้วยการขวนขวาย ๑ การเพิ่มให้ซึ่งส่วนบุญ ๑ การพลอยอนุโมทนา ๑ สำเร็จด้วยการแสดงธรรม ๑ สำเร็จด้วยการฟังธรรม ๑ ความเห็นตรง ๑. ก็แม้การถึงพระรัตนตรัย ว่าเป็นสภาวะ ย่อมสงเคราะห์เข้าด้วยการทำความเห็นให้ตรงนั่นเอง ก็คำที่ควรกล่าวในเรื่องนี้ จักมีแจ้งข้างหน้า

บรรดาบุญกิริยาวัตร ๗ อย่างนั้น บุญกิริยาวัตรที่สำเร็จด้วยความอ่อนน้อม ฟังทราบด้วยสามารถแห่งการเห็นภิกษุผู้มีอาวุโสกว่า แล้วต้อนรับรับบาตร และจิวร กราบไหว้ และหลีกทางให้เป็นต้น.

บุญกิริยาวัตรที่สหระคด้วยความขวนขวาย ฟังทราบด้วยสามารถแห่งการทำวัตรปฏิบัติ แก่ภิกษุผู้มีอาวุโสกว่า ด้วยสามารถแห่งการที่เห็นภิกษุเข้าบ้านเพื่อบิณฑบาต รับบาตร (ของท่าน) แล้ว บรรจุกิจาแม่ในบ้านให้เรียบร้อย นำเข้าไปถวาย และด้วยสามารถแห่งการรับนำเอาบาตรมาให้ เป็นต้น โดยที่ได้ยิน (คำสั่ง) ว่าจงไปนำเอาบาตรของภิกษุทั้งหลายมา ดังนี้.

บุญกิริยาวัตร คือ การพลอยอนุโมทนา (บุญ) ก็อย่างนั้น ฟังทราบด้วยสามารถแห่งการอนุโมทนาส่วนบุญที่ผู้อื่นให้แล้ว หรือบุญที่ผู้อื่นทำแล้ว ทั้งสิ้นว่า สาธุ (ดีแล้ว). ชื่อที่ภิกษุไม่ปรารถนาความซ้ำของในธรรมเพื่อตนแสดงธรรมแก่ผู้อื่น ด้วยอัธยาศัยที่เต็มไปด้วยความเกื้อกูล นี้ชื่อว่าบุญกิริยาวัตร สำเร็จด้วยการแสดงธรรม. แต่ว่าการที่ภิกษุรูปหนึ่งตั้งความปรารถนาไว้ว่าชนทั้งหลายจักรู้ว่า เราเป็นธรรมกถึกด้วยวิธีอย่างนี้ แล้วอาศัยลากสักการะและการยกย่องแสดงธรรมไม่มีผลมากมาย. การที่คนฟังธรรมด้วยจิตอ่อนโยน

มุ่งแต่ประโยชน์แก่ผู้อื่น มิโยนิโสมนสิการไปว่า นี่เป็นอุบายให้ได้บำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น แน่นอน นี่เป็นบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยการฟังธรรม. แต่การที่คน ๆ หนึ่ง ฟังธรรมด้วยคิดว่า ชนทั้งหลายจู้จี้จกเราว่า เป็นผู้มึนซำด่าด้วยวิธีนี้ ไม่มีผลมากมาย. การที่ทักขิณดำเนินไปตรงชื่อว่าความเห็นตรง (ทักขิณุกรรม) คำว่า**ทักขิณุชุตต** นี้ เป็นชื่อของสัมมาทัสสนะ อันเป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ทานที่ให้แล้วมีผล. เพราะว่าความเห็นตรงนี้ ถึงจะเป็นญาณวิปยุตในตอนต้น หรือตอนหลัง แต่ในเวลาทำความเห็นให้ตรงแล้วก็เป็นญาณสัพปุคณนั่นเอง.

แต่อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ทัสสนะ คือ ความเห็นด้วยอำนาจแห่งการรู้อย่างแจ้ง และการรู้ชัด ๑ วิญญาณที่เป็นกุศล ๑ กัมมัตสกตาญาณเป็นต้น ๑ เป็นสัมมาทัสสนะ. บรรดาธรรม ๓ อย่างมีทัสสนะเป็นต้นนั้น แม้ในเมื่อญาณยังไม่เกิดขึ้นก็มีการสงเคราะห์ เหตุที่สมควรแก่เหตุเป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงบุญที่ตนได้ทำไว้แล้ว เข้ากับวิญญาณที่เป็นกุศลได้. มีการสงเคราะห์เข้ากับกัมมัตสกตาญาณ คือ ความเห็นชอบ ตามคัลลของกรรมได้. แต่ความเห็นตรงนอกนี้ มีการกำหนดธรรมทั้งปวง เป็นลักษณะ. ด้วยว่า เมื่อทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่ง บุญนั้นก็จะมีผลมาก เพราะเหตุที่ทักขิณทั้งหลายตรงนั่นเอง. แต่ว่า มีการสงเคราะห์ บุญกิริยาวัตถุ ๗ อย่างเหล่านี้เข้ากับบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างข้างต้นมีทานมัยเป็นต้น. อธิบายว่า บรรดาบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๗ อย่างนั้นความอ่อนน้อม (อปจายนมัย) ความชวนชวน (เวยยาวัจจมัย) สงเคราะห์เข้าไปในสีกมัย การเพิ่มให้ซึ่งส่วนบุญ (ปัตติทานมัย) และการพลอยอนุโมทนาส่วนบุญ (อนุโมทนามัย) สงเคราะห์เข้าไปในทานมัย. การแสดงธรรม (ธัมมเทศนามมัย) และการฟังธรรม (ธัมมัสสวนนัย) สงเคราะห์เข้าไปในภาวนามัย. (ส่วน) ความเห็นตรง (ทักขิณุกรรม) สงเคราะห์เข้าไปในบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓

อย่าง. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น มี ๓ อย่าง ๓ อย่างเป็นไหน ? คือบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน ฯลฯ บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยภavana ดังนี้.

ก็ในอธิการนี้ บุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ อย่าง มีการเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนา ที่เป็นกามาวจร ๘ ดวง. อุปมาเสมือนหนึ่งว่า เมื่อบุคคลแสดงธรรมที่คล่องแคล่วก็ไม่คำนึงถึงอนุสนธิเลย ธรรมบางหมวด ก็ดำเนินไปได้ฉับไฉน เมื่อพระโยคาวจรประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาที่ซ้ำของ มนสิการด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุต ก็เป็นไปในระหว่าง ๆ (แต่) ทั้งหมดนั้น เป็นบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยเจตนาอย่างเดียว ด้วยสามารถแห่งกุศลเจตนาที่เป็นมหัคคตะ หาเป็นบุญกิริยาวัตถุอื่นไม่ (ทานมัย สิลมัย). เนื้อความแห่งพระคาถา ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนหลังทั้งนั้น.

จบอรรถกถาบุญกิริยาวัตถุสูตรที่ ๑

๒. จักขุสูตร

ว่าด้วยจักขุ ๓ อย่าง

[๒๓๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไหน ? คือ มังสจักขุ ๑ ทิพยจักขุ ๑ ปัญญาจักขุ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุ ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้สูงสุดกว่า

บุรุษได้ตรัสจักขุ ๓ อย่างนี้ คือ มังสจักขุ ๑

ทิพยจักขุ ๑ ปัญญาจักขุอันยอดเยี่ยม ๑

ความบังเกิดขึ้นแห่งมังสจักขุเป็นทางแห่ง

ทิพยจักขุ เมื่อใดญาณบังเกิดขึ้นแล้ว เมื่อ

นั้น บุคคลย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงเพราะ

การได้เฉพาะซึ่งปัญญาจักขุอันยอดเยี่ยม.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบจักขุสูตรที่ ๒

อรรถกถาจักขุสูตร

ในจักขุสูตรที่ ๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า จกฺขุณิ ความว่า ชื่อว่าจักขุ เพราะบอก. อธิบายว่าเป็นไป
เหมือนจะบอกทางที่ราบเรียบ และไม่ราบเรียบ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จักขุ
เพราะอรรถว่า ชอบใจ. ถามว่า ที่ชื่อว่า ชอบนี้ คืออย่างไร? ตอบว่า
ชอบใจ. จริงอย่างที่คนทั้งหลายกล่าวว่า (ฝั่ง) ชอบน้ำหวาน (คน) ชอบ-
กับข้าว. อีกอย่างหนึ่ง อาษนะเหล่านั้น เมื่อเสวยรสแห่งอารมณ์ย่อมเป็นเสมือน

ชอบใจอยู่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่าชอบใจ. แต่จักขุเหล่านั้น โดยสังเขปมี ๒ อย่าง คือ ญาณจักขุ และมังสจักขุ. บรรดาจักขุทั้ง ๒ อย่างนั้น มังสจักขุ ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วทั้งนั้น (แต่) ในพระสูตรนี้ ญาณจักขุ คริสแยกไว้เป็น ๒ อย่าง คือ ทิพยจักขุ และปัญญาจักขุ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทิพฺพจกฺขุ** ความว่า จักขุ ชื่อว่า ทิพย เพราะเป็นเหมือนทิพย์ อธิบายว่า จักขุของเทวดาทั้งหลาย ที่เกิดแต่สุจริตกรรม ไม่ถูกน้ำดี เสมหะ และเลือดเป็นต้นปิดบัง เป็นจักขุที่มีประสาทเป็นทิพย์ สามารถรับอารมณ์แม้ไกลได้ เพราะพ้นจากอุปกิเลส. แม้ญาณจักขุนี้ที่เกิดด้วยพลังแห่งการเจริญวิริยะ ก็เช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเหมือนทิพย์ ญาณจักขุชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะได้มาด้วยสามารถแห่ง ทิพวิหารธรรม เพราะอาศัยทิพวิหารธรรมของตน เพราะรุ่งโรจน์มากด้วยการกำหนดอาโลกกสิณ และแม้เพราะมีการกระทำไปได้กว้างขวาง โดยการเห็นรูปที่อยู่ในที่นอกกำแพงเป็นต้น ทิพยจักขุทั้งหมดนั้น พึงทราบตามแนวแห่งสัตตศาสตร์ อยาตนะ ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่าเป็นเหมือนจักขุ โดยอรรถว่าเห็น คือ โดยการทำกิจคือการเห็นดังนี้บ้าง. จักขุนั้นด้วย เป็นทิพย์ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทิพยจักขุ.

ธรรมชาติ ชื่อว่า ปัญญา เพราะรู้ชัด. รู้ชัดอะไร ? รู้ชัดอริยสัจ ๔ โดยนัยมีอาทิว่า นี้ทุกข์. สมจริงตามที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า คุณก่อนอาวุโส ธรรมชาติที่เรียกว่า ปัญญาเพราะรู้ทั่วแล. รู้ทั่วอะไร ? รู้ทั่วว่า นี้ทุกข์ ดังนี้ เป็นต้น. ส่วนในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า ปัญญา ด้วยสามารถแห่งการบัญญัติ. บัญญัติว่าอย่างไร ? บัญญัติว่า อนิจจัง... ทุกขัง...อนัตตา ก็แลปัญญานั้น โดยลักษณะเป็นต้น มีการแทงตลอด ความจริงเป็นลักษณะ หรือมีการแทงตลอดโดยไม่พลาดพลั้งเป็นลักษณะ

เหมือนการแทงทะลุของลูกศรที่นายจะมั่งธนูผู้ฉลาดยิงออกไป มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นกิจ เหมือนดวงประทีป มีการไม่หลงเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนมัลลกุเทศก์ชั้นดี บอกทางแก่ผู้ไปป่า แต่โดยพิเศษแล้ว ในที่นี้ ทรงประสงค์เอาปัญญา กล่าวคืออัสวักขยญาณว่า ชื่อว่า ปัญญาจักขุ เพราะหมายความว่า เห็นสัจจะทั้ง ๔ ซึ่งพระองค์ตรัสหมายเอาว่า จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิชชาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อนึ่ง บรรดาจักขุเหล่านั้น มั่งสจักขุ เป็นของเล็ก (ปริตตัง) ทิพยจักขุ เป็นของใหญ่ (มหัคคตตะ) นอกนี้ (ปัญญาจักขุ) หาประมาณมิได้ (อัปปมาณัง) มั่งสจักขุ เป็นรูป สองอย่างนอกนี้เป็นอรูป. ทั้งมั่งสจักขุ และ ทิพยจักขุ เป็นโลกียะยังมีอาสวะ และมีรูปเป็นอารมณ์ นอกนี้ (ปัญญาจักขุ) เป็นโลกุตระ ไม่มีอาสวะ มีสัจจะทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ มั่งสจักขุเป็นอภัยกถุททิพยจักขุเป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกถุทก็มี ปัญญาจักขุก็เหมือนกัน (เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกถุทก็มี) มั่งสจักขุ เป็นกามาวจร ทิพยจักขุ เป็นรูปาวจร นอกนี้ (ปัญญาจักขุ) เป็นโลกุตระ ฟังทราบการจำแนกโดยนัยมีอาทิดังพรรณนามานี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในพระคาถาทิ้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **อนุตฺตร** ตรัสหมายถึงปัญญาจักขุ. ด้วยว่าปัญญาจักขุนั้น ชื่อว่า **อนุตฺตร** เพราะเป็นอัสวักขยญาณ. บทว่า **อภชาติ ปุริสุตฺตโม** ความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้สูงสุดคือเลิศกว่าคนทั้งหลาย ทรงแสดงไว้. ความเป็นไปแห่งมั่งสจักขุชื่อว่า **อุปปาพะ**. อุปบายคือเหตุแห่งทิพยจักขุ ชื่อว่ามรรค อธิบายว่า ทิพยจักขุเกิดขึ้นแก่ผู้มีตาดี ตามปกติเท่านั้น เพราะมีการเจริญอาโลกกสิณ แล้วเกิดทิพยจักขุญาณขึ้น และอาโลกกสิณนั้นไม่มีในมณฑลแห่งกสิณ โดยเว้นจาก

อุคคหณิมิต ดังนี้. บทว่า ยโต แปลว่า ในกาลใด. บทว่า ฌาณ ได้แก่ อาสวักขยฌาณ. ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ปญญาจกฺขุ อนุตฺตรํ** ปัญญาจักขุ เป็นจักขุขอดีเยี่ยม. บทว่า **ยสฺส จกฺขุสฺส ปฏฺฐิตาภา** ความว่า บุคคลย่อมพ้น คือหลุดพ้นจากวิญญะทั้งปวงได้ ด้วยภavana เพราะปัญญาจักขุที่ประเสริฐใดเกิดขึ้น.

จบอรรถกถาจักขุสูตรที่ ๒

๓. อินทริยสูตร

ว่าด้วยอินทริย์ ๓ ประการ

[๒๔๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทริย์ ๓ ประการนี้ ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ **อัญญุตัญญุตสามินทริย์ ๑ อัญญินทริย์ ๑ อัญญาตาวินทริย์ ๑** คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทริย์ ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ปฐฺมญฺาณ (อัญญุตัญญุตสามินทริย์)

ยอมเกิดขึ้นแก่พระเสกขะผู้ยังต้องศึกษาอยู่

ผู้ปฏิบัติตามทางอันตรง ในเพราะความ
ตินกิเลส พระอรหัต (อัญญินทรีย์) ย่อม
เกิดขึ้นในลำดับแห่งญาณนั้น ญาณ (คือ
ปัจจุเวกขณะ) ย่อมเกิดขึ้นแก่พระชีนาสพ
(อัญญาตาอินทรีย์) ผู้พ้นวิเศษแล้ว ผู้คง
ที่ ต่อจากพระอรหัตนั้นว่า วิมุตติของเรา
ไม่กำเริบเพราะความสิ้นไปแห่งกวงสังโยชน์
ถ้าว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ ผู้ระงับ
แล้ว ยินดีแล้วในสันติบทไพริ บุคคลนั้น
ชนะมารพร้อมทั้งพาหะแล้ว ย่อมทรงไว้
ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบอินทรียสูตรที่ ๓

อรรถกถาอินทรียสูตร

ในอินทรียสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า อินทรียานิ ความว่า ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็น
ใหญ่ยิ่ง อธิบายว่า ธรรมชาติเหล่าใด เป็นประหนึ่งว่าเป็นใหญ่ในสหชาตธรรม
ทั้งหลาย อันสหชาตธรรมเหล่านั้นจะต้องคล้อยตาม ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า
อินทรีย์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้า

ผู้เป็นใหญ่ เป็นธรรมิกร และประกอบด้วยความเป็นใหญ่แห่งจิตอันยอดเยี่ยม ทรงเห็นแล้ว คือทรงบรรลุแล้วก่อนกว่าทุกคน และเพราะทรงเห็นแล้ว คือ ทรงแสดงแล้วแก่ชนเหล่าอื่น ก่อนกว่าทุกคน และเพราะทรงเห็นแล้ว ด้วยอารัมมณภาวนา และเสวนา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นเครื่องหมายแห่งบุญกรรมที่เป็นใหญ่ คือเป็นอุปนิสัยแห่งการบรรลุมรรค ดังนี้บ้าง.

บทว่า อนัญญาตณฺณสุตฺตํอินทรีย์ ได้แก่ อินทรีย์ที่เกิดขึ้น

ในตอนต้นนี้ ของผู้ปฏิบัติด้วยคิดว่า เราจักบรรลุอมตบทหรือสัจจธรรมทั้ง ๔ ที่ยังไม่เคยรู้. คือไม่เคยบรรลุ ในสงสารที่มีที่สุด อันบุคคลตามไปไม่รู้แล้ว นี้เป็นชื่อของปัญญาในโศคาปัตติมรรค. บทว่า อญฺญินทรีย์ ได้แก่เป็นใหญ่ โดยการรู้ทั่ว. ในบทว่า อญฺญินทรีย์ นี้ มีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้ อินทรีย์ ชื่อว่า อัญญา เพราะรู้ทั่ว คือรู้ไม่เกินขอบเขตธรรมที่ได้เห็นแล้ว ด้วยปฐมมรรค-ญาณนั้นแหละ อุปมาเหมือนปัญญาในปฐมมรรค ย่อมเป็นไปได้ด้วยสามารถแห่งการบรรลุ ด้วยปริญาภิกิจเป็นต้น ในทุกข์เป็นต้น ฉันทใด แม้ปัญญานี้ ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น อัญญานันด้วย ชื่อว่าเป็นอินทรีย์ ตามความหมายดังที่กล่าวมาแล้วด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญญินทรีย์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอัญญินทรีย์ เพราะเป็นอินทรีย์ของพระอรियบุคคลผู้ชื่อว่า อัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่วถึง. คำว่า อญฺญินทรีย์ นี้ เป็นชื่อของญาณ ในที่ ๖ สถานเริ่มต้นตั้งแต่โศคาปัตติผลไป. บทว่า อนัญญาตาวินทรีย์ ได้แก่ อินทรีย์ของพระอรियบุคคลผู้รู้ทั่วถึงแล้ว เพราะเกิดขึ้นแต่ท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือพระจิณาสพ ผู้มีกิจด้วยญาณสำเร็จแล้ว ในสัจจะทั้ง ๔ และเป็นแดนเกิดแห่งอินทรีย์ ๘ (มรรค ๔ ผล ๔). ก็ในบรรดาอินทรีย์ ๘ อย่างนี้ ข้อแรก และข้อสุดท้าย ฟังทราบทั่ว ตั้งอยู่ในฐานะอันเดียวด้วยโศคาปัตติมรรคที่ ๑

และผลที่ ๔ นอกนี้ ฟังทราบที่ตั้งอยู่ในฐานะ ๖ อย่าง ด้วยสามารถแห่งมรรคและผล นอกจากนี้ (โสดาปัตติผล จนถึงอรหัตมรรค).

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาทิ้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **ลิกขมานสุส** ความว่า ศึกษาอยู่ คือบำเพ็ญอยู่ ซึ่งอริสัสสิกขาเป็นต้น. บทว่า **อุชুমคฺคา-นุสสาริโน** ความว่า อริยมรรคเรียกว่า ทางตรง. ผู้ชื่อว่าตามระลึกถึงทางตรง เพราะระลึกถึงทางตรงนั้นเนื่อง ๆ เหตุที่เว้นที่สุดสองอย่าง อธิบายว่า ยังมรรคให้เกิดขึ้นตามลำดับ. บทว่า **ขยสุมี** ความว่า ญาณในมรรคอันเลิศ (อรหัตมรรค) กล่าวคือธรรมเป็นที่สิ้นไป เพราะกิเลสสิ้นไปโดยไม่เหลือเกิดขึ้นก่อน คือแรกที่เดียว. บทว่า **ตโต อญฺญา อนนฺตฺรา** ความว่า ต่อจากมคฺคญาณนั้นไป อรหัตผลก็เกิดขึ้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อุชুমคฺคา-นุสสาริโน** ความว่า สำหรับ พระโยคาวจรผู้ระลึกถึงเนื่อง ๆ คือติดตาม ได้แก่ปฏิบัติมรรคขั้นต้นที่เป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเว้น ความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความชะงักงัน และความกระตือรือร้นเป็นต้น แล้วเจริญสมณะและวิปัสสนา ทำให้เป็นยุคนันทธรรม (ธรรมคู่แฝด) ในลำดับแห่งโคตรญาณ อัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ คือญาณที่ ๑ จะบังเกิดขึ้นในโสดาปัตติมรรค. ที่ชื่อว่าเป็นที่สิ้นไป เพราะกิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน อันท่านเห็นแล้วสิ้นไป. บทว่า **ตโต อญฺญา อนนฺตฺรา** ความว่า ต่อจากปฐมญาณนั้น คือตั้งแต่ระยะเวลาติดต่อกัน ไป จนถึงอัญญาคือมรรคเบื้องสูง (อรหัตมรรค) อัญญินทรีย์ย่อมเกิดขึ้น. บทว่า **ตโต อญฺญา วิมุตฺตสุส** ความว่า หลังจากอัญญา คืออัญญินทรีย์นั้น คือต่อจากอรหัตมคฺคญาณ ปัจจเวกขณญาณย่อมเกิดขึ้น แก่พระโยคาวจรผู้หลุดพ้นแล้วด้วยอรหัตผล คือ อัญญาตาวินทรีย์ โดยปัญญาวิมุตติ. บทว่า **ณานํ เว โหติ ตาทิโน** ความว่า ในเวลาต่อจากการบรรลอรหัตผล ปัจจเวกขณญาณจะเกิดขึ้นแก่พระชินาสพ ผู้ถึง

ลักษณะของผู้คงที่ ในอิฏฐารมณฺ์ และอนิฏฐารมณฺ์เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่า **อกุปฺปา เม วิมุตฺติ** (วิมุตติของเราไม่กำเริบ) ดังนี้ไว้ (เพื่อจะ
แก้ข้อสงสัย) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร ? พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเหตุแห่ง
การที่ผู้หลุดพ้นแล้วไม่กำเริบว่า **ภวสฺส โยชนกฺขยา** เพราะสิ้นไปแห่งภพและ
สังโยชนํ

บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชยพระจินาสพนํนั้น จึงตรัสพระคาถาที่ ๓
ไว้ว่า **ส เว อินฺทฺริยสมฺปนฺโน** พระจินาสพนํนั้นแหละเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย
อินทริย์.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อินฺทฺริยสมฺปนฺโน** ความว่า ผู้ประกอบ
ด้วยโลกุตตรอินทริย์ ๓ อย่าง ตามที่กล่าวมาแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้ประกอบ
พร้อมแล้ว คือบริบูรณ์แล้ว ด้วยอินทริย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ที่บริสุทธิ
บ้าง ที่ได้จากความสงบระงับบ้าง. ต่อจากนั้นไป ประกอบพร้อมแล้ว ด้วย
อินทริย์ทั้งหลาย มีจักษุเป็นต้น ที่สงบระงับดีแล้ว ที่ปราศจากการสอเสพ
ที่ผิดแล้ว. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า **สนฺโต** สงบระงับ
แล้ว อธิบายว่า สงบระงับแล้ว ด้วยสงบความกระวนกระวาย อันเกิดจาก
กิเลสทั้งหมด. บทว่า **สนฺติปเท รโต** ความว่า ยินดียิ่งแล้ว คือน้อมใจ
ไปแล้ว ในพระนิพพาน. อนึ่ง ในพระคาถานี้ ด้วยบทว่า **อินฺทฺริยสมฺปนฺโน**
นี้ทรงแสดงความที่พระจินาสพนํนั้น เป็นผู้มรรคอันเจริญแล้ว และความเป็น
ผู้มีขันธอันกำหนดรู้แล้ว ด้วยบทว่า **สนฺโต** นี้ ทรงแสดงถึงความที่พระ-
จินาสพนํนั้น เป็นผู้ละกิเลสได้แล้ว. แต่ด้วยบทว่า **สนฺติปเท รโต** ที่ ทรง
แสดงความที่พระจินาสพนํนั้นเป็นผู้กระทำให้แจ้ง ซึ่งนิโรธแล้ว. คำที่เหลือมี
นัยดังกล่าวแล้วทั้งนี้.

จบบรรณกถาอินทริยสูตรที่ ๓

๔. อัธธาสูตร

ว่าด้วยกาล ๓ อย่าง

[๒๔๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อัธธา ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไหน ? คือ อดีตอัธธา ๑ อนาคตอัธธา ปัจจุบันอัธธา ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อัธธา ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลายผู้มีความสำคัญในสิ่งที่
พุดกัน ตั้งอยู่เฉพาะแล้วในสิ่งที่พุดกัน
ย่อมเข้าถึงข้าย คือ ความฉิบหาย และข้าย
คือ กิเลสเครื่องประกอบแห่งมัจจุ เพราะ
ไม่กำหนดรู้เรื่องที่พุดกัน พระชีณาสพ
ย่อมไม่สำคัญผู้บงการ เพราะกำหนดรู้
เรื่องที่พุดกัน เพราะท่านถูกต้องวิโมกข์
ด้วยใจ ท่านถูกต้องสันติบทอันยอดเยี่ยม
พระชีณาสพนั้นแล ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วย
เรื่องที่พุดกัน ผู้ระงับแล้ว ยินดีแล้วใน
สันติบท พิจารณาและมีปกติเสพ ตั้งอยู่

ในธรรม ผู้ถึงฝั่งแห่งเวท คือ สัจจะ ๔

ย่อมไม่เข้าถึงการนับว่าเป็นมนุษย์และ

เทวดา.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบอัทธาสูตรที่ ๔

อรรถกถาอัทธาสูตร

ในอัทธาสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

กาล (เวลา) ชื่อว่า อัทธา. ในคำว่า อติโต อทฺธา เป็นต้น

มีบรรยายไว้ ๒ อย่าง คือบรรยายตามพระสูตร ๑ บรรยายตามพระอภิธรรม ๑.
ในบรรยาย ๒ อย่างนั้น โดยการบรรยายตามพระสูตร เวลาก่อนแต่ปฏิสนธิกาล
ชื่อว่า อติอัทธา. เวลาหลังจากจุติ ชื่อว่า อนาคตอัทธา. เวลาในระหว่าง
แห่งปฏิสนธิกับจุติ รวมทั้งจุติและปฏิสนธิ ชื่อว่า ปัจจุบันนัทธา. โดยการ
บรรยายตามพระอภิธรรม เวลาที่ดับไปแล้วตามธรรมดา เพราะผ่านขณะทั้ง ๓
เหล่านี้ คือ อุปาทกขณะ จิตฺตขณะ กังคขณะไป ชื่อว่า อติอัทธา.
เวลาที่ยังไม่ถึงขณะแม้ทั้ง ๓ ชื่อว่า อนาคตอัทธา. เวลาที่พร้อมไปด้วย
ขณะทั้ง ๓ ชื่อว่า ปัจจุบันนัทธา.

อีกนัยหนึ่ง ก็การจำแนกกาล มีอดีตเป็นต้นนี้ พึงทราบว่า มี ๔ อย่าง
ด้วยสามารถแห่งอัทธา ๑ สันตติ ๑ สมัย ๑ ขณะ ๑. บรรดา ๔ อย่าง
นั้น การจำแนกโดยอัทธาได้กล่าวมาแล้ว ด้วยอำนาจแห่งสันตติ รูป

ทั้งหลายนี้เหมือนกัน มีฤดูเดียวกันเป็นสมภูฐาน และมีอาหารอย่างเดียวกัน เป็นสมภูฐาน แม้กำลังเป็นไป ด้วยสามารถแห่งเบื้องต้นและเบื้องปลายเป็น ปัจจุบัน รูปทั้งหลายที่มีฤดูและอาหาร ไม่เหมือนกัน เป็นสมภูฐาน ก่อนแต่นั้น เป็นอดีต หลังจากนั้น เป็นอนาคต. รูปทั้งหลายที่เกิดจากจิต อันมีวิถีเดียวกัน และมีสมบัติเดียวกันเป็นสมภูฐาน เป็นปัจจุบัน. ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต สำหรับรูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน เฉพาะอย่าง ด้วยสามารถแห่งสันตติ. แต่พึงทราบว่าเป็นเฉพาะอย่างนั้น เป็นอดีตเป็นต้น ด้วยสามารถเป็นผู้อุปถัมภ์ รูปเหล่านั้นนั้นแหละ ที่มีฤดู อาหาร และจิต เป็นสมภูฐาน (แต่) ด้วยอำนาจแห่งสมัย รูปทั้งหลายที่กำลังเป็นไปอยู่ ด้วยสามารถแห่งการสืบต่อ ในสมัย (ต่าง ๆ กัน) เช่น ครัวเดียว เข้าเดียว เย็นเดียว คินเดียว วันเดียวเป็นต้น ชื่อว่าเป็นปัจจุบัน ในสมัยนั้น ๆ. ก่อนหน้านั้น เป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต นี้เป็นนัยในรูปธรรมก่อน.

ส่วนในรูปธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งขณะ ธรรมทั้งหลายที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ มีอุปาทกขณะเป็นต้น เป็นปัจจุบัน ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่ทำหน้าที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยผ่านไปแล้วเป็นอดีต ธรรมทั้งหลายที่ทำหน้าที่เป็นเหตุเสร็จแล้ว แต่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยยังไม่สำเร็จ เป็นปัจจุบัน ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่ถึงพร้อมด้วยกิจ (ยังไม่ทำหน้าที่) ทั้ง ๒ อย่าง เป็นอนาคต. อีกอย่างหนึ่ง ในขณะแห่งกิจของตน ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจุบัน ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต บรรดา สภาวะทั้ง ๔ มีอัทธาเป็นต้น การกล่าวถึงขณะเท่านั้น เป็นการบรรยายโดยตรง ที่เหลือเป็นการบรรยายโดยอ้อม ด้วยว่า ขึ้นชื่อว่าความต่างกันแห่งกาลมีอดีตเป็นต้นนี้ มีสำหรับธรรมทั้งหลาย ไม่มีสำหรับกาล แต่ว่ากาล โดยปรมาตถ์ ถึงจะไม่มี เพราะหมายเอาธรรมที่มีอดีตเป็นต้นเป็นประเภท แต่ในที่นี้ก็ พึงทราบว่า พระองค์ตรัสไว้ โดยคำมีอาทิว่า อตีโต โดยโวหารนั่นเอง.

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า อุกเขยยะตถุณิน นีดังต่อไปนี้ คำพูด

ชื่อว่า อุกเขยยะ เพราะอันเขาพูด คือกล่าว ได้แก่ให้ผู้อื่นรู้ (บัญญัติ) คือ
กล่าววัตถุ โดยเนื้อความได้แก่เบญจขันธ์มีรูปเป็นต้น . สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า
บุคคลพึงกล่าวถา ปรรวณอิตถธธาบัง กล่าวปรรวณนาคธธาบัง
กล่าวปรรวณปัจจุบันธธาบัง ดังนี้. อนึ่ง ในข้อนี้พึงแสดงเนื้อความแท้ด้วย
สูตรที่กล่าวถึงคลองแห่งนิรุกติที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่านี้ว่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย รูปใดที่เป็นอดีต ได้ดับไปแล้ว ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว มีการกล่าว
ถึงรูปนั้นว่าได้มีแล้ว มีการร้องเรียกรูปนั้นว่าได้มีแล้ว มีการบัญญัติรูปนั้นว่า
ได้มีแล้ว ไม่ใช่มีการกล่าวรูปนั้นว่า จกมิ ไม่ใช่มีการกล่าวรูปนั้นว่า กำลังมี
ดังนี้.

ผู้มีความสำคัญหมายในเรื่องที่จะต้องกล่าวถึง ด้วยสามารถแห่งความ
สำคัญ หมายในขันธบัญญัติ กล่าวถึงเรื่องที่จะต้องกล่าวถึงโดยความเป็นกล่าววัตถุ
ที่เป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า เรา ของเรา เทวดา มนุษย์ หญิง และชาย
ด้วยประการดังกล่าวแล้ว อธิบายว่า เป็นผู้มีความสำคัญในอุปาทานขันธทั้ง ๕
ว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคลเป็นต้น. สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่แล้ว ในสิ่งที่จะต้องพูดถึง
ด้วยสามารถแห่งการยึดถือ ด้วยคณหาและทิวฐิ. อีกอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่แล้วโดย
อาการ ๘ ด้วยสามารถแห่งราคะเป็นต้น อธิบายว่า ผู้กำหนดแล้ว เป็นผู้ดำรง
อยู่แล้วด้วยสามารถแห่งราคะ ผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว
ด้วยสามารถแห่งโทสะ ผู้หลงแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยสามารถแห่งโมหะ
ผู้ถูกทิวฐิจับต้องแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วยสามารถแห่งทิวฐิ ผู้มีกิเลสแรงกล้า
เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว ด้วยสามารถแห่งอนุสัย ผู้ที่ถูกกิเลสตรึงไว้ เป็นผู้ดำรง
อยู่แล้วด้วยสามารถแห่งมานะ ผู้ที่ยังตกลงใจไม่ได้ เป็นผู้ดำรงอยู่แล้วด้วย
สามารถแห่งวิจิจจนา ผู้ที่มีความฟุ้งซ่าน เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว ด้วยอำนาจ

อุทธรณ์จะดังนี้. บทว่า **อกุเขยฺยํ อปริญฺญา** ความว่า เพราะไม่รู้สิ่งที่จะ
ต้องพูดถึงนั้น ในธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ด้วยปริญาทั้ง ๓ ได้แก่เหตุที่ไม่รู้
สิ่งนั้น. บทว่า **โยคฺมานนฺติ มจฺจุโน** ความว่า เข้าถึงเครื่องประกอบ
(ข่าย) ของมรรณะ คือ เครื่องผูก (สัตว์) ไว้กับด้วยมรรณะนั้น อธิบายว่า
ไม่พราวจากกัน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **โยคะ** ได้แก่อุบาย ท่านอธิบายไว้ว่า
สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเข้าถึงข่ายคือความพินาศ และข่ายคือกิเลสอันเป็นที่ตั้งแห่ง
มาร และเสนามาร ที่ตักไว้ จึงไว้ ด้วยอุบายนั้น. สมจริงดังคำที่ตรัสไว้ว่า

เพราะความผิดเพี้ยน ด้วยพญามัจ-

จฺจฺราช ผู้มีเสนานา ย่อมไม่มีเสีย ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงวิภูฏะ ด้วยพระพุทธพจน์มีประมาณ
เท่านั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงวิภูฏะ. จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อกุเขยฺยญจ**
ปริญฺญา ไว้.

จ ศัพท์ ในบทภาคาว่า **อกุเขยฺยญจ ปริญฺญา** นั้น ลงในอรรถว่า
พฺยติเรก (แปลกออกไป). พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยังคุณพิเศษ ที่พึงได้ด้วย
การกำหนดรู้สิ่งที่กล่าว คือ ที่กำลังตรัสถึงอยู่นั้นแหละ ให้แจ่มแจ้ง ด้วย **จ**
ศัพท์นั้น. ทว่า **ปริญฺญา** ความว่า เพราะกำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ด้วยมคค-
ปัญญา ที่ประกอบด้วยวิปัสสนา คือเพราะก้าวล่วงทุกข์นั้นด้วยการละกิเลสที่
เนื่องด้วยทุกข์นั้น หรือเพราะยังกิจแห่งปริญาแม้ทั้ง ๓ ให้ถึงที่สุด. บทว่า
อกุขาตารํ น มณฺณติ ความว่า พระจินาสพชื่อว่าไม่สำคัญหมาย (ว่ามี)
ผู้บงการ เพราะละความสำคัญหมายได้โดยประการทั้งปวง อธิบายว่า ไม่เชื่อ
อะไร ๆ ที่เป็นสภาวะมีผู้สร้างเป็นต้น (ว่า) เป็นอตฺตา. บทว่า **สุญฺโฆ วิโมกฺโข**
มนฺสา สนฺติปทมฺนุตฺตรํ ความว่า เพราะเหตุที่พระจินาสพถูกแล้ว คือ ต้อง
แล้ว ได้แก่ถึงธรรม คือพระนิพพาน ที่ได้นามว่า วิโมกข์ เพราะพ้นจากสังขต-

ธรรมทุกอย่าง (และ) ได้ नामว่า สันติบท เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความสงบระงับ ความร่าร้อน อันเกิดแต่กิเลสทั้งหมด ฉะนั้นท่านจึงไม่สำคัญหมายว่ามีผู้บงการ.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสการบรรลุทุกขสังด้วยปริยญากิจ และบรรลุสมุทตยสังด้วยปหานกิจแล้ว บัดนี้ จึงตรัสการบรรลุมรรคด้วยภาวนากิจ และนิโรธ ด้วยสังขิกิริยากิจ ด้วยคำนี้ว่า **สุญฺโง วิโมกฺโข มนสา สนฺติปทมฺมุตฺตริ** (ท่านถูกต้องวิโมกข์ด้วยใจ ท่านถูกต้องสันติบทอันเยี่ยม) คำนี้มีอธิบายว่า อริยมรรคชื่อว่าวิโมกข์ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหมด ด้วยสามารถแห่งการตัดขาด (สมุจเฉทปหาน) ก็โมกข์นั้น ท่านถูกต้องแล้ว คือสัมผัสแล้ว ได้แก่เจริญแล้วด้วยมรรคกิจ ด้วยเหตุนี้เอง พระนิพพานที่เป็นสันติบท อันยอดเยี่ยม เป็นอันท่านถูกต้องแล้ว คือสัมผัสแล้ว ได้แก่ทำให้แจ้งแล้ว. บทว่า **อากฺขเยยฺยสมฺปนฺโน** ความว่า ผู้หลุดพ้นดีแล้ว จากอักษณนิมิตนั้น เพราะละวิปัลลาสในโลกที่ถูกวินิยตชนิตต่าง ๆ กำจัดแล้ว เสียได้ ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมแล้ว ซึ่งอักษณนิมิต คือประกอบแล้วด้วยสมบัติทั้งหลาย ที่เกิดแล้วจากการกำหนดรู้ สิ่งที่จะต้องกล่าวถึง. บทว่า **สงฺขาย เสวี** ความว่า เป็นผู้มึปกติพิจารณา คือ ใคร่ครวญ แล้วจึงเสพปัจจัยมีจิวรเป็นต้น เพราะถึงความไพบูลย์แห่งปัญญา. อนึ่งเป็นผู้มึปกติพิจารณาอารมณ์แม่มทุกอย่างที่มาสู่คลอง ส่องเสพออยู่ ด้วยสามารถแห่งจักษุเบกขา เพราะเป็นผู้มึธรรมอันนับได้แล้ว. บทว่า **ธมฺมฺญฺโง** ความว่า เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว ในอเสกขธรรม หรือนิพพานธรรมนั่นเอง. บทว่า **เวทฺถุ** ความว่า ผู้ถึงเวท (จบไตรเพท) เพราะถึงฝั่งแห่งอริยสัจ ๔ ที่จะพึงรู้. ผู้มึคุณอย่างนี้ เป็นพระอรหันต์ ย่อมไม่เชื่อว่าเข้าถึงการนับว่าเป็นมนุษย์ หรือเทวดา เพราะไม่มีภพใหม่ใน

บรรดาภพทั้งหลาย ภพไหนๆ อีกต่อไป คือถึงความเป็นผู้หาบัญญัติไม่ได้เลย.
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจบเทศนาลง ด้วยอนุปาทาปรินิพพาน ด้วยประการ
ดังพรรณนามานี้.

จบอรรถกถาอรรถาสูตรที่ ๔

๕. ทุจจริตสูตร

ว่าด้วยทุจจริต ๓ อย่าง

[๒๔๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้
สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุจจริต ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไหน?
คือ กายทุจจริต ๑ วจิตุจจริต ๑ มโนทุจจริต ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุจจริต
๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสกถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญาทราม กระทำกาย-
ทุจจริต วจิตุจจริต มโนทุจจริต และกระทำ
อกุศลกรรมอย่างอื่นอันประกอบด้วยโทษ
ไม่กระทำกุศลกรรม กระทำอกุศลกรรม
เป็นอันมาก เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงนรก.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบทุจจริตสูตรที่ ๕

อรรถกถาทุจริตสูตร

ในตุจริตสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

การประพุดิษฐ์ หรือการประพุดิษฐ์สิ่งเลวร้าย ชื่อว่าตุจริต. การประพุดิษฐ์ด้วยกายหรือการประพุดิษฐ์ที่เป็นไปแล้วทางกาย ชื่อว่ากายตุจริต. แม้ในบททั้งหลายที่เหลือ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ตุจริตเหล่านี้ ควรจะกล่าวตามบัญญัติบ้าง กล่าวตามกรรมบถบ้าง. บรรดาทั้งสองอย่างนั้น จะกล่าวตามบัญญัติก่อน การละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ทางกายทวาร เป็นกายตุจริต การละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว ทางวจีทวาร เป็นวจีตุจริต การละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ทั้ง ๒ ทาง เป็นมโนตุจริต นี้แล คือการกล่าวตามบัญญัติ. ส่วนเจตนา ๓ มีปาณาติบาต เป็นต้น ที่เกิดขึ้นทั้งทางกายทวาร ทั้งทางวจีทวาร ชื่อว่าเป็นกายตุจริต. เจตนาทั้ง ๔ มีมุสาวาท เป็นต้น ก็เช่นนั้น (ที่เกิดในทางกายทวารและวจีทวาร) ชื่อว่าเป็นวจีตุจริต ธรรมที่ประกอบด้วยเจตนา ๓ อย่าง คือ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ ชื่อว่าเป็นมโนตุจริต นี้แลคือการกล่าวตามกรรมบถ.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายต่อไปนี้ บาปกรรม ที่ถึงกรรมบถ นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยความเป็นกายตุจริตเป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อจะทรงสงเคราะห์เอาบาปกรรมอย่างอื่นนั้นเข้าด้วย พระองค์จึงตรัสว่า อญฺญณฺณํ โทสสณฺหิตํ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โทสสณฺหิตํ ได้แก่ ประกอบด้วยกิเลส มีราคะเป็นต้น. คำที่เหลือ เข้าใจได้ง่ายทั้งนั้น.

จบอรรถกถาทุจริตสูตรที่ ๕

๖. สุจริตสูตร

ว่าด้วยสุจริต ๓ อย่าง

[๒๔๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุจริต ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไหน ? คือ กายสุจริต ๑ วจีสุจริต ๑ มโนสุจริต ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุจริต ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีปัญญา ละกายทุจริต วจิจุ-
ทุจริต มโนทุจริต และไม่กระทำอกุศล-
กรรมอย่างอื่น อันประกอบด้วยโทษ กระ-
ทำกุศลเป็นอันมาก เมื่อตายไป ย่อมเข้า
ถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบสุจริตสูตรที่ ๖

อรรถกถาสุจริตสูตร

ในสุจริตสูตรที่ ๖ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้:-

ความประพฤดี หรือความประพฤติงาม ชื่อว่าสุจริต. ความประพฤดีที่ด้วยกาย หรือความประพฤดีที่เป็นไปแล้วทางกาย ชื่อว่า กายสุจริต. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็แม้ในพระสูตรนี้ มีกล่าวถึง ๒ อย่างเหมือนกัน คือด้วยสามารถแห่งบัญญัติ และด้วยสามารถแห่งกรรมบถ. การไม่ละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว ทางกายทวาร ชื่อว่า เป็นกายสุจริต การไม่ละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว ทางวจีทวาร ชื่อว่าเป็น วจีสุจริต การละละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้วทั้ง ๒ ทวาร ชื่อว่า เป็นมโนสุจริต เพราะฉะนั้น บรรดา กถาสองอย่างนั้น นี้ เป็นบัญญัติกถา ส่วน เจตนาบ้าง วิรติบ้าง ๓ อย่างที่เกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่ากายสุจริต. เจตนาบ้าง วิรติบ้าง ๔ อย่างที่เกิดขึ้นแต่ผู้งดเว้นไปจากมุสาวาทเป็นต้น ชื่อว่าเป็น วจีสุจริต. ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ๓ อย่าง คือ อนภิขณา อภัยบาท สัมมาทิฎฐิเป็นมโนสุจริต. นี้แลคือการกล่าวตามกรรมบถ. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว.

จบอรรถกถาสุจริตสูตรที่ ๖

๗. สัจจสูตร

ว่าด้วยความสะอาด ๓ อย่าง

[๒๔๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเป็นผู้สะอาด ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็นไฉน ? คือ ความเป็นผู้สะอาดทางกาย ๑ ความเป็นผู้สะอาดทางวาจา ๑ ความเป็นผู้สะอาดทางใจ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเป็นผู้สะอาด ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า
เป็นต้น ได้กล่าวบุคคลผู้สะอาดทางกาย
ผู้สะอาดทางวาจา ผู้สะอาดทางใจ ผู้หา
อาสวะมิได้ ว่าเป็นผู้สะอาด ผู้ถึงพร้อม
ด้วยความเป็นผู้สะอาด ผู้ละกิเลสทั้งปวง
เสียได้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบสัจจสูตรที่ ๗

อรรถกถาสุจิสูตร

ในสุจิสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า โสเจยานิ ได้แก่ความสะอาด. บทว่า กายโยเจยฺย ได้แก่
แก่ กายสุจริต. แม้วจิโสเจยยะ และ มโนโสเจยยะ ก็ได้แก่วจิสุจริตและ
มโนสุจริตนั่นเอง. สมจริงดังคำที่ตรัสไว้มีอาทิว่า บรรดาโสเจยยะ ๓ อย่าง
นั้น กายโสเจยยะ คืออะไร ? คือเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาต.
พึงทราบวินิจฉัยในพระคาถาดังต่อไปนี้ ชื่อว่าความสะอาดทางกาย
เพราะละกายทุจริตทุกอย่างได้แล้ว ด้วยสามารถแห่งการตัดขาด เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า กายสุจิ. บทว่า โสเจยฺยสมฺปนฺนํ ความว่า เข้าถึงแล้วด้วย
โสเจยฺยสมบัติที่บริสุทธิตีแล้ว เพราะระงับกิเลสได้แล้ว. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าว
แล้วทั้งนั้น.

จบอรรถกถาสุจิสูตรที่ ๗

๘. มุนีสสูตร

ว่าด้วยผู้รู้ ๓ อย่าง

[๒๔๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ-
สูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพ-
เจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้ ๓ อย่างนี้ ๓ อย่าง
เป็นไหน ? คือ ความเป็นผู้รู้ทางกาย ๑ ความเป็นผู้รู้ทางวาจา ๑ ความเป็น
ผู้รู้ทางใจ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้ ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า

เป็นต้น ได้กล่าวบุคคลผู้รู้ทางกาย ผู้รู้

ทางวาจา ผู้รู้ทางใจ ผู้หาอาสวะมิได้ว่า

เป็นมุนี ผู้ถึงพร้อมด้วยความเป็นมุนี มี

บาปอันล้างแล้ว.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบมุนีสสูตรที่ ๘

อรรถกถามุนีสสูตร

ในมุนีสสูตรที่ ๘ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ในบทว่า โมนะยยานิ นี้ บุคคลชื่อว่า มุนี เพราะรู้ทั้งโลกนี้และโลกหน้า และทั้งประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น ได้แก่ พระเสกขะบุคคล ๗ จำพวก พร้อมด้วยกัลยาณปุถุชน และพระอรหันต์. แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาพระอรหันต์เท่านั้น. ความเป็นแห่งมุนี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โมนะยยะ ได้แก่ กายสมาจาร วชิรสมาจาร และมนโสมมาจารของพระอรหันต์. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคือ โมนะยปฏิบัติภา ที่ทำให้เป็นมุนี ชื่อว่า โมนะยยะ.

โมนะยยะเหล่านั้น มีความพิสดารดังต่อไปนี้ บรรดาโมนะยยะทั้ง ๓ นั้น กายโมนะยยะเป็นอย่างไร ? คือการละกายทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า กายโมนะยยะ

กายสุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า กายโมเนยยะ ญาณในธรรมที่มีกายเป็นอารมณ์
ชื่อว่า กายโมเนยยะ การกำหนดรู้กาย ชื่อว่า กายโมเนยยะ มรรคที่สหระค
ด้วยการกำหนดรู้กาย ชื่อว่า กายโมเนยยะ การละฉันทราคะในกาย ชื่อว่า
กายโมเนยยะ การเข้าจตุตถฌาน มีการดับกายสังขาร ชื่อว่า กายโมเนยยะ.
บรรดาโมเนยยะทั้ง ๓ นั้น วิจิโมเนยยะ เป็นอย่างไร คือการละวิจิตุจริต
๔ อย่าง ชื่อว่า วิจิโมเนยยะ วิจิตุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่า วิจิโมเนยยะ
ญาณในธรรมมีวาจาเป็นอารมณ์ ชื่อว่า วิจิโมเนยยะ การกำหนดรู้วาจา ชื่อว่า
วิจิโมเนยยะ มรรคที่สหระคด้วยการกำหนดรู้วาจา ชื่อว่า วิจิโมเนยยะ
การละฉันทราคะในวาจา ชื่อว่า วิจิโมเนยยะ การเข้าทุติยฌาน มีการดับ
วิจิตสังขาร ชื่อว่า วิจิโมเนยยะ. บรรดาโมเนยยะทั้ง ๓ อย่างนั้น มโนโมเนยยะ
เป็นอย่างไร ? คือการละมโนทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า มโนโมเนยยะ มโนสุจริต
๓ อย่าง ชื่อว่า มโนโมเนยยะ ญาณในธรรมมีใจเป็นอารมณ์ ชื่อว่า
มโนโมเนยยะ การกำหนดรู้ใจ ชื่อว่า มโนโมเนยยะ มรรคที่สหระค
ด้วยการกำหนดรู้ใจ ชื่อว่า มโนโมเนยยะ การละฉันทราคะในใจ ชื่อว่า
มโนโมเนยยะ การเข้าสัญญาเวทิตนโรธ มีการดับจิตสังขาร ชื่อว่า
มโนโมเนยยะ แล.

บทว่า นิหฺนฺหาตปาปํ ความว่า ผู้มีมลทินคือบาปอันล้างดีแล้วด้วย
น้ำอันเลิศ คืออชฺฐางคิกมรรค.

จบอรรถกถามุนีสูตรที่* ๘

* ม. โมเนยยสูตร

๕. ปฐมราคสูตร

ว่าด้วยผู้ถูกรุมรุกไว้

[๒๔๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งยัง ละไม่ได้แล้ว บุคคลผู้นี้เรากล่าวว่า เป็นผู้อันมารรุกไว้แล้ว สวมบ่วงแล้ว และถูกรุมรุกผู้มีบาปพึงกระทำได้ตามความพอใจ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งละได้แล้ว บุคคลผู้นี้เรากล่าวว่า มารรุกไม่ได้ สวมบ่วงไม่ได้ และมารผู้มีบาปกระทำตามความพอใจไม่ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้า

เป็นต้น ได้กล่าวบุคคลผู้สำรอกรากะ

โทสะ โมหะ และอวิชชาได้แล้ว ผู้มีตน

อันอบรมแล้วผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นผู้ประเสริฐ

ผู้ไปแล้วอย่างนั้น ผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้ล่วงเวร

และภัย ผู้ละกิเลสทั้งปวงเสียได้.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปฐมราคสูตรที่ ๕

อรรถกถาปฐมราคสูตร

ในปฐมราคสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ยสฺส กสฺสจฺจ** เป็นคำกล่าวถึงบุคคลที่ไม่ได้กำหนดแน่นอน.
เพราะฉะนั้น อันบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง จะเป็นภุชชัตถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม. บทว่า
ราโค อปฺปหีน ความว่า กิเลส ชื่อว่า รากะ เพราะอรรถว่า กำหนด
อันผู้ใดผู้หนึ่งยังละไม่ได้แล้ว ด้วยสามารถแห่งการตัดขาด (สมุจเฉทปหาน)
คือ ไม่ให้ถึงการไม่ให้เกิดขึ้นเป็นธรรมดาด้วยมรรค. แม้ในโทสะและโมหะ
ทั้งหลายก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บรรดาภิเลสเหล่านั้น **รากะ โทสะ โมหะ**
ที่จะให้ไปอบาย จะละได้ด้วยปฐมมรรค กามรากะอย่างหยาบ และโทสะ-
อย่างหยาบ จะละได้ด้วยทุติยมรรค กามรากะและโทสะเหล่านั้นแหละ จะละ
ไม่มีเหลือเลย ได้ด้วยตติยมรรค. **ภวารากะ** และโมหะที่เหลือ จะได้ด้วย
มรรคที่ ๔. เมื่อละกิเลสเหล่านี้ได้อย่างนี้ กิเลสแม้ทั้งหมด ก็ย่อมละได้
เหมือนกัน เพราะตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับกิเลสเหล่านั้น. รากะเป็นต้นเหล่านี้
ตามที่พรรณนามานี้ ผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นภิกษุ ภิกษุณีก็ตาม อุบาสกก็ตาม
อุบาสิกาก็ตาม ยังละไม่ได้แล้วด้วยมรรค.

บทว่า **พฺนุโธ มารสฺส** ความว่า บุคคลนี้ เราตถาคตเรียกว่า
ถูกมารคือกิเลสผูกไว้แล้ว และเขาถูกกิเลสมารผูกไว้แล้วด้วยบ่วงอันเลิศใด
ก็เป็นอันถูกแม้ภิสังขารมารเป็นต้นผูกไว้แล้ว ด้วยบ่วงอันเลิศนั้นเหมือนกัน.
บทว่า **ปฏิมุกฺกสฺส มารปาโธ** ความว่า กิเลสกล่าวคือบ่วงแห่งมาร
เป็นอันเขาก็บุคคลนี้ ผู้ยังละกิเลสไม่ได้สวมไว้แล้ว เพราะยังละกิเลสไม่ได้
นั้นนั่นเอง อธิบายว่า คล้องไว้แล้ว คือสอดเข้าไปแล้ว ในจิตสันดานของตน

ได้แก่ถูกมารนั้นบังคับให้ผูกเอง. อีกอย่างหนึ่ง บ่วงมาร พึงเป็นของที่เขา
สวมแล้ว. พึงทราบอธิบาย ในธรรมฝ่ายขาวต่อไปนี้ บทว่า โอมุกุสสุ
ความว่า บ่วงมารนั้น พึงเป็นของอันเขาเปลื้อง คือแก้แล้ว ได้แก้ตั้งอยู่ไม่ได้.
คำที่เหลือพึงทราบตามบรรยายที่ตรงข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว.

ในพระสูตรนี้ คากามีมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งธรรมที่เป็นฝ่ายขาว
เท่านั้น ในพระคานานั้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้ พระอริยะทั้งหลายมี
พระพุทธานุเจ้าเป็นต้น กล่าวถึงพระอริยบุคคล

ผู้สำรอกราคะ โทสะ และอวิชชาออกแล้ว คือให้ดับไปแล้ว ด้วย
มรรคอันเลิศ (อรหัตผล) ผู้มีกายอันอบรมแล้ว ว่าเป็นผู้ประเสริฐ คือเป็น
พระพรหม หรือเป็นผู้ประเสริฐสุด คือบรรลुพระอรหัตแล้ว องค์ใดองค์หนึ่ง
คือองค์หนึ่ง ภายในจำนวนพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ชื่อว่าอบรมตนแล้ว เพราะ
ที่ศีล สมาธิ และปัญญา พระจิตตาสพอื่น ๆ เป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ
คือปรุพูนิสัยมาแล้ว และท่านเหล่านั้น ถึงแล้วคือบรรลุแล้ว ซึ่งพระนิพพาน
ด้วยมัชฌิมาปฏิปทาที่สงเคราะห์ด้วยศีลขันธ สมาธิขันธ และปัญญาขันธ เว้น
จากส่วนสุดทั้งสอง อีกอย่างหนึ่ง ท่านเหล่านั้น แทงตลอดลักษณะที่แท้จริง
แห่งขันธเป็นต้น ตามความเป็นจริง ท่านเหล่านั้นรู้ยิ่งแล้วซึ่งทุกข์เป็นต้น
อันเป็นธรรมชาติที่แท้จริง โดยไม่ผิดพลาด และท่านเหล่านั้น เห็นอารมณ์
ทั้งหลายมีเป็นต้น ด้วยสามารถเพียงเห็นเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคล
๘ จำพวกเหล่านี้ มีวาจาเป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งอริยโวรหารอย่างเดียว
โดยเว้นโวรหารที่ไม่ใช่ของพระอริยะ มีกายเป็นไปแล้วเหมาะสมแก่วาจา และ
มีวาจาเป็นไปแล้ว เหมาะสมแก่กาย ฉันทิ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธานุเจ้า
เป็นต้น กล่าวคือเรียก ได้แก่สรรเสริญบุคคลนั้น ผู้ไปแล้วอย่างนั้น ท่านว่า
ผู้นี้เป็นพระอริยบุคคล ผู้ชื่อว่า รู้แล้ว เพราะรู้อริยสัจ ๔ ผู้กล่าวล่วงบุคคลเวร

(เวรเกิดจากบุคคล) กิเลสเวร (เวรเกิดจากกิเลส) และภัยมีการติเตียนตน เป็นต้น ชื่อว่าเป็นผู้ล่วงพ้นเวรภัย ผู้ชื่อว่าละกิเลสทุกอย่างได้ เพราะละกิเลส และอภิสังขารเป็นต้นทั้งหมดได้ ฉะนั้น

จบอรรถกถาปฐมรากลสูตรที่ ๕

๑๐. ทุตยรากลสูตร

ว่าด้วยผู้ข้ามถึงฝั่งยืนอยู่บนบก

[๒๔๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ ผู้ใดผู้หนึ่งเป็น ภิกษุก็ตาม ภิกษุณีก็ตาม ยังละไม่ได้แล้ว ผู้นี้เรากล่าวว่า ข้ามสมุทรที่มีคลื่น มีระลอก มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำไม่ได้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย รากะ โทสะ โมหะ ผู้ใดผู้หนึ่งเป็นภิกษุก็ตาม ภิกษุณีก็ตาม ละได้แล้ว ผู้นี้เรากล่าวว่า ข้ามพ้นสมุทรที่มีคลื่น มีระลอก มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำได้แล้ว ข้ามถึงฝั่งยืนอยู่บนบก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เรากล่าวว่า ผู้ใดตำรอรากะ โทสะ

โมหะ และอวิชาได้แล้ว ผู้นั้นข้ามพ้น

สมุทรที่มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำ มีคลื่น

นำฟิงกล้วย ขำมได้โดยยาก ได้แล้ว ผู้นั้น
ล่วงธรรมเป็นเครื่องข้อง ละมัจจุราช หา
อุปธิมิได้ ละทุกข์เพื่อความไม่เกิดอีก ถึง
ความขาดสูญแล้ว ย่อมไม่ถึงการนับได้
เธอยังมัจจุราชให้หลงได้แล้ว.

เนื้อความเมื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบพุทธยราคะสูตรที่ ๑๐

จบวรรคที่ ๒

อรรถกถาพุทธยราคะสูตร

ในพุทธยราคะสูตรที่ ๑๐ ฟิงทราบวินิจัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า น อตริ แปลว่า ขำมไม่ได้แล้ว. บทว่า สมุทฺทํ ได้แก่
ทะเลคือสงสาร หรือทะเลคืออายตนะ มีจักขุอายตนะเป็นต้น สงสารและ
อายตนะแม้ทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า สมุทฺท เพราะเป็นเหมือนทะเล โดยความ
หมายว่า เต็มได้ยาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสมุทฺท เพราะอรรถว่า เป็นเหมือน
สมุทฺท อธิบายว่า ชื่อว่าเป็นเหมือนสมุทฺท เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของกิเลส คือ
เพราะสันดานของสัตว์เป็นเรือนของกิเลส. บทว่า สวิจฺจึ ความว่า มีระลอก
โดยระลอกคือความโกรธ และความแค้น. สมดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุ
คำว่าภัยคือระลอกนี้แล เป็นชื่อของความโกรธและความแค้น. บทว่า สวภูมฺหิ
ความว่า พร้อมด้วยวังวน โดยวังวนคือกามคุณ ๕. สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า

ลูก่อนภิกษุ คำว่า **อาวัฏฐะ** นี้ เป็นชื่อของกามคุณที่ ๕. บทว่า **สทหฺ สรทขลฺ** ความว่า ชื่อว่าประกอบด้วยบุคคลที่เป็นวิสภาคกัน (ศัตรู) เช่นกับด้วยมังกรคูปลา ร้าย และผีเสื้อสมุทร เพราะให้เกิดอนัตตะแก่ผู้ไปสู่แหล่งหากินของตน. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ลูก่อนภิกษุ คำว่า **สทหฺ สรทขลฺ** นี้แล เป็นชื่อของมาตุคาม. บทว่า **อตริ** ความว่า ข้ามพื้นทะเลตามที่กล่าวแล้ว ด้วยเรือคือมรรคปัญญา. บทว่า **ติณฺโณ** แปลว่า ข้ามพ้นไปแล้ว. บทว่า **ปารคโต** ได้แก่ ผู้เข้าถึงฝั่ง คือฝั่งข้างโน้นของทะเลนั้น ได้แก่ นิโรธ. บทว่า **ถล ติณฺจติ** ความว่า ต่อจากนั้นไป เราตถาคตเรียกเขาว่าเป็นพราหมณ์ ผู้ลอยบาปแล้ว ยืนอยู่บนบก คือ ฝั่งโน้น ได้แก่ พระนิพพาน เพราะข้ามห้วงน้ำใหญ่มีกามเป็นต้น.

แม้ในพระสูตรนี้ กาลาก็มีมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งธรรมที่เป็นฝ่ายขาวเหมือนกัน. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อุมฺมิภยํ** ได้แก่ คลื่นและภัยตามที่กล่าวแล้ว คลื่นนั้นชื่อว่า เป็นภัย เพราะเป็นแดนน่าสะพึงกลัว. บทว่า **ทุตฺตรํ** ได้แก่ ข้ามได้ยากเหลือเกิน. บทว่า **อจฺจตริ** แปลว่า ได้ข้ามพ้นแล้ว. บทว่า **สงฺกาคิโค** ความว่า ชื่อว่าผ่านเครื่องข้องไปแล้ว เพราะเป็นผู้ก้าวเลยคือละเครื่องข้อง ๕ อย่าง มีราคะเป็นต้นได้แล้ว. บทว่า **อฏฺฐจฺจโค โส** **น ปมาณเมติ** ความว่า ผู้นั้นเป็นอย่างนั้น คือเป็นพระอรหันต์ ชื่อว่า ผู้ถึงความขาดสูญแล้ว เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้น ที่เป็นธรรมทำประมาณถึงความดับสูญไปโดยส่วนเดียวโดยแท้. และต่อแต่นั้นไป เป็นผู้ไม่อาจที่ใคร ๆ จะนับได้ว่า บุคคลนั้นเป็นเช่นนี้ โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา เพราะความบริบูรณ์ แห่งธรรมชั้นมีศีลเป็นต้น ชื่อว่าไม่ถึงการนับได้. อีกอย่างหนึ่ง ท่านผู้นั้นถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ กล่าวคือ อนุปาทิเสสนิพพาน ชื่อว่า ย่อม

ไม่ถึง คือไม่เข้าถึงการนับได้ เพราะเป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่สามารถจะนับได้ว่า พระอรหันต์นั้น เป็นผู้ดำรงอยู่แล้ว โดยคติชื่อนี้ และเป็นผู้เช่นนี้ โดยชื่อ และโคตร. ต่อแต่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจบพระธรรมเทศนาลง ด้วยอนุปาติเสสนิพพานชาตุนั้นแหละว่า เราตถาคตกล่าวไว้ว่า เธอยังมัจจุราขให้หลงได้แล้ว คือเป็นผู้ที่พญามัจจุราขไม่สามารถจะติดตามได้.

ในวรรคนี้ ฟังทราบไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวิญญูะไว้ในสูตรที่ ๑ ที่ ๕ และที่ ๖ ตรัสวิญญูะไว้ในสูตรที่ ๒ ที่ ๗ และที่ ๘ ตรัสทั้งวิญญูะและวิวิญญูะ ไว้ในพระสูตรที่เหลือ ด้วยประการดังพรรณนามานี้.

จบอรรถกถาทุติยราคสูตรที่ ๑๐

จบวรรคพรรณนาที่ ๒

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. ปุญญกิริยาวัตตสูตร ๒. จักขุสูตร ๓. อินทริยสูตร ๔. อัทธา-
สูตร ๕. ทุจริตสูตร ๖. สุจริตสูตร ๗. สุจิตสูตร ๘. มุนีสสูตร ๙. ปฐม-
ราคสูตร ๑๐. ทุติยราคสูตร และอรรถกถา.

อิติวุตตกะ ตักนิบาต วรรคที่ ๓

๑. มิจฉาทิฏฐิสุตระ

ว่าด้วยผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิเข้าถึงนรก

[๒๔๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ตีเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดมั่นการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เมื่อตายไป เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวค้ำนั้นแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายทุจริต...เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะได้ฟังต่อสมณะหรือพราหมณ์อื่นก็ห้ามมิได้ ก็แต่ว่า เราตถาคตรู้มาเอง เห็นมาเอง ทราบมาเอง จึงกล่าวค้ำนั้นแล้ว เราตถาคตเห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ตีเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดมั่นการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ เมื่อตายไป เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลในโลกนี้ ตั้งใจไว้ผิด กล่าว

วาจาผิด กระทำกรณงานผิดด้วยกาย ผู้มี

การสัดน้อย ทำกรรมอันไม่เป็นบุญไว้

ในชีวิตอันมีประมาณน้อย ในมนุษยโลกนี้

เขาผู้มีปัญญาทราวม เมื่อตายไป ย่อมเข้า

ถึงนรก.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบมัจฉาทิฏฐิสสูตรที่ ๑

วรรคพรรณนาที่ ๓

อรรถกถามัจฉาทิฏฐิสสูตร

ในมัจฉาทิฏฐิสสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ทิฏฐา** มยา ความว่า สัตว์ทั้งหลายอันเราตถาคตเห็นแล้ว
คือ อันเราตถาคตเห็นแล้ว ได้แก่รู้ประจักษ์แล้ว ด้วยสมันตจักขุ และทิพย-
จักขุ. ด้วยคำว่า **ทิฏฐา** มยา นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงคัดค้านการ
ได้ฟังตาม ๆ กันมาเป็นต้น และความข้อนั้นจักมีมาในพระบาลี ในบัดนี้แหละ.
บทว่า **กายทฺวจฺริเตน** สมฺมุ นาคตา ความว่า เป็นผู้พรั่งพร้อมด้วย
กายทฺวจริต. บทว่า **อริยานํ** อูปวาทกา ความว่า เป็นผู้ว่าร้ายคือดำ ได้แก่
คติเตยนพระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น โดยที่สุดแม้พระโสดาบัน
ผู้เป็นภุคฺคหัตถ์ โดยการกล่าวดูที่ไม่เป็นจริง อันเป็นเหตุกำจัดคุณความดี
(ของท่าน). บทว่า **มิจฺฉาทิฏฺฐิกา** ได้แก่ ผู้มีความเห็นผิด. บทว่า **มิจฺฉา-**
ทิฏฺฐิกมฺมุสมาทานา ความว่า ผู้ได้สมาทานกรรมนานาชนิด เหตุที่มีความ

เห็นผิคนั้นแหละ จะสมาทานกรรมเมื่อย่างอื่นอีก มีกายกรรมเป็นต้น ที่มี
มิจฉาทิฏฐิเป็นมูลฐาน.

ก็เมื่ออริยุปวาทกรรม และมิจฉาทิฏฐิ พระองค์ทรงถือเอาแล้ว ด้วย
ศัพทวิจิตรุจริต และมโนทุจริตนั้นแหละ ในที่นี้แล้ว การตรัสซ้ำอีก ก็เพื่อจะ
ทรงแสดงว่า อริยุปวาทกรรม และมิจฉาทิฏฐิมีโทษมาก ด้วยว่า บรรดา ๒
อย่างนั้น อริยุปวาทมีโทษมาก เท่ากับอนันตริยกรรม. สมดังที่ตรัสไว้ว่า
คุณอนสารินุตร เปรียบเหมือนภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ
ถึงพร้อมด้วยปัญญา ฟังกระหึ่มพระอรหัตผลในปัจจุบันทีเดียว ฉันทใด คุณอน
สารินุตร ซ้ออุปไมยนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เราตถาคตกล่าวไว้ว่า ผู้นั้นไม่ละวาจา
นั้นเสีย ไม่ละความคิดนั้นเสีย ไม่ละคตินิฏฐินั้นเสีย ก็เที่ยงแท้ที่จะตกนรก
ดังนี้.

กรรมอื่นที่ชื่อว่า จะมีโทษมากกว่ามิจฉาทิฏฐิ ไม่มี. สมดังที่ตรัสไว้ว่า
คุณอนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตไม่พิจารณาเห็นกรรมอย่างอื่น ที่เป็นกรรม
อย่างเอก ที่มีโทษมากเหมือนมิจฉาทิฏฐินี้เลย คุณอนภิกษุทั้งหลาย โทษ
ทั้งหลายมีมิจฉาทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงปรารภคำมีอาทิว่า ต โข ปน ไว้เพื่อ
ทรงแสดงยืนยันเนื้อความตามที่ตรัสไว้ ว่าเป็นกรรมที่ประจักษ์แก่พระองค์เอง
คำนั้นเข้าใจได้ง่ายอยู่แล้ว .

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า มิจฉา มน
ปณิธาย ความว่า ตั้งจิตไว้โดยไม่แยบคาย ด้วยสามารถแห่งกรรมทั้งหลาย
มีอภิชฌาเป็นต้น. บทว่า มิจฉาวาจ อภาสึ ความว่า กล่าววาจาผิด
ด้วยสามารถแห่งมุสาวาทเป็นต้น. บทว่า มิจฉา กมฺมานิ กตฺวาน ความว่า
ทำกายกรรม ด้วยสามารถแห่งปาณาติบาตเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า

มิจฉา มนํ ปถิธาย ความว่า ตั้งจิตไว้พลาด ด้วยสามารถแห่งมิจฉาทิฎฐิ.
แม้ในบททั้งสองที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดงถึงเหตุ ในการประพตติทุจรีตอย่างนั้น ของเขา.

บทว่า อปฺปสฺสุโต มีอธิบายว่า เว้นจากสฺสุตะที่จะนำประโยชน์เกื้อกูล
มาให้ตนและผู้อื่น. บทว่า อปฺปญฺญกโร ความว่า ต่อนั้นไปนั่นเอง จะทำ
ความผิด คือจะมีความชั่วเป็นธรรมดา เพราะความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรม.
บทว่า อิมสฺสุมี อธิ ชีวีเต ความว่า ในชีวิตอันนิดหน่อย ในโลกนี้คือ
มนุษย์โลก. สมดังที่ตรัสไว้ว่า ผู้ที่มีชีวิตอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียงร้อยปี หรือ
เกินไปเล็กน้อย. และตรัสว่า มนุสฺสํทํหลายมีอายุน้อย เพราะฉะนั้น ผู้ที่
เป็นพหูสูต มีปัญญา เร่งรีบทำบุญ แล้วจะได้ไปสวรรค์ หรือดำรงอยู่ใน
พระนิพพาน. ส่วนผู้ใดศึกษาน้อย ไม่บำเพ็ญบุญ ผู้นั้นจะเป็นคนมีปัญญาทรม
เข้าถึงนรก เพราะกายแตกสลายไป.

จบอรรถกถามิจฉาทิฎฐิสฺสูตรที่ ๑

๒. สัมมาทิฎฐิสฺสูตร

ว่าด้วยผู้เป็นสัมมาทิฎฐิเข้าถึงสวรรค์

[๒๔๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตร
นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้วว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตเห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วย
กายสุจริต วจิสฺสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ
ถือนั่นการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฎฐิ เมื่อตายไป เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

ก็เราตถาคตกล่าวค่านั้นแล้วว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายสุจริต... เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะได้ฟังต่อสมณะหรือพราหมณ์อื่นก็หามิได้ ก็แต่ที่เราผู้มาเอง เห็นมาเอง ทราบมาเอง จึงกล่าวว่า เราตถาคต ได้เห็นสัตว์ผู้ประกอบด้วยกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอรียเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ถือมั่นการกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เมื่อตายไป เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลในโลกนี้ ตั้งใจไว้ชอบ กล่าว

วาจาชอบ กระทำกรณงานชอบด้วยกาย

ผู้มีการสดับมา ผู้กระทำกรรมเป็นบุญไว้

ในชีวิตอันมีประมาณน้อย ในมนุษยโลกนี้

บุคคลนั้น เป็นผู้มียัญญา เมื่อตายไป ย่อม

เข้าถึงสวรรค์.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบสัมมาทิฏฐิสูตที่ ๒

ในสูตรที่ ๒ ฟังทราบความตามบรรยายที่ตรงกันข้าม จากที่กล่าวไว้แล้วในสูตรที่ ๑

๓. นิสสรณสูตร

ว่าด้วยธาตุที่สลัดออก ๓ อย่าง

[๒๕๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธาตุเป็นที่สลัดออก ๓ อย่างนี้ ๓ อย่าง เป็นไฉน ? คือ เนกขัมมะ (รูปฌาน) เป็นที่สลัดออกซึ่งกามทั้งหลาย ๑ อรูปฌานเป็นที่สลัดออกซึ่งรูปทั้งหลาย ๑ นิโรธเป็นที่สลัดออกซึ่งธรรมชาติ ที่เกิดแล้ว อันปัจฉิมปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธาตุ เป็นที่สลัดออก ๓ อย่างนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้มีคามพิเยร ฐัธรรมเป็นที่
สลัดออกซึ่งกาม และอุบายเป็นเครื่อง
ก้าวล่วงรูปทั้งหลาย ถูกต้องธรรมเป็นที่
ระงับสังขารทั้งปวงในกาลทุกเมื่อ ภิกษุ
นั้นแลเป็นผู้เห็นโดยชอบ ย่อมโน้มไปใน
ธาตุนั้น ภิกษุนั้นแลอยู่จบอภิญญา สงบ-
ระงับ ก้าวล่วงโยคะได้แล้ว ชื่อว่าเป็นมุนี.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบนิสสรณสูตรที่ ๓

อรรถกถานิสสรณสูตร

ในนิสสรณสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **นิสสรณียา** ความว่า ปฏิสังขยด้วยธาตุที่สลัดออกไป. บทว่า **ธาตุโย** ได้แก่ สภาพที่ว่างจากสัตว์. บทว่า **กามาน** ได้แก่ กิเลสกาม และวัตถุกาม. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **กามาน** ได้แก่ กิเลสกาม เพราะว่าธาตุทั้งหลายเป็นที่ออกไปจากกิเลสกาม ถึงวัตถุกามก็ออกไปเหมือนกัน ไม่ใช่ออกไปโดยประการอื่น. สมดังที่ตรัสไว้ว่า

อารมณ์ที่วิจิตรทั้งหลายในโลกไม่ใช่

กาม แต่ความกำหนดที่เกิดจากความดำริ
ของคน (ต่างหาก) เป็นกาม อารมณ์ที่
วิจิตรทั้งหลาย ก็สถิตอยู่ในโลกอย่างนั้น
นั้นแหละ แต่ริรชนจะนำความพอใจใน
กามนั้นออกไป.

การปราศไป ชื่อว่า **นิสสรณะ**. บทว่า **เนกขัมม** ได้แก่ ปรมณาน. โดยพิเศษแล้ว เนกขัมมนั้น พึงเห็นว่า มีอสุภะเป็นอารมณ์ แต่ผู้ใดทำมานั้นให้เป็นเบื้องบาท พิจารณาสังขารทั้งหลาย บรรลุมรรคที่ ๓ แล้ว จึงทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยอนาคามีผล จิตของผู้นั้น จะสลัดออกจากกามทั้งหลายโดยส่วนเดียวเท่านั้น ฉะนั้น เนกขัมมนี พึงทราบว่าเป็นการสลัดออกซึ่งกามทั้งหลาย อย่างอุกฤษฏ์. บทว่า **รูปาน** ได้แก่ รูปธรรมทั้งหลาย โดยพิเศษแล้วก็คือ รูปาวจรธรรมทั้งหมด แยกประเภทเป็นกุศลวิบากและกิริยาพร้อมด้วยอารมณ์ทั้งหลาย. บทว่า **อรุป** ได้แก่ รปาวจรมาน แต่อาจารย์

บางพวกกล่าวเนื้อความของบทว่า **กามาน** ไว้ว่า ได้แก่กามาวจรธรรม
ทั้งหมด และกล่าวเนื้อความของบทว่า **เนกขัมมะ** ว่าได้แก่รูปาวจรธรรมทั้ง ๕.
คำนั้นไม่มีในอรรถกถาทั้งหลาย และไม่ถูกด้วย. บทว่า **ภุต** แปลว่าเกิดแล้ว.
บทว่า **สงขต** ความว่า ที่ปัจจัยทั้งหลายจัดแจง คือ ประชุมแต่ง ทำแล้ว.
บทว่า **ปฏิจตุสมุปปน** ความว่า เกิดขึ้นจากเหตุ. ด้วยบทแม่ทั้ง ๓ ย่อม
ครอบคลุมไปถึงธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ โดยไม่เหลือ. พระนิพพาน ชื่อว่า
นิโรธ. ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดรู้กามไว้ด้วยธาตุแรก การ
กำหนดรู้รูปด้วยธาตุที่ ๒ การกำหนดรู้ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหมดด้วยธาตุ
ที่ ๓ จึงเป็นอันตรัสการก้าวล่วงภพไว้ครบถ้วน.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ บทว่า **กามนิสฺสรณ**
ตฺตวา ความว่า รู้ว่า นี่เป็นการสลัดออกจากกาม และการสลัดออกจากกาม
มีโดยอาการอย่างนี้. ชื่อว่า **อติกุโ** เพราะเป็นเหตุก้าวล่วงคืออุบายแห่ง
การก้าวล่วง. รู้เหตุก้าวล่วงนั้น คืออรูปร. ธรรมชื่อว่า สัพพสังขารสมณะ
เพราะเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งหมด ได้แก่พระนิพพาน. เห็นอยู่ซึ่งพระ-
นิพพานนั้น. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังนั่นเอง.

จบอรรถกถานิสฺสรณสูตรที่ ๓

๔. รูปสูตร

ว่าด้วยอรุปละเอียดกว่ารูป

[๒๕๑] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อรุปละเอียดกว่ารูป นิโรชละเอียดกว่า อรูป.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์เหล่าใดเข้าถึงรูปภพ และสัตว์
เหล่าใดดำรงอยู่ในอรุปลภพ สัตว์เหล่านั้น
ไม่รู้ชัดซึ่งนิโรชเป็นผู้ยังต้องกลับมาสู่ภพ-
ใหม่ ส่วนชนเหล่าใด กำหนดรู้รูปภพแล้ว
ไม่ดำรงอยู่ในอรุปลภพชนเหล่านั้นย่อม
หนีไปไปในนิโรช เป็นผู้ละมัจจุเสียได้
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้หาอาสวะมิได้
ถูกต้องอมตธาตุ อันไม่มีอุปธิด้วยนามกาย
แล้ว กระทำให้แจ้งซึ่งการสลесคืนอุปธิ
ย่อมแสดงบทธอันไม่มีความโศก ปราศจาก
ธุลี.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบรูปสูตรที่ ๔

อรรถกถารูปสูตร

ในรูปสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **รูปเปหิ** ความว่า กว่ารูปาจรธรรมทั้งหลาย. บทว่า **สนุตตรา** ความว่า สงบดีกว่า ด้วยว่ารูปาจรธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าสงบแล้ว เพราะข่มกิเลสไว้ได้ เพราะละองค์ที่หยาบมีวิตกเป็นต้นได้ และเพราะมีภูมิมั่นคงแล้ว ส่วนอรูปธรรมทั้งหลาย มีพฤติกรรมสงบดีกว่ารูปธรรมเหล่านั้น เพราะมีองค์สงบ และเพราะมีอารมณ์สงบ เพราะฉะนั้น อรูปธรรมเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **สนุตตรา** (สงบกว่า). พระนิพพาน ชื่อว่า **นิโรธ** เพราะว่าผลสมาบัติที่สงบกว่ารูปฌานที่ ๔ ที่แม้ยังไม่มีความสุขุมเกิด โดยที่ยังมีสังขารเหลืออยู่ เพราะสงบความกระวนกระวายอันเกิดแต่กิเลส และเพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็จะป่วยกล่าวไปไยถึงธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง คือพระนิพพาน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อรูปเปหิ นิโรธ สนุตตรโร** (นิโรธสงบกว่ารูปทั้งหลาย).

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **รูปุปคา** แปลว่า ผู้เข้าถึงรูปภพ. จริงอยู่ รูปภพในคานานี้ พระองค์ตรัสเรียกว่า รูป เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ยังมรรคให้เจริญเพื่อเข้าถึงรูป. บทว่า **อรูปฎฐานิโย** ได้แก่อรูปาจรทั้งหลาย. ด้วยบทว่า **นิโรธ อปุปขานนุโต อากนุตาโร ปุนพุกว** สัตว์เหล่านั้นผู้ไม่รู้ชัดซึ่งนิโรธจะมาสูกภพใหม่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า นิโรธเป็นธรรมสงบกว่ารูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายนั่นเอง. บทว่า **อรูปสุ อสนุหิตา** มีอธิบายว่า ชนเหล่าใดไม่ดำรงอยู่ในอรูปภพทั้งหลาย ด้วยความกำหนดในรูป คือกำหนดรู้อยู่ แม้ซึ่งอรูปภพเหล่านั้น. บทว่า **เย** ในคำว่า **นิโรเธ เย วิมูจฺจนฺติ** เป็นเพียงนิบาต. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วในหนหลังทั้งนั้น.

จบอรรถกถารูปสูตรที่ ๔

๕. ปุตตสูตร

ว่าด้วยบုตร ๓ จำพวก

[๒๕๒] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก ๓ จำพวกเป็นไฉน คือ อติชาตบุตร ๑ อนุชาตบุตร ๑ อวชาตบุตร ๑.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก่อติชาตบุตร เป็นอย่างไร คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ ไม่ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ ไม่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุคเทจ การค้ำน้ำเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นผู้ทุศีล มีธรรมอันลามก ส่วนบุตรของมารดาและบิดาเหล่านั้น เป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุคเทจ การค้ำน้ำเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท มีศีล มีธรรมอันงาม คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อติชาตบุตรเป็นอย่างนี้แล.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก่ออนุชาตบุตรเป็นอย่างไร คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุคเทจ การค้ำน้ำเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท มีศีล มีธรรมอันงาม ส่วนบุตรของมารดาบิดาเหล่านั้น ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุคเทจ

การคืบหน้ามา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นผู้มีศีล มีธรรมอันงาม คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อวชาตบุตรเป็นอย่างนี้แล.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อวชาตบุตรเป็นอย่างไร คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็น สรรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุคเทจ การ คืบหน้ามา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เป็นผู้มีศีล มีธรรม อันงาม ส่วนบุตรของมารดาบิดาเหล่านั้น ไม่ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็น สรรณะ ไม่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิด ในกาม พุคเทจ การคืบหน้ามา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความ ประมาท เป็นผู้มีศีล มีธรรมอันลามก คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อวชาตบุตร เป็นอย่างนี้แล คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ- ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมปรารถนา

อติชาตบุตร และอนุชาตบุตรไม่ปรารถนา

อวชาตบุตร ซึ่งเป็นผู้ทำลายตระกูล ส่วน

บุตรเหล่าใดเป็นอุบาสก บุตรเหล่านั้นแล

ชื่อว่าเป็นบุตรในโลก บุตรเหล่านั้นมี

ศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ผู้(โอบอ้อมอารี)

รู้ความประสงค์ ปราศจากความตระหนี่

ย่อมรู้เรื่องในบริษัททั้งหลาย เปรียบ

เหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากเมฆ ฉะนั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปุตตสูตรที่ ๕

อรรถกถापุตตสูตร

ในปุตตสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ลูกที่เกิดจากอก คือกำเนิดจากตน หรือแม่ลูกบุญธรรม ชื่อว่า บุตร.
บทว่า สันโต แปลว่า มีอยู่. บทว่า ตัม วิชฺชมานา โลกสุมี ความว่า
หาได้ในโลกนี้. ชื่อว่าสันโต เพราะว่ามีอยู่ ชื่อว่า วิชฺชมานา เพราะว่าปรากฏ
แล้ว. บทว่า อติชาโต ความว่า เกิดมาเหนือมารดาบิดาด้วยคุณของตน.
อธิบายว่า มีคุณสูงกว่ามารดาบิดาเหล่านั้น. บทว่า อนุชาโต ความว่า เกิด
มาเป็นผู้ทัดเทียมแก่มารดาบิดาด้วยคุณทั้งหลาย อธิบายว่า มีคุณเสมอด้วย
มารดาบิดาเหล่านั้น. บทว่า อวชาโต ความว่า เกิดมาไม่เท่ามารดาบิดา
ด้วยคุณทั้งหลาย อธิบายว่า มีคุณต่ำกว่ามารดาบิดาเหล่านั้น.

ก็บุตรผู้ประกอบด้วยคุณธรรมเหล่าใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรง
ประสงค์เอาแล้วว่า เป็นผู้ยิ่งกว่ามารดาบิดา เสมอมารดาบิดา และต่ำกว่า
มารดาบิดา เพื่อจะทรงแสดงจำแนกคุณธรรมเหล่านั้น จึงทรงตั้งเป็นกถะ
กัมยตาปุจฺฉา (ถามเพื่อจะตอบเสียเอง) ว่า กถญจ ภิกฺขเว ปุตฺโต
อติชาโต โหติ (ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อติชาตบุตรเป็นไฉน ? ดังนี้แล้ว
จึงทรงปรารภนิเทศไว้ โดยนัยมีอาทิว่า อิธ ภิกฺขเว ปุตฺตสุตฺต ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า น พุทฺธํ สรณํ คตํ นั้น ดังต่อไปนี้ พระพุทธเจ้าผู้มีพระคุณความดี เกินหมุ่สัตว์ ที่คนทั้งหลายรู้จักกันทั่วแล้วว่า พุทฺโธ เพราะหมายเอาพระชั้นร้งสันดานที่ทรงอบรมแล้ว ด้วยการบรรลุนิโฆภักอันยอดเยี่ยม มีพระญาณในธรรมทั้งมวลที่ไม่มีอะไรขัดขวางได้ เป็นนิमित หรือการบรรลุสัจญาณ มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นปัทมฐาน. สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระสัพพัญญู ไม่มีอาจารย์ ครัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งสัจจะทั้งหลายเอง ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยได้ยินมาในกาลก่อน เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นพระสัพพัญญู ในธรรมเหล่านั้น และถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในผลธรรมทั้งหลาย จึงทรงพระนามว่า พุทฺโธ

การขยายความศัพท์ว่า พุทฺโธ โดยเนื้อความมีเพียงเท่านี้ก่อน. แต่ว่า พุทฺธะ โดยพยัญชนะ ฟังทราบความตามนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีความรู้มีความตื่นแล้ว โดยปราศจากความหลับคือกิเลส พร้อมทั้งวาสนาโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทฺธะ. อีกอย่างหนึ่ง ท่านผู้มีความเบิกบาน โดยความเป็นผู้เบิกบานด้วยปัญญา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทฺธะ. ผู้ครัสรู้ (สัจจะทั้ง ๔) เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทฺธะ ผู้ให้ผู้อื่นรู้ ผู้ยังหมุ่สัตว์ให้รู้ตาม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พุทฺธะ. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะอรรถว่า ครัสรู้สัจจะทั้งหลาย ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะอรรถว่า ปลุกหมุ่สัตว์ให้ตื่น ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะทรงเห็นธรรมทั้งปวง ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะทรงรู้ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะทรงเบิกบานแล้ว ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะมีธรรมกล่าวคือ อสวะสิ้นแล้ว ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะมีธรรมกล่าวคือ ไม่มีอุปกิเลส ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะอรรถว่า ปราศจากราคะโดยส่วนเดียว ทรง

พระนามว่า พุทฺโธ เพราะอรรถว่า ปราศจากโทสะโดยส่วนเดียว ทรง
พระนามว่า พุทฺโธ เพราะอรรถว่า ปราศจากโมหะโดยส่วนเดียว ทรงพระ
นามว่า พุทฺโธ เพราะอรรถว่า ไม่มีกิเลสโดยส่วนเดียว ทรงพระนามว่า พุทฺโธ
เพราะอรรถว่า ทรงถึงแล้วซึ่งเอกายนมรรค ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะ
อรรถว่า ทรงเป็นผู้เดียวตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ
อันประเสริฐ ทรงพระนามว่า พุทฺโธ เพราะทรงกำจัดความไม่รู้ เพราะ
ทรงได้ปัญญาเครื่องตรัสรู้ และพระนามว่า พุทฺโธ นี้ พระมารดา บิคา
พี่น้องชาย พี่น้องหญิง มิตร อมาตย์ ญาติสาโลหิต สมณพราหมณ์ เทวดา
มิได้ทำให้ โดยที่แท้แล้ว พระนามนี้ เป็นวิโมกข์ขันตักนาม (พระนามที่เกิด
ขึ้นในที่สุดแห่งการหลุดพ้น) พระนามว่า พุทฺโธ เป็นสัจจิกาบัญญัติ พร้อม
ด้วยการบรรลุสัพพัญญุตญาณ ณ ควงไม้โพธิ แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย
ผู้ตรัสรู้แล้ว ดังนี้.

สิ่งที่ชื่อว่า เป็นสรณะ เพราะเบียดเบียนทุกข์ภัยเป็นต้น. อธิบายว่า
เบียดเบียนคือให้พินาศ ได้แก่ กำจัดอนัตตะ อบายทุกข์ทุกอย่าง (และ) สังสาร-
ทุกข์ทั้งหมดได้. บทว่า สรณํ คตา ความว่า เป็นผู้ถึง คือเข้าถึง (พระ-
พุทธเจ้า) อย่างนี้ว่า เราทั้งหลายถึง คือคบ ได้แก่ ชองเสพ หมายความว่า
เข้าไปนั่งใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยความประสงค์นี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงเป็นสรณะ (กำจัดภัยได้) ทรงเป็นคติ ทรงเป็นที่ดำเนินไปใน
เบื้องหน้า ทรงเป็นที่ยึดเหนี่ยว ทรงเป็นผู้ทำลายทุกข์ ทรงจัดแจงประโยชน์
เกื้อกูลของเราทั้งหลาย หรือเราทั้งหลายรู้คือตรัสรู้ (ตาม) อย่างนี้ ดังนี้ ชื่อว่า
เป็นผู้ถึงพระพุทฺธเจ้าว่าเป็นสรณะ (ส่วน) ผู้ถึงโดยนัยตรงกันข้ามกับนัยที่ว่า
มาแล้วนั้น ไม่ชื่อว่าถึงพระพุทฺธเจ้าเป็นสรณะ.

บทว่า **ธมฺมํ สรณํ คตา** ความว่า ก็สภาพที่ชื่อว่า **พระธรรม** เพราะทรงไว้ซึ่งผู้ได้บรรลุอริยมรรคแล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติตามที่ทรงสอนอยู่ ไม่ให้ตกไปในอบายทั้ง ๔. พระธรรมนั้น โดยเนื้อความได้แก่ พระอริยมรรค และพระนิพพานนั่นเอง. สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะ. (มีปัจจัยปรุงแต่ง) มีประมาณเท่าใด อริยมรรคมีองค์ ๘ เราตถาคตกล่าวว่ ถ้าเลิกว่าสังขตธรรม เหล่านั้น ดังนี้. ความพิสดาร ควรทราบดังต่อไปนี้ พระธรรมไม่ใช่ ได้แก่ อริยมรรค และพระนิพพานเพียงเท่านั้น ที่แท้ได้แก่พระปริยัติธรรมพร้อม ทั้งพระอริยมรรค และอริยผลด้วย สมจริง ดังที่ตรัสไว้ในฉัตตมาณวก-
วิมานวัตถุว่า**

**ท่านจงเข้าถึงพระธรรมอันเป็นธรรม
คลายความกำหนัด เป็นธรรมไม่หวั่นไหว
ไม่มีความเศร้าโศก อันปัจจัยอะไรปรุง-
แต่งไม่ได้ ไม่ปฏิภูถ เป็นธรรมไพเราะ
ชื่อตรง เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาค-
เจ้า ทรงจำแนกดีแล้วนี้ เพื่อเป็นสรณะคือ
ที่พึงเถิด.**

ก็บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น มรรคพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ราค-
วิราคะ** ธรรมเป็นเครื่องคลายกำหนัด (อรหัต) ผลตรัสเรียกว่า **อเนหํ อโสกํ**
(ไม่หวั่นไหว ไม่มีความเศร้าโศก). พระนิพพานตรัสเรียกว่า **อสังขตธรรม**
(อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้) ธรรมชั้นทั้งหมด ที่ทรงจำแนกไว้โดยปิฎกทั้ง ๓
ตรัสเรียกว่า **อปฺปฏิภูถ (ไม่ปฏิภูถ) มฐฺรํ (ไพเราะ) ปคฺณํ** ชื่อตรง

สุวิภคต (ทรงจำแนกไว้ดีแล้ว) ผู้ถึงซึ่งพระธรรมนั้นว่าเป็น **สรณะ** ตามนัย
ที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าถึงพระธรรมว่าเป็นสรณะ. (ส่วน) ผู้ถึงโดยนัยตรงข้าม
จากที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าไม่ถึงพระธรรมว่าเป็นสรณะ.

ชื่อว่า **พระสงฆ์** เพราะประกอบด้วยความสม่ำเสมอด้วยศีลและ
ทักขิณี. พระสงฆ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ ชุมนุมแห่งพระอริยบุคคล ๘ จำพวก
สมดัง คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิมานวัตถุนั้นแหละว่า

บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวทานอันบุคคล

ให้แล้ว ในพระอริยสงฆ์ผู้บริสุทธิ เป็นคู่

แห่งบุรุษ ๔ เป็นบุรุษบุคคล ๘ เพราะเหตุ

ได้เห็นธรรม ว่ามีผลมาก ท่านจงเข้าถึง

พระสงฆ์นี้ เพื่อเป็นที่พึ่งเถิด ดังนี้.

ผู้ถึงซึ่งพระสงฆ์นั้นว่าเป็น **สรณะ** ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่าถึง
พระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ส่วนผู้ถึงโดยนัยตรงข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว ไม่ชื่อว่า
ถึงพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ.

ก็ในเรื่องการถึงสรณคมนี้นี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในสรณคมน์ พึง-
ทราบวิธีดังนี้ คือ **สรณะ ๑ สรณคมน์ ๑ ผู้ถึงสรณคมน์ ๑ ประเภท**
แห่งสรณคมน์ ๑ ผล (แห่งสรณคมน์) ๑ ความเศร้าหมอง (แห่งสรณ-
คมน์) ๑ การขาด (แห่งสรณคมน์) ๑ ความฟ่องแผ้ว (แห่งสรณคมน์) ๑.

พึงทราบวินิจฉัย ในวิธีเหล่านั้น โดยอรรถแห่งบทก่อน. ชื่อว่า
สรณะ เพราะกำจัด (ทุกข์ภัยเป็นต้น) อธิบายว่า **รัตนะ** คือพระพุทธรเจ้า
เป็นต้น ย่อมขจัดภัย ความหวาดกลัวทุกข์ ทุกคติ กิเลสทั่วไปได้ คือยังภัย
เป็นต้นให้พินาศไป เพราะการถึงสรณะนั้นนั่นแหละ ของผู้ถึงสรณะทั้งหลาย

คำว่าสรณะนี้ เป็นชื่อของพระรัตนตรัย อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าชื่อว่าเป็นสรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายด้วยการให้หันเข้าหาประโยชน์ และให้หันเหออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล พระธรรม ชื่อว่าเป็นสรณะ เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายได้โดยการให้ข้ามพ้นกันดารคืออกภ และให้ความสบายใจ พระสงฆ์ชื่อว่าเป็นสรณะ (เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายได้) โดยการทำผู้บำเพ็ญ (บุญ) แม้น้อย ให้ได้รับผลไพบูลย์ เพราะฉะนั้น พระรัตนตรัย จึงชื่อว่าเป็นสรณะ โดยบรรยายเมื่อนี้ จิตตูปบาท ที่กำจัดกิเลสได้ด้วยความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้น และความเป็นผู้ตระหนกในพระรัตนตรัยนั้น ที่เป็นไปแล้ว โดยอาการ คือความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่เป็นไปในเบื้องหน้า ชื่อว่าสรณคมน์. สัตว์ผู้พร้อมเพรียงด้วยพระรัตนตรัยนั้น ชื่อว่าถึงสรณะ อธิบายว่า เข้าถึงด้วยจิตตูปบาทมีประการดังที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า รัตนะทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นสรณะของเรา รัตนะทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นที่เป็นไปในเบื้องหน้าของเราดังนี้. ฟังทราบวิธี ๓ อย่างนี้คือ สรณะ ๑ สรณคมน์ ๑ ผู้ถึงสรณคมน์ ๑ เท่านั้นก่อน.

ว่าโดยประเภท สรณคมน์มี ๒ อย่าง คือ โลกียสรณคมน์และโลกุตระสรณคมน์ ใน ๒ อย่างนั้น โลกุตระสรณคมน์ โดยอารมณฺ์ เป็นสรณคมน์ มีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์ โดยกิจย่อมสำเร็จ เพราะพระรัตนตรัยเมื่ทั้งสิ้นแก่ผู้เห็นสัจจะแล้ว ด้วยการถึงสรณะและการตัดขาดอุปกิเลส ในขณะแห่งมรรค (ส่วน) โลกียสรณคมน์โดยอารมณฺ์ เป็นสรณคมน์นิพุทธาทิคุณเป็นอารมณฺ์ ย่อมสำเร็จแก่บุุชชนทั้งหลาย ด้วยการถึงสรณะ และด้วยการข่มอุปกิเลสไว้. โลกียสรณคมน์นั้นโดยความหมาย ตรัสเรียกว่า เป็นการได้เฉพาะซึ่งศรัทธาในวัตถุทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ๑ เป็นสัมมาทิฐิ มีศรัทธาในวัตถุทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นมูล ๑ เป็นทิฐุชุกรม ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐

โลภยสรณคณฺหํ นี้นั้น เป็นไปแล้วโดยอาการ ๔ คือ (๑) **อิตต-**
สันนิยาตนะ การมอบกายถวายตน (๒) **ตปฺปรายนตา** ความมีพระ-
รัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า. (๓) **ลิสสภาวูปคมนะ** การเข้าถึง
ความเป็นศิษย์ (๔) **ปฺลปิปาตะ** การนอบน้อม. ในอาการ ๔ อย่างนั้น
การพลีชีพเพื่อพระพุทธเจ้าเป็นต้น อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าขอมอบตนแด่พระ-
พุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ดังนี้ ชื่อว่า
อิตตสันนิยาตนะ

ความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้น เป็นที่พึ่งอาศัย คือความเป็นผู้มีพระ-
รัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้ามีพระพุทธเจ้าเป็นที่ไป
ในเบื้องหน้า มีพระธรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีพระสงฆ์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า
ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ชื่อว่า **ตปฺปรายนนะ**.

การเข้าถึงความเป็นศิษย์ อย่างนี้ว่า ขอท่านทั้งหลายจงจำข้าพเจ้าไว้
อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าเป็นอันเตवासิก ของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์
ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ชื่อว่า **ลิสสภาวูปคมนะ**.

การนอบน้อมอย่างยิ่ง ในพระพุทธเจ้าเป็นต้นอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้า
ขอกระทำการอภิวัต การต้อนรับ อัญชลีกรรม และสามิจกรรมแก้วตฤทฺธัง ๓
มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้นแหละ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ดังนี้ ชื่อว่า **ปฺลปิปาตะ**.

จริงอยู่ ผู้ทำการ ๔ อย่างเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เป็นอันถือเอา
สรณคณฺหํ แล้วทีเดียว อีกประการหนึ่ง พึงทราบการมอบกายถวายตน แม้
อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าขอสละตน สละชีวิต เพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อพระธรรม
เพื่อพระสงฆ์ ทั้งตน ทั้งชีวิต เป็นอันข้าพเจ้าสละแล้วทีเดียว ข้าพเจ้าขอถึง
พระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป จนกว่าชีวิตจะหาไม่ ขอ

พระพุทธเจ้าจึงเป็นที่ระลึกเป็นที่ด้านทาน เป็นที่หลีกเร้น (ทุกข์ภัย) ของข้าพเจ้า พึงเห็นการเข้าถึงความเป็นศิษย์ เหมือนการเข้าถึงสรณะ ของพระมหากัสสปเถระอย่างนี้ว่า เราพบพระศาสดา ก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย เราพบพระสุคตก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย เราพบพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เป็นอันพบพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย.

พึงทราบความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้าเหมือน การถึงสรณะของอาฬวกยักษ์เป็นต้น อย่างนี้ว่า

**ข้าพเจ้านั้นจักออกจากบ้าน ไปสู่
บ้าน ออกจากเมือง ไปสู่เมือง เทียว
นมัสการพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และความ
ที่พระชนรมเป็นธรรมดี.**

การนบนอบพึงทราบอย่างนี้ว่า ครั้งนั้นแล พรหมอายุพราหมณ์ลูกจาก อาสนะแล้ว ห่มผ้าเจียงป่า ชบเสีรแทบพระบาทพระผู้มีพระภาคเจ้า จุมพิต พระบาทของพระองค์ด้วยปาก ใช้มือนวดพระบาท และประกาศนาม (ของตน) ว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์ชื่อพรหมอายุพราหมณ์ ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์ชื่อพรหมอายุพราหมณ์ ก็การนบนอบนี้นั้นมี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการเป็นญาติ ๑ กลัว ๑ เป็นอาจารย์ ๑ เป็นทักษิณขยบุคคล ๑ ใน ๔ อย่างนั้น การถึงสรณะ มีด้วยการนบนอบพระทักษิณขยบุคคล มิใช่ ด้วยเหตุอื่น. เพราะว่าคนจะถึงสรณะด้วยอำนาจแห่งคุณที่ล้ำเลิศ (ของพระรัตนตรัย) นั้นเอง จะขาดก็ด้วยสามารถแห่งการยึดสิ่งอื่นว่า ประเสริฐ (กว่า) เพราะฉะนั้น ผู้ใดไหว้วด้วยคิดว่า ท่านผู้นี้เท่านั้น เป็นผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ เป็นทักษิณขยบุคคลผู้เลิศในโลก สรณะเป็นอันผู้นั้นถือเอาแล้ว ส่วนผู้ไหว้ว

โดยสำคัญว่า เป็นญาติ เป็นภัก เป็นอาจารย์ หาชื่อว่าถือเอาสรณะไม่. เมื่ออุบาสก หรืออุบาสิกาผู้ถึงสรณะอย่างนี้ เมื่อไหว้ญาติผู้แม่บวชในสำนักเดียรฉัตรทั้งหลาย ด้วยคิดว่า ผู้นี้เป็นญาติของเรา สรณะย่อมไม่ขาด จะป่วยกล่าวไปไยถึงสรณะของผู้ที่ไหว้ผู้ที่ยังไม่ได้บวชในสำนักเดียรฉัตรเป็นต้น เมื่อไหว้พระราชานี้เพราะกลัวก็เป็นเช่นนั้น คือสรณะไม่ขาด เพราะว่าพระราชานี้เมื่อไม่ไหว้คงจะทำอนัตตะให้ก็ได้ เพราะเป็นผู้ที่ราชฎรบุชา (กราบไหว้) ดังนี้แล. อนึ่ง ถึงเดียรฉัตรผู้ให้การศึกษาศีลประการใดอย่างหนึ่ง ถึงจะไหว้สรณะก็ไม่ขาด ประเภทของสรณคมน์พึงทราบด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้.

ก็ในสรณคมน์ ๒ อย่างนี้ โลกุตตรสรณคมน์ มีสามัญผล ๔ เป็นวิบากผล มีความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งหมด เป็นอานิสงสผล สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ส่วนผู้ใด ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม

และพระสงฆ์ เป็นสรณะ ฯลฯ ผู้นั้น

อาศัยพระพุทธเจ้าเป็นต้นเป็นสรณะ จะ-

พ้นจากทุกข์ทั้งหมด ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง อานิสงสผลแห่งโลกุตตรสรณคมน์นั้น พึงทราบ (ด้วยสามารถแห่ง) การไม่เข้าถึงสังขาร โดยเป็นของเที่ยงเป็นต้น. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ไม่ใช่ฐานะ. ไม่ใช่โอกาสที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ จะพึงเข้าถึงสังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเป็นของเที่ยง เข้าถึงสังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเป็นสุข เข้าถึงธรรมบางอย่าง โดยเป็นอตตะตา ปลงชีวิตมารดา ปลงชีวิตบิดา ปลงชีวิตพระอรหันต์ มีจิตคิดประทุษร้าย ทำโลหิตของพระตถาคตให้ห้อ อ่าง (นับถือ) ศาสดาอื่น นี้ไม่

เป็นฐานะที่จะมีได้ ดังนี้. ส่วนโลกิยสรณคมน์ มีภวสมบัติบ้าง โภคสมบัติบ้าง เป็นผลเหมือนกัน สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

**ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระพุทธ-
เจ้าว่าเป็นที่พึ่ง ชนเหล่านั้นจักไม่ไปสู่
อบายภูมิ (เขา) ละร่างอันเป็นของมนุษย์
แล้ว จักยังกายทิพย์ให้บริบูรณ์ ดังนี้.**

พระธรรมสังคาหกาจารย์ ได้กล่าวคำเมื่อนั้นไว้อีกว่า ครั้งนั้นแล ท้าวสักกะจอมเทพ พร้อมด้วยเทวดา ๘๔,๐๐๐ ได้เข้าไปหาพระมหาโมคคัลลานะ ถึงที่อยู่ ฯลฯ ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวคำนี้ กะท้าวสักกะจอมเทพ ผู้ยืนอยู่ ณ ที่ส่วนข้างหนึ่งว่า ขอถวายพระพรท่านจอมเทพ การถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึ่ง เป็นการดีแล ดูก่อนจอมเทพ เพราะเหตุแห่งการถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแล สัตว์บางจำพวกจึงเข้าถึงสุคติ คือโลกสวรรค์ หลังจากตายแล้ว เพราะร่างกายแตกสลายไป ด้วยประการฉะนี้. พวกเขาจะได้รับทิพย์อย่างอื่น สิบสถาน คือ อายุทิพย์ วรรณทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โภกฐัพพทิพย์ ดังนี้. พึงทราบความพิเศษแห่งผลของสรณคมน์ ด้วยสามารถแห่งเวลายามสูตรเป็นต้น. ผลแห่งสรณคมน์ พึงทราบดังพรรณนามานี้ก่อน.

ก็ในสองอย่างนี้ โลกิยสรณคมน์จักเศร้าหมองด้วยความไม่รู้ ความสงสัย และความเห็นผิด ในวัตถุ ๓ ประการ (พระรัตนตรัย) เป็นต้น ไม่โหดชั่วว่ ไม่กว้างขวาง. ส่วนโลกุตรสรณคมน์ ไม่มีความเศร้าหมอง. อนึ่ง การขาดแห่งโลกิยสรณคมน์มีสองอย่างคือ (ขาด)ที่มีโทษ และ(ขาด)ที่ไม่มีโทษ บรรดา ๒ อย่างนั้น ความขาดที่มีโทษ มิได้ เพราะการมอບตนในศาสดาอื่น

เป็นต้น และความขาดที่มีโทษนั้น มีผลไม่น่าปรารถนา. ส่วนความขาดที่ไม่มีโทษ มีได้เพราะถึงแก่กรรม. ความขาดนั้นไม่มีผล เพราะไม่มีวิบาก ส่วนโลกุตรสรณคมน์ ไม่มีการขาดเลย เพราะว่า พระอริยสาวกแม้ในภพอื่น ก็จะไม่อ้างศาสดาอื่น (ว่าเป็นสรณะ) เพราะฉะนั้น พึงทราบความเศร้าหมอง และความขาดแห่งสรณคมน์ ดังพรรณนามานี้.

ส่วนความส่องแผ้ว ก็มีได้เฉพาะโลกียสรณคมน์เท่านั้น. เพราะว่า ความเศร้าหมองเกิดขึ้นแก่โลกียสรณคมน์ได้ ความส่องแผ้วพึงมี เฉพาะโลกียสรณคมน์นั้นเท่านั้น. ส่วนโลกุตรสรณคมน์ ส่องแผ้วอยู่เป็นนิตย์แล้ว ฉะนั้นแล.

การยังสัตว์มีชีวิต ซึ่งมีอันจะต้องตกไปเป็นสภาพ โดยหน้าที่ของตน นั้นเองให้ตกไป ชื่อว่า อติปาตะ ในบทว่า ปาณาติปาโต นี้ อธิบายว่า ไม่ใช่ให้ค่อย ๆ ตกไป แต่ให้พลันตกไป. อีกอย่างหนึ่ง การใช้ศาสดาเป็นต้น ครอบงำให้ล่วงตกไป ชื่อว่า อติปาตะ. อธิบายว่า การฆ่าสัตว์มีชีวิต อนึ่ง ชั้นธรรมาณที่เรียกกันว่าสัตว์ ชื่อว่า ปาณะ ในคำว่า ปาณาติปาโต นี้ ชั้นธรรมาณนั้นโดยปรมาตย์ ได้แก่รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปลชีวิตินทรีย์. แท้จริงเมื่อรูปชีวิตินทรีย์ที่บุคคลให้พินาศแล้ว อรูปชีวิตินทรีย์นั้นก็พินาศไป เพราะอรูปลชีวิตินทรีย์ เนื่องกับรูปชีวิตินทรีย์นั้น. เจตนาคิดจะฆ่าของผู้มีความ สำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้น ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ที่ยังความพยายาม อันเข้าไปตัดขาด ชีวิตินทรีย์ให้ตั้งขึ้นเป็นไปแล้ว ทางกายทวาร และวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง ชื่อว่าปาณาติบาต. แท้จริง มหาภูตรูปทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะปัจจัยคือมหาภูตรูป ที่เป็นเหตุให้ทำความพยายาม ที่เหมือนกับมหาภูตรูปก่อน ๆ จะยังไม่ เกิดขึ้นในภูตรูปเป็นที่อาศัยแห่งชีวิตินทรีย์ที่กำลังเป็นไป (เป็นปัจจุบัน) จะ

เกิดขึ้นเฉพาะที่ไม่เหมือนกันเท่านั้น ด้วยเจตนาอันใด เจตนาอันนั้น ที่ยังประโยชน์เช่นนั้น ให้ตั้งขึ้น ชื่อว่าปาณาติบาต เพราะว่า ภูตทั้งหลายที่มีความพยายามอันได้แล้ว จะไม่ฟ้องแฉั่วเหมือนภูตก่อน ๆ เพราะฉะนั้น ภูตเหล่านั้น จึงไม่เป็นเหตุแห่งภูตทั้งหลายที่มีชาติเสมอกัน . คำว่า กายวิจิตรวราณ อณฺตรทวารปฺปวตฺตา นี้ แสดงถึงความไม่มีแห่งการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป (ปาณาติบาต) ด้วยวรกเจตนาที่เป็นไปแล้วในมโนทวาร. จริงอยู่ แม้ในกฺุณพสุตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาวิชขามยฤทธิว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ผู้มีฤทธิ์ถึงความชำนาญทางใจ ย่อมไม่เพ่งเล็งสัตว์ที่เกิดในครรภ์ ที่อยู่ในท้องของหญิงอื่น ด้วยใจที่ใฝ่ต่ำ และวิชขามยฤทธิ นั้น ทั้งวิจิตรวราณเสียแล้ว ไม่อาจให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น วิชขามยฤทธิ นั้น จึงสำเร็จด้วยอำนาจแห่งวิจิตรวราณเท่านั้น. แต่วาทะของอาจารย์ที่กล่าวว่า ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยการภาวนา ท่านประสงค์เอาในกฺุณพสุตรนั้น ผิดจากภูมิอื่นที่กล่าวไว้ในกฺุสสตติกะ เวทนาติกะ และวิตักกติกะ.

ปาณาติบาตนั้นนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย ในเพราะสัตว์เดียรัจฉานเป็นต้น ที่ปราศจากคุณ สัตว์มีชีวิตตัวเล็ก ๆ. ชื่อว่ามีโทษมาก ในเพราะสัตว์มีชีวิตตัวใหญ่. เพราะเหตุไร? เพราะมีประโยชน์ใหญ่ (มีพิธีการมาก) แม้เมื่อมีประโยชน์เท่ากัน ปาณาติบาต ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะมีวัตถุใหญ่เป็นต้น. ในบรรดามนุษย์เป็นต้นผู้มีคุณ ในเพราะผู้มีคุณน้อย ปาณาติบาต ก็มีโทษน้อย ในเพราะมีคุณมากก็มีโทษมาก แต่เมื่อร่างกายและคุณเสมอกัน ปาณาติบาต ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อนกำลัง. ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะกิเลสและความพยายามแรงกล้า อนึ่งในเรื่องแห่งปาณาติบาตนี้ การที่ปาณาติบาตมีโทษมาก เพราะมีประโยชน์และวัตถุใหญ่เป็นต้น ฟังทราบโดยความมีเจตนาที่เกิดขึ้น เพราะปัจจัยเหล่านั้นมีกำลัง. ความที่ประโยชน์เป็น

ประโยชน์ใหญ่ ที่ได้เพราะเจตนาอันเป็นตัวให้สำเร็จ ที่ยังกิจของตนให้สำเร็จลง ด้วยสามารถยังประโยชน์ที่ตนประสงค์ให้สำเร็จโดยเร็ว และที่ได้เสวนะ ด้วยชวนะทั้งหลายที่เป็นไปมาครั้ง บางครั้งเมื่อประโยชน์เสมอกัน ทั้งในสัตว์ ที่มีชีวิตตัวเล็กและตัวใหญ่ แม้มืออยู่ เจตนาของผู้ฆ่าสัตว์ใหญ่ มีกำลังต่ำกว่า จะเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น แม้ความที่วัตถุเป็นของใหญ่ จึงเป็นเหตุแห่งความ ที่เจตนามีกำลังกว่า ดังนั้นทั้งสองอย่างนี้ จึงเป็นเหตุแห่งความที่ปาณาติบาต มีโทษมาก โดยภาวะที่เจตนามีกำลังนั่นเอง. อนึ่ง เมื่อความที่สัตว์จะต้องฆ่ามี คุณมาก ความที่ปาณาติบาตนั้นมีโทษมาก พึงเห็นได้ว่า แม้เจตนาที่ไม่เป็น อุปการะ แก่การยังเขตพิเศษให้สำเร็จ เป็นเจตนาที่มีกำลังและแรงกล้ากว่า จะเกิดขึ้น เหมือนเจตนาที่เป็นอุปการะที่เป็นไปแล้ว ในสัตว์ที่จะต้องฆ่านั้น เพราะฉะนั้น แม้เมื่อความที่ปัจจัยทั้งหลายมีประโยชน์และวัตถุเป็นต้นไม้ใหญ่ ก็พึงทราบความที่ปาณาติบาตมีโทษมาก ด้วยสามารถแห่งความที่เจตนาเป็น เจตนามีกำลัง เพราะปัจจัยทั้งหลาย มีความเป็นผู้มีคุณมากเป็นค้ำประกันนั่นเอง.

ปาณาติบาตนั้นมีองค์ประกอบ ๕ อย่าง คือ ๑. ปาโณ สัตว์มีชีวิต ๒. ปาณสยยุติตา รู้ยู่ว่าสัตว์มีชีวิต ๓. ฆนจิตตุ จิตคิดจะฆ่า ๔. อุปกุกโม ความพยายามที่จะฆ่า ๕. เตน มรณ สัตว์ตายด้วยความพยายาม นั้น. ปาณาติบาตที่ประกอบไปด้วยองค์ ๕ ไม่พ้นไปจากองค์ ๕ พึงทราบว่า เป็นปาณาติบาต. ในองค์ประกอบ ๕ อย่างนั้น การรู้ว่าสัตว์มีชีวิต และจิตคิด จะฆ่า จัดเป็นบุพภาค (ของปาณาติบาต). ส่วนความพยายามที่จะฆ่า เป็น องค์ประกอบให้วัชเจตนาปรากฏชัด. ปาณาติบาตนั้นมี ๖ ประโยค คือ ๑. สาหัตถิกประโยค (ฆ่าด้วยมือตนเอง) ๒. อาณัตถิกประโยค (ใช้ผู้อื่นฆ่า) ๓. นิสัสกคิยประโยค (การขว้างอาวุธไป ปล่อยอาวุธไป) ๔. ถาวรประโยค

(เครื่องมือฆ่าสัตว์ที่ทำไว้ประจำ) ๕. วิชขามยประโยชน์ (อำนาจคุณแล
ไสยศาสตร์) ๖. อิทธิมยประโยชน์ (การบันดาลด้วยฤทธิ์).

บรรดาประโยชน์ทั้ง ๖ อย่างนั้น ประโยค (การฆ่า) ที่บังเกิดขึ้นด้วย
มือของตน ชื่อว่า **สาหัตถิกประโยชน์** ประโยคที่เป็นไปได้ด้วยสามารถแห่งการ
สั่งบังคับผู้อื่น ชื่อว่า **อาณัตติกประโยชน์** ประโยคที่เป็นไปแล้ว ด้วยสามารถ
แห่งการยิงด้วยลูกศร และพุ่งด้วยหอกเป็นต้นออกไป ชื่อว่า **นิสัสถิกย-**
ประโยชน์ ประโยคที่เป็นไปได้ด้วยสามารถแห่งการขุดหลุมพรางเป็นต้น ชื่อว่า
ถาวรประโยชน์ ประโยคที่สำเร็จด้วยการร้ายมนต์ เหมือนการร้ายเวทย์ของ
หม้ออาถรรพ์เป็นต้น ชื่อว่า **วิชขามยประโยชน์** ประโยคที่สำเร็จด้วยฤทธิ์
อันเกิดแต่กรรมวิบาก พึงเห็นเหมือนประโยชน์ของผู้มีฤทธิ์ ให้สัตว์มีพิษขบกัด
เป็นต้น.

ในข้อนี้มีผู้กล่าวทั่วว่า ในเมื่อสังขารทั้งหลายมีการดับอยู่ทุก ๆ ขณะ
เป็นสภาพ ใครเล่าเป็นผู้ฆ่า หรือใครถูกฆ่า ถ้าความสืบทอดแห่งจิตและเจตสิก
มีอยู่ ความสืบทอดแห่งจิตและเจตสิกนั้น เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะหวั่นไหวได้
ทั้งใคร ๆ ก็ให้หวั่นไหวไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งการสับและการทุบเป็นต้น
เพราะไม่มีรูปร่างไฉรั เมื่อเป็นเช่นนั้น การสืบทอดแห่งรูปอันใดมีอยู่ การ
สืบทอดแห่งรูปนั้น อุปมาเหมือนค้อนฟันและท่อนไม้ เพราะหาเจตนามิได้
เพราะฉะนั้น จะหาปาณาติบาตมิได้ ในการสืบทอดแห่งรูปนั้น ด้วยการสับ
เป็นต้น เหมือนแม่ประโยชน์ในร่างที่ตายแล้ว ปาณาติบาตก็จะพึงมีประโยชน์
มีการประหาร และไม่ประหารเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว ในสัตว์และสังขารที่
เป็นอดีต เป็นอนาคต หรือปัจจุบัน. ก่อนอื่นในกาลทั้ง ๓ นั้น ประโยค
ตามที่กล่าวแล้ว จะไม่เกิดมีในอดีตและอนาคต เพราะอดีตและอนาคตเหล่านั้น
เป็นสภาวะไม่มีอยู่ ประโยคในปัจจุบัน ที่กำลังบ่ายหน้าไปสู่ความสิ้นสูญไป

ก็จะหาประโยชน์มิได้ เพราะสังขารทั้งหลายเป็นไปชั่วขณะ (และ) เพราะสังขารทั้งหลายมีการดับไปตามหน้าที่ของตนนั้นแหละ เป็นสภาพ ความตาย เป็นตัวเหตุแห่งประโยชน์มีการประหาร และไม่ประหารเป็นต้นก็จะไม่มี เพราะเว้นจากเหตุแห่งการสูญในรูป และใครเล่าจะเป็นเจ้าของประโยชน์ เพราะสังขารทั้งหลายไม่มีจิตใจ ปาณาติบาตจะเป็นกรรมพันธ์ของใครเล่า เพราะสังขารที่แตกสลายตลอดเวลาที่พอเหมาะกับการประสงค์จะฆ่ามันเอง ไม่หยุดอยู่จนให้ถึงเวลาสิ้นสุดการกระทำ เนื่องจากเป็นไปชั่วขณะ.

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยต่อไป กองสังขารกล่าวคือสัตว์ ที่พร้อมเพรียงไปด้วยขวกเจตนา ตามที่กล่าวแล้ว (นั่นแหละ) เป็นผู้ฆ่า กองแห่งรูปธรรม และอรูปธรรม ที่มีประโยชน์แห่งการฆ่า อันกองสังขารให้เป็นไปแล้ว เป็นเครื่องหมาย อันเป็นที่ตั้งแห่งการกล่าวว่า ชีวิตินทรีย์คือวิญญาณที่ปราศจากไออุ่น ตายแล้วซึ่งควรแก่การเป็นไปในเบื้องบน (สืบต่อกันไปในอนาคต) เหมือนที่เป็นไปแล้วในกาลก่อน (นั่นแหละ) ถูกฆ่า ในเพราะกระทำประโยชน์แห่งการฆ่าตามที่กล่าวแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง การสืบต่อแห่งจิตและเจตสิก (นั่นเอง) ถูกฆ่า. แม้เมื่อความที่แห่งการสืบต่อแห่งจิตและเจตสิก ไม่เป็นอารมณ์ของประโยชน์แห่งการฆ่ามีอยู่ การสืบต่อแห่งจิตและเจตสิก แม้นั้นจะขาดสูญไป โดยการขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งประโยชน์ที่กระทำแล้วในภพจรรูปทั้งหลาย เพราะความสืบต่อแห่งจิตและเจตสิกนั้น มีพฤติกรรมไม่หย่อนไปกว่าการสืบต่อแห่งรูป ในปัญจโวการภพ (ชั้น ๕) เพราะฉะนั้น ปาณาติบาตจะไม่เกิดก็หาไม่ ทั้งไม่ใช่ไม่เป็นเหตุ และจะเป็นประโยชน์ที่ไร้ประโยชน์ก็หาไม่ มรณะไม่ใช่ไม่มีเหตุ เพราะ (เหตุ ๓ ประการ) คือ ๑. เพราะสังขาร (นาม) และกลาปะ (รูป) ที่ควรจะเกิดขึ้นถัดจากนั้น ก็ไม่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้น ด้วยสามารถประโยชน์ที่กระทำแล้วในสังขารทั้งหลาย ที่เป็นปัจจุบัน ๒. เพราะ

ขณิกมรณะของสังขารทั้งหลาย ที่มีอยู่ชั่วขณะพระองค์ไม่ทรงประสงค์เอาโดยเป็นมรณะในที่นี้และ ๓. เพราะการดับแห่งสันตติ เป็นสิ่งที่มีเหตุตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว. สังขารท่านกล่าวว่า ทำเหตุที่มีการยังผลให้เกิดขึ้น โดยสมควรแก่ตน ๆ แน่นอนด้วยเหตุสักว่า ความมีอยู่ (อตฺถิตา) นั้นเอง เพราะเกิดขึ้นตามปัจจัยในสังขารทั้งหลาย แม้ที่ปราศจากเจตนา. ดวงประทีปย่อมส่องสว่างอันใด เพราะฉะนั้น การเรียกว่าการฆ่า ย่อมปรากฏชัดฉนั้นนั้น และไม่ปรารถนาเอาปามาติบาต แห่งจิตเจตสิก (นาม) และกลาปะ (รูป) ที่เกิดพร้อมกับความประสงค์จะฆ่าอย่างเดียว แต่ประสงค์เอาปามาติบาตแห่งจิต เจตสิกและกลาปะ ที่กำลังเป็นไปด้วยความสามารถแห่งการสืบต่อเท่านั้น เพราะฉะนั้นกรรมพันธุ์เพราะปามาติบาต จึงมีอยู่ที่เดียว และการทำประโยชน์ย่อมปรากฏแก่ประทีปเป็นต้น ที่กำลังส่องแสงอยู่ด้วยความสามารถแห่งการต่อเนื่องกัน ดังนี้แล. ก็แม้ในอทินนาทานเป็นต้น ข้อวิจารณ์นี้ควรอธิบายให้ชัด ตามสภาพที่เป็นจริง. เป็นผู้ควั่นจากปามาติบาตนั้น. ชื่อว่า **อปฺปฎฺฐิวิรตา** เพราะไม่เว้นขาด.

การถือเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ชื่อว่า อทินนาทาน. ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า การนำของผู้อื่นไป คือการลักได้แก่ความเป็นขโมย. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทินฺนํ ได้แก่ของที่คนอื่นหวงแหน. คนอื่นเมื่อถึงความเป็นผู้ทำตามชอบใจ ในของที่ผู้อื่นหวงแหนอันใด (แม้) ไม่ควรได้รับโทษทัณฑ์ และไม่ควรถูกตำหนิ เถยยเจตนา (ความตั้งใจลัก) ของผู้ที่มีความสำคัญในสิ่งของที่ผู้อื่นหวงแหนนั้น ว่าเป็นของที่ผู้อื่นหวงแหน ยังความพยายามถือเอาสิ่งของนั้นให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า อทินนาทาน.

อทินนาทานนั้นชื่อว่ามีโทษน้อย ในเพราะของผู้อื่นแล้ว (ราคาน้อย) ชื่อว่ามีโทษมากในเพราะของผู้อื่นประณีต (ราคามาก) เพราะเหตุไร? เพราะวัตถุประณีต ชื่อว่ามีโทษน้อย ในเพราะของผู้อื่นน้อย ชื่อว่ามีโทษมากในเพราะของผู้อื่นมาก ก็เช่นเดียวกันนั้น. เพราะเหตุไร?

เพราะวัตถุใหญ่ และเพราะประโยชน์ใหญ่ แต่เมื่อมีวัตถุเสมอกัน
อทินนาทาน ชื่อว่ามีโทษมาก ในเพราะวัตถุของผู้มีคุณธรรมสูง ชื่อว่ามีโทษ
น้อย เพราะวัตถุของผู้มีคุณธรรมต่ำกว่าผู้มีคุณธรรมสูงนั้น ๆ โดยหมายเอา
คุณธรรมที่สูงนั้น ๆ เป็นเกณฑ์ แต่เมื่อวัตถุและคุณไม่เท่ากัน อทินนาทาน
ชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะความที่กิเลสและประโยชน์เป็นของอ่อน ชื่อว่ามีโทษมาก
เพราะกิเลสและประโยชน์เป็นของกล้า.

อทินนาทานนั้น มีองค์ประกอบ ๕ อย่าง คือ ๑. **ปรปริกคหิต**
(ของที่เจ้าของหวงแหน) ๒. **ปรปริกคหิตสณฺณิตา** (รู้ยู่ว่าเป็นของที่
เจ้าของเขาหวงแหน) ๓. **เจยฺยจิตฺต** (จิตคิดจะลัก) ๔. **อุปกโม**
(ทำความพยายามที่จะลัก) ๕. **เตน หรณ** (ลักมาได้ด้วยความพยายามนั้น)
ประโยชน์มี ๖ อย่าง มีสาเหตุลักประโยชน์เป็นต้นเหมือนกัน ก็แลประโยชน์เหล่านั้น
เป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งอาหารเหล่านี้ คือ **เจยฺยอาหาร** (การลักด้วยความ
ความขโมย) ๑ **ปสฺยอาหาร** (ลักด้วยความข่มขู่) ๑ **ปริกปฺวาหาร**
(ลักตามที่กำหนดไว้) ๑ **ปฏิจฺจนฺนาหาร** (ลักด้วยกิริยาปกปิด) ๑ **กฺุสาวหาร**
(ลักด้วยการสับเปลี่ยนสลาท) ๑. ก็ในบรรดาประโยชน์เหล่านั้น การลักของ ๆ
ผู้อื่นไปด้วยการร้ายมนต์ ชื่อว่า **วิชขามยประโยชน์** การบันดาลมาซึ่งของ ๆ
ผู้อื่น ด้วยกายประโยชน์และวาจีประโยชน์ อันสำเร็จแล้วด้วยอนุภาพของฤทธิ์
เช่นนั้น เว้นจากมนต์ ฟังทราบว่าเป็น ชื่อว่า **อิทธิมยประโยชน์**.

บทว่า **กามสฺสุ** ได้แก่ เมถุนสมาจาร. บทว่า **มิจฺฉาจาร** ได้แก่
อาจารย์อันลามก ที่ท่านตำหนิไว้แล้วโดยส่วนตัว. แต่โดยลักษณะ เจตนา
ที่คิดจะล่วงละเมิด **อคมนียฺฐาน** (ฐานะที่ไม่ควรล่วงละเมิด) อันเป็นไปแล้ว
ทางกายทวารด้วยความประสงค์จะเสพอสังฆกรรม ชื่อว่า **กามสฺวมิจฺฉาจาร**
บรรดาอคมนียฺฐานเหล่านั้น **หฺญิง ๒๐** จำพวก คือ **หฺญิง ๑๐** จำพวก มี **หฺญิง**

ที่มารคารักขาแล้วเป็นต้น และอีก ๑๐ จำพวก มีหญิงที่ชื่อมาด้วยทรัพย์เป็นต้น ชื่อว่าเป็นอภิมณีนัยฐานของนุรุชทั้งหลายก่อน แต่ว่านุรุชอื่นเป็นอภิมณีนัยฐาน สำหรับหญิง ๑๒ จำพวกคือ หญิงที่มีอรักขา และมีอาญา รอดด้าน ๒ จำพวก และหญิงที่ชื่อมาได้ด้วยทรัพย์เป็นต้นอีก ๑๐ จำพวกใน จำพวกหญิงทั้งหลาย.

มิจฉาจารย์นั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย ในเพราะอภิมณีนัยฐานที่เว้นจาก คุณความดีมีศีลเป็นต้น ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะถึงพร้อมด้วยคุณความดี มีศีล เป็นต้น หนึ่ง แม้ในอภิมณีนัยฐานที่ปราศจากคุณความดี มิจฉาจารย์ของผู้ ประพฤติผิดเพราะข่มขืนก็มีโทษมาก. แต่ชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะคนทั้งสอง มีฉันทะร่วมกัน. ถึงเมื่อคนทั้งสองจะมีฉันทะร่วมกัน กามสมุจฉาจารย์ ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อน ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะกิเลส และความพยายามแรงกล้า.

กามสมุจฉาจารย์นั้นมืองค์ ๔ คือ **อภิมณีนัยวัตถุ** (วัตถุที่จะพึงล่วงเกิน) **๑ ตตถ เสวนจิตต์** (จิตคิดจะเสพในอภิมณีนัยวัตถุนั้น) **๑ เสวนปโยโค** (ประโยชน์ในการเสพ) **๑ มกุเคน มกุคปปฏิปัตตือชิวาสน** (การขังมรรค ให้ดำเนินไปทางมรรคหรือหยุดอยู่) **๑** ในบรรดาองค์. เหล่านี้ กามสมุจฉาจารย์ของผู้ที่ให้ เป็นไปตามความพอใจของตนมืองค์ ๓ ส่วนของผู้ที่ให้ เป็นไปแล้วโดยพลการ มืองค์ ๑ เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่ามืองค์ ๔ โดยถือเอา ไม่ให้มีส่วนเหลือ แต่ความสำเร็จประโยชน์จะมีได้ก็ด้วยองค์ ๓ เท่านั้น กามสมุจฉาจารย์ มีประโยชน์เดียว คือ **สหัตถิกประโยชน์** เท่านั้น.

บทว่า **มุตสา** ได้แก่กายประโยชน์ และวจีประโยชน์ ที่มุ่งหักราน ประโยชน์ของผู้มุ่งจะกล่าวให้ผิด เจตนาที่ยังกายประโยชน์และวจีประโยชน์ในการ กล่าวให้ผิดต่อผู้อื่น ของผู้นั้น ด้วยความประสงค์จะกล่าวให้ผิดพลาด ชื่อว่า

มุตาวาท อีกนัยหนึ่ง เรื่องที่ไม่เป็นจริงชื่อว่ามุตสา. การยังผู้อื่นให้เข้าใจเรื่องที่ไม่เป็นจริงนั้น ว่าจริง ว่าแท้ ชื่อว่า วาทะ เพราะฉะนั้น เจตนาของผู้ประสงค์จะให้ผู้อื่นเข้าใจเรื่องที่ไม่จริง ว่าจริง ที่ยังประโยชน์ในการให้ผู้อื่นเข้าใจนั้น ให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า มุตาวาท.

มุตาวาทนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะประโยชน์ที่ตนจะหักรานั้นมีน้อย ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะประโยชน์ที่ตนหักรามีมาก. อีกอย่างหนึ่งสำหรับคฤหัสถ์ มุตาวาทที่เป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่าไม่มี เพราะไม่ประสงค์จะให้ของ ๆ ตน (แก่ผู้อื่น) ชื่อว่ามีโทษน้อย (แต่) ที่กล่าวโดยเป็นพยานหักล้างผลประโยชน์ ชื่อว่ามีโทษมาก. สำหรับบรรพชิต มุตาวาทที่เป็นไปแล้วโดยนัยแห่งปุรัมมกถา ว่าวันนี้ ที่บ้าน น้ำมันเห็นจะไหลไปเหมือนแม่น้ำโดยประสงค์จะหัวเราะ เพราะได้น้ำมัน หรือเนยใสชนิดหน้อย ชื่อว่ามีโทษน้อย แต่เมื่อกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ได้เห็นเลยโดยนัยมีอาทิว่า ได้เห็น มุตาวาทชื่อว่า มีโทษมาก อนึ่ง มุตาวาทชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะผู้ที่ตนหักรานประโยชน์มีคุณน้อย ชื่อว่ามีโทษมาก เพราะผู้ที่ตนหักรานประโยชน์มีโทษมาก. และความที่มุตาวาทมีโทษน้อย หรือมีโทษมาก จะมีได้ ก็ด้วยสามารถกิเลสอ่อนและแรงกล้านั่นเอง.

องค์ของมุตาวาทนั้นมี ๔ คือ อตถิ วตุถุ (เรื่องไม่จริง) ๑ วิถิ วาท-
นจิตตุ (จิตคิดจะพูดให้ผิด) ๑ ตชโฆ วายาโม (ความพยายามอันเกิดแต่
จิตนั้น) ๑ ปรสสุ ตทตถุวิชานน (การให้ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น) ๑.
จริงอยู่ แม้การให้ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น ฟังทราบว่าเป็นองค์ (ประกอบ)
ข้อ ๑ เพราะแม้เมื่อทำประโยชน์ กล่าวโดยประสงค์จะพูดให้ผิด เมื่อผู้อื่น
ไม่เข้าใจเนื้อความนั้น การพูดให้ผิด ก็ไม่สำเร็จ (ความประสงค์). ส่วน

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มุสาวาทมีองค์ประกอบ ๓ คือ อกุตวจนั (พูดไม่จริง) ๑ วิถี ราชนจิตต (จิตคิดจะพูดให้ผิด) ๑ ปรสุต ตทตถวิชานนั (การให้ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น) ๑ ก็ถ้าบุคคลอื่น พิจารณาแล้วจึงรู้ความหมายนั้น เพราะรู้ได้ช้า เจตนาที่เป็นเหตุให้กิริยาดังขึ้น ย่อมเกี่ยวเนื่องกับมุสาวาทกรรม ในช่วงขณะนั่นเอง เพราะเจตนาที่เป็นเหตุให้ตกลงใจเป็นไปแล้ว.

บทว่า สุรา ได้แก่สุรา ๕ อย่างคือ ปิฎฐสุรา (สุราทำด้วยแป้ง) ๑ ปวุสุรา (สุราทำด้วยขนม) ๑ โอทนสุรา (สุราทำด้วยข้าวสุก) ๑ กิณฺณปฺกุ- จิตฺตา (สุราที่เติมด้วยสาเหล่า) ๑ สมฺภารถึ ยุตฺตา (สุราที่ประกอบด้วย เครื่องปรุง) ๑. บทว่า เมรยั ได้แก่ ของหมักดอง ๕ อย่าง คือ ปุปฺผาสวะ (เครื่องดองด้วยดอกไม้ม) ๑ ผลาสวะ (เครื่องดองด้วยผลไม้ม) ๑ มัชฺวาสวะ (เครื่องดองด้วยน้ำผึ้ง) ๑ กุฬาสวะ (เครื่องดองด้วยน้ำอ้อยขบ) ๑ สัมภาร- สัณฺยุตฺตะ (เครื่องดองที่ประกอบด้วยเครื่องปรุง) ๑ แม้ทั้งสองอย่างนั้นชื่อว่า มัชชะ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความเมา เจตนาเป็นเหตุดื่มน้ำเมานั้น ชื่อว่า ปมาทัญญานะ เพราะเป็นเหตุแห่งความประมาท. แต่โดยลักษณะ เจตนาที่ประมาท อันเป็นไปแล้วทางกายทวาร ด้วยสามารถแห่งความมีนเมา เริ่มแต่เขื่อน้ำเมากว่าคือสุราเมรัย ตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า สุราเมรัยมัชช- ปมาทัญญาน.

สุราเมรัยมัชชปมาทัญญาน มีองค์ประกอบ ๔ อย่างคือ มชฺชภาโว (ความเป็นของเมา) ๑ ปาตุกมฺยตาจิตฺต (จิตคิดจะดื่ม) ๑ ตชฺโช วายาโม (ความพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น) ๑ อชฺโณหฺรณั (กลืนให้ล่วงลงในลำคอ) ๑.

ก็ภาวะที่สุราเมรยมัชชปมาทฐานนั้น มีโทษโดยส่วนเดียวเพราะเขาคด้มด้วยจิตเป็นอกุศลอย่างเดียว. แต่สุรานี้ไม่ไหลเข้าปากของพระอริยสาวกทั้งหลาย ทั้ง ๆ ที่ไม่รู้วัตถุ (ว่าเป็นน้ำเมา). จะป่วยกล่าวไปไยถึงที่รู้อยู่. การคดมน้ำเมาเพียงเล็กน้อยก็มีโทษน้อย การคดมน้ำเมาเพียงครึ่งอาพหกะ มากกว่าน้ำเมาเล็กน้อยนั้น มีโทษมาก. เมื่อคดมน้ำเมามากแล้วยังสามารถให้กายเคลื่อนไหวไปทำกรรมมีการปล้นชาวบ้านเป็นต้น มีโทษมากทีเดียว.

จริงอยู่ การทำชั่วในพระจีณาสพ ถึงขั้นปาณาติบาต มีโทษมาก. การทำชั่วในสำนักของพระจีณาสพ ถึงขั้นอทินนาทาน มีโทษมาก. บาปกรรมในเพราะการล่วงเกินภิกษุณี ผู้เป็นพระจีณาสพ ถึงขั้นมิจฉาจาร มีโทษมาก. การทำชั่วในเพราะการทำลายสงฆ์ (ให้แตกกัน) ด้วยมุสาวาท ถึงขั้นมุสาวาท มีโทษมาก. การทำชั่วในเพราะกรรมมีการคดมน้ำเมามาก จนสามารถให้กายเคลื่อนไหว ปล้น ฆ่าชาวบ้านเป็นต้น เพราะสุราปาน มีโทษมาก. การทำสงฆ์ให้แตกกันด้วยมุสาวาทอย่างเดียว มีโทษมากกว่าบาปกรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมด. เพราะผู้ทำสังฆเภทนั้น ย่อมหมกไหม้อยู่ในนรกตลอดกัป.

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัย ในบาปกรรมเหล่านั้นโดยอาการ ๖ อย่างคือ
โดยสภาพ ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดยเวทนา ๑ โดยมูล ๑ โดยกรรม ๑
โดยผล ๑.

บรรดาอาการทั้ง ๖ อย่างนั้น ว่าโดยสภาพปาณาติบาตเป็นต้นแม้ทั้งหมด เป็นสภาพของเจตนาอย่างเดียว. ว่าโดยอารมณ์ ปาณาติบาต มีสังขารเป็นอารมณ์ โดยมีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์. อทินนาทานมีสัตว์เป็นอารมณ์บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง. มิจฉาจาร มีสังขารเป็นอารมณ์ด้วยอำนาจโศภณัฐพะ. (แต่) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัตว์เป็นอารมณ์ มุสาวาทมีสัตว์เป็น

อารมณ์บ้าง มีสังขารเป็นอารมณ์บ้าง การดื่มสุรามีสังขารเป็นอารมณ์. ว่า โดยเวทนา ปาณาติบาตมีเวทนาเป็นทุกข์. อทินนาทานมีเวทนา ๓. มิจจาจาร มีเวทนา ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุขเวทนาและมัชฌัตตา (อทุกขมสุขเวทนา) สุรา บานก็เหมือนกัน (คือมีเวทนา ๒) แต่ทั้งสองอย่าง (คือมิจจาจารและสุราบาน) ไม่ใช่มีเวทนาเป็นกลาง ๆ (คืออทุกขมสุข) ด้วยจิตที่เป็นเหตุให้ตกลงใจ มุสาวาทมีเวทนา ๓. ว่าโดยมูลฐาน ปาณาติบาตมีมูล ๒ ด้วยสามารถแห่งโทสะ และโมหะ. อทินนาทานและมุสาวาท มีมูล ๒ ด้วยอำนาจแห่งโทสะและโมหะ หรือด้วยอำนาจแห่งโลภะและโมหะ. มิจจาจารและสุราบาน มีมูล ๒ ด้วยสามารถ แห่งโลภะและโมหะ. ว่าโดยกรรม บรรดาบาปกรรมทั้ง ๕ นี้ มุสาวาทอย่าง เดียวเป็นวิกรรม. ที่เหลือทั้ง ๔ ข้อ เป็นกายกรรมทั้งนั้น. ว่าโดยผล ทุก ๆ ข้อมีผลให้เกิดในอบายทั้งนั้น และถึงในสุคติ ก็ให้ผลไม่น่าปรารถนานานา ชนิด มีความเป็นผู้มีอายุน้อยเป็นต้น เพราะฉะนั้น พึงทราบวินิจฉัยในบาป กรรมเหล่านี้ โดยสภาพเป็นต้นดังพรรณนามานี้.

บทว่า **อปฺปฏิวริตา** ได้แก่ ไม่เป็นผู้เว้นขาด เพราะไม่มีสมათานวิริติ และสัมปัตตวริติ. บทว่า **ทุสฺสีลา** ความว่า ถัดจากนั้นไป ก็เป็นคนไม่มีศีล เพราะไม่มีแม้เพียงเบญจศีล. บทว่า **ปาปธมฺมา** ได้แก่ธรรมที่ลามก คืออาจารย์ที่เลวทราม. บทว่า **ปาณาติปาตา ปฏิวริโต** ความว่าเป็นผู้งด เว้น คือตั้งอยู่ไกลจากปาณาติบาต เพราะการสมათานสิกขาบท. แม้ในบทที่ เหลือทั้งหลาย ก็มีนัยนี้.

แม้ในที่นี้ พึงทราบวินิจฉัย โดยสภาพ ๑ โดยอารมณ์ ๑ โดย-
เวทนา ๑ โดยมูลฐาน ๑ โดยธรรม ๑ โดยการสมათาน ๑ โดย-
การขาด ๑ โดยผล ๑ แห่งเวรมณีทั้งหลาย มี ปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้น
ดังต่อไปนี้.

จริงอยู่ บรรดาอาการทั้ง ๘ อย่างนั้น โดยสภาพแล้วรณินทั้ง ๕

เป็นเจตนาบ้าง เป็นวิริตติบ้าง แต่ว่าเทศนามีมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งวิริติ. วิริติของผู้ที่งดเว้น จากปาณาติบาตที่ประกอบด้วยกุศลจิต ที่ท่านกล่าวไว้ว่า (ในสมัยนั้น วิริตินั้น) ได้แก่การงด การเว้น จากปาณาติบาต ดังนี้ โดยประเภที่มี ๓ อย่าง คือ สัมปัตตวิริติ ๑ สมาทานวิริติ ๑ สมุจ-
เฉทวิริติ ๑ บรรดาวิริติ ๓ อย่างนั้น วิริติที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ได้สมาทานสิกขาบท (มาก่อน) แต่พิจารณาเห็น ชาติ วัย และความเป็นพหูสูตเป็นต้น ของ ตน แล้วไม่ฝ่าฝืน วัตถุที่มาประจวบเข้า ด้วยคิดว่า เรื่องนี้ไม่เหมาะแก่-
เราที่จะการทำ ดังนี้ ชื่อว่าสัมปัตตวิริติ. ส่วนวิริติที่เกิดขึ้นแก่ผู้สมาทาน สิกขาบท (มาก่อน) แล้ว แม้สละชีวิตของตนที่มีคุณค่ายิ่งกว่าสิกขาบทนั้น ก็ ไม่ล่วงละเมิดวัตถุ เพราะสมาทานสิกขาบทไว้ ชื่อว่าสมาทานวิริติ. แต่วิริติที่ สัมปยุตด้วยอริยมรรค ชื่อว่า สมุจเฉทวิริติ ซึ่งเริ่มแต่เกิดขึ้นแล้ว แม้ความ คิดว่า เราจักฆ่าสัตว์ ก็ไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย. ในบรรดาวิริติ ทั้ง ๓ นั้น ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาสมาทานวิริติ.

ว่าโดยอารมณ์ อารมณ์ของปาณาติบาตเป็นต้นนั่นเอง เป็นอารมณ์ ของปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้นนั้น. ด้วยว่า ขึ้นชื่อว่าการงดเว้น จะมีได้ก็ เพราะมีสิ่งที่จะต้องล่วงละเมิดนั่นเอง อนึ่ง กุศลธรรมเหล่านี้ ที่มีชีวิตินทรีย์ เป็นอารมณ์นั่นเอง ย่อมละความทุกข์ทั้งหลาย มีปาณาติบาตเป็นต้นได้ เหมือนอริยมรรคที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลายได้ฉะนั้น.

ว่าโดยเวทนา วิริติทั้งหมด เป็นสุขเวทนาทั้งนั้น. ว่าโดยมูลฐาน กุศลธรรมเหล่านี้ ของผู้ที่งดเว้น ด้วยจิตที่สัมปยุตด้วยญาณ มีมูล ๓ ด้วย สามารถแห่งอโลกะ อโทสะ และอโมหะ ของผู้ที่งดเว้นด้วยจิตที่เป็นญาณ-
วิปยุต มีมูล ๒ ด้วยสามารถแห่งอโลกะและอโทสะ.

ว่าโดยกรรม การงดเว้นจากมูสาวาทเป็นวัจกรรม (ส่วน) ที่เหลือเป็น
กายกรรม. ว่าโดยสมათาน ผู้ไม่ได้รับการสมათานนั้นในสำนักของผู้อื่นที่เป็น
ครุภูฏานียบุคคล สมათานศีล ๕ ด้วยตนเองเป็นเอกัชฌสมათาน หรือเป็น
ปัจเจกสมათาน ก็ย่อมเป็นอันสมათานแล้ว. ว่าโดยการขาด สำหรับคฤหัสถ์
ทั้งหลาย สิกขาบทใดที่ล่วงเกินแล้ว จะขาดเฉพาะสิกขาบทนั้น ๆ เท่านั้น
นอกนี้ไม่ขาด. เพราะเหตุไร ? เพราะคฤหัสถ์ทั้งหลายมีศีล ไม่เกี่ยวเนื่องกัน
(เป็นปัจเจกสมათาน) รักษาเฉพาะสิกขาบทที่สามารถรักษาได้เท่านั้น. ส่วน
สำหรับบรรพชิต เมื่อล่วงละเมิดสิกขาบทเดียว ก็ขาดทั้งหมด.

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า ผลโต ดังต่อไปนี้ กับบรรดา เวมณิ
เหล่านี้ ปาณาติปาตาเวรมณี มีผลมีอาทิอย่างนี้คือ องฺคปจฺจฺจนฺตสมนุ-
นาคตา (ความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอวัยวะน้อยใหญ่) ๑ อโรหปริณาทสมุ-
ปฺตฺติ (ความถึงพร้อมด้วยส่วนสูงและส่วนกว้าง) ๑ ขวนสมฺปตฺติ (ความถึง
พร้อมด้วยเขาวัวไหวพริบ) ๑ สฺวปฺตฺติ (ความเป็นผู้มีเท้าตั้งอยู่
เหมาะสม) ๑ จารุตา (ความสวยงาม) ๑ มฺหุตา (ความเป็นผู้อ่อนโยน) ๑
สุจิตา (ความสะอาด) ๑ สุรตา (ความกล้าหาญ) ๑ มหาผลตา (ความเป็น
ผู้มีกำลังมาก) ๑ วิสฺฐจฺจนฺตา (ความเป็นผู้มีถ้อยคำสละสลวย) ๑ สฺตฺตฺตฺน
ปิยฺมฺนาปฺตา (ความเป็นผู้น่ารัก น่าพอใจ ของสัตว์ทั้งหลาย) ๑ อภิข-
ปฺริสฺตา (ความเป็นผู้มีบริษัทไม่แตกแยกกัน) ๑ อณฺมฺภิตา (ความเป็นผู้ไม่
สะดุ้งหวาดเสียว) ๑ ทฺวปฺปฺชฺ สฺยิตา (ความเป็นผู้อื่นใคร ๆ กำจัดได้ยาก) ๑
ปฺรฺกฺกเมน อมฺรณฺตา (ความเป็นผู้ไม่ตายด้วยการปองร้ายของผู้อื่น) ๑
มฺหาปฺริวารฺตา (ความเป็นผู้มีบริวารมาก) ๑ สุวณฺณฺตา (ความเป็นผู้มีผิว
ดั่งทอง) ๑ สฺสณฺณฺจฺนฺตา (ความเป็นผู้มีทรวดทรงงาม) ๑ อปฺปาพาทตา

(ความเป็นผู้มีอาหารน้อย) ๑ อโสกตา (ความเป็นผู้ไม่เศร้าโศก) ๑ ปิยม-
นาเปหิ อวิปุโยคตา (ความเป็นผู้ไม่พลัดพราก จากของรักของชอบใจ) ๑
ทิมายูตา (ความเป็นผู้มีอายุยืน) ๑.

อทินนาทานา เวมณฺณี มีผลมีอาทิอย่างนี้คือ มหาชนธยุตตา
(ความเป็นผู้มีทรัพย์ และข้าวเปลือกมาก) ๑ อนนุตโภคตา (ความเป็นผู้มี
โภคะ อเนกอนันต์) ๑ ธิรโภคตา (ความเป็นผู้มีโภคะยิ่งยง) ๑ อิจฺฉิตานํ
โภคานํ จิปุปปฏิลาโ (การได้โภคทรัพย์ตามที่ต้องการอย่างฉับพลัน) ๑
ราชาทึหิ อสาธารณโภคตา (การมีโภคะไม่ทั่วไปกับพระราชาเป็นต้น) ๑
อุพารโภคตา (ความเป็นผู้มีโภคะโอพาร) ๑ ตตฺถ ตตฺถ เขฏฺฐกภาโว
(ความเป็นหัวหน้าในที่นั้น ๆ) ๑ นตฺถิภาวสุส อชานนตา (ความเป็นผู้
ไม่รู้จักคำว่าไม่มี) ๑ สุขวิหารตา (ความเป็นผู้อยู่อย่างสบาย) ๑.

อพฺรหฺมจริยา เวมณฺณี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ วิคตปจฺจตฺถิกตา
ความเป็นผู้ปราศจากข้าศึก) ๑ สพฺพสตุตฺตานํ ปิยมนาปตา (ความเป็น
ที่รักเป็นที่พอใจของสรรพสัตว์) ๑ อนฺนปानวตฺตจฺฉาภานาทินํ ลาภิตา
(ความเป็นผู้มีปกติได้ของต่าง ๆ เช่น ข้าว น้ำ ผ้า และวัตถุเครื่องปกปิด) ๑
สุขสุปนตา (การนอนหลับสบาย) ๑ สุขปฏฺิพฺพุชฺชนตา (การตื่นขึ้นมา
สบาย) ๑ อปายภยวิโมกฺโข (การพ้นจากภัยในอบาย) ๑ อิตฺถิภาวนปฺุ -
สทภาวานํ อภพฺพตา (ความไม่ควรแก่การเกิดเป็นหญิง เป็นกะเทย) ๑
อกุโฆรณตา (ความเป็นผู้ไม่โกรธ) ๑ สจฺจการิตา (ความเป็นผู้มีปกติ
ทำจริง) ๑ อมฺงกุฏฺตตา (ความเป็นผู้ไม่เก้อเจิน) ๑ อารารณสุขตา (ความ
เป็นผู้มีความสุขด้วยการรับเชิญ) ๑ ปริปฺลฺณณิหฺตฺริยตา (ความเป็นผู้มีอินทรีย์
บริบูรณ์) ๑ นิราสฺงกตา (ความเป็นผู้ปราศจากความระแวง) ๑ อปโปสฺสกุ-
กตา (ความเป็นผู้มีมีความขวนขวายน้อย) ๑ สุขวิหารตา (ความเป็นผู้อยู่อย่าง-

เป็นสุข) ๑ อุกุโถภยตา (ความเป็นผู้ไม่มีภัยจากที่ไหน ๆ) ๑ ปิยวิปโย-
คาภาโว (ความเป็นผู้ไม่มีการพลัดพรากจากของรัก) ๑. แม้ผลของการงด
เว้นจากมิถินาจาร ก็รวมอยู่ในผลของการงดเว้นจากการไม่ประพฤติพหุมจรรย์
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า อพฺรหฺมจฺริยา เวรมณฺี ดังนี้.

มฺุสาวาทาเวรมณฺี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ วิปฺลสนฺุณฺินฺุทฺริยตา
(ความเป็นผู้มีอินทรีย์ผ่องใส) ๑ วิสฺฐจฺมฐฺรภาณิตา (ความเป็นผู้มีปกติ
พูดด้วยคำสละสลวย อ่อนหวาน) ๑ สมลิตสุทฺฐทฺนฺุตตา (ความเป็นผู้มีฟัน
เรียบเสมอ ทั้งขาว ทั้งสะอาด) ๑ นาติถฺลตฺตา (ความเป็นผู้ไม่อ้วนจนเกินไป) ๑
นาติกีสตา (ความเป็นผู้ไม่ผอมจนเกินไป) ๑ นาตฺริสฺสตา (ความเป็นผู้
ไม่ต่ำเกินไป) ๑ นาติทิมตฺตา (ความเป็นผู้ไม่สูงเกินไป) ๑ สุขสมฺผลสฺสตา
(ความเป็นผู้มีสัมผัสเป็นสุข) ๑ อุปลคฺนฺุขมฺุขตา (ความเป็นผู้มีกลิ่นปาก-
หอมเหมือนกลิ่นดอกออบล) ๑ สฺสฺสฺสฺสทฺปริสตา (ความเป็นผู้มีบริษัท เชื้อพึง
ตั้งอยู่ในโอวาท) ๑ อาเทยฺยวจนตา (ความเป็นผู้มีวาจาเชื่อถือได้) ๑
กมฺลทลสฺทิสฺมฺุทฺโลทฺตินยฺวิหฺตตา (ความเป็นผู้มีกลิ่น อ่อน แดง และ
บางเหมือนกลีบดอกออบล) ๑ อลฺินตา (ความเป็นผู้ไม่หัดหู่) ๑ อฺนฺุทฺตตา
(ความเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน) ๑.

สุรามาเรยฺมฺัชชปมาทฺฐานาเวรมณฺี มีผลมีอาทิอย่างนี้ คือ อตีตา-
นาคตปจฺจูปฺนฺุเนสฺสุ กิจฺจกรณฺีเยสฺสุ อฺปฺปมาทตา (ความเป็นผู้ไม่ประมาท
ในกิจและกรณียกิจ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน) ๑ ฅาณวฺนฺุตตา
(ความเป็นผู้มีญาณ) ๑ สทา อฺปฺภฺุจฺจิตฺสตีตา (ความเป็นผู้มีสติปรากฏอยู่
ทุกเมื่อ) ๑ อฺปฺปฺนฺุเนสฺสุ กิจฺจกรณฺีเยสฺสุ สพฺพฐฺานฺุปฺตติกปฺภฺิภาณวฺนฺุ-

ตตา (ความเป็นผู้มีปฏิภาณ เกิดขึ้นทุกสถาน ในเมื่อมีกิจและกรณียกเกิดขึ้น) ๑
อนลตตา (ความเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน) ๑ อชพตา (ความเป็นผู้ไม่โง่เขลา) ๑
อมุคตา (ความเป็นผู้ไม่บ้าใบ้) ๑ อจฺจนฺมุกตา (ความเป็นผู้ไม่หวาดสะอุ้ง) ๑
อสารมุกตา (ความเป็นผู้ไม่มีการแข็งดี) ๑ อนิสฺสุกิตา (ความเป็นผู้ไม่มี
ความริษยา) ๑ อมจฺจนฺริตา (ความเป็นผู้ไม่ตระหนี่) ๑ สจฺจวาทิตา
(ความเป็นผู้มีปกติกล่าวคำสัตย์) ๑ อปีสุณ อมฺรุต อสมฺพปฺปลาปวาทิตา
(ความเป็นผู้มีปกติไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพื่อเจ้า) ๑ กตญฺญตฺตา
(ความเป็นคนกตัญญู) ๑ กตเวทิตา (ความเป็นผู้มีกตเวที) ๑ โภควนฺตฺตา
(ความเป็นผู้มีโภคะ) ๑ สีสฺลวฺนฺตฺตา (ความเป็นผู้มีศีล) ๑ อชฺชุตฺตา (ความ
เป็นผู้ซื่อตรง) ๑ มหตฺตฺตา (ความเป็นผู้ไม่โกรธ) ๑ หิริโรตฺตปฺปสฺม-
ปนฺนตฺตา (ความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตฺตปฺปะ) ๑ อชฺชติญฺจิตฺตา (ความ
เป็นผู้มีความเห็นตรง) ๑ มหตฺตฺตา (ความเป็นผู้มีใจใหญ่) ๑ ปญฺจติตฺตา
(ความเป็นผู้ฉลาด) ๑ อตฺถถานตฺถกฺกุสฺสตฺตา (ความเป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็น-
ประโยชน์ และสิ่งมิใช่ประโยชน์) ๑. ในอธิการนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยสภาวะ
เป็นต้น แม้แห่งปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้น ดังพรรณนามานี้.

บทว่า สีสฺลวา ได้แก่ เป็นผู้มีศีล ด้วยสามารถแห่งเบญจศีลตามที่
กล่าวแล้ว. บทว่า กฺลฺยาณธมฺโม ได้แก่ เป็นผู้มีธรรมอันงาม อธิบายว่า
มีปัญญาประกอบด้วยทิวฏฐิสมมติ อันส่องถึงสรณคมน์ กิบุตรคนใด เมื่อมารดา
บิดาไม่มีศรัทธา และเป็นผู้ทุศีล ตนเองก็เป็นเช่นนั้น แม้บุตรนั้นพึงทราบว่าเป็น
อวิชาตบุตรทีเดียว. เพราะว่าความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น ท่านกล่าวว่า
เป็นลักษณะของความเป็นอวิชาตบุตรในที่นี้ และความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น
นั้น มีอยู่ในอวิชาตบุตรนั้น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกความที่บุตรเป็น
อวิชาตบุตรเป็นต้น โดยเปรียบเทียบมารดาบิดา.

บทว่า โย โหติ กุลคนุโธ ได้แก่ บุตรผู้ทำลายตระกูล คือ
ทำตระกูลให้พินาศ. จริงอยู่ คนุช ศัพท์ ในที่นี้ มีความหมายว่า ทำลาย
ดังในประโยคเป็นต้นว่า อุปฺปลคนุชฺชจตุติกา ดังนี้. แต่อาจารย์บางพวก
กล่าวว่า กุลธฺ สโน ดังนี้บ้าง. เนื้อความก็เช่นนั้นเหมือนกัน. บทว่า เอเต
โย ปุตฺตา โลกสุมี ความว่า บุตร ๓ จำพวก มีอริชาตบุตรเป็นต้น
เหล่านี้แหละ ชื่อว่า บุตรมีอยู่ในสัตว์โลกนี้ พ้นจากโลกนี้ไปจะมีก็หาไม่ได้.
ก็บรรดาบุตร ๓ จำพวกเหล่านี้ บุตรจำพวกใดเป็นอุบาสก คือบุตรเหล่าใด
เป็นอุบาสกเพราะถึงพร้อมด้วยสธมคมน์ คือเข้าใจหลักธรรม ด้วยกัมมัธสก-
คาญาณ บุตรเหล่านั้น เป็นบัณฑิตมีปัญหา ถึงพร้อมคือบริบูรณ์ด้วยศีล ๕
และศีล ๑. ชื่อว่า วทัญญู เพราะรู้ (เข้าใจ) คำพูดของยากทั้งหลาย โดยการ
ยังความประสงค์ของยากเหล่านั้นให้เต็ม โดยเพียงเห็นสีหน้าเท่านั้น อีกอย่าง-
หนึ่ง ชื่อว่า วทัญญู เพราะวิเคราะห์ว่า ได้ยินคำของยากเหล่านั้นว่า
โปรดให้ทานเถิด ดังนี้ ก็รู้ความหมายนั้น โดยบริจาต (ทรัพย์) แก่ยาก
เหล่านั้น ด้วยคิดว่า คนเหล่านี้ไม่เคยให้ทานในกาลก่อน จึงเป็นเช่นนั้น
ส่วนเราไม่ควรเป็นอย่างนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วทัญญู เพราะวิเคราะห์ว่า
เข้าใจถ้อยคำของบัณฑิตทั้งหลาย ที่แสดงถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน
เป็นต้น ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ปทัญญู" อธิบายว่า เป็นผู้มีปกติ
บริจาตด้วยการเพิ่มให้ ชื่อว่าปราศจากความตระหนี่ เพราะปราศจากมลทินคือ
ความตระหนี่ ในทันใดนั่นเอง. บทว่า อพฺภมฺนา ความว่า บุตรเหล่านั้น
ย่อมรุ่งโรจน์ อธิบายว่า งดงาม ในบริษัททั้งหลายมีอุบาสกเป็นต้น และใน
บริษัททั้งหลาย มีกษัตริย์เป็นต้น คู่พระจันทร์ที่พ้นจากเมฆ กล่าวคือหมอก
หรือพ้นจากเมฆที่หนาทึบ ฉะนั้น.

จบอรรถกถาปุตตสูตรที่ ๕

๖. อวภูจิกสูตร

ว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนฝน ๓ จำพวก

[๒๕๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวก มีปรากฏอยู่ในโลก ๓ จำพวกเป็นไฉน ? คือ บุคคลผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก ๑ ผู้จุฝนตกในที่บาง- ส่วน ๑ ผู้จุฝนตกในที่ทั่วไป ๑.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเสมอด้วยฝนไม่ตกเป็นอย่างไร บุคคล บางคนในโลกนี้ ไม่ให้ข้าว น้ำ ฝ้าย ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องอุปกรรมแสงสว่าง แก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คน เดินทาง วนิพกและยากทุกหมู่เหล่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เสมอ ด้วยฝนไม่ตกเป็นอย่างนี้แล.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลผู้จุฝนตกในที่บางส่วนเป็นอย่างไร บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ให้ข้าว น้ำ ฝ้าย ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องอุปกรรมแสงสว่าง แก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วนิพกและยากบางพวก ไม่ให้แก่บางพวก คุณก่อน ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้จุฝนตกในที่บางส่วนเป็นอย่างนี้แล.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลผู้จุฝนตกในที่ทั่วไปเป็นอย่างไร บุคคล บางคนในโลกนี้ ย่อมให้ข้าว น้ำ ฝ้าย ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องอุปกรรมแสงสว่าง แก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คน- เดินทาง วนิพก และยากทั้งปวง คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลจุฝนตก ในที่ทั่วไปเป็นอย่างนี้แล.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเพื่อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลได้พบสมณะ พราหมณ์ คน-
กำพร้า คนเดินทาง วนิพกแล้ว ย่อมไม่
แบ่งข้าว น้ำ และเครื่องบริโภคให้ บัณฑิต
ทั้งหลาย กล่าวบุคคลผู้เป็นบุรุษต่ำช้า
นั้นแล้ว เป็นผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก บุคคล
โดยย่อไม่ให้ไทยธรรมแก่บุคคลบางพวก
ย่อมให้แก่บุคคลบางพวก ชนผู้มีปัญญา
ทั้งหลายกล่าวบุคคลนั้นว่า ดูกฝนตกในที่
บางส่วน บุรุษผู้มีวาจาว่า ภิกษาคี ผู้อนุ-
เคราะห์สัตว์ทั่วหน้า มีใจยินดีประดุจ
ไปรยไทยธรรม กล่าวอยู่ว่า จงให้ ๆ ดังนี้
บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นเช่นนั้น
รวบรวมทรัพย์ที่ตนได้แล้วด้วย ความหมั่น
โดยชอบธรรม ยังวนิพกทั้งหลายผู้มาถึง-
แล้ว ให้อิ่มหนำด้วยข้าวและน้ำโดยชอบ
เปรียบเหมือนเมฆบันลือ กระทบแล้ว
ย่อมยังฝนให้ตก ยังน้ำให้ไหลนองเต็มที่
ดอนและที่ลุ่ม ฉะนั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบอวภูติกสูตรที่ ๖

อรรถกถาอรรถกฐิต

ในอรรถกฐิตที่ ๖ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อรรถกฐิต** ความว่า เช่นกับด้วยเมฆที่ไม่ทำฝนให้ตก เพราะเมฆบางกลุ่ม หนาตั้ง ๑๐๐ ชั้น ๑,๐๐๐ ชั้น ตั้งขึ้น ร่องกระหึ่ม แลปลบปลาบ ไม่ให้ฝนแม้หยดเดียวตกลงมา แล้วผ่านไป พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงว่า บุคคลบางจำพวกก็มีอุปมาเช่นนั้น จึงตรัสว่า **อรรถกฐิต** (บุคคลผู้เสมอด้วยฝนไม่ตก) ดังนี้. บทว่า **ปเทสวาสี** ความว่า เช่นกับเมฆที่ทำฝนให้ตกบางท้องที่อธิบายว่า บุคคลชื่อว่า **ปเทสวาสี** เพราะเป็นเหมือนกับเมฆที่ทำฝนให้ตกบางท้องที่ เมฆบางกลุ่ม เมื่อคนทั้งหลายยืนอยู่ในที่แห่งเดียวกันนั่นเอง ตกหิม ๆ โดยที่คนบางพวกก็เปียก บางพวกก็ไม่เปียก พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงบุคคลบางพวก ผู้มีอุปมาอย่างนั้น ว่าเป็นเหมือนฝนตก เฉพาะบางท้องที่. บทว่า **สพฺพตุลาภิวสุตี** ความว่า เสมอกับเมฆที่ให้ฝนตกทั่วไป ทุกแห่งหนคือ ในประเทศ คือแผ่นดินมีพื้นปฐพี ภูเขา และสมุทรเป็นต้น อธิบายว่า เมฆบางกลุ่ม กระจายไปทั่วสากลจักรวาล ให้ฝนตกทั่วทุกหนทุกแห่งที่เทียบ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า **สพฺพตุลาภิวสุตี** ดังนี้ โดยทรงเปรียบเทียบมหาเมฆที่ตั้งขึ้นใน ๔ ทิศนั้น กับบุคคลบางจำพวก. บทว่า **สพฺพเพธานิ** เท่ากับ **สพฺพเพถิ** . อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะ (ในพระบาลี) ก็เป็นอย่างนี้แหละ บทว่า **น ทาตา โหติ** ความว่า เป็นผู้ไม่ปกปิดไม่ให้ทาน. อธิบายว่า ไม่ให้อะไรแก่ใคร ๆ เพราะเป็นผู้ตระหนี่เหนียวแน่น.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดง เขต และไทยธรรม โดยการจำแนกจึงตรัส
คำมีอาทิว่า สมณพราหมณ์ ดังนี้. ในคำว่า สมณพราหมณ์ นั้นพระ-
องค์ทรงประสงค์เอาทั้งสมณะที่ลอยบาปแล้ว ทั้งสมณะเพียงสักว่าบรรพชา
ทั้งพราหมณ์ผู้ลอยบาปแล้ว และพราหมณ์เพียงกำเนิดในที่นี้. คนตักยาคคือ
คนเข็ญใจ ชื่อว่า กปณะ (คนกำพร้าว) คนเดินทางที่สิ้นสะเบียง ชื่อว่า
อัทธิกา (คนเดินทาง) คนเหล่าใด เข็ญชวนคนใน (การทำ) ทาน เทียวชม
เชยสรรเสริญทาน โดยนัยมีอาทิว่า ท่านทั้งหลาย จงมีจิตใจสูง มีจิตเลื่อมใส
บริจาคนของที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาโทษมิได้ ตามกาล ท่านทั้ง
หลาย จะไปสู่สุคติ จะไปสู่พรหมโลก คนเหล่านั้นชื่อว่า วณิพุกา (วณิพก).
คนเหล่าใดเทียวขอของเด็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเดียวว่า ขอท่านทั้งหลายจงให้
เพียงกำมือเดียว เพียงกอบเดียว เพียงขันเดียวเถิดดังนี้ คนเหล่านั้น ชื่อว่า
ยาค (ผู้ขอ). บรรดาศัพท์เหล่านั้น ด้วยศัพท์ว่า สมณะและพราหมณ์ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงถึงขอบเขตของคุณความดี และขอบเขตของอุปการะ
ด้วยศัพท์ว่า สมณพราหมณะ ทรงแสดงถึงเขตแห่งกรุณา ด้วยศัพท์ว่า กปณะ
เป็นต้น.

บทว่า อนุนิ ได้แก่ ของควรเคี้ยว และของควรบริโภคนอย่างใด
อย่างหนึ่ง. บทว่า ปานิ ได้แก่ เครื่องดื่ม มีน้ำดื่มที่คั้นจากผลมะม่วงเป็นต้น.
บทว่า วตุถิ ได้แก่ เครื่องปกปิด มีผ้าถุง และผ้าห่มเป็นต้น. บทว่า ยานิ
ได้แก่ วัตถุที่ยังการเดินทางให้สำเร็จ มีรถและวอเป็นต้น โดยที่สุดจนถึงรองเท้า.
บทว่า มาลา ได้แก่ ดอกไม้ทุกชนิด แยกประเภทออกเป็นดอกไม้ที่ร้อยและ
ไม้ไม่ได้ร้อย. บทว่า ลนุธิ ได้แก่ คันชาคืออย่างใดอย่างหนึ่ง และอุปกรณ์แห่ง
เครื่องหอม ทั้งที่บดแล้ว และยังไม่ได้บด. บทว่า วิเลปนนิ ได้แก่ เครื่อง
ประเทืองผิว. บทว่า เสยฺยา ได้แก่ เครื่องนอน มีเตียงและดั่งเป็นต้น และ

ผ้าปาวาร ผ้าโกเชาว์ เป็นต้น (ผ้ามีขนอ่อน และผ้าทำด้วยขนแกะ). ก็แม่
อาสนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์ว่า เสขย ในคำว่า
เสขยาวสถ์ นี้. บทว่า อวสถ์ ได้แก่ ที่อาศัย อันเป็นเครื่องบรรเทาอันตราย
มิลมและแดด เป็นต้น. บทว่า ปทีเปยฺย ได้แก่ เครื่องอุปกรณ์แห่งแสงสว่าง
มีประทีปและตะเกียง เป็นต้น.

บทว่า เอว โข ภิกฺขเว ความว่า เมื่อไทยธรรมมีอยู่ บุคคลไม่
ให้ ของที่จะต้องให้อย่างนี้ แก่ปฏิคาหกทั้งหลาย โดยประการที่งมงาย ย่อมเป็น
เช่นกับเมฆที่ไม่ให้ฝนตก. ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เมฆ
หนา ๑๐๐ ชั้น ๑,๐๐๐ ชั้น ตั้งขึ้นแล้ว ไม่โปรยอะไร ๆ ลงมาเลย จางหายไปจันใด
คนใครรวบรวมสมบัติอันโอฬาร และไพบุลย์ อยู่ครอบครองเรือนก็ฉนั้น
เหมือนกัน ไม่ให้ภิกษาแม้ทัพพีเดียว หรือข้าวยาจก เพียงกระบายเดียวแก่ใคร ๆ
หลีกไปเสีย. หมคอำนาจ ย่อมไปสู่ปากแห่งมัจจุ คนผู้นั้นย่อมชื่อว่าเหมือน
เมฆ ที่ไม่ให้ฝนตกดังนี้. แม้ในบทที่เหลือ ฟังทราบพระดำรัส ตรัสย้ำโดย
นัยนี้.

ก็ในบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ บุคคลพวกแรกพึงถูกตำหนิ โดยส่วน
เดียวเท่านั้น. คนพวกที่สอง นำสรรเสริญ คนพวกที่สาม นำสรรเสริญกว่า
(คนพวกที่สอง). อีกนัยหนึ่ง บุคคลพวกแรก ฟังทราบว่าเลวกว่าบุคคลทุก
ประเภท พวกที่ ๒ ฟังทราบว่า ปานกลาง พวกที่ ๓ ฟังทราบว่าสูงสุดดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. บทว่า สมณฺเณ เป็น
พหูพจน์ โดยเป็นทศยวิภคติ. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนั้น. บทว่า ลทฺธาน
แปลว่า ได้ (ปฏิคาหก) แล้วปรารถนา สมณะผู้เป็นทักษิณบุคคลแล้วถูก
ถามแล้ว ก็ไม่จัดแบ่งให้. บทว่า อนฺนปानญจ โภชนํ ความว่า ไม่จัด
แบ่งข้าวหรือน้ำ หรือโภชนะอันควรแก่การบริโภคอย่างอื่น ที่มีอยู่. ก็ในพระ

กาลานี้มีความสงบดังนี้ ก็ผู้ใด ได้สมณะผู้เป็นปฏิคาหก ผู้เข้าไปหาแล้ว โดยที่ตนเองก็มีไทยธรรมอยู่ก็ไม่กระทำ แม้เพียงการแจกแบ่งวัตถุมีข้าวเป็นต้น ผู้นั้นจักให้ทานอย่างอื่นได้อย่างไร ? บัณฑิตกล่าวคือ เรียกขานเขาผู้ตระหนี่เหนียวแน่น เห็นปานนั้น เป็นบุรุษอาชรรณ เป็นคนเลว ว่าเป็นผู้เหมือนกับเมฆ ที่ไม่ให้ฝนตก ดังนี้.

บทว่า **เอกจฺจํ** น ททาติ ความว่า แม้เมื่อของที่จะต้องให้มีอยู่มากมาย ก็ไม่ยอมให้ แก่คนบางจำพวก ด้วยอำนาจแห่งความโกรธเคืองในคนเหล่านั้น หรือด้วยอำนาจแห่งความโลภในไทยธรรม. บทว่า **เอกจฺจํ ปเวจฺจติ** ความว่า แต่ให้แก่บุคคลบางจำพวกเท่านั้น. บทว่า **เมธาวิโน** ได้แก่ คนที่มีปัญญา คือเป็นบัณฑิต.

บทว่า **สุภิกฺขวาโจ** ความว่า ผู้ใดสั่งให้เขาให้ของนั้น ๆ แก่ยากทั้งหลายผู้เข้าไปหาแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ท่านทั้งหลาย จงให้ข้าว ท่านทั้งหลาย จงให้น้ำ ผู้นั้น ชื่อว่า **สุภิกฺขวาโจ** เพราะวิเคราะห์ว่า ผู้มีการออกปากของง่าย เหตุมีการขอที่หาได้โดยง่าย. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สุภิกฺขวสุสี ดังนี้ ก็มี. ชาวโลก มีภิกษาหาได้โดยง่ายฉันใด มหาเมฆที่ยังฝนให้ตกชุก ทุกหนแห่ง ย่อมชื่อว่าไปรยลงมา (ให้ภิกษา) หาง่ายฉันนั้น. แม้บุคคลนี้ก็ฉันนั้น เป็นผู้ยังฝนให้ตกลงในที่ทุกหนแห่ง ด้วยมหาทาน (ช่วยให้) หาภิกษาได้โดยง่าย. บทว่า **อาโหมทฺมาโน ปกิเรติ** ความว่า บุคคลผู้มีมโนสอันยินดีและร่าเริงแล้ว ให้ทานด้วยมือของตน ย่อมเป็นเสมือนหว่านไทยธรรมลงในนาคือปฏิคาหก แม้ว่าจากร่ำพุดอยู่ว่า ท่านทั้งหลายจงให้ทานเถิด ทานทั้งหลายจงให้ทานเถิด ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงภาวะที่เมฆให้ฝนตกทำให้ภิกษาหาได้ง่าย จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ยถาปี เมโฆ** ดังนี้.

แม้ในพระกาลานั้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้ ฟ้า (มหามฆ) ร้องด้วยเสียงเบาๆ ก่อน แล้วจึงร้องกึกก้องไปทั่วทุกห้วงน้ำและลำธารอีก แล้วโปรยฝนลงมา ไหลไปให้ที่ลุ่มและที่ดอนทั่วทุกหนแห่ง เต็มแจ้งไปด้วยอุทกวาริ ทำให้เป็นห้วงน้ำห้วงเดียวกัน ฉนฺได บุคคลที่ใจกว้างบางคนในที่นี้คือในโลกนี้ ก็ฉนฺนํ เพราะเป็นผู้มีใจเสมอในคนทั่วไป เหมือนมหามฆนั้น เพราะต้องให้ฝนตกลงมา เป็นผู้ไม่เกียจคร้าน โดยที่ทรัพย์เป็นของได้มาด้วยความหมั่น คือเกิดขึ้นด้วยความขยันหมั่นเพียรของตน รวบรวมทรัพย์นั้นไว้โดยธรรม คือโดยชอบ ยังวนิพกัถ์หลายผู้ถึงแล้ว คือมาถึงแล้ว ให้อัมคือให้อัมหน้าสำราญ โดยชอบ คือ พอเหมาะแก่กาลเทศะ และเหมาะสมแก่ความต้องการ โดยชอบทีเดียว ด้วยข้าว น้ำ และไทยธรรมอย่างอื่น ที่เกิดจากทรัพย์ที่รวบรวมไว้นั้น ดังนี้.

จบอรรถกถาอวุฏฐิสสูตรที่ ๖

๓. สุขสูตร

ว่าด้วยผู้ปรารถนาสุข ๓ ประการพึงรักษาศีล

[๒๕๔] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตปรารถนาสุข ๓ ประการนี้ พึงรักษาศีล ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ บัณฑิตปรารถนาอยู่ว่า ขอความสรรเสริญจงมาถึงแก่เรา ๑ ขอโภคสมบัติจงเกิดขึ้นแก่เรา ๑ เมื่อตายไป เราจักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ พึงรักษาศีล คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตปรารถนาสุข ๓ ประการนี้แล พึงรักษาศีล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

นักปราชญ์ปรารถนาสุข ๓ ประการ

คือ ความสรรเสริญ ๑ การได้โลกทรัพย์
เครื่องปลื้มใจ ๑ ความบันเทิงในสวรรค์
ในโลกหน้า ๑ พึงรักษาดี ถ้าว่บุคคล
แม้ไม่กระทำความชั่ว แต่เข้าไปเสพบุคคล
ผู้กระทำความชั่วอยู่ไซ้ บุคคลนั้น เป็น
ผู้อื่น บุคคลพึงรังเกียจในเพราะความชั่ว
และโทษของบุคคลผู้เสพคนชั่วนี้ ย่อม
งอกงาม.

บุคคลย่อมกระทำบุคคลเช่นใดให้
เป็นมิตร และย่อมเข้าไปเสพบุคคลเช่นใด
บุคคลนั้นแลเป็นผู้เช่นกับด้วยบุคคลนั้น
เพราะว่าการอยู่ร่วมกันเป็นเช่นนั้น คนชั่ว
ช้องเสพบุคคลอื่นผู้บริสุทธฺิโดยปกติอยู่
ย่อมทำบุคคลอื่นผู้บริสุทธฺิโดยปกติที่
ช้องเสพตน ให้ติดเปื้อนด้วยความชั่ว
เหมือนลูกศรที่แยยาพิษ ถูกยาพิษติดเปื้อน
แล้ว ย่อมทำแล่งลูกศรซึ่งไม่ติดเปื้อนแล้ว
ให้ติดเปื้อนด้วยยาพิษ ฉะนั้น.

นักปราชญ์ไม่พึงเป็นผู้มีคนชั่วเป็น

เพื่อนเลย เพราะความกลัวแต่การเข้าไป
ติดเปื้อน คนใดห่อปลาน้ำไว้ด้วยใบหญ้า
คา แม้หญ้าคาของคนนั้นย่อมมีกลิ่นเหม็น
ฟุ้งไป การเข้าไปช่องเสพคนพาล ย่อม
เป็นเหมือนอย่างนั้น ส่วนคนใดห่อกฤษณา
ไว้ด้วยใบไม้ แม้ใบไม้ของคนนั้นย่อมมี
กลิ่นหอมฟุ้งไป การเข้าไปช่องเสพ
นักปราชญ์ย่อมเป็นเหมือนอย่างนั้น เพราะ
เหตุนั้น บัณฑิตรู้ความสำเร็จผลแห่งตน
ดุจห่อใบไม้แล้ว ไม่พึงเข้าไปเสพอสัต-
บุรุษ พึงเสพสัตบุรุษ เพราะว่าอสัตบุรุษ
ยอมนำไปสู่นรก สัตบุรุษยอมให้ถึงสุคติ.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบสุขสูตรที่ ๗

อรรถกถาสุขสูตร

ในสุขสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **สุขานิ** ได้แก่ เหตุแห่งความสุข. บทว่า **ปตฺถมาโน** ความว่า ประารถนาอยู่ คือ จ้างนหมายอยู่. บทว่า **สิล** ได้แก่ ทั้งศีลของคฤหัสถ์ และศีลของบรรพชิต อธิบายว่า ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็ต้องรักษาศีลของคฤหัสถ์ ถ้าเป็นบรรพชิต ก็ต้องรักษาจตุปาริสุทธิศีล. บทว่า **รทฺเขยฺย** ความว่า สมทานแล้วไม่ล่วงละเมิด รักษาไว้ด้วยคตินั้นเอง.

บทว่า **ปัส สว เม อากฺขณฺตุ** ความว่า ผู้ฉลาดคือผู้มีปัญญา ประารถนาอยู่ว่า ขอจิตตัสัพพัตถังงามของเราจนถึงดังนี้ รักษาศีล. อธิบายว่า จิตตัสัพพัตถังงามของคฤหัสถ์ผู้มีศีล ย่อมพึงขจรไปในท่ามกลางบริษัท โดยนัยมีอาทิว่า บุตรของตระกูลโน้น ชื่อโน้น เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม มีศรัทธา เลื่อมใสแล้ว เป็นผู้ให้ (ทาน) เป็นผู้บำเพ็ญ (บุญ) ดังนี้ก่อน จิตตัสัพพัตถังงามของบรรพชิต ย่อมพึงขจรไปในท่ามกลางบริษัท โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุชื่อโน้นเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร สงบเสงี่ยม อยู่ร่วมด้วยสหาย มีความเคารพ มีความยำเกรง ดังนี้. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนคฤหบดีทั้งหลาย ยังมีอีกข้อหนึ่ง จิตตัสัพพัตถังงามของผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมพึงขจรไป ดังนี้.

อนึ่ง ดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากภิกษุพึงหวังอยู่ว่า ขอเราพึงเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่น่าถือของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายดังนี้ไซ้ เธอต้องเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายนั้นเอง.

ฟังทราบวินิจฉัยในบทว่า โภคา เม อุปัชชนตุ นี้ ดังต่อไปนี้
ก่อนอื่นเมื่อคฤหัสถ์ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมอยู่ เขาเลี้ยงชีวิตด้วยศิลปะและความหมั่นขยันใด ๆ เช่น กสิกรรม พาณิชยกรรม และรับราชการ เมื่อเป็นเช่นนั้น โภคะทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา และโภคะที่เกิดขึ้นแล้ว จักถึงความเจริญขึ้น เพราะความเป็นผู้ไม่ประมาทในศิลปะ และความหมั่นขยันนั้น ตามกาลและตามวิธี ส่วนบรรพชิต เมื่อสมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร มีปกติไม่ประมาทอยู่ มนุษย์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสแล้ว ในความถึงพร้อมด้วยศีล และคุณมีความมักน้อยเป็นต้น ของบรรพชิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล จะนำปัจจัยมาให้อย่างมโหฬาร เมื่อเป็นเช่นนั้น โภคะที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นแก่บรรพชิตนั้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็จะมั่นคง สมดังที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนคฤหบดีทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล จะประสบกองแห่งโภคะใหญ่ มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ ดังนี้ อนึ่ง สมดังที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงหวังว่า เราจักเป็นผู้ได้ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ดังนี้ไซ้ เธอต้องเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ดังนี้ คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนั้น.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า ปญฺญาโน ได้แก่ ปญฺญาโนโต แปลว่า ปรารถนาอยู่. บทว่า ตโย สุขุ เท่ากับ ติณฺ สุขานิ แปลว่า ความสุข ๓ ประการ. บทว่า จิตฺตลาภี ความว่า ได้ทรัพย์ อธิบายว่า การเกิดขึ้นแห่งโภคทรัพย์. ก็โดยข้อที่แตกต่างกัน บรรดาความสุขทั้ง ๓ อย่างนี้ ฟังทราบว่า ทรงถือเอา เจตสิกสุข ด้วยการสรรเสริญ กายิกสุข ด้วยโภคะ อุปปัตติสุข ด้วยศัพท์นอกนี้ อนึ่ง ฟังทราบว่า ทรงถือเอา สุขในปัจจุบัน ด้วยศัพท์แรก สุขในสัมปรายิกภพ ด้วยศัพท์ที่ ๓ สุขทั้งสองอย่าง ด้วยศัพท์ที่ ๒.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงการเว้นจากปาปมิตร และการคบหากัลยาณมิตร ที่เป็นเหตุพิเศษของการสรรเสริญเป็นต้น เหมือนศีล ที่เป็นเหตุ (ธรรมดา) ของการสรรเสริญเป็นต้น พร้อมด้วยโทษและอานิสงส์ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อกโรนุโต** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สงฺกโย** ความว่า เขาพึงถูกรังเกียจใน เพราะความชั่วว่า คนนี้ทำชั่วมาแล้ว หรือจักกระทำต่อไปเป็นแน่. อนึ่ง เพราะเขาไปมาหาสู่อยู่กับคนชั่วทั้งหลาย.

บทว่า **อสุส** ความว่า การกล่าวโทษแม้ไม่เป็นจริง ย่อมงอกงาม คือถึงความงอกงามไพบูลย์ ได้แก่แผ่ไปเบื้องบน ของบุคคลผู้คบหากคนชั่วนี้ หรือบุคคลนั้น เพราะคบหาสมาคมกับคนชั่วเป็นปกติ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อสุส** เป็นจัญญวิวิกตติ ลงในอรรถแห่งสัตตมวิวิกตติ ได้ความว่าในบุคคลนั้น. บทว่า **สว ตาพิสโก โหติ** ความว่า ผู้ใดคบและเข้าไปคบหาปาปมิตร หรือกัลยาณมิตร เช่นใด บุคคลนั้นก็จะเป็นอย่างนั้น คือมีบาปกรรม หรือมี กัลยาณกรรม เหมือนน้ำที่สะอาดและสกปรก ด้วยสามารถแห่งพื้นที่. เพราะ เหตุไร? เพราะการอยู่ร่วมกัน เป็นเหตุให้เป็นเช่นนั้น. อธิบายว่า การอยู่ ร่วมกันกับคนชั่วช้า ไม่ควรทำเพราะการอยู่ร่วมกัน คือการคลุกคลีกัน ได้แก่ การสนิทสนมกัน เป็นเหตุให้รับเอาภริยาอาการของคนที่คบ ที่เป็นอุปนิสัย ของตน เหมือนแก้วผลึก และแก้วมณีที่อยู่ร่วมกันจะนั้น.

บทว่า **เสวมานโน เสวมานัน** ความว่า คนชั่วเมื่อคบบุคคลอื่นที่ บริสุทธิ์ตามปกติ ที่คบตนอยู่ตลอดเวลา หรือที่เขาคบอยู่ (ยอมทำให้เขา แปรเป็น). บทว่า **สมมุญฺโจอ สมมุสฺ** ความว่า คนชั่วที่บุคคลผู้บริสุทธิ์ ตามปกตินั้น สัมผัสเข้าด้วยการอยู่ร่วมกัน คือคบหาสมาคมกัน แม้ตนเอง เมื่อสัมผัสเขาอยู่อย่างนั้น. บทว่า **สโร ทุญฺโจอ กลาปี** วา ความว่า อุปมา

เสมือนหนึ่งว่า ลูกศรอาบคือเปื้อนยาพิษ จะแปลเปื้อนแล่งศร คือที่รวม (กระบอก) ลูกศร แม้ที่ยังไม่แปลเปื้อน ซึ่งคนถูกต้องแล้วฉันใด ตนเองก็ฉันนั้น ย่อมแปลเปื้อนคนอื่นที่บริสุทธิ์ โดยปกติด้วยความชั่ว. บทว่า อุปลเภภยา ธีโร ความว่า คนชื่อว่า ธีระ เพราะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา เครื่องทรงจำ คือคนที่ เป็นบัณฑิต ไม่ควรมีคนชั่วเป็นสหาย. บทว่า ปุติมจุกุสกุเคน ความว่า ผู้ใดเอาปลายหญ้าคาผูกปลาที่เป็นปลาเนา โดยเป็นของน่าเกลียด คือผูกโดยพันให้ เป็นห่อ หญ้าคาเหล่านั้นของผู้นั้น ถึงไม่เนา ก็ชื่อว่าเหม็น เพราะห่อปลาเนาเข้าไว้ จะส่งกลิ่นเหม็นตลบไปทีเดียว ฉันใด. บทว่า เอว พาลูปเสวนา ความว่า การคบหาสมาคมกับคนพาล พึงเห็นว่ามีอุปมาฉันนั้น. บทว่า เอว ธีรูปเสวนา ความว่า การคบหาสมาคมกับบัณฑิต ของผู้ไม่มีศีลตามปกติ ย่อมเป็นเหตุให้กลิ่นศีลฟุ้งจจรไปด้วยสามารถแห่งการสมาทานศีลเป็นต้น. เหมือนใบไม้ถึงจะไม่มิกลิ่นหอม แต่ก็ชื่อว่ามิกลิ่นหอมฟุ้งจจรไป เพราะห่อกฤษณาไว้ฉะนั้น.

บทว่า ตสุมา ความว่า เพราะเหตุที่การคบมิตรที่ไม่ดี มีโทษเช่นนี้ และการคบมิตรที่ดี มีอานิสงส์อย่างนี้ คือเช่นนี้ ฉะนั้น บัณฑิตรู้ผลของตน ด้วยการระคบกัน แห่งวัตถุที่มีกลิ่นเหม็นและกลิ่นหอม และการคบหาสมาคมกับคนดี และคนไม่ดี จุห่อ (ปลาแร่และกฤษณา) ด้วยใบไม้ คือเหมือนห่อปลาแร่และกฤษณา (ด้วยใบไม้). บทว่า ญตฺวา สมฺปปากมตฺตโน ความว่า บัณฑิตรู้คือทราบความสำเร็จผลของตนที่มีทุกข์เป็นกำไร และมีสุขเป็นกำไร แล้วไม่ควรคบหาอัสตบรูช คือมิตรชั่ว ควรเสพแต่สัตตบรูชคือบัณฑิตผู้สงบระงับแล้ว ผู้มีโทษอันคลายแล้ว หรือผู้ที่นักปราชญ์สรรเสริญแล้ว. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า อัสตบรูชนำไปสู่ันรก ส่วนสัตตบรูชให้ถึงสุคติ.

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเหตุแห่งความสุข ๓ อย่าง ตามที่กล่าวมาแล้ว ด้วยพระคาถาแรก แล้วทรงแสดงเหตุเป็นที่มาแห่งความสุข ความสรรเสริญพร้อมกับการงดเว้น ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ (ต่อความสุข) ด้วย พระคาถา ๕ พระคาถา ต่อจากนั้นแล้วจึงทรงแสดงความสุขสุดท้าย พร้อมด้วย เหตุเป็นที่ประสบความสุขแม้ทั้ง ๓ อย่าง ด้วยพระคาถาสุดท้าย.

จบอรรถกถาสุขสูตรที่ ๗

๘. ภินทนสูตร

ว่าด้วยสิ่งที่จะต้องแตกเป็นธรรมดา

[๒๕๕] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตร นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภายนี้มีความแตกเป็นที่สุด วิญญาณมี การคลายไปเป็นธรรมดา จันธัญจกทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความ แปรปรวนไปเป็นธรรมดา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ- ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุรู้กายว่ามีความแตกไปเป็นที่สุด

และรู้วิญญาณว่ามีความย่อยยับไป เห็นภัย

ในจันธัญจกทั้งหลายแล้ว ล่วงชาติและ

มรณะเสียได้ มีตนอันอบรมแล้ว จำนง

อยู่ซึ่งการเป็นที่ดับขั้น เพราะบรรลุดัง

ความสงบอย่างยิ่ง.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบภินทนสูตรที่ ๘

อรรถกถาภินทนสูตร

ในภินทนสูตรที่ ๘ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ภิกุราย คัดบทเป็น ภิกุโร อัย . บทว่า กาย ได้แก่
รูปกาย. ก็รูปกายนั้น ชื่อว่ากาย เพราะอรรถว่า เป็นที่ประชุมแห่งอวัยวะ
น้อยใหญ่ทั้งหลาย มีผมเป็นต้นด้วย และชื่อว่ากาย เพราะมีวิเคราะห์ว่าเป็น
อวัยวะ คือ เป็นแหล่งเกิดแห่งของนำเกลียดน่าชังทั้งหลายอย่างนี้บ้าง. ในคำว่า
กาย นั้น มีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้ อากาโร ชื่อว่า อาย เพราะเป็นที่มา.
ถามว่า อะไรมา. ตอบว่า สิ่งที่น่าเกลียดมีผมเป็นต้นมา. ดังนั้น อากาโร ชื่อว่า
กาย เพราะเป็นที่มาแห่งของนำเกลียดทั้งหลาย ดังนี้บ้าง. แต่โดยใจความแล้ว
ได้แก่ กองแห่งธรรมทั้งหลาย คือกุศตรูป และอุปาทายรูปที่เป็นไปอยู่ ด้วย
อำนาจแห่งสันตติ ๔ อย่าง. มีพุทธาธิบายดังนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปกาย
ที่สำเร็จด้วยมหาภูตทั้ง ๔ นี้ มีการแตกดับ มีการแตกสลายไปเป็นสภาพ มี
การกระจัด กระจายไปทุกขณะเป็นสภาพ. ปาฐะว่า ภิกุราย ดังนี้ก็มี.
เนื้อความก็อย่างนั้นนั่นแหละ. บทว่า วิญญาน ได้แก่ กุศลจิตเป็นต้นที่
เป็นไปในภุมิ ๓. ส่วนอรรถพจน์มีดังต่อไปนี้ จิตชื่อว่า วิญญาน เพราะรู้ชัด

ซึ่งอารมณ์นั้น ๆ เพราะว่าการแยกความรู้สึกออกจากความจำได้ คือการรู้ชัด
อารมณ์ ได้แก่ญาณ (อุปลัทธิ) ชื่อว่า วิญญาณ. บทว่า วิราคะมมัม คือ
มีการเสื่อมคลายเป็นธรรมดาอธิบายว่า มีการแตกดับไปเป็นธรรมดา. บทว่า
สพเพ อุปธิติ ความว่า อุปธิเหล่านี้คือ อุปธิคือขันธ อุปธิคือกิเลส
อุปธิคืออกิสังขาร (กรรม) อุปธิคือเบญจกามคุณ ที่หมายรูกันว่าอุปธิ
เพราะอรรถว่า เป็นที่เข้าไปทรงทุกข์ไว้ แม้ทั้งหมดได้แก่อุปาทานขันธ กิเลส
เป็นอกิสังขารเป็นเบญจกามคุณ ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่ามีแล้วกลับไม่มี.
ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเกิดขึ้น และเสื่อมไป และบีบคั้น ชื่อว่ามีความ
แปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะอรรถว่าละปกติเหตุเป็นสภาวะที่ต้องเปลี่ยน-
แปลงไปด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ชรากับมรณะ.

ด้วยประการดังที่พรรณนามานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสถึงวาระแห่ง
การพิจารณา (สัมมัสสนญาณ) ตามอัชชาศัย แห่งบุคคลผู้รู้อย่างนั้น โดยมุข
คือ อนิจจานุปัสสนา และทุกขาวิปัสสนา ทรงแยกรูปธรรมและวิญญาณออก
จากกัน แล้วทรงรวมธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมดเข้าเป็นอันเดียวกัน
โดยทรงจำแนกออกเป็นอุปธิอีก เพราะบรรดาลักษณะทั้ง ๓ นี้ อนิจจลักษณะ
เห็นได้ง่าย. ก็ในบรรดาลักษณะทั้ง ๓ นี้ ลักษณะ ๒ อย่างเท่านั้น มีมาใน
พระบาลี ก็จริง ถึงกระนั้น โดยพระบาลีว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา
พึงเข้าใจว่า เมื่อนัตตลักษณะ พระองค์ก็ทรงแสดงไว้แล้ว เหมือนกันด้วย
ทุกขลักษณะนั่นเอง.

พึงทราบวินิจฉัยในพระคาถาดังต่อไปนี้ บทว่า อุปธิสุ ภยํ ทิสฺวา
ความว่า เห็นภัยในอุปธิทั้ง ๓ ด้วยสามารถแห่งภยคูปฏิฐานญาณ คือเห็นความ
ที่อุปธิเหล่านั้นเป็นของน่ากลัว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิปัสสนาที่มี

กำลังไว้ ด้วยบทว่า **อุปธิสุ ภยํ ทิสฺวา** นี้. เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
จำแนกภยคูปฏิฐานญาณนั้นแหละออกไปแล้ว ตรัสวิปัสสนาที่มีกำลัง เป็น
อาทินวานุปัสสนา ๑ นิพพิทานุปัสสนา ๑ โดยเป็นญาณที่แปลกกัน. บทว่า
ชาติมรณมจฺจกา ความว่า ภิกษุพิจารณาอย่างนี้อยู่ จะสืบต่อวิปัสสนาญาณ
ด้วยมรรค แล้วจะบรรลุมรรคต่อจากมรรคนั้นไป ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ล่วงพ้น
ชาติ และมรณะได้ล่วงพ้นได้อย่างไร? บทว่า **สมฺปตฺวา ปรมํ สนฺตี**
ความว่า เพราะบรรลุดันตธรรม อันยอดเยี่ยมคือสูงสุด ได้แก่ไม่มีธรรมอื่น
ยิ่งกว่า คือพระนิพพานอันเป็นที่ระงับสังขารทั้งหมด และภิกษุนั้นเป็นอย่างนี้.
บทว่า **กาลํ กงฺขติ ภาวิตฺตโต** ความว่า ภิกษุชื่อว่า มีตนอบรมแล้ว
เพราะความเป็นผู้มีกายอันอบรมแล้วด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เหตุที่สำเร็จ
การบรรลุภาวนา ด้วยสามารถแห่งอริยมรรค ๔ ไม่อาลัยถึงความตาย และ
ความเป็นอยู่ ย่อมจានงหวัง คือเล็งเห็นกาลกิริยา ด้วยขันธปรินิพพานของตน
ถ่ายเดียว. เธอไม่มีความปรารถนาในอะไร ๆ ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

เราตถาคตไม่คำนึงถึงความตาย ไม่
คำนึงถึงชีวิต มุ่งแต่กาลกิริยา (ขันธ-
ปรินิพพาน) อย่างเดียว เหมือนลูกจ้าง
มุ่งแต่ค่าจ้างเท่านั้น ดังนี้.

จบอรรถกถาภินทนสูตรที่ ๘

๕. ธาตุสูตร

ว่าด้วยสัตว์ทั้งหลายเสมอกันโดยชาติ

[๒๕๖] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกัน กับสัตว์ทั้งหลายโดยธาตุแล คือ สัตว์ผู้มีอริยาศัยแล้ว ย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกันกับสัตว์ผู้มีอริยาศัยแล้ว สัตว์ผู้มีอริยาศัยดี ย่อมเทียบเคียงกันกับสัตว์ ผู้มีอริยาศัยดี คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ในอดีตกาล...แม้ในอนาคตกาล... แม้ในปัจจุบันกาล สัตว์ทั้งหลายย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกันกับสัตว์ ทั้งหลายโดยธาตุแล คือ สัตว์ผู้มีอริยาศัยแล้ว ย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกัน กับสัตว์ผู้มีอริยาศัยแล้ว สัตว์ผู้มีอริยาศัยดี ย่อมเทียบเคียงกัน เสมอกันกับสัตว์ ผู้มีอริยาศัยดี.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

กิเลสเกิดเพราะความเกี่ยวข้อง

บุคคลย่อมตัดเสียได้เพราะความไม่เกี่ยว-
ข้อง แม้บุคคลผู้มีความเป็นอยู่ดี แต่อาศัย
บุคคลผู้เกียจคร้านย่อมจมลงในสมุทร คือ
สังสาร เปรียบเหมือนบุคคลขึ้นสู่แพไม้
น้อยๆ ฟิงจมลงในมหรณพ ฉะนั้น
เพราะเหตุนี้ บุคคลพึงเว้นบุคคลผู้

เกียจคร้านมีความเพียรอันเลวนั้นเสีย พึง

อยู่ร่วมกับพระอริยเจ้าทั้งหลาย ผู้สังัดแล้ว

ผู้มีใจเด็ดเดี่ยว ผู้มีปกติเพง ผู้ปรารถ

ความเพียรเป็นนิตย์ ผู้เป็นบัณฑิต.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบชาตสุตฺตที่ ๕

อรรถกถาชาตสุตฺต

ในชาตสุตฺตที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ชาตฺโต** ความว่า โดยชาตฺ. ชาตฺคืออชฺชาศฺย คือสภาพของ
อชฺชาศฺย ที่ตรัสเรียกว่า อธิมุตฺติบิํง พระองค์ทรงประสงค์เอาว่า ชาตฺ (ใน
พระสุตฺตนี้). บทว่า **ถํ สนฺนุทฺติ** ความว่า เข้ากันได้ คือรวมกันได้ ตามชาตฺ
คือตามอชฺชาศฺย เพราะมีชาตฺมีส่วนเสมอกันนั้น. บทว่า **สเนนฺนุติ** ความว่า
เป็นผู้มีความคิดร่วมกัน สมากมกัน ได้แก่ คบหากันได้ ได้แก่เข้าไปหากันได้
เพราะความเป็นผู้มีอชฺชาศฺยเสมอกันนั่นเอง อีกอย่างหนึ่ง ปรึบความชอบใจ
(รสนิยม) ความอดทน และความเห็นให้เสมอกันในเรื่องนั้น ๆ. บทว่า
หิเนนฺนุทฺติกา ความว่า ชื่อว่ามีอธิมุตฺติพราหม เพราะมีความโน้มเอียงใน
ธรรมที่ต่ำพราหม มีกามคุณเป็นต้น คือมีอชฺชาศฺยต่ำ. บทว่า **กฺลฺยาณานิ-**
มฺมุตฺติกา ความว่า ชื่อว่ามีอธิมุตฺติดี เพราะมีความโน้มเอียงในธรรมอันงาม
มีเนกขัมมะเป็นต้น คือ มีอชฺชาศฺยประณีต. อธิบายว่า ถ้าอาจารย์และอุปัชฌาย์

เป็นคนไม่มีศีล แต่อันเตวาลิกและสัทธวิหาริก เป็นผู้มศีล อันเตวาลิกและสัทธวิหาริกเหล่านั้น ย่อมไม่เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์ จะเข้าหาเฉพาะแก่ภิกษุผู้มี (สมณ) สारูปเช่นตน. ก็ถ้าอาจารย์และอุปัชฌาย์เป็นผู้มศีล อันเตวาลิกและสัทธวิหาริกนอกนี้เป็นผู้ไม่มีศีล แม้อันเตวาลิกและสัทธวิหาริกเหล่านั้น จะไม่เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์ จะเข้าไปหาเฉพาะผู้มีอธยาศัยต่ำ เช่นเดียวกับตนเท่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่า การเข้าไปหาอย่างนี้ จะมีเฉพาะในปัจจุบันอย่างเดียวกั้หาได้ โดยที่แท้แล้ว แม้อันอดีตและอนาคตกั้มีดังนี้ จึงตรัสว่า **อดีตมปิ ภิกขเว** ดังนี้เป็นต้น. โดยสังเขปแล้ว ผู้ตั้งมั่นในสังกเลศธรรม ชื่อว่าเป็นผู้มีอธยาศัยชั่ว ผู้ตั้งมั่นในโวิทานธรรม ชื่อว่ามีอธยาศัยงาม. ถามว่า ก็การที่คนทุกศีลคบคนทุกศีลเท่านั้น การที่คนมศีลคบคนมศีลเท่านั้น การที่คนมีปัญญาทรม คบคนที่มีปัญญาทรมเท่านั้น การที่คนมีปัญญา คบคนที่มีปัญญาเท่านั้น นี้ใครกำหนด. ตอบว่า **ธาตุ** คืออธยาศัยกำหนด.

เล่ากันว่า ภิกษุหลายรูปเที่ยวภิกษาจารในบ้านหมู่หนึ่ง. คนเหล่านั้นนำภัตรเป็นอันมากมาใส่จนเต็มบาตร กล่าววว่า ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายฉันตามส่วน (ที่ต้องการ) แล้วส่งไป. ภิกษุทั้งหลายพูดกันว่า อาวุโสทั้งหลาย คนทั้งหลายประกอบการทำงานที่เหมาะสมกับธาตุ (อธยาศัย) ดังนี้. ธาตุคืออธยาศัย ย่อมกำหนด (งานที่ทำ) อย่างนี้. บัณฑิตพึงแสดงความโดยธาตุสังยุต ดังต่อไปนี้ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าบ้นทมบนพระแทนประชวร บนภูเขาภิชฌณภู ทอดพระเนตรดู พระโมคคัลลานะและพระสารีบุตร ที่เฝ้าถวายอารักขา แต่ละรูปจงกรมอยู่กับบริษัของตน จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นหรือไม่ พระสารีบุตรจงกรมอยู่กับภิกษุ-

ทั้งหลายจำนวนมาก ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า เห็นพระเจ้าข้า. ตรัสว่า ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้ทั้งหมดแล ล้วนมีปัญญามาก ดังนี้ ควรนำเรื่อง
ทั้งหมดมาแสดงโดยพิสดาร.

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายต่อไปนี้ บทว่า **อัสสุคา** ความว่า
เพราะสังกิลส คือ เพราะประกอบร่วมกัน ด้วยสามารถแห่งการอยู่ร่วมกัน
เป็นต้น . อีกอย่างหนึ่ง เพราะคลุกคลีกันในการคลุกคลี ๕ อย่าง อย่างใด
อย่างหนึ่งอย่างนี้ คือ **ทสสนสังสัคคะ** (คลุกคลีด้วยการเห็น) **สวานสัง-**
สัคคะ (คลุกคลีด้วยการฟัง) **สมมูลาปนสังสัคคะ** (คลุกคลีด้วยการเจรจา)
สัมภอกสังสัคคะ (คลุกคลีด้วยการใช้ร่วม) **กายสังสัคคะ** (คลุกคลีด้วยกาย).
บทว่า **วนโธ ชาโต** ความว่า กิเลสเกิดขึ้น เพราะยังไม่ได้ถอนขึ้นด้วยมรรค.
บทว่า **อัสสุเคน นิหุชติ** ความว่า กิเลสขาดไปในตอนต้น โดยการจ
การคลุกคลีกัน มีกายวิเวกเป็นต้น แล้วขาดไปคือละได้อีก ด้วยการไม่เกี่ยวข้อง
โดยส่วนเดียว คือด้วยสมุจเฉทวิเวก. โดยสังเขป การเกิดขึ้นและการดับไป
แห่งอริยาศัยที่ต่ำ เป็นอันพระองค์ทรงแสดงแล้วโดยสังเขป ด้วยคำเพียงเท่านี้ .
ก็เพราะเหตุที่ภิกษุเหล่านั้น เป็นผู้คลุกคลีกัน และกิเลสเหล่านั้น ก็เกิดขึ้น
และเจริญขึ้น ด้วยอำนาจแห่งความเกียจคร้าน มิใช่ด้วยอำนาจแห่งการปรารภ
ความเพียร ฉะนั้น ภิกษุเว้นบุคคลผู้มีอริยาศัยต่ำ ผู้เกียจคร้านแล้วคบหาผู้มี
อริยาศัยงาม ผู้ประกอบความเพียร ฟังตัดกิเลสอันเกิดจากการคลุกคลีกันได้
ด้วยการไม่คลุกคลีกัน ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงเนื้อความ ตามที่กล่าวแล้วโดยพิสดาร
จึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า **ปริตุตฺถ ทาธุ** เพื่อประกาศโทษแห่งการคบหาผู้เกียจคร้าน
ก่อน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปริตฺตํ ทาธุ** ได้แก่ ไม้ท่อนเล็ก ๆ.

บทว่า **ยถา สีเท มหฺณฺณเว** ความว่า เหมือนผู้ประสงค์จะข้ามมหาสมุทร โดยนำเอาแพสำเร็จด้วยไม้ท่อนเล็ก ๆ (ซึ่งข้าม) จะไม่ถึงฝั่ง คงจมลงในท่ามกลางมหาสมุทรนั่นเอง ฟังตกไปเป็นรักษาของปลาและเต่าฉันได. บทว่า **เอวํ กุสฺสิตํ อากมฺม สาธุชีวิปี สิทฺติ** ความว่า ผู้ที่อาศัยคนเกียจคร้าน ปราศจากการปรารถนาความเพียร ตกอยู่ในอำนาจกิเลส ถูกเขาทำการคลุกคลี ถึงจะมีชีวิตปรนึ่ง มีอาชีพบริสุทฺธิ์ (และ) มีศีลบริสุทฺธิ์ (แต่) ถูกกามวิตก เป็นต้น ที่เกิดขึ้นจากการคลุกคลีกับคนต่ำ ครอบงอมอยู่ก็ไม่สามารถไปถึงฝั่งได้ จะจมอยู่ในห้วงมหรณพนั้นเอง ฉะนั้นเหมือนกัน. บทว่า **ตสฺมา** ความว่า เพราะเหตุที่การคลุกคลีกับคนเกียจคร้าน เป็นเหตุนำอนัตตะอย่างนี้มาให้ ฉะนั้น ภิกษุควรเว้นมิตร ที่ชื่อว่าเกียจคร้าน เพราะจมดิ่งลง โดยการประกอบ ความเกียจคร้านเนื่อง ๆ เพราะอาศัยเขา คือ ผู้มีความเพียรต่ำกว่าบุคคลนั้น นั้นแหละ. ได้แก่ไม่มีความเพียร. แต่ฟังอยู่ร่วม คือคบหากับด้วยบัณฑิตทั้งหลาย คือผู้มีปัญญานั้นเอง ผู้สงบสงัดแล้ว ด้วยสามารถแห่งกายวิเวก เป็นต้น และตทังควิเวก เป็นต้น โดยส่วนเดียนั้นเอง. ผู้ชื่อว่า เป็นอริยะ เพราะต่อแต่นั้นไปนั่นเอง จะเป็นผู้ไกลจากกิเลส ชื่อว่าผู้มีตน (ใจ) อันส่งไปแล้ว เพราะความเป็นผู้มีตนถูกส่งไปแล้วสู่พระนิพพาน ผู้ชื่อว่า พงอยู่ (มีฉาน) เพราะพงอยู่ด้วยสามารถแห่งอาร์มมณฺุปณฺิฉมาน และ ลักขณฺุปณฺิฉมาน ผู้ชื่อว่าปรารถนาความเพียรแล้ว เพราะเป็นผู้ปรารถนาความเพียร โดยความเป็นผู้ระครองความเพียรได้ตลอดกาลทุกเมื่อ ดังนี้แล.

จบอรรถกถาสุตฺตที่ ๕

๑๐. ปริหานสูตร

ว่าด้วยธรรม ๓ ประการเป็นไปเพื่อความเสื่อม

[๒๕๗] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ ๓ ประการเป็นไฉน ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เสาะในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ยินดีในการงาน ขวนขวาย ในความเป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ๑ เป็นผู้ชอบคุย ยินดีในการคุย ขวนขวายในความเป็นผู้ชอบคุย ๑ เป็นผู้ชอบหลับ ยินดีในการหลับ ขวนขวาย ในความเป็นผู้ชอบหลับ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้แล ย่อม เป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่ เสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ ๓ ประการเป็นไฉน ? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เสาะ ในธรรมวินัยนี้ ไม่เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ไม่ยินดีในการงาน ไม่ ขวนขวายในความเป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ๑ ไม่ชอบคุย ไม่ยินดีในการ คุย ไม่ขวนขวายในความเป็นผู้ชอบคุย ๑ ไม่ชอบหลับ ไม่ยินดีในการหลับ ไม่ขวนขวายในความเป็นผู้ชอบหลับ ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการ นี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เสาะ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ- ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้มีการงานเป็นที่มายินดี ยินดี

ในการคุย ชอบหลับและฟุ้งซ่าน ผู้เช่นนั้น
ไม่ควรเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด
เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุพึงเป็นผู้มีกิจน้อย
เว้นจากความหลับไม่ฟุ้งซ่าน ภิกษุผู้เช่น-
นั้นควรเพื่อบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด
เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปริหานสูตรที่ ๑๐

จบวรรคที่ ๓

อรรถกถาปริหานสูตร

ในปริหานสูตรที่ ๑๐ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ปริหานาย** สํ **วตฺตุนฺติ** ความว่า ย่อมมีเพื่อความไม่เจริญ
คือมีเพื่อเป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรค. แต่ขึ้นชื่อว่ามรรคที่ได้บรรลุแล้ว
เสื่อมไม่มี. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงจำแนกธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดง
ด้วยสามารถแห่งธรรมาธิษฐานว่า ธรรม ๓ อย่างดังนี้ ด้วยเทศนาที่เป็นบุคลลา-
ธิษฐาน จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อิธ ภิกฺขเว เสโธ ภิกฺขุ** ดังนี้.

ใน ๓ อย่างนั้น ภิกษุชื่อว่า **กัมมารามะ** เพราะมีการงานเป็นที่มา
ยินดี เพราะต้องเพลิดเพลินอยู่กับ (การงาน). ชื่อว่า **กมฺมรโต** เพราะ

ยินดีแล้วในการทำงาน. ชื่อว่า **กมุจจามตมญุตุโต** เพราะประกอบเนื่อง ๆ คือขวนขวายความยินดีในงาน คือความเพลิดเพลินในงาน การงานที่จะต้องกระทำอย่างนี้ ชื่อว่าการงาน ในบทว่า **กมุจจามโต** นั้น เช่นการทำอุภกรณ มีอาทิอย่างนี้ คือ การตรวจจิวร การทำจิวร การซ่อมแซมตลกบาตร ผ้าอังสะ ประคคเอน ฆมกรก เเชิงบาตร กระเบื้องรองเท้า การปิดกวาด และการปฏิสังขรณ์สิ่งทีซำรุคและแตกหักเป็นต้นในพระวิหาร จริงอยู่ ภิกษุบางรูปเมื่อกระทำสิ่งเหล่านี้ ย่อมกระทำสิ่งเหล่านั้นแหละตลอดทั้งวัน. บทว่า **กมุจจามโต** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาการงานนั้น ส่วนภิกษุใดในเวลาทำงานเหล่านี้ เท่านั้น จึงจะทำงานเหล่านี้ ในเวลาเรียนอุเทศก็เรียนอุเทศ ในเวลาท่องบ่นก็ท่องบ่น ในเวลาทำวัตร มีวัตรคือการปิดกวาดลานพระเจดีย์เป็นต้น กระทำวัตร (คือการปิดกวาด) ลานพระเจดีย์ ในเวลาทำมณสิการ ก็ทำมณสิการในสัพพัตถกกรรมฐาน หรือในปาริหาริยกรรมฐาน ภิกษุนั้นหาชื่อว่า เป็นผู้มีการงานเป็นที่มายินดีไม่ (ไม่หมกมุ่นงาน) การงานของเธอนั้นย่อมเป็นการกระทำทีพระศาสดา ทรงอนุญาตไว้ทีเดียว โดยนัยมีอาทิว่า ก็เธอเป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านในกรณีกิจน้อยใหญ่ ทีเป็นของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เป็นผู้ประกอบด้วยการใคร่ครวญ อันเป็นอุบายในกรณีกิจนั้น สามารถเพื่อจะกระทำ สามารถเพื่อจะจัดแจงได้ ดังนี้.

บทว่า **ภสฺสจจามโต** ความว่า ภิกษุใดยังวันและคืนให้ล่วงไปด้วยสามารถแห่งการกล่าวถึง ราชกถาเป็นต้น ทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสห้ามไว้แล้ว ภิกษุนีเป็นผู้พูดไม่รู้จบ เพราะฉะนั้น ภิกษุนี จึงชื่อว่า **ภสฺสจจามโต** (ยินดีในการพูด) ส่วนภิกษุใดพูดธรรม วิสัชนาปัญหา เวลากลางคืนบ้าง กลางวันบ้าง ภิกษุนีเชื่อว่าเป็นผู้พูดน้อย พูดมีสิ้นสุด. เพราะเหตุไร? เพราะว่ำ เธอดำเนินตามวิธีทีพระมีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วทีเดียวว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

สำหรับภิกษุทั้งหลายที่ประชุมกันแล้ว มีกิจที่จะต้องกระทำ ๒ อย่างคือ กล่าว-
ธรรม หรือหนึ่ง แบบพระอริยะ.

บทว่า **นิททาราโม** ความว่า ภิกษุใดฉันจนเต็มท้อง เต็มตามที
ต้องการ ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความสุขในการนอน ความสุขในการเอน
ความสุขในการหลับ และภิกษุใดเดินก็ดี นั่งก็ดี ถูกถิ่นมัทธะครอบงำหลับอยู่
ภิกษุนั้นนั้นชื่อว่า **นิททาราโม** (ยินดีในความหลับ) ส่วนภิกษุใดมีจิตหยังลงสู่
ภวังค์ เพราะอาพาธ (ความเจ็บไข้ของกรชกาย) ภิกษุนี้ หาชื่อว่า **นิททาราโม**
(ยินดีในความหลับ) ไม่. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อน
อัคริเวสนะ ก็แลเราตถาคตรู้ชื่อว่า ในเดือนทำยฤดูร้อน เราตถาคตกลับจาก
บิณฑบาต หลังฉันเสร็จแล้ว ปุสังฆาฎิให้เป็น ๔ ชั้น แล้วเป็นผู้มีสติสัมป-
ชัญญะ ก้าวลงสู่ความหลับโดยข้างเบื้องขวา รู้สึกตัวอยู่ ดังนี้.

ก็ในพระสูตรนี้ ถึงกัลยาณปุถุชน ก็พึงทราบว่าเป็นพระเสกขะ
เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าเป็น ๓ อย่างนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความเสื่อมแห่งการบรรลุลุณพิเศษของกัลยาณปุถุชนแม้ทั้งหมดนั้น และการ
บรรลุลุณพิเศษสูง ๆ ขึ้นไป ของพระเสกขะนอกนี้. พึงทราบการขยายความ
แห่งธรรมฝ่ายขาวตามปริยายที่ตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **อุทฺธโต** ความว่า
ฟุ้งซ่าน คือไม่สงบ เพราะอุทฺธจะ ที่ทำให้จิตฟุ้งซ่าน. บทว่า **อปฺปกิจฺจสุต**
ความว่า เธอพึงเป็นผู้มีกิจการน้อย เพราะกระทำในเวลาที่ยวนขวายประกอบกิจ
มีประการดังกล่าวแล้วเท่าที่ทรงอนุญาตไว้. บทว่า **อปฺปมิทฺโธ** ความว่า
พึงเป็นผู้เว้นจากการหลับ เพราะชาคริยานุโยค ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า
ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน. บทว่า **อนฺุทฺธโต** ความว่า เป็นผู้

ไม่มีการพูดเป็นที่มายินดี ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ฟังชาน คือมีจิตสงบ อธิบายว่า (มีจิต) เป็นสมาธิ เพราะเว้นความฟังชานแห่งจิต ที่เกิดขึ้นเพราะมีการพูดคุย เป็นที่มายินดี. คำที่เหลือเข้าใจได้ง่ายทั้งนั้นเพราะมีนัยเหมือนที่เคยกล่าวแล้ว ในก่อน.

ด้วยประการดังพรรณนามานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสวิญญูไว้ ใน พระสูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ และที่ ๙ ไว้ในวรรคนี้แล้ว. (ส่วน) ในวรรคนอกนี้ ตรัสไว้ทั้งวิญญูและวิวิญญู.

จบอรรถกถาปริหานสูตรที่ ๑๐

จบวรรคพรรณนาที่ ๓

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. มิจฉาทิฏฐิสสูตร ๒. สัมมาทิฏฐิสสูตร ๓. นิสสรณสูตร ๔. รูปสูตร ๕. ปุคคสูตร ๖. อวุกขิกสูตร ๗. สุขสูตร ๘. ภินทนสูตร ๙. ชาติสูตร ๑๐. ปริหานสูตร และอรรถกถา.

อิติวุตตะ ติกนิบาต

วรรคที่ ๔

๑. วิตักกสูตร

ว่าด้วยอกุศลวิตก ๓ ประการ

[๒๕๘] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก ๓ ประการ ๓ ประการเป็นไฉน คือ วิตกประกอบด้วยการไม่ให้ผู้อื่นคูหมั่นตน ๑ วิตกประกอบด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญ ๑ วิตกประกอบด้วยความเอ็นดูในผู้อื่น ๑ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลวิตก ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วยการไม่ให้

ผู้อื่นคูหมั่นตน ผู้หนักในลาภและสักการะ

มีปกติยินดีกับด้วยอำมาตย์ทั้งหลาย เป็น

ผู้ห่างไกลจากความสิ้นไปแห่งสังโยชน์

ภิกษุใดในธรรมวินัยนี้ ละบุตร ปศุสัตว์

การให้กระทำวิวาหะ และการหวงแหน

เสียได้ ภิกษุเช่นนั้น ๆ เป็นผู้ควรเพื่อจะ

บรรลุลัทธัมโพธิญาณอันสูงสุด.

จบวิตักกสูตรที่ ๑

วรรควรรณนาที่ ๔

อรรถกถาวิตักกสูตร

ในวิตักกสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า อกุสลา วิตกกา ความว่า วิตกทั้งหลายอันเกิดจากความ เป็นผู้ไม่ฉลาด อธิบายว่า ได้แก่ มิจฉาวิตก. บทว่า อนนวลญตฺติ ในบทว่า อนนวลญตฺติปฏิสฺสึ ยุตฺโต นี้ ได้แก่การไม่ถูกดูหมิ่นเพราะความที่ตนไม่ถูกผู้อื่น ดูหมิ่น คือ ไม่ถูกดูแคลน คือ อิจฉาจารที่เป็นไปแล้วอย่างนี้ว่า ไฉนหนอ คน เหล่าอื่นไม่พึงดูหมิ่นเรา ดังนี้ คือการเกี่ยวข้ออันประกอบด้วยการไม่ถูกดูหมิ่น นั้น หรือวิตกอันปฏิสฺสึด้วยการไม่ดูหมิ่น ซึ่งปรารภการคลุกคลีนั้นเป็นไปแล้ว เพราะฉะนั้น คำว่า อนนวลญตฺติ นี้ เป็นชื่อของวิตกที่ผู้ดำรงอยู่ในอิจฉาจารให้ เป็นไปแล้ว เพราะต้องการความยกย่องว่า กระจาหนอ คนเหล่าอื่นทั้งคลุกหัด และบรรพชิต จะไม่พึงเหยียดหยามเราให้ต่ำต้อย. บทว่า ลภสกุการสิโลก- ปฏิสฺสึ ยุตฺโต ความว่า วิตกที่ประกอบด้วยลามิจีวรเป็นต้น สักการะ และ กิตติศัพท์ โดยทำให้เป็นอารมณ์. บทว่า ปรานุทฺทยตาปฏิสฺสึ ยุตฺโต ความว่า ประกอบด้วยความรักที่เป็นเจ้าเรือน อันเป็นความเอ็นดูเทียมนในผู้อื่น ซึ่ง- พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้คลุกคลี เพลิดเพลิน โสภเสรี อยู่กับพระราชา ราชมหามาคย์ พราหมณ์ คฤหบดี เดียรถีย์ และสาวกแห่งเดียรถีย์ทั้งหลาย เมื่อเขาสุข ก็สุขด้วย เมื่อเขาทุกข์ ก็ทุกข์ด้วย ย่อมถึงการประกอบตนในกิจการอันบังเกิดขึ้นแล้วของเขา ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บุคคลผู้ประกอบด้วยการ
ไม่ดูหมิ่น ชื่อว่า **อนวณฺณคฺคิตฺถิ** **ยุคฺโคโต** บุคคลชื่อว่า **ลาภสกุการคารโว**
เพราะมีความตระหนักในลาภสักการะ ไม่ใช่ในธรรม. บุคคลชื่อว่า **อมัจจะ**
เพราะเป็นผู้ใกล้ชิด คือร่วมสุข ร่วมทุกข์กัน ได้แก่ผู้อุปถัมภ์คล้ายกับสหยา
บุคคลผู้มีปกติยินดี กับด้วยอำมาตย์เหล่านั้น ด้วยอำนาจความรักที่เป็นเจ้าเรือน
ชื่อว่าเป็นผู้ยินดีกับด้วยอำมาตย์ทั้งหลาย. ด้วยบทว่า **สหนนฺที อมจฺเจหิ** นี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงถึงวิตกที่ประกอบด้วยความเอ็นดูผู้อื่น. บทว่า
อารา **ธ** **โยชนกฺขยา** ความว่า บุคคลถกวิตกทั้ง ๓ เหล่านี้ครอบงำ ย่อม
เป็นผู้ห่างไกลจากความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ คือพระอรหันต์. พระอรหันต์นั้น
เป็นของหาได้ยาก สำหรับเขา. บทว่า **ปฺตุตฺตปฺลฺล** ได้แก่ทั้งบุตร ทั้งสัตว์เลี้ยง.
และด้วยปุตตศัพท์ ในคำว่า **ปฺตุตฺตปฺลฺล** นี้ ทรงสงเคราะห์เอาภรรยาเป็นต้น
ไว้ด้วย. ด้วยปุตตศัพท์ ทรงสงเคราะห์เอาแม่ กระบือ น้า และสวานเป็นต้น
เอาไว้ด้วย. บทว่า **วิวาท** ความว่า ในการให้วิวาทมงคล. ด้วยบทว่า
อวาโห นี้ ทรงสงเคราะห์เอาอวาทมงคลเอาไว้ด้วย. บทว่า **สงฺคหานิ**
ได้แก่การหวงแหน อธิบายว่า ควรแก่การระมัดระวัง. แต่อาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวว่า ได้แก่การสนิทสนม อธิบายว่า สนิทสนมกันฉันมิตร. เธอมีความว่า
ละทิ้งทั้งหมด. บทว่า **ภพฺโพ โส ตาทีโส ภิกฺขุ** ความว่า เธอสละสิ่ง-
ที่ทำให้เนิ่นช้า ทุกอย่าง. ชื่อว่าเป็นภิกษุ เพราะเห็นภัยในสงสารด้วยสัมมา-
ปฏิบัติที่พระศาสดาตรัสไว้แล้ว โดยประการใด ชื่อว่าเป็นผู้เช่นนั้น เพราะ
พึงเห็นโดยประการนั้น ย่อมควรเพื่อบรรลุการตรัสรู้อันยอดเยี่ยม คือพระอรหันต์.

จบอรรถกถาวิตักกสูตรที่ ๑

๒. สักการสูตร

ว่าด้วยผู้ถูกสักการะครอบงำจิต

[๒๕๕] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์ผู้อันสักการะครอบงำย่ำยีจิตแล้ว เมื่อตายไป เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราได้เห็นสัตว์อันความไม่สักการะครอบงำย่ำยีจิตแล้ว เมื่อตายไป เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราได้เห็นสัตว์อันสักการะและความไม่สักการะทั้งสองครอบงำย่ำยีจิตแล้ว เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวคํานั้นแล้วว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์อันสักการะครอบงำย่ำยีจิตแล้ว... เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะได้ฟังต่อสมณะหรือพราหมณ์อันก็หาไม่ได้ ก็แต่ว่าเราตถาคตรู้อาตมาเอง เห็นมาเอง ทราบมาเอง จึงกล่าวคํานั้นแล้วว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตได้เห็นสัตว์อันสักการะครอบงำย่ำยีจิตแล้ว เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์อันความไม่สักการะครอบงำย่ำยีจิตแล้ว เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เราตถาคตได้เห็นสัตว์อันสักการะและความไม่สักการะทั้งสองครอบงำย่ำยีจิตแล้ว เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก.

สมาธิของบุคคลใดผู้อันบุคคลสัก-

การะอยู่ ผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท
ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะสักการะและความ
ไม่สักการะทั้งสอง พระอริยเจ้าทั้งหลาย
มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นกล่าว บุคคลมีปกติ
เฟื่อง ผู้มีความเพียรเป็นไปติดต่อกันผู้เห็นแจ้ง
ด้วยทิวฏฐิอันสุขุม มีความสิ้นอุปทานเป็นที่
มายินดีว่าเป็นสัพบุรุษ.

จบสักการสูตรที่ ๒

อรรถกถาสักการสูตร

ในสักการสูตรที่ ๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **สกุการณ** ความว่า อันสักการะ อันเป็นดังเหตุ อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สกุการณ** ความว่า ถูกเหตุหรือสักการะ หรือถูกอกุศลธรรม มีสักการะเป็นเหตุ (ครอบงำ) อธิบายว่า เพราะอาศัยสักการะ บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ ตั้งอยู่ในอิจฉาจารคิดว่า เราจักให้สักการะเกิดขึ้น แล้วประพฤติกิเลสแสวงหาที่ไม่เหมาะสมมากอย่าง จูติจากโลกนี้แล้ว จึงเกิดในอบายทั้งหลาย ส่วนคนเหล่านี้ได้สักการะอย่างใดแล้ว ถึงความประมาท อันมีสักการะอย่างนั้นเป็นนิमित ด้วยสามารถแห่งมานะ (ความถือตัว) มหะ (ความเมา) และมัจฉริยะ (ความตระหนี่) เป็นต้น จูติจากโลกนี้แล้ว จึงเกิดในอบายทั้งหลาย ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาว่า ผู้ถูกสักการะครอบงำ มีจิตอันสักการะหุ้มห่อแล้ว ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อภิภูตา** ความว่า ถูกสักการะทั่วมแล้ว. บทว่า **ปรียาทินุจิตตา** ความว่า มีจิตอันสักการะให้ส่ายไปแล้ว คือเป็นผู้มีกุศลจิต ถูกอิจฉาจาร และอกุศลมีมานะ และมหะเป็นต้นให้ถึงความสิ้นไป. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ปรียาทินุจิตตา** ความว่า มีจิตอันสักการะยึดเหนี่ยวไว้รอบด้าน. อธิบายว่า เป็นผู้มีจิตสันดาน ถูกฝ่ายอกุศลธรรม มีประการดังกล่าวแล้ว ยึดไว้แล้วรอบด้านโดยไม่มีวาระแห่งกุศลจิตเกิดขึ้น. บทว่า **อสกุการณ** ความว่า อันเหตุ คือ อสักการะ ที่ผู้อื่นให้เป็นไปแล้วในตน โดยมุ่งให้ละอายโดยเขี่ยหั้น หรือถูกอกุศลธรรมมีมานะเป็นต้น ที่มีสักการะเป็นเหตุ (ครอบงำแล้ว). บทว่า **สกุการณ จ อสกุการณ จ** ความว่า ถูกทั้งสักการะ

ที่ใคร ๆ ให้เป็นไปแล้ว ทั้งอสังการะที่ใคร ๆ ให้เป็นไปแล้ว. อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาบุคคลเช่นนั้น ที่ตอนต้น ชนเหล่าใดสังการะแล้ว ภายหลังชนเหล่านั้นนั้นแหละไม่สังการะ เพราะรู้ว่าไม่มีสารธรรม จึงตรัสว่า สกกาเรน จ อสกกาเรน จ ดังนี้.

ในเรื่องนี้ควรนำเรื่องพระเวททัตเป็นต้นที่ถูกสังการะครอบงำมาแสดง (เป็นตัวอย่าง). สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ผลกล้วยแด่ ม้าต้นกล้วย ขุยไผ่

ม้าต้นไผ่ สังการะม้าคนชั่ว เหมือนลูก

ม้า ม้าแม่ม้า อัสดร ดังนี้.

ควรนำเรื่องพระเจ้ากรุงทัณฑกั พระเจ้ากรุงกาลิงคะ และพระเจ้ากรุงเมฆมะเป็นต้น มาแสดง (เป็นตัวอย่าง). สมดังคำที่สังกัจจายิกกล่าวไว้ว่า

เพราะ พระเจ้าทัณฑกั ทรงโปรย

ธูลีใส่ ก็สวัจณณานิ (ผู้หาธูลีมิได้) พระ-

องค์พร้อมด้วยประชาชน และแวนแคว้น

(จึงถึงความพินาศ) เหมือนไม้ที่รากขาด

แล้ว หมกใหม่อยู่ในกุกกุพนรก ประกาย

ไฟตกถูกต้องพระกายของพระองค์.

อนึ่ง พระเจ้ากาลิงคะ ได้ล่วงเกิน

บรรพชิตผู้ดำรงแล้ว ผู้สอนธรรม ผู้เป็น

สมณะผู้ไม่ประทุษร้าย สุนัขทั้งหลายจึง

รุนกัดพระเจ้ากาลิงคะนั้นผู้ทรงลี้ไปมา

อยู่ เหมือนผลมะพร้าว.

พระเจ้าเมฆมะคิดประทุษร้ายในมา-

ตังคฤาณี ผู้เรื่องยศสรรฐมณฑลของพระเจ้า

เมฆมะ พร้อมด้วยบริษัท ก็ได้สูญสิ้นไป

ในครั้งนั้น ดังนี้.

อัญญเดียรดิษฐ์ทั้งหลาย มีนิครนถนาฏบุตรเป็นต้น ผู้ถูกทั้งสักการะ และอสังการะครอบงำ ก็ควรนำมาแสดงด้วย.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายต่อไป บทว่า อุกฤษ์ ได้แก่ทั้งสักการะ และอสังการะทั้งสองอย่าง. บทว่า สมာธิ น วิกรมปติ ความว่า สมาริยอม ไม่หวั่นไหว คือมีสภาพเป็นเอกนั้นแหละตั้งอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท (เพื่อจะทรงแก้คำถาม) ว่า ก็สมาริของใครเล่า ไม่หวั่นไหว? อธิบายว่า ของผู้ซึ่งว่ามีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท คือเป็น พระอรหันต์ เพราะละกรรมที่เป็นเหตุแห่งความประมาท มีรากะเป็นต้นได้ด้วยดี ด้วยว่า ท่านไม่หวั่นไหว เพราะโลกธรรมทั้งหลาย. บทว่า สุขุม- ทิฏฐิวิปัสสกะ ความว่า ผู้ซึ่งว่าเห็นแจ้งด้วยทิฏฐิอันสุขุม เพราะมีความเห็นแจ้งที่เป็นไปแล้วเนื่อง ๆ ด้วยทิฏฐิ คือปัญญาอันสุขุม เหตุได้บรรลุผลสมาบัติ. บทว่า อุปาทานกุขยารามิ ความว่า ผู้ซึ่งว่า มีความสิ้นอุปาทานเป็นที่มา ยินดี เพราะมีอรรถผลอันเป็นที่สิ้นไป คือเป็นที่สิ้นสุด แห่งอุปาทานทั้ง ๔ ที่ตนจะต้องยินดี. คำที่เหลือ มีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนั้น.

จบอรรถกถาสักการสูตรที่ ๒

๓. สัททสูตร

ว่าด้วยสมัย ๓ อย่าง

[๒๖๐] คุก่อน ภิกษุทั้งหลาย เสียง (ที่เกิดขึ้นเพราะปิติ) ของเทวดา ๓ อย่างนี้ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย ๓ อย่าง เป็นไฉน

คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใด พระอริยสาวกข่อมคิดเพื่อจะปลงผม และหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาชะ ออกบวชเป็นบรรพชิต ในสมัยนั้น เสียงของเทวดาย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาว่า พระอริยสาวกนี้ข่อมคิดเพื่อทำสงครามกับมาร คุก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเสียงของเทวดาข้อที่ ๑ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

อีกประการหนึ่ง ในสมัยใด พระอริยสาวกประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๘ ประการ ในสมัยนั้น เสียงของเทวดาย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาว่า พระอริยสาวกนั้นทำสงครามกับมาร คุก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเสียงของเทวดา ข้อที่ ๒ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

อีกประการหนึ่ง ในสมัยใด พระอริยสาวกกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ ในสมัยนั้น เสียงของเทวดาย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาว่า พระอริยสาวกนี้พิชิตสงคราม ชนะแดนแห่งสงครามนั้นแล้ว ครอบครองอยู่ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเสียงของเทวดาข้อที่ ๓ ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เสียง เทวดา ๓ ประการนี้แล ย่อมเปล่งออกไปในเหล่าเทวดาเพราะอาศัยสมัยแต่สมัย.

แม่เทวดาทั้งหลาย เห็นสาวกของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ชนะสงครามแล้ว
เป็นผู้ใหญ่ ปราศจากความครั่นคร้าม
ย่อมมอบน้อมด้วยคำว่า ข้าแต่ท่านบุรุษ
อาชาไนย ขอนอบน้อมแด่ท่านผู้ครอบงำ
กิเลสที่เอาชนะได้ยาก ชนะเสนาแห่งมัจจุ
ที่กางกั้นไว้มิได้ด้วยวิโมกข์ เทวดาทั้งหลาย
ย่อมมอบน้อมพระจีณาสพผู้มีอรหัตผลอัน
บรรลุล้วนนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะ
เทวดาทั้งหลายไม่เห็นเหตุ แม้มีประมาณ
น้อย ของพระจีณาสพผู้เป็นบุรุษอาชาไนย
นั้นอันเป็นเหตุให้ท่านเข้าถึงอำนาจของ
มัจจุได้ ฉะนั้น จึงพากันมอบน้อมพระ
จีณาสพนั้น.

จบสัททสูตรที่ ๑

อรรถกถาสัททสูตร

ในสัททสูตรที่ ๑ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า เทเวสุ ความว่า เว้นเทพที่เป็นอรุปาวจร และเทพที่เป็น
อสังขยทั้งหลาย ในอุบัติเทพอื่นจากนั้น. บทว่า เทวสทฺธา ได้แก่ เสี่ยง
ที่ประมวลมาจากปิตีของเทวดาทั้งหลาย. บทว่า นิจฺจรรนฺติ ได้แก่ เปลี่ยนออก
ไปด้วยสามารถแห่งการสนทนาปราศรัยกัน. บทว่า สมฺยา สมฺมึ อูปาทาย
ความว่า อาศัยสมัยที่เหมาะสม มีคำอธิบายว่า เทวดาทั้งหลายดำรงอยู่ในกาลใด

อาศัยกาลนั้น เห็นอริยสาวกนั้น. ต่อจากนั้นอาศัยสมัย คือ เวลาที่ประจวบเข้า
นั้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า หมายถึงทุกสมัย. อธิบายว่า อาศัยสมัย
นั้น ๆ ของท่านเหล่านั้น.

บทว่า **ยสุมี สมเย** ความว่า ในสมัยที่พระอริยสาวกเห็นโทษใน
กามทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า กามทั้งหลายอุปมาด้วยร่างกระดูก และโทษ
ในการครองเรือน โดยนัยมีอาทิว่า การอยู่ครองเรือนคับแคบเป็นอย่างยิ่ง
และเห็นอันสงส์ในการออกบวช โดยนัยที่ตรงข้ามกับการอยู่ครองเรือนนั้น
เป็นอย่างดี. เพราะว่าเมื่อนั้นแหละ จิตของพระอริยสาวกนั้น จะโน้มไปใน
บรรพชาโดยส่วนเดียว. บทว่า **อริยสาวโก** ได้แก่ สาวกของท่านผู้ประเสริฐ
คือพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า คืออริยสาวกผู้ประสงค์จะเข้าถึง ความเป็นสาวก
หรือผู้จะเป็น (อริยสาวก) โดยแน่แท้. คำปรารภนี้ (เทวดากล่าว) หมายถึง
พระสาวกและพระโพธิสัตว์ผู้มีภพสุดท้าย. บทว่า **เกสมสุตฺถุ โอบาเรตฺวา**
ความว่า ปลงผมและหนวด คือนำออกไป. บทว่า **กาสายานิ วตฺถานิ**
อจฺจาทฺเตตฺวา ความว่า นุ่งห่มผ้าอันเหมาะสมแก่ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ชื่อว่า
กาสาเย เพราะข้อมด้วยน้ำฝาด. บทว่า **อการฺสูมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชชย**
เจเตติ ความว่า ตั้งใจคือหมายใจบวชว่า เราออกจากอาการคือเรือนบวช
เป็นบรรพชิตไม่มีเหย้าเรือน อธิบายว่า จักบวช. ก็เพราะเหตุที่กสิกรรมและ
พาณิชย์กรรมเป็นต้น ที่เป็นประโยชน์แก่การครองเรือน ท่านเรียกว่า อการิยะ
และกสิกรรมและพาณิชย์กรรมนั้นไม่มีในการบรรพชา ฉะนั้น การบรรพชา
พึงทราบว่าเป็นอนาคาริยะ ในคำว่า **อการฺสูมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชชย**
เจเตติ นี้. บทว่า **มาเรน** ได้แก่ กิเลสมาร. บทว่า **สงฺคามาย เจเตติ**
ความว่า ยังความคิดให้เกิดขึ้นเพื่อต้องการรบ คือเตรียมการเพื่อเอาชัยชนะ
มาร ก็เพราะเหตุที่ แม่เทวบุตรมาร ข้อมพยายามเพื่อ (ทำ) อันตรายแก่บุคคล

ผู้ปฏิบัติเห็นมานั้น ฉะนั้นพึงทราบอรรถาธิบาย ในบทว่า มาเรน ว่าได้แก่ เทวบุตรมารบ้าง. ถึงเทวบุตรมารนี้ ก็จักทำการขัดขวางความปรารถนาของผู้ปฏิบัติเหมือนกัน. ก็เริ่มแต่วันบรรพชา หรือปลงผมแล้ว เธอสมาทานศีล รักษาศีลให้บริสุทธิ์ บำเพ็ญสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ชื่อว่า สกตกิลสมารไว้ ด้วยสามารถแห่งตักขลปหาน และวิกขัมภนปหานตามสมควร ยังไม่เชื่อว่ารบ เพราะยังไม่มีการประจันบาน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คิดทำสงครามกับมาร ดังนี้.

บทว่า สตุตฺตุนฺ ความว่า โดยหมวดมี ๗ แต่โดยข้อ (ประเภท) โภธิปักขิยธรรมนั้นมี ๓๗ ข้อ คืออะไรบ้าง ? คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘. ดังนั้น ว่าโดยประเภท (ข้อ) จึงมี ๓๗ โดยโกฏฐาส (หมวด) จึงมี ๗ เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สตุตฺตุนฺ ดังนี้. บทว่า โภธิปักขิยานํ ความว่า แห่งโภธิปักขิยธรรมที่เป็นฝักฝ่าย แห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณนั่นเอง ที่ได้นามว่า โภธิ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุตรัสรู้. อธิบายว่า ได้แก่ธรรมที่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งพระโพธิญาณ. ปาฐะว่า โภธิปักขิกานํ ดังนี้ก็มี. อธิบายว่า มีธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งโภธิ หรือประกอบในธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งโภธิ. บทว่า ภาวนาอนุโยคมนุยุตุโต ความว่า ประกอบความเพียรเนื่องๆ ในการเจริญอริยมรรค ให้วิปัสสนา เขยิบขึ้น. เพราะว่า ในขณะที่แห่งวิปัสสนาญาณ สติปัฏฐานเป็นต้น ชื่อว่าเป็น ฝักฝ่ายแห่งโภธิ โดยอ้อม แต่ในขณะที่แห่งมรรคเท่านั้น สติปัฏฐานเป็นต้น เหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นโภธิปักขิยธรรมโดยตรง.

บทว่า อาสวานํ ขยา ความว่า เพื่อสิ้นอาสวะทั้งหมดมีกามาสวะ เป็นต้น. อธิบายว่า อาสวะทั้งหลายเมื่อสิ้นไปแล้ว กิเลสแม้ทั้งหมดก็เป็นอัน

สิ้นไปด้วยเหมือนกัน. ด้วยคำว่า **อาสาฬหะ** ขยา นั้น เป็นอันตรัสถึงพระอรหันต์ด้วย. บทว่า **อนาสว** ความว่า (เจโตวิมุตติ) ที่เว้นจากอาสวะ ด้วยคำว่า **เจโต** ในบทว่า **เจโตวิมุตติ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหันต์ผล และด้วยคำว่าปัญญา ในบทว่า **ปัญญาวิมุตติ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปัญญาที่สัมปยุตด้วยอรหันต์ผลนั้น. บรรดา**เจโตวิมุตติ** และ**ปัญญาวิมุตติ** ๒ อย่างนั้น สมาธิพึงทราบว่าเป็นชื่อว่า **เจโตวิมุตติ** เพราะพ้นจากสาคกร ปัญญาพึงทราบว่าเป็นชื่อว่า **ปัญญาวิมุตติ** เพราะพ้นจากอวิชชา. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** ก็สมาธิของอริยสาวกนั้นเป็นสมาธิในทริยัคคะ **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** ก็ปัญญาของพระอริยสาวกนั้น เป็นปัญญานิทรียัคคะ ด้วยประการฉะนี้แล **ภิกษุทั้งหลาย** เจโตวิมุตติมิได้เพราะการสำรอกโรคะ ปัญญาวิมุตติมิได้เพราะการสำรอกอวิชชา.

อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า **เจโตวิมุตติ** **ปัญญาวิมุตติ** นี้ ผลของสมณะ พึงทราบว่าเป็นเจโตวิมุตติ ผลของวิปัสสนา พึงทราบว่าเป็น**ปัญญาวิมุตติ**. บทว่า **ทัญญู** **ธมฺเม** ความว่า ในอรรถภาพนี้เอง. บทว่า **สย** **อภิญญา** **สจฺจกิตฺวา** ความว่า กระทำให้ประจักษ์ ด้วยปัญญาอันพิเศษยิ่ง ด้วยตนเองนั้น แผลหะคือรู้โดยไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย. บทว่า **อุปสมปชฺช** **วิหริตี** ความว่า ถึงคือให้ถึงพร้อมแล้วอยู่. บทว่า **ตเมว** **สญฺคามสึ** **อภิวิชฺย** **อชฺฌณฺวสตี** ความว่า ชนะมารแล้ว ครอบครองตำแหน่งแห่งความเป็นใหญ่ คืออรหันต์ผลสมาบัติ อันเป็นประธานของอริยมรรค กล่าวคือสงคราม อันพระอริยสาวกนั้นทำเสร็จแล้ว อธิบายว่า เข้าสมาบัตินั่นเอง. ก็เสียงของทวยเทพเหล่านี้ กระฉ่อนไปในหมู่เทพ ผู้เห็นความจริงแล้ว. โดยพิเศษแล้ว พึงทราบว่าได้แก่ทวยเทพชั้นสุทธาวาส.

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **มหนตฺ** ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ใหญ่ เพราะใหญ่ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น. บทว่า **วิตสารทํ** ความว่า ปราศจากความครั่นคร้าม คือปราศจากความเก้อเขิน เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้สะทกสะท้าน. บทว่า **ปฐิสสาชฌณ** ความว่า คู่ก่อนบุรุษผู้สูงสุด ผู้เป็นชาติอาชาไนย ในบุรุษทั้งหลาย เหมือนม้าที่เป็นชาติอาชาไนยเป็นต้น ในสัตว์ทั้งหลายมีม้าเป็นต้น. บทว่า **ทุชชยมชฌณ** ความว่า ครอบงำ คือ ยึดครอง กองทัพคือกิเลส อันคนส่วนมากก็ไม่สามารถเพื่อจะชนะได้. บางอาจารย์ก็กล่าว ว่า **อชฺชยิ** ดังนี้ก็มิ. ความหมายก็คือ เอาชนะไม่ได้. บทว่า **เชตุวา มจฺจุโน เสนํ วิโมกฺเขน อนาวริ** ความว่า ชนะเสนาแห่งมัจจุคือมาร ผู้ชื่อว่าไม่มีใครสู้ไว้ได้ เพราะชนเหล่าอื่นไม่สามารถที่จะขัดขวาง ทัดทานได้ เพราะเป็นเสนามีจำนวนมาก โดยครอบไว้ได้ทั้ง ๓ โลก และโดยจำเนกออกไปถึง หนึ่งพันห้าร้อยเป็นต้น. เชื่อมความว่า ข้าแต่บุรุษผู้อาชาไนย ขอนอบน้อมแต่ท่านผู้ได้ชัยชนะมาร ที่ชนะได้โดยยากดังนี้. บทว่า **อิติ** ความว่า ด้วยประการดังกล่าวแล้ว. บทว่า **หิ** เป็นเพียงนิบาต. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเนื้อความที่ตรัสไว้แล้วนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งนิคมพจน์ (คำลงท้าย) ว่าเทวดาทั้งหลายย่อมนมัสการพระจีณาสพผู้สมประสงค์นั้น คือผู้บรรลุพระอรหัตแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อิติ** ได้แก่ ด้วยเหตุนี้ ก็เหตุนี้คืออะไร ? คือข้อที่พระอรียบุคคลมีมานัส (อรหัต) อันบรรลุแล้ว ด้วยการชนะเสนาของ**นมุจิมาร**. อธิบายว่า เทวดาทั้งหลาย ย่อมนมัสการพระจีณาสพนั้น.

ด้วยเหตุนี้ เมื่อจะทรงแสดงเหตุนี้ โดยผล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสว่า **ตถฺหิ ตสฺส นมสฺสนฺติ เยน มจฺจุวถิ วเช** ดังนี้. บท-

พระเถรนั้น มีอธิบายว่า เพราะเหตุที่เทวดาทั้งหลาย แม้แสวงหาอยู่ก็ไม่เห็นเหตุของพระชินาสพัตน์ ผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ผู้ประณีต แม้ประมาณเท่าอณู ซึ่งเป็นเหตุให้ท่านประสบ คือเข้าถึงอำนาจแห่งมัจจุคือความตาย ฉะนั้น วิสุทธิเทพทั้งหลาย จึงนมัสการ.

จบอรรถกถาสัททสูตรที่ ๓

๔. จวมานสูตร

ว่าด้วยเทวดาจุติมีนิमित ๕ ประการ

[๒๖๑] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด เทวดาเป็นผู้จะต้องจุติจาก เทพนิกาย เมื่อนั้น นิमित ๕ ประการ ย่อมปรากฏแก่เทวดานั้น คือ ดอกไม้ ย่อมเหี่ยวแห้ง ๑ ผ้าย่อมเศร้าหมอง ๑ เหนือย่อมไหลออกจากรักแร้ ๑ ผิวพรรณเศร้าหมองย่อมปรากฏที่กาย ๑ เทวดาย่อมไม่ยินดีในทิพอาสน์ของตน ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวดาทั้งหลายทราบว่ เทพบุตรนี้จะต้องเคลื่อนจาก เทพนิกาย ย่อมพลอยยินดีกะเทพบุตรนั้นด้วยถ้อยคำ ๓ อย่างว่า แน่ะท่าน ผู้เจริญ ขอท่านจากเทวโลกนี้ไปสู่สุคติ ๑ ครั้ง ไปสู่คติแล้ว ขอจงได้ลาภที่ท่าน ได้ดีแล้ว ๑ ครั้ง ได้ลาภที่ท่าน ได้ดีแล้ว ขอเป็นผู้ตั้งอยู่ด้วยดี ๑.

[๒๖๒] เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอแลเป็นส่วนแห่งการไปสู่สุคติ ของเทวดาทั้งหลาย ? อะไรเป็นส่วนแห่งลาภที่เทวดาทั้งหลายได้ดีแล้ว ? อนึ่ง อะไรเป็นส่วนแห่งการตั้งอยู่ด้วยดีของเทวดาทั้งหลาย ? พระเจ้าข้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายความเป็นมนุษย์แล
เป็นส่วนแห่งการไปสู่สุดขีดของเวทดาทั้งหลาย ซึ่งเวทดาเกิดเป็นมนุษย์แล้ว
ย่อมได้ศรัทธาในธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว นี้แลเป็นส่วนแห่งลาภ
ที่เวทดาทั้งหลายได้ดีแล้ว ก็ศรัทธาของเวทดานั้นแล เป็นคุณชาติตั้งลง มีมูล
เกิดแล้วประดิษฐานมั่นคง อันสมณะ พราหมณ์ เวทดา มาร พรหม
หรือใคร ๆ ในโลก พึงนำไปไม่ได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้แล เป็นส่วน
แห่งการตั้งอยู่ด้วยดีของเวทดาทั้งหลาย.

เมื่อใด เวทดาจะต้องจุติจากเทพนิ-
กายเพราะความสิ้นอายุ เมื่อนั้น เสียง ๓
อย่างของเวทดาทั้งหลายผู้พลอยยินดี ย่อม
เปล่งออกไปว่า แน่ะท่านผู้เจริญ ท่านจาก
เทวโลกนี้ไปแล้วจงถึงสุคติ จงถึงความ
เป็นสหายแห่งมนุษย์ทั้งหลายเถิด ท่าน
เป็นมนุษย์แล้ว จงได้ศรัทธาอย่างยิ่งใน
พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ศรัทธาของท่านนั้นพึงเป็น
คุณชาติตั้งลงมั่น มีมูลเกิดแล้ว มั่นคงใน
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่พระตถาคตประกาศดีแล้ว
อันใคร ๆ พึงนำไปไม่ได้ตลอดชีพ ท่านจง
ละกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต และ
อย่ากระทำอกุศลกรรมอย่างอื่นที่ประกอบ
ด้วยโทษ กระทำกุศลด้วยกาย ด้วยวาจา
ให้มาก กระทำกุศลด้วยใจหาประมาณ
มิได้ หาอุปธิมิได้ แต่นั้นท่านจงกระทำ

บุญ อันให้เกิดสมบัติ (อุปธิ) นั้นให้มาก
ด้วยทาน แล้วยังสัตว์แม่เหล่าอื่นให้ตั้งอยู่
ในพระสังฆธรรม ในพรหมจรรย์ เมื่อใด
เทวดาพึงรู้แจ้งซึ่งเทวดาผู้จะจุติ เมื่อนั้น
ย่อมพลอยยินดีด้วยความอนุเคราะห์นี้ว่า
แน่ะเทวดา ท่านจงมาบ่อย ๆ.

จบจวมานสูตรที่ ๔

อรรถกถาจวมานสูตร

ในจวมานสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทสว่า ยทา แปลว่าในกาลใด. บทว่า เทโว ได้แก่เทวดาเหล่า
อุปบัติเทพ.

ก็เทวดามี ๓ จำพวก คือ สมมติเทพ ๑ อุปบัติเทพ ๑ วิสุทธิต
เทพ ๑. ในเทวดา ๓ จำพวกเหล่านั้น กษัตริย์ผู้เป็นพระราชาทังหลายชื่อว่า
สมมติเทพ เทวดาผู้สูงกว่านั้นขึ้นเริ่มแต่เทวดาชั้นจาตุมมหาราชิกาเป็นต้น
ชื่อว่า อุปบัติเทพ. พระจินาสพ ชื่อว่า วิสุทธิตเทพ. แต่ในพระสูตร
ทรงประสงค์เอาเทพชั้น กามาวจร. ด้วยเหตุนี้ ชำพเจ้าจึงกล่าววว่า บทว่า
เทโว ได้แก่ อุปบัติเทพ.

บทว่า เทวถายา ความว่า จากชุมนุมแห่งเทพ หรือจากตำแหน่ง
แห่งเทพ. อธิบายว่า จากเทวโลก. เพราะว่ากายศัพท์นี้ บังถึงการอยู่กัน

เป็นหมู่. บทว่า **จวนธมฺโม** ความว่า มีความตายเป็นธรรมดา อธิบายว่า มีมรณะปรากฏแล้ว เพราะสิ้นอายุหรือเพราะสิ้นบุญ.

บทว่า **ปลฺยจสฺส ปุพฺพนิมิตฺตานิ ปาตุภวฺนฺติ** ความว่า บุญนิมิต แห่งความตาย ๕ ประการ ย่อมเกิดขึ้น หรือปรากฏแก่เทพนั้น ผู้มีมรณะ ปรากฏแล้ว. บทว่า **มาลา มิลายนฺติ** ความว่า ดอกไม้ที่เทพบุตรนั้น- ประดับนั้น จะเหี่ยว คือหมดความงดงาม เหมือนโยนไปที่แดดในเวลาเที่ยง. บทว่า **วตฺถานิ กิลิสฺสนฺติ** ความว่า (อาภรณ์คือ) ผ้าที่เทพบุตรนั้น นุ่งห่มแล้ว มีสีเหมือนพระอาทิตย์อ่อนๆ ที่ทอแสงอยู่ในอากาศที่ปราศจาก เมฆหมอกในสราทสมัย มีสีต่างๆ จางลง ไม่แวววาว เศร้าหมอง เหมือน ถูกโยนลงไปโคลนแล้วขำในขณะนั้นทีเดียว. บทว่า **กฺจฺเจหิ เสทา มุจฺจนฺติ** ความว่า ในขณะนั้น หยาดเหงื่อ หลั่งไหลออกจากรักแร้ทั้งสองของ เทพบุตร ผู้มีร่างปราศจากคราบเหงื่อไคลมาก่อน เหมือนแก้วมณี โดยกำเนิด ที่บริสุทธิ์ดี และเหมือนรูปหล่อทองคำที่ศิลปินผู้เชี่ยวชาญตกแต่งแล้ว ก็ไม่ใช่ ไหลออกจากรักแร้ อย่างเดียวเท่านั้น แม้แต่เหงื่อภาพ ก็จะไม่ไหลออกจาก ร่างกายทั้งสิ้นของเทพบุตรนั้น โดยที่กายของเทพบุตรเป็นเสมือนหนักอึ้งด้วย ข่ายที่ประดับประดาล้วนไปด้วยข่ายแห่งมุกดาที่ตนประดับแล้ว. บทว่า **กาเย ทฺพฺพณฺณณฺธิ โสภกฺกมฺติ** ความว่า ในชั้นต้นเริ่มแต่ปฏิสนธิ ร่างกายจะแผ่ รัศมีพวยพุ่งไปตลอดสถานที่โยชน์ ๑ บ้าง ๒ โยชน์บ้าง จนถึงที่ประมาณ ๑๒ โยชน์บ้าง ตามอนุภาพ (ของตน) จะปราศจากชราภาพ มีพินหักและหนังย่น เป็นต้น ความหนาว ความร้อน จะไม่เข้าไปกระทบกระทั่ง จะเป็นเหมือน- เทพธิดารุ่นสาว อายุราว ๑๖ ปี จะเป็นเหมือนเทพบุตรรุ่นหนุ่มอายุราว ๒๐ ปี (แต่) ในขณะนั้นเอง ความผิครูปผิคร่าง (จืดเหลว) จะเข้ามาแทนที่ คือ

สถิตอยู่ในกายที่สิ้นรัศมี หมดเคช. บทว่า สก เทโว เทวาสเน นภिरมติ
ความว่า จะไม่ยินดี คือ ไม่ได้ความชื่นใจ ในทิพอาสน์ สำหรับเล่น และ
บำเรอ กับด้วยหมู่สาวสวรรค์ของตน.

ได้ยินว่า ความตายจักมีแก่เทพบุตรนั้น โดย ๗ วันด้วยการนับวัน
ในมนุษย์ เพราะฉะนั้น บุพนิมิตเหล่านี้จึงปรากฏด้วยการเกิดขึ้นแห่งบุพ-
นิมิตนั้น เทพบุตรนั้นย่อมถูกความโศกมีกำลังครอบงำ ด้วยคิดว่า เราต้อง
พลัดพรากจากสมบัติเห็นปานนี้. ด้วยเหตุนี้ ความกระวนกระวายอย่างใหญ่หลวง
ย่อมเกิดขึ้นในกายของเทพบุตรนั้น ด้วยเหตุนี้ เหนือจึงไหลออกจากลำตัวโดย
ประการทั้งปวง. เทพบุตรบางองค์ ที่มีทุกข์หาประมาณมิได้ตลอดกาลเนิ่นนานมา
เมื่อไม่สามารถจะยับยั้งทุกข์นั้นไว้ได้ คร่ำครวญปริเทวนาการอยู่ว่า เราร้อน
เรากลุ้ม ไม่ได้ความชุ่มชื่นในที่ไร ๆ ปราเพื่อ ละเมือ เทียวไปในที่นั้น ๆ
บางองค์ตั้งสติได้ แม้ไม่ได้แสดงความผิดปกติทางกายและวาจา เมื่ออดกลั้นทุกข์
คือความพลัดพรากของรักไม่ได้ จะเดือดร้อนเทียวไป.

ก็บุพนิมิตเหล่านี้ ย่อมปรากฏเฉพาะเทวดาผู้มเหศักดิ์ทั้งหลายเท่านั้น
เหมือนนิมิตทั้งหลาย มีอุกกบาต แผ่นดินไหว และจันทรคราสเป็นต้น จะ
ปรากฏแก่ผู้มีบุญใหญ่ในโลก เช่นพระราชา และราชมหามาตย์เป็นต้น
หาปรากฏแก่คนทั่วไปไม่. ก็เทวดาบางเหล่า รู้นิมิตเหล่านั้นที่เกิดแล้วว่า
นิมิตเหล่านี้ชื่อว่า เป็นบุพนิมิตแห่งมรณะ ไม่ใช่รู้หมดทุกองค์ ในเทพบุตร
เหล่านั้น เทพบุตรที่เกิดด้วยกุศลธรรมอย่างอ่อน ก็จะกลัวไปว่า บัดนี้ใครเล่า
จะรู้ว่า เราจักเกิดในที่ไหน? ส่วนพวกที่มีบุญมาก จะไม่กลัว ไม่หวาดหวั่น
ด้วยคิดว่า เราได้ให้ทานได้รักษาศีล ได้สั่งสมบุญไว้มากแล้ว เราจุติจากโลก
นี้แล้ว เป็นอันหวังได้สุคติทีเดียว. ก็เทวดาทั้งหลาย ครั้นถือเอาบุพนิมิต

ที่ปรากฏขึ้นอย่างนั้นแล้ว ย่อมเข้าไปสู่สวนนันทวัน สวนนันทวันมีประจำ อยู่ในเทวโลกทุกชั้นทีเดียว.

บทว่า ตีหิ วาจาหิ อนุโมทนุติ ความว่า เทวดาทั้งหลายย่อม อนุโมทนา ด้วยคำทั้ง ๓ ที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในบัดนี้ คือ ย่อมยังความรื่นเริง บันเทิงใจให้เกิดขึ้น ย่อมให้สบายใจ หรือกระทำความบันเทิง อันสมควร แก่สภาพการณ์ในขณะนั้น ด้วยสามารถแห่งความสบายใจนั้น ส่วนอาจารย์ บางพวกกล่าวความของบทว่า อนุโมทนุติ เป็นโอวทนุติ. บทว่า อิโต ความว่า จากเทวโลก. บทว่า โภ เป็นอาลปนะ (คำร้องเรียก). บทว่า สุกติ ได้แก่ คดีที่ดี อาจารย์ทั้งหลายกล่าวหมายถึงมนุษย์โลก. บทว่า จจุจ ความว่า เข้าถึงด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ.

บทว่า เอว วุตุเต ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงถ้อยคำ ที่เทวดาเหล่านั้นจะฟังกล่าวแก่เทพบุตรนั้น โดยนัยมีอาทิว่า ท่านจากเทวโลก นี้แล้ว จงไปสู่สุคติเถิด ในครั้งนั้นอย่างนี้. ภิกขุรูปใดรูปหนึ่ง คือรูปหนึ่ง ผู้ไม่ปรากฏโดยนามและโคตร นั่งอยู่ในบริษัทนั้น เป็นผู้ฉลาดในอนุสนธิ ได้กราบทูลคำนี้อาทิว่า ก็ หนู โข ภนุเต อะโรหนอแล พระพุทธเจ้าข้า นี้ด้วยประสงค์ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสุคติเหล่านี้ไว้ โดยไม่แปลกกัน ไม่แจ่มแจ้งเลย อย่างกระนั้นเลย เราจักให้พระองค์ตรัสสุคติ เป็นต้นเหล่านั้น ให้ชัดเจน (กว่านี้อีก) ความเป็นมนุษย์อันเทวดาทั้งหลายประสงค์ยิ่งนัก โดย เป็นเหตุแห่งการได้เฉพาะซึ่งคุณพิเศษมีศรัทธาเป็นต้น และโดยเป็นเหตุแห่ง การเข้าถึงความเป็นเทวดา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อน ภิกขุ ความเป็นมนุษย์แล เป็นส่วนแห่งการไปสู่สุคติของเทวดาทั้งหลายดังนี้.

บทว่า **สุคติภนสงฺขาติ** ความว่า อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วโดยชอบว่า ไปสู่สุคติ อธิบายว่า ทรงสรรเสริญ คือทรงชมแล้ว.
บทว่า **ย** ในคำว่า **ย มนุสฺสญฺโต** นี้ เป็นกิริยาปรามาส. ด้วยบทว่า **ย** นั้น ท่านทำความเข้าใจกิริยาคือการได้เฉพาะ ในบทว่า **ปฏิภนติ** นี้ อธิบายว่า ได้เฉพาะซึ่งศรัทธา. บทว่า **มนุสฺสญฺโต** ความว่า เกิดแล้วในมนุษย์ทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ได้แกถึงความเป็นมนุษย์ เพราะเหตุที่ผู้ที่เกิดในเทวโลกโดยมากยากที่จะได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระตถาคตเจ้า ไม่เหมือนมนุษย์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **มนุสฺสญฺโต** ดังนี้.
บทว่า **ตถาคตปฺปเวทิต** **ชฺมมวินย** ความว่า ในคำสอนที่สงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓ ที่พระตถาคต คือพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว.

เพราะว่า คำสอนนั้น ท่านเรียกว่าธรรมวินัย เพราะชื่อว่า ธรรม เหตุที่ไม่ปราศไปจากธรรม และชื่อว่า วินัย เพราะฝึกเวไนยสัตว์ ตามสมควร แก่กิเลส. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะแนะนำผู้มีกามินิแห่งบุคคล ผู้มีนัยน์ตามีธุลิน้อย ที่ชื่อว่าเป็นธรรม เพราะไม่ปราศไปจากธรรม เหตุที่สมบูรณ์ไปด้วยอุปนิสัย. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่าธรรมวินัย เพราะฝึกด้วยธรรมอย่างเดียว ไม่ใช่ฝึกด้วยท่อนไม้และศาสตรา. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะการฝึกนั้นประกอบด้วยธรรม. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะนำเข้าไปหาธรรม เพื่อมรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะเป็นเครื่องแนะนำที่เป็นไปแล้ว โดยธรรม มีมหากรุณาและพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า ธรรมวินัย เพราะพระธรรมเป็นเครื่องนำเข้าไปหาธรรม ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นองค์ธรรม เป็นธรรมกาย เป็นธรรมสวามี ไม่ใช่

นำเข้าไปหากรรมของนักตรรกวิทยาทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า
ธรรมวินัย เพราะเป็นเครื่องแนะนำที่เป็นไปแล้วในธรรม คือ มรรคผลหรือ
ในธรรม อันเป็นวิสัยที่จะพึงให้สำเร็จ. ในพระธรรมวินัยนั้น.

บทว่า สทุธ ปฏิลลิตติ ความว่า ยังศรัทธาให้เกิดขึ้นโดยนัยมีอาทิว่า
สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม (ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว)
อธิบายว่า ผู้มีศรัทธา เมื่อปฏิบัติในธรรมวินัยนี้ ตามที่ทรงสอนไว้ ย่อมยัง
ใจให้ยินดีในทิวฏฐัมมิกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรมัตถ-
ประโยชน์ ในบทว่า สุตทุทธลาภสงฺฆาตํ นี้ มีอธิบายว่า การใช้เงิน ทอง
นา และสวนเป็นต้น ย่อมนำความสุขในการใช้สอยมาให้สรรพสัตว์ ห้ามทุกข์
มีความหิวและความระหายเป็นต้น บรรเทาความยากจนเงินทองเสียได้ เป็น
เหตุให้ได้รับบริตนะ มีมุกดาเป็นต้นและนำมาซึ่งสันตติในโลกมาให้ฉันใด แม้
ศรัทธาที่เป็นโลกิยะและโลกุตระก็ฉันนั้น จะนำวิบากสุขที่เป็นโลกิยะและ
โลกุตระมาให้ตามที่เกิดขึ้น จะหักห้ามทุกข์มีชาติขราเป็นต้นเสียได้ จะระงับ
ความยากจนคุณธรรมเสียได้ จะเป็นเหตุให้ได้รับบริตนะมีสติสัมโพชฌงค์เป็น
ต้น และจะนำมาซึ่งสันตติในโลก แก่เหล่าชนผู้ปฏิบัติ ด้วยสัทธาธูระ. สม
จริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ผู้มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีลเอิบอิม

ด้วยยศและโภคะ จะอยู่ประเทศใด ๆ ก็

เป็นผู้ที่เขานูชาแล้วในประเทศนั้น ๆ ที่

เดียว ดังนี้.

พึงทราบความได้เฉพาะซึ่งศรัทธา เป็นลาภอันบุคคลได้ดีแล้ว ดัง
พรรณนามานี้.

ก็เพราะเหตุที่การได้เฉพาะซึ่งศรัทธา นี้ เป็นลาภที่ติดตามคนไปได้ ไม่ทั่วไปแก่คนอื่น เป็นเหตุให้ได้สมบัติทุกอย่าง และเป็นเหตุแห่งการได้โลกิย-
ทรัพย์ มีเงินทองเป็นต้น อธิบายว่า ผู้มีศรัทธาเท่านั้น จะทำบุญมีทานเป็น
ต้นได้ แล้วจะประสบทรัพย์ที่เป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจอันมโหฬาร และจะ
ยังประโยชน์คนประโยชน์ผู้อื่นนั้นแหละให้ถึงพร้อมด้วยบุญนั้น แต่บุญเหล่านั้น
นั้น จะไม่อำนวยประโยชน์ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า แก่ผู้ไม่มีศรัทธาเลย.
พึงทราบว่ศรัทธาเป็นลาภที่ได้ด้วยดี ด้วยประการดังพรรณนามานี้. จริง
อย่างนั้น ท่านพรรณนาศรัทธาไว้ ด้วยเหตุมิใช่น้อย ในฐานะต่าง ๆ กันว่า
ศรัทธารวบรวมสะเบียงไว้บ้าง ศรัทธาเป็นเพื่อนที่สองของบุรุษบ้าง ศรัทธา
เป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจของบุรุษในโลกนี้บ้าง ช้างตัวประเสริฐ มีศรัทธาเป็น
งวงบ้าง ศรัทธา เป็นพืช เป็นตบะ เป็นฝนบ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อริยสาวกดำรงอยู่ในศรัทธาบ้าง ย่อมข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธาบ้าง ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า **สา โข ปนสฺส** ดังนี้
เพื่อจะทรงแสดงถึงศรัทธา ชนิดที่ยังลงลึกอันเป็นเหตุให้เชื่อว่าเป็นผู้ดำรง
มั่นในกุศลธรรม ในพระศาสนา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อสฺส** นี้ มีความหมายเท่ากับ **ภเวยฺย**
แปลว่า พึงเป็น. บทว่า **นิวิฐฺฐา** ความว่า ตั้งมั่น คือแซกซึมเข้าไปสู่จิต-
สันดาน. บทว่า **มฺลชาตา** ได้แก่มีรากเกิดแล้ว. ถามว่า ก็อะไรเล่า ชื่อว่า
เป็นรากของศรัทธา? ตอบว่า การทำไว้ในใจโดยอุบาย อันเป็นเหตุแห่ง
ความเชื่อ ในวัตถุที่ควรเชื่อ เป็นรากของศรัทธา. อีกประการหนึ่ง พึงทราบ
องค์แห่งโศคาปัตติมรรค ๔ อย่างคือ การคบหาสัตบุรุษ ๑ การฟังธรรม
(ของสัตบุรุษ) ๑ การทำไว้ในใจโดยแยบคาย ๑ การปฏิบัติธรรมโดยสมควร

แก่กรรม ๑ ว่าเป็นรากแห่งศรัทธา. บทว่า **ปติภูจिता** ได้แก่หยั่งลงแล้ว โดยเป็นภาวะที่ใคร ๆ ให้ความหวังไม่ได้ เพราะบรรลุนิยามรรค. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ทพฺพหา อสํ หิริยา** ดังนี้. บทว่า **ทพฺพหา** แปลว่ามั่นคง. บทว่า **อสํ หิริยา** ความว่า เป็นสิ่งที่อันใคร ๆ ไม่สามารถ เพื่อจะนำไปได้ หรือให้หายไป หรือนำออกไปได้.

เทวดาเหล่านั้นหวังจะให้เทพบุตรนั้นได้บรรลุโศคาปัตติผล จึงกล่าวอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. เพราะว่าเทวดาเหล่านั้น ปรารถนาพระอริยมงคล ผู้สมควรแก่การเข้าไปเสวยกามสุข ในเทวโลกของคนเท่านั้น. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **ดูก่อนเทพ ท่านจงมาบ่อย ๆ.**

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้. แม้การตายเพราะหมดบุญย่อมมิได้ด้วยการเข้าไปตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ย่อมจตุเพราะสิ้นอายุ.** บทว่า **อนุโมทตี** ความว่า ผู้อนุโมทนาอยู่. บทว่า **มฺหุสฺसानํ สหฺพยุตี** ได้แก่ถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกันด้วยมนุษย์ทั้งหลาย. ชื่อว่า **สหฺพยะ** เพราะอรรถว่าอยู่ร่วม ได้แก่เป็นไปด้วยกัน ภาวะแห่งสหฺพยะนั้น ชื่อว่า **สหฺพยตา.** บทว่า **นิวิฏฺฐสฺส** ความว่า พึงเป็นคุณชาติตั้งมั่นคง. บทว่า **ยาวชีวี** ความว่า เพียงไรแต่การดำเนินไปแห่งชีวิต. อธิบายว่า จนกว่าจะถึงปรินิพพาน. บทว่า **อปฺปมาณํ** ความว่า เว้นจากประมาณ ด้วยสามารถแห่งการกระทำให้มาก ให้โอฬาร และทำให้มากครั้ง ด้วยความเคารพ. บทว่า **นิรूपธิ** ความว่า เว้นจากอุปธิ คือ สังกิเลส อธิบายว่า บริสุทธิอย่างยิ่ง คือปราศจากมลทินโทษ.

ก็เพราะเหตุที่เทวดาเหล่านั้น ไม่ปรารถนามหัคคตกุศล เพราะยังไม่อยากพ้นไปจากกามโลก ย่อมปรารถนาเฉพาะบุญที่เป็นกามาจรอย่างเดียว

ฉะนั้นในพระสูตรนี้ ฟังทราบความอย่างนี้ว่า ท่านจุติจากเทวโลกนี้แล้ว เกิดในหม่อมมนุษย์ รู้เดียงสาแล้ว ละทุจริตทุกอย่างมีกายทุจริตเป็นต้น สิ่งสม สุจริตทั้งมวลมีกายสุจริตเป็นต้น ให้โอรพาร ให้ไพบูลย์ แล้วจึงเป็นผู้มีศรัทธา ที่มาแล้ว ด้วยอริยมรรค. ก็เพราะเหตุที่เทวดาเหล่านั้น ยังปรารถนาปฐมมรรค บ้าง ทุคติมรรคบ้าง ในโลกุตรธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุที่ตนยังล่วงการเกิด ในเทวโลกไปไม่ได้ ฉะนั้น ฟังทราบความแห่งบททั้งหลายว่า **อุปฺปมาณํ นิรุปฺปิ** ด้วยสามารถแม่แห่งกุศลเหล่านั้นว่า กุศลชื่อว่า หาประมาณมิได้ เพราะเข้าไปตัดกิเลสทั้งหลาย มีกามราคะอย่างหยาบ ที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน ในฐานะเป็นศัตรูเป็นต้น อันกระทำซึ่งประมาณ อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า หาอุปฺปิ มิได้ เพราะละชั้นรูปิที่ควรแก่การเกิดขึ้น จากภพที่ ๗ และอภิสังขารูปิ ที่เกิดแต่ชั้นรูปินั้น ทั้งกิเลสูปิ อันมรรคนั้น ๆ ฟังฆ่า และเพราะอาศัย พระนิพพานกล่าวคือธรรมชาติที่ไม่มีอุปฺปิ เหตุที่อุปฺปิเหล่านั้นเกิดขึ้นไม่ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงกรรมที่ปิดประตูอบายไว้ โดย ส่วนเดียวอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงกรรมจะให้เกิดสวารคสมบัติ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ตโต โอปฺปิกิ** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โอปปิกิ** ได้แก่ ให้ผลัดผลเป็นอุปฺปิ. อธิบายว่า ให้เกิดสมบัติคืออรรถภาพ และโภคสมบัติ. ก็อรรถภาพท่านเรียกว่า อุปฺปิ. ดังที่ตรัสไว้ว่า มีอยู่กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่าง ที่ขัดขวาง อุปฺปิสมบัติยังไม่ให้ผล ดังนี้. แม้กามคุณก็ตรัสเรียกว่า **อุปฺปิ** ดังที่ตรัสไว้ว่า ความเศร้าโศกของนรชนมีเพราะอุปฺปิ.

ในคำว่า **อุปฺปิ** นิสฺส โสจัน นี้ มีอรรถพจน์ดังต่อไปนี้ อรรถภาพ และกามคุณ ชื่อว่า **อุปฺปิ** เพราะเป็นที่อันสัตว์ทรงไว้ซึ่งสุขและทุกข์. บุคคลชื่อว่า

โอปธิกะ เพราะมีอุปธิเป็นเหตุ เป็นปกติ หรือควรซึ่งอุปธิ กระทำบุญนั้น ให้มาก คือให้โอฬาร.

ถามว่า ทำอย่างไร. ตอบว่า ทำด้วยทาน. เพราะว่า ทานคนนอกนี้ ทำได้ง่าย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทว่า ทาเนน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส หมายเอาอภัยทานด้วย. ไม่ใช่ตริสทามิสทานเท่านั้น เพราะฉะนั้น ฟังทราบ ว่า ทรงสงเคราะห์เอาศีลเข้าไว้ด้วย.

ก็เพราะเหตุที่เทวดาเหล่านั้น ปรารถนาความเสื่อมแห่งกายอสุร และความบริบูรณ์ของกายเทพ โดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรง แสดงอุบายแก่เทพบุตรนั้น จึงประกอบเทพบุตรไว้ในธรรมทาน ด้วยบาท แห่งคาถาว่า อญฺเณปิ มจฺเจ สทุทฺธมฺเม พุทฺทมจฺริเย นิเวสย (ยังสัตว์ แม้เหล่าอื่นให้ตั้งอยู่ในพระสัทธรรม ที่เป็นพรหมจรรย์) ดังนี้.

บทว่า ยทา วิฑู ความว่า เวลาใด เทวดาทั้งหลายพึงรู้ คือฟังทราบ เทวดาผู้จะจุติ เวลานั้น เทวดาทั้งหลายจะอนุโมทนา ด้วยความอนุเคราะห์ คือด้วยความเป็นผู้ใคร่ เพื่อบำบัดทุกข์ ตามที่กล่าวแล้ว นี้ว่า คู่ก่อนเทพ ท่านจงมา คือจงกลับมาสู่เทวกายนี้ บ่อย ๆ ดังนี้.

จบอรรถกถาจวมานสูตรที่ ๔

๕. โลกสูตร

ว่าด้วยบุคคล ๓ จำพวกอุบัติขึ้นในโลก

[๒๖๓] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกเป็นไฉน.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้เบิกบานแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรม พระตถาคตพระองค์นั้นทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๑ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

อีกประการหนึ่ง พระสาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแหละเป็นพระอรหันตจิตตาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงแล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ สาวกนั้นแสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้บุคคลที่ ๒ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลกย่อมอุบัติขึ้น

เพื่อเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์
โลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

อีกประการหนึ่ง พระสาวกของพระศาสดาพระองค์นั้นแหละ ยังเป็น
ผู้ศึกษาปฏิบัติอยู่ มีพระปริยัติธรรมสดับมามาก ประกอบด้วยศีลและวัตร
แม้พระสาวกนั้นก็แสดงธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด
ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ ๓ นี้ เมื่ออุบัติขึ้นในโลกย่อมอุบัติขึ้นเพื่อเกื้อกูล
แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อ
ประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้แล เมื่ออุบัติขึ้นในโลก ย่อมอุบัติเพื่อเกื้อกูล
แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อ
ประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

พระศาสดาแล ผู้แสวงหาคุณอัน

ใหญ่ เป็นบุคคลที่หนึ่งในโลก พระสาวกผู้
เกิดตามพระศาสดานั้น ผู้มีตนอันอบรม
แล้ว ต่อมาพระสาวกอื่นอีกแม้ยังศึกษา
ปฏิบัติอยู่ ได้สดับมามากประกอบด้วยศีล
และวัตร บุคคล ๓ จำพวกเหล่านั้น เป็น
ประเสริฐสุดในเทวดาและมนุษย์ บุคคล
๓ จำพวกเหล่านั้น ส่องแสงสว่าง แสดง
ธรรมอยู่ ย่อมเปิดประตูแห่งอมตนิพพาน
ย่อมช่วยปลดปล่อยชนเป็นอันมากจาก

โยคะ ขนทั้งหลายผู้ปฏิบัติตามอริยมรรค
ที่พระศาสดาผู้นำพวก ผู้ยอดเยี่ยมทรง-
แสดงดีแล้ว เป็นผู้ไม่ประมาทในศาสนา
ของพระสุตตะ ย่อมกระทำซึ่งที่สุดแห่ง
ทุกขในอรรถภาพนี้ได้แท้.

จบโลกสูตรที่ ๕

อรรถกถาโลกสูตร

ในโลกสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

โลกในบทว่า โลก นี้ มี ๓ คือ สัตว์โลก ๑ สังขารโลก ๑

โอกาสโลก ๑. ในโลกทั้ง ๓ นั้น หมู่สัตว์ทั้งหลายที่เนื่องด้วยอินทรีย์ ที่เป็น
ไปด้วยสามารถแห่งการสืบต่อ แห่งรูปธรรม อรูปธรรม และทั้งรูปธรรม
และอรูปธรรม ชื่อว่า สัตว์โลก. โลกที่แยกประเภทออกไปเป็น พื้นดิน
และภูเขาเป็นต้น ชื่อว่า โอกาสโลก. ชั้นทั้งหลายในโลกทั้งสอง ชื่อว่า
สังขารโลก. ในโลกทั้ง ๓ นั้น ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ประสงค์เอาสัตว์โลก. เพราะฉะนั้น บทว่า โลก จึงได้แก่ สัตว์โลก.
แม้ในโลกเหล่านั้น บุคคล ๓ ประเภท ไม่อุบัติในเทวโลก ไม่อุบัติในพรหม-
โลก(แต่)อุบัติในมนุษยโลก. ถึงในมนุษยโลกก็อุบัติในจักรวาลอื่น อุกัณฐิ
ในจักรวาลนี้เท่านั้น ถึงแม้ในจักรวาลนี้ ก็ไม่อุบัติขึ้นในที่ทั่วไป พระตถาคตเจ้า
เสด็จอุบัติขึ้นในมัชฌิมประเทศ (ที่มีอาณาเขต) ยาว ๓๐๐ โยชน์ กว้าง ๒๕๐
โยชน์ รอบด้าน ๕๐๐ โยชน์ ที่กำหนดไว้อย่างนี้ คือ ด้านทิศบูรพา มีนิคม

ชื่อ กชังคละ ถัดจากนั้นไปมีบ้าน ชื่อว่า มหาสารคาม ถัดจากนั้นไป เป็น
ปัจฉิมชนบท ร่วมในเป็นมัชฌิมประเทศ ด้านทิศอีสาน มีแม่น้ำ ชื่อว่า
สัลลวดี ถัดจากนั้น ไป เป็นปัจฉิมชนบท ร่วมในเป็นมัชฌิมประเทศ ด้าน
ทักษิณ มีนิคม ชื่อว่า เสตกัณณะ ถัดจากนั้นไปเป็นปัจฉิมชนบท ร่วมใน
เป็นมัชฌิมประเทศ ด้านทิศเหนือ มีภูเขาชื่อว่า อุสิรรชะ ถัดจากนั้นไป
เป็นปัจฉิมชนบท ร่วมในเป็นมัชฌิมประเทศ. มิใช่แต่พระตถาคตเจ้าจะเสด็จ
อุบัติขึ้นอย่างเดียวกัน พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระอสีติ-
มหาเถระ พระพุทธมารดา พระพุทธบิดา พระเจ้าจักรพรรดิ และพราหมณ์
คฤหบดีผู้มีหลักฐาน ย่อมบังเกิดในมัชฌิมประเทศนี้เหมือนกัน ก็ในพระสูตรนี้
ได้ยืนยันในตถาคตวาระอย่างเดียวกัน ด้วยสามารถแห่งสัพพัตถกนัย ในพระสูตร
นอกนี้ ได้ยืนยันด้วยสามารถแห่งเอกเทศนัย.

ก็แม้คำทั้งสองว่า **อุปปชฺชมานา** **อุปปชฺชนฺติ** นี้ เป็นคำที่กล่าว
ให้แปลกไปเท่านั้น พึงทราบอรรถาธิบายในคำนี้ว่า บุคคล ๓ ประเภท
เมื่อเกิด ย่อมเกิดขึ้น เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน มิใช่เกิดขึ้นด้วยเหตุอื่น
เพราะในคำว่า **อุปปชฺชมานา** **อุปปชฺชนฺติ** นี้ ใคร ๆ ไม่สามารถจะเปลี่ยน
(ห้าม) ลักษณะแห่งศัพท์แบบนี้โดยเป็นลักษณะแห่งศัพท์แบบอื่นไปได้.
อีกอย่างหนึ่ง บุคคลประเภทนั้น ชื่อว่าจะ**อุบัติ** ชื่อว่า**กำลังอุบัติ** ชื่อว่า
อุบัติแล้ว เพราะฉะนั้น พึงทราบความแตกต่างแห่งกาล ดังนี้.

พระตถาคตเจ้า เมื่อทรงบำเพ็ญมหาภิเนษการ ทรงแสวงหาพุทธการ-
กธรรม ทรงบำเพ็ญบารมี ทรงบริจาคมหาบริจาคทั้ง ๕ ทรงบำเพ็ญญาตถ-
จริยา ยังโลกัตถจริยา พุทธัตถจริยา ให้ถึงที่สุด แล้วบำเพ็ญบารมีทั้งหลาย
สถิตอยู่ในคฤสตีพิภพ จุตติจากคฤสตีพิภพนั้นแล้ว ทรงถือปฏิบัติในภพสุตท้าย

ประทับอยู่ที่ท่ามกลางเรือน เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ทรงบำเพ็ญความเพียรอย่างใหญ่หลวง มีพระญาณแก่กล้าเสด็จขึ้นสู่วิษณมณฑล ทรงกำจัดมารและพลแห่งมาร ในปฐมยามทรงระลึกถึงขันธที่เคຍอาศัยมาในก่อน ในมัชฌิมยาม ทรงชำระทิพยจักขุ ในปัจฉิมยาม ทรงหยั่งพระญาณลงในปฏิจกสมุปปาท ทรงพิจารณาสังขารทั้งปวงโดยอเนกประการ ทรงแทงตลอดโศคาปัตติมรรค จนถึงกระทำให้งังพระอนาคามีผล ชื่อว่าจะอุบัติ. ในขณะที่แห่งอหัตมรรคจิต ชื่อว่า กำลังอุบัติ. แต่ในขณะที่แห่งอหัตผลจิต ชื่อว่า เสด็จอุบัติแล้ว. จริงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มีกิจคือการยังอิทธิวิธญาณเป็นต้นให้เกิดขึ้นตามลำดับ เหมือนพระสาวกทั้งหลาย. แต่ว่า ประมวล (กอง) พระพุทธคุณ แม้ทั้งหมด ชื่อว่าหลังไหลมาแล้ว พร้อมด้วยอหัตมรรคนั้นเอง. เพราะฉะนั้นบุคคลทั้ง ๓ ประเภทเหล่านั้น จึงชื่อว่า อุบัติขึ้นแล้วในขณะที่แห่งอหัตผลจิต เพราะกิจทุกอย่างบังเกิดแล้ว. ในพระสูตรนี้ ตรัสว่า **อุปปชฺชติ** ทรงหมายถึง ขณะที่แห่งอหัตผลจิต. นี้เป็นอรรถาธิบาย ในคำว่า **อุปปนฺโน โหติ** นี้.

ถึงพระสาวกผู้พิจารณา สร้างสมบุญสมการที่เป็นเหตุแห่งสาวกโพธิญาณ บำเพ็ญศตปีจจากตวัตร อันเป็นบวรประโยชน์ บวรพริยา บังเกิดในภพสุดท้าย รู้เสียงสาตามลำดับแล้ว เห็นโทษในสงสาร จงใจบรรพชายังบรรพชาให้ถึงสุดยอด บำเพ็ญศีลาสิกขาเป็นต้นอยู่ ประพฤติสมาทานธุดงค์กรรม หมั่นประกอบความเพียร เครื่องต้น ยังญาณทั้งหลายให้เกิดแล้ว เริ่มตั้งวิปัสสนา แม้เมื่อบรรลุซึ่งมรรคเบื้องต้น ชื่อว่าจะอุบัติ. ในขณะที่แห่งอหัตมรรคจิต จึงจะชื่อว่า กำลังอุบัติ. แต่ในขณะที่แห่งอหัตผลจิต ชื่อว่า อุบัติแล้ว. ส่วนพระเสกขะตั้งแต่บวรพูนีสัย จนถึงโคตรภูญาณ ชื่อว่าจะอุบัติ ในขณะที่แห่งปฐมมรรคจิต ชื่อว่ากำลังอุบัติ. จำเดิมแต่ขณะที่แห่งปฐมผล ชื่อว่า อุบัติแล้ว. ด้วยคำเพียงเท่านั้น เป็นอันข้าพเจ้า กล่าวเนื้อความแห่งบททั้งหลายว่า

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ เมื่อจะอุบัตย้อมอุบัตินั้นในโลก
ดังนี้ ไว้สมบูรณ์แล้ว.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า พุทฺชนฺหิตาย ต่อไป. บทว่า
พุทฺชนฺหิตาย ความว่า เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน. บทว่า พุทฺชนฺสุขาย
ความว่า เพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชน. บทว่า โลกานุกมฺปาย ความว่า
อาศัยความอนุเคราะห์สัตว์โลก. ถามว่า สัตว์โลก ประเภทไหน ?. ตอบว่า
ประเภทที่ระดับพระธรรมเทศนาของพระตถาคตเจ้าแล้ว ทางตลอดธรรม
คัมภีร์น้อมฤต.

พรม ๑๘ โภฏี มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประมุข ทางตลอดธรรม
ด้วยการแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตรของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้แห่งตลอดธรรม
จนถึงการทรงแนะนำสุกัถปริพาชก (ให้ได้บรรลุ) ด้วยอาการอย่างนี้
นับไม่ถ้วน สัตว์ที่ได้บรรลุธรรมากิสมย์ในฐานะทั้ง ๔ เหล่านี้ คือ ในเวลา
ทรงแสดงมหาสมยสูตร ในเวลาทรงแสดงมงคลสูตร จุพราหุโลวาทสูตร และ
สมจิตตสูตร ไม่มีกำหนดจำนวน. ทั้งนี้ก็ด้วยความอนุเคราะห์สัตว์โลก
หาประมาณมิได้นั้น. การบังเกิดขึ้น แห่งพระอรหันตสาวก และพระเสขบุคคล
ก็เพื่อจะอนุเคราะห์สัตว์โลก. พึงทราบอธิบายเช่นนี้ ด้วยสามารถแห่งสัตว์
ผู้บรรลุปฏิเวธ ด้วยเทศนา ที่พระธรรมเสนาบดีเป็นต้น และพระเถระทั้งหลาย
ผู้เป็นคลังแห่งพระธรรมแสดงแล้วบ้าง ด้วยสามารถแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้แห่งตลอด
ด้วยเทศนาที่พระมหินทเถระเป็นต้นแสดงแล้วในกาลต่อมาบ้าง ด้วยสามารถ
แห่งสัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยคำสอน ดำรงอยู่ในทางแห่งสวรรค์ และพระนิพพาน
ในอนาคตกาลจนถึงวันนี้ คือต่อแต่นี้ไป.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า พุทฺชนฺหิตาย ความว่า เพื่อประโยชน์เกื้อกูล
แก่คนเป็นอันมาก อธิบายว่า ทรงชี้ให้สุขทั้งที่เป็นปัจจุบันและสัมปรายภพ

แก่ชนเหล่านั้น ด้วยพระปัญญาสมบัติ. บทว่า พุทฺชนสุขาย ความว่า เพื่อประโยชน์สุขแก่คนเป็นอันมาก อธิบายว่า ทรงมอบให้ซึ่งอุปกรรมแห่งความสุขด้วยจาคสมบัติ. บทว่า โลกานุกมฺปาย ความว่า เพื่อทรงอนุเคราะห์แก่สัตว์โลก. อธิบายว่า อันชาวโลกได้รับการรักษา ค้ำครอง คุจมารดาบิดา ด้วยเมตตาสมบัติ และกรุณาสมบัติ. บทว่า อตุถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानํ ความว่า ในพระสูตรนี้ วาระแรกทรงแสดงการอุบัติขึ้นแห่งพระตถาคตเจ้า เพื่อการบรรลุนิพพาน มรรค และผล แห่งสัตว์โลกเหล่านั้น โดยถือเอาเวไนยสัตว์ ที่เป็นภพบุคคลนั้นแหละ ด้วยเทวศัพท์และมนุสศัพท์ แต่ในวาระที่ ๒ และที่ ๓ คำว่า อตุถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानํ ฟังประกอบด้วยสามารถแห่งพระอรหันต์ แลพระเสกขบุคคล. บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า อตุถาย นี้ มีพุทธาธิบายว่า เพื่อประโยชน์อย่างยิ่งคือเพื่อพระนิพพาน. ด้วยบทว่า หิตาย มีอธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่มรรคที่จะให้สำเร็จพระนิพพานนั้น. จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่าประโยชน์ก็อยู่ที่จะยิ่งไปกว่ามรรคที่เป็นเหตุให้บรรลุนิพพานนั้น เป็นไม่มี. ด้วยบทว่า สุขาย มีพุทธาธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่ผลสมบัติ เพราะไม่มีความสุข (อื่น) ที่จะยิ่งไปกว่าผลสมบัตินั้น. สมดังที่ตรัสไว้ว่า สมานินิ เป็นทั้งความสุขในปัจจุบัน และเป็นทั้งมีสุขเป็นผล ในกาลต่อไป. เนื้อความแห่งบททั้งหลาย มีอาทิว่า ตถาคโต ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

ฟังทราบวินิจฉัย ในบทว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน ดังต่อไปนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสมบูรณ์ คือ ประกอบด้วยวิชา ๓ ตามนัยที่มาแล้ว ในภยเกรวสูตรบ้าง วิชา ๖ มาแล้วด้วยสามารถแห่งอภิญา ๖ บ้าง วิชา ๘ มาแล้วในอิตฺถสุตฺตบ้าง และจรณธรรม ๑๕ ประการ มีศีลสังวรเป็นต้น ไม่สาธารณะทั่วไปแก่สาวกอื่น. เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า วิชฺชาจรณ-

สมบุโน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **สุคโต** เพราะเสด็จไปดงามบ้าง เพราะเสด็จไปสู่ที่ดีบ้าง เพราะเสด็จไปโดยชอบบ้าง เพราะตรัสโดยชอบบ้าง. ทรงพระนามว่า **โลกวิทู** เพราะทรงรู้แจ้งโลกโดยประการทั้งปวง. ทรงพระนามว่า **อนุตฺตโร** เพราะไม่มีผู้ยอดเยี่ยมกว่า. ทรงพระนามว่า **ปฐิมมุตฺตโร** เพราะยังบุรุษที่ควรฝึก คือบุรุษที่เป็นเวไนยสัตว์ ให้ระลึกได้ ได้แก่ทรงแนะนำ. ทรงพระนามว่า **สตุถา** เพราะทรงปราสอนตามสมควรด้วยทฤษฎีธรรมมีกถาประโยชน์ สัมปราชัยกถาประโยชน์ และปรมัตถประโยชน์. ทรงพระนามว่า **พุกุโธ** เพราะตรัสรู้ด้วยพระญาณที่เกิดขึ้นเองโดยอาการทั้งปวง เพื่อเวไนยสัตว์ทั้งมวล. นี่เป็นความสังเขป ในบทว่า **วิชฺชาจรณสมบุโน** เป็นต้นนี้.

ส่วนความพิสดาร ควรถือเอาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

บทว่า **โส ฌมฺมํ เทเสติ อาที ๗เปฯ ปรีโยสานกฺลฺยาณํ**

ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงอาศัยความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงทรงสละวิเวกสุขอันยอดเยี่ยม ทรงแสดงธรรม ก็แลเมื่อทรงแสดงธรรม นั้น น้อยก็ตาม มากก็ตาม ชื่อว่า ทรงแสดงธรรม มีความงามในเบื้องต้น เป็นอาทิประการเดียว. ซื่อนี้อย่างไร? คือแม้พระคาถาๆ เดียว ก็ชื่อว่ามี ความงามในเบื้องต้น ด้วยบาทแรก ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางด้วยบาทที่สอง และบาทที่สาม ชื่อว่า มีงามในที่สุด ด้วยบาทสุดท้ายเพราะมีธรรมสละสลวย ไปทุกขั้นตอน พระสูตรตอนเดียว ชื่อว่า งามในเบื้องต้น ด้วยนิทาน (คำ-เริ่มต้น) ชื่อว่างามในปริโยสาน ด้วยคำนิคม (คำลงท้าย) ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยคำที่เหลือ. พระสูตร มีอนุสนธิต่างๆ กัน (หลายตอน) ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยอนุสนธิต้น ชื่อว่างามในปริโยสาน ด้วยอนุสนธิปลาย ชื่อว่า งามในท่ามกลาง ด้วยอนุสนธิที่เหลือ.

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมแม่ทั้งสี่ ชื่อว่างามในเบื้องต้น คือ
อันเป็นประโยชน์ของตน ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยสมถวิปัสสนาธรรม
และผล ชื่อว่างามในปรโยสาน ด้วยพระนิพพาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างาม-
ในเบื้องต้น ด้วยศีลและสมาธิ ชื่อว่างามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค
ชื่อว่างามในที่สุดด้วยพระนิพพาน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะ
พระพุทธรเจ้าทรงเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว ชื่อว่างามในท่ามกลาง เพราะพระธรรม
เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ชื่อว่างามในปรโยสาน เพราะความ
ปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น ด้วยอภิสัมโพธิญาณ
ชื่อว่างามในท่ามกลาง ด้วยปัจเจกโพธิญาณ ชื่อว่างามในที่สุด ด้วยสาวก-
โพธิญาณ ที่ผู้ปฏิบัติจะพึงได้บรรลุ เพราะพึงแล้วก็เป็นอย่างนั้น. และพระ
ธรรมนี้ ที่บุคคลพึงอยู่ ย่อมนำความดีนั้นแหละมาให้แม่ด้วยการฟัง เพราะข่ม
นิวรณ์ใด. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่างามในเบื้องต้น เมื่อปฏิบัติอยู่ย่อมนำความสุข
นั้นแหละมาให้โดยแท้แม่ด้วยการปฏิบัติ เพราะนำความสุขอันเกิดแต่สมถะและ
วิปัสสนามาให้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่างามในท่ามกลาง และผู้ปฏิบัติอย่างนั้น
เมื่อผลแห่งการปฏิบัติเสร็จสิ้นแล้ว ย่อมนำความงามนั้นแหละมาให้ แม่ด้วยผล
แห่งการปฏิบัติ เพราะนำความเป็นผู้คงที่มาให้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามี ความ
งามในปรโยสาน. อนึ่ง สารธรรมนั้น ชื่อว่า มีความงามในเบื้องต้น ด้วย
ความบริสุทธิ์แห่งแดนเกิด เพราะเป็นแดนเกิดแห่งที่พึง ชื่อว่า มีความงาม
ในท่ามกลาง ด้วยความบริสุทธิ์แห่งประโยชน์. ชื่อว่ามีความงามในปรโยสาน
ด้วยความบริสุทธิ์แห่งกิจ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า โส
ธมฺมํ เทเสติ อาทิ ฯปรโยสานกल्याณํ ดังนี้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงธรรมอันใด ย่อมทรงประกาศ ศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์ ทรงแสดงโดยนัยต่าง ๆ กัน พรหมจรรย์นั้น ชื่อว่า **สาตุถิ** เพราะสมบุรณ์ด้วยอรรถ ชื่อว่า **สพฺยุณฺชน** เพราะสมบุรณ์ด้วยพยัญชนะ ตามฐานานุกรม. ชื่อว่า **สาตุถิ** เพราะประกอบไปด้วยสังกาส (ทำให้รู้ชัด) ประกาศ การเปิดเผย การจำแนก การทำให้ง่าย บัญญัติ และอรรถ บท ชื่อว่า **สพฺยุณฺชน** เพราะสมบุรณ์ด้วย **อักษร** **บท** **พยัญชนะ** **อาการ** **นิรุกติ** และ**นิเทศ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สาตุถิ** เพราะเป็นของลึกซึ้งโดยอรรถ และลึกซึ้งโดยการแทงตลอด ชื่อว่า **สพฺยุณฺชน** เพราะเป็นของลึกซึ้งโดยธรรม และลึกซึ้งโดยเทศนา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สาตุถิ** เพราะเป็นวิสัยแห่งอรรถปฏิสัมพันธ์ และปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ชื่อว่า **สพฺยุณฺชน** เพราะเป็นวิสัยของ **ธรรมปฏิสัมพันธ์** และ**นิรุกติ-ปฏิสัมพันธ์**. พรหมจรรย์ ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสของ **ปริกขกชน** (ปัญญาชน) เพราะเป็นสิ่งอันบัณฑิตพึงชองเสพ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **สาตุถิ** พรหมจรรย์เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสของโลกิชน เพราะเป็นสิ่งที่ควรเชื่อถือ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **สพฺยุณฺชน** . ชื่อว่า **สาตุถิ** เพราะมีคำอธิบายลึกซึ้ง ชื่อว่า **สพฺยุณฺชน** เพราะมีบทดี.

พรหมจรรย์ ชื่อว่า **เกวลปริปฺพณฺณ** เพราะบริบูรณ์ไปทั้งหมด เหตุไม่มีข้อที่จะต้องนำเข้าไปเพิ่มเติม. ชื่อว่า **ปริสุทฺธิ** เพราะไม่มีโทษ เหตุไม่มีสิ่งที่จะต้องนำออกไป. อีกอย่างหนึ่ง พรหมจรรย์ ชื่อว่า **สาตุถิ** เพราะมีความชำของอันบุคคลพึงบรรลุได้ด้วยการปฏิบัติ ชื่อว่า **สพฺยุณฺชน** เพราะมีความฉลาดในอธิบายด้วยปริยัติ. ชื่อว่า **ปริปฺพณฺณ** เพราะบริบูรณ์ไปด้วยธรรมขั้นทั้ง ๕ มีศีลเป็นต้น ชื่อว่า **ปริสุทฺธิ** เพราะปราศจากอุปกิเลส เพราะประพฤติเพื่อรื้อถอนกิเลส และเพราะไม่มุ่งโลกามิส. ชื่อว่า **พรหมจรรย์**

เพราะเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติกำหนดด้วยสิกขา ๓ เพราะผู้เป็นพรหม คือผู้ประเสริฐ
ที่สุด จะต้องประพฤติ และเป็นจริยาของผู้เป็นพรหมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สาคถ์ สพฺยณฺชนํ ฯเปฯ ปกาเสติ ดังนี้

บทว่า ปจโม ได้แก่ บุคคลผู้ชื่อว่า ที่ ๑ เพราะเป็นไปตามลำดับ
แห่งการนับ และเพราะเป็นผู้สูงกว่าชาวโลกทั้งปวง. บทว่า ตสฺเสว สคฺค
สารโก ได้แก่ พระสงฆ์เช่นกับพระธรรมเสนาบดี ผู้เกิดแล้วในที่สุดแห่งการ
ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีพระคุณตาม
ที่กล่าวแล้วนั้นแหละ มิใช่เป็นสาวกของพระศาสดา ด้วยเหตุแห่งการปฏิญญา
เหมือนพระปฐมกัศสปเป็นต้น . บทว่า ปาฏิปโท ความว่า ชื่อว่า ปาฏิบท
เพราะเกิด คือเป็นโดยอริยชาติ ด้วยอริยมรรคอันกล่าวถึงข้อปฏิบัติ อธิบายว่า
มีกิจด้วยการปฏิบัติยังไม่สำเร็จ คือกำลังปฏิบัติอยู่. พระอริยบุคคล ชื่อว่า
พหุสุตฺโต เพราะมีปริยัติธรรม มี สุตะ และเคยยะ เป็นต้น อันสดับ
แล้วมาก. ชื่อว่า สิลวตฺตฺปนฺโน เพราะเข้าถึง คือสมบูรณ์ ได้แก่ ประกอบ
ไปด้วยศีล มีปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น และด้วยชุกฉวตฺตฺร มีการอยู่ป่า
เป็นวัตรเป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า พระธรรมเทศนา ชื่อว่า เป็น
เทศนานุเคราะห์แก่ชาวโลก เพราะอริยาศัยเกื้อกูล และพระธรรมเทศนา
นั้น เนื่องในบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้. ข้อความที่เหลือ
รู้ได้ง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัย ในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า ตสฺสนฺวโย
ความว่า สาวกชื่อว่าผู้ตามเสด็จ คือเกิดภายหลังพระองค์ ด้วยการคล้อยตาม
ข้อปฏิบัติ และพระธรรมเทศนาของพระศาสดาพระองค์นั้น. ชื่อว่า ส่องแสง-
สว่าง เพราะกำจัดความมืดคืออวิชชา ส่องแสงสว่างกล่าวคือ แสงสว่างแห่ง

พระธรรมในสันดานของตน และสันดานของผู้อื่น. บทว่า **ธมฺมมูทึรยฺหฺตา** ได้แก่กล่าวจตุราริยสังจรธรรม. บทว่า **อปฺราปฺรฺนฺติ** ความว่า ย่อมเปิดประตูแห่งอมตะ คือ พระนิพพาน ได้แก่ อริยมรรค. บทว่า โยคาความว่า จากกามโยคะเป็นต้น. บทว่า **สตฺถวาเหฺน** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สัตถวาหะ (ผู้นำหมู่) เพราะนำหมู่ คือ เวไนยสัตว์ คือ ขนสัตว์ ออกจากกัณดาร คือ ภพ. ด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้นำหมู่พระองค์นั้น. บทว่า **สุเทสิตี มคฺคฺคฺมฺนุคฺคฺมฺนฺติ** ความว่า เวไนยสัตว์ย่อมคล้อยตาม คือ ปฏิบัติ อริยมรรคที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงแสดงแล้วโดยชอบ ตามแนวทางแห่งเทศนาของพระองค์. บทว่า **อิเชว** ความว่า ในอรรถภาพนี้เอง. คำที่เหลือ ง่ายทั้งนั้นแล.

จบอรรถกถาโลกสูตรที่ ๕

๖. อสุกสูตร

ว่าด้วยเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกาย

[๒๖๔] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกายอยู่ จงเข้าไปตั้งอานาปานสติไว้เฉพาะหน้าในภายใน และจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่เถิด คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายพิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งามในกายอยู่ ย่อมละราคานุสัยในเพราะความเป็นธาตุงามได้ เมื่อเธอทั้งหลายเข้าไปตั้งอานาปานสติไว้เฉพาะหน้าในภายใน ธรรมเป็นที่มานอนแห่งวิตกทั้งหลาย (มิฉลาวิตก) ในภายนอก อันเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ย่อมไม่มี เมื่อเธอทั้งหลาย

พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ ย่อมละอวิชชาได้ วิชชาย่อม
เกิดขึ้น.

ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอารมณ์ว่าไม่งาม
ในกาย มีสติเฉพาะในลมหายใจ มีความ
เพียรทุกเมื่อ พิจารณาเห็นซึ่งนิพพานอัน
เป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง ภิกษุนั้นแล ผู้
เห็นโดยชอบพยายามอยู่ในนิพพานเป็นที่
ระงับ แห่งสังขารทั้งปวง ภิกษุนั้นแล ผู้อยู่
จบอภิญญาสงบระงับล่วงโยคะเสียได้แล้ว
ชื่อว่าเป็นมุนี.

จบอสุกสูตรที่ ๖

อรรถกถาสูกสูตร

ในอสุกสูตรที่ ๖ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า อสุกานุปสฺสตี ความว่า เธอทั้งหลายเมื่อพิจารณาเห็นว่า
ไม่งาม ชื่อว่าเป็นผู้พิจารณาเห็นความไม่งาม คืออาการที่ไม่งามในกาย ด้วย
สามารถแห่งอาการ ๓๒ และด้วยสามารถแห่งการน้อมนำเข้าไปหานิมิตที่ตน
ถือเอาแล้ว ในศพที่ขึ้นพองแล้วเป็นต้นอยู่. บทว่า อานาปานสฺสตี ได้แก่
สติในลมหายใจ คือสติที่ปรารภลมหายใจนั้นเป็นไป. อธิบายว่า สติที่กำหนด
ลมหายใจเข้าลมหายใจออก. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ มีอาทิว่า ลมหายใจเข้า
ชื่อว่า อานะ ไม่ใช่ลมหายใจออก ลมหายใจออกชื่อว่า ปานะ ไม่ใช่ลมหายใจเข้า.

บทว่า โว แปลว่า เพื่อเธอทั้งหลาย. ในบทว่า **อชฺมตฺตํ** นี้ ท่านประสงค์เอาอารมณ์ภายใน. บทว่า **ปริมุขํ** ได้แก่เฉพาะหน้า. บทว่า **สุปติภูจिता** ความว่า สติที่ตั้งมั่นไว้แล้วด้วยดี. ท่านอธิบายไว้ว่า ก็อานาปานสติจึงเป็นอันเธอทั้งหลายเข้าไปตั้งไว้แล้วด้วยดี เฉพาะหน้ากรรมฐานดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ปริมุขํ** ความว่า มีการนำออกไปตามที่กำหนดไว้แล้ว สมจริงดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า บทว่า **ปริ** มีความหมายว่ากำหนด บทว่า **มุขํ** มีความหมายว่านำออก. บทว่า **สติ** มีความหมายว่าเข้าไปตั้งไว้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า จงตั้งสติไว้เฉพาะหน้าดังนี้. ด้วยบทว่า **ปริมุขํ สติ** นี้ ฟังทราบว่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงถึงการเจริญกรรมฐาน คือ อานาปานสติ ๑๖ ประเภท ในสติปัฏฐาน ๔.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงสมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่เป็นสัพปาเยแก่ผู้มีราคะจริต และวิตกจริต ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาภายในใจ ด้วยการทำให้ในใจว่าปฏิภาณ โดยสังเขปเท่านั้นเรียบร้อยแล้ว. บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงเฉพาะวิปัสสนากัมมัฏฐานล้วน ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **สพฺเพตฺสขารesu อนิจฺจานุปฺตฺตํ วิหฺรต** ดังนี้.

ในวิปัสสนากัมมัฏฐาน ฟังทราบหมวดทั้ง ๔ นี้ คือ **อนิจจัง ๑ อนิจจลักษณะ ๑ อนิจานุปัสสนา ๑ อนิจจานุปัสตี ๑**. ชั้นบัญญัติจกชื่อว่า อนิจจัง เพราะมีแล้วกลับไม่มี เพราะประกอบด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะเป็นไปชั่วคราว และเพราะแย้งก่อนิจจะ (ความเที่ยง). อาการที่มีแล้ว กลับไม่มีอันใดของชั้นบัญญัติจกนั้น อันนั้นชื่อว่า **อนิจจลักษณะ**. วิปัสสนาที่ปรารภอนิจจลักษณะนั้นเป็นไป ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา** พระโยคาวจรผู้เห็นแจ้ง อนิจจลักษณะนั้นว่าไม่เที่ยง ชื่อว่า **อนิจจานุปัสตี**.

กัในสติปิฎกานนี้ ควรจะกล่าวอสุกถา ๑๑ อย่าง ให้ถึงปฐมฌาน อานาปานถา ที่มีวัตถุ ๑๖ ให้ถึงจตุตถฌาน และวิปัสสนาถาโดยพิสดาร แต่อสุกถา เป็นต้นนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในปกรณ์พิเศษ ชื่อว่า วิสุทธิมรรค โดยครบถ้วนทุกอาการ เพราะฉะนั้น พึงทราบโดยนัย ดังที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นเถิด.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงผลพิเศษ ที่จะพึงให้สำเร็จด้วยอสุกถาปัสนา เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำมีอาทิว่า อสุกถาปฐสินี ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุกาย ธาตุยา ความว่า ในความเป็นของงาม อธิบายว่า ในสุกนิमित. บทว่า รากานุสโย ได้แก่ กามราคานุสัยนั้น ที่ควรแก่การเกิดขึ้นในเพราะสุกการมณ. กามราคานุสัยนั้น พระโยคาวจรละได้ด้วยอนาคามิมรรค ที่ตนถือเอาสุกนิमित ของผู้พิจารณาเห็นอสุกในอาการ ๓๒ มิผมเป็นต้น หรือในซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้น แล้วยังปฐมฌานให้เกิดขึ้นในเพราะอสุกนิमितนั้น ทำปฐมฌานนั้นให้เป็นเบื้องบาทเริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วจึงบรรลु อธิบายว่า ตัดขาดโดยประการทั้งปวง. สมดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า ควรเจริญอสุกเพื่อละกามราคะ ดังนี้.

บทว่า พาหิรา ความว่า อกุศลธรรมที่ชื่อว่า ข้างนอก คือที่ชื่อว่า เป็นภายนอก เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์ในภายนอก และไม่นำประโยชน์มาให้. บทว่า วิตุกาธยา ได้แก่ มิจฉาวิตก มีความดำริในกามเป็นต้น. ก็มิจฉาวิตกเหล่านั้น ที่ยังละไม่ได้ จะคล้อยตามอาสยะ (กิเลสที่นอนเนื่อง) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วิตุกาธยา เพราะเมื่อมีความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยก็จะเกิดขึ้นได้. กัในวิตกทั้ง ๓ นี้ กามวิตก พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์ว่า กามราคะนั้นเอง. เพราะฉะนั้น วิตกที่เหลือจากกามวิตก

นั่นแหละ ฟังทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว. บทว่า **วิฆาตปกฺกจิ** ความว่า เป็นส่วนแห่งความทุกข์ คือกระทำการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ ด้วยอำนาจแห่งความอยาก. บทว่า **เต น โหนฺติ** ความว่า ละกามวิตกเหล่านั้นได้. มหาวิตก ๕ อย่าง พร้อมด้วยกามวิตก ๘ คือ **พยาบาทวิตก** (วิตกถึงพยาบาท) **วิหิงสาวิตก** (วิตกถึงการเบียดเบียน) **ญาคิตวิตก** (วิตกถึงหมู่ญาติ) **ชนบทวิตก** (วิตกถึงชนบท) **อมราวิตก** (วิตกถึงเทวดา) **วิตกที่ประกอบด้วย ความไม่ดูหมิ่น** **วิตกที่ประกอบด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญ** **วิตกที่ประกอบด้วยความเอ็นดูในผู้อื่น** ที่ข่มได้ในเบื้องต้น ด้วยสมาธิที่เกิดเพราะอานาปานสติจะละได้ โดยไม่มีเหลือ ตามสมควรด้วยอริยมรรคที่ทำวิปัสสนานั้นให้เป็นเบื้องบาทแล้วจึงบรรลุ. สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ฟังเจริญอานาปานสติ เพื่อเข้าไปตัดเสียซึ่งวิตก ดังนี้.

บทว่า **ยา อวิชฺชา** **สา ปหฺยติ** ความว่า อวิชาใดที่ปกปิดสภาพแห่งความจริง ทำความฉิบหายให้ทุกอย่าง เป็นมูลฐานแห่งวิภูทุกข์ทั้งสิ้น อวิชานั้น ผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงอยู่จะตัดขาดได้. ได้ยินว่า บทว่า **ยา อวิชฺชา** **สา ปหฺยติ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยสามารถแห่งพระจินาสพผู้เป็นสุกขวิปัสสกผู้อยู่จบพรหมจรรย์ โดยอาการแห่งอนิจจลักษณะข้อนั้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้. เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลายเริ่มตั้งสัมมัสนญาณ เห็นแจ้งสังขารทั้งปวงที่เป็นไปในภุมิ ๓ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัสสนาที่เป็นมูลฐานคามินี ที่เป็นไปอยู่ว่าไม่เที่ยงดังนี้ สืบต่อได้ด้วยมรรคในเวลาใด ในเวลานั้น อรหัตมรรคก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ เมื่อท่านเหล่านั้นพิจารณาอนิจจลักษณะเนื่อง ๆ อยู่ ก็จะละอวิชาได้โดยไม่มีเหลือ อรหัตมรรควิชาจะเกิดขึ้น. คำว่า **อนิจฺจานุปฺสฺสึ** **วิหฺรตํ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยอนิจจลักษณะ เป็นธรรมปรากฏแก่พระโยคาวจรเหล่านั้น. หรือโดยเป็น

อุบายในการถือเอาลักษณะทั้งสองนอกนี้ แต่ไม่ได้ตรัสไว้ โดยที่พระโยคาวจร จะพึงพิจารณาลักษณะอย่างเดียวกันนั้นเนื่อง ๆ. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ดังนี้ ทั้งยังตรัสคำอื่นไว้ว่า คู่ก่อนเมฆิยะ ก็อนัตตสัญญาของผู้มีอนิจจสัญญา จะตั้งมั่น ผู้มีอนัตตสัญญา จะถึงการถอนอัสมิมานะขึ้นได้ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัย ในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า อานาปานะ ปฏิสฺสโต ความว่า มีสติเฉพาะ ๆ ในอานาปานนิมิต อธิบายว่า เข้าไป ตั้งสติไว้มั่น. บทว่า ปสฺส ความว่า เห็นอยู่ซึ่งพระนิพพาน อันเป็นที่ระงับ สังขาร ด้วยญาณจักขุ อันเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ. บทว่า อาตาปี สพุพพา ความว่า มีความเพียรอยู่เนื่องๆ ในธรรมมีสุภานุปัตสนา (การพิจารณาเห็น ว่าไม่งาม) เป็นต้น โดยไม่หยุดชะงักในระหว่าง คือประกอบแล้วประกอบเล่า (ทำสม่ำเสมอ). บทว่า ยโต ได้แก่ พยายามอยู่ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่เป็นผู้แน่นอนในธรรมนั้น คือในพระนิพพานอันเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวงด้วย สัมมัตตนิยาม หลุดพ้นด้วยการหลุดพ้น ด้วยอำนาจอรหัตผล. คำที่เหลือ มีนัยดังที่กล่าวแล้วทั้งนั้น.

จบอรรถกถาสุสฺสตรที่ ๖

๗. ธรรมสูตร

ว่าด้วยปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

[๒๖๕] เมื่อภิกษุกล่าวว่า ผู้นี้ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม ด้วยการพยากรณ์ด้วยธรรมอันสมควรใด ธรรมอันสมควรนี้ ย่อมมีแก่ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม ดังนี้ ซึ่งว่าย่อมกล่าวธรรมอย่างเดียว ย่อมไม่ตริถึงวิตกที่ไม่เป็นธรรม ภิกษุเว้นการกล่าวอธรรมและการตริถึงอธรรมทั้ง ๒ นั้น เป็นผู้มิอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่.

ภิกษุมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้ว

ในธรรม คั่นคว้าธรรมอยู่ ระลึกถึงธรรม
อยู่เนื่อง ๆ ย่อมไม่เสื่อมจากพระสัทธรรม
ภิกษุเดินอยู่ก็ดี ยืนอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี นอน
อยู่ก็ดี ให้จิตของตนสงบอยู่ ณ ภายใน
ย่อมถึงความสงบอันแท้จริง.

จบธรรมสูตรที่ ๗

อรรถกถาธรรมสูตร

ในธรรมสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

โลกุตระธรรม ๕ อย่าง ชื่อว่า **ธรรม** ในบทว่า **ธมฺมานุชฺชมฺปฺปฏิ-**
ปนฺนุสฺส นี้ ธรรมที่สมควรแก่ธรรมนั้น คือธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้น
มีศีลวิสุทธิเป็นต้น แก่ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น คือกำลังปฏิบัติ
เพื่อบรรลุ (โลกุตระธรรม) นั้น. บทว่า **อยมฺนุชฺชมฺโม โหติ** ความว่า
ธรรมนี้เป็นธรรมมีสภาพสมควร คือมีสภาพเหมาะสม. บทว่า **เวยฺยาकरणาย**
ไฉนํ ด้วยกถาสำหรับพูดกัน. บทว่า **ยํ** ในคำว่า **ธมฺมานุชฺชมฺปฺปฏิปนฺโน** ยํ
เป็นปฐมวิภักติใช้ในอรรถตติยาวิภักติ มีคำอธิบายว่า ภิกษุเมื่อพยากรณ์อยู่ว่า
เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนั้น ควรชื่อว่า พยากรณ์อยู่โดยชอบทีเดียว
ด้วยธรรมอันสมควรใด เธอไม่ควรถูกวิญญูชนตำหนิ เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ.
อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ยํ** เป็นกิริยาปรามาส. ด้วยบทว่า **ยํ** นั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าทรงแสดงถึงการกล่าวธรรมนั้นแหละ. และการตริถึงธรรมวิตัก
ด้วยเหมือนกัน ซึ่งเป็นเหตุสมควร คือเป็นเหตุเหมาะสมแก่กถา สำหรับ
พูดกันว่า ธรรมนี้เหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ธรรมนี้สมควร
อย่างนั้น ดังนี้ ด้วยอุเบกขาที่สัมปยุตด้วยญาณ ในเมื่อไม่มีกิจทั้งสองอย่างนั้น.
บทว่า **ภาสฺมาโน ชมฺมํ** **เยว ภาสฺย** ความว่า ถ้าหากภิกษุพูดอยู่
ก็พึงชื่อว่าพูดธรรม คือกถาวัตถุ ๑๐ อย่างนั่นเอง ไม่ใช่พูดธรรมอันมีความ
มักมากเป็นต้น ที่ตรงข้ามกับกถาวัตถุ ๑๐ อย่างนั้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า กถาอันเป็นไปเพื่อขัดเกลากิเลส เป็นที่สบายในการเปิดจิตนี้ใด

ยอมเป็นไป เพื่อนิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อสำรอกกิเลส เพื่อดับกิเลส เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อพระนิพาน คือ อับปิจฉกถา สันตุฏฐิตถา ปวีเวกถา อสัคคถา วิริยารัมภถา สีลถา สมาธิถา ปัญญาถา วิมุตติถา วิมุตติญาณทัสสนถา ภิกษุเป็นผู้ได้ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ซึ่งกถาเห็นปานนั้น เพราะผู้มีปกติได้กถาที่มีการขัดเกลาเท่านั้นจึงควรกล่าวธรรมนั้น. ด้วยคำว่า ภาสमानุ ชมฺมํ เยว ภาเสยฺย นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึง การถึงพร้อมด้วยกัลยาณมิตร.

บทว่า ชมฺมวิตกฺกํ ความว่า เมื่อภิกษุวิตกถึงเนกขัมมวิตกเป็นต้น ที่ไม่ปราศไปจากธรรมอยู่ อุตสาหะจักเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ด้วยคิดว่า เราจักบำเพ็ญปฏิบัติตามมีศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์. แต่วิตกนั้น พึงทราบว่ามีมากประเภท เพราะเป็นไปด้วยสามารถแห่งการเว้นธรรมที่เป็นอุปการะ แล้วเพิ่มพูนธรรมที่เป็นอุปการะแก่ศีลเป็นต้น (และ) ด้วยสามารถแห่งการนำความที่ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อมออกไป แต่ไม่ตั้งอยู่แม้ในความเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความมั่นคงแล้ว ยังความเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งคุณพิเศษ และความเป็นธรรมที่เป็นไปในส่วนแห่งความเยื่อหน่าย ให้ถึงพร้อม. บทว่า โน อชฺมฺมวิตกฺกํ มีความว่า ไม่พึงตรีกถึงกามวิตก.

บทว่า ตทฺถุญฺญํ วา ปน ความว่า ภิกษุเว้นการพูดธรรมเพื่ออนุเคราะห์ชนเหล่าอื่น และการตรีกธรรมเพื่ออนุเคราะห์ตนนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว ก็อีกอย่างหนึ่ง เว้นขาด คือ ไม่ปฏิบัติ ได้แก่ ไม่ทำทั้งสองอย่างนั้น. บทว่า อุเปกฺขโก ความว่า เป็นกลางในข้อปฏิบัติอย่างนั้น

เพิ่มพูนเฉพาะสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาเท่านั้นอยู่ อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้วางเฉยแม้ในการปฏิบัติสมถะ ทำวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างเดียวอยู่ คือ ยังวิปัสสนาให้ก้าวสูงขึ้น วางเฉยแม้ในวิปัสสนานั้น ด้วยสามารถแห่งสังขาร-เปกขาญาณ พึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ โดยที่วิปัสสนานั้นจะเป็นญาณแก่กล้า เข้มแข็ง ผ่องใส ไหลไปจนกว่าวิปัสสนาญาณจะถูกสืบทอดด้วยมรรค.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทิ้งหลายต่อไป ภิกษุ ชื่อว่า ผู้มีธรรมเป็นที่ มายินดี เพราะมีธรรม คือ สมถะและวิปัสสนา เป็นที่มายินดี ด้วยอรรถว่า ควร ยินดี. ชื่อว่า ผู้ยินดีแล้วในธรรม เพราะยินดีแล้วในธรรมนั่นเอง. ชื่อว่า คั่นคว่ำธรรม เพราะวิชัยธรรมนั้นแหละบ่อยๆ คือระลึกถึงธรรมนั้น อธิบายว่า กระทำไว้ในใจ. บทว่า อนุสฺสรั ความว่า ระลึกถึงธรรมนั้นนั่นแหละเนื่อง ๆ ด้วยสามารถแห่งภาวนาที่สูง ๆ ในรูป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ผู้มีธรรมเป็นที่ มายินดี เพราะ มีธรรมมีศีลเป็นต้น เป็นที่มายินดี ด้วยอรรถว่า ต้องยินดี ด้วยสามารถแห่งการดำรงอยู่ในศีล ที่เป็นบ่อเกิดแห่งวิมุตติ แล้วแสดงแก่ผู้อื่น. ชื่อว่า ผู้ยินดีแล้วในธรรม เพราะยินดีแล้ว คือยินดีขังแล้ว ในธรรมนั้น อย่างนั้นนั่นแหละ. ภิกษุเมื่อแสวงหาการดำเนินแห่งธรรมทั้งหลาย มีศีลเป็นต้น เหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่า คั่นคว่ำธรรมอยู่ เพราะคิดคั่นธรรมมีเนกขัมมสังกัปปะ เป็นต้น โดยไม่ให้โอกาสแก่กามวิตกเป็นต้นเลย. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเมื่อเฝ้าวิตก ทั้งสองอย่างนั้น (กามวิตก พยาบาทวิตก) โดยเป็นวิตกอย่างหยาบ วางเฉยแล้ว ระลึกถึงเนื่องๆ ซึ่งธรรมคือสมถะและวิปัสสนานั้นเอง ด้วยสามารถแห่งภาวนา ที่สูง ๆ ขึ้นไป คือให้ขึ้นไปด้วยสามารถแห่งการเพิ่มพูน. บทว่า สทฺธมฺมา ความว่า ไม่เสื่อมจากโพธิปักขิยธรรมที่แยกประเภทออกไปเป็น ๓๗ ประการ และจากโลกุตรธรรม ๕ อย่าง อธิบายว่า ไม่นานก็จะได้บรรลุโลกุตรธรรมนั้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงวิธีแห่งการระลึกถึงธรรม
นั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า จริ วา ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จริ วา ความว่า เดินไปด้วยสามารถ
แห่งการเที่ยวภิกษาจาร หรือว่าด้วยสามารถแห่งการจงกรม. บทว่า ยथิ วา
ติฏฺฐิ ความว่า เดินอยู่ที่ดี นั่งแล้วก็ดี. บทว่า อุตฺท วา สยิ ความว่า
นอนอยู่ที่ดี ดำรงอยู่ในอิริยาบถแม้ทั้ง ๔ อย่างนี้. บทว่า อหฺมตฺตํ สมยิ
จิตฺตํ ความว่า ในจิตของคนสงบ คือระงับอยู่ ในภายในอารมณ์กล่าวคือ
กัมมัญฐาน ตามที่กล่าวมาแล้ว ด้วยสามารถแห่งการระงับ คือด้วยสามารถ
แห่งการละกิเลสทั้งหลาย มีรากะเป็นต้น. บทว่า สนฺตฺติเมวาทิจฺจจฺจติ ความว่า
ถึงความสงบโดยส่วนเดียว คือพระนิพพานเท่านั้น.

จบอรรถกถาธรรมสูตรที่ ๗

๘. อันธการสูตร

ว่าด้วยอุกุศลและกุศลวิตก ๓ ประการ

[๒๖๖] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุกุศลวิตก ๓ ประการนี้ การทำ
ความมีดมน ไม่กระทำปัญญาจักขุ กระทำคามไม่รู้ ยังปัญญาให้ดับ เป็น
ไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน อุกุศลวิตก ๓ ประการ
เป็นไฉน ? คือ กามวิตก ๑ พยาบาทวิตก ๑ วิหิงสาวิตก ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อุกุศลวิตก ๓ ประการนี้แล กระทำคามมีดมน ไม่กระทำปัญญาจักขุ กระทำ

ความไม่รู้ ยังปัญญาให้ดับ เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อ
นิพพาน.

[๒๖๗] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุศลวิตก ๓ ประการนี้ ไม่กระทำความ
ความมีดมน การทำปัญญาจักขุ กระทำญาณ ยังปัญญาให้เจริญ ไม่เป็นไป
ในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน กุศลวิตก ๓ ประการ
เป็นไฉน ? คือ เนกขัมมวิตก ๑ อพยายามวิตก ๑ อวิหิงสาวิตก ๑ ดูก่อนภิกษุ-
ทั้งหลาย กุศลวิตก ๓ ประการนี้แล ไม่กระทำความมีดมน การทำปัญญาจักขุ
กระทำญาณ ยังปัญญาให้เจริญ ไม่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไป
เพื่อนิพพาน.

พึงตริกกุศลวิตก ๓ ประการ แต่พึง

นำอกุศลวิตก ๓ ประการออกเสีย พระ-
โยคาวจรนั้นแล ยังมีจลาวิตกทั้งหลายให้
สงบระงับ เปรียบเหมือนฝนยังฐลีสที่ลมพัด
ฟุ้งขึ้นแล้วให้สงบฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น
มีใจอันเข้าไปสงบวิตก ได้ถึงสันติบทคือ
นิพพานในปัจจุบันนี้แล.

จบอันธการสูตรที่ ๘

อรรถกถาอันธการสูตร

ในอันธการสูตรที่ ๘ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อกุสลวิตกกา** ได้แก่ วิตกทั้งหลายที่เกิดแต่ความไม่ฉลาด.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อนุชกรณา** ดังต่อไปนี้ **วิตก** ชื่อว่า กระทำควมมีดมน เพราะเกิดขึ้นเองแก่ผู้ใด จะทำให้ผู้นั้นมีดมน เพราะห้ามการเห็นตามความจริง ชื่อว่า **ไม่ทำปัญญาจักขุ** เพราะไม่ทำให้เกิดปัญญาจักขุ. ชื่อว่า กระทำควมไม่รู้ เพราะทำควมไม่รู้. บทว่า **ปญญา-นิโรธา** ความว่า ชื่อว่า **ยังปัญญาให้ดับ** เพราะดับปัญญา ๓ อย่างเหล่านี้ คือ **กัมมัตสตกาปัญญา ๑ ฌานปัญญา ๑ วิปัสสนาปัญญา ๑** โดยทำไม่ให้เป็นไป. ชื่อว่า **เป็นไปในฝักใฝ่แห่งความคับแค้น** เพราะเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งวิฆาตะ กล่าวคือทุกข์ เหตุที่ให้ผลอันไม่น่าปรารถนา. ชื่อว่า **ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน** เพราะไม่ยังกิเลสนิพพาน ให้เป็นไป. บทว่า **กามวิตกโก** ได้แก่ วิตกที่ปฏิสังขยด้วยธรรม อธิบายว่า กามวิตกนั้นเป็น วิตกที่ประกอบด้วยกิเลสกามแล้วเป็นไปในวัตถุกาม. วิตกที่ปฏิสังขยด้วยพยายาม ชื่อว่า **พยายามวิตก**. วิตกที่ปฏิสังขยด้วยวิหิงสา ชื่อว่า **วิหิงสาวิตก**. และวิตกทั้ง ๒ อย่างนี้ (กามวิตก และพยายามวิตก) เกิดขึ้นในสัตว์บ้าง ในสังขารบ้าง. อธิบายว่า **กามวิตก** เกิดขึ้นแก่ผู้วิตกถึงสัตว์หรือสังขารอันเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ. **พยายามวิตก** เกิดขึ้นในสัตว์หรือสังขารอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ ตั้งแต่เวลาที่โกรธ (เขา) แล้วมองดู จนถึงให้ฉิบหายไป. **วิหิงสาวิตก** ไม่เกิดขึ้นในสังขารทั้งหลาย (เพราะว่า) ธรรมดาสังขารที่จะให้เป็นทุกข์ไม่มี แต่จะเกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลาย ในเวลาที่คิดว่าขอสัตว์เหล่านี้ จงลำบากบ้าง จงถูกฆ่าบ้าง จงขาดสูญบ้าง จงพินาศบ้าง อย่าได้มีเลยบ้าง.

ก็ความดำริในกามเป็นต้น ก็คือกามวิตกเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง.

อธิบายว่า โดยเนื้อความแล้ว กามวิตกเป็นต้น กับกามสังกัปปะเป็นต้น ไม่มีข้อแตกต่างกันเลย. ส่วนสัญญาที่สัมปยุตด้วยกามเป็นต้นนั้น ชื่อว่า กามสัญญาเป็นต้น. ก็ (เพราะเหตุที่) ความแปลกกัน แห่งกามธาตุเป็นต้น จะพึงหาได้ เพราะมาแล้วในพระบาลีว่า ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยกาม มิจฉาสังกัปปะนี้เรียกว่า กามธาตุ ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยพยาบาท ทิจฉาสังกัปปะ นี้เรียกว่า พยาบาทธาตุ ความที่จิตอาฆาตในอาฆาตวัตถุ ๑๐ ความอาฆาตมาร้าย ความที่จิตไม่เข้มแข็ง นี้เรียกว่า พยาบาทธาตุ. ความตริก ความตริกตรอง อันประกอบด้วยวิหิงสา มิจฉาสังกัปปะ นี้เรียกว่า วิหิงสาธาตุ. บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเบียดเบียนสัตว์ ด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ ศัสตรา หรือ เชือก นี้เรียกว่า วิหิงสาวิตก.

ฉะนั้น ถา ๒ อย่างในกามธาตุทั้ง ๓ นั้น ท่านร้อยกรองไว้หมด และไม่คละกัน. บรรดาธาตุทั้ง ๓ นั้น เมื่อถือเอา กามธาตุ ธาตุทั้ง ๒ แม้นอกนี้ ก็ชื่อว่า ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วด้วย แต่ครั้งทรงนำออกจากกามธาตุนั้นแล้ว ก็จะทรงชี้ได้ว่า นี่เป็นพยาบาทธาตุ นี่เป็นวิหิงสาธาตุ ฉะนั้น ถา นี้จึงชื่อว่า สัพพสังคาหิกา. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสถึงกามธาตุ ก็ทรงวางพยาบาทธาตุไว้ในตำแหน่งแห่งพยาบาทธาตุ วางวิหิงสาธาตุไว้ในตำแหน่งแห่งวิหิงสาธาตุ แล้วตรัสบอกธาตุที่เหลือว่า ชื่อว่า เป็นกามธาตุ. ฉะนั้นถา นี้จึงชื่อว่า อสัมภินนถา.

พึงทราบเนื้อความในธรรมฝ่ายขาว โดยปริยายที่แยกจากที่กล่าวแล้ว ดังต่อไปนี้ วิตกที่ปฏิสังยุตด้วยเนกขัมมะ ชื่อว่า เนกขัมมวิตก เนกขัมม-

วิตกนั้น เป็นกามาวจรในส่วนเบื้องต้นที่เจริญอสุภ เป็นรูปาวจรในฌานที่มีอสุภ เป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระในเวลามรรคผลเกิดขึ้น เพราะทำมานั้นให้เป็น เบื้องบาท. วิตกที่ปฏิสังขตด้วยความไม่พยายาม ชื่อว่า อพยายามวิตก. อพยายามวิตกนั้น เป็นกามาวจรในส่วนเบื้องต้น ที่เจริญเมตตาเป็นรูปาวจร ในฌานมีเมตตาเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระในเวลาที่มีมรรคผลเกิดขึ้น เพราะ กระทำมานั้นให้เป็นเบื้องบาท. วิตกที่ปฏิสังขตด้วยอวิหิงสา ชื่อว่า อวิหิงสวิตก อวิหิงสวิตกนั้น เป็นกามาวจรในส่วนเบื้องต้นที่เจริญกรุณา เป็นรูปาวจรในส่วนที่มีกรุณาเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระในเวลาที่มีมรรคผล เกิดขึ้น เพราะกระทำมานั้นให้เป็นเบื้องบาท แต่เมื่อใดอโลภะเป็นประธาน เมื่อนั้น เมตตาและกรุณา ทั้งสองอย่างนอกนี้ ก็จะคล้อยตามอโลภะนั้น เมื่อใด เมตตาเป็นประธาน เมื่อนั้นอโลภะเป็นกรุณา ทั้ง ๒ อย่างนอกนี้ ก็จะคล้อย ตามเมตตานั้น เมื่อใดกรุณาเป็นประธาน เมื่อนั้นอโลภะและเมตตา ทั้ง ๒ อย่างนอกนี้ ก็จะคล้อยตามกรุณานั้น. เนกขัมมสังกัปปะ เป็นต้น ก็คือ เนกขัมมวิตกเป็นต้นเหล่านี้นั่นเอง อธิบายว่า โดยเนื้อความแล้ว เนกขัมมวิตก เป็นต้น กับเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น ไม่มีข้อแตกต่างกันเลย แต่สัญญาที่ สัมปยุตด้วยเนกขัมมวิตกเป็นต้น ชื่อว่า เนกขัมมสัญญาเป็นต้น.

ก็เพราะเหตุที่เนกขัมมธาตุเป็นต้น มีความแตกต่างกัน เพราะมีมา ในพระบาลีว่า ความตริภิก ความตริภิกตรอง ความคำริชอบ อันประกอบไปด้วยเนกขัมมะ นี้เรียกว่า เนกขัมมธาตุ กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า เนกขัมมธาตุ. ความตริภิก ความตริภิกตรอง ความคำริ อันประกอบไปด้วย ความไม่พยายาม นี้เรียกว่า อพยายามธาตุ ความมีไมตรี กิริยาที่มีไมตรี เมตตาเจโตวิมุตติในสัตว์ทั้งหลาย นี้เรียกว่า อพยายามธาตุ. ความตริภิก ความตริภิกตรอง ความคำริ อันประกอบด้วยอวิหิงสา นี้เรียกว่า อวิหิงสา-

ธาตุ. ความกรุณา กิริยาที่กรุณา สภาพที่กรุณาในสัตว์ทั้งหลาย กรุณา เจโตวิมุตติในสัตว์ทั้งหลาย นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ. แม้ในสุกกปัณฑนี้ กถาทั้ง ๒ อย่าง คือ สัพพสังคาหิกากถา อสัมภินนกกถา ก็พึงทราบตามนัย ที่กล่าวมาแล้วนั้นแล. ข้อความที่เหลือง่ายทั้งนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคถาทันทีดังต่อไปนี้ บทว่า วิตกุกเย ได้แก่ ในหมวด ๓ แห่งวิตก. บทว่า นิราการ ความว่า ออกจากสันดานของตน คือพึงบรรเทา อธิบายว่า พึงละ. บทว่า สว วิตกุกานิ วิจาวิตานิ สมมติ วุฏฐีว รหิ สมุหติ ความว่า อุปมาเสมือนหนึ่งว่า ในเดือนท้ายฤดูร้อน เมื่อเมฆนอกกาลเวลา ก้อนใหญ่ตกลงมา ฝนจะให้ฝน ที่กองรวมกันอยู่ที่ แผ่นดิน ที่ลมพัดฟุ้งขึ้นโดยทั่ว ๆ ไป ให้สงบลงได้ในทันใด ฉนั้นใด พระโยคาวจรนั้นก็ฉนั้นเหมือนกัน จะให้วิตกที่ท่องเที่ยวไปในมิจฉาวิตก และ วิจารณ์ที่สัมปยุตด้วยวิตกนั้น สงบก็ระงับลงได้ ได้แก่ตัดขาดไป และพระโยคาวจรผู้เป็นอย่างนั้น มีใจสงบด้วยวิตก คือมีอริยมรรคจิต ที่ชื่อว่า สงบแล้วด้วยวิตก เพราะระงับมิจฉาวิตกทุกอย่างได้ จะได้ถึง คือได้บรรลุ สันติบพ คือพระนิพพานในโลกนี้แหละ คือในปัจจุบันนี้ทีเดียว.

จบอรรถกถาอันธการสูตรที่ ๘

๘. มลสูตร

ว่าด้วยมลทินภายใน ๓ ประการ

[๒๖๘] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรม ๓ ประการนี้ เป็นมลทิน ภายใน (มลทินของจิต) เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นเพชฌฆาต

ภายใน เป็นข้าศึกภายใน ๓ ประการเป็นไฉน? คือ โลกะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรม ๓ ประการนี้แล เป็นอมิตร เป็นศัตรู เป็นพหุฆาต เป็นข้าศึกภายใน.

โลภะให้เกิดความฉิบหาย โลภะทำจิต

ให้กำเริบ คนไม่รู้สึกลภะนั้นอันเกิดแล้ว
ในภายในว่าเป็นภัย คนโลภย่อมไม่รู้
ประโยชน์นี้ ย่อมไม่เห็นธรรม โลภะย่อม
ครอบงำรชนในขณะใด ความมิดคือ
ย่อมมีในขณะนั้น ก็ผู้ใดละความโลภได้
ขาด ย่อมไม่โลภในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่ง
ความโลภ ความโลภอันอริยมรรคย่อมละ
เสียได้จากบุคคลนั้น เปรียบเหมือนหยดน้ำ
ตกไปจากใบบัวฉะนั้น.

โทสะให้เกิดความฉิบหาย โทสะทำ
จิตให้กำเริบ คนไม่รู้จักโทสะนั้นอันเกิด
ในภายในว่าเป็นภัย คนโกรธย่อมไม่รู้จัก
ประโยชน์ ย่อมไม่เห็นธรรม โทสะย่อม
ครอบงำรชนในขณะใด ความมิดคือ
ย่อมมีในขณะนั้น ก็บุคคลใดละโทสะได้
ขาด ย่อมไม่ประทุษร้ายในอารมณ์เป็นที่
ตั้งแห่งความประทุษร้าย โทสะอันอริย-
มรรคย่อมละเสียได้จากบุคคลนั้น เปรียบ
เหมือนผลตาลสุกหลุดจากขั้วฉะนั้น.

โหมะให้เกิดความฉิบหาย โหมะ
ทำจิตให้กำเริบ คนไม่รู้สึโหมะนั้นอัน
เกิดในภายในว่าเป็นภัย คนหลงย่อมไม่
รู้จักประโยชน์ ย่อมไม่เห็นธรรม โหมะ
ย่อมครอบงำรชนในขณะใด ความมืดคือ
ย่อมมีในขณะนั้น บุคคลใดละโหมะ
ได้ขาด ย่อมไม่หลงในอารมณ์เป็นที่ตั้ง
แห่งความหลง บุคคลนั้นย่อมกำจัดความ
หลงได้ทั้งหมด เปรียบเหมือนพระอาทิตย์
อุทัยจัดมืดขณะนั้น.

จบมุลสูตรที่ ๕

อรรถกถามลสูตร

ในมุลสูตรที่สูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-
อนุตรา ศัพท์ ในบทว่า อนุตรามลา นี้ มาในเหตุ เช่นใน
ประโยคมีอาทิว่า

ชนทั้งหลาย ย่อมประชุมสนทนา
กันที่ฝั่งแม่น้ำ ในโรงที่พัก ในสภา และ
ในถนน ส่วนเราและท่าน มีอะไรเป็นเหตุ.

มีมาในขณะที่อยู่ในประโยคมีอาทิว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หญิง
คนใดคนหนึ่ง กำลังล้างภาชนะอยู่ ได้เห็นข้าพระองค์ในขณะที่ฟ้าแลบ ดังนี้
อีกอย่างหนึ่ง มีมาในช่อง เช่นในประโยคมีอาทิว่า ธารน้ำร้อน ไหลมาจาก
ช่องนรกใหญ่ ๒ ขุม. มีมาในคำห้าม เช่นในประโยคมีอาทิว่า

ดูก่อนนางเทพธิดา ผู้มีผ้าห่มผ้าห้าม

และขงอันล้วนแล้วแต่สี่เหลี่ยม ประดับ-

ประดาด้วยเครื่องอสังการสี่เหลี่ยม เธอถึง

จะไม่ได้ตกแต่งด้วยผ้าสี่เหลี่ยมเลยถึงดงาม

ตามธรรมชาติ.

มีมาในจิต เช่นในประโยคมีอาทิว่า จิตของผู้ใดไม่มีความกำเริบ ดังนี้.
แม้ในที่นี้ พึงทราบว่ อังตราศัพท์ได้ความหมายว่า ในจิตนั่นเอง เพราะฉะนั้น
อกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อหุตธา เพราะมีอยู่ในภายใน คือจิต. ชื่อว่า
เป็นมลทิน เพราะทำความมัวหมองให้แก่สันดานที่มันเกิดขึ้น.

ขึ้นชื่อว่า มลทิน ในบทว่า อหุตธา มลทิน นั้นมี ๒ อย่างคือ
มลทินของร่างกาย ๑ มลทินของใจ ๑ ในมลทิน ๒ อย่างนั้น มลทินของ
ร่างกาย ได้แก่ เหนือโคลเป็นต้น เกิดแล้วในร่างกาย และล่องธุลีที่ปลิวมา
จับอยู่ในร่างกายนั้น มลทินนั้น จะนำออกไปได้ก็ด้วยน้ำ (แต่) สังกิเลส
หาเป็นเช่นนั้นไม่ แต่ (เพราะ) สังกิเลสมีรากะเป็นต้น ที่เป็นมลทินของจิต
จะนำออกไปได้ด้วยพระอรियมรรคเท่านั้น. สมจริงดังที่พระโบราณจารย์กล่าว
คำนี้ไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นมหาอุษี

นี้ได้ตรัสไว้ว่า เมื่อรูปเศร้าหมองแล้ว คน

ทั้งหลายก็จะเศร้าหมอง เมื่อรูปบริสุทธิ์

แล้ว คนทั้งหลายก็จะบริสุทธฺิ แต่พระผู้-
แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ตรัสไว้ว่า เมื่อจิต
เศร้าหมองแล้ว คนทั้งหลายจะเศร้าหมอง
เมื่อจิตบริสุทธฺิแล้ว คนทั้งหลายก็จะ
บริสุทธฺิ.

ด้วยเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
สัตว์ทั้งหลายจะเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง จะบริสุทธฺิ เพราะจิตผ่องแผ้ว
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงว่า พึงปฏิบัติเพื่อชำระ
มลทินแห่งจิต จึงตรัสไว้ในพระสูตรนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มลทินแห่งจิต
เหล่านี้มี ๓ อย่างดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสว่า กิเลสมลมิโลภะเป็นต้น เหล่านี้
เกิดขึ้นแล้วในจิตของสัตว์ทั้งหลาย จะทำความเศร้าหมองให้ ก็จะเสริมสร้าง
ความเศร้าหมองนานัปการ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นมลทินของใจ ฉันท
โลภะเป็นต้นเหล่านั้น ก็ฉันทนั้น ครั้นเกิดขึ้นในสัตว์นั่นเอง จะนำอนัตตะ
นานาชนิดมาให้ จะให้เกิดทุกข์นานัปการแก่สัตว์ทั้งหลาย เหมือนอมิตร และ
ศัตรู ที่กินร่วมกัน นอนร่วมกัน ก็คอยหาโอกาสอยู่ฉะนั้น จึงตรัสคำมีอาทิ
ไว้ว่า อนุตฺรา อมิตฺตา ดังนี้.

ในบรรดาอมิตรเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า อมิตร เพราะตรงข้ามกับมิตร
ชื่อว่าเป็นศัตรู เพราะทำหน้าที่ของศัตรู ชื่อว่าเป็นเพชฌฆาต เพราะเบียดเบียน
ชื่อว่าเป็นข้าศึก เพราะเป็นข้าศึกโดยตรง. ในบทว่า อนุตฺรา อมิตฺตา นั้น
พึงทราบความที่กิเลสมีโลภะเป็นอาทิ เป็นอมิตรเป็นต้น โดยอาการ ๒ อย่าง
อธิบายว่า บุคคลผู้มีเวร เมื่อได้โอกาสก็จะตัดศีรษะของคู่เวรด้วยศาสตราบ้าง

ยังอนัตตะอย่างใหญ่หลวงให้เกิดขึ้นโดยอุบายบ้าง. และโลภะเป็นต้นเหล่านี้ จะยังอนัตตะเช่นนั้น หรือมีกำลังมากกว่านั้นให้เกิดขึ้นโดยการตัดรอนศีระะ คือปัญญา ๑ โดยการมอบกำเนิดให้ ๑. อย่างไร ? อธิบายว่า เมื่ออิฏฐารมณ เป็นต้นมาสู่คลองในจักขุทวาร ความโลภเป็นต้นจะปรารภอิฏฐารมณเป็นต้น เหล่านั้นเกิดตามควร. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ศีระะคือปัญญาของเรา ก็จะชื่อว่า ถูกบั่นทอนแล้ว แม้นในโสตทวารเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ฟังทราบความ คล้ายคลึงกันแห่งอมิตรเป็นต้น โดยการบั่นทอนศีระะคือปัญญา ด้วยประการ ดังพรรณนามานี้ก่อน. แต่โลภะเป็นต้น ที่เป็นอกุศลกรรมเป็นเหตุ จะนำ เข้าไปสู่กำเนิดทั้ง ๔ มีอณตตะกำเนิดเป็นต้นเป็นประเภท ภัยอย่างใหญ่หลวง ๒๕ ประการ ที่มีการเข้าไปสู่กำเนิดเป็นมูล และกรรมกรรม ๓๒ ประการ จะมาถึงเขาทีเดียว. ความคล้ายคลึงกันแห่งอมิตรเป็นต้น ของกิเลสมีโลภะเป็นต้น เหล่านั้น ฟังทราบแม้โดยการมอบกำเนิด ๔ ให้โดยประการอย่างนี้ ดังนั้นจึง เป็นอันว่า โลภะเป็นต้น พระองค์ได้ตรัสไว้แล้ว ด้วยคำมีอาทิว่า **อนุตรา อมิตฺตา** เพราะความคล้ายคลึงกันแห่งอมิตรเป็นต้น และเพราะเป็นธรรมที่ เกิดขึ้นในจิต. อีกอย่างหนึ่ง ความโลภเป็นต้น ย่อมกระทำได้ ซึ่งสิ่งที่อมิตร ไม่สามารถจะกระทำได้ และความเป็นอมิตรเป็นต้นก็เกิดจากความโลภเป็นต้น เพราะฉะนั้น ฟังทราบความที่อกุศลธรรมเหล่านั้นเป็นอมิตรเป็นต้น. สมจริง ดังที่ตรัสไว้ว่า

จอมโจร เห็นจอมโจร หรือคูเวร

เห็นคูเวร แล้วพึงกระทำความพินาศอันใด

ไว้กัน จิตที่ตั้งไว้ผิด พึงทำให้เขาเลวร้าย

ไปยังกว่านั้น ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ ความโลก ชื่อว่า อนตฺต-
ชนโน เพราะยังอนัตตะให้เกิดขึ้นแก่ตนและผู้อื่น. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า คน
โลก ก่อกรรมแม้ใดด้วยกายวาจาใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล คนโลก ถูกความ
โลกครอบงำแล้ว มีจิตถูกความโลกกลุ้มรุมแล้ว ย่อมก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่น
โดยไม่เป็นจริง ด้วยการฆ่า ด้วยการจองจำ ด้วยการให้เสื่อมเสีย ด้วยการ
ตีเตียน หรือด้วยการขบไล่ ด้วยการอวดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ใน
กำลัง แม้ใด แม้ชื่อนั้นก็เป็นอกุศล ออกุศลธรรมอันลามกเป็นอันมาก ที่เกิดจาก
ความโลก มีความโลกเป็นเหตุ มีความโลกเป็นแดนเกิด มีความโลกเป็นปัจจัย
เหล่านี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น ด้วยประการฉะนี้. แม้คำอื่นที่ตรัสไว้มีอาทิว่า
ดูก่อนพราหมณ์ ผู้ที่กำหนดแล้วแล ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตถูกราคะกลุ้มรุม
แล้ว คิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง คิดเพื่อเบียด-
เบียนตนเองและผู้อื่นบ้าง ย่อมเสวยทุกข์ โทมนัส แม้ทางใจ ดังนี้.

บทว่า จิตฺตปฺปโกธโน ความว่า ยังจิตให้สะเทือน อธิบายว่า
ความโลกเมื่อเกิดขึ้นในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความโลก จะยังจิตให้สะเทือน
ให้หวั่นไหว ให้เปลี่ยนแปลงไป ให้ถึงความพิการเกิดขึ้นไม่ให้เป็นไปด้วย
สามารถแห่งความเลื่อมใสเป็นต้น. บทว่า ภยมนิตรโต ชาตํ ตํ ชโน
นาวพฺพุชฺชติ ความว่า พาลมหาชนนี้ จะไม่รู้สึกรู้จัก สิ่งนั้นกล่าวคือ
โลกะ. ที่เกิดขึ้นในระหว่าง คือในภายใน ได้แก่ ในจิตของตนนั่นเอง ว่าเป็นภัย
คือเป็นเหตุแห่งภัย มีการเกิดอนัตตะ และความกำเริบแห่งจิตเป็นต้น. บทว่า
ลฺลทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ ความว่า คนผู้โลกแล้ว ย่อมไม่รู้อัตตะ คือ
ประโยชน์เกื้อกูล มีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น ตามความจริง.
บทว่า ฐมฺมํ น ปสฺสติ ความว่า คนผู้โลกแล้ว คือถูกความโลกครอบงำแล้ว
มีจิตถูกความโลกกลุ้มรุมแล้ว ย่อมไม่เห็น คือไม่รู้โดยประจักษ์ แม้ซึ่งธรรม

อันเป็นทางแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐ จะป่วยกล่าวไปไยถึงจะได้เห็นอตุตถิมนุสสรธรรม (ธรรมอันยอดเยี่ยมของมนุษย์). แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า คู่ก่อนพราหมณ์ คนผู้กำหนดแล้วแล อันราคะครอบงำแล้ว มีจิตถูกราคะกั้มรุ่มแล้ว ย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน ตามความจริงบ้าง ย่อมไม่รู้ประโยชน์ผู้อื่นตามความจริงบ้าง ย่อมไม่รู้ทั้งประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่นทั้งสองอย่างตามความจริงบ้าง ดังนี้.

บทว่า **อนุตตม** ได้แก่ ความมีดีอันกระทำความบอด. บทว่า **ยิ** เท่ากับ **ยตุล** แปลว่า ในที่ใด. จริงอยู่ ก็บทว่า **ยิ** นี้ เป็นปฐมวิภักติใช้ในอรรถแห่งสัตตวิภักติ อธิบายว่า ในเวลาใด ความโลภครอบงำ คือหุ้มห่อ นรชน ในเวลานั้น จะมีความมีดีมน อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ยิ** เป็นตติยวิภักติ มีการประกอบความว่า เพราะเหตุที่ความโลภ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมครอบงำ คือหุ้มห่อ นรชน ฉะนั้นเมื่อนั้นจะมีความมีดีมน ดังนี้ เพราะ **ยต** ศัพท์ มีความเกี่ยวเนื่องกันโดยส่วนเดียว. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ยิ** เป็นกิริยาปรามาส. ในบทว่า **โลภ สหเต** นี้มีความว่า การครอบงำ คือการเหยียดแห่งโลภะ นี้ใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว การครอบงำ คือการเหยียดนี้ นั่นคือการดำเนินไป ได้แก่ การเกิดขึ้นแห่งความมีดี อันกระทำความบอด. อีกอย่างหนึ่ง ในข้อนี้พึงเห็นความอย่างนี้ว่า ความโลภ ย่อมครอบงำ คือเหยียด นรชนใด ในเวลานั้น ความมีดีบอด ย่อมมีแก่นรชนนั้น และต่อแต่นั้น คนโลกแล้ว ย่อมไม่รู้อรรถ คนโลกแล้ว ย่อมไม่เห็นธรรม.

บทว่า **โยจ โลก** ปหนตุวาน ความว่า ในขั้นต้น บุคคลผู้ใด ละโลภะได้ด้วยสมถวิปัสสนาตามสมควร ด้วยสามารถแห่งตทั้งคปทาน และ วิกขัมภนปทาน แล้วจะไม่โลกในรูปเป็นต้น ที่เป็นทิพย์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความ

โลกที่ปรากฏแล้ว ด้วยอานุภาพแห่งวิปัสสนาที่มีกำลัง เพราะเหตุที่ละได้
อย่างนั้น. บทว่า โลก ปหียเต ตมฺหา ความว่า ความโลกอันอริยมรรค
ละได้ คือสลัดไปได้ ได้แก่ สละไปโดยส่วนเดียวจากพระอริยบุคคลนั้น.
เหมือนอะไร? บทว่า อุตฺตปิณฑุ โปกฺขรา ความว่า เหมือนหยาดน้ำ
ที่ตกลงออกจากใบบัว. แม้บรรดาคาถาที่เหลือ ก็พึงทราบความตามนัยนี้.

อนึ่ง พึงทราบความที่โทสะให้เกิดอนัตตะ และความที่โทสะเป็นเหตุ
แห่งความเสื่อมประโยชน์ ตามแนวแห่งสุดตบท ที่มาแล้วโดยนัย มีอาทิว่า
ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว ทำกรรมแม้ใดด้วยกาย วาจา และใจ แม้กรรมนั้นก็
เป็นอกุศล ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว อันโทสะครอบงำแล้ว มีจิตถูกโทสะ
กลุ่มรวมแล้ว ยังทุกข์แม้ใดให้เกิดแก่ผู้อื่น โดยไม่เป็นจริง ด้วยการฆ่า
การจองจำ ด้วยการให้เสื่อมเสีย ด้วยการติเตียน หรือด้วยการจับได้ว่า ฉัน
มีกำลัง ฉันตั้งอยู่ในกำลังดังนี้ แม้ทุกข์นั้นก็ เป็นอกุศล อกุศลธรรมทั้งหลาย
ที่ลามก มากอย่างที่เกิดแต่โทสะ มีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย มีโทสะ
เป็นปัจจัยเหล่านี้ จะเกิดมีขึ้นแก่เขาดังนี้. อนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์ ผู้อันโทสะ
ประทุษร้ายแล้วแล อันโทสะครอบงำแล้ว ผู้มีจิตอันโทสะหุ้มห่อแล้ว คิด
เพื่อเบียดเบียนคนบ้าง คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง คิดเพื่อเบียดเบียนทั้งตน
และผู้อื่นบ้าง เสวยทุกข์ โทมนัส ทางใจบ้าง ดังนี้ อนึ่ง คุณก่อนพราหมณ์
ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้ายแล้วแล ถูกโทสะครอบงำแล้ว ผู้มีจิตอันโทสะหุ้มห่อ
แล้ว ย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนตามเป็นจริงบ้าง ไม่รู้ประโยชน์ผู้อื่นตามความ
เป็นจริงบ้าง ไม่รู้ประโยชน์ทั้งสองอย่าง ตามความเป็นจริงบ้าง ดังนี้.

อนึ่ง พึงทราบความที่โมหะ ให้เกิดอนัตตะ และความที่โมหะเป็น
เหตุแห่งความเสื่อมจากประโยชน์ ตามแนวแห่งสุดตบท ที่มาแล้วโดยนัยมี

พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตก เล่ม ๑ ภาค ๔ - หน้าที่ 548

อาทิวา ผู้หลงแล้ว ทำกรรมแม้ใดด้วย กาย วาจา ใจ ดังนี้ และโดยนัย
มีอาทิวา คู่ก่อนพรหมณ์ ผู้หลงแล้วแล ถูกโมหะครอบงำแล้ว ผู้มีจิตถูก
โมหะหุ้มห่อแล้ว กิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิวา
ผู้หลงลืม ย่อมไม่รู้ประโยชน์ตน ตามความเป็นจริงบ้าง ดังนี้.

บทว่า **ตาลปฤกั ว พนุชนา** ความว่า โทสะอันพระโยคาวจร
นั้นละได้ คือสลัดออกได้จากจิต เพราะการเกิดขึ้นแห่งมรรคญาณที่ ๓ เหมือน
ผลตาลหล่นจากขี้ เพราะไออุ่นเกิดขึ้น. บทว่า **โมหํ วิหนุติ โส สพุพ**
ความว่า พระอริยบุคคลนั้น ฆ่า คือกำจัด ได้แก่ ตัดขาดซึ่งโมหะทั้งหมด
คือไม่ให้เหลือด้วยมรรคที่ ๔. บทว่า **อาทิจุโจ วุฑฺฒิ ตม** ความว่า
เหมือนพระอาทิตย์ อุทัย คือโผล่ขึ้น กำจัดความมืด คือ อังคาร ฉะนั้น.

จบอรรถกถามลสูตรที่ ๕

๑๐. เทวทัตตสูตร

ว่าด้วยพระเทวทัตเยยวยาไม่ได้เพราะอสังกรรม ๓

[๒๖๕] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระเทวทัตผู้อันอสังกรรม ๓ ประการ
ครอบงำอำยิจิตแล้ว เป็นผู้เกิดในอบาย เกิดในนรก ตั้งอยู่ตลอดกัป เยยวยา
ไม่ได้ อสังกรรม ๓ ประการเป็นไฉน? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระเทวทัต
ผู้อันความเป็นผู้มี ความปรารถนาลามกครองงำอำยิจิตแล้ว เป็นผู้เกิดในอบาย
เกิดในนรก ตั้งอยู่ตลอดกัป เยยวยาไม่ได้ พระเทวทัตผู้อันความเป็นผู้มีมิตร

ชั่วครอบงำอำยิจิตแล้ว เป็นผู้เกิดในอบาย เกิดในนรก ตั้งอยู่ตลอดกัป เขียว
ยาไม่ได้ ก็เมื่อมรรคและผลที่ควรกระทำให้ยังมีอยู่ พระเทวทัตถึงความพินาศ
เสียในระหว่าง เพราะการบรรลुकุณวิเศษมีประมาณเล็กน้อย คู่ก่อนภิกษุทั้ง
หลาย พระเทวทัตผู้อันธวัชธรรม ๓ ประการนี้แล ครอบงำอำยิจิตแล้ว เป็น
ผู้เกิดในอบาย เกิดในนรก ตั้งอยู่ตลอดกัป เขียวยาไม่ได้.

ขอใคร ๆ อย่าได้เป็นผู้มีความ

ปรารถنالามก อุบัติในโลกเลย คติของ
บุคคลผู้มีความปรารถنالามกเช่นไรท่าน
ทั้งหลายจงรู้คติเช่นนั้นด้วยเหตุนี้ เรา
ได้สดับมาแล้วว่า พระเทวทัต โลกผู้กัน
ว่า เป็นบัณฑิต ยกย่องกันว่า มีตนอัน
อบรมแล้ว ดุจรุ่งเรืองอยู่ด้วยยศ ดำรงอยู่
แล้ว พระเทวทัตนั้นประพฤติตามความ
ประมาท เบียดเบียนพระตถาคตพระองค์
นั้น ถึงอเวจีนรกอันมีประตู่ ๔ นำฟังกแล้ว
ก็ผู้ใดฟังประทุษร้ายต่อบุคคลผู้ไม่ประทุษ
ร้ายผู้ไม่กระทำความอันลามก ผลอันลามก
ย่อมถูกต้องผู้นั้นแล ผู้มีจิตประทุษร้าย ผู้
ไม่เอื้อเฟื้อ ผู้ใดฟังคำสัตย์สมุทรวาจะประ-
ทุษร้ายได้ด้วยหม้อยาพิษ (หม้อเดียว) ผู้
นั้นฟังประทุษร้ายด้วยหม้อยาพิษนั้นไม่ได้
เพราะว่าสมุทรวาที่นำกลัว ใหญ่มากฉันใด

ผู้โดย้อมเบียดเบียนพระตถาคต ผู้ดำเนิน
ไปโดยชอบมีจิตสงบระงับ ด้วยความ
ประทุษร้าย ความประทุษร้ายย่อมไม่งอก
งามในพระตถาคตพระองค์นั้น ฉะนั้น
ภิกษุผู้ดำเนินไปตามทางของพระพุทธเจ้า
หรือของพระสาวก ของพระพุทธเจ้าใด
พึงถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์ ภิกษุผู้เป็น
บัณฑิต พึงกระทำ ผู้เช่นนั้น ให้เป็น
มิตร และพึงส้องเสพผู้นั้น.
เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพ-
เจ้าได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบเทวทัตตสูตรที่ ๑๐

จบวรรคที่ ๔

อรรถกถาเทวทัตตสูตร

ในเทวทัตตสูตรที่ ๑๐ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ในพระสูตร มีอาทิว่า ตีฬิ ภิกขเว อสทฺธมฺเมหิ อภิกฺขโต
มีเรื่องเกิดขึ้นอย่างไร.

มีเรื่องพิสดารว่า เนื้อพระเทวทัต ตกอเวจิมหานรกแล้ว ภิกษุผู้เป็น
พวกของพระเทวทัต และพวกอัญญเดียรฉิยทั้งหลาย ได้พากันโพนทนาว่า

พระเทวทัตถูกพระสมณโคดมสาปแช่ง จึงถูกแผ่นดินสูบ. คนทั้งหลายได้ฟังดังนั้นแล้ว พวกไม่เลื่อมใสในพระศาสนา เกิดความสงสัยขึ้นว่า ข้อนี้จะพึงเป็นเหมือนที่คนทั้งหลายพูดหรือไม่. ภิกษุทั้งหลายได้กราบทูลพฤติการณ์นั้น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า. ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสปฏิเสธความเข้าใจผิดของคนเหล่านั้นว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตไม่ให้การสาปแช่งแก่ใคร ๆ เพราะฉะนั้น พระเทวทัตจึงไม่ใช่ถูกรวดตถาคตสาปแช่ง พระเทวทัตคนรกรโดยกรรมของคนนั้นแหละ ดังนี้ จึงตรัสพระสูตรนี้โดยเป็นเหตุเกิดแห่งเรื่องนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อสาธุเมเห** ได้แก่กรรมของอัสถุบุรุษ.

บทว่า **อเทจฺจุโ** ความว่า เขียวยาไม่ได้ อธิบายว่า แก้ใจไม่ได้ เพราะการเกิดในอเวจี ไม่มีการแก้ไข เหตุที่พระเทวทัตเป็นผู้ไม่ควรที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะให้กลับใจ. พระเทวทัต ชื่อว่า **ปาปิจุโ** เพราะมีความปรารถนาลามกเป็นไป โดยประสงค์จะประกาศคุณความดี (ของตน) ที่ไม่มีอยู่. ภาวะของผู้มีความปรารถนาลามกนั้น ชื่อว่า **ปาปิจิตตา**. ถูกความปรารถนาลามกนั้น (ครอบงำแล้ว). พระเทวทัตนั้นเกิดความปรารถนาขึ้นว่า เราจักเป็นพระพุทธเจ้า เราจักปกครองหมู่สงฆ์. พระเทวทัตชื่อว่า **มิตรเลวทราม** เพราะมีมิตรเลวทราม คือลามก มีพระโกธาลิกะเป็นต้น. ภาวะของผู้มีมิตรลามกนั้น ชื่อว่า **ปาปมิตรุตตา**. ถูกความเป็นผู้มีมิตรลามกนั้นครอบงำแล้ว. บทว่า **อตุตฺตริกณฺเ** ความว่า เมื่อมรรคผลอันเป็นกรณียกิจเบื้องสูง อันบุคคลพึงบรรลุด้วยฉานและอภิญญา อันตนยังไม่ได้บรรลุแล้วมีอยู่ อธิบายว่า ยังไม่ได้บรรลุมรรคผลนั้น ด้วยอาการอย่างนั้น. บทว่า **โอรมตฺตเคน** ความว่า เพียงเล็กน้อย คือเพียงฉานและอภิญญาเท่านั้น. บทว่า **วิเสสชาติเมน** ความว่า เพราะบรรลุอุตตรนิมุตตธรรม. บทว่า **อนุตฺรา** แปลว่า

ในท่ามกลาง. บทว่า โวสนํ อาปาถิ ความว่า ยังไม่เสร็จกิจเลย แต่
สำคัญว่า เราเสร็จกิจแล้ว จึงถึงความพินาศจากสมณธรรม.

ด้วยประการดังพรรณนามานี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรง
ประกาศโทษในความเป็นปุถุชนโดยพิเศษด้วยพระสูตรนี้ว่า ความเป็นปุถุชน
ของเขาหนักเพราะเหตุที่จะยังสมบัติ มีฉาน และอภิญญาเป็นที่สุดให้เกิดขึ้นได้
แต่ก็ยังละเหตุแห่งทุกข์มีอย่างต่างๆ อันจะนำอนัตตะมาให้มิใช่น้อย การอวดคุณ
ความดีที่ไม่มีอยู่ การคบหาอสัตบุรุษ และการประกอบความเกียจคร้านเนื่อง ๆ
ไม่ได้จักได้ประสบโทษที่แก้ไขไม่ได้ ตั้งอยู่ตลอดกัป ในอเวจิมหานรก ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทิ้งหลายดังต่อไปนี้. ศัพท์ว่า มา เป็นนิบาต
ใช้ในอรรถว่าปฏิเสธ. บทว่า ชาตุ แปลว่า โดยส่วนเดียว. บทว่า โภจि
เป็นคำเรียกรวมทั้งหมด. บทว่า โลกสุมี ได้แก่ในสัตว์โลก. ท่านอธิบาย
ไว้ว่า ขอบุคคลใดๆ ในสัตว์โลกนี้ อย่าได้มีความปรารถนาลามกโดยส่วนเดียว.
บทว่า ตทิมินาปี ขานาถ ปาปิฉานัน ยถาคติ ความว่า คติอย่างไร
คือความสำเร็จอย่างไร ได้ผลในภพหน้าเช่นใด ของบุคคลผู้มีความปรารถนา
ลามก เธอทั้งหลายจงรู้คตินั้น แม้ด้วยเหตุนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
เมื่อจะทรงอ้างพระเทวทัตเป็นตัวอย่าง จึงตรัสอย่างนี้.

บทว่า ปณฺหิโตติ สมณฺญาโต ความว่า ที่รู้กันว่าเป็นบัณฑิต
เพราะเป็นคนคงแก่เรียน. บทว่า ภาวิตฺตโตติ สมฺมโต ความว่า ที่ยกย่อง
กันว่ามิตนอันอบรมแล้ว ด้วยฉานและอภิญญาทั้งหลาย. จริงอย่างนั้น พระ-
เทวทัตนั้น ในชั้นต้นได้เป็นผู้ที่แม้พระธรรมเสนาบดีก็สรรเสริญว่า เป็น
โคธิบุตร ผู้มีฤทธิ์มาก เป็นโคธิบุตร ผู้มีอำนาจมาก. บทว่า ชลฺล ว ยสฺสา
อญฺญา เทวตฺโตติ วิสฺสุโต ความว่า ได้มีชื่อระบือ คือปรากฏอย่างนี้ว่า
พระเทวทัตเป็นเหมือนรุ่งเรือง เป็นเหมือนเด่นอยู่ ดำรงอยู่แล้ว ด้วยเกียรติ

และบริวารของตน. ปาฐะว่า เม สุตฺติ ดังนี้ก็มี. อธิบายว่า ข้าพเจ้าได้ฟังแล้ว คือเพียงได้ฟังมาได้แก่ การที่พระเทวทัตเป็นบัณฑิตเป็นต้นนั้น เป็นเพียงที่ ข้าพเจ้าฟังมาเท่านั้น เพราะพระเทวทัตเป็นอย่างนั้น โดยสองสามวันเท่านั้น.

บทว่า โส ปมาทมนุชฺโณ อาสขฺช นํ ตถาคตํ ความว่า พระเทวทัตนั้นเป็นอย่างนี้ ไม่รู้ประมาณของตน ถึงความประมาท โดยแต่งตั้ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้เสมอกับตน ว่า ถึงพระพุทธเจ้าจะเป็นศาकยบุตร แม้เราก็เป็นศาकยบุตร ถึงพระพุทธเจ้าจะเป็นพระสมณะ แม้เราก็เป็นพระสมณะ ถึงพระพุทธเจ้าจะเป็นผู้มีฤทธิ์ แม้เราก็เป็นผู้มีฤทธิ์ ถึงพระพุทธเจ้าจะมี ทิพจักขุ แม้เราก็มีทิพจักขุ ถึงแม้พระพุทธเจ้าจะมีทิพโสค แม้เราก็มีทิพโสค ถึงแม้พระพุทธเจ้าจะได้เจโตปริยญาณ แม้เราก็ได้เจโตปริยญาณ ถึงแม้ พระพุทธเจ้าจะรู้ธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน แม้เราก็รู้ธรรม เหล่านั้น ดังนี้ กระทบกระถัง เบียดเบียนพระตถาคตเจ้า เพราะถูกมาร คลใจ (ให้ฮึกเหิม) ว่าบัดนี้ เราจักเป็นพระพุทธเจ้า เราจักบริหารภิกษุสงฆ์. อาจารย์บางพวกกล่าวว่ ปมาทมนุชฺโณ ดังนี้บ้าง. คำนั้นก็มิใช่ใจความว่า เมื่อถึงความประมาทตามนัยที่กล่าวแล้ว อาศัยความประมาท เสื่อมคลายจาก ฌานและอภิฌญา พร้อมกับจิตตูปบาทที่วางคนคู่กัน (ตีเสมอ) พระพุทธเจ้า ที่เดียว. บทว่า อวิจินริยํ ปคฺโค จตุทวารํ ฌยานกํ ความว่า ถึงนรก ใหญ่ที่ได้นามว่า อเวจี เพราะเปลวไฟ หรือสัตว์ที่เกิดในนรกนั้น มีอยู่เป็น นิรันดร ชื่อว่า มี ๔ ประคูล เพราะประกอบด้วยประคูลใหญ่ ๔ ประคูล ในด้าน ทั้ง ๘ อันน่ากลัวยิ่งนัก ด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ. สมคังทีพระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

(อุกก่อนภิกษุทั้งหลาย) กัมมานรค

นั่น มี ๔ มุม ๔ ประตู แยกออกเป็นห้อง ๆ

มีกำแพงเหล็กเป็นขอบเขต ครอบด้วย

ฝาเหล็ก มีพื้นปูด้วยเหล็ก ไฟลุกโชน

ประกอบด้วยเปลว แผ่ไปไกล ๑๐๐ โยชน์

โดยรอบ ตั้งอยู่ทุกเมื่อ ดังนี้.

บทว่า อทฺฐรสฺส ได้แก่ ผู้มีจิตไม่ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว. บทว่า
ทฺพฺเภ ได้แก่ ทฺสฺเสยฺย (แปลว่า ฟังประทุษร้าย). บทว่า ตเมว ปาปี
ผุสฺติ ความว่า ผลชั่ว คือ ผลของบาปที่ต่ำทราม จะถูกต้องคือถึง ได้แก่
ครอบงำคนเลวทราม ผู้ประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้ายนั้นนั่นแหละ. บทว่า
เกสฺมา ความว่า ทะเลเป็นเสมือนให้คนกลัว เพราะความกว้างและความลึก
อธิบายว่า ทั้งกว้างทั้งลึก. บทว่า วาเทน ได้แก่ด้วยโทสะ. บทว่า วิหีสฺติ
ความว่า เบียดเบียน คือ รุกราน. บทว่า วาโท ตมฺหิ น รุหฺติ ความว่า
โทสะที่ผู้อื่นปลุกฝังในพระตถาคตเจ้านั้น จะไม่งอกขึ้นคือจะไปตั้งอยู่ อธิบาย
ว่า จะไปให้เกิดความพิการ (ความกระเทือนพระทัย) แก่พระองค์ เหมือน
หม้อยาพิษ (หม้อเดียว) จะทำให้เกิดความแปรเปลี่ยนแก่สมุทรรหาได้ไม่
ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงว่า พระเทวทัตเป็นผู้ไม่พ้นไป
จากทุกข์ ด้วยการทรงแสดงว่า พระเทวทัตผู้ประกอบด้วยความปรารถนาลามก
เป็นต้น ได้เข้าถึงนรกแล้ว ด้วยคาถา ๖ คาถาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะ
ทรงแสดงเหตุสิ้นทุกข์ ของผู้ประกอบด้วยธรรมที่ตรงกันข้ามกับความปรารถนา
ลามกนั้น จึงได้ตรัสคาถาสุดท้ายไว้ว่า ตาทีธํ มิตฺตํ เป็นต้น.

พระศาสดาท้ายมีเนื้อความว่า ภิกษุเดินตามทาง คือดำเนินตาม
ทางเดินของผู้ใดที่ปฏิบัติชอบแล้ว ได้แก่ปฏิบัติโดยชอบแล้ว จะพึงถึงความ
สิ้นไป คือความสิ้นสุดแห่งวัฏทุกข์ทั้งสิ้น ด้วยการประกอบ ด้วยคุณความดี
มีความปรารถนาน้อยเป็นต้น ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตคือ ผู้มีปัญญาควรทำเช่นนั้น
คือพระพุทธรเจ้าหรือสาวกของพระพุทธรเจ้า ให้เป็นมิตรของตน คือทำความ
สนิทสนมกับท่าน และควรคบหาสมาคม คือควรเข้าไปนั่งใกล้ท่านนั่นเอง.

จบอรรถกถาเทวทัตตสูตรที่ ๑๐

เป็นอันว่าในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวิวิญญะไว้ในสูตรที่ ๖
และที่ ๗ และตรัสทั้งวิญญะและวิวิญญะไว้ในสูตรทั้งหลาย นอกจากนี้.

จบวรรคกรรมนาที่ ๔

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. วิคกสูตร ๒. ตักการสูตร ๓. ตัททสูตร ๔. จวมานสูตร
๕. โลกสูตร ๖. อสุภสูตร ๗. ธรรมสูตร ๘. อันธการสูตร ๙. มลสูตร
๑๐. เทวทัตตสูตร และอรรถกถา.

อิติวุตตกะ ติกนิบาต วรรคที่ ๕

๑. ปสาทสูตร

ว่าด้วยความเลื่อมใส ๓ ประการ

[๒๓๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ-
สูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเลื่อมใสอันเลิศ ๓ ประการนี้
๓ ประการเป็นไฉน? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ไม่มีเท้าที่ดี มี ๒ เท้าที่ดี
มี ๔ เท้าที่ดี มีเท้ามากก็ดี มีรูปก็ดี ไม่มีรูปก็ดี มีสัญญาที่ดี ไม่มีสัญญาก็ดี
มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ก็ดี มีประมาณเท่าใด พระตถาคตอรหันต-
สัมมาสัมพุทธเจ้า บัณฑิตกล่าวว่า เลิศกว่าสัตว์ประมาณเท่านั้น คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ชนเหล่านั้นชื่อว่าเลื่อมใส
ในบุคคลผู้เลิศ ก็และผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าผู้เลิศ.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สังฆธรรมก็ดี อสังฆธรรมก็ดี มีประมาณ
เท่าใด วิราคะ คือ ธรรมเป็นที่บรรเทาความเมา นำเสียซึ่งความระหายนะ
ถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย ตัดซึ่งวัฏฏะ สิ้นไปแห่งตัณหา สิ้นกำหนด ดับ นิพพาน
บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสังฆธรรมและอสังฆธรรมเหล่านั้น คุณก่อนภิกษุ-
ทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในวิราคะธรรม ชนเหล่านั้นชื่อว่าเลื่อมใสในธรรม
อันเลิศ ก็ผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในธรรมอันเลิศ.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สังฆธรรมมีประมาณเท่าใด อริยมรรคมีองค์
๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสังฆธรรม
เหล่านั้น คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในธรรมคืออริยมรรค ชน
เหล่านั้นชื่อว่าเลื่อมใสในธรรมอันเลิศ ก็ผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใส
ในธรรมอันเลิศ.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย หมูกี่ดี คณะกัตี มีประมาณเท่าใด หมูสาวก
ของพระตถาคต คือ กุบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล ๘ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าหมู่มะ
คณะเหล่านั้น คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดเลื่อมใสในพระสงฆ์ ชนเหล่านั้น
ชื่อว่าเลื่อมใสในหมู่มุผู้เลิศ ก็ผลอันเลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในพระสงฆ์
ผู้เลิศ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเลื่อมใสอันเลิศ ๓ ประการนี้แล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

เมื่อชนทั้งหลายเลื่อมใสแล้วใน

พระรัตนตรัยที่เลิศ โดยความเป็นของเลิศ
รู้แจ้งธรรมอันเลิศ เลื่อมใสแล้วในพระ-
พุทธเจ้าผู้เลิศ ซึ่งเป็นทักษิณบุคคลผู้
ยอดเยี่ยม เลื่อมใสแล้วในธรรมอันเลิศ
ซึ่งเป็นที่สิ้นกำหนด และเป็นที่สงบ เป็น
สุข เลื่อมใสแล้วในพระสงฆ์ผู้เลิศ ซึ่ง
เป็นบุญเขตอย่างยอดเยี่ยม ถวายทานใน
พระรัตนตรัย ที่เลิศ บุญที่เลิศย่อมเจริญ
อายุ วรรณะ ยศ เกียรติคุณ สุขะและ
พละอันเลิศย่อมเจริญ นักปราชญ์ถวาย

ไทยธรรมแก่พระรัตนตรัยที่เลิศ ตั้งมั่นอยู่

ในธรรมอันเลิศแล้ว เป็นเทวดาหรือเป็น

มนุษย์ก็ตาม เป็นผู้ถึงความเป็นผู้เลิศ

บันเทิงอยู่.

เนื้อความเมื่อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบปสาทสูตรที่ ๑

อรรถกถापสาทสูตร

ในปสาทสูตรที่ ๑ แห่งวรรคที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

อคุค ศัพท์นี้ ในคำว่า **อคุคปสาทา** นี้ปรากฏ (ในความหมายว่า)
เบื้องต้น ที่สุด ส่วน และประเสริฐที่สุด. จริงอย่างนั้น **อคุค** ศัพท์ นี้
ปรากฏในความหมายเบื้องต้น เช่น (ในประโยค) ว่าสหายผู้เฝ้าประตูเอ๋ย
ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เราจะปิดประตูสำหรับนิครนถ์ และนิครนถ์ทั้งหลาย
ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป (เรา) ถึง (พระรัตนตรัย) เป็นที่ระลึกตลอดชีวิต.
ปรากฏในความหมายที่สุด เช่นในประโยคมีอาทิว่า เอาปลายนิ้วนั้นนั่นแหละ
ลูปปลายนิ้วนั้น (และ) ปลายอ้อยและปลายไม้ไผ่. ปรากฏในส่วน เช่นใน
ประโยคมีอาทิว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนแห่งขาทนียโกชนียะที่มีรสเปรี้ยว
ก็ตาม ส่วนแห่งขาทนียโกชนียะที่มีรสหวานก็ตาม ส่วนแห่งขาทนียโกชนียะ
ที่มีรสขมก็ตาม เราตถาคตอนุญาตให้แจกแบ่งกัน ตามส่วนแห่งวิหาร หรือ
ตามส่วนแห่งบริเวณ. และปรากฏในความหมายว่า ประเสริฐที่สุด เช่นใน

ประโยชน์มีอาทิว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐสุด เป็นผู้สูงสุด เป็นผู้ล้ำเลิศ กว่าบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ เราเป็นผู้ประเสริฐของชาวโลก. แม้ในพระสูตรนี้ อถุค ศัพท์นี้ ฟังทราบว่าเป็นปรากฏในความหมายประเสริฐที่สุดเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า ความเลื่อมใสในสิ่งที่ล้ำเลิศทั้งหลาย คือสิ่งที่ประเสริฐสุด จึงเชื่อว่าเป็นสิ่งที่ล้ำเลิศ หรือความเลื่อมใสที่เป็นสิ่งประเสริฐสุด จึงเชื่อว่าเป็นความเลื่อมใสที่ล้ำเลิศ. อนึ่ง ในความหมายอย่างก่อน พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นไว้ด้วยอัครศัพท์.

ในสัตว์โลกเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐก่อน โดยความหมายว่าไม่มีผู้เปรียบ โดยความหมายว่าเป็นผู้วิเศษ ด้วยคุณความดี และโดยความหมายว่าไม่มีผู้เสมอเหมือน. จริงอยู่ พระองค์เชื่อว่าเป็นผู้ล้ำเลิศ โดยความหมายว่า ไม่มีผู้เปรียบ เพราะทรงทำกนิหารมามาก และการสั่งสมบารมี ๑๐ ประการมาเป็นเบื้องต้น จึงไม่เป็นเช่นกับคนทั้งหลายที่เหลือ เพราะพระคุณคือพระโพธิสมภารเหล่านั้น และเพราะพุทธคุณทั้งหลาย. เชื่อว่าเป็นผู้ล้ำเลิศ เพราะเป็นผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ แม้โดยความหมายว่า เป็นผู้วิเศษ ด้วยคุณความดี เพราะพระองค์มีพระคุณมีพระมหากรุณาคุณเป็นต้น ที่วิเศษกว่าคุณทั้งหลายของสรรพสัตว์ที่เหลือ. เชื่อว่าเป็นผู้ล้ำเลิศ แม้โดยความหมายว่า ไม่มีผู้เสมอเหมือน เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้เอง เป็นผู้เสมอโดยพระคุณทางรูปกาย และพระคุณทางธรรมกายกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ในปางก่อน ผู้ไม่เสมอเหมือนกับสรรพสัตว์. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านเรียกว่า เป็นผู้เลิศในโลก เพราะมีปรากฏการณ์ที่หาได้ยาก เพราะความเป็นอัจฉริยะ. เพราะนำมาซึ่งความสุขแก่คนหมู่มาก และเพราะความเป็นผู้ไม่เป็นที่สอง (ของใคร) และไม่มีใครเป็นสหาย (ร่วมคิด) เป็นต้น เช่นที่ตรัสไว้ในปาฐะ (พระบาลี) ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความปรากฏขึ้นแห่งบุคคล

ผู้เป็นเอก หาได้ยากในโลก. บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร? คือ พระตถาคต
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก เมื่ออุบัติขึ้นในโลก
จะอุบัติขึ้นเป็นอัครวิมบุษย์ ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก เมื่ออุบัติขึ้น
ในโลก จะอุบัติขึ้น เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก ฯลฯ บุคคลผู้เป็น
เอกนั้น คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก
เมื่อเกิดขึ้นในโลก จะเกิดขึ้น ไม่เป็นที่ ๒ (ของใคร) ไม่มีใครเป็นสหาย
(ร่วมคิด) ไม่มีผู้เทียบ ไม่มีผู้เทียม ไม่มีบุคคลเทียมทัน ไม่มีผู้เสมอ ไม่มี
ผู้เสมอเหมือน เป็นผู้ล้ำเลิศกว่าสัตว์ ๒ เท่าทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอก (นั้น)
คือใคร คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า. แม้พระธรรมและพระสงฆ์
ก็ชื่อว่าล้ำเลิศกว่าพระธรรมและพระสงฆ์เหล่านั้น (ของลัทธิอื่น) โดยความ-
หมายว่า ไม่มีสิ่งเหมือนและผู้ละม้าย และโดยเป็นของมีปรากฏการณ์ที่หาได้ยาก
เพราะเป็นผู้มีคุณความดีพิเศษเป็นต้น. จริงอย่างนั้น พระธรรมและพระสงฆ์
เหล่านั้น จะละม้ายหรือมีความเลวน้อยกว่าคุณวิเศษมีหน้าที่พระธรรมเป็น
สวากขาตธรรม และหน้าที่พระสงฆ์นั้นเป็นผู้ปฏิบัติเป็นต้น หามิได้ คือ
จะเป็นผู้ประเสริฐสุดมาแต่ไหน. ก็แหละพระธรรมและพระสงฆ์ (ในพระ-
ศาสนานี้) ชื่อว่า ประเสริฐที่สุด กว่าพระธรรมและพระสงฆ์อื่นเหล่านั้น
เพราะเป็นธรรมและเป็นหมู่ที่มีคุณวิเศษในตัวเองนั่นแหละ. อนึ่ง พระธรรม
และพระสงฆ์เหล่านั้น เป็นเหตุนำประโยชน์เกื้อกูล และความสุขมาให้ชนหมู่มาก
เพราะเป็นความเกิดขึ้นที่หาได้ยากและเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ และมีสภาพไม่เป็น
ที่ ๒ ของใคร และไม่มีใครเป็นสหาย (ร่วมคิด) เป็นต้น. แท้จริง พระผู้มี-
พระภาคเจ้าเป็นผู้มีความปรากฏที่หาได้ยาก เพราะธรรมที่ล้ำเลิศอันใด แม้
พระธรรมและพระสงฆ์ ก็เป็นผู้มีความปรากฏที่หาได้ยากก็เพราะธรรมที่ล้ำเลิศ
อันนั้น. แม้ในความเป็นอัครวิมบุษย์เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ความเลื่อมใส

ในสิ่งที่ล้าเลิศ คือ สิ่งทีประเสริฐ สูงสุด ที่บวร ได้แก่ สิ่งทีวิเศษด้วยคุณ
อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัคคัปปสาทา (ความเลื่อมใสในสิ่งที่ล้าเลิศ)
แต่ความเลื่อมใสที่เป็นของล้าเลิศ เพราะเกิดขึ้นในพระพุทเจ้าเป็นต้น
ผู้ล้าเลิศตามที่กล่าวมาแล้ว ในความหมายที่ ๒ ชื่อว่า เป็นความเลื่อมใสอัน-
ล้าเลิศ ส่วนชนเหล่าใด ดำเนินมาแล้ว ตามทางของพระอริยเจ้า มีความ
เลื่อมใสหยั่งลงแล้ว ความเลื่อมใสเหล่านั้น เป็นความเลื่อมใสล้าเลิศโดยส่วน-
เดียวนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัคคัปปสาทา. ดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุ-
ทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยความเลื่อมใสที่
หยั่งลงแล้วในพระพุทเจ้าดังนี้เป็นต้น. อนึ่ง ความเลื่อมใสเหล่านี้ ชื่อว่า
เป็นความเลื่อมใสล้าเลิศ เพราะมีผลล้าเลิศบ้าง. สมจริงดังที่พระองค์ได้ตรัส
ไว้ว่า ก็เมื่อบุคคลเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศแล้ว ผลเลิศก็จะมี.

บทว่า ยาวตา ความว่ามีประมาณเท่าใด. บทว่า สตุตา ได้แก่
สัตว์มีชีวิตทั้งหลาย. บทว่า อปาทา ได้แก่ หาทำมิได้. บทว่า ทวิปาทา
ได้แก่ มีเท้า ๒ เท้า. แม้นใน ๒ บทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. วา ศัพท์
เป็นสมุจยัตตะ ไม่ใช่เป็นวิกัปปัตตะ (มีความหมายรวม ไม่ใช่แยกแปล
และไม่ใช่แปลว่าหรือ) เหมือนในคำนี้ว่า กามาสะวะที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นบ้าง
กามาสะวะที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญขึ้นบ้าง มีความหมายว่า ยังไม่เกิดขึ้น และ
เกิดขึ้นแล้ว และในคำนี้ว่า เพื่อการดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลายที่เป็นภูตบ้าง
เพื่ออนุเคราะห์สัตว์ทั้งหลายที่เป็นสัมภเวสีบ้าง มีความหมายว่า ทั้งภูตและ
สัมภเวสี และในคำว่า จากไฟบ้าง จากน้ำบ้าง จากความแตกแยกมิตรสัมพันธ์
กันบ้าง มีความหมายว่า ทั้งจากไฟ ทั้งจากน้ำ และจากความแตกจาก
มิตรสัมพันธ์กัน ฉันทใด แม้นในคำว่า อปาทา วา ฯลฯ อคฺคฺมกฺขายติ
(ไม่มีเท้าก็ตาม ฯลฯ กล่าวว้าเลิศ) นี้ ก็ฉันทนั้น พึงทราบความหมายด้วยอำนาจ

การรวมกันว่า ทั้งไม่มีเท้า ทั้งมี ๒ เท้า ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า
ว่า ศัพท์เป็นสมุจยัตถะ ไม่ใช่เป็นวิกัปปีตถะ. บทว่า รูปิโน वा ได้แก่
มีรูป. บทว่า อรูปิโน वा ได้แก่ ไม่มีรูป. บทว่า สญฺญิโน वा ได้แก่
มีสัญญา ชื่อว่า ไม่มีสัญญา เพราะหาสัญญามีได้. สัตว์ทั้งหลายที่นับเนื่องใน
ภวัคพรหม ชื่อว่า มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ก็ด้วยคำเพียงเท่านั้น
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระธรรมราชาทรงแสดงเท่าความถึงภพทั้ง ๕
โดยไม่มีเหลือ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ เอกโวการภพ ๑ จตุโวการ-
ภพ ๑ ปัญจโวการภพ ๑ สัญญิภพ ๑ อสัญญิภพ ๑ เนวสัญญินาสัญญิภพ ๑.

อธิบายว่า บรรดาภพทั้ง ๕ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง
กามภพ รูปภพ ปัญจโวการภพ เอกโวการภพไว้ด้วย รูป ศัพท์. ทรงแสดง
อรูปภพ จตุโวการภพ ไว้ด้วย อรูป ศัพท์. ส่วนสัจญิภพเป็นต้นทรงแสดงไว้
โดยสรุปนั่นเอง. ด้วยอุปาทศัพท์เป็นต้น ทรงแสดงเอกเทศ (ส่วนหนึ่ง)
ของกามภพปัญจโวการภพและสัจญิภพ.

ถามว่า ก็เหตุไฉน ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงไปทรงทำการหมาย
เอาสัตว์ไม่มีเท้าเป็นต้น โดยไปทรงหมายเอาสัตว์ ๒ เท้าเท่านั้นว่าเป็นผู้ลึกลับ
กว่าสัตว์ ๒ เท้าทั้งหลาย เหมือนในอทุติยสูตร (สูตรที่ว่าด้วยบุคคลเอกที่ไม่
เป็นที่ ๒ ของใคร) แต่ทรงหมายเอาสัตว์ไม่มีเท้าเป็นต้น ? ข้าพเจ้าจะกล่าวตอบ
ในอทุติยสูตร (สูตรว่าด้วยบุคคลอย่างเอกที่ไม่เป็นที่ ๒ ของใคร) ก่อน
พระองค์ทรงหมายเอาสัตว์ ๒ เท้าเท่านั้น ด้วยอำนาจที่ เป็นผู้ประเสริฐกว่า
บุคคลผู้ชื่อว่าประเสริฐที่สุด เมื่อจะอุบัติขึ้นในโลกนี้ จะไม่อุบัติขึ้นในจำพวก
สัตว์ผู้ไม่มีเท้า หรือมี ๔ เท้า หรือมีมากเท้า แต่จะอุบัติขึ้นในจำพวกสัตว์ผู้มี
๒ เท้าเท่านั้น. ในสัตว์มี ๒ เท้าจำพวกไหน ? ในจำพวกมนุษย์และเทวดา
ทั้งหลายเท่านั้น. เมื่ออุบัติขึ้นในจำพวกมนุษย์ จะอุบัติเป็นพระพุทธเจ้าผู้ทรง

สามารถ ให้สัตว์โลกทั้งมวลเป็นไปในอำนาจ (ของพระองค์) แต่ในอรรถกถา
อังคุตตรนิกาย ท่านกล่าวไว้ว่า ทรงสามารถให้สัตว์โลกสามพันโลกธาตุเป็นไป
ในอำนาจ. เมื่ออุบัติขึ้นในจำพวกเทพจะอุบัติเป็นท้าวมหาพรหม ผู้ให้สัตว์
หมื่นโลกธาตุเป็นไปในอำนาจ จนผู้เป็นกบปียการก หรืออารามิกชน ย่อมถึง
พร้อมแก่พระพุทธเจ้า นั่น ด้วยประการดังนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ในอุทฺติยสูตร
นั้นว่า เป็นผู้เลิศกว่าสัตว์ ๒ เท่าทั้งหลายโดยประเสริฐแม้กว่ามนุษย์และเทวดา
นั้นนั่นเอง. แต่ในพระสูตรนี้ตรัสไว้อย่างนี้ โดยครอบคลุมไปถึงสัตว์ไม่มี-
เหลือว่า ก็สัตว์ทั้งที่เนื่องด้วยอรรถภาพมีประมาณเท่าใด หาทำมิได้ก็ตาม ฯลฯ
มีสัตตัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัตตัญญาที่ไม่ใช่ ก็ตาม บรรดาสัตว์เหล่านั้น พระตถาคตเจ้า
บัณฑิตกล่าวไว้ว่า เป็นผู้เลิศ. ก็คำว่า เสด็จ นี้ เป็นัญญวิภคติใช้ในอรรถนิต-
ธารณะ (สิ่งที่รวมกันอยู่ซึ่งจะต้องแยกออก). ม อักษร ทำการเชื่อมบท
แยกบทออกเป็น อคฺโค อุกฺขายติ ดังนี้.

บทว่า อคฺโค วิปาโก โหติ ความว่า ความเลื่อมใสใจของผู้-
เลื่อมใสในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เลิศ ความเลื่อมใสนั้นเป็นสิ่งล้ำเลิศ เป็นสิ่ง
ประเสริฐ เป็นสิ่งสูงสุดหรือเป็นสิ่งสุดยอด เพราะฉะนั้น แม้ผลของความ
เลื่อมใสนั้น ก็เป็นสิ่งล้ำเลิศ เป็นสิ่งประเสริฐ เป็นสิ่งสูงสุด เป็นสิ่งสุดยอด
เป็นสิ่งโอฬารที่สุด เป็นสิ่งประณีตที่สุด แต่ความเลื่อมใสนั้น ยังมี ๒ อย่าง
โดยแยกเป็นโลกิยะ และโลกุตระ ใน ๒ อย่างนั้น (จะว่าถึงผล) ของความ
เลื่อมใสที่เป็นโลกิยะก่อน ควรทราบการประกอบผลพิเศษของความเลื่อมใส
ด้วยสามารถแห่งสุดตบท มีอาทิอย่างนี้ว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระพุทธ-
เจ้าแล้วติ ว่าเป็นสรณะ ชนเหล่านั้นจัก
ไม่ไปอบายภูมि พวกเขาละร่างมนุษย์ไป

แล้ว จักให้กายทิพย์บริบูรณ์. เพราะว่า
ปีติที่มีอยู่ ในกายของผู้กำหนดว่า พุทฺโธ
เป็นสิ่งประเสริฐกว่า ปีติของชาวชมพูทวีป
แม้โดยกลิน ช้างแสนเชือก ม้าแสนตัว
รถเทียมด้วยม้าหนึ่งแสน หลึงสาวผู้ตก
แต่งด้วยแก้วมณีและแก้วกฤษณาสแสนคน
ย่อมไม่ถึงเสียวที่ ๑๖ อันจำแนกแล้ว
๑๖ ครั้ง แห่งการย่างเท้าก้าวเดียว.

ข้าแต่ท่านจอมเทพ การถึงพระพุทฺธเจ้า เป็นที่ระลึกเป็นการดีแล
เพราะเหตุแห่งการถึงพระพุทฺธเจ้าเป็นสรวงแล ท่านจอมเทพ สัตว์ทั้งหลาย
บางจำพวกในโลกนี้ หลังจากตายแล้ว เพราะกายแตกสลายไป จะเข้าถึง
สุคติ คือ โลกสวรรค์ อย่างนี้ สัตว์เหล่านั้น จะประสบสิ่งเป็นทิพย์อย่างอื่น
โดยฐานะ ๑๐ อย่างคือ อายุทิพย์ วรรณทิพย์ ความสุขทิพย์ ยศทิพย์
อริปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โภจณูปโภคทิพย์.
เพราะฉะนั้น ความเลื่อมใสนั้นพึงทราบว่าเป็นสุข ในสัมปต-
ติภพ พร้อมด้วยการให้อภัยทุกข์หมุนกลับ (ห้ามอบายทุกข์ได้). ส่วนความ
เลื่อมใสที่เป็นโลกุตระ ให้วิบากที่เป็นสามัญผลด้วย ยังวัฏทุกข์ให้หมุน
กลับด้วย (ห้ามวัฏทุกข์ไว้). และความเลื่อมใสแม้ทั้งหมดนี้ จะให้วัฏทุกข์
หมุนกลับได้ในสัมปรายภพทีเดียว. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
สมัยใด อริยสาวกระลึกถึงศรัทธาของตน สมัยนั้น จิตของท่านจะไม่ถูกราคะ
กลุ่มรุม จะไม่ถูกโทสะกลุ่มรุม จะไม่ถูกโมหะกลุ่มรุมเลย สมัยนั้น จิตของ

ท่านจะดำเนินไปตรงทีเดียว ผู้มีจิตดำเนินไปตรงแล้ว ความปราโมทย์จะเกิดขึ้น ผู้มีปราโมทย์ (บรรเทิง) แล้วปีติจะเกิดขึ้น จะรู้ชัดว่า ฯลฯ กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ ไม่มีอีกแล้ว. สภาวธรรม ชื่อว่าธรรม. บทว่า **สงฺขตา** ความว่า ธรรมทั้งหลายที่ปัจฉัยทั้งหลาย ประชุมแต่งเสร็จ เรียบร้อยแล้ว เพราะฉะนั้นจึง ชื่อว่า ประชุมแต่งแล้ว คือ ธรรมที่มีปัจฉัย. (ส่วน) ธรรมทั้งหลายที่ทั้งหมดที่ปัจฉัยอะไร ๆ ไม่ได้ทำ คือ ไม่ได้ประชุมแต่งแล้ว เพราะฉะนั้นจึง ชื่อว่า อสังขตะ คือ พระนิพพานที่หาปัจฉัยไม่ได้. ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า อสังขตะ เพราะขัดแย้งต่อสังขตธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น (คำนี้) จึงเป็น พหุพจน์. บทว่า **วิราโค เตสํ อคฺคฺมกฺขายติ** ความว่า บรรดาสังขต-ธรรมและอสังขตธรรมทั้งหลาย เหล่านั้น อสังขตธรรม กล่าวคือ วิราคะ บันทิตเรียกว่า เลิศ คือประเสริฐ ได้แก่สูงสุด หมายความว่าล้ำเลิศเพราะ เป็นสิ่งละเอียด และสุขุมตามสภาพนั่นเอง เพราะเป็นสิ่งสงบและประณีตกว่า เพราะเป็นสิ่งลึกซึ้งเป็นต้น และเพราะเป็นความสร้างมาเป็นต้น. บทว่า **ยทิทํ** เป็นนิบาต ความหมายคือ โย อโย (แปลว่านี่ใด). คำว่า **มทนิมฺมทโน** เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวพจน์ของนิพพานเหมือนกัน. จริงอย่างนั้น ความ เมาทุกอย่าง มีเมาเพราะมานะ เมาในความเป็นบุรุษเป็นต้น จะสร้างไป คือ ถูกทำลายเพราะมาถึงนิพพานนั้น ความระหายทั้งหมดมีระหายกามเป็นต้น ก็จะถูกนำออกไป ถึงความอาลัยทั้งหมด มีอาลัยในกามเป็นต้น ก็จะถูกถอนขึ้น กรรมวิภู กิเลสวิภู และวิปากวิภูทั้งสอง ก็จะถูกตัดขาด ตัดหาทั้งปวงที่แยก ประเภทออกเป็น ๑๐๘ อย่าง ก็จะสิ้นไป กิเลส ก็จะสํารอกออกหมด ทุกข์ ย่อมจะดับไปสิ้น เพราะมาถึงนิพพานนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสว่า **มทนิมฺมทโน** (สร้างเมา) ฯลฯ **นิโรโธ** (ดับทุกข์). อนึ่ง คำนานี้ ใด ที่ท่านเรียกว่า วานะ เพราะตั้งวิเคราะห์ว่า นำไป คือเย็บภพเข้ากับภพ

(และ) กรรมเข้ากับผล ตัณหา คือ วาณะนั้น ไม่มีในธรรมชาตินี้ หรือเมื่อ
บรรลุดังธรรมชาตินั้นแล้ว วาณะนั้น ไม่มีแก่พระอริยบุคคล เพราะฉะนั้น
ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นิพพาน.

แม้ในคำว่า อคุโ วิปาโก โหติ นี้ ควรทราบผลพิเศษของความ
เลื่อมใสในพระธรรม ด้วยสามารถแห่งสุดตบท มีอาทิว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระธรรม
ว่าเป็นที่ระลึกแล้วสิ ฯลฯ เพราะว่ามี
อยู่ในกายของผู้กำหนดว่า ฌมโม เป็นสิ่ง
ประเสริฐทีเดียว

ข้าแต่ท่านจอมเทพ การถึงพระธรรม เป็นสรณะ เป็นการดีแล
ข้าแต่ท่านจอมเทพ เพราะเหตุแห่งการถึงพระธรรมเป็นสรณะแล คนบาง
จำพวกในโลกนี้ ฯลฯ โสภัญญะพพิทย์. เมื่อเป็นเช่นนั้น ในข้อนี้ ความเลิศ
ก็ชื่อว่า มาแล้วด้วยสามารถแห่งสังฆธรรมเท่านั้น. แม้ความสามารถแห่ง
อริยมรรค ก็ได้เนื้อความนี้เหมือนกัน เพื่อแสดงถึงการออกไปแห่งสังฆธรรม
ทั้งหมด. สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สังฆธรรมทั้งหลายมี
ประมาณเท่าใด อริยมรรคมืองค์ ๘ บัณฑิตกล่าวว่า เลิศ กว่าสังฆธรรม
เหล่านั้นดังนี้ และว่าอัญญังคิกรมรรค ประเสริฐที่สุดดังนี้.

บทว่า สงฺฆมา วา คณา วา ได้แก่ หมู่หรือคณะ ในโลกกล่าว
คือ ชุมชนุมชน มีประมาณเท่าใด. บทว่า ตถาคตสาวกสงฺโฆ ได้แก่
สงฆ์สาวกของพระตถาคตเจ้า ผู้รวมกันด้วยความเสมอกันแห่งทิฐิ และศีล
กล่าวคือ ชุมชนุพระอริยบุคคล ๘ จำพวก. บทว่า เตสํ อकुคมกฺขายติ
ความว่า สงฆ์สาวกของพระตถาคตเจ้า บัณฑิตกล่าวว่า เลิศ คือประเสริฐ

สุด ได้แก่ สูงสุด หมายความว่า ถ้าเลิศ ด้วยคุณวิเศษ มีศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติเป็นต้นของตน. บทว่า ยทิท ความว่า เหล่านี้ใด. บทว่า จตุตตาริ ปริสยูกานิ ได้แก่ คู่บุรุษ ๔ คู่ โดยเป็นคู่ๆ อย่างนี้ คือ ท่านผู้ดำรง ในมรรคที่ ๑ ท่านผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๑ นี้คู่ ๑ จนถึงท่านผู้ดำรงอยู่ในมรรคที่ ๔ ท่านผู้ดำรงอยู่ในผลที่ ๔ นี้คู่ ๑. บทว่า อฏฐ ปริสบุคคธา ได้แก่ บุรุษบุคคล ๘ จำพวก ด้วยอำนาจบุรุษบุคคลตามนัยนี้ คือ บุรุษบุคคลผู้ ดำรงอยู่ในปฐมมรรค คน ๑ บุรุษบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผล คน ๑. ก็ ในที่นี้ บทเหล่านี้ คือ ปุริโส ก็ตาม บุคคโธ ก็ตาม มีความหมาย อย่างเดียวกัน. แต่คำนี้พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์. บทว่า เอส ภควโต สวากสงฺโฆ ความว่า โดยเป็นคู่ คู่บุรุษ ๔ คู่ เหล่านี้ โดยแยกกัน บุรุษบุคคล ๘ จำพวกนี้แหละ ชื่อว่า สงฆ์สาวกของพระผู้มี พระภาคเจ้า.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคำว่า อาหุเนยฺโย เป็นต้นต่อไป สิ่งของชื่อว่า อาหุณะ เพราะเขาพืงนำมาบูชา. อธิบายว่า พืงนำมาจากที่ไกล แล้วถวาย แต่ท่านทั้งหลายผู้มีศีล. คำนี้เป็นชื่อของปัจฉัย ๔. พระสงฆ์ชื่อว่าเป็นผู้ควรรับของที่เขพืงนำมาบูชานั้น เพราะทำให้เป็นทานมีผลมาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหุเนยฺยะ. อีกอย่างหนึ่ง แม้สมบัติทั้งหมด ที่เขาพืงนำมาแม้แต่ ที่ไกลแล้ว บูชาไว้ในไฟคืออาหุณะนี้ หรือไฟคืออาหวนะ ควรแก่สักการะ เป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อาหวนิยะ. ไฟของพราหมณ์ทั้งหลายนี้ใด ชื่อว่า อาหวนิยะ ที่เป็นเหตุให้พราหมณ์เหล่านั้นมีลัทธินี้ว่า ยัญที่บูชาแล้วมี ผลมาก ถ้าหากไฟนั้นชื่อว่า อาหวนิยะ เพราะภาวะที่บูชาแล้วมีผลมาก พระสงฆ์นั่นเอง ก็ชื่อว่า อาหวนิยะ เพราะยัญที่บูชาแล้วในพระสงฆ์ ก็มี ผลมาก ดังที่ตรัสไว้ว่า

ก็การบูชาของผู้บูชา ท่านผู้อบรม
คนแล้วผู้เดียว แม้เพียงครูเดียวเท่านั้น
ประเสริฐกว่าการบูชาของผู้บำเรอ (บูชา)
ไฟในป่า เป็นเวลาร้อยปี การบูชาเป็น
เวลาร้อยปี จะประเสริฐอะไรเล่า ?

บทว่า อահวนิโย นันัน ในนิกายอื่น โดยเนื้อความแล้ว เป็น
อันเดียวกันกับบทว่า อากุณเญโย ในพระสูตรนี้ แต่โดยพยัญชนะแล้ว
ต่างกันเพียงเล็กน้อยเท่านั้น. เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำการพรรณนาความไว้
อย่างนี้.

แต่ว่า ของที่จะให้แขก (ของรับแขก) ที่จัดไว้ด้วยสักการะ เพื่อ
ประโยชน์แก่ญาติและมิตรทั้งหลาย ผู้เป็นที่รักใคร่ เป็นที่พอใจ ที่มา ๆ แล้ว
จากทิศและทิศเฉียง พระองค์ตรัสเรียกว่า ปาหุณะ ในคำว่า ปาหุณเญ โย นี้
ของที่จะให้แขกเมื่อนั้น เว้นคนเหล่านั้น คือ แขกประเภทนั้น แล้วควรถวาย
แก่พระสงฆ์เท่านั้น. อนึ่ง เพราะว่าพระสงฆ์นั้นจะปรากฏ แม้ในระหว่าง
พุทธันดรหนึ่งและไม่คายนั่น. แต่ในที่นี้ ความหมายของบทมีดังนี้ พระสงฆ์
ประกอบแล้ว ด้วยธรรมทั้งหลาย อันกระทำความเป็นผู้น่ารัก น่าพอใจ ดังนั้น
ตามที่พรรณนามานี้ พระสงฆ์จึงชื่อว่า ปาหุณเญโย เพราะของต้อนรับ
ควรจะถวายแก่ท่าน และท่านควรรับของต้อนรับ ส่วนอรรถาธิบายของ
อาจารย์ทั้งหลาย ที่มีบาลีว่า ปาหวนิโย มีว่า เพราะเหตุที่พระสงฆ์ควรซึ่ง
การทำก่อน ฉะนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า ปาหวนิโย เพราะคนทั้งหลายควร
นำของมาบูชาก่อนผู้อื่น. อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ชื่อว่า ปาหวนิโย เพราะควร
ซึ่งการบูชา โดยประการทั้งปวง. ในพระสูตรนี้ พระสงฆ์นี้ พระองค์
ตรัสเรียกว่า ปาหุณเญโย โดยอรรถาธิบายนั้นนั่นแหละ.

บทว่า ทกฺขิณา ความว่า พระสงฆ์ชื่อว่า ทกฺขิณเวยยะ เพราะควร
ซึ่งทานที่คนทั้งหลายเชื่อปรโลกแล้วถวายซึ่งทักษิณานั้น หรือเป็นผู้เกื้อกูลแก่
ทักษิณา เพราะให้ทักษิณาหมดจด โดยทำให้มีผลมาก. พระสงฆ์ชื่อ อัญชลิ-
กรณียะ เพราะควรซึ่งอัญชลิกรรม (การไหว้) ที่ชาวโลกทั้งหมดทำ โดย
วางมือทั้ง ๒ ไว้บนศีรษะ. บทว่า อนุตฺตริ ปุณฺณกุชฺชุตฺติ โลกุตฺต ได้แก่
เป็นสถานที่งอกงามแห่งบุญของสัตว์โลกทั้งหมด ไม่มีสถานที่อื่นเหมือน.
อุปมาเสมือนหนึ่งว่า สถานที่ ๆ ข้าวสาลีแดง หรือข้าวยวงงอกงาม ชาวโลก
เรียกว่า นาข้าวสาลี นาข้าวยวง ฉนั้นใด พระสงฆ์ก็ฉนั้นนั้น เป็นสถานที่
งอกงามแห่งบุญของสัตว์โลก พร้อมทั้งเทวโลก. เพราะว่า บุญทั้งหลายที่ทำให้
เกิดประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่สัตว์โลก อาศัยพระสงฆ์แล้วจึงงอกงาม
ขึ้น เพื่อฉะนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า เป็นนาบุญของสัตว์โลก ไม่มีนาบุญอื่น
ยิ่งกว่า.

แม้ในที่นี้ก็ควรทราบ การประกอบผลพิเศษของความเลื่อมใสใน
พระสงฆ์ ด้วยสามารถแห่งสุดตบท มีอาทิอย่างนี้ว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระสงฆ์

ว่าเป็นที่พึ่งแล้วชิ ฯลฯ เพราะว่ามีอยู่ที่

ในกายของผู้กำหนดอยู่ (ในใจ) ว่า สงฺโฆ

เป็นสิ่งที่ประเสริฐทีเดียว

ข้าแต่ท่านจอมเทพ การถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ เป็นการดีแล เพราะ
เหตุแห่งการถึงพระสงฆ์เป็นสรณะแล ท่านจอมเทพ ฯลฯ คนบางจำพวกใน

โลกนี้ ฯลฯ โสภณูปาทิพย์. ด้วยพระพุทธรูปนั้น ฟังทราบความที่ความ
เลื่อมใส นั้น เป็นของล้ำเลิศ และความที่ความเลื่อมใส นั้น มีผลเลิศ. อนึ่ง
ฟังทราบความที่ความเลื่อมใสมีผลเลิศ ด้วยสามารถแห่งการให้สำเร็จผลอัน
โอฬาร มีอาทิอย่างนี้ว่า การตัดขาดวิญญูทุกข์ เริ่มต้นแต่การเกิดในภพที่ ๗
เป็นต้น เพราะได้เฉพาะซึ่งการเห็นอันยอดเยี่ยม เป็นเหตุแห่งการบรรลุความ
สุขที่ยอดเยี่ยม.

ฟังทราบวินิจฉัยในคาถาทิ้งหลาย ดังต่อไปนี้. บทว่า **อคุคโต**
ความว่า ผู้เลื่อมใสแล้ว ในพระรัตนตรัยอันล้ำเลิศ โดยความเป็นของเลิศ
นั่นเอง. บทว่า **อคุคิ ฆมมัม** ความว่า รู้อยู่ คือทราบอยู่. ซึ่ง
สภาวะที่ล้ำเลิศ คือ ความที่พระพุทธรูป เป็นผู้ตรัสรู้ดีแล้ว ความที่
พระธรรมเป็นธรรมดี และความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ได้แก่ภาพที่
สูงสุดของพระรัตนตรัย ที่ไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่น หรือสภาพของคุณความดี มี
ทศพลญาณเป็นต้น (ของพระพุทธรูป) ความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ดีแล้ว (ของพระธรรม) และความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น (แห่ง
พระสงฆ์).

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงพระรัตนตรัยอันเป็นที่ตั้งแห่ง
ความเลื่อมใสอันเลิศ โดยทั่วไปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงพระ-
รัตนตรัยนั้น โดยไม่ทั่วไป ด้วยการทรงจำแนกออกไป จึงได้ตรัสคำมีอาทิ
ไว้ว่า **อคุเค พุทฺเธ** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปสฺสนานัน** ความว่า เลื่อมใสแล้ว คือ
น้อมใจเชื่อแล้ว ด้วยความเลื่อมใสที่ตั้งมั่นแล้ว และด้วยความเลื่อมใสนอก

จากนี้. บทว่า **วिरาอุปสม** ความว่า ที่คลายกำหนดและที่สงบ. อธิบายว่า ที่เป็นเหตุคลายกำหนดล่วงส่วนแห่งระคะทั้งหมด และที่เป็นเหตุสงบล่วงส่วน แห่งกิเลสทั้งมวล. บทว่า **สุข** ความว่า ที่ชื่อว่าเป็นสุข เพราะพระธรรม เป็นเหตุสิ้นวิญทุกข์ และเพราะพระธรรมเป็นเหตุแห่งความสุข เพราะระับ สังขารทั้งหลาย. บทว่า **อคุคสุมี ทานํ ททติ** ความว่า ให้ทานอยู่ คือ บริจาคไทยธรรมอยู่ ในพระรัตนตรัยที่ล้ำเลิศ.

บรรดาครัตนะทั้ง ๓ เหล่านั้น เหล่าชนเมื่อบำรุงคือบูชาพระผู้มี- พระภาคเจ้า ผู้ยังทรงดำรงพระชนม์อยู่ ด้วยปัจจัยสี่ และบำรุงคือบูชาได้แก่ สักการะพระธาตุเจดีย์เป็นต้น อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เสด็จปรินิพพาน แล้ว ชื่อว่า ถวายทานในพระพุทธเจ้า. บทว่า **ธมฺมํ ปุเชตฺตาม** ความว่า ชนเหล่าใดอุปฐากคือบูชา ได้แก่สักการะอยู่ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ทรงธรรม ด้วยปัจจัยสี่ และเมื่อสร้างพระธรรมไว้ให้ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ชื่อว่า ให้ ทานในพระธรรม. เมื่ออุปฐากคือบูชา ได้แก่สักการะพระอริยสงฆ์อย่างนั้น ด้วยปัจจัย ๔ และปฏิบัติอย่างนั้น แม้ในภิกษุนอกจากนี้ อุทิศพระอริยสงฆ์นั้น ชื่อว่า ถวายทานในพระสงฆ์.

บทว่า **อคุคํ ปุญฺญํ ปวตฺตติ** ความว่า เมื่อชนทั้งหลายมีใจ เลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างนี้ ยังการบริจาคอย่างโอฬาร และการบูชา สักการะอย่างโอฬารให้เป็นไป เป็นอันก่อสร้างกุศลที่ล้ำเลิศคือ โอฬารทุก ๆ วัน .

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงความที่บุญนั้นเป็นของล้ำเลิศ เพราะมีผลเลิศ จึงตรัสคำมีอาทิไว้ว่า **อคุคํ อายุ** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อคุคํ อายุ** ได้แก่ อายุทิพย์ (เทวดา) หรืออายุมนุษย์ที่ล้ำเลิศคือยืนที่สุด. บทว่า **ปวตฺตติ** ความว่า เพิ่มพูนสูง ๆ

ขึ้นรูป. บทว่า **วณฺโณ** ได้แก่ รูปสมบัติ. บทว่า **ยโส** ได้แก่ บริวาร-
สมบัติ. บทว่า **กิตฺติ** ได้แก่ เสียงสคุณีกก้อง. บทว่า **สุขํ** ได้แก่ ความสุข
ทางกายและความสุขทางใจ. บทว่า **พลํ** ได้แก่ กำลังกายและกำลังความรู้.
บทว่า **อคุตฺตส ทาตา** ความว่า ถวายแก่พระรัตนตรัยอันล้ำเลิศ อีกอย่างหนึ่ง
บำเพ็ญบุญในพระรัตนตรัยนั้น โดยทำการถวายไทยธรรมอันเลิศให้อิโฬาร.
บทว่า **อคุตฺตมฺมสมาหิโต** ความว่า ดำรงอยู่แล้ว คือ ประกอบแล้วด้วย
ธรรมคือความเลื่อมใส และธรรมมีทานเป็นต้น ที่ล้ำเลิศ ได้แก่ ประกอบ
ด้วยความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหว หรือประกอบด้วยธรรมทั้งหลาย มีความ
รักใคร่และความพอใจของคนจำนวนมากเป็นต้น ที่เป็นผลของความเลื่อมใส
นั้น. บทว่า **อคุตฺตปฺปตฺโต ปโมทติ** ความว่า ประสบความล้ำเลิศ คือ
ความประเสริฐสุด ในหมู่สัตว์ที่ตนเกิดแล้ว หรือเป็นผู้บรรลุมรรคผลที่เป็น
โลกุตระแล้ว ย่อมบันเทิงคือรื่นเริงใจ ได้แก่พอใจมาก ดังนี้แล.

จบอรรถกถาปสาทสูตรที่ ๑

๒. ชีวิตสูตร

ว่าด้วยก้อนข้าวของชาวแวนแคว้น

[๒๗๑] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอยู่เพราะการแสวงหาก้อน-
ข้าวนี้ เป็นกรรมที่ลามกของบุคคลผู้เป็นอยู่ทั้งหลาย บุคคลผู้ค้าข้อมค้ำว่า
ท่านผู้นี้มีบาตรในมือ ย่อมเที่ยวแสวงหาก้อนข้าวในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
ก็ถูกลบุดรทั้งหลาย เป็นผู้เป็นไปในอำนาจแห่งเหตุ อาศัยอำนาจแห่งเหตุ ไม่
ได้ถูกพระราชาทรงให้นำไปจงจำไว้เลย ไม่ได้ถูกพวกโจรนำไปกักขังไว้

ไม่ได้เป็นหนี้ ไม่ได้ตกอยู่ในภัย เป็นผู้มีความเป็นอยู่เป็นปกติ ย่อมเข้าถึง
ความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก่อนข้านั้น ด้วยคิดว่า ก็แม้พวกเราแล เป็นผู้
ถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ครอบงำแล้ว
ถูกทุกข์ติดตามแล้ว ถูกทุกข์ครอบงำแล้ว แม้ไหน การการทำซึ่งที่สุดแห่ง
กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กุลบุตรผู้บวชแล้วอย่างนี้
เป็นผู้มีอภิชฌามาก มีความกำหนดอันแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยายาม
มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มีสติหลงลืม ไม่รู้สีกตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุน
ไปผิด ไม่สำรวมอินทรีย์ เรากล่าวบุคคลนี้ว่า มีอุปมาเหมือนค้อนฟันในที่เผาผิ
ที่ไฟติดทั่วแล้วทั้งสองข้าง ตรงกลางเปื้อนคูด จะใช้ประโยชน์เป็นฟันในบ้าน
ในป่า ก็ไม่สำเร็จจะนั้น บุคคลนี้เสื่อมแล้วจากโภคะแห่งคฤหัสถ์ และไม่
ยังผลแห่งความเป็นสมณะให้บริบูรณ์ได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

บุคคลผู้มีส่วนชั่ว เสื่อมแล้วจาก

โภคะแห่งคฤหัสถ์ ย่อมขจัดผลแห่งความ
เป็นสมณะให้กระจัดกระจายไป เหมือน
ค้อนฟันในที่เผาผิฉิบหายไปอยู่ ฉะนั้น
ก่อนเหล็กร้อนเปรียบด้วยเปลวไฟ อัน
บุคคลบริโภคแล้ว ยังจะดีกว่า บุคคลผู้
ทุศีล ผู้ไม่สำรวม พึงบริโภคก่อนข้าว
ของชาวแวนแคว้นจะดีอะไร.

จบชีวิตสูตรที่ ๒

อรรถกถาชีวิตสูตร

ชีวิตสูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงไว้ด้วยอำนาจเหตุที่เกิดขึ้น.

ดังได้ทราบมาแล้ว สมัยหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ภิกษุทั้งหลายพากันปูที่นั่งที่นอนสำหรับภิกษุอาคันตุกะทั้งหลาย กำลังเก็บบาตรและจีวรอยู่ และสามเณรทั้งหลายพากันรับเอาลาภ ของภิกษุทั้งหลาย ผู้มาแล้วมาถึงแล้ว ในที่ ๆ แจกลาภได้ส่งเสียงอีกทีก็ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสดับเสียงนั้นแล้ว ได้ทรงประณาม (ขับไล่) ภิกษุเหล่านั้น. ได้ทราบว่า ภิกษุเหล่านั้น เป็นภิกษุใหม่ทั้งนั้นมาสู่พระธรรมวินัยนี้ ยังไม่นาน. ท้าวมหาพรหมทราบพฤติการณ์นั้นแล้ว ได้เสด็จมาแล้ว ทูลขอพระพุทธานุเคราะห์ แก่ภิกษุที่ถูกประณามเหล่านั้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงพ้อพระทัยภิกษุสงฆ์. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเปิดโอกาสให้ท้าวมหาพรหมนั้น. ที่นั้นท้าวมหาพรหมได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้เปิดโอกาสให้ข้าพระองค์แล้วได้ถวายบังคม พระผู้มีพระภาคเจ้า กระทำประทักษิณแล้วได้เสด็จหลีกไป. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า ขอพระภิกษุสงฆ์จงมาเถิด แล้วได้ทรงแสดงอาการแก่พระอานนทเถระ. เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงถูกพระอานนทเถระเรียกให้มาหา ได้พากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ยินดีแล้ว ได้นั่งอยู่ ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาหาพระธรรมเทศนาที่จะเป็นสัพปาเยของภิกษุเหล่านั้น ทรงพระดำริว่า ภิกษุเหล่านี้ถูกเรตถาคตประณาม เพราะเหตุแห่งอามิส ธรรมเทศนาว่าด้วยก้อนข้าวที่ทำเป็นคำ ๆ จะเป็นสัพปาเยของ

ภิกษุเหล่านั้น ดังนี้แล้ว จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศานี้ว่า อนุตมิตฺถํ ภิกขเว
ดังนี้ เป็นต้น.

ในพระธรรมเทศนานั้น อันต ศัพท์นี้ มาแล้วในความหมายว่าส่วน
เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอยู่สมณพราหมณ์บางพวก
เป็นปุพพัตถกกับปิกะ (ลัทธิที่อ้างถึงส่วนเบื้องต้นคือผู้สร้าง) มีทิฏฐิคล้อยตาม
ส่วนเบื้องต้น. มาแล้วในความหมายว่าตัดขาด เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า
ท่านได้ทำที่สุดแห่งทุกข์แล้ว โลกนี้มีที่สุดหมุนไปรอบๆ. มาแล้วในความหมาย
ว่าครอบงำ เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ปฐวีธาตฺวา อภัยภูมิกายํ ปกคลุมด้วย
ของเขียว กั้นด้วยถนน มีภูเขาขวางกั้น. มาแล้วในความหมายว่า อวัยวะ
ในร่างกาย เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า ใ้สใหญ่ สายรัดใ้ส. มาแล้วในความ
หมายว่า จิต เช่นตัวอย่างในคำทั้งหลายมีอาทิว่า

กึคนบางจำพวกมีบิรवारห้อมล้อม

เที่ยวไปอยู่ภายใน (จิต) ไม่บริสุทธิ แต่

ภายนอก (กาย) งดงาม.

มาแล้วในความหมายว่า ภายใน เช่นในคำทั้งหลายมีอาทิว่า อุบล
ปทุม หรือบุณฑริก บางเหล่าเกิดในน้ำ เจริญในน้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ จม
และพอกพูนอยู่ในภายใน (น้ำ). มาแล้วในความหมายว่า ลามก เช่นในคำ
ทั้งหลายมีอาทิว่า

บรรดามฤคทั้งหลาย สุนัขจิ้งจอก

เป็นสัตว์เลวทราม บรรดาบักษีทั้งหลาย

กาเป็นสัตว์ชั้นต่ำ บรรดาต้นไม้ทั้งหลาย

ต้นระหุ่งเป็นต้นไม้ชนิดเลว ของเลวทราม

ทั้ง ๓ อย่างมาประชุมกัน.

แม้ในพระสูตรนี้ ฟังทราบความหมายในสิ่งที่เลวทรามเท่านั้น เพราะฉะนั้น บทว่า **อนุตมิตํ ภิกขเว ชีวิกานํ** จึงมีอธิบายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชีวิต (ความเป็นอยู่) นี้ เป็นชีวิตที่ต่ำทราม คือ ล้าหลังได้แก่ ลามก หมายความว่า เลวกว่าความเป็นอยู่ทุกชนิด ของผู้เลี้ยงชีพทั้งหลาย.

บทว่า **ยทิตํ ปิณฺโฑลยํ** หมายความว่า ชีวิตของผู้เลี้ยงชีพด้วยการแสวงหาก่อนข้าว คือ ด้วยการเที่ยวขอเขา นี้ใด. ก็ในบทว่า **ปิณฺโฑลยํ** นี้ มีอรรถแห่งบทดังต่อไปนี้ บุคคลชื่อว่า **ปิณฺโฑล** เพราะเที่ยวไปเพื่อก่อนข้าว. กิจกรรมของผู้เที่ยวไปเพื่อก่อนข้าว นั้น ชื่อว่า **ปิณฺโฑล** อธิบายว่า ผู้เลี้ยงชีพด้วยการแสวงหาก่อนข้าว.

การดำ ชื่อว่า **อภิลาปะ** อธิบายว่า มนุษย์ทั้งหลาย โกรธแล้วจะดำคนที่เป็นศัตรูของตนว่า แกควรจะนุ่งผ้าเก่า ๆ มีมือถือกระเบื้องเที่ยวแสวงหาก่อนข้าว (ขอทาน). อีกอย่างหนึ่ง จะดำอย่างนี้ทีเดียวว่า แกไม่มีอะไรที่จะต้องทำแล้วหรือ จึงได้ละทิ้งหิริโอตตปะทั้งที่ยังมีกำลังและความเพียรแล้วเป็นคนกำพร้ามีมือถือบาตร ขอทานเขากิน.

บทว่า **ตณฺจโฆ เอตํ** หมายความว่า (ย่อมเข้าถึง) แม้ซึ่งการสาปแช่งคือความเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาก่อนข้าวนี้. บทว่า **กฺลฺปนฺตฺตา อุปนฺติ อตุฏฺถลิกา** หมายความว่า กุลบุตรโดยกำเนิด และกุลบุตรผู้มีอาจารย์ในศาสนาของเรา เป็นผู้อยู่ในอำนาจจรต คือ เป็นผู้อยู่ในอำนาจเหตุ คืออาศัยอำนาจเหตุแล้วเข้าถึง คือ ประสบ. ฟังทราบวินิจฉัยในบทว่า **ราชาภินีตา** เป็นต้น (ดังต่อไปนี้) คนเหล่าใดถูกพระราชโอรสจำไว้ในเรือนจำ เพราะ

กินของหลวง หนีไปบวช คนเหล่านั้น ชื่อว่า ราชานินิตา เพราะถูกนำไป
ยั้งที่จองจำ. ส่วนคนเหล่าใดถูกพวกโจรจับในดง เมื่อบางเหล่าถูกฆ่าให้ตาย
(แต่) บางเหล่าขอร้องว่านายขอรับ (ถ้า) พวกผมถูกพวกท่านปล่อยไปแล้ว
จักครองเรือนแล้วบวช จักทำบุญใด ๆ มีพุทธบูชาเป็นต้นในที่นั้น ๆ จักให้
ส่วนบุญจากบุญนั้น ๆ แก่ท่านทั้งหลาย ดังนี้แล้ว เป็นผู้อันโจรเหล่านั้นปล่อย
ไปแล้วบวช คนเหล่านั้นชื่อว่า โจรานินิตา เพราะเป็นผู้ถูกโจรนำไปยั้งที่ ๆ
จะถูกฆ่าให้ตาย แต่คนเหล่าใดกลัวหนีแล้วไม่สามารถใช้หนีได้หนีไปบวช คน
เหล่านั้น ชื่อว่า อธิสัญญา (เป็นลูกหนี) เชื่อมบทว่า ก็แลกุลบุตรทั้งหลายใน
ศาสนาของเราตถาคต ได้ถูกพระราชานำไป ฯลฯ มีการเลี้ยงชีพตามปกติ
เข้าถึงความเป็นผู้ขทานี่นั้น อีกอย่างหนึ่ง เข้าถึงด้วยคิดว่า เราทั้งหลายถูก
ชาติ ฯลฯ ครอบงำแล้วแม้ไหน... จะพึงปรากฏ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โอตินฺณมฺหา ตัดบทเป็น โอตินฺณ
อมฺหา (เราทั้งหลาย เป็นผู้ถูกชาติ ฯลฯ ครอบงำแล้ว).

ในบทว่า ชาติยา เป็นต้น (พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้) การก่อเกิด
ครั้งแรกของขันธทั้งหลาย ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ชื่อว่า ชาติ ความหง่อมชื่อว่า
ชรา ความแตกดับ ชื่อว่า มรณะ. ความเร่าร้อน คือ การแผดเผาภายใน (ใจ)
ของผู้ถูกความเสื่อม เพราะญาติ โรค โภคะ ศีลและทิวาญญิ กระทบกระทั่ง ชื่อว่า
โสกะ. ความพิลาปรำทงวาทา ของผู้ถูกความเสื่อมเสียดกระทบกระทั่งแล้วชื่อ
ว่า ปริเทวะ. การเบียดเบียนทางกาย ของผู้มีกายถูกโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนา
กระทบ ชื่อว่า ทุกข์. การเบียดเบียนทางใจ ของผู้มีจิตถูกกระทบกระเทือนใน
อาณาตวัตถุทั้งหลาย ชื่อว่า โทมนัส. ความลำบากแรงกล้า ที่เกิดจากกลุ่มใจ
ของผู้ถูกความเสื่อมแห่งญาติเป็นต้นกระทบ ผู้ไม่สามารถจะยับยั้งไว้ได้ แม้
ด้วยการครวญคราง ชื่อว่า อุปายาส. ผู้ถูกทุกข์ทั้งหลายมีชาติเป็นต้นครอบงำ

แล้ว ชื่อว่า ถูกทุกข์ติดตามแล้ว คือ ผู้ถูกทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้นสอดแทรกเข้าไปภายใน. บทว่า **ทุกข์ขปรต** ความว่า ผู้ถูกทุกข์และเหตุเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ครอบงำแล้ว. อธิบายว่า ชาติเป็นต้น ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ โสภปริเทวทุกข์โทมนัสและอุปายาส ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์. บทว่า **อปุเปวนาม** ฯลฯ **ปลุณายถ** ความว่า ชื่อแม่โณน การทำการตัดขาด คือ กิริยาที่สิ้นสุดลงแห่งกองทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้นนี้ จะพึงปรากฏ.

คำว่า **โส จ โหติ อภิขณฺณ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อทรงแสดงถึงกุลบุตรผู้ให้ความคิดเกิดขึ้นในเบื้องต้นว่า เราจักทำที่สุดแห่งทุกข์ แล้วบวช แต่ภายหลังไม่สามารถทำการบวชนั้นให้เป็นแบบนั้นได้ (ทำที่สุดแห่งทุกข์ไม่ได้). บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อภิขณฺณ** ได้แก่ผู้เพ่งสิ่งของๆ ผู้อื่น. บทว่า **ติพฺพสราโค** ความว่า ผู้มีระคะมาก. บทว่า **พฺยาปนฺนจิตฺโต** ความว่า ผู้มีจิตวิบัติ เพราะเป็นจิตเสียด้วยพยาบาท. บทว่า **ปทฺถมฺม-****สงฺกปโป** ความว่า ผู้มีจิตถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเช่นฆ่าพวกอื่น เหมือนโคควมีเขาแหลม. บทว่า **มฺภูจฺจสฺสตี** ความว่า เป็นผู้มีสติหลงลืม คือ ทำ (อะไร) ไว้ที่นี้แล้ว ก็ระลึกในที่นี้ไม่ได้เหมือนกาช่อนก่อนข้าวไว้ และเหมือนสุนัขช่อนเนื้อไว้แล้ว นึกไม่ได้ฉะนั้น. บทว่า **อสมฺปชาโน** ความว่า ไม่มีปัญญา คือ เว้นจากการกำหนดขั้นเป็นต้น. บทว่า **อสมฺมาหิต** ความว่า หยุคนิ่งอยู่ไม่ได้ เหมือนเรือที่ผูกไว้ที่กระแสน้ำเชี่ยว. บทว่า **วิพฺภนฺตจิตฺโต** ความว่า ตื่นตกใจเหมือนเนื้อขึ้นสู่ทาง. บทว่า **ปากฺคินฺนุทฺริโย** ความว่า เป็นผู้ไม่สำรวมอินทรีย์เหมือนคลุห้สัถ์ทั้งหลาย ผู้ไม่สำรวมอินทรีย์มองคนทีตนหวงเหวน เพราะไม่มีการสำรวม.

บทว่า **ฉวาลาตํ** ได้แก่ **คูนพิน** ในที่ที่เผาศพ. บทว่า **อุภโต**
ปทิตฺตํ มขฺเณ **คูลคตํ** ความว่า **คูนพิน**ยาวประมาณ ๘ นิ้ว ไฟติดทั้ง
๒ ข้าง ตรงกลางก็เปื้อนคูล. บทว่า **เนว คาม** ความว่า จริงอยู่ ถ้าหาก
คูนพินนั้น เป็นของที่ใคร ๆ (นึกว่า) สามารถนำเข้าไปใช้เพื่อประโยชน์แก่
เอกใด **ไม้จันทน์**และ**ไม้ฝ้าย**ได้ไซ้ร้ ก็ต้องผ่าเพื่อเป็นพินใช้ในบ้าน ถ้าเป็น
ของที่ใคร ๆ (นึกว่า) สามารถนำเข้าไปใช้เพื่อประโยชน์แก่**ไม้ปูพิน**และ**เตียง**
เป็นต้นที่กระทุ้งมาได้ไซ้ร้ ก็ต้องผ่าเพื่อใช้เป็นพินในป่า. แต่เพราะเหตุที่
แม้ประโยชน์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ใคร ๆ ไม่อาจ (นำมาใช้ได้) ฉะนั้นพระผู้มี-
พระภาคเจ้า จึงตรัสไว้อย่างนี้.

บทว่า **ตูปฺมาหิ** ความว่า เราตถาคตเรียกบุคคลตามที่กล่าวมาแล้ว
นี้ว่า **อุปมา**เหมือนอย่างนั้น คือ เช่นพินเผาศพ. บทว่า **คิหิโภคา จ**
ปริหิโน ความว่า เป็นผู้เสื่อมจากภคะที่จะต้องได้เมื่อคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้
ครองเรือนอยู่ แบ่งมรดกอยู่ และโดยประการอื่นด้วย. บทว่า **สามณฺยตุลฺลย**
ความว่า จะไม่ยังสามัญผลที่สัททวิหาริกและอันเตวาสิก ดำรงอยู่ในโอวาทของ
อุปัชฌาย์และ**อาจารย์**ทั้งหลายแล้ว จะพึงถึงด้วยสามารถแห่งปริยัติและปฏิเวธ
ให้บริบูรณ์.

อนึ่ง พึงทราบว่า พระศาสดาไม่ได้ทรงนำอุปมานี้มา ด้วยสามารถ
แห่งบุคคลผู้ทุกคิด แต่ทรงนำมาด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ์ ผู้ไม่
เกียจคร้าน ผู้มีจิตถูกโทษทั้งหลาย มีอภิชฌาเป็นต้น ประทุษร้ายแล้ว.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ บทว่า **คิหิโภคา**
ความว่า จากเครื่องอุปโภคที่ให้เกิดกามสุข. บทว่า **ปริหิโน** ได้แก่ เสื่อม

โทรมแล้ว. บทว่า สามณฺยุตฺถํ ได้แก่ ทั้งพหูสูตในทางปฏิเวธ ทั้งพหูสูต
ในทางปริยัติ. เพราะว่าคนเช่นนั้น ไม่สามารถจะได้ฟังเรื่องที่ยังไม่ได้ฟัง และ
ยังเรื่องที่ได้ฟังแล้วให้แจ่มกระจ่าง เพราะเป็นผู้เกียจคร้าน. คนชั่วหมดสง่า
เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า เสื่อมจากโภคะ คือคนไม่มีบุญ ได้แก่บุรุษกาลกรรณิ.
บทว่า ปรีชํ สมนานํ ความว่า พินาศอยู่. บทว่า ปกิเรติ ความว่า เรี่ยราด คือ
กระจัดกระจายไป. คำทั้งหมดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา การไม่
เกิดขึ้นแห่งความเจริญ คือสามัญผลนั่นเอง. บทว่า จฺวาลาติ วิณฺสุสฺสติ
ความว่า บุคคลนั้นคือชนิดนั้น จะไม่ประกอบประโยชน์ให้แก่ใคร ๆ เลย
พินาศไปเหมือนค้อนฟันเศษพดงที่กล่าวมาแล้ว เพราะเป็นผู้พลาดจากประโยชน์
ทั้ง ๒. ถึงจะไม่ได้ทำการละเมิดทางกายและวาจา แต่เมื่อไม่ชำระจิตให้สะอาด
ก็พินาศ จะป่วยกล่าวไปใยถึงได้ทำการละเมิดทางกายและทางวาจาเล่า.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงโทษในความทุกิเลศ โดยการทรง
แสดงถึงส่วนแห่งทุกข์ในอบายของเขาแล้ว ด้วยคำว่า ทฺวุสฺสึโล เมื่อทรงพระ
ประสงค์ จะให้สัตว์ทั้งหลายสงัดจากโทษของความทุกิเลศนั้น จึงตรัสพระคาถา
ไว้โดยนัยมีอาทิว่า กาสาวกณฺฐา ดังนี้. เนื้อความของพระคาถาทั้ง ๒ นั้น
ได้กล่าวไว้แล้ว ในหนหลังที่เดียวแล.

จบอรรถกถาชีวิตสูตรที่ ๒

๓. สังฆาฏิสูตร

ว่าด้วยผู้ประพฤติธรรมอยู่ไกลเหมือนอยู่ใกล้พระองค์

[๒๗๒] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม่ภิกษุจับชายสังฆาฏิแล้วพึงเป็นผู้ติดตามไปข้างหลัง ๆ เดินไปตามรอยเท้าของเราอยู่ไชรั แต่ภิกษุนั้นเป็นผู้มีอภิชฌาเป็นปกติ มีความกำหนัดแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มีสติหลงลืม ไม่รู้สีกตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไปผิด ไม่สำรวมอินทรีย์ โดยที่แท้ ภิกษุนั้นอยู่ห่างไกลเราทีเดียว และเราก็ออยู่ห่างไกลภิกษุนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุนั้นยอมไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรมยอมเชื่อว่าไม่เห็นเรา คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม่ภิกษุนั้นพึงอยู่ในที่ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ไชรั แต่ภิกษุนั้นเป็นผู้ไม่มีอภิชฌา ไม่มีความกำหนัดอันแรงกล้าในกามทั้งหลาย ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มีสติมั่น รู้สีกตัว มีจิตตั้งมั่น มีจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว สำรวมอินทรีย์ โดยที่แท้ ภิกษุนั้นอยู่ใกล้ชิดเราทีเดียว และเราก็ออยู่ใกล้ชิดภิกษุนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะภิกษุนั้น ย่อมเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมยอมเชื่อว่าเห็นเรา.

บุคคลผู้มักมาก มีความคับแคบ ยัง
เป็นไปตามตัณหา ดับความเร่าร้อนไม่ได้
แม้หากว่าพึงเป็นผู้ติดตามพระสัมมาสัม-
พุทธเจ้าผู้หาความหวั่นไหวมิได้ ผู้ดับความ
เร่าร้อนได้แล้วไชรั บุคคลนั้นผู้กำหนด
ยินดี เชื่อว่าพึงเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ผู้ปราศจากความกำหนัดยินดี เพียงในที่

ไกลเท่านั้น ส่วนบุคคลใดเป็นบัณฑิต รู้
ธรรมด้วยปัญญา เป็นเครื่องรู้ธรรมอันยิ่ง
เป็นผู้หาความหวั่นไหวมิได้ สงบระงับ
เปรียบเหมือนห้วงน้ำที่ไม่มีลมฉะนั้น บุค-
คลนั้นผู้หาความหวั่นไหวมิได้ ทั้งดับความ
เร่าร้อนได้แล้ว ผู้ไม่กำหนดยินดี ชื่อว่า
พึงเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้หาความ
หวั่นไหวมิได้ ทั้งดับความเร่าร้อนได้แล้ว
ปราศจากความกำหนัดยินดี ในที่ใกล้แท้.

จบสังฆาฏิสูตรที่ ๓

อรรถกถาสังฆาฏิสูตร

ในสังฆาฏิสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยต่อไป.

บทว่า สงฆาฏิกลุณฺเณ ได้แก่ ที่ชายจิวร. บทว่า คเหตุวา ความว่า
เกาะ. บทว่า อนุพฺนุโธ อสุส ความว่า พึงติดตามไป. มีพุทธาธิบายว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูป ในพระธรรมวินัยนี้ เป็นเสมือนใช้มือของ
คนเกาะชายสุคตมหาจิวร ที่เรตถาคตห่มแล้ว ติดตามเรตถาคตไป คือ
เป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดเรตถาคตอย่างนี้.

บทว่า ปาเท ปาทำ นิรุจิปฺนุโต ความว่า ทอดเท้าของตนลง
ที่รอยเท้าของเรตถาคต ผู้กำลังเดินไป คือในที่ ๆ เรตถาคตวางเท้าลง ถัด
จากการยกเท้าขึ้นแล้ว. ด้วยคำทั้ง ๒ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า
ชื่อว่า เธอจะไม่ละทิ้ง (ห่างเหิน) ที่ยืน ที่เดิน (ของเรตถาคต) อยู่ใกล้เรา
ตถาคตตลอดทุกเวลาไซ้.

บทว่า โส อารกาว มยฺหิ อหฺลจฺตสฺส ความว่า ภิกษุผู้นั้น
เมื่อไม่บำเพ็ญปฏิบัติที่เราตถาคตกล่าวแล้วให้บริบูรณ์ ก็ชื่อว่า เป็นผู้อยู่ไกล
เราตถาคตทีเดียว เราตถาคต ก็ชื่อว่า อยู่ไกลเธอเหมือนกัน. ด้วยคำนี้
พระองค์ทรงแสดงว่า การเห็นพระตถาคตเจ้า ด้วยมังสจักขุก็ดี การอยู่ร่วมกัน
ทางรูปกายก็ดี ไม่ใช่เหตุ (ของการอยู่ใกล้) แต่การเห็นด้วยญาณจักขุเท่านั้น
และการรวมกันด้วยธรรมกายต่างหาก เป็นประมาณ (ในเรื่องนี้). ด้วยเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุ
ผู้นั้นไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรม ก็ไม่เห็นเราตถาคต. ในคำว่า **ธมฺมํ น
ปสฺสตี** นั้น มีอธิบายว่า โลกุตระธรรม ๘ อย่าง ชื่อว่า ธรรม ก็เธอไม่
อาจจะเห็นโลกุตระธรรมนั้นได้ ด้วยจิตที่ถูกอกิขณาเป็นต้นประทุษร้าย เพราะ
ไม่เห็นธรรมนั้น เธอจึงชื่อว่า ไม่เห็นธรรมกาย สมจริงตามที่พระผู้มีพระภาค-
เจ้าได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนวัคคิ เธอจะมีประโยชน์อะไร ด้วยกายอันเปื่อยเน่า
นี้ที่เธอได้เห็นแล้ว คุณก่อนวัคคิ ผู้ใดแล เห็นธรรม ผู้นั้น ก็เห็นเรา
ตถาคต ผู้ใดเห็นเราตถาคต ผู้นั้น ก็เห็นธรรม ดังนี้ และว่า เราตถาคตเป็น
พระธรรม เราตถาคตเป็นพระพรหมดังนี้ และว่า เป็นธรรมกายบ้าง เป็น
พรหมกายบ้าง ดังนี้ เป็นต้น.

บทว่า โยชนสฺเต ความว่า ในพื้นที่มีประมาณร้อยโยชน์ อธิบาย
ว่า ในที่มีร้อยโยชน์เป็นที่สุด. คำที่เหลือ ฟังทราบ โดยบรรยายที่ผิดจากที่
กล่าวมาแล้ว. และฟังทราบความที่ท่านเป็นผู้ไม่มีการเพ็งเล็งเป็นปกติ ด้วย
สามารถแห่งการบรรลุอุริยมรรค.

ฟังทราบวินิจฉัยคาถาทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ บทว่า **มฺหิจฺฉโ**
ความว่า ชื่อว่าผู้มีความมักมาก เพราะมีความกำหนัดแรงกล้าในกามทั้งหลาย.
บทว่า **วิฆาตวา** ความว่า ชื่อว่าผู้มีความคับแค้น เพราะมีความดำริด้วยใจ

ที่ถูกความอยากประทุษร้ายแล้ว เพราะเป็นผู้มีความมักมาก ด้วยอำนาจแห่ง การอาฆาตในสัตว์ทั้งหลาย และเพราะไม่ได้ตามที่ต้องการ. บทว่า **เอชานุโค** ความว่า เมื่อติดตามต้นหนั้นไป เหมือนเป็นทาสของต้นหา กล่าวคือความ ห้วนไหวยังไม่ดับ เพราะถูกความกระวนกระวายเกิดแต่กิเลส มีราคะเป็นต้น ครอบงำแล้ว คือติดอยู่แล้ว ด้วยความจำนงอารมณ์มีรูปเป็นต้น. บทว่า **ปสฺส ยาวญฺจ อารกา** มีอธิบายว่า ผู้มีความมักมาก ถึงอยู่ แม้ใกล้พระสัมมาสัม พุทธเจ้า ผู้ไม่ห้วนไหว ผู้ดับ (ทุกข์) ได้แล้ว ผู้ปราศจากความกำหนัดแล้ว ตามอำนาจแห่งโอกาส แต่ยังเป็นผู้คับแค้น ติดตามกิเลสชื่อต้นหาไป ยัง ดับทุกข์ไม่ได้ ยังกำหนัดคือยังเป็นพาลปุถุชนตามสภาวะธรรม ชื่อว่า เห็น พระองค์ได้ตลอดเวลาที่ประทับอยู่ในที่ไกล แม้การจะกราบทูล ก็ไม่ใช่ทำ ได้ง่าย. สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า

นักปราชญ์กล่าวว่า ท้องฟ้ากับแผ่นดิน
ดินอยู่ไกลกัน ฝั่งมหาสมุทรก็อยู่ไกลกัน
เหมือนกัน แต่ท่านกล่าวว่า ธรรมของ
สัตบุรุษกับธรรมของอสัตบุรุษไกลกัน
ยิ่งกว่านั้น.

บทว่า **ธมฺมมถิยฺญาย** ความว่า เพราะรู้ยิ่ง คือเข้าใจได้แก่ทราบ สัจธรรมทั้งสี่ในตอนต้น ด้วยญาณปริยญา และตริณปริยญาตามสมควร. บทว่า **ธมฺมมถิยฺญาย** ความว่า รู้ธรรมนั้นนั่นแหละ ในตอนต่อมาด้วย มรรคญาณตามขอบเขต ด้วยอำนาจปริยญาเป็นต้น. บทว่า **ปญฺชิตฺโต** ได้แก่ ผู้เป็นบัณฑิต เพราะเป็นพหูสูตในทางปฎิเวธ. บทว่า **รหิตฺวา นิวาเต จ** ความว่า เป็นผู้ไม่ห้วนไหว คือเว้น จากการห้วนไหว เพราะกิเลสเยียบสงบอยู่ เหมือนห้วงน้ำในที่สงบจะนั้น. (อธิบายว่า) ห้วงน้ำนั้นในที่สงบ ไม่ถูก

ลมพัด จะเรียบราบอยู่ (ไม่มีคลื่น) ฉันทใด แม้ภิกษุนี้ผู้มีกิเลสสงบแล้ว
เว้นจากความหวั่นไหว เพราะกิเลสจะสงบอยู่ด้วยสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรหัตผล
ในที่ทุกแห่ง คือ จะเป็นผู้มีสภาพสงบที่เดียวตลอดกาลทุกเมื่อ. บทว่า อเนโช
ความว่า ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์ มีสภาพไม่หวั่นไหวเป็นต้น โดยโอกาส
ถึงจะอยู่ไกลพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีสภาพไม่หวั่นไหว ก็เหมือนกับอยู่ไม่ไกล
คือในสำนักนั่นเอง ตามสภาวะธรรม ดังนี้.

จบอรรถกถาสังฆาฏิสูตรที่ ๓

๔. อัคคิสูตร

ว่าด้วยไฟ ๓ กอง

[๒๗๓] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไฟ ๓ กองนี้ ๓ กองเป็นไหน ? คือ
ไฟคือราคะ ๑ ไฟคือโทสะ ๑ ไฟคือโมหะ ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไฟ ๓
กองนี้แล.

ไฟคือราคะ ย่อมเผาสัตว์ผู้กำหนด
แล้วหมกมุ่นแล้วในกามทั้งหลาย ส่วนไฟ
คือโทสะ ย่อมเผาภรรษาผู้พยาบาล มี
ปกติฆ่าสัตว์ ส่วนไฟคือโมหะ ย่อมเผา
ภรรษาผู้ลุ่มหลง ไม่ฉลาดในอริยธรรม
ไฟ ๓ กองนี้ย่อมตามเผาหมู่วิวาจาไม่รู้ลึก
ว่าเป็นไฟ ผู้ยินดียิ่งในกายตน ทั้งในภพนี้
และภพหน้า สัตว์เหล่านั้นย่อมเพิ่มพูน

นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานอสุรกายและ
ปิตติวิสัย เป็นผู้ไม่พ้นไปจากเครื่องผูก
แห่งมาร.

ส่วนสัตว์เหล่าใดประกอบความเพียร

ในพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทั้งกลางคืนกลางวัน สัตว์เหล่านั้นผู้มี
ความสำคัญอารมณ์ว่า ไม่งามอยู่เป็นนิจ
ย่อมดับไฟ คือ รากะได้ ส่วนสัตว์ทั้งหลาย
ผู้สูงสุดในนรชน ย่อมดับไฟคือโทสะได้
ด้วยเมตตา และดับไฟคือโมหะได้ด้วย
ปัญญาอันเป็นเครื่องให้ถึงความชำแรก
กิเลส สัตว์เหล่านั้นมีปัญญาเป็นเครื่อง
รักษาตน ไม่เกียจคร้านทั้งกลางคืนกลาง-
วัน ดับไฟมีไฟคือรากะเป็นต้นได้ ย่อม
ปรินิพพานโดยไม่มีส่วนเหลือ ล่วงทุกข์
ได้ไม่มีส่วนเหลือ บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็น
อริยสัจผู้ถึงที่สุดแห่งเวท รู้แล้วโดยชอบ
ด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ยิ่ง ซึ่งความสิ้นไป
แห่งชาติ ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่.

จบอัคคิสูตรที่ ๔

อรรถกถาอัคคิสูตร

ในอัคคิสูตรที่ ๔ พิงทราบวินิจฉัยต่อไปนี้ :-

ชื่อว่าไฟ เพราะความหมายว่า ลวกลน. ไฟคือราคะ ชื่อว่า
รากคคิ. เพราะว่า ราคะเมื่อเกิดขึ้นจะลวกลนคือไหม้สัตว์ทั้งหลาย เพราะ
ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า อัคคิ. ในโทสะ และโมหะ ๒ อย่างนอกจากนี้ ก็มี
นัยนี้เหมือนกัน.

พิงทราบวินิจฉัยในคำว่า รากคคิ เป็นต้นต่อไป. ไฟติดขึ้นเพราะ
อาศัยเชื้ออันใด ก็จะมีเชื้อนั้น (ลูกธูป) เปรี้ยวร้อนมากทีเดียว ฉนั้นใด ราคะ
เป็นต้น แม้เหล่านั้นก็ฉนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นเองในสันดานใด ก็จะมีผล
สันดานนั้นให้กลัดกลุ้มมากขึ้น เป็นสิ่งที่ดับได้ยาก. บรรดาสัตว์ที่ถูกราคะ
เป็นต้นเผาผลาญเหล่านั้น เหล่าสัตว์ที่ถูกความกลัดกลุ้มเผาผลาญ ประสบ
ความตายเพราะความทุกข์ คือไม่ได้สิ่งที่ต้องการ (ไม่สมหวัง) หาประมาณ
มิได้. นี่เป็นการเผาผลาญของราคะก่อน. แต่โดยพิเศษแล้ว ได้แก่เทพเจ้าเหล่า
มโนปโทสิกา (จุดิเพราะทำร้ายใจ) เพราะการเผาผลาญของโทสะ. เทพเจ้าเหล่า
จิตทาปโทสิกา (จุดิเพราะเพ็ดลพลินกับการเล่น) เป็นตัวอย่าง เพราะ
การเผาผลาญของโมหะ. เพราะว่า ความเปลอสติของเทพเจ้าเหล่านั้นมิได้ ด้วย
อำนาจโมหะ เพราะฉะนั้น เทพเจ้าเหล่านั้น เมื่อปล่อยเวลารับประทานอาหาร
ให้ล่วงเลยไป ด้วยอำนาจการเล่นจนทำกาละ นี้ คือการเผาผลาญแห่งราคะเป็นต้น
ที่มีผลทันตาเห็นก่อน. แต่ที่มีผลในสัมปรายภพซึ่งร้ายแรงกว่า และยับยั้ง
ได้ยาก มีขึ้นด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นในนรกเป็นต้น. และอรรถกถาธิบายนี้
ควรขยายให้แจ่มชัด ตามอาทิตตปริยายสูตร.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคาถาทั้งหลายต่อไป. บทว่า กามสุ มุจฺฉิต
ความว่า ถึงการสขยคือความโง่ ได้แก่ความประมาท หมายความว่า มิจฺฉาจาร
ด้วยอำนาจภาวะที่จะต้องดื่มค้ำในวัตถุกมทั้งหลาย. บทว่า พฺยาปนฺเน ความว่า
มีจิตถึงความพินาศ. เชื่อมความว่า เผาอยู่. คำว่า นเร ปาณาติปาทินํ นี้
เป็นชื่อของไฟคือโทษะ. บทว่า อริยมฺเม อโกวิทฺเต ความว่า ชนเหล่าใด
เว้นการทำไว้ในใจ ซึ่งการเรียนและการซักถาม ในธรรมทั้งหลายมีขั้นและ
อายคนะเป็นต้น ทั่วทุกอย่างชื่อว่าเป็นผู้ไม่ฉลาดในธรรม ชนเหล่านั้นถูก
ความมมงายครอบงำแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า. ชื่อว่า เป็นผู้มมงาย
โดยพิเศษ. บทว่า เอเต อคฺคิ อชานนฺตา ความว่า ไม่รู้ชื่อว่า ไฟราคะ
เป็นต้นเหล่านี้ เพลนอยู่ทั้งในภพนี้ และในสัมปรายภพ คือ ไม่แทงตลอด
ด้วยอำนาจแห่งการบรรลु ด้วยปริญากิจ และด้วยสามารถแห่งการบรรลु
ด้วยปหานกิจ. บทว่า สกฺกยาภิตฺตา ความว่า เพลิดเพลินยินดียิ่งนักใน
กายของตนคือในอุปาทานขั้นทั้ง ๕ ด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ. บทว่า
วฑฺฒนฺนฺติ ความว่า เพิ่มพูนคือสะสมไว้ โดยการให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ. บทว่า
นิริยํ ได้แก่นรกทุก ๆ ขุม คือ นรกใหญ่ ๘ ขุม และอุสสทนรก ๑๖ ขุม.
บทว่า ติจฺฉานนฺจ โยนียํ ได้แก่ กำเนิดเดียรถยานด้วย. บทว่า อสุรํ
ได้แก่ อสุรกาย เชื่อมความว่า เพิ่มปิดติวิสัยเข้าไปด้วย.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงวิภูษะโดยมุข คือ การแสดงภาวะ
ที่ไฟราคะเป็นต้น เพลนทั้งในภพนี้และภพหน้า ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้แล้ว
บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงวิภูษะ ด้วยการดับไฟราคะเป็นต้นเหล่านั้น จึงตรัส
คำมีอาทิไว้ว่า เย จ รตฺตินฺทิวา ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยุตฺตา ความว่า ประกอบแล้ว ด้วย
สามารถแห่งการประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งภาวนา. บรรดาภาวนาทั้ง ๒ นั้น ใน

ศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงแสดงเวลาที่ไพเราะเป็นต้น
ดับได้ ไม่ใช่ในศาสนาอื่น. อนึ่ง เมื่อจะทรงแสดงวิธีดับไพเราะเป็นต้น
เหล่านั้น และอสุภกรรมฐานที่ไม่ทั่วไปแก่ศาสนาอื่น โดยสังเขปเท่านั้น จึง
ตรัสไว้ว่า

ท่านเหล่านั้นมีความสำคัญว่าไม่งาม
อยู่เนื่องนิตย์ย่อมดับไพเราะได้ แต่ผู้สูง
สุดกว่ารชนดับไฟโทสะได้ ด้วยเมตตา
ส่วนไฟโมหะ ท่านดับได้ด้วยปัญญา นี้ ที่
เป็นเหตุให้เจาะทะลุไปเป็นปกติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสุภสถลโน ความว่า ผู้ซึ่งว่ามี
อสุภสัญญาเป็นปกติ (มีความสำคัญหมายว่าไม่งาม) เพราะประกอบความ-
เพียรเนื่อง ๆ ในอสุภภาวนา ด้วยอำนาจอาการ ๗๒ และด้วยอำนาจอารมณ์
มีซากศพที่ขึ้นพองเป็นต้น. บทว่า เมตตตาย ความว่า ด้วยเมตตาภาวนา
ที่ตรัสไว้ว่า เธอมีจิตสรทศด้วยเมตตา แผ่ไปตลอดทิศ ๆ หนึ่งอยู่ และใน
พระกาลานี้ ผู้ศึกษาพึงทราบการดับไพเราะและไฟโทสะ ด้วยอนาคามีมรรค
ที่เกิดขึ้นโดยทำฌานที่มีอสุภะเป็นอารมณ์ และ (ฌานมีเมตตาเป็นอารมณ์)
ให้เป็นเบื้องบาท. บทว่า ปัญญา ความว่า ด้วยมรรคปัญญาที่ประกอบด้วย
วิปัสสนาปัญญา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า ยาย นิพเพช-
คามินี เพราะว่า ปัญญานั้นจะทะลุทะลวงกิเลสและขันธไปคือเป็นไป เพราะ
ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า นิพเพชคามินี (เจาะทะลุไป).

บทว่า อเสถ ปรินิพพนติ ความว่า ท่านเหล่านั้นให้ไพเราะ
เป็นต้น ดับไปไม่มีเหลือ ด้วยอรหัตมรรคแล้วดำรงอยู่ ด้วยสอุปาทิเสส-
นิพพานธาตุ ชื่อว่า เป็นผู้มียัญญาเครื่องรักษาตน เพราะถึงความไปบุญลย์

แห่งปัญญา ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ซึมเซาตลอดทั้งคืนทั้งวัน เพราะเป็นผู้ละความ
เกียจคร้านได้โดยเด็ดขาดมาก่อนแล้วด้วยสัมมัมปธาน และเพราะเป็นผู้ขยัน
หมั่นเพียรด้วยการเข้าผลสมาบัติ ชื่อว่า ดับสนิทไม่มีเหลือ ด้วยอนุภาทิสเส-
นิพพานธาตุ เพราะจิตดวงหลัง (สุดท้าย) ดับแล้ว และต่อจากนั้นไป ก็จะ
ข้ามไป คือ ก้าวล่วงวัฏทุกข์ไปได้ ไม่มีเหลือคือไม่เหลือไว้เลย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงความดับด้วยอนุภาทิสเสนิพพานธาตุ
แก่เหล่าภิกษุผู้ดับไฟราคะเป็นต้น ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชย
(ภิกษุเหล่านั้น) ด้วยคุณธรรมทั้งหลายที่เธอได้แทงตลอดกันแล้ว จึงได้ตรัส
พระคาถาสุดท้ายไว้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อริยทุกส** ความว่า ท่านเหล่าใดเห็นอยู่
ซึ่งธรรมที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย คือ บัณฑิตทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะ
พึงเห็น หรือเห็นพระนิพพาน ที่ชื่อว่าอริยะ เพราะไกลจากกิเลสทั้งหลาย อีก
อย่างหนึ่ง เห็นอยู่ ซึ่งสัจจะทั้ง ๔ ที่ประเสริฐ เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านั้นจึง
ชื่อว่า **อริยทุกส** (ผู้เห็นสัจจะอันประเสริฐ). ท่านเหล่าใดถึงที่สุดแห่งพระเวท
คือ มรรคญาณ หรือถึงที่สุดแห่งสงสารด้วยพระเวท (คือมรรคญาณ) นั้น
เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านั้น จึงชื่อว่า เวทคุโน (ผู้ถึงที่สุดแห่งพระเวท).
บทว่า **สมมทญฺญาย** ความว่า เพราะรู้กุศลธรรมเป็นต้น และขั้นเป็นต้น
ที่จะต้องรู้ทุกอย่าง โดยชอบนั่นเอง. คำที่เหลือมีนัยเหมือนที่กล่าวมาแล้ว.

จบอรรถกถาอัคคิสูตรที่ ๔

๕. อุปปริกขยสูตร

ว่าด้วยผู้ตัดเรื่องข้องใจไม่มีภพใหม่

[๒๗๔] ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อภิกษุพิจารณาอยู่ด้วยประใด ๆ วิตถุณของเขอไม่ฟุ้งช่านแล้ว ไม่ส่ายไปแล้ว ไม่หยุดอยู่แล้วในภยใน ภิกษุฟังพิจารณาด้วยประการนั้น ๆ เมื่อภิกษุไม่สะดุ้งเพราะไม่ถ้อมัน ความ สมภพ คือ ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คือ ชชาติ ชราและมรณะ ย่อมไม่มีต่อไป.

ภิกษุผู้ละธรรมเป็นเครื่องข้อง ๗

ประการได้แล้ว ตัดค้นหาเป็นเหตุหน้าไป

ในภพขาดแล้ว มีสงสาร คือ ชชาติหมดสิ้น

แล้ว ภพใหม่ของเขอย่อมไม่มี.

จบอุปปริกขยสูตรที่ ๕

อรรถกถาอุปปริกขยสูตร

ในอุปปริกขยสูตรที่ ๕ ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ตถา ตถา ความว่า โดยประการนั้น ๆ . บทว่า อุปปริกขเยย ความว่า ฟังพิจารณาได้ตรงคูลหรือตรวจตราดู. บทว่า ยถา ยถาสถ อุปปริกขโต ความว่า เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาอยู่โดยประการใด ๆ . บทว่า พหิทฐา จสฺส วิญญานํ อวิกฺขิตฺตํ อวิสฺสุํ ความว่า วิตถุณ (จิต) ของเขอ ชื่อว่า เป็นจิตไม่ฟุ้งช่าน เพราะไม่มีความฟุ้งช่านที่เกิดขึ้นในอารมณฺ์ มีรูปเป็นต้น ภายนอก คือเป็นจิตตั้งมั่น ฟังเป็นจิตไม่ซัดส่ายไปจากอารมณฺ์

กรรมฐานนั้นนั่นเอง มีพุทธานิบายนี้ไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุรูปนี้ ผู้ปรารถนาวิปัสสนาใคร่ครวญ คือ พิจารณาสังขารทั้งหลาย ได้แก่ ถือเอานิมิต ในสมณะ ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดอาการที่จิตตั้งมั่นมาก่อนแล้วให้สัมมสน- ญาณเป็นไป ตลอดเวลาไม่มีระหว่างขึ้นโดยเคารพวิปัสสนาจิตของตนจะไม่พึง เกิดขึ้น ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่นอกไปจากกรรมฐาน คือ ไม่พึงเป็น ฝักฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน เพราะปรารถนาความเพียรมากเกินไป โดยประการ ใด ๆ ภิกษุพึงพิจารณา คือ ไตร่ตรอง โดยประการนั้น ๆ ดังนี้. บทว่า **อชฺฌตฺตํ อสฺสนฺจิตฺตํ** ความว่า เพราะเหตุที่ (จิตของเธอ) ชื่อว่าหยุดอยู่แล้ว เพราะหยุดอยู่ ด้วยอำนาจแห่งความปั่นป่วน ชื่อว่าในภายใน คือ ในอารมณ์ กรรมฐานกล่าวคืออารมณ์ที่มีอยู่ในภายใน โดยการครอบงำความเกียจคร้าน ไว้ได้ เพราะเหตุที่เบื่อความเพียรดำเนินไปพลาลงแล้ว สมาธิก็จะมีการ ตั้งแต่เมื่อพระโยคาวจรประกอบความเพียรสม่ำเสมอ แล้วจิตก็ชื่อว่าเป็นจิตไม่- หยุดอยู่ คือ เป็นจิตดำเนินไปสู่วิถิแล้ว ฉะนั้น ภิกษุนั้น พึงพิจารณาโดยประการ ที่เมื่อเธอพิจารณาแล้ว วิญญาน (จิต) จะไม่พึงหยุดอยู่ในภายใน คือ จะพึง ดำเนินไปสู่วิถิ. บทว่า **อนฺุปาทายน น ปริตฺตเสชฺช** มีการเชื่อมความว่า ภิกษุนั้น ควรพิจารณาโดยประการที่เมื่อเธอพิจารณาอยู่จะไม่ยึดถือสังขาร อะไร ๆ ในรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจการยึดถือด้วยตมฺหาและทิกฺกุฬิว่า นั้นเป็น ของเรา นั้นเป็นอัตตาของเราแล้ว ต่อแต่นั้นไปนั่นเอง ก็จะไม่พึงหวาดสะดุ้ง ด้วยอำนาจการยึดถือด้วยตมฺหาและทิกฺกุฬิ. ถามว่า ก็เมื่อพิจารณาอยู่อย่างไร ทั้ง ๓ อย่างนี้ (จิตหยุด ไม่หยุด ดำเนินสู่วิถิ) จึงจะมี. แก้วว่า เมื่อเธอรละลึก ถึงธรรมที่เป็นฝ่ายความฟุ้งซ่านและที่เป็นฝ่ายแห่งความเกียจคร้าน ประกอบ ความเพียรให้สม่ำเสมอ ชำระจิตให้สะอาดจากวิปัสสนูปกิเลส ในตอนต้นแล้ว

(ต่อไป) ก็พิจารณาโดยที่วิปัสสนาญาณจะดำเนินไปสู่วิปัสสนาวิถิโดยชอบ
นั่นเอง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงอุบายสำหรับชำระจิตให้สะอาดจาก
ความเพียรมากเกินไป ความเพียรห่อนเกินไป และวิปัสสนูปกิเลส ด้วย
ปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิประกอบแล้ว แก่ภิกษุผู้บำเพ็ญกรรมฐานมีสังขะ
ทั้ง ๔ เป็นอารมณ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงว่า เมื่อพระโยคาวจร
ชำระวิปัสสนาญาณให้สะอาดอย่างนั้น ไม่นานเลยก็จะเป็นไปเพื่อสืบทอดด้วย
วิปัสสนามรรคแล้วก้าวล่วงวิภูทุกข์ทั้งสิ้นได้ จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า **พหิทธา**
ภิกขเว วิญญาเณ ดังนี้. คำนั้น มีนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ส่วนพระพุทธรพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า การสมภพ คือ
การเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คือ ชาติ ชราและมรณะ จะไม่มีต่อไป มีเนื้อความ ดังนี้
คือ เมื่อกิเลสสิ้นไปแล้ว ด้วยมรรคเบื้องปลาย ตามลำดับ มรรคโดยไม่มีเหลือเลย
เพราะสืบทอดด้วยวิปัสสนามรรคอย่างนี้ การสมภพ กล่าวคือเหตุเกิดขึ้นแห่ง
วิภูทุกข์ทั้งสิ้น คือ ชาติ ชราและมรณะจะไม่มี และการอุปบัติขึ้นแห่งวิภูทุกข์
ทั้งสิ้น ก็จะไม่มี ในกาลต่อไป คือ ในอนาคต อีกอย่างหนึ่ง เหตุเกิดแห่ง
ทุกข์ กล่าวคือชาติ ก็จะไม่มี และการเกิดแห่งทุกข์ คือ ชราและมรณะ ก็จะไม่
มี.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาต่อไป บทว่า **สตุตตสกุปป์หีนสุต**
ความว่า ผู้ชื่อว่าละเครื่องข้อง ๗ อย่างได้ เพราะละเครื่องข้อง ๗ อย่าง
เหล่านี้ได้ คือ เครื่องข้องคือตัณหา ๑ เครื่องข้องคือทิฏฐิ ๑ เครื่องข้องคือ
มานะ ๑ เครื่องข้องคือโกธะ ๑ เครื่องข้องคืออวิชา ๑ เครื่องข้องคือกิเลส ๑
เครื่องข้องคือทุจริต ๑. ส่วนอาจารย์บางเหล่ากล่าวว่า เครื่องข้อง ๗ อย่าง

คือ อนุสัย ๗ นั้นเอง. บทว่า เนตฺติจฺจนฺนสฺส ความว่า ผู้ตัดกิเลสที่จะ
นำไปสู่ภพขาดแล้ว. บทว่า วิกุชฺโณ ชาตีสฺส สาโร ความว่า ก็สงสาร
ที่ชื่อว่าเป็นตัวชาติ เพราะเป็นเหตุของชาติ โดยการเป็นไปด้วยสามารถแห่ง
การเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ชาตีสฺส สาโร สงสาร คือ
ชาตินั้นสิ้นสุดแล้ว คือ สิ้นลงแล้ว เพราะค้นหาที่นำไปสู่ภพถูกตัดขาดแล้ว
ต่อแต่นั้นนั่นเอง ภพใหม่ของท่านก็จะไม่มี ดังนี้แล.

จบอรรถกถาอุปปริกขยสูตรที่ ๕

๖. อุปปัตติสูตร

ว่าด้วยการเข้าถึงกาม ๓ ประการ

[๒๗๕] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย การเข้าถึงกาม ๓ อย่างนี้ ๓ อย่างเป็น
ไฉน ? คือ เหล่าสัตว์ผู้มีกามอันปรากฏแล้ว ๑ เทวดาผู้ยินดีในกามที่ตน
นิรมิตเอง ๑ เทวดาผู้ให้อำนาจเป็นไปในกามที่ผู้อื่นนิรมิตให้ ๑ คุก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ก็เข้าถึงกาม ๓ อย่างนี้แล.

เหล่าสัตว์ผู้มีกาม อันปรากฏแล้ว

เทวดาผู้ยินดีในกามนิรมิตเอง เทวดาผู้ยัง
อำนาจให้เป็นไป ทั้งมนุษย์และสัตว์ผู้บริ-
โภคกามเหล่าอื่น ซึ่งเป็นผู้ฉลาดในการ
บริโภคกาม ย่อมไปกล่าวถึงสงสารอันมี
ความเป็นอย่างนี้ และมีความเป็นอย่างอื่น
ไปได้ บัณฑิตพึงสละกามทั้งที่เป็นของ

ทิพย์ทั้งที่เป็นของมนุษย์เสียทั้งหมด บัณฑิต
ทั้งหลาย ตัดกระแสตัณหาในปียรูป
และสาตรูป ที่บุคคลก้าวล่วงได้โดยยาก
ได้แล้ว ย่อมปรินิพพานโดยไม่มีส่วนเหลือ
ล่วงทุกขได้โดยไม่มีส่วนเหลือ บัณฑิต
ทั้งหลายผู้เห็นอริยสัจ รู้ถึงเวท รู้แล้ว
โดยชอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องรู้ยิ่งซึ่งความ
สิ้นไปแห่งชาติ ย่อมไม่มาสู่ภพใหม่.

จบอุปบัติสูตรที่ ๖

อรรถกถาอุปบัติสูตร

ในอุปบัติสูตรที่ ๖ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า กามูปปัตติโย ได้แก่ การได้กาม หรือการชองเสพกาม.

บทว่า ปจจุปฏฐิตกามา ได้แก่ เป็นผู้ใคร่อยู่เป็นนิตย์ คือ มี
อารมณ์เป็นนิตย์ เช่นมนุษย์ทั้งหลาย. อธิบายว่า มนุษย์ทั้งหลาย ตกอยู่
ในอำนาจวัตถุเป็นนิตย์ ที่จิตปฏิบัติอยู่ ถึงจะนำเอามาตุคามนั้นแหละมาให้
ตั้งร้อย ตั้งพัน ก็ยังรับอยู่ได้เป็นประจำ. และเทวดาบางพวก (ก็เหมือนกัน).
อธิบายว่า เทวดาผู้อยู่ในเทวโลก ๔ ชั้น นับแต่เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาไป
ก็ตกอยู่ในอำนาจวัตถุเป็นนิตย์เหมือนกัน. ก็ในข้อนี้ มีเรื่องของปัญจสิขเทพ-
บุตร เป็นตัวอย่าง. ถึงสัตว์ที่เกิดในอบายที่เหลือ บางเหล่า เว้นสัตว์นรกที่
เกิดในอบาย ก็เหมือนกัน คือ ตกอยู่ในอำนาจวัตถุเนื่องนิตย์ทั้งนั้น เพราะว่า

ปลา ก็ตกอยู่ในอำนาจของปลาตัวเมียของตน เค้าก็ตกอยู่ในอำนาจของเค้าตัวเมียของตนเป็นอันว่า สัตว์เดียรัจฉานแม่ทั้งหมด และเปรตจำพวกวินิปาติกะ ย่อมตกอยู่ในอำนาจวัตถุเนื่องนิคย์ ดังพรรณนามานี้ เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านี้ ตั้งแต่สัตว์ที่เกิดในอบายที่เหลือ จนถึงเทวดาเหล่าชั้นดุสิต เว้นสัตว์นรก ชื่อว่า มีกามปรากฏแล้ว.

บทว่า นิมมานรติโน ความว่า เทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า นิมมานรติ เพราะมีความยินดีในสมบัติเนรมิต ที่เนรมิตขึ้นเอง. อธิบายว่า เทวดาเหล่านั้น ย่อมปรารถนา รูปชนิดใด ด้วยสามารถแห่งรูปสี่เขียว รูปสี่เหลือง เป็นต้น ก็เนรมิตรูปชนิดนั้นแล้วยินดีอยู่ เหมือนเทวดาเหล่า มนาศกยิกา ผู้อยู่เฉพาะหน้าท่านพระอนุรุทธเถระฉะนั้น.

บทว่า ปรมิมิตวสวัตติโน ความว่า เทวดา ชื่อว่า ปรมิมิตวสวัตติ เพราะตกอยู่ในอำนาจกาม ที่เทพเหล่าอื่นเนรมิตไว้. อธิบายว่า เทวดาเหล่าอื่นรู้ใจของเทวดาชั้น ปรมิมิตวสวัตติ แล้วเนรมิต กามโกคะให้ตามใจชอบ เทวดาเหล่านั้น จึงตกอยู่ในอำนาจกามโกคะนั้น. ถามว่า เทวดาเหล่านั้นรู้ใจของผู้อื่นได้อย่างไร? แก้วว่า รู้ได้ ด้วยสามารถแห่งการคบหากันมาเป็นประจำ อธิบายว่า เหมือนเจ้าพนักงานห้องเครื่อง ผู้ฉลาดรู้พระกระยาหารที่พระราชารู้สวดย ชอบสวดย นั้นใด เทวดาเหล่าอื่นก็รู้อารมณ์ที่เทวดาชั้นปรมิมิตวสวัตติ ชอบใจ โดยปกติ ย่อมเนรมิต อารมณ์เช่นนั้นแหละ ฉะนั้น เทวดาเหล่านั้นตกอยู่ในอำนาจอารมณ์นั้น ย่อมบริโภคนกามทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งการเสพเมถุน เป็นต้น. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า กามกิจ ของเทวดาเหล่านั้น ย่อมสำเร็จด้วยเหตุเพียงข้มขี้ม ด้วยเหตุเพียงการมองดู ด้วยเหตุเพียงสวมกอด และด้วยเหตุเพียงจับมือ ดังนี้. ในอรรถกถา

ท่านค้านค้านไว้ว่า ก็เหตุเพียงการยืมเข็มเป็นต้นนั้น ไม่มี. อธิบายว่า ผู้ที่ไม่ถูกต้องกันด้วยกาย กามกิจคือโภจภูมิมิใช่ ย่อมไม่สำเร็จได้เลย. สำหรับเวทดาชั้นกามาวจรทั้ง ๖ มีกามเป็นปกติเหมือนกัน. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

พวกเวทดา กามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น
เหล่านี้ เพียบพร้อมไปด้วยกามคุณทั้งปวง
อายุของพวกเวทดา กามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น
นับรวมกันทั้งหมดเป็นเท่าไร ?

ฟังทราบวินิจฉัยในพระคาถาทั้งหลายต่อไป. บทว่า **เย จญฺเฐ** ได้แก่ เวทดาเหล่าอื่นจากเวทดาที่กล่าวมาแล้ว และมนุษย์ผู้บริโภจกาม ทั้งสัตว์ผู้เข้าถึงอบายบางเหล่า ทั้งหมด. บทว่า **อิตฺถภาวณฺณถาภาว** ความว่า เวทดาและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่เป็นไปล่วง ถึงไม่ก้าวล่วง สงสาร สองประเภท คือ อัตถภาพตามที่ได้มานี้ ๑ ความเป็นอย่างอื่นจากนี้ กล่าวคือ อุปบัติภพอื่น ๑. บทว่า **สพฺเพ ปริจฺจเซ กามเ** ความว่า มนุษย์และเวทดาทั้งหมดนั้น ถึงสละกามทั้งหมด แยกประเภทเป็นกามทิพย์ เป็นต้น ทั้งที่เป็นวัตถุกาม และกิเลสกาม อธิบายว่า เมื่อละกิเลสกรรม ด้วยอนาคามิมรรคนั้นแหละชื่อว่า สละวัตถุกาม. บทว่า **ปิยรูปสาคฺครูปคฺริต** ความว่า กำหนดแล้วยินดีแล้ว ในปิยรูปทั้งหลาย ด้วยความพอใจสุขเวทนา ในรูป เป็นต้น. บทว่า **เจตฺวา โสตํ ทฺวโรจฺย** ความว่า ตัดขาดกระแส ตัณหาที่ผู้อื่นก้าวล่วงได้โดยยาก คือข้ามได้ยาก. คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว ในหนหลังทั้งนั้น ฉะนั้นแล.

จบอรรถกถาอุปปีตติสูตรที่ ๖

๗. กามสูตร

ว่าด้วยผู้ประกอบด้วยกามไปสู่สงสาร

[๒๗๖] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วยกามโยคะ ผู้ประกอบแล้วด้วยภวโยคะ เป็นผู้ยังมา ยังต้องมาสู่ความเป็นอย่างนี้ (คือ อตภาพแห่งมนุษย์) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระอริยบุคคลผู้พรากแล้วจากกามโยคะ (แต่) ยังประกอบด้วยภวโยคะ เป็นอนาคามี ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระอริยบุคคลผู้พรากแล้วจากกามโยคะ พรากแล้วจากภวโยคะ เป็นพระอรหันตจีนาสพ.

สัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบแล้วด้วยกามโยคะและภวโยคะ ย่อมไปสู่สงสารซึ่งมีปกติถึงความเกิดและความตาย ส่วนสัตว์เหล่าใดละกามทั้งหลายได้เด็ดขาด แต่ยังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ยังประกอบด้วยภวโยคะ สัตว์เหล่านั้นบัณฑิตกล่าวว่า เป็นพระอนาคามี ส่วนสัตว์เหล่าใดตัดความสงสัยได้แล้ว มีมานะและมีภพใหม่สิ้นแล้ว ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายแล้ว สัตว์เหล่านั้นแลถึงฝั่งแล้วในโลก.

จบกามสูตรที่ ๗

อรรถกถากามสูตร

ในกามสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **กามโยคยตุโต** ความว่า รากะที่ประกอบด้วยเบญจกามคุณ
ชื่อว่า กามโยคะ บุคคลผู้ประกอบด้วยกามโยคะนั้น ชื่อว่า **กามโยคยตุโต**.
บทว่า **กามโยคยตุโต** นี้ เป็นชื่อของ **กามรากะ** ที่ยังตัดไม่ขาดแล้ว.
ความกำหนดด้วยอำนาจแห่งความพอใจในรูปภพ และอรูปภพทั้งหลาย ชื่อว่า
ภวโยคะ. ความใคร่ในฉน และรากะอันประกอบด้วย **สัตตตทิฏฐิ** ก็
อย่างนั้น คือ ชื่อว่า **ภวโยคะ** (เหมือนกัน). บุคคลผู้ประกอบด้วยภวโยคะ
นั้น ชื่อว่า **ภวโยคยตุโต**. อธิบายว่า ยังละภวารากะไม่ได้ บทว่า อาคามิ
ความว่า บุคคลแม้จะดำรงอยู่ในพรหมโลก ก็ยังมาสู่มนุษยโลกนี้เป็นปกติ
ด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ดังนี้. อธิบายว่า มีอันต้องมาสู่ความเป็นอย่างนี้
กล่าวคืออรรถภาพแห่งมนุษย์เป็นธรรมดา ได้แก่มิการบังเกิดในมนุษยทั้งหลาย
เป็นปกติ. เพื่อจะทรงแสดงว่า ก็กามโยคะเป็นเหตุแห่งการมาสู่ความเป็น
อย่างนี้ในมนุษยโลกนี้โดยแท้ ถึงกระนั้นผู้ใดประกอบด้วยกามโยคะ ผู้นั้นย่อม
ชื่อว่า เป็นผู้ประกอบแม้ภวโยคะโดยส่วนเดียวดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสคำทั้งสองไว้รวมกันว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบแล้วด้วย
กามโยคะ และประกอบแล้วด้วยภวโยคะ ดังนี้.

เมื่อสุกขมาน ก็ชื่อว่า **กามโยควิสโยโค** ในบทว่า **กามโยค-**
วิสโยโค นี้. อนาคามิมรรคที่พระอริยบุคคลบรรลุแล้ว โดยกระทำสุกขมาน
นั้นให้เป็นบาท ชื่อว่าผู้ปราศจากกามโยคะโดยส่วนเดียวเท่านั้น. เพราะเหตุ

นั่น พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผลแห่งมรรคที่ ๓ ท่านจึงเรียกว่า กามโยค-
วิธียุตโต (พราศแล้วจากกามโยคะ) ดังนี้ ก็เพราะเหตุที่ฉันทราคะในรูปภพ
และอรุภพ อันพระโยคาวจรยังละไม่ได้ ด้วยอนาคามีมรรค ฉะนั้น พระ-
โยคาวจรนั้น ท่านจึงเรียกว่า ภวโยคยุตโต เพราะยังละภวโยคะไม่ได้.
บทว่า อนาคามี ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้ไม่มาสู่กามโลก ด้วยสามารถ
แห่งการถือปฏิสนธิ. อธิบายว่า พระอนาคามีบุคคล ชื่อว่าไม่ต้องมาสู่
ความเป็นอย่างนี้ เพราะสำเร็จความเป็นผู้ไม่มีสังโยชน์ในภายใน ด้วยการ
เพิกถอนเสียได้ ซึ่งโอรัมภาคิยสังโยชน์โดยไม่มีส่วนเหลือ พร้อมกับด้วย
สามารถแห่งการพราศจากกามโยคะนั่นเอง เป็นผู้ปรินิพพานในขั้นนั้น มีอัน
ไม่กลับมาเป็นธรรมดา.

ก็ภวโยคะอันพระอริยบุคคลใดละได้แล้วโดยไม่มีส่วนเหลือ แม้
กิเลสที่เหลือมีอวิชชาโยคะเป็นต้น ย่อมชื่อว่าเป็นอันพระอริยบุคคลนั้นละได้
แล้วทีเดียว เพราะเหตุที่กิเลสเหล่านั้น ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน เพราะเหตุที่
พระอริยบุคคลผู้มีสังโยชน์คือภพอันสิ้นแล้วนั้น ท่านจึงเรียกว่า พระอรหันต-
จินาสพ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
พระอริยบุคคลผู้พราศแล้วจากกามโยคะ พราศแล้วจากภวโยคะ เป็นพระ
อรหันตจินาสพ ดังนี้ ก็ในอธิการนี้ พึงเห็นว่า พระอนาคามีผู้พราศแล้ว
จากกามโยคะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพื่อตรัสสรรเสริญ ตติยมรรค
คุณการละ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส ของจตุตถฌาม (และสรรเสริญ)
จตุตถมรรค คุณความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ คือ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพต-
ปราคามส ฉะนั้น. ปุณฺชนทั้งหมด พร้อมด้วยพระโสดาบัน และพระสกทา-
คามิ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาแล้วด้วยบทแรก. พระอนาคามีทั้งหมด
ทรงถือเอาแล้วด้วยบทที่สอง. ส่วนพระอรหันต์ทรงถือเอาด้วยบทที่สาม.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงยังพระเทศนาให้จบลงด้วยยอด คือ พระอรหัต.

ฟังทราบวินิจฉัยในพระคาถาทิ้งหลายต่อไป บทว่า อุกฤษ ความว่า โดยส่วนสอง อธิบายว่า ประกอบด้วยกามโยคะ และภวโยคะทั้งสอง. บทว่า สตุตา จจนฺตติ สํ สารํ ความว่า สัตว์ ๓ ประเภทเหล่านี้คือ ปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี ยังต้องไปคือท่องเที่ยวไป เพราะยังละกามโยคะ และภวโยคะไม่ได้ ต่อจากนั้นก็จะเป็นผู้ไปสู่ชาติและมรรณะ.

ในบรรดาพระโสดาบันบุคคล ๓ จำพวก คือ เอกพีธี โกลังโกละ สัตตักขัตตูปรมะเหล่านี้ พระโสดาบันผู้มีอินทรีย์อ่อนกว่าเขาทั้งหมด ชื่อว่า สัตตักขัตตูปรมะ ท่านย่อมไม่เกิดในภพที่ ๘ แต่ยังต้องท่องเที่ยวไปด้วย สามารถแห่งการเกิดของตนที่ธรรมดากำหนดไว้. พระโสดาบันแก่นอกนี้ก็เหมือนกัน. แม้บรรดาพระสกทาคามีทั้งหลาย พระสกทาคามีโดยบรรลุสกทาคามีมรรคในโลกนี้แล้วบังเกิดในเทวโลก มาบังเกิดในโลกนี้อีก พระสกทาคามีนั้น ชื่อว่าท่องเที่ยวด้วยสามารถแห่งชาติที่ตนกำหนดแล้ว. แต่พระสกทาคามีบุคคลเหล่าใด ย่อมบังเกิดในเทวโลกนั้น ๆ แหละ หรือในมนุษยโลกนั่นเอง โดยเว้นโวมิสสกนัย พระสกทาคามีเหล่านั้น ยังต้องท่องเที่ยวไปอยู่นั่นเอง เพราะยังต้องไปบังเกิดบ่อย ๆ จนกว่าอินทรีย์จะแก่กล้า โดยได้บรรลุมรรคชั้นสูงๆ ขึ้นไป. แต่ในปุถุชนเรื่องที่จะต้องกล่าวถึงไม่มีเลย เพราะสังโยชน์ในภพทั้งปวงยังไม่หมดสิ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ประกอบแล้วด้วย

กามโยคะ และภวโยคะ ทั้งสองย่อมไปสู่

สงสาร ซึ่งมีปกติถึงความเกิดและความ

ตาย ดังนี้.

บทว่า **กาม ปหุตฺวาน** ความว่า ละกิเลสกามทั้งหลาย กล่าวคือ กามราคะ ด้วยพระอนาคามิมรรค. บทว่า **ฉินฺนสฺสึ สยา** ความว่า มีความสงสัยอันตัดขาดแล้วด้วยดี ก็แก่การตัดความสงสัยนั้นแล จะมีได้ก็ด้วยพระโสดาปัตติมรรคเท่านั้น. ก็เพื่อจะทรงสรรเสริญมรรคที่ ๔ จึงตรัสไว้อย่างนี้. อธิบายว่า พระอรหันต์ทั้งหลายทรงประสงค์เอาว่า ผู้ตัดความสงสัยได้แล้วในพระกาลานี้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ฉินฺนมานฺปนฺนพฺภว** มีมานะและภพใหม่สิ้นแล้ว ดังนี้. พระอริยบุคคลชื่อว่า มีมานะและภพใหม่สิ้นแล้ว เพราะท่านมีมานะทั้ง ๕ และภพใหม่ต่อไปสิ้นแล้ว โดยประการทั้งปวง. ก็ในบทว่า **ฉินฺนมานฺปนฺนพฺภว** นี้ กิเลสอันมรรคที่ ๔ พังฆ่าทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้วด้วยมานศัพท์ หรือด้วยสามารถแห่งลักษณะ เพราะกิเลสมีอรรถอย่างเดียวกับมานะนั้น. ก็**อุปาทิสฺสณิพพานธาตุ** เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว โดยที่พระชินาสพมโอสวะสิ้นแล้ว. **อนุปาทิสฺสณิพพานธาตุ** เป็นอันพระองค์ตรัสแล้ว โดยที่พระชินาสพมโอสวะใหม่สิ้นแล้ว. คำที่เหลือรู้ได้ง่ายทั้งนั้น.

จบอรรถกถากามสูตรที่ ๗

๘. กัลยาณสูตร

ว่าด้วยศีลงามธรรมงามปัญญางาม

[๒๗๗] **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** ภิกษุผู้มีศีล มีธรรมงาม มีปัญญา งาม เรากล่าวว่า เป็นพระอรหันตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษผู้สูงสุดในธรรมวินัยนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศีลงามอย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีศีล ดำรงแล้วด้วยความดำรงในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์

และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีศีลงามอย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้มีศีลงามด้วยประการดังนี้.

ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ประกอบด้วยความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเนื่อง ๆ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีธรรมงามอย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้มีศีลงาม มีธรรมงามด้วยประการดังนี้.

ภิกษุเป็นผู้มีปัญญางามอย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้มีปัญญางามอย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้มีศีลงาม มีธรรมงาม มีปัญญางาม ด้วยประการนี้ เรากล่าวว่า เป็นพระอรหันตปัจฉิมาสพ อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษสูงสุดในธรรมวินัยนี้.

ภิกษุใดไม่มีการทำชั่วด้วยกาย วาจา
ใจ พระอริยเจ้าทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า
เป็นต้น กล่าวภิกษุผู้มีหิรินั้นแล้วผู้มีศีล
งาม.

ภิกษุใดเจริญดีแล้วซึ่งธรรมทั้งหลาย
อันให้ถึงอริยมรรคญาณเป็นเครื่องตรัสรู้ดี
ที่ตนได้บรรลุแล้ว พระอริยเจ้าทั้งหลายมี
พระพุทธเจ้าเป็นต้นกล่าวภิกษุผู้ไม่มีกิเลส
เครื่องพัวพันนั้นแล้ว ผู้มีธรรมอันงาม.
ภิกษุรู้ชัดซึ่งความสิ้นไปแห่งทุกข์

ของตนในอัตภาพนี้แล พระอริยเจ้าทั้ง
หลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กล่าวภิกษุ
ผู้ไม่มีอาสวะ สมบูรณ์ด้วยธรรมเหล่านั้น
ผู้ไม่มีทุกข์ ตัดความสงสัยได้แล้ว ไม่
อาศัยละกิเลสทั้งหมดในโลกทั้งปวงนั้นแล
ว่าผู้มีปัญญางาม.

จบกัลยาณสูตรที่ ๘

อรรถกถากัลยาณสูตร

ในกัลยาณสูตรที่ ๘ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า กุลยาณสีโล ความว่า ผู้มีศีลอันงาม คือ มีศีลสมบูรณ์แล้ว
ได้แก่ มีศีลบริบูรณ์แล้ว. ในองคคุณทั้ง ๓ นั้น ภิกษุชื่อว่า มีศีลบริบูรณ์
ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือด้วยการเห็นโทษแห่งศีลวิบัติโดยชอบนั่นเอง ๑
ด้วยการเห็นอานิสงส์แห่งศีลสมบัติ ๑. แต่ในข้อที่ว่ามีศีลอันงามนี้ พึงทราบ
ความที่ศีลนั้นงามด้วยสามารถแห่งมรรคศีลและผลศีล ที่พ้นจากข้อผูกพัน
ทั้งหมด (และ) บริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง.

โพธิปักขิยธรรมทั้งหมด ทรงประสงค์เอาว่า กัลยาณธรรม
เพราะฉะนั้น ภิกษุชื่อว่า มีกัลยาณธรรม เพราะมีโพธิปักขิยธรรม มีสติ-
ปัญญาเป็นต้น อันงดงาม.

และภิกษุผู้มีปัญญางามด้วยสามารถแห่งมรรคผลปัญญานั้นแล ชื่อว่า
ผู้มีปัญญางาม อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ที่เป็นโลกุตรธรรม

เท่านั้น ชื่อว่าเป็นกัลยาณธรรมโดยส่วนเดียว เพราะเป็นธรรมมีอันไม่กำริบเป็นสภาพ.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ภิกษุชื่อว่า มีศีลอันงามด้วยสามารถแห่งจตุปาริสุทธิศีล ชื่อว่ามีธรรมอันงาม ด้วยสามารถแห่งธรรมคือวิปัสสนา-มรรค ชื่อว่า มีปัญญาอันงาม ด้วยสามารถแห่งมรรคผลปัญญา. อาจารย์พวกหนึ่ง กล่าวว่า ศีลธรรมและปัญญาเหล่านั้น ก็คืออเสขะ. ส่วนอาจารย์เหล่าอื่น กล่าวว่า มรรคศีล และผลศีล ของพระโศดาบันและพระสกทาคามีทั้งหลาย ชื่อว่า กัลยาณศีล เพราะฉะนั้น ทั้งพระโศดาบัน และพระสกทาคามี ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาแล้ว ด้วยบทว่า กุลยานสิโล นี้. อธิบายว่า พระโศดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ธรรม คือ อนาคตามิมรรค และอนาคตามิผล และธรรมคือมรรคอันเลิศ ชื่อว่าเป็นกัลยาณธรรม เพราะว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โภธิปักขิยธรรม ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวณา เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคล ๓ จำพวก นับแต่ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคที่ ๓ ไป ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว ด้วยบทว่า กุลยานธมฺโม นี้ ปัญญาในผลอันเลิศ (อรหัตผล) ชื่อว่า ปัญญางาม เพราะถึงที่สุดแห่งกิจด้วยปัญญา เพราะฉะนั้น พระอรหันต์ผู้ถึงความไปบุญล้นแห่งปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ผู้มีกัลยาณธรรมบุคคลอย่างว่ามานี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เอาแล้ว. เพราะฉะนั้น จะมีประโยชน์อะไร ด้วย (ข้อโต้แย้ง) อันทำให้เน้นชานี้ ในข้อนี้ ธรรมคือมรรคอันเลิศ และผลอันเลิศ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่าเป็น

กัลยาณศีลเป็นต้น ดังนั้น ข้อนี้ จึงเป็นความชอบใจของเราทั้งหลาย เพราะว่า โดยวิภาคแห่งธรรมแล้ว นี่เป็นปุคคลวิภาค มิใช่ธรรมวิภาค.

พระนิพพาน อันสงัดจากสังขตธรรมทุกอย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส เรียกว่า ล้วน ๆ ในบทว่า เกวลี นี้ เพราะไม่มีอะไร ๆ เจือปน ชื่อว่าเป็นพระอรหันต์ล้วน ๆ เพราะท่านบรรลุพระนิพพานแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นพระอรหันต์ อย่างเดียวเพราะบริบูรณ์ด้วยปหานภavana และบริบูรณ์ด้วยธรรมอันหาโทษมิได้ เป็นประโยชน์ และเพราะมีความสุขอันเจริญตาเจริญใจ เพราะมีความงามอยู่ในตัว ชื่อว่า พระชินาสพล้วน ๆ เพราะได้บรรลุพระอรหันต์นั้น. ชื่อว่า อยู่จบพรหมจรรย์ เพราะอยู่จบมรรคพรหมจรรย์ คือยังมรรคพรหมจรรย์ ให้สำเร็จตั้งอยู่แล้ว. ภิกษุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส เรียกว่าอุตตมบุรุษ (บุรุษสูงสุด) เพราะประกอบไปด้วย อเสกขธรรม ที่สูงสุด หรือยอดเยี่ยม.

ถามว่า ในบทว่า สีสวา นี้ ชื่อว่าศีล ด้วยอรรถว่าอะไร ? ตอบว่า ชื่อว่า ศีล ด้วยอรรถว่า ปกติ. ถามว่า ที่ชื่อว่า ปกติ เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ได้แก่ สมาธาน (ความตั้งมั่น) อธิบายว่า ได้แก่ ความเป็นผู้มีกายกรรมเป็นต้น เรียบร้อย ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ การเข้าไปทรงไว้ อธิบายว่า ได้แก่ ภาวะที่เข้าไปทรงไว้ ด้วยสามารถแห่งการดำรงไว้ซึ่งกุศลธรรม มีฉานเป็นต้น เพราะฉะนั้น ชื่อว่า ศีล เพราะตั้งมั่นหรือเพราะรองรับไว้. นี้ ว่าด้วยอรรถแห่งศีล โดยนัยแห่งลักษณะของศัพท์ก่อน. ส่วนอาจารย์พวกอื่นพรรณานาคความโดยนัยแห่ง นิรุกติว่า สีสัญจะ มีศีระเป็นอรรถ สีสัญจะ มีศีตละเป็นอรรถ สีสัญจะ

มีลิวะเป็นอรรถ. บุคคล ชื่อว่า ลิวะ เพราะยังศีลนั้นให้บริบูรณ์ หรือ เพราะมีศีล โดยความดียิ่ง. อธิบายว่า สมบูรณ์ด้วยศีล ด้วยสามารถแห่ง จตุปาริสุทธิศีล. อาจารย์บางพวกให้อรรถอธิบายว่า เพื่อจะทรงแสดงศีลที่เป็นหลักในบรรดาจตุปาริสุทธิศีลเหล่านั้นให้พิสดาร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำมีอาทิว่า ปาฏิโมกข์ วรรธ วุโต ดังนี้.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้โดยบททั้งสอง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสปาฏิโมกข์สังวรศีลไว้แล้ว (แต่) เพราะศีลคือปาฏิโมกข์สังวรนั่นเอง ใน บทนอกนี้ อินทริยสังวรศีล จึงเป็นเพียงการรักษาทวาร ๖ เท่านั้น อาชีว-ปาริสุทธิศีล เป็นเพียงการยังปัจจัยให้เกิดขึ้นโดยธรรมอย่างเดียว ปัจจัยสัน-นิสิตศีล เป็นเพียงการพิจารณาปัจจัยที่ได้มาแล้ว ว่านี้เป็นประโยชน์ แล้วจึง บริโภคเท่านั้น ว่าโดยตรงแล้ว ศีล ก็คือปาฏิโมกข์สังวรนั่นเอง ภิกษุใด มีศีลขาดแล้ว ภิกษุนั้นเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีหัวขาดแล้ว ไม่ต้องกล่าวถึง (ในเรื่อง) มือและเท้าว่าจะต้องรักษาอวัยวะที่เหลือไว้ ส่วนภิกษุใด ศีลไม่ขาด ภิกษุนั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีศีรษะยังไม่ขาด ย่อมสามารถรักษาศีลเหล่านั้น ทำให้เป็นปกติได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกปาฏิโมกข์สังวรศีล นั้นแหละ ขึ้นไว้ด้วยบทว่า ลิวะ นี้ แล้วเพื่อจะยังปาฏิโมกข์สังวรศีลนั้นให้ พิสดาร จึงตรัสคำมีอาทิว่า ปาฏิโมกข์ วรรธ วุโต ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปาฏิโมกข์ ได้แก่ ศีลคือสิกขาบท. อธิบายว่า ศีลคือสิกขาบทนั้น ชื่อว่า ปาฏิโมกข์ เพราะยังสัตว์ผู้คุ้มครอง รักษาศีล คือสิกขาบทนั้น ให้พ้น คือ หลุดพ้น จากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ที่ทำให้ต้องเกิดในอบายเป็นต้น. ความสำรวมระวัง ชื่อว่า สังวร ได้แก่ การไม่ล่วงทางกาย ทางวาจา. ความสำรวมคือปาฏิโมกข์ ชื่อว่า ปาฏิโมกข์สังวร.

ภิกษุ ชื่อว่า ปาฏิโมกขสังวรสังวุตะ เพราะสำรวมแล้ว คือ มีกายวาจา อันปิดกันแล้ว ด้วยปาฏิโมกขสังวรนั้น. บทว่า ปาฏิโมกขธัมม วุโธ นี้ เป็นเครื่องชี้ชัดถึงความที่ภิกษุนั้นตั้งมั่นแล้วในศีลนั้น. บทว่า วิหริติ แสดงถึงความพร้อมเพรียงแห่งการอยู่สมควรแก่ปาฏิโมกขสังวรนั้น. บทว่า อชาจรโคจรสมุปนโน แสดงถึงธรรมที่เป็นอุปการะแก่การสำรวมในพระปาฏิโมกข์ในเบื้องต้น และแก่การตามประกอบคุณพิเศษในเบื้องสูง. บทว่า อณุมตเตสุ วขุเชสุ ภยทสฺสาวิ แสดงถึงสภาพธรรมค้ำของการไม่เคลื่อนจากปาฏิโมกข์ศีล. บทว่า สมาทาย แสดงถึงการถือเอาสิกขาบททั้งหลาย โดยไม่มีส่วนเหลือ. บทว่า สิกฺขติ แสดงถึงภาวะ คือ ความพร้อมเพรียงในสิกขา. บทว่า สิกฺขาปเทสุ แสดงถึงธรรมที่จะต้องศึกษา.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า มีปกติดกไปใโนบายทั้งหลาย มากครั้ง เพราะเหตุที่กิเลสทั้งหลายมีกำลังด้วย เพราะความที่การทำ ความชั่ว ทำได้ง่ายด้วย และเพราะการทำบุญทำได้โดยยาก ได้แก่ ปุณฺณ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า ถูกแรงกรรมซัดไปในภพ เป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่า มีการดำเนินไปเป็นปกติ เพราะหมุนไปรอบ โดยหาที่ตั้ง (อันแน่นอน) ไม่ได้ คุจเครื่องสูบน้ำ (สำหรับตักน้ำ) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะยังอรรถภาพให้ตกไปในสัตตนิคายนั้น ๆ ด้วยอำนาจแห่งมรณะ ได้แก่ สัตตสันดาน คือ จิตนั่นเอง. ศีล ชื่อว่า ปาฏิโมกข์ เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ผู้จะตกไปนั้น ให้พ้นจากสังสารทุกข์ อธิบายว่า สัตว์พ้นแล้ว (จากทุกข์) ด้วยความหลุดพ้นแห่งจิต. ดังคำที่ตรัสไว้ว่า สัตว์บริสุทธิ์ได้ เพราะความผ่องแผ้วแห่งจิต บ้าง ว่า จิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ยึดมั่น บ้าง ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคล ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า ตกไป คือ ดำเนินไป ได้แก่ เป็นไปในสงสารด้วยเหตุที่เป็นเค้ามูลมีวิชาเป็นต้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า เมื่อหมุ่สัตว์ผู้มีวิชา เป็นที่ กางกั้น มีค้นหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ (ที่สุดเบื้องต้น ย่อมไม่ปรากฏ)° ดังนี้. สังวรชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุ หลุดพ้น จากสังกิเลสทั้ง ๓ มีค้นหาเป็นต้น ของสัตว์ผู้จะตกไปนั้น. บทนั้น พึงทราบว่าเป็นสมาส เหมือนคำมีอาทิ ตณฺหาคาโล ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง สภาพ ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้ตกไปให้ ถึงความเสื่อมคือให้ถึงทุกข์ ได้แก่จิต. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมหลุดไปดังนี้. สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะ อรรถว่าเป็นเครื่องพ้นของสัตว์ผู้จะตกไปนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาติ เพราะ อรรถว่าเป็นเหตุตกไปในอบายทุกข์ หรือในสังสารทุกข์ ได้แก่ สังกิเลส มี ค้นหาเป็นต้น. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ มีอาทิว่า ตณฺหายังบุรุษ ให้เกิดและบุรุษมีค้นหาเป็นเพื่อน ดังนี้. สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะ อรรถว่าพ้นไปจากกิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ตกไปนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่า ปาติ เพราะเป็นที่ตกไป ได้แก่ อายตนะภายใน และภายนอก ๖. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า เมื่ออายตนะ ๖ เกิดขึ้น โลกจึงเกิดขึ้น โลกย่อมทำความขมเขย ในอายตนะ ๖° ดังนี้. สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะอรรถว่า พ้นจากกิเลสเป็นเหตุให้ ตกไป กล่าวคืออายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ๖ นั้น. อีกอย่างหนึ่ง สภาพ ชื่อว่า ปาติ เพราะอรรถว่า มีกาตกไป คือ ให้ถึงความเสื่อม ได้แก่ สงสาร. สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะพ้นจากสงสารนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ธรรมิสร ชาวโลกชนาน พระนามว่า บดี เพราะความเป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่าโลกทั้งปวง. ภิกษุยอมหลุดพ้น ด้วยอุบายนั้น เพราะเหตุนั้น อุบายนั้น จึงชื่อว่า โมกษะ อุบายเป็นเครื่อง หลุดพ้นของผู้ที่เป็นบดี อันพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงบัญญัติแล้ว เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปติโมกข์. ปติโมกข์นั่นเอง ก็คือ ปาติโมกข์. พระผู้มี- พระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่า เป็นบดี เพราะอรรถว่า สูงสุด โดยความ เป็นรากเหง้าของคุณทั้งปวงด้วย ชื่อว่า โมกษะ เพราะอรรถว่าเป็นไปตามที่กล่าว แล้วด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปติโมกข์. ปติโมกข์นั่นเอง ก็คือ ปาติโมกข์. สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่าปาติโมกข์นี้ เป็นหัวหน้า คำว่า ปาติโมกข์นี้เป็นประธาน ฟังทราบความพิสดารต่อไป.

อีกอย่างหนึ่ง ปศุพท์ ลงในอรรถว่า ปการะ. ศัพท์ อติ เป็น นิบาตใช้ในอรรถว่าเกินส่วน. เพราะฉะนั้น สังวร ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะ อรรถว่า ยังสัตว์ให้พ้นเกินส่วน. โดยประการทั้งหลาย. ก็ศีลนี้ ตัวเอง ไปพร้อมกับสมาธิ ไปพร้อมกันกับปัญญาด้วยสามารถแห่งตทังคะ. ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะยังสัตว์ให้พ้น คือหลุดพ้น เกินส่วน ด้วยสามารถวิกรม- ฌานปหาน และสมุจเฉตปหาน. ก็ศีลนั้นแหละ คือ พระปาติโมกข์.

อีกอย่างหนึ่ง สังวร ชื่อว่า ปฎิโมกข์ เพราะอรรถว่า หลุดพ้น เฉพาะ ๆ. อธิบายว่า พันเฉพาะ คือเป็นส่วน ๆ จากโทษที่จะพึงล่วงละเมิด นั้น ๆ. ปฎิโมกข์ ก็คือ ปาฎิโมกข์. อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพาน ชื่อว่า โมกษะ. สังวร ชื่อว่า ปฎิโมกข์ เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องพ้นเฉพาะ คือ เป็นเหมือนรูปเปรียบแห่งโมกษะนั้น. อธิบายว่า ปาฎิโมกข์ศีลสังวร ย่อม เป็นเหมือนพระอาทิตย์ยามรุ่งอรุณ และธรรมที่มีส่วนเปรียบด้วยโมกษธรรม นั้น อันเป็นแดนอุทัยแห่งพระนิพพาน เพราะยังกิเลสให้ดับตามสมควร เพราะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ปฎิโมกข์. ปฎิโมกข์นั้นแหละ คือ ปาฎิโมกข์.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปฎิโมกข์ เพราะอรรถว่า ดำเนินไปสู่ความหลุดพ้น คือ มุ่งหน้าสู่พระนิพพาน. ปฎิโมกข์นั่นเอง ก็คือ ปาฏิโมกข์. ในอธิการนี้ พึงทราบความแห่งศัพท์ว่า ปาฏิโมกข์ เท่าที่พรรณนามานี้ก่อน.

กุศลธรรม ชื่อว่า สังวรด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องระวัง คือ ปิดกั้นไว้. สังวร คือ พระปาฏิโมกข์ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ปาฏิโมกข์สังวร. แต่โดยอรรถ ได้แก่ เจตนาเครื่องดเว้นจากโทษที่จะพึงก้าวล่วงบาปธรรมนั้น ๆ. ภิกษุผู้เข้าถึง คือ ประกอบไปด้วยปาฏิโมกข์สังวรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า ปาฏิโมกข์ลั วรธั วุโต (ผู้สำรวมแล้วด้วยความสำรวมในพระปาฏิโมกข์). สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์ว่า ภิกษุ ย่อมเป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อมแล้ว เข้าไปใกล้แล้ว เข้าไปใกล้พร้อมแล้ว ถึงพร้อมแล้ว ประกอบแล้วด้วยปาฏิโมกข์สังวรนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่ **ปาฏิโมกข์ลั วรธั วุโต**. บทว่า **วิหริตี** ความว่า ย่อมอยู่ คือผลัดเปลี่ยนได้แก่ เป็นไปด้วยการอยู่ โดย (การผลัดเปลี่ยน) อิริยาบถ.

บทว่า **อาจารย์โคจรสมุปนุโน** ความว่า ภิกษุชื่อว่า สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร เว้นอาจารย์มีหญิงแพศยาเป็นต้น เพราะสมบูรณ์ด้วยอาจารย์สมบัติอันสมควรแก่ภิกษุ ดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ความไม่ล่วงละเมิดเป็นไปทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดเป็นไปทางวาจา ดังนี้ เพราะเว้นอนาจารโดยประการทั้งปวง โดยไม่กระทำมิชลาอาชีวะมีการให้ไม้ไผ่เป็นต้น และการคะนองทั้งหลายมีการคะนองกายเป็นต้น และด้วยโคจร กล่าวคือ สถานที่อันสมควรเพื่อจะเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่บิณฑบาตเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใด มีความเคารพ มีความยำเกรงในพระศาสดา มีความเคารพ มีความยำเกรงในเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลาย ถึงพร้อมด้วย หิริและโอตตัปปะ นุ่งห่ม เป็นปริมณฑล ทอดตาลงต่ำ สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ

มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ในอินทรีทั้งหลาย ด้วยการก้าวไป ด้วยการถอยกลับ ด้วยการเหลียวซ้าย ด้วยการแลขวา ด้วยการเหยียดเท้า ด้วยการเหยียดออก ที่น่าเลื่อมใส รู้ประมาณในการบริโภคน้ำ ตามประกอบความเพียร ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ มีความปรารถนาน้อย สันโดษ สงัดแล้ว ไม่คลุกคลี (ด้วยหมู่) กระทำโดยเคารพในอภิสมจาริกวัตร มากไป ด้วยความเคารพ ยำเกรงอยู่ ภิกษุนี้ ท่านกล่าวว่าสมบูรณ์ด้วยอาจารย์.

ก็โคจรมี ๓ อย่างคือ อุปนิสัยโคจร อารักขโคจร อุปนิพันธโคจร. ในโคจร ๓ อย่างนั้น กัลยาณมิตร ผู้ประกอบไปด้วยคุณสมบัติ คือ กถาวัตถุ ๑๐ มีลักษณะดังกล่าวแล้วอาศัยภิกษุใด ย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยได้ฟัง ทำข้อที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง บรรเทาความสงสัยเสียได้ กระทำความเห็นให้ตรง ยังจิตให้เลื่อมใส และเมื่อติดตามศึกษา ภิกษุใดอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา เจริญด้วยศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ภิกษุนั้นนี้ ชื่อว่า อุปนิสัยโคจร.

ภิกษุใด เข้าไปในละแวกบ้าน เดินไปสู่ถนนทอดตาลงต่ำ มองดูชั่วแอก ส้ารวมแล้วเดินไป ไม่มองดูข้าง ไม่มองดูม้า ไม่มองดูรถ ไม่มองดูคนเดินเท้า ไม่มองดูสตรี ไม่มองดูบุรุษ ไม่ฟังดูทึสน้อย ทิศใหญ่ ภิกษุนั้นนี้ ชื่อว่า อารักขโคจร. ส่วน อุปนิพันธโคจร ได้แก่ สติปัญฐาน ๔ อันเป็นที่ ซึ่งภิกษุเข้าไปผูกพันจิตของตนไว้. สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ก็ อารมณอันเป็นของบิดาตน อันเป็นโคจรของภิกษุ คืออะไร? คือ สติ-ปัญฐาน ๔ ดังนี้. ดังนั้น ภิกษุผู้ชื่อว่า สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร เพราะประกอบด้วยอาจารย์สมบัติ ตามที่กล่าวมาแล้วและโคจรสมบัตินี้.

บทว่า อณุมตเตสุ วขุเชสุ ภัยทสุสาวิ ความว่า มีปกติเห็น ภัยในโทษทั้งหลาย ต่างด้วยอกุศลจิตอุปบาทในเสขียวัตถ์ ที่ต้องแล้วโดยไม่ได้ตั้งใจ เป็นต้น มีประมาณน้อย คือ มีประมาณเท่าอณู. อธิบายว่า ภิกษุ ใด เห็นโทษมีประมาณเท่าปรมาณู ทำให้ใหญ่ เหมือนขุนเขาสิเนรุราชที่สูง

ถึง ๖๘ แสนโยชน์ กัฏฐิ ภิกษุใด เห็นอาบัติเพียงทศกาสัตถัน (มีโทษ) เบากว่าอาบัติทั้งปวง ทำให้ (หนัก) เหมือนอาบัติปาราชิก กัฏฐิ ภิกษุนี้ ชื่อว่า มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลาย มีประมาณน้อย. บทว่า **สมาทาย ลิกขติ ลิกขาปเทสุ** ความว่า ในบรรดาสิกขาบททั้งหลาย ลิกขาบทอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องศึกษา สมาทานสิกขาบทนั้น หมดทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ครอบงำโดยประการทั้งปวง ได้แก่ ไม่ให้เหลือ แล้วศึกษา คือ บำเพ็ญให้เป็นไป.

บทว่า **อติ กลุยาณสีโล** ความว่า เป็นผู้มึศีลอันงามด้วยประการนี้ อธิบายว่า ศีลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง ด้วยสามารถแห่งบุคลาธิษฐาน แล้วทรงย้ำด้วยสามารถแห่งบุคลาธิษฐานที่ตรัสไว้ว่า ลูกก่อน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยอมชื่อว่า เป็นผู้มึศีลอันงาม ด้วยประการอย่างนี้แล นั้นเองอันพระองค์ตรัสไว้ว่า **อติ กลุยาณสีโล** เป็นผู้มึศีลงาม ด้วยประการฉะนี้ ดังนี้อีก เพื่อจะทรงแสดงว่า ศีลนี้ เป็นที่ตั้งของธรรมเหล่านั้น โดยมิพระประสงค์ จะทรงแสดงธรรมที่ตรัสไว้แล้วในบท ว่า **กลุยาณธมฺโม** นี้. บททั้งปวงมีอาทิว่า **สตฺตุนฺนํ โพรปฺกฺขิยานํ** มีเนื้อความดังกล่าวในหนังสือแล้วแล. คำว่า **กลุยาณสีโล** เป็นต้น เป็นคำตรัสย้ำอีก.

ฟังทราบวินิจฉัยในกาลาทั้งหลายต่อไป บทว่า **ทุกฺกภู** แปลว่า กระทำแล้วชั่ว อธิบายว่า ได้แก่ ทุจริต. บทว่า **หิริมนํ** ความว่า มีความละเอียด คือ ถึงพร้อมด้วยหิริ. อธิบายว่า ได้แก่ สภาวะที่รังเกียจความประพฤติชั่วโดยประการทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **หิริมนํ** ได้แก่ จิตที่ประกอบด้วยหิริ. ก็ในอธิการนี้ ฟังทราบว่า ทรงถือเอาแม่โอดับปะไว้ด้วยศัพท์ว่า หิริแล้วทีเดียว. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงเหตุแห่ง

ความเป็นผู้ทุจริต โดยประการทั้งปวง ด้วยศัพท์ว่า หิริโอดัปปะ ชื่อว่า ย่อม
ทรงยังความเป็นผู้มีศีลอันงามให้แจ่มแจ้ง โดยเหตุ.

ภิกษุชื่อว่า **สมุโพธิคามิโน** เพราะถึง คือ ประสพสัมโพธิญาณ คือ
อริยมรรคญาณ. อธิบายว่า เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งโพธิ. บทว่า **อนุสฺสท**
ความว่า เว้นจากกิเลสที่พัวพันมีรากเป็นต้น. บางอาจารย์ กล่าวว่า **ตถาวิธ**
ดังนี้บ้าง. อธิบายว่า คำว่า หนั้นประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งการเจริญโพธิปักขิย-
ธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้วในกาลก่อน อย่างไร ๆ ก็เป็น
อย่างนั้น คือเป็นเช่นนั้น.

บทว่า **ทุกฺขสฺส** ได้แก่ วัฏฏทุกข์ หรือเหตุแห่งวัฏฏทุกข์. บทว่า
อิเชว ขยมตฺตโน ความว่า ย่อมรู้ชัดซึ่งความสิ้นไป คือความไม่บังเกิดขึ้น
แห่งชฏคือกิเลส อันเป็นเหตุแห่งวัฏฏทุกข์ของตน คือเป็นไปในฝักฝ่ายแห่ง
สมุทัย ด้วยการบรรลुความสิ้นไปแห่งอาสวะในอรรถาพนี้แหละ คือในอรรถาพ
นี้ทีเดียว. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมรู้ซึ่งความสิ้นไป คือความหมดไปแห่งวัฏฏทุกข์
นั้นแหละ ด้วยความดับแห่งจirimกจิต ในอรรถาพนี้ทีเดียว.

บทว่า **เตหิ ธมฺเมหิ สมฺปนฺน** ความว่า ประกอบแล้วด้วยธรรม
มีศีลตามที่กล่าวแล้วเป็นต้นเหล่านั้น. บทว่า **อสิต** ความว่า ไม่อาศัย คือ
ไม่เนื่องในอะไรๆ เพราะละธรรมเป็นเครื่องอาศัย คือ ตัณหาและทิฏฐิได้แล้ว.
บทว่า **สพฺพโลกสฺส** ได้แก่ ในสัตว์โลกทั้งปวง. คำที่เหลือมีนัย ดังกล่าว
แล้วทั้งนั้น.

จบอรรถกถากัลยาณสูตรที่ ๘

๕. ทานสูตร

ว่าด้วยทาน ๒ อย่าง

[๒๗๘] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ทาน ๒ อย่างนี้ คือ อามิสทาน ๑
ธรรมทาน ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย การแจกจ่าย ๒ อย่าง คือ การแจกจ่ายอามิส ๑ การ
แจกจ่ายธรรม ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาการแจกจ่าย ๒ อย่างนี้ การ
แจกจ่ายธรรมเป็นเลิศ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย การอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ คือ
การอนุเคราะห์ด้วยอามิส ๑ การอนุเคราะห์ด้วยธรรม ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
บรรดาการอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ การอนุเคราะห์ด้วยธรรมเป็นเลิศ.

พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ตรัสทานใด

ว่าอย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคเจ้า

ได้ทรงสรรเสริญการแจกจ่ายทานใดว่า

อย่างยิ่งยอดเยี่ยม วิญญูชนผู้มีจิตเลื่อมใส

ในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอริยสงฆ์

ผู้เป็นเขตอันเลิศ รู้ชัดอยู่ซึ่งทานและการ

แจกจ่ายทานนั้น ๆ ใครจะไม่พึงบูชา

(ให้ทาน) ในกาลอันควรเล่า ประโยชน์

อย่างยิ่งนั้น ของผู้แสดงและผู้ฟังทั้ง ๒ ผู้

มีจิตเลื่อมใสในคำสั่งสอนของพระสุคต

ย่อมหมดจด ประโยชน์อย่างยิ่งนั้น ของผู้

ไม่ประมาทแล้วในคำสั่งสอนซึ่งพระสุคต

ย่อมหมดจด.

จบทานสูตรที่ ๕

อรรถกถาทานสูตร

ในทานสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ทาน ได้แก่ สิ่งที่พึงให้. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาพร้อมด้วยวัตถุ ชื่อว่า ทาน. บทว่า ทาน นี้ เป็นชื่อของการบริจาคสมบัติ. บทว่า อามิสทาน ความว่า ปัจจัย ๔ ชื่อว่าอามิสทาน ด้วยสามารถแห่งความเป็นของที่จะต้องให้. อธิบายว่า ปัจจัย ๔ เหล่านั้น ท่านเรียกว่า อามิส เพราะเป็นเครื่องจับต้อง ด้วยกิเลสมีต้นเหตุเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาเป็นเครื่องบริจาคปัจจัย ๔ เหล่านั้น ชื่อว่า อามิสทาน.

บทว่า ฆมุตทาน ความว่า บุคคลบางคนในพระศาสนา เมื่อ (แสดง) จำแนกกุศลกรรมบถ และอกุศลกรรมบถออกไปว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้ดำหนิ ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้สรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ สมาทานให้บริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งไรประโยชน์ เพื่อทุกข์ ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ดังนี้ กระทำกรรมและผล กงกรรมให้ปรากฏ คุจชี้ให้เห็นโลกนี้และโลกหน้า โดยประจักษ์แสดงธรรม ให้เลิกละอกุศลธรรม ให้ตั้งอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย นี้ชื่อว่า ธรรมทาน. ส่วนบุคคลบางพวก ซึ่งแจ้งจะทั้งหลายให้แจ้งชัดว่า ธรรมเหล่านี้เป็น อภิญญาธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นปริญาญาธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นปหัตตัพพ- ธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นสังฆิกาตัพพธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นภาเวตัพพธรรม ดังนี้ แสดงธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติ เพื่อบรรลุอมตธรรม นี้ชื่อว่า ธรรมทาน **ชั้นสุดท้าย.**

บทว่า **เอตทกุตฺติ** ตักบทเป็น **เอตฺ อคฺคํ** แปลว่า (ธรรมทานนี้ เป็นเลิศ). บทว่า **ยทิทํ** ความว่า บรรดาทานสองอย่างเหล่านี้ ธรรมทาน ที่กล่าวแล้วนี้ เป็นเลิศคือประเสริฐสุด ได้แก่สูงสุด. อธิบายว่า บุคคล จะหลุดพ้นจากอนัตตะทั้งปวง คือก้าวล่วงทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้นได้ เพราะอาศัย ธรรมทาน อันเป็นอุบายเครื่องยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพาน. ก็ธรรมทานที่เป็น โลกียะ เป็นเหตุแห่งทานทุกอย่าง คือเป็นรากเงาของสมบัติทั้งปวง. ด้วย เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

**การให้ทาน ย่อมชนะการให้ทั้งปวง
รสแห่งพระธรรม ย่อมชนะรสทั้งปวง
ความยินดีในธรรม ย่อมชนะความยินดี
ทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ย่อมชนะ
ทุกข์ทั้งปวง ดังนี้.**

ในอธิการนี้ อภัยทานพึงทราบว่าเป็นการสงเคราะห์เข้ากันด้วยธรรมทาน นั้นเอง. การไม่บริโภคน้ำจืดทั้งหลายเสียเอง แต่บริโภคน้ำจืด ๔ อันตนพึงบริโภค แล้วแจกจ่ายแก่คนเหล่านี้ โดยมีความประสงค์ จะเพื่อแผ่แก่คนทั่วไป ชื่อว่า **อามิสฺสํ วิภาโค** (แจกจ่ายอามิส). ความเป็นผู้ไม่มีความขวนขวายน้อย แสดง อ่างธรรมที่ตนรู้แล้ว คือบรรลุแล้วแก่คนเหล่านี้ โดยมีความประสงค์จะ เพื่อแผ่ธรรมแก่คนทั่วไป ชื่อว่า **ธมฺมสฺสํ วิภาโค** (แจกจ่ายธรรม). การ อนุเคราะห์ การสงเคราะห์คนเหล่านี้ ด้วยปัจจัย ๔ และด้วยสังคหวัตถุ ๔ ชื่อว่า **อามิสานุกุคฺคโ** (อนุเคราะห์ด้วยอามิส). การอนุเคราะห์ การสงเคราะห์ คนเหล่านี้ ด้วยธรรม โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า **ธมฺมานุกุคฺคโ** (อนุเคราะห์ด้วยธรรม). คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วทั้งนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยคาถาทั้งหลาย ดังต่อไปนี้ บทว่า ยมาหุ ทานัม
ปรหม์ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายตรัส ทานใดว่าเยี่ยม คือ สูงสุด
โดยความที่จิต (เจตนา) เขต (ปฏิภาณ) และไทยธรรมเป็นของโอฬาร
หรือโดยยังโภคสมบัติเป็นต้นให้บริบูรณ์ คือยังโภคสมบัติเป็นต้นให้แผ่ผล
อีกอย่างหนึ่ง ตรัสว่าเยี่ยม เพราะย่ำยี คือกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์อื่น ๆ
มีโทษและมัจฉริยะเสียได้. บทว่า อนุตฺตริ ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทั้งหลายตรัสทานใด ชื่อว่าเว้นจากทานอื่นที่ยอดเยี่ยมกว่า และให้สำเร็จ
ความยิ่งใหญ่ เพราะยังเจตนาสมบัติเป็นต้นให้เป็นไปดียิ่ง และเพราะความ
เป็นทานมีผลเลิศ โดยความเป็นยอดทาน. แม้ในบทว่า ยัม สัม วิภาคัม นี้
ฟังนำเอาบททั้งสองว่า ปรหม์ อนุตฺตริ มาเชื่อมประกอบเข้าด้วย. บทว่า
อวณฺณยิ ความว่า ประกาศแล้ว คือ สรรเสริญแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทายกเมื่อให้โภชนะ ชื่อว่า ย่อมให้ฐานะทั้ง ๕ แก่
ปฏิภาณทั้งหลาย ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าสัตว์
ทั้งหลายพึงรู้ผลของการจำแนกทานอย่างนี้ ดังนี้.

ก็เพื่อจะทรงแสดงทานและวิธีที่การจำแนกทาน ว่า (มีผล) อย่างยิ่ง
คือยอดเยี่ยมนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่ามีอาทิว่า อคฺคฺมุหิ ดังนี้.
บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อคฺคฺมุหิ ความว่า ในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
และในพระอริยสงฆ์ผู้ประเสริฐที่สุด ก็เป็นเนื่อนานุญอันยอดเยี่ยม เพราะ
ประกอบไปด้วยคุณพิเศษมีศีล เป็นต้น. บทว่า ปสฺนฺนจฺตฺโต ความว่า
ยังจิตให้เลื่อมใส คือกำหนดด้วยความเชื่อกรรมและผลแห่งกรรม และความ
เชื่อในพระรัตนตรัย. อธิบายว่า ทานคือการให้ไทยธรรมแม้น้อย ย่อมมี
อานุภาพมาก คือสว่างโชติช่วง แผ่ไพศาลไปได้มาก เพราะความถึงพร้อม

ด้วยจิต (เจตนาสัมปทา) และเพราะความถึงพร้อมด้วยเขต (ปฏิคาหก)
สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า

เมื่อจิตเสื่อมใสแล้ว ทักขินาทาน

(ที่บำเพ็ญ) ในพระตถาคตเจ้า พระสัมมา

สัมพุทธเจ้า และสาวกของพระองค์ ชื่อว่า

มีผลน้อยย่อมไม่มี ดังนี้.

บทว่า วิญญู ได้แก่ ผู้มีปัญญา. บทว่า ปชานํ ความว่า รู้ชัด
ซึ่งผลของทานและอานิสงส์ของทาน โดยชอบทีเดียว. บทว่า โภ น ยเชธ
กาเล ความว่า ใครเล่าจะไม่ให้ทานในกาลเวลาที่สมควร. อธิบายว่า ทาน
ย่อมสำเร็จ (เกิดมีพร้อม) เฉพาะในเวลาที่เหมาะสมกับเหตุ ๓ อย่างเหล่านี้
คือ ศรัทธา ๑ ไทยธรรม ๑ ปฏิคาหก ๑ ไม่ใช่เกิดมีได้โดยประการอื่น.
อีกอย่างหนึ่ง จะให้ (ทาน) แก่ปฏิคาหกทั้งหลายได้ ในกาลอันควร (เท่านั้น).

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการจำแนกและอนุเคราะห์ด้วย
อามิสทาน ด้วยพระคาถาที่หนึ่งอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงการจำแนก
และการอนุเคราะห์ด้วยธรรมทาน จึงตรัสพระคาถาที่สองว่า เย เจว ภาสนุติ
ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุกฺขํ ความว่า คนทั้ง ๒ ฝ่าย คือ
ผู้แสดง (และ) ผู้ฟัง (ผู้รับ) ที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า ภาสนุติ สุนฺนุติ (ย่อม
กล่าว ย่อมฟัง) ดังนี้. ก็ในบทว่า อุกฺขํ นั้น มีความย่อดังต่อไปนี้ คน
เหล่าใด มีจิตเสื่อมใสแล้วในศาสนา คือ พระสัทธรรมของพระสุตต คือ
พระผู้มีพระภาคเจ้าตั้งอยู่ในธรรมที่เป็นประธาน คือ วิมุตตายนะย่อมแสดง

ด้วย ย่อมฟังด้วย ประโยชน์กล่าวคือ ธรรมทาน การแจกจ่ายธรรม และการ
อนุเคราะห์ด้วยธรรมของผู้แสดงและปฏิภาหกลเหล่านั้น ชื่อว่า ยอดเยี่ยม เพราะ
ยังปรารถนาประโยชน์ให้สำเร็จ ชื่อว่า ย่อมบริสุทธฺิ เพราะหมดจด จากมลทิน
ที่ทำให้ความเศร้าหมอง ทุกอย่างมีความเศร้าหมองเพราะค้นหาเป็นต้น. ถามว่า
ของคนเช่นไร? ตอบว่า ของคนผู้ไม่ประมาทในคำสอนของพระสุคต ก็คน
เหล่านี้ไม่ประมาท ในคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือในโอวาทที่ทรง
ปราสาสอนที่พระองค์ทรงประกาศแล้วโดยสังเขปอย่างนี้ว่า

การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ การยัง

กุศลให้ถึงพร้อม ๑ การยังจิตของตนให้

ผ่องแผ้ว ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า

ทั้งหลาย

ดังนี้ แล้วยังศึกษา ๓ มี อธิศีลศึกษาเป็นต้น ให้ถึงพร้อม โดยเคารพ
ประโยชน์ย่อมบริสุทธฺิ แก่คนเหล่านั้น ย่อมยังคนเหล่านั้นให้ผ่องแผ้วเกิน
เปรียบ ด้วยอรหัตผลวิสุทธฺิ ฉะนี้แล.

จบอรรถกถาทานสูตรที่ ๕

๑๐. ธรรมสูตร

ว่าด้วยวิชา ๓ ประการ

[๒๗๘] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราขอมบัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่า เป็นพราหมณ์โดยธรรม เราขอมไม่บัญญัติบุคคลอื่นว่าเป็นพราหมณ์ โดยเหตุเพียงการกล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เราขอมบัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็นพราหมณ์โดยธรรม เราขอมไม่บัญญัติบุคคลอื่นว่าเป็นพราหมณ์โดยเหตุเพียงการกล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว อย่างไร.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ขอมระลึกถึงชาติก่อนได้ เป็นอันมาก คือ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบ ชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏะและวิวัฏฏกัป เป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่าในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหาร อย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติ จากภพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้น เราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น ได้เสวยสุขเสวยทุกข์ อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจติจากภพนั้นแล้วได้มาเกิดในภพนี้ เธอขอมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วย- ประการฉะนี้ ภิกษุนั้นได้บรรลุวิชาที่ ๑ นี้แล้วกำจัดอวิชาได้แล้ว วิชา เกิดขึ้นแล้ว กำจัดความมืดได้แล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว สมเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุยอมเห็นหมู่วัตถุที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอัน บริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่วัตถุผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์ เหล่านี้ประกอบด้วย กายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ตีเตียนพระอรียเจ้า เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ เมื่อตายไป เขาเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ไม่ตีเตียนพระอรียเจ้า เป็นสัมมาทิฎฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจ สัมมาทิฎฐิ เมื่อตายไป เขาเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ดังนี้ เธอยอมเห็นหมู่วัตถุ กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ใต้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่วัตถุ ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้ เธอได้บรรลุวิชาที่ ๒ นี้ กำจัดอวิชชา ได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว กำจัดความมืดแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว สมเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่.

อีกประการหนึ่ง ภิกษุการทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ เธอได้บรรลุวิชาที่ ๓ นี้ กำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว กำจัดความมืดได้แล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว สมเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรายอมบัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็น พราหมณ์โดยธรรม ย่อมไม่บัญญัติบุคคลอื่นว่าเป็นพราหมณ์ โดยเหตุเพียง กล่าวตามคำที่เขากล่าวไว้แล้ว อย่างนี้แล.

เรากล่าวผู้ระลึกถึงชาติก่อนได้ เห็น
ทั้งสวรรค์และอบาย และถึงความสิ้นไป
แห่งชาติ เป็นมุณี ผู้อยู่จบพรหมจรรย์
เพราะรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง เป็นผู้มีไตรวิชา
ด้วยวิชา๓ ว่าเป็นพราหมณ์ เราไม่กล่าว
บุคคลอื่นผู้มีการกล่าวตามที่เขากล่าวไว้
แล้วว่าเป็นพราหมณ์.

เนื้อความแก่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบธรรมสูตรที่ ๑๐

จบวรรคที่ ๕

จบตักนิบาต

อรรถกถาธรรมสูตร

ในธรรมสูตรที่ ๑๐ พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **ธมฺเม** ได้แก่ ญาชธรรม คือ โดยเหตุ โดยการณ กถาคือ
สัมมาปฏิบัติ อธิบายว่า ภิกษุยอมเป็นผู้มีวิชา ๓ ด้วยปฏิบัติใด ปฏิปทานั้น
พึงทราบว่า ธรรมในอธิการนี้ ก็ปฏิบัติานั้น คืออะไร ? คือ **จรณสัมปทา ๑**
วิชาสัมปทา ๑. บทว่า **เตวิชช** ความว่า ประกอบแล้วด้วยวิชา ๓ มี

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เป็นต้น. บทว่า พุราหุมน์ ได้แก่ พราหมณ์
ผู้ลอยบาปแล้ว. บทว่า ปลายาเปมิ ความว่า ให้รู้ทั่ว คือแต่งตั้งให้เป็น
พราหมณ์. บทว่า นาลุณ ลิปิตลาปนมตฺเตน ความว่าเราตถาคตไม่บัญญัติ
คนอื่น ก็เป็นผู้เป็นพราหมณ์เพียงโดยกำเนิดว่าเป็นพราหมณ์โดยเหตุเพียงการ-
กล่าวตามที่อัฐกถาฐี เป็นต้นเรียกขานแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ลิปิตลาปนมตฺเตน ความว่า ด้วยเหตุเพียง
เล่าเรียน หรือให้เล่าเรียนมนต์ทั้งหลาย. ก็พราหมณ์ทั้งหลาย เรียกขานผู้ใด
ที่มีวิชา ๓ เพราะการเล่าเรียนหมวด ๓ แห่งพระเวท มีสามเวทเป็นต้น
ว่าเป็นพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงคัดค้านคำของพราหมณ์นั้น แท้จริง
โดยปรมาตม์แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงปรารภเทศนาไว้ ตามอชยาศัย
ของผู้ที่จะตรัสรู้อย่างนั้น เพื่อจะทรงแสดงว่า ก็พราหมณ์โกวาทิเหล่านี้ ผู้อัน
อวิชาหุ้มห่อแล้ว เรียกขาน พราหมณ์ผู้ไม่มีวิชา ๓ เลยว่าเป็นพราหมณ์
ผู้มีวิชา ๓ แต่ผู้มีวิชาตามที่กล่าวมานี้ จึงจะชื่อว่าเป็นพราหมณ์.

ในอธิการนั้น ฟังทราบวินิจฉัยดังนี้ เพราะผู้ที่ถึงพร้อม ด้วยวิชา
ย่อมเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจรณะโดยแท้ เพราะเว้นจรณสมบัติเสียแล้ว จะมี
วิชาสมบัติไม่ได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า มีพระประสงค์จะทรงบัญญัติ
พราหมณ์ โดยหัวข้อ คือ วิชาเท่านั้น การทำจรณสมบัติให้หยั่งลงสู่ภายใน
ทรงตั้งหัวข้อเทศนาไว้ว่า ฐมฺเมนาหํ ภิกฺขเว เตวิชฺชํ พุราหุมน์
ปลายาเปมิ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราขอมบัญญัติบุคคลผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็น
พราหมณ์โดยธรรม) ดังนี้ แล้วทำเป็น กถศุกัมมตฺตาปจฺจนาว่า กถลฺลจาหํ
ภิกฺขเว ฐมฺเมน เตวิชฺชํ พุราหุมน์ ปลายาเปมิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ก็เรลาดากต บัญญัติผู้ได้วิชา ๓ ว่าเป็นพราหมณ์โดยธรรม อย่างไร
ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงจำแนกหมวด ๓ แห่งวิชา โดยเทศนาที่เป็นบุคลา-
ธิษฐาน จึงตรัสคำมีอาทิว่า อิธ ภิกขเว ภิกขุ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนนภิหิตี ความว่า มีอย่างมิใช่น้อย
หรือเป็นไปแล้ว คือพรรณนาแล้ว โดยอนกประการ. บทว่า ปุพฺเพนิวาสี
ได้แก่ ชั้นสันดานที่ตนเคยอยู่อาศัยแล้วในภพนั้น ๆ เริ่มต้นแต่ภพที่เป็นอดีต
อันหาระหว่างกันไม่ได้. บทว่า นิรุญฺจ ความว่า อันตนเคยอยู่อาศัยแล้ว
คือเป็นมาแล้วตามลำดับ ได้แก่ ชั้นที่เกิดแล้วดับไปในสันดานของตน. อีก
อย่างหนึ่ง ได้แก่ ชั้นที่มีการอยู่อาศัยแล้วเป็นธรรมดา คือว่าชั้นที่ตนเคยอาศัย
แล้ว โดยโจรเป็นที่อยู่อาศัย ได้แก่ ชั้นที่รู้แล้วด้วยวิญญูณของตน หรือที่รู้
แล้วด้วยวิญญูณของผู้อื่น ในเพราะการระลึกถึงการหมุนเวียนที่ขาดไปแล้ว
เป็นต้น. บทว่า อนุสฺสรตี ความว่า ตามระลึก โดยลำดับชาติ อย่างนี้ว่า
ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง หรือได้แก่ระลึกถึงเนื่อง ๆ คือ เมื่อจิตโน้มไปแล้ว
ย่อมระลึกในลำดับแห่งภริกรรม.

ศัพท์ว่า เสยฺยถิติ เป็นนิบาต ใช้ในอรรถที่แสดงถึงอาการที่ปรารถน
แล้ว. ด้วยบทว่า เสยฺยถิติ นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรง
แสดงอาการแห่งบุพเพนิวาสญาณนี้ ที่ชื่อว่า เป็นอันพระโยคาวจรปรารถน
แล้ว จึงตรัสคำมีอาทิว่า เอกํ ปี ชาติี ดังนี้. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า
เอกํ ปี ชาติี ได้แก่ ชั้นสันดานแม่อันหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นมูล มีจิต
เป็นปริโยสาน นับเนื่องแล้วในภพหนึ่ง. แม้นบทว่า เทวปี ชาติโย เป็น
ต้น ก็มีนัยนี้.

และพึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **อนเนกปี** **ตัม** **วฏฏกูปเป** ดังต่อไปนี้
กัปที่เสื่อม ชื่อว่า **สังวัฏฏกัป** กัปที่เจริญ ชื่อว่า **วิวัฏฏกัป**. ใน กัปทั้ง
๒ อย่างนั้น **สังวัฏฏัญญาเยกัป** ทรงถือเอาแล้วด้วย **สังวัฏฏกัป** และ**วิวัฏฏ-**
ัญญาเยกัป ทรงถือเอาแล้วด้วย**วิวัฏฏกัป** เพราะมี **สังวัฏฏกัป** นั้นเป็น
มูล. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ **อสังไยยกัป** ๔ เหล่านั้นใดที่ตรัสไว้ว่า **คูก่อนภิกษุ**
ทั้งหลาย **อสังไยยกัป** เหล่านี้มี ๔, ๔ อย่างคืออะไรบ้าง? คือ **สังวัฏฏกัป**
(ระยะกาลที่จักรวาลเริ่มถูกทำลาย ด้วยไฟ น้ำ หรือลม ทุกสิ่งในจักรวาล
สลายไปสู่ธาตุเดิม ย่อยไปไม่มีเหลือ) ๑ **สังวัฏฏัญญาเยกัป** (ระยะกาล
ที่ไม่มีอะไร ไปจนถึงเริ่มกำเนิดของและสิ่งต่าง ๆ) ๑ **วิวัฏฏกัป** (ระยะกาล
เริ่มก่อตัวขึ้นใหม่ ของสิ่งทั้งหลาย จนถึงทุกสิ่งในจักรวาลเจริญเต็มที่)
๑ **วิวัฏฏัญญาเยกัป** (ระยะกาลที่จักรวาลสมบูรณ์จนถึงเริ่มเสื่อมสลายอีก)
๑ **อสังไยยกัป** เหล่านั้น ย่อมเป็นอันพระองค์ทรงกำหนดถือเอาแล้ว. ใน**อสัง-**
ไยยกัป ๔ อย่างเหล่านั้น **สังวัฏฏกัป** มี ๓ คือ **เตโชสังวัฏฏกัป** ๑ **อาโป**
สังวัฏฏกัป ๑ **วาโยสังวัฏฏกัป** ๑. เขตแห่ง**สังวัฏฏกัป**มี ๓ คือ **ชั้น**
อาภัสสรพรหม ๑ **สุภกนิหพรหม** ๑ **เวหฬผลพรหม** ๑. เวลาที่กัป
พินาศด้วยไฟ ไฟไหม้ต่ำกว่า**ชั้นอาภัสสรพรหม** เวลาที่กัปพินาศด้วยน้ำ ย่อม
ทำลายต่ำกว่า**ชั้นสุภกนิหพรหม** เวลาที่กัป พินาศด้วยลม ลมพัดทำลายต่ำกว่า
ชั้นเวหฬผลพรหม. แต่ว่าโดยพิสดารแล้ว **แสนแห่งจักรวาล** ย่อมพินาศร่วม
กันหมด.

ภิกษุเห็นปานนี้ นี้ เมื่อระลึกถึงขั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยมาก่อน ดัง
พรรณนามานี้ ย่อมระลึกได้หลาย **สังวัฏฏกัป** บ้าง หลาย**วิวัฏฏกัป** บ้าง
หลาย**สังวัฏฏวิวัฏฏกัป** บ้าง. ระลึกได้อย่างไร? ระลึกได้โดยนัยมีอาทิว่า
อมุตราสี ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อมฺตุราสี ความว่า เราได้ (เกิด) มีแล้ว ในสังวัฏฏกัปโน้น หรือในภพโน้น หรือในกัณเฑาะโน้น หรือในคติโน้น หรือในวิญญานฐิติโน้น หรือในสัตตาวาสโน้น หรือในสัตตคณิกายโน้น. บทว่า เอวํ นาโม ความว่า เรามีชื่อว่า คิสสะ หรือมีชื่อว่า ปุสสะ. บทว่า เอวํ โคตุโต ความว่า เราเป็นโคดมโคตรหรือ เราเป็นกัสสปโคตร. บทว่า เอวํ วนฺโณ ความว่า เรามีสีขา หรือมีสีคล้า. บทว่า เอวมาหาโร ความว่า เรามีข้าวสุกแห่งข้าวสาลี และเนื้อเป็นอาหารหรือบริโภคผลไม้ที่เป็นไปแล้ว. บทว่า เอวํ สุขทุกฺขปฺปฏิสฺส เวที ความว่า หรือเราเสวยสุขและทุกข์ ต่างโดยเป็นสามิสสุขและนิรามิสสุขเป็นต้น อันเป็นไปทางกาย และทางใจ มีประการมีใช้น้อย. บทว่า เอวมายุปรियฺนุโต ความว่า เรามีอายุประมาณ ๑๐๐ ปีเป็นกำหนด หรือมีอายุประมาณ ๘๔ แสนกัปเป็นกำหนด. บทว่า โส ตโต จูโต อมฺตุร อุทฺปาที ความว่า เรานั้น ครั้นจุติจากภพ จากกัณเฑาะ จากคติ จากวิญญานฐิติ จากสัตตาวาส หรือจากสัตตคณิกายนั้น ๆ แล้ว มาเกิด ในภพ ในกัณเฑาะ ในคติ ในวิญญานฐิติ ในสัตตาวาส หรือในสัตตคณิกายชื่อโน้น. บทว่า ตฺตฺตราปาสี ความว่า หรือว่าเราเป็นเช่นนั้นมาแล้ว ได้กลับมาเกิดในภพ ในกัณเฑาะ ในคติ ในวิญญานฐิติ ในสัตตาวาส หรือในสัตตคณิกายเมื่อนั้นอีก. บทว่า เอวนฺนาโม เป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะคำว่าเราได้มีแล้วในภพโน้น นี้เป็นการระลึกถึงตามสมควรแก่ภินิหาร ตามกำลังของตน ของพระโยคาวจรผู้พิจารณาเจริญขึ้นไปโดยลำดับ คำว่าเรานั้นจุติจากภพนั้นแล้วนี้ เป็นการพิจารณาของพระโยคาวจรผู้พิจารณาย้อนหลัง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อมฺตุร อุทฺปาที (เราได้

เกิดในภพโน้น) ในลำดับแห่งการบังเกิดในภพนี้ นี้ว่า อัฐปปนุโน (เราเกิดแล้วในภพนี้).

บทว่า ตตุราปาลี ความว่า เราได้ (เกิด) มีแล้วในภพ ฯลฯ หรือในสัตตนิกาย แม้นั้น. บทว่า เอว นาโม ความว่า เราชื่อ ทัตตะ หรือชื่อ มิตตะ. บทว่า เอว โคตุโต ความว่า เราเป็นวาตัญญุโคตร หรือกัสสปโคตร. บทว่า เอว ฏญโณ ความว่า เรามีสีด้าหรือสีขาว. บทว่า เอวมหาโร ความว่า เรามีอาหารบริสุทธฺิ หรือมีข้าวสุกแห่งข้าวสาติเป็นต้น เป็นอาหาร. บทว่า เอว สุขทุกขปฏิฐิ เวที ความว่า เราเสวยสุขอันเป็นทิพย์ หรือเสวยสุขและทุกข์อันเป็นของมนุษย์. บทว่า เอวมายุปริยญโต ความว่า เรามีอายุเท่านั้น ๆ เป็นอย่างยิ่ง เป็นกำหนดอย่างนี้. บทว่า โส ตโต จูโต ความว่า เรานั้นจุติจากภพเป็นต้น นั้น ๆ. บทว่า อัฐปปนุโน ความว่า เราเกิดเป็นมนุษย์ในภพสุดท้ายนี้. บทว่า อิติ แปลว่า ด้วยประการฉะนี้. บทว่า สาการิ สตฺทุเทสํ ความว่า พร้อมทั้งอุทเทส ด้วยสามารถแห่งนามและโคตรเป็นต้น พร้อมทั้งอาการด้วยสามารถแห่งวรรณะเป็นต้น, อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเรียกร้องกันว่า ดิสสะ ว่าโคตมะ โดยชื่อและโคตร ย่อมปรากฏโดยความแตกต่างกัน เป็นคนผิวดำ เป็นคนผิวดำขาว โดยวรรณะเป็นต้น เพราะฉะนั้น นามและโคตร จึงเป็นอุเทศ นอกนี้เป็นอาการ.

บทว่า อยมสฺส ปจฺมา วิชฺชา อธิคฺตา ความว่า วิชชานี้ ชื่อว่า ที่หนึ่ง โดยเป็นวิชาที่ภิกษุนี้ได้บรรลุเป็นครั้งแรก คือ วิชชา ย่อมชื่อว่า เป็นอันภิกษุบรรลุแล้ว กระทำให้แจ้งแล้ว ด้วยอรรถว่า กระทำให้ปรากฏ. ถามว่า ก็ภิกษุนี้ กระทำอะไร ให้แจ่มแจ้ง ? ตอบว่า กระทำบุพเพนิวาสญาณให้แจ่มแจ้ง. โมหะอันปกปิดเสียซึ่ง วิชชานั้น ท่านเรียกว่า อวิชา เพราะอรรถว่ากระทำบุพเพนิวาสญาณนั้นแหละ ไม่ให้ปรากฏ. บทว่า

ตโม ความว่า โมหะนั้นแหละท่านเรียกว่า ตโม (ความมืด) เพราะอรรถว่า ปกปิดไว้. บทว่า อาโลโก ความว่า วิชชานั้นแหละ ชื่อว่า อาโลกะ เพราะอรรถว่า กระทำเพื่อแสงสว่าง. ก็ในบทว่า อาโลโกนี้ ได้ความดังนี้ว่า วิชา อภิษณนั้นบรรลุแล้ว. บทที่เหลือเป็นการกล่าวสรรเสริญ. ก็ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงประกอบ ความว่า วิชชานี้แล อภิษณนั้นบรรลุแล้ว คือ ความไม่รู้ ซึ่งวิชาที่อภิษณนั้น บรรลุแล้ว อันเธอกำจัดแล้ว คือ ทำให้พินาศแล้ว. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะวิชา บังเกิดแล้ว. แม้ในบททั้งสองที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ.

บทว่า ยถา ในบทว่า ยถาดัตถึ นี้ใช้ในอรรถว่า อุปมา. บทว่า ตัม เป็นเพียงนิบาต. อธิบายว่า ชื่อว่า ผู้ไม่ประมาท เพราะไม่อยู่ปราศจากสติ ชื่อว่า มีความเพียร เพราะมีความเพียรเครื่องยังกิเลสให้เร่าร้อน ชื่อว่า ผู้มีตนอันส่งไปแล้ว คือมีจิตอันส่งไปแล้ว เพราะไม่อาลัย ในร่างกาย และชีวิต. ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ ดังนี้ เมื่ออภิษณ ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนอันส่งไปแล้ว อยู่ อวิชา พึงถูกกำจัด วิชา พึงบังเกิดขึ้น ความมืดพึงถูกกำจัด แสงสว่าง พึงเกิดขึ้นฉันทใด อวิชา อภิษณนั้นกำจัดแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดอันอภิษณนั้นกำจัดแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว ฉันทนั้นเหมือนกัน เธอได้ผลอันสมควรแก่การตามประกอบความเพียรนั้นแล้วอยู่ ดังนี้.

ในบทว่า ทิพฺเพน จกฺขุณา นี้ คำใดที่ควรกล่าว คำนั้นข้าพเจ้า กล่าวไว้หมดแล้วในหนหลัง. บทว่า วิสุทฺเธน ความว่า ทิพยจักขุ ชื่อว่า ย่อมบริสุทธิ์ เพราะเป็นเหตุแห่งทิวฐิวสุทฺธิ โดยมองเห็นสัตว์ผู้จืดและอุปบัติ. อธิบายว่า ภิกษุใดเห็นเพียงสัตว์ที่จืดเท่านั้น ไม่เห็นสัตว์ที่อุปบัติ ภิกษุนั้น

ยอมถือเอาซึ่งอุจเฉททิกฺขุ. ทิกฺขุใดเห็นเพียงสัตว์ที่อุปบัติเท่านั้น ไม่เห็นสัตว์ที่
จุด ทิกฺขุนั้นยอมถือเอานวสัตตปาตภาวทิกฺขุ (ทิกฺขุคือความปรากฏในสัตตาวาส
๘). ก็เพราะเหตุที่ทิกฺขุผู้เห็นทั้งสองอย่าง ย่อมก้าวล่วงทิกฺขุแม้ทั้งสองได้ ฉะนั้น
ทัสสนะนั้นของทิกฺขุนั้น จึงเป็นเหตุแห่งทิกฺขุวิสุทฺธิ. ก็ทิกฺขุผู้เป็นพุทธบุตรนี้
ยอมเห็นทั้งสองอย่าง (ทั้งสัตว์ที่กำลังจุด และสัตว์ที่กำลังอุปบัติ). ด้วยเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า ทิพยจักขุชื่อว่า วิสุทฺธิ เพราะความเป็นเหตุแห่งทิกฺขุวิสุทฺธิ
โดยมองเห็นสัตว์ผู้จุดและอุปบัติ. อีกอย่างหนึ่ง ทิพยจักขุ ชื่อว่า วิสุทฺธิ
เพราะเว้นจากอุปกิเลส ๑๑ อย่าง. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า ทิพยจักขุ
ชื่อว่าบริสุทธิ์ แล้ว เพราะไม่เข้าไปเศร้าหมองด้วยอุปกิเลส ๑๑ อย่าง ที่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า คุณก่อนอนุรุธะ เพราะเรารู้ว่า วิจิ
กิญชาเป็นอุปกิเลสของจิต ดังนี้ แล้วจึงละวิจิกิญชาอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตเสีย
รู้ว่าโยนิโสมนสิการ ถินมิทระ ความหวาดเสียว ความเย่อหยิ่ง ความชั่วร้าย
ความเพียรที่ปรารถนาเกินไป ความเพียรที่อ่อนห่อนเกินไป คัมภาทิ คอยกระชับ
ความสำคัญสภาวะว่าต่างกัน ลักษณะที่เพ่งเล็งรูปเกินไป เป็นอุปกิเลสของจิต
ดังนี้แล้ว จึงละถินมิทระ ฯลฯ ลักษณะที่เพ่งเล็งรูปเกินไป อันเป็นอุปกิเลส
ของจิตเสีย* ดังนี้. ชื่อว่าก้าวล่วงจักขุอันเป็นของมนุษย์ เพราะเห็นรูปได้ไกล
เกินกว่า (ทัสสนวิสัย) อันเป็นอุปจารของมนุษย์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าก้าว
ล่วงจักขุอันเป็นของมนุษย์ เพราะก้าวล่วงมังสจักขุอันเป็นของมนุษย์. ด้วย
ทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงเสียดังจักขุของมนุษย์นั้น. บทว่า สตุเต ปสฺสตี
ความว่า ย่อมเห็นคือมองดู ได้แก่เล็งเห็นหมู่สัตว์ทั้งหลาย เหมือนมนุษย์
มองดูด้วยมังสจักขุ.

ในบทว่า จวมาน อุปปชฺชมาน นี้ ท่านแสดงความว่า ใน

* ม. ๑๔/๓๐๕

ขณะที่จู้ติ หรือในขณะที่อุปบัติ พระอริยบุคคลไม่สามารถเพื่อจะเห็นได้ แม้ด้วยจักขุอันเป็นทิพย์ แต่สัตว์เหล่าใดใกล้จะจู้ติ (หรือ) จักจู้ติในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้น ท่านประสงค์เอวากำลังจู้ติ และสัตว์เหล่าใด ถือปฏิสนธิแล้ว หรือเกิดแล้วในบัดเดี๋ยวนี้ สัตว์เหล่านั้น ท่านประสงค์เอวากำลังอุปบัติ พระอริยบุคคลย่อมเห็นสัตว์เหล่านั้นผู้กำลังจู้ติ ผู้กำลังอุปบัติเห็นปานนี้. บทว่า **หิเน** ความว่า น่าดูหมิ่น น่าดูแคลน ด้วยสามารถแห่งชาติ ตระกูล และ โภคะเป็นต้น เพราะประกอบไปด้วยผลของโมหะ. บทว่า **ปณิเต** ความว่า ตรงข้ามกับความเลวทรามนั้น เพราะประกอบไปด้วยผลของอโมหะ. บทว่า **สุวณฺเณ** ความว่า ประกอบแล้วด้วยวรรณะอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะประกอบด้วยผลของอโทสะ. บทว่า **ทพฺพณฺเณ** ความว่า ประกอบไปด้วยวรรณะอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพราะประกอบไปด้วยผลของโทสะ. อธิบายว่า มีรูปงาม มีรูปชั่ว. บทว่า **สุคเต** ความว่า ไปสู่สุคติ (ได้ดี) หรือมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก เพราะประกอบไปด้วยวิบากคืออโลภะ. บทว่า **ทุกฺคเต** ความว่า ไปสู่ทุกคติ (ตกยาก) หรือยากจน มีน้ำและข้าวไม่บริบูรณ์ เพราะประกอบไปด้วยผลคือโลภะ. บทว่า **ยถากมฺมุเป** ความว่า ในหมู่สัตว์ผู้ไปตามกรรม ตามที่ตนสั่งสมไว้.

บรรดาบทเหล่านั้น กิจของทิพยจักขุ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยบทมีอาทิว่า **ปุริเมหิ จวมาเน** ดังนี้. ก็ด้วยบทนี้ เป็นอันพระองค์ตรัสถึงกิจของญาณที่ต้องเข้าไปกำหนดว่าสัตว์ทั้งหลายต้องเป็นไปตามกรรม. และลำดับแห่งการบังเกิดขึ้นนี้ของญาณนั้น ดังนี้. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าตรงไปยังนรกเบื้องล่าง ย่อมเห็นเหล่าสัตว์นรก กำลังเสวย

ทุกข้ออย่างมหันต์ การเห็นนี้เป็นกิจของทิพยจักขุญาณอย่างเดียว. ก็ภิกษุ นั้น
มนสิการอยู่อย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้กระทำการอะไรหนอแล จึงเสวยทุกข์เช่น
นี้. ลำดับนั้น ญาณมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ว่ากระทำการชื่อนี้ จะเกิด
แก่ภิกษุนั้น. ในเบื้องต้นก็เหมือนกัน ภิกษุเจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าตรง
ไปยังเทวโลก ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายในสวนนันทวัน มิสสกัน และ
ปารุสกัน เป็นต้น กำลังเสวยสมบัติอยู่ แม้การเห็นนี้ ก็จัดเป็นกิจของทิพย-
จักขุญาณเหมือนกัน. ภิกษุนั้นมนสิการอยู่อย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้กระทำการ
อะไรหนอแล จึงเสวยสมบัตินี้. ลำดับนั้น เธอจะเกิดญาณที่มีกรรมนั้นเป็น
อารมณ์ว่า ทำกรรมชื่อนี้. นี้ชื่อว่า ยถากัมมุปลญาณ (ญาณที่จะต้องเข้าไป
กำหนดว่าสัตว์ทั้งหลายต้องเป็นไปตามกรรม) และแม้ยถากัมมุปลญาณนี้
ก็ไม่มีการแยกบริกรรม แม้อาตมสังขญาณก็ไม่มีการแยกบริกรรม เหมือน
ยถากัมมุปลญาณจะนั้น. อธิบายว่า ญาณเหล่านี้มีทิพยจักขุเป็นบาททั้งนั้น
ย่อมสำเร็จพร้อมกันกับทิพยจักขุ. คำใดที่จะต้องกล่าวในบทมีอาทิว่า กาย-
ทฺวจฺจรีเทน คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้หมดแล้วในหนหลัง.

ในวาระนี้ วิชชาที่สัมปยุตด้วยทิพยจักขุญาณ ชื่อว่า วิชชา. อวิชชา
ที่ปกปิดจืดและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายไว้ ชื่อว่า อวิชชา. คำที่เหลือมีนัย
ดังกล่าวแล้วทั้งหมด. ในตติยวาร วิชชาที่สัมปยุตด้วยอรหัตมรรคญาณ ชื่อว่า
วิชชา. อวิชชาที่ปกปิดสังขธรรมทั้ง ๔ ไว้ ชื่อว่า อวิชชา. คำที่เหลือเข้าใจ
ได้ง่ายทั้งนั้น เพราะมีนัยดังกล่าวไว้แล้วในหนหลัง. บทว่า เอว โข
เป็นต้น เป็นนิคมณฑล

ในพระคาถาทั้งหลาย มีความย่อดังต่อไปนี้ ภิกษุใดได้รู้แล้วคือบรรลุ
ซึ่งบุพเพนิวาสญาณ ตามที่กล่าวแล้ว ได้แสร้งโดยกระทำให้ปรากฏ ตามนัย
ที่กล่าวแล้ว. ปาฐะเป็น โย เวทึ ก็มี. อธิบายว่า ภิกษุใดกระทำบุพเพ-

นิवासญาณให้ปรากฏ ดำรงอยู่แล้ว. ภิกษุยอมเห็นสวรรค์ กล่าวคือเทวโลก ๒๖ ชั้น และอบาย ๔ อย่าง ด้วยทิพยจักขุ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ.

บทว่า อถ ความว่า ต่อแต่นั้น เธอถึงคือบรรลุประอรหัตต์กล่าวคือ ความสิ้นไปแห่งชาติ หรือพระนิพพานนั่นเอง ลำดับนั้น เธอรู้สัจธรรมทั้ง ๔ อันพระอริยบุคคลพึงรู้ด้วยมรรคปัญญา ที่ตั้งมั่นเพราะอภิญญา ชื่อว่าอยู่จบพรหมจรรย์ คือประสบความสำเร็จแล้ว เพราะเสร็จกิจแล้ว ชื่อว่าเป็นมุณี คือเป็นพระจินาสพ เพราะประกอบด้วยโมโนยธรรม ย่อมชื่อว่าเป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓ เพราะประกอบด้วยวิชา ๓ ตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้ และเพราะลอบบาปได้แล้ว โดยประการทั้งปวง ด้วยวิชาที่ ๓ ต่อแต่นั้น เพราะเหตุใด เพราะเหตุนี้ เราตถาคตจึงเรียกภิกษุนั้นแหละ ว่าเป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓ แต่เราตถาคตไม่เรียกคนอื่น คือคนผู้มีการกล่าวตามที่เขาเรียกขาน ได้แก่บุคคลอื่นผู้ท่องเที่ยวแห่งมนต์ มิชฺชูปเพทเป็นต้น ว่าเป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓.

ด้วยประการดังพรรณนามานี้ พึงทราบว่ ในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวิภูฏะไว้ในสูตรที่ ๒ ตรัสวิวิภูฏะไว้ในสูตรที่ ๕ ที่ ๘ และที่ ๑๐ ตรัสทั้งวิภูฏะและวิวิภูฏะไว้ในพระสูตรนอกนี้.

จบอรรถกถาธรรมสูตรที่ ๑๐

จบวรรคพรรณนาที่ ๕

จบอรรถกถาติกนิบาต อิติวุตตกะ

ในอรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อว่าปรมัตถทีปนี

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. ปสาทสูตร ๒. ชีวิตสูตร ๓. สังฆาฏิสูตร ๔. อัคคิสูตร
๕. อุปปริกขยสูตร ๖. อุปปัตติสูตร ๗. กามสูตร ๘. กัลยาณสูตร
๙. ทานสูตร ๑๐. ธรรมสูตร และอรรถกถา.

อิติวุตตะ จตุกนิบาต

๑. พราหมณสูตร

ว่าด้วยการให้ทาน ๒ อย่าง

[๒๘๐] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าได้ สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตเป็นพราหมณ์ผู้ควรด้วยการขอ มีมืออันล้างแล้วทุกเมื่อ ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด เป็นหอมผำตัดกิเลส เธอทั้งหลายเป็นบุตรผู้เนื่องในอกเรา เกิดแต่ปาก เกิดแต่กรรม อันกรรม นิรมิตแล้ว เป็นทายาทแห่งกรรม ไม่เป็นทายาทแห่งอามิส คุณก่อนภิกษุ ทั้งหลาย ทาน ๒ อย่างนี้ คือ อามิสทาน ๑ ธรรมทาน ๑ บรรดาทาน ๒ อย่างนี้ ธรรมทานเป็นเลิศ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การแจกจ่าย ๒ อย่างนี้ คือ การแจกจ่ายอามิส ๑ การแจกจ่ายธรรม ๑ บรรดาการแจกจ่าย ๒ อย่างนี้ การแจกจ่ายธรรมเป็นเลิศ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การอนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ คือ การอนุเคราะห์ด้วยอามิส ๑ การอนุเคราะห์ด้วยธรรม ๑ บรรดาการ อนุเคราะห์ ๒ อย่างนี้ การอนุเคราะห์ด้วยธรรมเป็นเลิศ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย การบูชา ๒ อย่างนี้ คือ การบูชาด้วยอามิส ๑ การบูชาด้วยธรรม ๑ บรรดา การบูชา ๒ อย่างนี้ การบูชาด้วยธรรมเป็นเลิศ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

สัตว์ทั้งหลายย่อมมอบน้อมพระ-

ตถาคตผู้ได้บูชาธรรม ผู้ไม่มีความตระหนี่

ผู้มีปกต้อนุเคราะห์สัตว์ทุกหมู่เหล่า ผู้

ประเสริฐสุดในเทวดาและมนุษย์ ผู้ถึงฝั่ง

แห่งภพเช่นนั้น.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนี้แล.

จบพราหมณสูตรที่ ๑

จตุกนิบาตวรรณา

อรรถกถาพราหมณสูตร

ในพราหมณสูตรที่ ๑ แห่งจตุกนิบาต มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า อหิ เป็นบทแสดงถึงอัตตา (ตัวเรา). อธิบายว่า อัตตา
กล่าวคือสันดานอันเป็นของตน ที่เที่ยงแท้ไม่ใช่บุคคลอื่น เรียกว่า อหิ (ตัวเรา).
ก็พระศาสดาทรงปฏิญาณอยู่ว่า เรามี คือเมื่อทรงปฏิญาณความเป็นพราหมณ์
โดยปรมาตถ์ ที่กำลังตรัสถึงว่า อหิ (เราตถาคต) ว่ามีอยู่ในพระองค์ จึงได้
ตรัสว่า เราตถาคตมี และบทว่า เราตถาคต มี พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็มีได้
ตรัสเหมือนอย่างทีปฤชชนทั้งหลาย ผู้ยังละอนุสัย คือ ทิฏฐิและมานะไม่ได้แล้ว
พุดแบ่งด้วยอำนาจการยึดมั่นด้วยทิฏฐิมานะ และความเชื่อมั่นว่า เรามี เราเป็น
พราหม เป็นมหาพราหม และว่า เราประเสริฐกว่า. แต่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า

ทรงละทิฐยานุสัยและมานานุสัยได้แล้วโดยประการทั้งปวง ไม่ทรงเล่นเลย
สมัยญา ทรงยังธรรมให้ประดิษฐานอยู่ในสันดานของเวไนยสัตว์โดยไม่ขัด-
ขวางกับสมญาโลก ทรงปฏิญาณว่า คุณเช่นนั้นมืออยู่ในพระองค์อย่างครบถ้วน
จึงตรัสว่า เราตถาคตมี. บทว่า **พราหมโณ** มีความว่า ชื่อว่า พราหมณ์
เพราะลอยบาปแล้ว และเพราะพูดถึงพระพรหม. ก็ในพระคำรัสนี้มีอธิบาย
ดังนี้ว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์โดยปรมาตม์. เพราะพระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงถึงฝั่งแห่งการสมาทานวัตร มีทานและสัจญมะเป็นต้น ซึ่ง
บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ด้วยการประพฤติดปะไม่มีเหลือ ทรงอยู่จบพรหม-
จรรย์แล้วด้วยดีทีเดียว ทรงถึงที่สุดแห่งเวททั้งหมด ทรงมีวิชาและจรณะ
บริสุทธิดีแล้ว ทรงล้างมลทิน คือบาปได้โดยประการทั้งปวง ครั้นถึง คือครั้น
บอกพระพรหม กล่าวคืออริยมรรคอันยอดเยี่ยม และทรงประกาศศาสน-
พรหมจรรย์อันบริสุทธิดีแล้ว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระองค์ ชื่อว่า เป็น
พราหมณ์โดยปรมาตม์ เพราะทรงลอยบาปได้แล้ว โดยประการทั้งปวง และ
เพราะครั้นถึง คือ ครั้นบอกพระพรหม (แก่ผู้อื่น).

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศความเป็นพราหมณ์อันยอด-
เยี่ยมของพระองค์ ในโลกกับทั้งเวทโลกอย่างนี้แล้ว เพื่อจะทรงแสดงว่ากรรม ๖
มีทานเป็นต้น ที่พราหมณ์บัญญัติไว้สำหรับพราหมณ์ ซึ่งบริสุทธิดี มีอยู่ใน
พระองค์อย่างอุกฤษฏ์ จึงตรัสคำว่า **ยาจโยโค** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ยาจโยโค** ได้แก่ ทรงประกอบด้วย
ภาวะที่ควรแก่ผู้ขอ. ชนเหล่าใด ขอ เหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่า ยาจะ.
ก็ในที่นี้ ผู้ขอเหล่านั้น ฟังทราบว่าได้แก่เวไนยสัตว์. อธิบายว่า ผู้ขอเหล่านั้น
เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วทูลขอให้ทรงแสดงธรรมว่า ข้าแต่พระองค์-

ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงแสดงธรรมเถิด ขอพระสุคตเจ้าจง
ทรงแสดงธรรมเถิด. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทรงทำการรื้อถอนความ
ปรารถนาของผู้ขอเหล่านั้น แสดงธรรมตามความพอใจ (ของผู้ขอ) ทรง
ประทานพระธรรมทาน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ทรงมีความเหมาะสมแก่ผู้ขอ.
พระองค์ไม่ทรงเห็นห่างจากผู้ขอเหล่านั้นในกาลทุกเมื่อ คือ ตลอดเวลา. อีก-
ประการหนึ่ง บทว่า ยาจโยโค ได้แก่ เป็นผู้ควรแก่การขอ. อธิบายว่า
พระองค์ ชื่อว่า เป็นผู้ควรที่จะขอ เพราะทรงสนองความต้องการ (ของผู้ขอ)
ได้. ปาฐะว่า ยาจโยโค ดังนี้ก็มี. ในบทว่า ยาจโยโค นั้น มีอธิบายว่า
มหาทาน เรียกว่า ยาจะ อธิบายว่า การบูชา. แต่ในที่นี้ ฟังทราบว่าได้แก่
ธรรมทาน. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบในทาน เพราะเหตุนี้จึง
ชื่อว่า ยาจโยคะ (เป็นผู้ประกอบในทาน). บทว่า สทา แปลว่า ในกาลทุกเมื่อ.
อธิบายว่า ทรงมีวัตรที่ฟังอนุสรณ์ถึงและทรงมีพระสัทธรรมเป็นมหาทาน.
อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบสัตว์ด้วย ยาจะ (ทาน)
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ยาจโยคะ อธิบายว่า ทรงประกอบสัตว์ทั้งหลายด้วย
ยาจะกล่าวคือทาน ๓ อย่าง ตามสมควร คือ ทรงประกอบสัตว์ไว้ในทานนั้น.
อาจารย์ทั้งหลายกล่าววว่า ยาจโยโค สดตฺ ดังนี้ก็มี.

บทว่า ปยตปาณิ ได้แก่ พระองค์ทรงมีพระหัตถ์บริสุทธี. อธิบายว่า
บุคคลใด น้อมไปในทาน เมื่อจะให้อำมิสทาน ย่อมเป็นผู้ล้างมือใน
กาลทุกเมื่อทีเดียว เพื่อให้ไทยธรรมโดยเคารพด้วยมือของตน บุคคลนั้น
ท่านเรียกว่า ปยตปาณิ (ผู้ล้างมือแล้ว). แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรง
น้อมไปในธรรมทาน ทรงประกอบชวนชวายในธรรมทานตลอดกาลทุกเมื่อ
โดยเคารพ เพราะเหตุนี้จึงว่ามานี้ ท่านจึงกล่าววว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า

ทรงล้างมือแล้ว. และบพว่า **สทา** พึงประกอบเข้ากับบพว่า **ปยตปาณิ** นี้ด้วย. บพว่า **สทา ปยตปาณิ** ความว่า ก็พระศาสดาทรงยังการให้พระ-
สัทธรรม ให้เป็นไปแก่สัตว์โลกผู้เป็นเวไนยสัตว์ในกาลทุกเมื่อ คือ ทุกเวลา
โดยไม่ทรงแบ่งแยก ชื่อว่า ทรงประกอบชวนชวายนในธรรมทานนั้นอยู่.

อีกนัยหนึ่ง ภาวนาเรียกว่า **โยคะ**. เหมือนคั้งที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า ปัญญา ย่อมเกิดจาก โยคะ (การประกอบ) เพราะเหตุนี้ ในบพว่า
ยาชโยโค จึงมีอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่ง
ยาชภาวนา คือ บริจาคภาวนา. จริงอยู่ ในกาลก่อนแต่การตรัสรู้ พระผู้มี
พระภาคเจ้า แม้เป็นพระโพธิสัตว์ อันพระกรุณากระตุ้นแล้วทรงเพิ่มพูนทาน
โดยไม่มีส่วนเหลือ ทรงบำเพ็ญบารมีถึงขั้นอุกฤษฏ์ในทานนั้นแล้ว บรรลุ
พระอภิสัมโพธิญาณ แม้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วยังทรงเพิ่มพูนทาน ๓ อย่าง
ทรงประทานพระธรรมทานโดยพิเศษ ทั้งยังทรงแนะนำ ผู้อื่นไว้ในธรรมทาน
นั้น. จริงอย่างนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้นทรงประทานคุณทรัพย์ตาม
ความประสงค์แก่ผู้ขอที่เป็นเวไนยสัตว์ ให้เป็นธรรมทาน ซึ่งแยกเป็นโลกิย-
ทรัพย์และโลกุตรทรัพย์มีอาทิอย่างนี้คือ บางคน ได้ทรงประทาน
สธนะ (๓) ให้ บางคน ได้ทรงประทานศีล ๕ ให้ บางคน ได้ทรง
ประทานศีล ๑๐ ให้ บางคนได้ทรงประทานปาริสุทธิศีล ๔ ให้ บางคน
ได้ทรงประทานธุดชกรรมให้ บางคน ได้ทรงประทานฌาน ๔ ให้ บางคน
ได้ทรงประทานสมาบัติ ๘ ให้ บางคน ได้ทรงประทานอภิญา ๕ มรรค ๔
สามัญผล ๔ วิชชา ๓ ปฏิสัมภिता ๔ ให้ และทรงแนะนำบุคคลอื่นว่า
ท่านทั้งหลายจงให้ ชื่อว่า ทรงเพิ่มพูนบริจาคภาวนา. ด้วยเหตุนี้
ท่านจึงกล่าววว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งบริจาคภาวนา.
อีกอย่างหนึ่ง บพว่า **ปยตปาณิ** ได้แก่ มีพระหัตถ์แบออกแล้ว. อธิบายว่า

ทรงประกอบขวนขวายในการให้พระสัทธรรม ไม่ทำกำมือแห่งอาจารย์ (ไม่หวง) เหมือนบุคคลผู้แบมือออกเพื่อจะให้อะไร ๆ ที่อยู่ในมือ พร้อมทั้งพูดว่า เชิญมา รับเอาเถิดฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ปยตปาณิ ได้แก่ มีพระหัตถ์อาจหาญ อธิบายว่า ทรงกระทำความอาจหาญในการทรงประทานพระธรรม เหมือนบุคคลผู้มีมืออาจหาญเพื่อจะให้อำมิสถานฉะนั้น.

บทว่า อนุตติมเทชโร ความว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงไว้ซึ่งอติภาพครั้งสุดท้าย เพราะธรรมทั้งหลายที่ทำให้เป็นพราหมณ์บริบูรณ์ด้วยการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์. อธิบายว่า สำหรับบุคคลผู้ยังมีได้อยู่จบพรหมจรรย์ ยังจะพึงมีคติที่มีสมัญญาว่า ค่ำต้อยเป็นต้น เพราะละธรรมทั้งหลายที่ทำให้เป็นคนต่ำต้อยยังไม่ได้ คือ ยังจะพึงมีการนอนในครรภ์ต่อไป. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงว่า พระองค์ทรงเป็นพราหมณ์ ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้วอย่างแท้จริง.

บทว่า อนุตฺตโร ภิสโก สลฺลภตุโต ความว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ชื่อว่า เป็นนายแพทย์ผู้ยอดเยี่ยม เพราะทรงเยียวยาโรคคือวิภูทุกข์ที่เยียวยาโดยยากได้ ชื่อว่า เป็นศิลาแพทย์ผู้ยอดเยี่ยม เพราะตัด คือ ถอนขึ้นได้โดยเด็ดขาดซึ่งลูกศรมีรากเป็นต้น ที่คนอื่นยังถอนไม่ขึ้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสการทำบุคคลเหล่านี้ให้เป็นพราหมณ์ได้โดยทรงประดิษฐานธรรมทั้งหลายที่ทำให้เป็นพราหมณ์ได้โดยตรงซึ่งประดิษฐานอยู่แล้วในพระองค์ไว้ในสันตติของบุคคลอื่นด้วยคำว่า อนุตฺตโร ภิสโก สลฺลภตุโต นี้.

บทว่า ตสฺส เม ตุมฺหะ ปุตุตา ความว่า ลูกอ่อนภิกษุทั้งหลาย ขอเธอทั้งหลายจงเป็นบุตร คือ จงเป็นผู้เกิดจากตนของเราตถาคตนั้น คือ ผู้เห็นปานนี้. บทว่า โอรสา ได้แก่ ผู้ผูกพันอยู่นอก. เหมือนอย่างว่าโอรส คือ บุตรผู้เกิดจากตนของสัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งทรัพย์สมบัติที่เป็นของ

บิดา เป็นพิเศษฉันใด แม้พระอริยบุคคลเหล่านั้นก็ฉันนั้น เกิดแล้วในอริยชาติ ในที่สุดแห่งการพึงธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงชื่อว่า เป็นโอรส เพราะเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุตติสุข และรัตนะคือพระอริยธรรมซึ่งเป็นของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า นั้นอย่างแน่นอน. อีกประการหนึ่ง พระอริยสาวกทั้งหลายที่กำลังก้าวลง และก้าวลงแล้วสู่อริยภูมิด้วยอนุภาพแห่งธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า ย่อมควรเป็นผู้ที่ใคร ๆ จะพึงกล่าวว่า เป็นบุตร ผู้เกิดแต่อกโดยตรง เพราะท่านมีอภิชาติ (การเกิด) อันความพยายามให้เกิดแล้วที่พระอุระของพระศาสดา จริงอย่างนั้น พระอริยบุคคลเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำไว้ในหทัย ด้วยการตรวจดูอาสยะ อนุสัย จริยา และ อริมุตติ เป็นต้น และด้วยการทรงคิดถึงสิ่งที่เป็นโทษเนื่อง ๆ ทรงกันออกจากสิ่งที่เป็นโทษแล้ว ให้ประดิษฐานอยู่ในสิ่งที่ไม่เป็นโทษ ทรงเลี้ยงดูให้เติบโต โดยการเลี้ยงดูร่างกายด้วยธรรมมีศีล เป็นต้น.

บทว่า มุขโต ชาตา ความว่า พระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า เกิดจากพระโอษฐ์ เพราะเกิดในอริยชาติ ด้วยพระธรรมเทศนาที่เกิดจากพระโอษฐ์. อนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งหลาย เกิดแล้วโดยอริยมรรคชาติจากปากทางแห่งกุศลธรรมทั้งหมด คือปาฏิโมกข์ที่ไม่ทั่วไปกับธรรมอื่น หรือจากวิโมกขมุข กล่าวคือวิปัสสนาอันเป็นเหตุให้ถึงการออกไป(ภูฐานคามินีวิปัสสนา) เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เกิดจากพระโอษฐ์. พระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า เกิดในธรรม เพราะว่าเป็นเกิดในศาสนธรรม หรือในธรรมคืออริยมรรค ซึ่งประมวลไตรสิกขาไว้. พระอริยบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า อันธรรมเนรมิต เพราะหมายความว่า อันธรรมนั้นนั่นเอง นิรมิตคือสร้างแล้ว. พระอริยบุคคลทั้งหลาย เป็นทายาททางธรรมมีสติและธรรมวิจยะ เป็นต้น ไม่ใช่เป็นทายาททางอามิสมีลาภและสักการะ เป็นต้น. อธิบายว่า เป็นธรรมทายาท ไม่ใช่เป็นอามิสทายาทเลย.

ธรรมในบทว่า **ชมฺมทายาทา โน อามิสทายาทาเยว** นั้นมี ๒

อย่าง คือ นิปปริยายธรรม (ธรรมโดยตรง) ๑ ปริยายธรรม (ธรรมโดยอ้อม) ๑
แม้ อามิส ก็มี ๒ อย่าง คือ นิปปริยายอามิส (อามิสโดยตรง) ๑ ปริยายอามิส
(อามิสโดยอ้อม) ๑. มีอธิบายอย่างไร? มีอธิบายว่า โลกุตระธรรม ๕
อย่าง แยกประเภทเป็นมรรค (๔) ผล (๔) นิพพาน (๑) จัดเป็นนิปปริยาย-
ธรรมโดยแท้ หากจัดเป็นธรรมโดยปริยาย คือ โดยเหตุหรือโดยเลศอะไรๆ ไม่
ส่วนกุศลที่เข้าไปอาศัยวิวิญญะนี้ใด คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ เมื่อปรารถนา
วิวิญญะ จึงให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรม ทำการบูชาพระศาสดาด้วย
ของหอมและพวงมาลัย เป็นต้น ฟังธรรม แสดงธรรม ทำฌานสมาบัติให้บังเกิด
เขาเมื่อทำอยู่อย่างนี้ย่อมได้นิปปริยายธรรม คือ อมตนิพพานโดยลำดับ กุศลนี้
ชื่อว่า ปริยายธรรม. อนึ่ง ปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น ชื่อว่า นิปปริยายอามิส
เหมือนกัน หากใช่เป็นอามิสโดยปริยาย คือ โดยเหตุหรือโดยเลศอย่างอื่นไม่.
ส่วนกุศลที่เป็นเหตุให้ถึงวิวิญญะนี้ใด คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ เมื่อปรารถนา
วิวิญญะต้องการภพที่พร้อมด้วยสมบัติจึงให้ทาน ฯลฯ ทำสมาบัติให้บังเกิด เขา
เมื่อทำอยู่อย่างนี้ ก็ได้สมบัติของเทวดาและมนุษย์ตามลำดับ กุศลนี้ชื่อว่า
ปริยายอามิส.

บรรดาธรรม ๒ อย่างนั้น แม้นิปปริยายธรรมก็เป็นของ**พระผู้มี**
พระภาคเจ้าที่เดียว. อธิบายว่า เพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสบอก
ภิกษุทั้งหลายจึงได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้
ดังนี้ว่า **ดูก่อนพราหมณ์** ก็**พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้น ทรงยังมรรคที่ยัง
ไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทรงยังมรรคที่เกิดไม่พร้อมให้เกิดพร้อม (ทรงสร้าง
มรรคา) ฯลฯ ส่วนสาวกทั้งหลาย ในบัดนี้ที่มาในภายหลัง เป็นผู้ดำเนินไป

ตามมรรคอยู่ และว่า คุณก่อนผู้มีอายุ ก็**พระผู้มีพระภาคเจ้า** นั้น เมื่อรู้ (ก็ทรงบอกความรู้) เมื่อเห็น (ก็ทรงบอกเห็น) ทรงมีพระจักขุ ทรงมีพระญาณ ทรงมีธรรม ทรงเป็นพรหม ทรงบอก ทรงขยาย ทำให้ผู้ฟัง น้อมไปสู่อรหัต ทรงประทานอมตะ ทรงเป็นเจ้าของธรรม ทรงเป็นพระศากยโคตร. แม้ปริยายธรรมก็เป็นของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เหมือนกัน. อธิบายว่า เพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสบอกนั่นเอง สาวกทั้งหลายจึงทราบว่าคุณคน ผู้ปรารถนาวิวิฏฐะให้ท่าน ฯลฯ ทำสมาบัติให้บังเกิด ย่อมได้มตนิพพาน โดยลำดับ. แม้นิปปริยายามิส ก็เป็นของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เหมือนกัน. อธิบายว่า เพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงอนุญาต ภิภุทั้งหลายจึงได้จิวรอันประณีต เริ่มต้นตั้งแต่เรื่องของหมอชีวก. สมด้วยพระคำรัสที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิภุทั้งหลาย เราตถาคตอนุญาตคบดีจิวร ภิภุรูปใดปรารถนา ขอภิภุรูปนั้นจงเป็นผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเถิด ภิภุรูปใดปรารถนา ขอภิภุรูปนั้นจงยินดีคบดีจิวร คุณก่อนภิภุทั้งหลาย ก็เราตถาคตสรรเสริญความสันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้. เพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงอนุญาตไว้แล้วเช่นนั้น ภิภุทั้งหลายจึงได้บริโภคน้ำปัจจัยแก่นอกนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้. แม้ปริยายามิสก็เป็นของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**เหมือนกัน. อธิบายว่า เพราะ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสบอกนั่นเอง สาวกทั้งหลายจึงทราบว่าคุณคนผู้ปรารถนาภพที่สมบูรณ์ด้วยสมาบัติ ให้ท่าน สมาทานศีล ฯลฯ ทำสมาบัติให้บังเกิดแล้ว ย่อมได้ปริยายามิส คือ ทิพยสมาบัติ (และ) มนุษยสมาบัติ โดยลำดับ. เพราะเหตุที่ ทั้งนิปปริยายธรรม ทั้งปริยายธรรม ทั้งนิปปริยายามิส ทั้งปริยายามิส เป็นของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงว่า พระองค์ทรงเป็นเจ้าของในธรรมนั้น และในธรรมและามิสนั้น เมื่อจะทรงประกอบสาวกเหล่านั้นไว้ เฉพาะในธรรมและามิสที่

ประเสริฐกว่า ซึ่งนำประโยชน์สุขมาให้โดยส่วนเดียว จึงตรัสอย่างนี้ว่า ขอเธอทั้งหลายจงเป็นบุตร เป็นโอรสของเราตถาคตอย่างนั้นเถิด ฯลฯ อย่าเป็นอามิสทายาทเลย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศความเป็นพราหมณ์ โดยปรมัตถ์ของพระองค์ และความที่พระอริยสาวกทั้งหลาย เป็นบุตรผู้เกิดแต่อกเป็นต้นของพระองค์ ผู้มีการสมาทานวัตรอันบริบูรณ์ ผู้ทรงบำเพ็ญตบะ ทรงอยู่จบพรหมจรรย์แล้วโดยชอบทีเดียว ทรงสมบุรณ์ด้วยวิชาและจรณะอันบริสุทธิดีแล้ว ทรงถึงฝั่งคือที่สุดแห่งเวทไม่มีส่วนเหลือ ทรงลอยบาปทั้งปวงได้แล้ว ทรงเป็นผู้ควรแก่การขอตลอดกาลเป็นนิตย์ ทรงถึงความเป็นทักษิณียบุคลลผู้ยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก ด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงพระองค์ว่า เป็นเหมือนราชสีห์ ในประโยชน์ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า สีหะ นั้นแลเป็นชื่อของพระตถาคต ผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นเหมือนบุรุษผู้ชี้ทาง ในประโยชน์ว่า คุณก่อนติสสะ คำว่า บุรุษผู้ฉลาดในทาง นั้นแลเป็นชื่อของพระตถาคต เป็นเหมือนพระราชา ในประโยชน์ว่า คุณก่อนเสละ เราตถาคต เป็นพระราชา เป็นเหมือนนายแพทย์ ในประโยชน์ว่า คุณก่อน สุนักขัตตะ คำว่า นายแพทย์ผู้ทำการผ่าตัด นั้นแลเป็นชื่อของพระตถาคต เป็นเหมือนพราหมณ์ ในประโยชน์ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า พราหมณ์ นั้นแลเป็นชื่อของพระตถาคต. แม้ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสพระองค์ว่า เป็นเหมือนพราหมณ์.

พราหมณ์ทั้งหลายย่อมสำคัญพราหมณกิจของพราหมณ์ ภายนอกจากศาสนานี้ ผู้ประกอบด้วยคุณมีทานเป็นต้น เหล่าใด ว่าบริบูรณ์ เพื่อจะทรง

ประกาศว่า คุณมีทานเป็นต้นของพระองค์เลิศ และประเสริฐกว่าคุณเหล่านั้น
บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเริ่มคำว่า เทวmani ภิกขเว ทานานิ เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยาคา ได้แก่ มหาอัย. อธิบายว่า
มหาทาน ซึ่งท่านเรียกว่า ของบูชา ดังนี้บ้าง. บรรดาอัย ๒ อย่างนั้น อัย
คืออามิส ฟังทราบว่าเป็นเหมือนทานของเวลามพราหมณ์ ทานของพระ
เวสสันดร และอัยของพระเจ้ามหาวชิตราช. อัยคือธรรม ฟังทราบว่าได้แก่
การที่ทรงแสดงมหาสมยสูตร มงคลสูตร จูฬราหูโลวาทสูตร สมจิตตสูตร
 เป็นต้น. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วในตอนต้นนั้นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยในกาลาดังต่อไปนี้ บทว่า อสขุชิ แปลว่า พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าได้ให้แล้ว. บทว่า อมจฺจรี ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ชื่อว่า ทรงปราศจากจากความตระหนี่ เพราะทรงละความตระหนี่ทั้งหมดได้
แล้วอย่างเด็ดขาด ณ โคนโพธิ์นั้นเอง. บทว่า สพฺพสตฺตานุภุมปี ความว่า
(พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงมีปกติอนุเคราะห์สรรพสัตว์ด้วยพระมหากรุณา
เหมือนบิดาอนุเคราะห์บุตรสุดที่รัก ฉะนั้น. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า

พระมหามุนี ทรงมีพระทัยสม่าเสมอ

ในนายขมังธนู ในพระเทวทัต ในโจร

องคฺลิมา ในช้างชนบาล และในพระ-

ราหุล.

บทที่เหลือเข้าใจได้ง่ายอยู่แล้ว.

จบอรรถกถापราหฺมณสูตรที่ ๑

๒. จัตตาริสูตฺร

ว่าด้วยปัจจัยน้อยหาได้ง่ายไม่มีโทษ ๔

[๒๘๑] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยน้อยหาได้ง่าย และไม่มีโทษ
อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไฉน คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาจิวร ผ้าบังสุกุล น้อย
หาได้ง่าย และไม่มีโทษ บรรดาโภชนะ คำข้าวที่ได้ด้วยปลีแข่ง น้อย หา
ได้ง่าย และไม่มีโทษ บรรดาเสนาสนะ โคนไม้ น้อยหาได้ง่าย และไม่มีโทษ
บรรดาเกสัช มุตรเน่าน้อย หาได้ง่ายและไม่มีโทษ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
ปัจจัยน้อย หาได้ง่ายและไม่มีโทษ ๔ อย่างนี้แล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา
ตถาคตกถาวรธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของภิกษุซึ่งเป็นผู้สัน โดยด้วยปัจจัยที่น้อย
หาได้ง่ายและไม่มีโทษ ว่าเป็นองค์แห่งความเป็นสมณะ.

ความคับแค้นแห่งจิต ย่อมไม่มีแก่

ภิกษุผู้สันโดยด้วยปัจจัยน้อย หาได้ง่าย
และไม่มีโทษ เพราะปรารถนาเสนาสนะ
จิวรปานะและโภชนะ ทิศของเธอชื่อว่าไม่
กระทบกระเทือน ภิกษุผู้สันโดย ไม่
ประมาท ยึดเหนี่ยวเอาไว้ได้ซึ่งธรรมอัน
สมควรแก่ธรรมเครื่องความเป็นสมณะที่
พระตถาคตตรัสบอกแล้วแก่เธอ.

จบจัตตาริสูตฺรที่ ๒

อรรถกถาจัดตาริสูตร

ในจัดตาริสูตรที่ ๒ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **อปฺปานิ** แปลว่า (ปัจจัย ๔) มีน้อย. บทว่า **สุตฺถานิ** คือ อันบุคคลพึงได้โดยง่าย คือ สามารถจะหาได้ในที่ใดที่หนึ่ง. บทว่า **อนวชฺชานิ** คือ ชื่อว่า เว้นจากโทษ ได้แก่ ชื่อว่า ไม่มีโทษ เพราะการมาบริสุทธิ และเพราะไม่มีภาวะเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีการประดับกายเป็นต้น. ในบทว่า **อปฺปานิ** (มีน้อย) **สุตฺถานิ** (หาได้ง่าย) และบทว่า **อนวชฺชานิ** (ไม่มีโทษ) นั้น มีอธิบายว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงแสดงความไม่มีทุกข์อันเกิดจากการแสวงหาไว้ เพราะความที่ปัจจัย ๔ หาได้ง่าย. ทรงแสดงความไม่มีทุกข์อันเกิดจากการรักษาไว้ เพราะความที่ปัจจัย ๔ มีน้อย. ทรงแสดงความที่ปัจจัย ๔ เป็นของสมควรแก่ภิกษุ เพราะใคร ๆ ตีเตือนไม่ได้ เหตุที่เป็นของไม่มีโทษ. ทรงแสดงความที่ปัจจัย ๔ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความหวังอันเล็กน้อย เพราะเป็นของมีน้อย. ทรงแสดงว่าปัจจัย ๔ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด เพราะหาได้ง่าย. ทรงแสดงว่าปัจจัย ๔ เป็นที่ตั้งแห่งนิสสรณปัญญา ด้วยอำนาจแห่งโทษ เพราะหาโทษมิได้. ปัจจัย ๔ ไม่ยังโสมนัสให้เกิด เพราะลาภตามที่ได้เนื่องจากมีน้อย ไม่ยังโสมนัสให้เกิด เพราะไม่ได้ เนื่องจากหาได้ง่าย ไม่ยังอัญญาณุเบกขา ซึ่งมีความเดือดร้อนเป็นนิมิตให้เกิด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เดือดร้อน เนื่องจากไม่มีโทษ.

บทว่า **ปี สุกฺกั** ความว่า จีวรที่เลือกเก็บเอาเศษผ้าที่หล่นตามถนน เป็นต้นมาทำ ซึ่งได้นามอย่างนี้ว่า **บังสุกุล** เพราะว่า เป็นเหมือนกองฝุ่น

โดยความหมายว่า อยู่สูง เนื่องจากอยู่บนฟูนทั้งหลายในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง มีถนน ป่าช้า และกองขยะเป็นต้น และเพราะหมายความว่า ไป คือ ถึง ความเป็นของน่าเกลียด เหมือนฟูน. บทว่า **ปิลุฑิยาโลโป** ความว่า โภชนะ ที่ตนเที่ยวไปด้วยพลังปลื้แข่งแล้วได้มาในเรือน กะประมาณเพียงหลังละคำ ๗. บทว่า **รุกขมุถุ** แปลว่า ที่ใกล้ต้นไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งเหมาะสมแก่วิวก. บทว่า **ปติมุตุต** ได้แก่ น้ำมูตรโคชนิคโคชนิคหนึ่ง. อธิบายว่า ร่างกาย แม้มีผิวพรรณดุจทองคำ ก็เป็นร่างกายที่เปื่อยเน่าอยู่นั่นเองฉันใด น้ำมูตรแม่ จะใหม่ก็เป็นน้ำมูตรเน่าฉันนั้นเหมือนกัน. ในเรื่องนั้น อาจารย์บางพวกเรียก ชื่นสมอที่คองด้วยมูตรโคว่า น้ำมูตรเน่า. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า เกสัช ชนนิโคชนิคหนึ่ง ที่เขาสะละ คือ ทิ้ง ได้แก่ นำออกมาจากร้านตลาด เป็นต้น เพราะเป็นของเสีย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาว่า เป็นน้ำมูตรเน่า.

บทว่า **ยโต โข** เป็นปัญจมีวิภคิตลงในปัจจัตตะ. มีคำอธิบายว่า ย โข. ด้วยเหตุนี้ บทว่า **ยโต โข** จึงคลุมถึงกิริยาที่ท่านกล่าวไว้ว่า ตุกุโฐ โทติ. บทว่า **ตุกุโฐ** แปลว่า สันโคช. บทว่า **อิทมสุสาหิ** ความว่า ความ สันโคชด้วยปัจจัย ๔ ตามที่กล่าวแล้วซึ่งมีน้อย (แต่) หาได้ง่ายใด เรา ตถาคตกถว่าความสันโคชนี้ว่า เป็นองค์ของความเป็นสมณะ คือ องค์ที่ทำให้ เป็นสมณะองค์ใดองค์หนึ่ง คือ องค์หนึ่ง ในองค์ทั้งหลายมีศีลสังวรเป็นต้น ของภิกษุนี้. เพราะว่า จตุปาริสุทธิศีลของภิกษุผู้สันโคช ย่อมบริบูรณ์ดี สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ย่อมถึงความบริบูรณ์. อีกประการหนึ่ง. อริยมรรค ชื่อว่า สามัญญะ (ความเป็นสมณะ). ว่าโดยย่อ สามัญญะนั้น มีองค์ ๒ คือ องค์ภายนอก ๑ องค์ภายใน ๑. บรรดาองค์ทั้งสองนั้น องค์ภายนอก ได้แก่ สัมปรัสุปััสสยะ (การเข้าไปคบหาสัตบุรุษ) ๑ สัมมั-

มัสดมานะ (การฟังธรรมของสัตว์บุรุษ) ๑. ส่วนองค์ภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ (การทำไว้ในใจโดยแยบคาย) ๑. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรม-สมควรแก่ธรรม) ๑. บรรดาธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้นเป็นตัว ธรรมานุธรรมปฏิบัติด้วย เป็นมูลรากแห่งธรรมานุธรรมปฏิบัติด้วย ตาม สมควร ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ อับปิณฑา (ความมักน้อย) สันตุกฺขิตา (ความสันโดษ) ปวีวิตตา (ความเป็นผู้สงัด) อสังสฺกุฐตา (ความเป็นผู้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ) อารฺทหวิริยา (ความเป็นผู้ปรารถนาความเพียร). ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ เราตถาคตกล่าวสันโดษนี้ว่า เป็น องค์แห่งความเป็นสมณะองค์ใดองค์หนึ่ง ของภิกษุหนึ่ง.

บทว่า เสนาสนารพฺถ ได้แก่อาศัยเสนาสนะมีวิหารเป็นต้น และ เสนาสนะมีเตียงและตั้งเป็นต้น. ในบทว่า จีวร ปานโภชนํ มีการเชื่อมความ ว่า ปรารภ สบงจีวรเป็นต้น น้ำดื่มมีน้ำมะม่วงเป็นต้น และวัตถุที่พึงบริโภค มีจาทนียะและโภชนียะเป็นต้น. มีวาจาประกอบความว่า ความคับแค้น คือ ภาวะที่ใจถูกกระทบกระทั่ง ได้แก่ ความทุกข์ใจ ไม่มี. ก็ในข้อนี้มีความย่อ ดังนี้ว่า ความเคียดแค้นแห่งจิตอันใด เพราะไม่ได้ปัจจัยที่ต้องการ ย่อมมี แก่ภิกษุผู้ไม่สันโดษ ผู้แสวงหาปัจจัยมีเสนาสนะเป็นต้น ด้วยการไปสู่ที่ ที่จะพึงได้ด้วยหวังว่า ในอวาสาชื่อนั้น ปัจจัยทั้งหลายหาได้ง่าย ก็ดี ด้วยการ ได้เถียงกันว่า ปัจจัยนี้ถึงแก่ผม ไม่ถึงแก่ท่าน ก็ดี ด้วยการทำงานเป็นต้น ก็ดี ความเคียดแค้นนั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้สันโดษในปัจจัยเหล่านั้น บทว่า ทิสานปฺปฏิหฺลฺยติ ความว่า เพราะสันโดษ ทิศทั้งหลายจึงไม่ถูก กระทบกระทั่ง เนื่องจากภิกษุผู้สันโดษ เป็นผู้ไปได้ทั้ง ๔ ทิศ. สมด้วยพระ คำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

ภิกษุผู้สันโดษด้วยปัจจัยตามมีตาม

ได้ ย่อมเป็นผู้ไปได้ทั้ง ๔ ทิศ และไม่

ถูกกระทบกระทั่ง.

อธิบายว่า ภิกษุใดเกิดความคิดขึ้นว่า เราไปที่โน้นแล้วจักได้ปัจจัยมีจีวรเป็นต้น ทิศของภิกษุนั้น ชื่อว่า ถูกกระทบกระทั่ง. ส่วนภิกษุใด ไม่เกิดความคิดอย่างนี้ขึ้นมา ทิศของภิกษุนั้น ชื่อว่า ไม่ถูกกระทบกระทั่ง.

บทว่า ชมฺมา ได้แก่ ธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติทั้งหลาย. บทว่า สามญฺยสุสานุโลมิกา ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีความมักน้อยเป็นต้น ซึ่งเหมาะสมแก่สมณธรรม แก่สมณภวานาและวิปัสสนาภวานา หรือแก่อริยมรรคนั้นแล. บทว่า อธิคฺคหิตา ความว่า ธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดย่อมเป็นอันภิกษุผู้มีจิตยินดีแล้ว คือ ภิกษุผู้มีจิตสันโดษแล้ว บรรลุแล้ว คือ ครอบงำ ธรรมที่เป็นปฏิบัติยึดไว้ได้แล้ว ได้แก่ เป็นธรรมมีอยู่ภายใน ไม่ใช่มีอยู่ภายนอก.

จบบรรณกถาจัดตาริสฺสูตรที่ ๒

๓. ชานสูตร

ว่าด้วยรู้อะไรเห็นอะไร

[๒๘๒] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ของภิกษุผู้รู้ที่อยู่เห็นอยู่ เราตถาคตไม่กล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายของภิกษุผู้ไม่รู้ไม่เห็น คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อภิกษุรู้อะไร เห็นอะไร อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป เมื่อภิกษุรู้ที่อยู่เห็นอยู่ว่า นี้ทุกข์ อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป

เมื่อภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่ว่า นี้ทุกข์สมุทัย อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป เมื่อภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่ว่า นี้ทุกข์นิโรธ อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป เมื่อภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่ว่า นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรู้อยู่เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไป.

ปฐมญาณ (คืออัญญัตถุญญัสสามิ-
ตินทรีย์)ย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสกขะผู้ศึกษา
อยู่ ผู้ปฏิบัติตามทางตรง ในเพราะโสดา-
ปัตติมรรคอันเป็นเครื่องทำกิเลสทั้งหลาย
ให้สิ้นไป ธรรมชาติที่รู้ทั่วถึง (คืออัญญิน-
ทรีย์) อันยอดเยี่ยม ย่อมเกิดขึ้นในลำดับ
แต่ปฐมญาณนั้น ตั้งแต่ธรรมชาติที่รู้ทั่วถึง
คืออัญญินทรีย์นั้นไป วิมุตติญาณอันสูงสุด
ย่อมเกิดขึ้นแก่พระชีณาสพ ผู้พ้นวิเศษแล้ว
ญาณในอริยมรรค อันเป็นที่สิ้นไปแห่ง
อาสวะ และสังโยชน์ทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น
ว่า สังโยชน์ทั้งหลายสิ้นไปแล้ว คนพาล
ผู้เกียจคร้าน ไม่รู้แจ้ง ไม่พึงบรรลุนิพพาน
อันเป็นที่ปลดปล่อยกิเลสเครื่องร้อยรัด
ทั้งปวงนี้ได้เลย.

อรรถกถาขานสูตร

ในขานสูตรที่ ๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ขานโต แปลว่า รู้อยู่. บทว่า ปสฺสโต แปลว่า เห็นอยู่.
ก็ถ้าว่า ทั้งสองบทนี้ มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ
เท่านั้นไซ้ เมื่อเป็นเช่นนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงอาศัยลักษณะแห่งญาณ
แสดงอรรถบุคคล ด้วยบทว่า ขานโต. เพราะว่า ญาณ มีการรู้เป็นลักษณะ.
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยอำนาจของญาณ แสดงอรรถบุคคล ด้วยบทว่า
ปสฺสโต. เพราะว่า บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยญาณ อาศัยอำนาจของการเห็น
จึงจะเห็นวิภูฏกรรมทั้งหลายด้วยญาณ เปรียบเหมือนคนมีตาดี มองเห็นรูป
ทั้งหลายฉะนั้น. อีกประการหนึ่ง บทว่า ขานโต แปลว่า รู้อยู่ด้วยอนุโพธ-
ญาณ (ญาณเป็นเครื่องรู้ตาม). บทว่า ปสฺสโต แปลว่า เห็นอยู่ด้วย
ปฏิเวธญาณ (ญาณเครื่องแทงตลอด). อีกอย่างหนึ่ง เมื่อว่าโดยปฏิโลม ได้แก่
เห็นอยู่ด้วยทสสนมรรค รู้อยู่ด้วยภาวนามรรค. ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า
รู้อยู่ด้วยญาณปริยญา ติรณปริยญา และปหานปริยญา เห็นอยู่ด้วยวิปัสสนา
ชั้นยอด. อีกประการหนึ่ง รู้ทุกข์โดยการรู้ด้วยการกำหนดรู้ เห็นนิโรธโดย
การรู้ด้วยการทำให้แจ้ง และเมื่อญาณทั้งสองนั้น มีการรู้ด้วยการละและการเจริญ
ก็เป็นอันสำเร็จด้วยทีเดียว ดังนั้น จึงเป็นอันตรัสถึงการบรรลุสัจจะทั้ง ๔. แต่
ในเรื่องนี้ เมื่อใด ท่านประสงค์เอาวิปัสสนาญาณ เมื่อนั้น พึงเห็นว่า บททั้งสอง
คือ ขานโต ปสฺสโต เป็นการแสดงถึงเหตุของมรรค แต่เมื่อใด ประสงค์
เอามรรคญาณ เมื่อนั้นพึงเห็นว่า บททั้งสองแสดงกิจของมรรค.

บทว่า **อาสวานํ ขยํ** มีอธิบายดังต่อไปนี้ การละ ความสิ้นไป
อย่างเด็ดขาด ความไม่เกิดขึ้น อาการสิ้นไป ความไม่มีแห่งอาสวะทั้งหลาย
เรียกว่า ความสิ้นอาสวะ (ดัง) ในสัพพาสวสังวรปริยายสูตร ซึ่งมาแล้ว
อย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคคกล่าวความสิ้นอาสวะสำหรับบุคคล
ผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่ และ (ดัง) ในสุดตบทมื่ออาทิว่า **เจโตวิมุตติ** ที่ไม่มีอาสวะ
เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้ว. ผล เรียกว่า ความสิ้นอาสวะ (ดัง) ในประโยค
เป็นต้นว่า บุคคล ชื่อว่า เป็นสมณะ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป. นิพพาน
เรียกว่า ความสิ้นอาสวะ (ดัง) ในประโยคเป็นต้นว่า

อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญแก่บุคคล

นั้น ผู้มีปกติตามเห็นโทษของบุคคลอื่น

มีปกติยกโทษ (ผู้อื่น) อยู่เป็นนิตย์ บุคคล

นั้นชื่อว่า อยู่ห่างไกลจากนิพพาน.

มรรค เรียกว่า ความสิ้นอาสวะ (ดัง) ในอินทริยสูตรและในสูตรนี้ที่มาอย่างนี้ว่า

เมื่อเสกบุคคลศึกษาอยู่ ฯลฯ แต่

อรหัตผลย่อมมี แก่บุคคลผู้หลุดพ้นแล้ว

ญาณย่อมมีแก่บุคคลผู้คงที่.

เพราะเหตุนี้ จึงมีคำอธิบายว่า เราตถาคคกล่าวถึงการบรรลุอริยมรรค สำหรับ
บุคคลผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว.

บทว่า **โน อชานโต โน จ อปสุโต** ความว่า ก็บุคคลใด

ไม่รู้ ไม่เห็น เราตถาคคไม่กล่าวการบรรลุอริยมรรคไว้สำหรับบุคคลนั้น. ผู้รู้
เหล่าใดกล่าวความหมดจดจากสังสารวัฏไว้สำหรับบุคคลผู้ไม่รู้ ไม่เห็น **พระ-**
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธผู้รู้เหล่านั้น ด้วยบทนี้ว่า โน อชานโต โน จ

อปสฺสโต. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอุบายไว้ด้วย ๒ บทแรก
ตรัสปฏิเสธสิ่งที่มีใช้อุบายด้วยบทว่า โน อฆานโต โน จ อปสฺสโต นี้.
อนึ่ง เมื่อว่าโดยย่อ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในสูตรนี้ว่า ญาณ
เป็นเครื่องทำอาสวะให้สิ้นไป ที่เหลือเป็นบริวารของญาณนั้น.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงญาณที่บุคคลรู้อยู่ เห็นอยู่เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มปจฉาว่า กิณฺจ กิณฺขเว ฆานโต (รู้อะไร
กิณฺจทั้งหลาย ดังนี้).

ในคำว่า กิณฺจ กิณฺขเว ฆานโต นั้น มีอธิบายดังต่อไปนี้. ความรู้มี
มากอย่าง. อธิบายว่า กิณฺจบางรูปเป็นผู้มีปัญญา รู้จักทำร่ม บางรูปรู้จักทำ
จิวรเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อกิณฺชนั้นดำรงอยู่ในข้อวัตรปฏิบัติทำงาน
เช่นนี้ ความรู้นั้น ไม่ควรกล่าวว่า ไม่เป็นปทัฏฐานของมรรคและผล. ส่วน
กิณฺจใดบวชในศาสนาแล้ว รู้จักทำเวชกรรมเป็นต้น อาสวะทั้งหลายย่อมเจริญ
แก่กิณฺชนั้นนั่นเองผู้รู้อยู่อย่างนี้. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ
จะทรงแสดงเฉพาะเรื่องที่รู้ เรื่องที่เห็น ซึ่งเป็นเหตุให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป
จึงตรัสคำว่า อิหํ ทุกฺขํ เป็นต้น.

ในคำนัน มีอธิบายดังต่อไปนี้ สัจจกัมมัญฐาน ๔ อันใดที่ควรกล่าวไว้
สัจจกัมมัญฐานนั้น ได้กล่าวไว้แล้วโดยสังเขปแล ในโยนิโสมนสิการสูตรใน
ตอนต้น. อนึ่ง ในคำนัน ท่านได้ทำการขยายความไว้โดยนัยเป็นต้นว่า กิณฺจ
ทำไว้ในใจโดยแยกคายว่า นี้ทุกฺขํ เพราะ (มีหลักฐาน) มาแล้วว่า ก่อนกิณฺจ-
ทั้งหลาย กิณฺจเมื่อทำไว้ในใจโดยแยกคาย ย่อมละอกุศล เจริญกุศลได้.
ในที่นี้ ฟังประกอบเข้าตามนัยมีอาทิว่า สำหรับกิณฺจผู้รู้อยู่ เห็นอยู่ โดย
มรรคญาณด้วยอำนาจการแทงตลอดด้วยปริยญา คือ ด้วยอำนาจการตรัสรู้ด้วย

ปริณฺยวาทํ นีทุกฺขํ เพราะ (มีหลักฐาน) มาแล้วว่า ลูกอ่อนภิกษุทั้งหลาย
เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่ว่า นีทุกฺขํ อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไป. อนึ่ง พึงทราบวาท
ในอาสวะทั้งหลาย ทิฏฐาสวะสิ้นไป เพราะปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค)
กามาสวะสิ้นไป เพราะตติยมรรค (อนาคามีมรรค) ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ
สิ้นไปเพราะจตุตถมรรค.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า วิมุตฺติญาณํ
ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณในวิมุตติ นิพพาน และผล. บทว่า อุตฺตมํ ได้แก่
ชื่อว่า สูงสุด เพราะมีธรรมขั้นสูงสุดเป็นอารมณ์. บทว่า ขย ญาณํ ได้แก่
ญาณ (ความรู้) ในความสิ้นไปแห่งอาสวะและสังโยชน์ คือ ในอริยมรรค
อันทำอาสวะและสังโยชน์ให้สิ้นไป. ควรนำมาเชื่อมโยงไว้ แม้ในที่นี้ว่า ญาณ
ว่า สังโยชน์ทั้งหลายสิ้นแล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการพิจารณา
กิเลสที่ละได้แล้ว ด้วยบทว่า จินฺนํ ฐ โยชนา อิติ ญาณํ นั้น.

ปัจจเวกขณญาณทั้ง ๔ เป็นอันกล่าวไว้แล้วในที่นี้ดังพรรณนามาจะนี้.
แท้จริง ในสูตรนี้ ไม่มีการพิจารณาถึงกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เพราะพระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงมุ่งถึงการบรรลอรหัตผล. อนึ่ง ในบทว่า ขานโต ปสฺสโต
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสกิจของสัมมาทิฏฐิว่า สำคัญยิ่งในการบรรล
นิพพาน จันใด เมื่อจะทรงแสดงว่า แมื่กิจของสัมมปฺปชาน ก็จำต้องปรารถนา
ให้อย่างจันนั้นเหมือนกัน จึงตรัสคาถาสุดท้ายว่า น เตววิทํ กุสิเตน ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น เตววิทํ ตัดบทเป็น น ตฺว เอว อิทํ .

ตฺว ศัพท์ เป็นเพียงนิบาต. ม อักษรในบทว่า พาเลนมวิชานตา ทำการ
เชื่อมบท. ก็ในบทนี้ มีความย่อคังนี้ว่า นิพพานนี้เป็นเครื่องเปลื้องคณฺฐะ
(กิเลสเครื่องร้อยรัด) ทั้งหมดมีอภิขณฺณากายคณฺฐะเป็นต้น คือ เป็นนิมิต
(เครื่องหมาย) แห่งการเปลื้องการพัน ซึ่งจะพึงบรรลได้ด้วยเสกขมรรค และ

อเสกขมรรค อันบุคคลผู้ไม่รู้แจ้งสัจจะ ๔ ตามความเป็นจริงโดยนัยเป็นต้นว่า
นี้ทุกข์ ผู้ชู้ว่าเป็นคนโง่ คือ ผู้ไม่เข้าใจ เพราะไม่รู้แจ้งนั้นนั่นแล ไม่
สามารถบรรลุได้ ฉันทใด แม้บุคคลผู้เกียจคร้านไม่มีความเพียร ก็ไม่สามารถ
บรรลุได้ฉันทนั้น เพราะเหตุนี้ จึงต้องปรารภความเพียรเพื่อบรรลุนิพพาน
นั้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ธรรมนี้เป็นธรรมของบุคคลผู้ปรารภ

ความเพียร ไม่ใช่ของบุคคลผู้เกียจคร้าน
ขอเธอทั้งหลายจงปรารภ จงบากบั่น จง
ประกอบอยู่ได้คำสอนของพระพุทธเจ้าเถิด
ขอเธอทั้งหลาย จงทำลายเสนามฤตยู ให้
เหมือนช้างทำลายเรือนไม้้อ ฉะนั้นเถิด.

จบอรรถกถาชาดสูตรที่ ๓

๔. สมณสูตร

ว่าด้วยสมณะหรือพราหมณ์ไม่รู้จริง

[๒๘๓] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทา สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น เราตถาคตหายก่องว่าเป็น
สมณะในหมู่สมณะหรือว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ไม่ และท่านเหล่านั้น
หาได้ทำให้แจ้งซึ่งผล คือ ความเป็นสมณะ และผลคือความเป็นพราหมณ์ด้วย
ปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ไม่ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด

เหล่านี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ
นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นแล เราตถาคต
ยกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะและยกย่องว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์
และท่านเหล่านั้นย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งผลต่อความเป็นสมณะ และผลคือความ
เป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งในปัจจุบันเข้าถึงอยู่.

สมณพราหมณ์เหล่านี้ใด ไม่รู้ชัดซึ่ง
ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ธรรมชาติเป็นที่
ดับทุกข์ ไม่มีส่วนเหลือโดยประการทั้งปวง
และไม่รู้ชัดซึ่งมรรคอันให้ถึงความสงบ
แห่งทุกข์ สมณพราหมณ์เหล่านั้น เต็ม
แล้วจากเจโตวิมุตติและจากปัญญาวิมุตติ
เป็นผู้ไม่ควรเพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ได้
สมณพราหมณ์เหล่านั้นแล เป็นผู้เข้าถึง
ชาติและชรา ส่วนสมณพราหมณ์เหล่านี้ใด
รู้ชัดซึ่งทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ธรรมชาติ
เป็นที่ดับแห่งทุกข์ ไม่มีส่วนเหลือโดย
ประการทั้งปวง และรู้ชัดซึ่งมรรคอันให้ถึง
ความสงบแห่งทุกข์ สมณพราหมณ์เหล่านี้นั้น
ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติและปัญญา-
วิมุตติ เป็นผู้ควรเพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ได้
สมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ไม่เข้าถึงชาติ
และชรา.

จบสมณสูตรที่ ๔

อรรถกถาสมณสูตร

ในสมณสูตรที่ ๔ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **เย हि เกจิ** ได้แก่บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง. บทว่า **อิท**

ทุกขนฺติยถาภูตํ นปฺปชานนฺติ ความว่า **ไม่รู้คือไม่**แทงตลอดทุกขสัจอันไม่วิปริต ด้วยมรรคปัญญาที่ประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยสภาวะและลักษณะแห่งกิจที่แท้จริงว่า **นี้ทุกข์** ทุกข์มีเพียงเท่านี้ **ไม่มีทุกข์**ยิ่งไปกว่านี้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แล. ในบทว่า **น เม เต ภิกฺขเว** เป็นต้น มีความย่อคั่งนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** บุคคลทั้งหลายผู้มีได้ประกอบกัมมัญฐานมีสัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ **จะเป็นสมณะ**ได้ก็เพียงโดยการบรรพชา และ**จะเป็นพรหมณ์**ได้ก็เพียงโดยชาติ บุคคลเหล่านั้น เราตถาคตมิได้ยอมรับคือรับรองว่า **เป็นสมณะ**ในหมู่สมณะผู้มีบาปอันสงบแล้วและ**ว่าเป็นพรหมณ์**ในหมู่พรหมณ์ผู้ลอบบาปแล้ว **เพราะเหตุไร?** เพราะบุคคลเหล่านั้น**ไม่มี**ธรรมที่ทำให้**เป็นสมณะ** และ**ทำให้เป็นพรหมณ์**. ด้วยเหตุนี้แล **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส** คำว่า **น จ ปเนเต อายสฺมฺนฺโต** เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สามญฺยตุถิ** ได้แก่ผล กล่าวคือคุณเครื่องเป็นสมณะ อธิบายว่า **ได้แก่ สามัญญผล ๔**. บทว่า **พฺรหฺมญฺยตุถิ** เป็นไวยากรณ์ของบทว่า **สามญฺยตุถิ** นั้นนั่นแล. ฝ่ายอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า บทว่า **สามญฺยตุถิ** **ได้แก่อริยมรรค ๔** บทว่า **พฺรหฺมญฺยตุถิ** **ได้แก่ อริยผล ๔**. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล. ในสุกกปัถย (ธรรมฝ่ายขาว) พึงทราบความหมาย โดยบรรยายตรงข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว.

ในคาถาทั้งหลาย คำที่ไม่เคยมี ไม่มี.

จบอรรถกถาสมณสูตรที่ ๔

๕. ตีลสูตร

ว่าด้วยภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น

[๒๘๔] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดถึงพร้อมแล้วด้วยศีล สมာธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะเป็นผู้กล่าวสอน ให้รู้แจ้ง ให้เห็นแจ้ง ให้สมาทาน ให้อาจหาญ ให้ร่าเริง เป็นผู้สามารถบอกพระสัทธรรม ได้อย่างดี คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวว่าการเห็นภิกษุเหล่านั้นก็ดี การฟังภิกษุเหล่านั้นก็ดี การเข้าไปใกล้ภิกษุเหล่านั้นก็ดี การไปนั่งใกล้ภิกษุเหล่านั้นก็ดี การระลึกถึงภิกษุเหล่านั้นก็ดี การบวชตามภิกษุเหล่านั้นก็ดี ว่า มีอุปการะมาก ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเมื่อภิกษุชองเสพคบหา เข้าไปนั่งใกล้ภิกษุเห็นปานนั้น ศีลขันธ์ สมာธิขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสน์ขันธ์ แม้ที่ยังไม่บริบูรณ์ ก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภavana คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุผู้เห็นปานนี้ เราตถาคตกล่าวว่าเป็นศาสดาบัง นำพวกไปบัง ละข้าศึก คือกิเลสบัง กระทำแสงสว่างบัง กระทำโอกาสบัง กระทำความรู้เรื่องบัง กระทำรัศมีบัง ทรงคบเพลิงไว้บัง เป็นอริยะบัง มีจักขุบัง ดังนี้.

การได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้มีตณ

อันอบรมแล้ว ผู้มีปกติเป็นอยู่โดยธรรม

ย่อมเป็นเหตุแห่งการกระทำซึ่งความ

ปราโมทย์แก่บัณฑิตทั้งหลายผู้รู้แจ้ง บัณ-

ฑิตทั้งหลาย ฟังคำสอนของพระอริยเจ้า

ทั้งหลายผู้กระทำรัศมี ผู้กระทำแสงสว่าง

เป็นนักปราชญ์ ผู้มีจักขุ ผู้ละข้าศึก คือ
กิเลส ประกาศพระสัทธรรมยังสัตว์โลก
ให้สว่าง แล้วรู้โดยชอบซึ่งความสิ้นไป
แต่งชาติด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมไม่มาสู่
ภพใหม่.

จบสืลสูตรที่ ๕

อรรถกถาสืลสูตร

ในสืลสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ในบทว่า สืลสมุปนุหา นี้มีอธิบายว่า โลกียศีลและโลกุตระศีลของ
พระชินาสพทั้งหลาย ชื่อว่า ศีล. ภิกษุทั้งหลายชื่อว่า สมบูรณ์ด้วยศีล เพราะ
หมายความว่า สมบูรณ์คือประกอบด้วยศีลนั้น ๆ. แม้ในสมาธิและปัญญา
มีนัย นี้แล. ส่วนวิมุตติ ได้แก่ผลวิมุตตินั้นแล. วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่
ปัจจุเวกขณญาณ. ในอธิการนี้ ธรรม ๑ มีศีล เป็นต้น เป็นทั้งโลกียะ
และโลกุตระ. วิมุตติเป็นโลกุตระอย่างเดียว วิมุตติญาณทัสสนะ เป็นโลกียะ
อย่างเดียว.

ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ผู้กล่าวสอน เพราะหมายความว่า กล่าวสอน คือ
พรา้สอนบุคคลเหล่านี้ ด้วยทิฐฐัมมิกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์
และปรมัตถประโยชน์ตามควร. บทว่า วิญญาปกา ได้แก่ช่วยบุคคลเหล่านี้
ให้เข้าใจกรรมและผลของกรรม. อนึ่ง ในบทว่า วิญญาปกา นั้น มีอธิบายว่า
ช่วยบุคคลเหล่านี้ให้เข้าใจ คือให้รู้ซึ่งธรรมทั้งหลาย ด้วยนัย ๑ อย่าง ตาม

ลักษณะของตน คือ ตามสามัญลักษณะ โดยการจำแนกเป็นกุศลเป็นต้น โดยการจำแนกเป็นขั้นเป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ. บทว่า **สนุทสุสกา** ได้แก่ แสดงธรรมเหล่านั้นแล ให้บุคคลอื่นเห็นได้ชัด เหมือนจับธรรมเหล่านั้นด้วยมือ. บทว่า **สมาทปกา** ได้แก่ ทำให้บุคคลเหล่านั้นสมาทานศีลเป็นต้น ที่ยังมีได้สมาทาน คือ ทำบุคคลเหล่านั้นให้ดำรงอยู่ในศีลเป็นต้นนั้น. บทว่า **สมมุเตชกา** ความว่า ทำจิตของบุคคลทั้งหลายผู้ดำรงอยู่ในกุศลธรรมอย่างนี้ให้อาจหาญด้วยดี ด้วยการแนะนำในการบำเพ็ญ อริจิตขั้นสูงขึ้นไป คือทำจิตของเขาให้่องใสด้วยการพิจารณา โดยประการที่ เขาจะบรรลุคุณวิเศษได้. บทว่า **สมุปหิ สกา** ความว่า ทำจิตของบุคคลเหล่านั้นให้ร่าเริงด้วยดี ด้วยคุณวิเศษตามที่ได้แล้ว และที่จะพึงได้ในขั้นสูง คือ ทำจิตของเขาให้ยินดีด้วยดี ด้วยอำนาจความพอใจที่ได้แล้ว. บทว่า **อลัมสมกฺขาทาโร** ได้แก่ เป็นผู้สมควร คือบอกธรรมได้โดยชอบทีเดียว ได้แก่ ด้วยประสงค์จะอนุเคราะห์ ไม่ทำธรรมที่ตนได้เล่าเรียนมา คือตามที่กล่าวแล้ว ให้เสื่อมสูญไป.

อีกประการหนึ่ง. บทว่า **สนุทสุสกา** ความว่า ภิกษุเมื่อแสดงธรรม ก็แสดงด้วยดีทีเดียว ทั้งปวัตติ (ความเป็นไป) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ) ตามสภาวะลักษณะกิจที่แท้จริง. บทว่า **สมาทปกา** ความว่า ยังผู้ฟังให้ยึดถือเนื้อความนั้นแน่นแล โดยให้เนื้อความนั้นตั้งมั่นอยู่ในจิต. บทว่า **สมมุเตชกา** ความว่า ยังผู้ฟังให้่องใสหรือรุ่งเรืองด้วยดีทีเดียว ด้วยการให้เกิดอุตสาหะในการรับเอาเนื้อความนั้น. บทว่า **สมุปหิ สกา** ความว่า ยังผู้ฟังให้ร่าเริง คือให้ยินดีด้วยดีทีเดียวซึ่งเนื้อความนั้น ด้วยการแสดงอานิสงส์ในการปฏิบัติ.

บทว่า **อลัมมกฺขาตาโร** ความว่า เป็นผู้สามารถที่จะบอกได้ ตามนัยที่กล่าวแล้ว คือ เป็นผู้แสดงสัทธรรม ได้แก่ ปฏิเวธสัทธรรม หรือสัทธรรมทั้ง ๓ อย่าง.

บทว่า **ทสฺสนมฺปหิ** ตัดบทเป็น **ทสฺสนํ ปิ อหิ**. ก็การเห็นนี้นั้นมี ๒ อย่างคือ การเห็นด้วยจักขุ ๑ การเห็นด้วยญาณ ๑. บรรดาการเห็นทั้ง ๒ อย่างนั้น การมองดูพระอริยเจ้าทั้งหลายด้วยดวงตา (แสดงความ) เลื่อมใส ชื่อว่า การเห็นด้วยจักขุ. ส่วนการบรรลุธรรมทั้งหลายที่ทำให้เป็นพระอริยะ และความเป็นพระอริยะด้วยวิปัสสนา มรรคและผล ชื่อว่า การเห็นด้วยญาณ. แต่ในความหมายนี้ ท่านประสงค์เอาการเห็นด้วยจักขุ. เพราะว่าการมองดูพระอริยเจ้าทั้งหลาย ด้วยดวงตา (แสดงความ) เลื่อมใส ก็มีอุปการะมากทีเดียวแก่สัตว์ทั้งหลาย. บทว่า **สวณิ** ได้แก่ การได้ยินด้วยหู เมื่อคนทั้งหลายพูดกันว่า พระจีณาสพ. ชื่อโน้น อยู่ในรัฐหรือชนบท ในคามหรือนิคม ในวิหารหรือในถ้ำ ชื่อโน้น นี้ ก็มีอุปการะมากเหมือนกัน. บทว่า **อุปสงฺกมฺหิ** ความว่า การเข้าไปหาพระอริยเจ้าทั้งหลาย ด้วยความคิดเห็นแบบนี้นี้ว่า เราจักถวายทาน จักถามปัญหา จักฟังธรรม หรือจักทำสักการะ. บทว่า **ปยิรุปาสนํ** ได้แก่ การเข้าไปนั่งใกล้ เพื่อถามปัญหา อธิบายว่าการได้สดับ คุณความดีของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เข้าไปหาพระอริยเจ้าเหล่านั้น นิมนต์แล้วถวายทาน หรือทำวัตร แล้วถามปัญหาโดยนัยเป็นต้นว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อะไร คือ กุศล ? การทำการรับใช้เป็นต้น จัดเป็นการเข้าไปนั่งใกล้เหมือนกัน. บทว่า **อนุสฺสูตี** ได้แก่ การที่บุคคลผู้นั่งในที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน ระลึกลงเนื่อง ๆ ซึ่งคุณวิเศษมีทิพวิหารธรรมเป็นต้นของพระอริยเจ้าเหล่านั้น เป็นอารมณ์ว่า บัดนี้ พระอริยเจ้าทั้งหลาย กำลังยับยั้งอยู่ในสถานที่ทั้งหลายมีพุ่มไม้ ถ้ำ และมณฑปเป็นต้น ด้วยความสุขอันเกิดจากฌาน วิปัสสนามรรคและผล.

อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ น้อมนึกถึง โอวาทที่ได้จากสำนักของพระอริยเจ้าเหล่านั้น แล้วระลึกถึงเนื่อง ๆ อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสี่ไว้ในที่นี้ ตรัสสมาธิไว้ในที่นี้ ตรัสวิปัสสนาไว้ในที่นี้ ตรัสมรรคไว้ในที่นี้ ตรัสผลไว้ในที่นี้. บทว่า **อนุปพฺพชฺช** ได้แก่ การทำจิตให้เลื่อมใสในพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วออกจากเรือนบวชในสำนักพระอริยเจ้าเหล่านั้น. อธิบายว่า การทำจิตให้เลื่อมใสในพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วบวชในสำนักพระอริยเจ้าเหล่านั้นนั้นแล เทียบไปจำนงหวังอยู่ซึ่ง โอวาทานุศาสนีของพระอริยเจ้าเหล่านั้น ชื่อว่า การบวชตาม. การบวชแม้ของบุคคลผู้เที่ยวไปหวัง โอวาทานุศาสนี ในสำนักบุคคลเหล่านี้ ก็ชื่อว่า บวชตาม. การบวชแม้ของบุคคลผู้บวชในสำนักอื่น เพราะความเลื่อมใสในพระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วเที่ยวไปจำนงหวัง โอวาทานุศาสนี ในสำนักพระอริยเจ้าทั้งหลาย ก็ชื่อว่า บวชตามเหมือนกัน. ส่วน การบวชแม้ของบุคคลผู้บวชในสำนักบุคคลอื่น เพราะความเลื่อมใสในบุคคลอื่น แล้วเที่ยวไปจำนงหวัง โอวาทานุศาสนี. ของบุคคลอื่นเหมือนกัน ไม่ชื่อว่า เป็นการบวชตาม. ก็บรรดาบุคคลที่บวชตามนัยดังกล่าวแล้ว ก่อนอื่นผู้บวชตามพระมหา-**กัสสปเถระ** มีจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ คน. ผู้บวชตาม**พระจันทคุตตเถระ** ผู้เป็นสัททวิหาริกของพระเถระนั้นแล ก็มีจำนวนเท่ากัน. **พระสุริยคุตตเถระ** ผู้เป็นสัททวิหาริกของ**พระจันทคุตตเถระ**เมื่อนั้น **พระอัสสคุตตเถระ**ผู้เป็นสัททวิหาริกของ**พระสุริยคุตตเถระ**เมื่อนั้น **พระโยนกธัมมรักจิตเถระ** ผู้เป็นสัททวิหาริกของ**พระอัสสคุตตเถระ**เมื่อนั้น ก็มีผู้บวชตามจำนวนเท่ากัน. ฝ่าย**พระกนิษฐภาดา**ของ**พระเจ้าอโศก** ผู้เป็นสัททวิหาริกของ**พระโยนกธัมมรักจิตเถระ**นั้น ได้มีชื่อว่า **ติสสเถระ** บุคคลผู้บวชตาม**พระติสสเถระ**นั้น ได้มีจำนวนนับได้ ๒๕๐ โกฎิ. ส่วน บุคคลผู้บวชตาม**พระมหามหินทเถระ** ผู้ยังชาวเกาะให้เลื่อมใส นับจำนวนไม่ได้. ในเกาะลังกา

บุคคลผู้บวชด้วยความเลื่อมใสในพระศาสนา จนตราบเท่าทุกวันนี้ ชื่อว่า
บวชตามพระมหามหินทเถระทั้งนั้น.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงเหตุที่พระองค์ตรัสว่า การเห็นพระอริยเจ้า
เหล่านั้นเป็นต้น มีอุปการะมาก พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำว่า ตถารูเป
เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตถารูเป ได้แก่ พระอริยเจ้าเช่นนั้น
คือ ผู้สมบูรณ์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น.

เพราะเหตุที่การเห็น การฟัง และการหมั่นระลึกถึงเป็นเหตุ (ฐาน)
ของการเข้าไปหา และการเข้าไปนั่งใกล้ ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงเฉพาะการ
เข้าไปหา และการเข้าไปนั่งใกล้ ไม่พาดพิงถึงการเห็น การได้ยิน และการ
หมั่นระลึกถึง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เสวโต ภขโต ปยิรูปาสโต
ดังนี้ ก็เพราะได้เห็น ได้ฟัง และระลึกถึงเนื่อง ๆ กุลบุตรจึงเกิดศรัทธาใน
พระอริยเจ้าทั้งหลาย แล้วเข้าไปหา เข้าไปนั่งใกล้พระอริยเจ้าเหล่านั้น ถาม
ปัญหา ได้สวนานุตรริยะแล้ว ก็จักบำเพ็ญคุณมีศีลเป็นต้น ที่ยังไม่บริบูรณ์
ให้บริบูรณ์ดังนี้แล. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า กุลบุตรผู้เกิดศรัทธาย่อม
เข้าไปหา เมื่อเข้าไปหา ย่อมนั่งใกล้ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เสวโต ได้แก่ เข้าไปหาตามเวลาอัน
สมควรด้วยการทำวัตรและวัตรตอบ. บทว่า ภขโต ได้แก่ คบอยู่ด้วยอำนาจ
ความรักและภักดี. บทว่า ปยิรูปาสโต ได้แก่ เข้าไปนั่งใกล้ด้วยการถาม
ปัญหาและทำตามข้อปฏิบัติ. นักศึกษาพึงทราบการจำแนกความหมายของบท
ทั้ง ๓ ดังว่ามานี้. ความบริบูรณ์แห่งวิมุตติญาณทัสสนะ พึงทราบได้โดยการ
เกิดขึ้นแห่งปัจจุเวกขณญาณที่ ๑๕.

ในบทว่า **เอวรูปา จ เต ภิกขเว ภิกขุ** เป็นต้น พึงทราบ
วินิจฉัยดังต่อไปนี้. ภิกขุเหล่าใดเห็นปานนี้ คือ เป็นเช่นนี้ ได้แก่ ทำลาย
กิเลสได้หมดสิ้น เพราะประกอบด้วยคุณภาพที่กล่าวแล้ว ภิกขุเหล่านั้นเรียกว่า
ศาสดา เพราะพร่ำสอนโดยการประกอบสัตว์ทั้งหลายไว้ในประโยชน์
เกื้อกูลมีปฏิฐัมมิมัตถลประโยชน์เป็นต้นบ้าง เรียกว่า นายคาราวาน (ผู้นำหมู่
พ่อค้า) เพราะช่วยสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากชาติกันดารเป็นต้นบ้าง
เรียกว่า ผู้ละกิเลสเครื่องขยวน เพราะละกิเลสเครื่องขยวนมีราคาเป็นต้น
ได้ด้วยตนเอง และสอนคนอื่นให้ละตามบ้าง เรียกว่า ผู้บรรเทาความมืด
เพราะบรรเทาความมืด คือ อวิชาด้วยตนเอง และสอนผู้อื่นให้บรรเทา
ตามบ้าง เรียกว่า ผู้ทำแสงสว่างเป็นต้น เพราะทำให้เกิดแสงสว่างคือปัญญา
โอบาสคือปัญญา และความโชติช่วงคือปัญญาในสันดานของตนและบุคคล
อื่นบ้าง อนึ่ง เรียกว่า ผู้ทำรัศมีบ้าง ผู้ทรงคบเพลิงบ้าง เพราะทำธรรม
ให้คาบาศด้วยรัศมี คือ ญาณ เรียกว่า พระอริยะ เพราะเป็นผู้ห่างไกลจาก
กิเลสทั้งหลาย ๑ เพราะไม่ดำเนินไปในทางที่ไม่ควรดำเนิน ๑ เพราะดำเนิน
ไปในทางที่ควรดำเนิน ๑ เพราะอันชาวโลกกับทั้งเทวโลกพึงดำเนินตาม ๑
เรียกว่า ผู้มีจักขุ เพราะได้ปัญญาจักขุและธรรมจักขุอย่างดียิ่ง.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายดังต่อไปนี้ บทว่า **ปาโมชฺชกรณญ-**
จานํ ได้แก่ ที่ตั้ง คือ เหตุให้บังเกิดความบันเทิงใจที่ปราศจากอามิส. ท่าน
กล่าวถึงนิทสสนะ (ตัวอย่าง) ที่จะพึงกล่าวในบัดนี้ว่า **เอตํ**. บทว่า **วิชานตํ**
ได้แก่ รู้จักความเศร้าหมองและความฟ่องแผ้ว ตามความเป็นจริง. บทว่า
ภาวิตตฺตานํ ได้แก่ ผู้มีสภาวะ (จิต) อันอบรมแล้ว อธิบายว่า ผู้มีสันดาน
อบรมแล้วด้วยการอบรมกายเป็นต้น. บทว่า **ธมฺมชีวินํ** ความว่า ชื่อว่า

ผู้มีปกติเป็นอยู่โดยธรรม เพราะละมิจฉาชีพแล้วเลี้ยงชีวิตโดยธรรม คือ ด้วย
ญาชธรรม เพราะนำอรรถภาพไปด้วยธรรม คือ ด้วยญาชธรรมบ้าง เพราะ
เป็นอยู่ด้วยผลธรรมอันเลิศ เนื่องจากมากด้วยสมบัติบ้าง. ในบทนี้มีความย่อ
ดังนี้ว่า การเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้อบรมตนแล้ว ผู้สำเร็จสมาธิภาวนาและ
ปัญญาภาวนาแล้ว ผู้ชื่อว่า เป็นอยู่โดยธรรม เพราะการอบรมตนและสำเร็จ
ภาวนานั้นนั่นเอง. ชื่อว่า เป็นเหตุแห่งปีติและปราโมทย์โดยส่วนเดียวเท่านั้น
สำหรับบุคคลผู้มีปัญญารู้แจ้ง เพราะเป็นเหตุแห่งความบริบูรณ์ แห่งคุณทั้งหลาย
มีศีลเป็นต้น ซึ่งมีความไม่เดือดร้อนเป็นนิमित.

บัดนี้ เพื่อแสดงความจริงที่การเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายนั้นเป็นเหตุนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสสองคาถาท้ายว่า เต โชตยนุติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เต ได้แก่ พระอริยเจ้าเหล่านั้น ผู้อบรม
ตนแล้ว มีปกติอยู่โดยธรรม. บทว่า โชตยนุติ ได้แก่ ทำให้ปรากฏ. บทว่า
ภาสยนุติ ได้แก่ ทำโลกให้สว่างด้วยแสงสว่างแห่งพระสัทธรรม. อธิบายว่า
แสดงธรรม. บทว่า เยส ได้แก่ พระอริยเจ้าเหล่าใด. บทว่า สาสน
ได้แก่ โอวาท. บทว่า สมมตญญา ได้แก่ รู้โดยชอบทีเดียวด้วยญาณ
อันเป็นส่วนเบื้องต้น. บทที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วแล.

จบอรรถกถาสีลสูตรที่ ๕

๖. ตัณหาสูตร

ว่าด้วยที่เกิดตัณหา ๔ อย่าง

[๒๘๕] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเมื่อเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นในที่เกิดแห่งตัณหา ๔ อย่างนี้ ๔ อย่างเป็นไหน? คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเมื่อเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งจิวร ๑ เพราะเหตุแห่งบิณฑบาต ๑ เพราะเหตุแห่งเสนาสนะ ๑ หรือเพราะเหตุแห่งสมบัติและวิบัติ ๑ ด้วยประการฉะนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเมื่อเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นในที่ที่เป็นที่เกิดแห่งตัณหา ๔ อย่างนี้แล.

บุรุษผู้มีตัณหาเป็นเพื่อน ท่อง-
เที่ยวไปอยู่สิ้นกาลนาน ย่อมไม่ก้าวล่วง
สงสารอันมีความเป็นอย่างนี้ และความ
เป็นอย่างอื่นไปได้ ภิกษุรู้โทษนี้แล้วว่า
ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นผู้มีตัณหา
ปราศจากไปแล้ว ไม่ถือมั่น มีสติ พึง
เว้นรอบ.

จบตัณหาสูตรที่ ๖

อรรถกถาตัณหาสูตร

ในอรรถกถาตัณหาสูตรที่ ๖ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ในบทว่า ตณฺหุปฺปาทา นี้ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่า อุปปาทะ เพราะ
หมายความว่า เป็นที่เกิดขึ้น. ถามว่า อะไรเกิดขึ้น? ตอบว่า ตัณหา.
ความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ชื่อว่า ตณฺหุปฺปาทา. อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา

คือ เป็นเหตุแห่งตัณหา. บทว่า **ยตุถ** ได้แก่ ในอารมณ์เหล่าใดที่เป็น
นิमित. บทว่า **อุปฺปชฺชมานา** ได้แก่ มีปกติเกิดขึ้น. ในบทว่า **จิวรเหตุ**
นี้ มีอธิบายว่า ตัณหาย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุแห่งจิวรว่า เราจักได้จิวร
ที่น่าชอบใจ. แม้ในบทที่เหลือ ก็มีนัย นี้แล. อนึ่งศัพท์ว่า **อิติ** ในบทว่า
อิติ ภาวภเวเหตุ นี้ เป็นนิบาตใช้ใน ความหมายว่า นิทสฺสนะ เหมือน
อย่างที่มีความหมายว่า แม้เพราะเหตุแห่งจิวรเป็นต้น. อนึ่ง ในบทว่า
ภาวภเว นี้ ท่านประสงค์เอาเนยใสและเนยข้นเป็นต้นที่ประณีต ๆ เพราะหมาย
ความว่า เป็นเหตุให้มีความไม่มีโรค. บรรดาสมบัติและภพทั้งหลาย สมบัติ
และภพที่ประณีตและประณีตกว่า ท่านเรียกว่า ภาวภเวดังนี้บ้าง. อีกอย่างหนึ่ง
บทว่า **ภโว** ได้แก่ สมบัติ. บทว่า **อภโว** ได้แก่ วิบัติ. บทว่า **ภโว**
ได้แก่ วุฑฺฒิ (ความเจริญ). บทว่า **อภโว** ได้แก่ หานิ (ความเสื่อม).
และตัณหา ก็มีภาวภเวนั้นเป็นนิमितจึงเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น **พระผู้มี-**
พระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ภาวภเวเหตุ** วา ดังนี้.

คาถาทั้งหลาย มีความหมายดังกล่าวแล้วในตอนต้นนั้นแล. อนึ่ง
บทว่า **ตณฺหาทฺตโย** ได้แก่ มีตัณหาเป็นสหาย. อธิบายว่า สัตว์นี้ เมื่อ
ท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ ซึ่งมีที่สุดเบื้องต้นอันใคร ๆ ตามรู้ไม่ได้ ก็มีได้
ท่องเที่ยวไปคนเดียว แต่ว่าได้ตัณหาเป็นที่สอง คือ เป็นเพื่อนท่องเที่ยวไป.
จริงอย่างนั้น ตัณหานั้น ไม่ให้สัตว์ได้คิดถึงการตกไปในเหวนั้น ให้เห็นแต่
เฉพาะอานิสงส์ในภพทั้งหลาย แม้อาภูลด้วยโทษเป็นอนек เหมือนพรานตีผึ้ง
ฉะนั้น จึงให้สัตว์หมุนอยู่ในข่ายที่ไร้ประโยชน์. บทว่า **เอตมาทินว** **ยตุวา**
ความว่า รู้โทษนั้น คือ ที่หมายรู้ว่าเป็นอย่างนี้ และเป็นอย่างอื่นในชั้น
ทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน. บทว่า **ตณฺหา ทฺกฺขสฺส**

สมภว ความว่า รู้ว่า ตัณหาเป็นบ่อเกิด คือ เป็นแดนเกิด ได้แก่ เป็นเหตุแห่งภัยและวิญญูทุกข์.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการที่ภิกษุรูปหนึ่งเจริญวิปัสสนาแล้ว บรรลุอรหัตผลด้วยคำเพียงเท่านั้น บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชยภิกษุผู้จีณาสนั้น จึงตรัสคำว่า วิตตณฺโห เป็นต้น.

ส่วนคำใดที่มีได้กล่าวไว้ในที่นี้ คำนั้นมีนัยดังกล่าวแล้วในตอนต้นนั้นแล.

จบอรรถกถาตัณหาสูตรที่ ๖

๗. พรหมสูตร

ว่าด้วยตระกูลมีบุตรบุชามารดาบิดา

[๒๘๖] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตระกูลใด บุตรบุชามารดาและบิดา อยู่ในเรือนของตน ตระกูลนั้นชื่อว่ามีพรหม มีบุตรพเวดา มีบุตรพจารย์ มีอาหุไนยบุคคล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่าพรหม เป็นชื่อของมารดาและบิดา คำว่าบุตรพเวดา เป็นชื่อของมารดาและบิดา คำว่าบุตรพจารย์ เป็นชื่อของมารดาและบิดา คำว่าอาหุไนยบุคคล เป็นชื่อของมารดาและบิดา ชื่อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะมารดาและบิดาเป็นผู้มีอุปการะมาก เป็นผู้ถนอมเลี้ยง เป็นผู้แสดงโลกนี้แก่บุตร.

มารดาและบิดา เราตถาคตกล่าวว่

เป็นพรหม เป็นบุตรพจารย์ เป็นอาหุไนย-

บุคคลของบุตร เพราะเป็นผู้อนุเคราะห์

บุตร เพราะเหตุนั้นแหละ บัณฑิตพึง

นอบน้อมและพึงสักการะมารดาและบิดา

ทั้งสองนั้น ด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน

การขัดสี การให้อาบน้ำ และการล้างเท้า

บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญ บุคคลนั้น

ในโลกนี้ที่เดียว เพราะการปฏิบัติในมารดา

และบิดา บุคคลนั้นละไปแล้ว ย่อมบันเทิง

ในสวรรค์.

จบพรหมสูตรที่ ๗

อรรถกถาพรหมสูตร

ในพรหมสูตรที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า สพุรหุมกานี ความว่า ชื่อว่า เป็นตระกูลมีผู้ประเสริฐที่สุด.
บทว่า เยถ์ ความว่า ของตระกูลเหล่าใด. บทว่า ปุตฺตานัน ความว่า
อันบุตรทั้งหลาย. ก็คำว่า ปุตฺตานัน นี้ เป็นนัญญีวิภคติ ใช้ในความหมาย
ของตติยวิภคติ เพราะประกอบเข้ากับศัพท์ ปุจฺจิต. บทว่า อชฺฌาคาเร
ความว่า ในเรือนของตน. บทว่า ปุจฺจิตา โหนฺติ ความว่า เป็นผู้บุตร
ทั้งหลายปฏิบัติแล้ว ด้วยสิ่งของที่มีอยู่ในเรือน คือ ปรนนิบัติแล้ว ด้วยสิ่งที่
พึงพอใจ และด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ร่างกายและเป็นประโยชน์แก่การพุดจา.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงสรรเสริญตระกูล ที่บุตรบุชามารดา
บิดาว่า ชื่อว่าเป็นตระกูลที่มีพระพรหม อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงภาวะที่

ตระกูลเหล่านั้นเป็นตระกูลที่น่าสรรเสริญยิ่งขึ้นไป จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า
ชื่อว่า มีบุรพเทพ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **พฺรหฺมา** เป็นต้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**
ตรัสไว้ เพื่อจะทรงให้มารดาบิดาเหล่านั้นสำเร็จความเป็นพรหม เป็นต้น. ใน
ข้อนั้น มีการอธิบายความให้แจ่มชัด ดังต่อไปนี้.

คำว่า **พฺรหฺม** เป็นชื่อของผู้ประเสริฐที่สุด. อธิบายว่า มารดาและ
บิดาทั้งหลายจะไม่ละทิ้งภavana ๔ อย่าง คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
ในบุตรทั้งหลาย เหมือนท้าวมหาพรหมไม่ละทิ้งภavana ๔ อย่างฉะนั้น.
ภavana ๔ อย่างนั้น ฟังทราบได้ในกาลนั้น ๆ คือ เมื่อบุตรยังอยู่ในอุทร
มารดาบิดาจะเกิดเมตตาจิตขึ้นว่า เมื่อไรหนอ เราจักได้เห็นบุตรน้อยไม่มีโรค
มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบบริบูรณ์. แต่เมื่อใด บุตรน้อยนั้นยังอ่อน นอนแบเบาะ
อยู่ ถูกไรหรือเรือดกัด หรือถูกการนอนไม่สบายบีฑา ร้องให้สะอึกสะอื้นอยู่
เมื่อนั้น มารดาบิดาได้ยินเสียงบุตรแล้ว จะเกิดความกรุณาขึ้น. แต่เวลาบุตร
วิ่งเล่นไปมา หรือเวลาอยู่ในวัยที่สวयงม (รุ่นหนุ่มสาว) มารดาบิดามองดู
ลูกน้อยแล้ว จิตใจจะรื่นเริงบันเทิง เหมือนผ้าฝ้ายที่ฟอกแล้วร้อยครั้ง ที่หย่อน
ลงไปแล้ว ในฟองเนยใส เมื่อนั้น มารดาบิดา จะมีมุทิตา. แต่เมื่อใดบุตร
ของมารดาบิดาเหล่านั้น รับหน้าที่เลี้ยงเมีย แยกเรือนไปอยู่ต่างหาก เมื่อนั้น
มารดาบิดาจะเกิดความมีใจเป็นกลางขึ้นว่า บัดนี้ บุตรน้อยของเราสามารถ
เลี้ยงชีพได้ตามธรรมดาของตนแล้ว เธอเป็นอย่างนี้ ในเวลานั้น (มารดาบิดา)
จะมีอุเบกขา. คำว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** คำว่า **พรหมนี้** เป็นชื่อของมารดา
บิดา **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสไว้ เพราะมารดาบิดาทั้งหลายเป็นเหมือน
พระพรหม เหตุที่ได้พรหมวิหารทั้ง ๔ อย่าง ในบุตรทั้งหลายตามกาลเวลา
ดังที่พรรณนามานี้แล.

เทพ ๓ เหล่า

เทพ ๓ เหล่า คือ **สมมติเทพ** (เทวดาโดยสมมติ) ๑ **อุปัติเทพ** (เทวดาโดยกำเนิด) ๑ **วิสุทธิเทพ** (เทวดาโดยความบริสุทธิ์) ๑ ชื่อว่าเทพในคำว่า **บุพพเทวา** นี้. บรรดาเทพ ๓ จำพวกเหล่านั้น กษัตริย์ผู้เป็นพระราชาก็ชื่อ **สมมติเทพ**. เพราะว่า กษัตริย์ผู้เป็นพระราชานั้นที่ชาวโลกเรียกกันว่า เทพ (และ) เทพี เป็นผู้ทรงข่มและทรงอนุเคราะห์ชาวโลกได้เหมือนเทพเจ้า. เหล่าสัตว์ที่อุบัติขึ้นในเทวโลก ตั้งแต่เทพชั้นจาตุมมหाराชิกา จนถึงภวคคพรหม ชื่อว่า **อุปัติเทพ**. พระชินาสพชื่อว่า **วิสุทธิเทพ** เพราะหมดจดจากกิเลสทั้งหมด. ในชื่อนั้นมีสรรพจน์ดังต่อไปนี้. เหล่าสัตว์ชื่อว่าเทพ เพราะเล่น, สนุกสนาน, เฮฮา, รุ่งเรืองอยู่และชนะฝ่ายตรงข้าม.

บรรดาเทพ ๓ จำพวกเหล่านั้น วิสุทธิเทพประเสริฐกว่าเทพทุกเหล่า. วิสุทธิเทพเหล่านั้นมุ่งแต่ความเสื่อมไปแห่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และการเกิดขึ้นแห่งประโยชน์แก่เขาเหล่านั้น โดยส่วนเดียว ไม่คำนึงถึงความผิดที่พาลชนทำไว้เลย ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข โดยการประกอบพรหมวิหารธรรมตามที่กล่าวแล้ว และนำความที่สักการะมีผลมากและอานิสงส์มากมายมาให้ชนเหล่านั้น เพราะเป็นทักษิณะบุคคล ฉันทใจ แม้มารดาบิดาทั้งหลาย ก็เช่นนั้น เหมือนกัน มุ่งแต่ความเสื่อมไปแห่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และการเกิดขึ้นแห่งประโยชน์แก่เขาเหล่านั้น โดยส่วนเดียว ไม่คำนึงถึงความผิดของบุตรทั้งหลาย เป็นทักษิณะบุคคลผู้อดเยี่ยม ปฏิบัติอยู่เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข เพราะได้พรหมวิหารทั้ง ๔ อย่าง โดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว นำมาซึ่งความที่อุปการะที่บุตรทำแล้วในตนให้เป็นอุปการะมีผลอานิสงส์มากมาย. และมารดาบิดาเหล่านั้นเป็นเทพมาแต่ต้นทีเดียว

เพราะมีอุปการะแก่บุตรเหล่านั้น ก่อนเก่าเทพทั้งมวล. เพราะเหตุนี้ บุตรเหล่านั้น รู้จักเทพเหล่านั้นว่าเป็นเทพ ให้เทพเหล่านั้นพอใจ เข้าไปนั่งใกล้เทพเหล่านั้น ครั้นรู้วิธีให้เทพพอใจแล้ว ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น ก็ได้ประสบผลของข้อปฏิบัตินั้น ด้วยอำนาจของมารดาบิดาเหล่านั้นก่อน ฉะนั้น เทพเหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นปัจฉาเทพ (เทพองค์หลัง). ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า **ปุพฺพเทวา** นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดาทั้งหลาย.

บทว่า **ปุพฺพพจริยา** ได้แก่ เป็นอาจารย์คนแรก อธิบายว่า มารดา บิดาเมื่อจะให้ลูกสำเหนียก ก็ให้เรียนให้สำเหนียกตั้งแต่ยังเล็ก ๆ ว่าจงนั่งอย่างนี้ จงเดินอย่างนี้ จงยืนอย่างนี้ จงนอนอย่างนี้ จงเคี้ยวอย่างนี้ จงกินอย่างนี้ คนนี้เจ้าควรเรียกพ่อ คนนี้ควรเรียกพี่ชาย น้องชาย คนนี้ควรเรียกพี่สาว น้องสาว สิ่งนี้ควรทำนะ สิ่งนี้ไม่ควรทำนะ ที่โน้นควรเข้าไปนะ ที่โน้นไม่ควรเข้าไปนะ ดังนี้. ต่อมาเมื่ออาจารย์อื่น ๆ จึงจะให้ศึกษาศิลปะ มีอาทิอย่างนี้ คือ การนับนิ้วมือ อาจารย์อื่น ๆ ให้สละ ให้อยู่ในศีล ให้บรรพชา ให้เรียน ธรรม ให้อุปสมบท และให้บรรลุโสดาปัตติมรรคเป็นต้น. ดังนั้น อาจารย์ เหล่านี้ทั้งหมด จึงชื่อว่าเป็นปัจฉาจารย์ (อาจารย์คนหลัง) ส่วนมารดาบิดา ชื่อว่า เป็นอาจารย์ก่อนเก่าทุกคน. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า **ปุพฺพพจริยา** นี้ เป็นชื่อของมารดาบิดา ทั้งหมด ดังนี้.

บทว่า **อาหุเนยฺยา** ความว่า สิ่งของชื่อว่า อาหุณะ เพราะเขาต้อง นำมาบูชา คือผู้หวังผลพิเศษต้องนำมาจากที่ไกลแล้ว จึงถวายในท่านผู้มีคุณ ทั้งหมด. คำว่า **อาหุณะ** นี้ เป็นชื่อของข้าว น้ำ และผ้าสำหรับปกปิดกาย

เป็นต้น. มารดาบิดาย่อมควรซึ่งของควรบุชานัน เพราะเป็นนาสำหรับปลูกฝัง
อุปการธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหุเนยยะ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า อาหุเนยยะ นี้
เป็นชื่อของมารดาบิดาทั้งหลาย.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงเหตุ ในภาวะที่มารดาบิดาเหล่านั้นเป็นพรหม
เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า ต่ กิสุต เหตุ
พหุการา (ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะมีอุปการะมาก).

บทว่า ต่ กิสุต เหตุ มีอรรถาธิบายว่า ถ้าหากมีคำถามว่า เพราะ
เหตุไร คำว่า พุรหุมา เป็นต้นนั้น จึงเป็นชื่อของมารดาบิดา. บทว่า
พหุการา ได้แก่ มีอุปการะมาก. บทว่า อาปาทกา ได้แก่ ผู้ถนอม
กล่อมเกลี้ยง คือเลี้ยงดูชีวิต. อธิบายว่า ชีวิตของบุตรทั้งหลาย มารดาบิดา
ถนอมคือเลี้ยงดู ได้แก่สืบต่อ หมายความว่าให้เป็นไปคือให้ถึงพร้อม โดยการ
คิดพันกันไปเนื่อง ๆ. บทว่า โปสกา ความว่า เลี้ยงดูโดยให้ดื่มเลือดในทนต์
ให้มือเท้าเจริญเติบโตขึ้น. บทว่า อิมสุต โลกสุต ทสเสตาโร ความว่า
ขึ้นชื่อว่า การเห็นอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณในโลกนี้ เกิดมีแก่บุตรทั้งหลาย
ได้ เพราะอาศัยมารดาบิดา เพราะฉะนั้น มารดาบิดาเหล่านั้น จึงชื่อว่า
เป็นผู้แสดงโลกนี้แก่บุตรเหล่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงความที่มารดาบิดาเหล่านั้น เป็นผู้
มีอุปการะมาก (และ) เหตุแห่งความเป็นพรหมเป็นต้น ด้วยประการดังนี้
ที่เป็นเหตุให้บุตรไม่สามารถจะทำการตอบแทน (คุณ) มารดาบิดาให้สิ้นสุดได้
ด้วยโลกียอุปการะ โดยปริยายไร ๆ เลย. เพราะว่า ถ้าหากบุตรตั้งใจว่า เรา
จักทำการตอบแทนอุปการคุณมารดาบิดา แล้วพยายามลุกขึ้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว

ให้มารดาสถิตอยู่บนบ่าขวา ให้บิดาสถิตอยู่บนบ่าซ้าย มีอายุยืนหนึ่งร้อยปี ก็ประคบประหงมท่านตลอดเวลาหมดทั้งร้อยปี ทำนุบำรุงท่านด้วยปัจจัย ๔ และด้วยเครื่องอบ การนวดพื้น การให้อาบน้ำ และการตัดกายเป็นต้น ตามที่ท่านชอบใจ ไม่รังเกียจแม้แต่บุตรและภริยา (อุจจาละ) ของท่านเหล่านั้นไซ้.

ด้วยการปรนนิบัติถึงเพียงนี้ ก็ไม่เชื่อว่า บุตรได้ทำการตอบแทน มารดาบิดา เว้นแต่จะ让您ดำรงอยู่ในคุณความดีพิเศษ มีสัทธาเป็นต้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตไม่เรียกว่า เป็นการตอบแทนที่ดีแก่ท่านทั้ง ๒ นั้น ท่านทั้ง ๒ นั้น คือใคร คือมารดาและบิดา ภิกษุทั้งหลาย (ถ้า) บุคคลจะเอาบ่าข้างหนึ่งแบก มารดาไว้ เอาอีกข้างหนึ่งแบกบิดาไว้ มีอายุยืนได้ร้อยปี มีชีวิตอยู่ตั้งร้อยปี ทั้งปรนนิบัติท่าน ด้วยการอบ การนวด การให้อาบน้ำ และการตัดกาย ท่านทั้ง ๒ และให้ท่านถ่ายมูลและกรีสบนบ่านั้นนั่นเอง แต่หาได้เชื่อว่า ปรนนิบัติหรือทำการตอบแทนคุณมารดาบิดาไม่เลย ภิกษุทั้งหลาย และจะ สถาปนามารดาบิดาไว้ในไอศวรรยาราชปิตัยราชสมบัติ ในพื้นมหาปฐพีนี้ ที่มี รัตนะทั้ง ๗ เพียงพอ ก็ไม่เชื่อว่า ปรนนิบัติหรือทำการตอบแทนคุณมารดา บิดาได้เลย ภิกษุทั้งหลาย ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ภิกษุทั้งหลาย เพราะมารดา บิดามีอุปการะมาก เป็นผู้กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูบุตร แสดงโลกนี้แก่บุตรทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย บุตรคนใดแลชักชวนมารดาบิดา ผู้ไม่มีศรัทธาให้ตั้งมั่น ให้ประดิษฐานอยู่ในสัทธาสัมปทา...ผู้ไม่มีศีล... ในศีลสัมปทา...ผู้ตระหนี่... ในจาคสัมปทา ชักชวนท่านผู้ทรมานปัญญาให้ตั้งมั่น ให้ประดิษฐานอยู่ในปัญญา-สัมปทา ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุทั้งหลาย การปรนนิบัติเป็นอันบุตรได้ ทำแล้ว ได้ตอบแทนแล้ว และได้ทำให้อิ่งแล้วแก่มารดาบิดาทั้งหลาย.

อนึ่ง พึงทราบพระสูตร ที่ให้สำเร็จความที่มารดาบิดาเป็นผู้มีอุปการะมากแก่บุตร มีอาทิอย่างนี้ว่า การบำรุงมารดาบิดา การสงเคราะห์บุตรและภรรยา และว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย การบำรุงมารดาบิดา บัณฑิตบัญญัติไว้ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายต่อไป. บทว่า วุจฺจเร ได้แก่ เรียกคือกล่าว. บทว่า ปชาย อนุภุมฺปกา ความว่า มารดาบิดาบันทึกชีวิตผู้อื่นบ้าง เลียสละสิ่งของๆ ตนบางสิ่งบางอย่างบ้าง ประคับประคองคุ้มครองรักษา (คือบุตร) ของตนไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้เอ็นดู คืออนุเคราะห์ประชาคือบุตร. บทว่า นมฺสฺเสยฺย ความว่า ไปยังที่บำรุงเข้าเย็น ทำความนอบน้อม ด้วยคิดว่า นี่เป็นนาบุญที่สูงสุดของเรา. บทว่า สกฺกเรยฺย ความว่า พึงนบนอบด้วยสักการะ.

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงสักการะนั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิว่า อนุเนน ดังนี้. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนุเนน ความว่า ด้วยข้าวยาคู ข้าวสวย และของขบเคี้ยว. บทว่า ปาเนน ความว่า ด้วยน้ำปานะ ๘ อย่าง. บทว่า วตฺถเณน ความว่า ด้วยผ้านุ่มผ้าห่ม. บทว่า สยเนน ความว่า ด้วยที่นอนมีเตียงตั้ง ฟูกและหมอนเป็นต้น. บทว่า อูจฺฉาทเนน ความว่า ด้วยเครื่องอบที่กำจัดกลิ่นเหม็นแล้วทำให้มีกลิ่นหอม. บทว่า นหาปเนน ความว่า ด้วยการให้อาบน้ำ โดยใช้น้ำอุ่นรดในหน้าหนาว และใช้น้ำเย็นรดในหน้าร้อน. บทว่า ปาทานํ โธวเนน จ ความว่า ด้วยการล้างเท้าด้วยน้ำอุ่นและน้ำเย็น และด้วยการชโลมด้วยน้ำมัน.

บทว่า นํ ในคำว่า ตาย นํ ปริจฺจริยาย นี้ เป็นเพียงนิบาต. (บทว่า ปาปริจฺจริยาย) ได้แก่ ด้วยการบำรุงบำเรอ ดังที่กล่าวมาแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง

บพว่า ปาจริยาย ความว่า ด้วยการทะนุบำรุงด้วยวิธี ๕ อย่าง มีการเลี้ยงดู การทำกิจให้ และการดำรงวงศ์สกุลเป็นต้น . สมจริงตามที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า **ดูก่อนบุตรคหบดี มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า (ตะวันออก) บุตรควรทะนุบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ**

๑. ท่านได้เลี้ยงเรามาแล้ว เราจักเลี้ยงดูท่านเหล่านั้น
๒. เราจักทำกิจของท่าน
๓. เราจักดำรงวงศ์ตระกูลไว้
๔. เราจักปฏิบัติตนเป็นผู้รับมรดก
๕. เมื่อมารดาบิดาล่วงลับไปแล้ว เราจักเพิ่มทักษิณาทานให้

ดูก่อนบุตรคหบดี มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ที่บุตรทะนุบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้วแล จะอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕ คือ ๑. ห้ามบุตรจาก ความชั่ว ๒. ให้บุตรตั้งมั่นอยู่ในความดี ๓. ให้บุตรศึกษาเล่าเรียน ๔. หาภรรยาที่เหมาะสมให้ ๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ในสมัย. อีกอย่างหนึ่ง บุตรคนใด บำรุงมารดาบิดาโดยทำให้เลื่อมใสอย่างยิ่งในวัตถุทั้ง ๓ (พระรัตนตรัย) ให้ดำรง อยู่ในศีล หรือให้ประกอบในการบรรพชา บุตรนี้ พึงทราบว่าเป็นผู้ล้ำเลิศ บรรดาผู้บำรุงมารดาบิดาทั้งหลาย.

พระพุทธเจ้า เมื่อจะทรงแสดงว่า ก็การบำรุงนี้นั้น เป็นเหตุ นำประโยชน์เกื้อกูล และความสุขในโลกทั้ง ๒ มาให้แก่บุตรจึงไว้ตรัสไว้ว่า

คนทั้งหลาย จะพากันสรรเสริญเขา

ในโลกนี้ที่เดียว เขาละโลกนี้ไปแล้ว ก็

ย่อมบันเทิงใจในสวรรค์ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิธ ความว่า ในโลกนี้ อธิบายว่า
มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย จะสรรเสริญ คือ ยกย่อง ได้แก่ ชมเชย บุคคล
ผู้อุปการมารดาบิดา ด้วยการบำรุงบำเรอท่าน และเอาเขาเป็นทิวาอนุคติ
(เป็นเยี่ยงอย่าง) แม้ตนเอง ก็ปฏิบัติในมารดาบิดาของตนอย่างนั้นแล้ว ย่อม
ประสบบุญมากมาย. บทว่า เปจฺจ ความว่า ผู้บำรุงมารดาบิดาไปสู่ปรโลก
แล้ว สถิตอยู่ในสวรรค์ ย่อมจะรื่นเริงบรรเทิงเปลิดเปล็นใจ ด้วยทิพยสมบัติ
ทั้งหลาย.

จบอรรถกถาพรหมสูตรที่ ๗

๘. พหุการสูตร

ว่าด้วยผู้มีอุปการะมาก

[๒๘๗] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายเป็นผู้มี
อุปการะมากแก่เธอทั้งหลาย บำรุงเธอทั้งหลายด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ
และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร แม้เธอทั้งหลายก็จึงเป็นผู้มีอุปการะมากแก่พราหมณ์
และคฤหบดีทั้งหลาย จึงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง
งามในที่สุด จึงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ
บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิงแก่พราหมณ์และคฤหบดีเหล่านั้นเกิด คู่ก่อนภิกษุ-
ทั้งหลาย คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย ต่างอาศัยซึ่งกันและกันด้วยอำนาจ
อามิสทานและธรรมทาน อยู่ประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพื่อต้องการสลัดโอฆะ
เพื่อจะทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบด้วยประการอย่างนี้.

คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย ต่าง-

อาศัยกันและกัน ๒ ฝ่าย ย่อมยังสัต-

ธรรมอันเกษมจากโยคะอย่างยอดเยี่ยม ให้

สำเร็จ (คือ) บรรพชิตทั้งหลายย่อม

ปรารถนาเฉพาะจีวร บิณฑบาต ที่นอน

ที่นั่ง และคิลานปัจจัย อันเป็นเครื่อง

บรรเทาเสียซึ่งอันตรายจากคฤหัสถ์ทั้งหลาย

ส่วนคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้ครองเรือน

อาศัยพระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติชอบแล้วเชื่อ-

ถือซึ่งถ้อยคำของพระอรหันต์ทั้งหลาย มี

ปกติฟังพินิจด้วยปัญญาอันบริสุทธิตี

ประพาศธรรมอันเป็นทางไปสู่สุคติใน

ศาสนานี้ ปกติเปล็ดเพลิน เป็นผู้ใคร่

กามบันเทิงอยู่ในเทวโลก.

จบพหุการสูตรที่ ๘

อรรถกถาพหุการสูตร

ในพหุการสูตรที่ ๘ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า พุราหุณฺณคฺคหปติกา ได้แก่ ผู้เป็นทั้งพราหมณ์ เป็นทั้ง
คหบดี. ทุกจำพวกเมื่อครองเรือน ยกเว้นพวกพราหมณ์ พึงทราบว่า ชื่อว่า
เป็นคหบดี ในที่นี้. บทว่า เย ทำความถึงผู้ที่อ้างมาโดยไม่แน่นอน. บทว่า
เต เป็นเหตุยิวักตติพหฺวจนะ. ก็ในข้อนี้มีเนื้อความย่อดังต่อไปนี้ว่า คู่ก่อน

ทรงแสดงว่าคฤหัสถ์มีอุปการะแก่ภิกษุ

ภิกษุทั้งหลาย พราหมณคหบดีทั้งหลาย ผู้มีอุปการะมากแก่เธอทั้งหลาย ซึ่งได้แก่ ทั้งพราหมณ์ทั้งผู้ครองเรือนที่เหลือ เธอทั้งหลายเท่านั้นที่เขาพากันทำนุบำรุงด้วยปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้น โดยคิดว่า (นี้) เป็นบุญเขตของเราทั้งหลาย ซึ่งพวกเราจะพากันประดิษฐานไว้ซึ่งทักษิณา ให้มีค่าสูง มีผลอันงามเลิศ มีวิบากเป็นสุข เป็นไปเพื่อให้เกิดในสวรรค์.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงว่า คฤหัสถ์ทั้งหลายเป็นผู้มีอุปการะแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยการถวายอามิส คือ โดยการแจกแบ่งอามิสได้แก่ โดยการอนุเคราะห์ด้วยอามิส อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงว่า แม้ภิกษุทั้งหลาย ก็มีอุปการะแก่คฤหัสถ์เหล่านั้น (เหมือนกัน) โดยการให้ธรรม คือ การแจกแบ่งพระธรรม ได้แก่ โดยการอนุเคราะห์ด้วยพระธรรม จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า **ตุมฺเหปิ ภิกฺขเว**. คำนั้น ก็มีนัยดุจที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง.

ด้วยคำนี้ พระองค์ตรัสถึงอะไร ? ตรัสถึง ความอ่อนน้อมต่อบิณฑบาต (เคารพบิณฑบาต). ก็ในข้อนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่พราหมณคหบดีเหล่านี้ ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่มิตร ไม่ใช่ลูกหนี้ของเธอทั้งหลาย โดยที่แท้แล้ว เขาต้องการผลพิเศษ โดยเข้าใจว่า สมณะเหล่านี้เป็นผู้ประพาศชอบ ปฏิบัติชอบ บุญที่เราทั้งหลายทำ ในสมณะเหล่านี้ จักมีผลานิสงส์มาก ดังนี้ จึงทะนุบำรุงเธอทั้งหลายด้วยปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น ฉะนั้น เธอทั้งหลายควรให้ความประสงค์นั้นของพวกเขาเต็มเปี่ยม ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด แม้ธรรมเทศนา ก็จะงดงามและน่าถือเอาสำหรับเขาเหล่านั้นผู้ทำตามอยู่นั้นแหละ ไม่ใช่สำหรับคนเหล่านี้ นอกจากนี้ เธอทั้งหลายพึงทำความไม่ประมาทในสัมมาปฏิบัติ ดังที่พรรณามานี้แล.

ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า **เอวมิทํ ภิกขเว** มีความย่อดังต่อไปนี้ว่า
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย **คฤหัสถ์**และ**บรรพชิต**ทั้งหลาย ต่างก็อาศัยกันด้วยอำนาจ
อาามิสทานและธรรมทานมีประการดังที่กล่าวมานี้อย่างนี้แล้ว อยู่ประพฤติ
ศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์นี้ ด้วยอำนาจการนิยมนุโบสถศีล
เป็นต้น และด้วยอำนาจปาริสุทธศีล ๔ เป็นต้น เพื่อต้องการถอนโอฆะ
ทั้ง ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกาม (โอฆะ) เป็นต้น และเพื่อทำที่สุดแห่ง
วิญญูทุกข์แม้ทั้งหมด โดยชอบนั่นเอง.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลายต่อไป. บทว่า **สาคารา** ได้แก่
คฤหัสถ์ทั้งหลาย. บทว่า **อนาคารา** ได้แก่ ผู้สละเรือนออกบวช. บทว่า
อุโภ อญฺโฆณฺณนิสฺสุติตา ความว่า ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นต่างก็อาศัยกัน.
อธิบายว่า **คฤหัสถ์** ผู้มีเรือนอาศัยธรรมทานของ**บรรพชิต** ผู้ไม่มีเรือน
และ**บรรพชิต**ผู้ไม่มีเรือนก็อาศัยการถวายปัจจัยของ**คฤหัสถ์**ผู้มีเรือน. บทว่า
อาราธยन्ติ ความว่า ให้สำเร็จ คือ ให้ถึงพร้อม. บทว่า **สทฺธมฺมํ**
ได้แก่ **ปฏิบัติสัทธรรม**และ**ปฏิเวธสัทธรรม**. **พระผู้มีพระภาคเจ้า** เมื่อจะ
ทรงแสดงพระธรรมที่สูงสุด ในบรรดาสัทธรรมเหล่านั้น จึงได้ตรัสว่า
โยคกุเขมํ อนุตฺตรํ (คือ) **พระอรหันต์**และ**พระนิพพาน**. บทว่า **สาคารเสตุ**
ความว่า จาก**คฤหัสถ์**ผู้มีเรือนทั้งหลาย. บทนี้เป็นสัจจมิมิวิภคตติ ใช้ในความหมาย
ปัญจมิวิภคตติ. อีกอย่างหนึ่ง (หมายความว่า) ในสำนักของ**คฤหัสถ์**ทั้งหลาย
ผู้มีเรือน. บทว่า **ปจฺจยํ** ได้แก่ ปัจจัย ๒ อย่าง ที่เหลือจากที่กล่าวมาแล้ว
คือ **บิณฑบาต**และ**เภสัช**. บทว่า **ปริสฺสุตฺตยวิโนทณฺ** ได้แก่ที่อยู่อาศัยมีวิหาร
เป็นต้น ที่บำบัดอันตรายมีอันตรายที่เกิดจากฤดูเป็นต้น.

บทว่า **สุคตํ** ได้แก่ **พระอริยบุคคล ๘** จำพวกพร้อมด้วยกัลยาณ-
บุคลุชนทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติชอบแล้ว. ความจริง พระสาวกพระองค์ทรงประสงค์

เอาว่า สุคต ในพระคาถานี้. บทว่า **ฆรมลีน** ได้แก่ ผู้แสวงหาเรือน.
อธิบายว่า ผู้มีปกติอยู่บ้านครอบครองเรือนแสวงหาอุปกรณ์แห่งโภคทรัพย์
และคุณธรรมมีศีลของคฤหัสถ์เป็นต้น. บทว่า **สทฺทหนฺตา อรหตี** ความว่า
ผู้เชื่อถ้อยคำของพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้เป็นพระอรหันต์ หรือเชื่อข้อ
ปฏิบัติชอบของท่านเหล่านั้น. อธิบายว่า เชื่อมั่นอยู่ว่า ท่านเหล่านี้เป็นผู้ปฏิบัติ
ชอบแน่นอน สำหรับผู้ปฏิบัติตามที่ท่านเหล่านี้บอก การปฏิบัตินั้นก็จะเป็นไป
เพื่อสรวรรคสมบัติและนิพพานสมบัติ. ปาฐะว่า **สทฺททาตา** ดังนี้ก็มี. บทว่า
อริยปลฺลวาย ความว่า ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ดีแล้ว. บทว่า **ฉายิน** ความว่า
ผู้ฟังด้วยฉันททั้ง ๒ คือ อารัมมณฺชนิขมาณและลักขณฺชนิขมาณ. บทว่า
อิช ฌมฺหํ จริตฺวาน ความว่า ครั้นปฏิบัติธรรมมีศีลเป็นต้น ที่เป็นทาง
แห่งโลกียสุขและโลกุตฺรสุข ในอรรถาพินี้ หรือในศาสนานี้แล้ว จะไปสู่สุคติ
ตลอดเวลาที่ยังไม่บรรลุปรินิพพาน. บทว่า **นฺนฺทิน** ความว่า ชื่อว่า ผู้มีปกติ
เพลิดเพลิน เพราะประกอบด้วยปีติและโสมนัส. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่
บทว่า **ฌมฺหํ จริตฺวาน มคฺคํ** ความว่า บรรลุโสดาปัตติมรรค. บทว่า
เทวโลกสุมฺมึ ความว่า ในเทวโลกชั้นกามาพจรทั้ง ๖ ชั้น. บทว่า **โมทฺท-**
ติ กามกามิน ความว่า ชื่อว่า เป็นผู้ใคร่กาม คือ เป็นผู้ประสงค์บรรเทิงอยู่
เพราะสำเร็จตามวัตถุที่ประสงค์แล้ว.

จบอรรถกถาพุทธการสูตรที่ ๘

๕. กุหนาสูตร

ว่าด้วยการหลอกลวง

[๒๘๘] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นผู้หลอกลวง มีใจกระด้าง ประจบประแจง ประกอบด้วยกิเลสอันปรากฏดูเขา มีกิเลสดูไม่สูงขึ้นไป มีใจไม่ตั้งมั่น ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ไม่นับถือเราตถาคต ภิกษุเหล่านั้นปราศไปแล้วจากกรรมวินัยนี้ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ไม่หลอกลวง ไม่ประจบประแจง เป็นนักปราชญ์ มีใจไม่กระด้าง มีใจตั้งมั่นดี ภิกษุเหล่านั้นแล เป็นผู้นับถือเราตถาคต ไม่ปราศไปแล้วจากกรรมวินัยนี้ และย่อมถึงความเจริญงอกงามไปบุญลย์ในกรรมวินัยนี้.

ภิกษุเหล่าใดเป็นผู้หลอกลวง มีใจ

กระด้าง ประจบประแจง ประกอบด้วย
กิเลสอันปรากฏดูเขา มีกิเลสดูไม่สูง
ขึ้นไป มีใจไม่ตั้งมั่น ภิกษุเหล่านั้นย่อมไม่
งอกงามในธรรม อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ทรงแสดงแล้ว ส่วนภิกษุเหล่าใดเป็นผู้ไม่
หลอกลวง ไม่ประจบประแจง เป็นนัก-
ปราชญ์ มีใจไม่กระด้าง มีใจตั้งมั่นดี
ภิกษุเหล่านั้นแล ย่อมงอกงามในธรรมอัน
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว.

จบกุหนาสูตรที่ ๕

อรรถกถาอุทานสูตร

ในอุทานสูตรที่ ๕ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า **กุกา** ได้แก่ เป็นผู้หลอกลวงด้วยเครื่องหลอกลวงมีการร้าย
มนต์เป็นต้น อธิบายว่า เป็นผู้ทำการลวง เพื่อต้องการประกาศคุณความดี
ที่ตนไม่มีแล้วให้ผู้อื่นสรรเสริญ. บทว่า **กุกา** ความว่า เป็นผู้มีใจกระด้าง
เพราะความโกรธและมานะ คือ เป็นผู้ไม่ทำความขำเกรงอย่างยิ่งในครุทั้งหลายผู้
ควรทำความเคารพไม้อ่อนน้อมเที่ยวไปมาเหมือนกลิ้งขี้เหล็กเข้าไปแล้วยืนแข็ง
ที่อยู่จะนั้น เพราะความโกรธที่ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า คนมักโกรธเป็นผู้มาก
ด้วยความแค้นใจ ถูกว่า แม้นิดเดียวก็ขี้ใจจาง โกรธ พยาบาท แผ่อ่านาไป
ดังนี้ด้วย เพราะความเป็นผู้ว่ายากที่ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า คนว่ายากเป็น
ผู้ประกอบด้วยธรรมที่ทำให้ว่ายาก ไม้อคทน ไม่รับเอาอนุสาสนีด้วยความ
เคารพดังนี้ด้วย เพราะความเมาแยกออกเป็นความเมาในชาติเป็นต้น ที่ตรัส
ไว้แล้วอย่างนี้ว่า ความเมาในชาติ ความเมาในโคตร ความเมาเพศ ความเมา
ในความไม่มีโรค ความเมาในความหนุ่มสาว (และ) ความเมาในชีวิต ดังนี้
ด้วย. บทว่า **ลปา** ความว่า เป็นผู้ประจบประแจง คือ เป็นผู้สงเคราะห์
ตระกูลด้วยอำนาจมิจฉาชีพ. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า เป็นผู้พูด เพื่อปัจจัย
ด้วยสามารถถ้อยคำที่ประคิษฐ์ประคอยแล้ว และด้วยสามารถแห่งอุบายโจง.

บทว่า **สิงคิ** ความว่า วาจาที่ประกอบด้วยกิเลสที่เด่นชัด เช่นกับ
เขาสัตว์ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า คำพูดดุจเขาสัตว์ เป็นไฉน. การพูด มีแง่อน
ภาวะที่พูดแง่อน การพูดเป็นสี่เหลี่ยมสี่คม กิริยาที่พูดเป็นสี่เหลี่ยมสี่คม
การพูดมีเหลี่ยมมีคูล ภาวะที่พูดมีเหลี่ยมมีคูล อันใด นี้เรียกว่าคำพูดดุจเขา

สัตว์° (มีแรงอน). บทว่า **อนุนพา** ความว่า ผู้เป็นเหมือนไม้้อที่งูขึ้น คือเที่ยวไปยกตนที่มีใจว่างเปล่าจากคุณวิเศษ คล้ายไม้้อชูขึ้นมาอ้าง. บทว่า **อสมาคิตา** ความว่า เป็นผู้ไม่ได้ แม้เพียงเอกัคคตาคจิต.

บทว่า **น เม เต ภิกขเว ภิกขุ มามกา** ความว่า ภิกษุของเรา ตถาคตเหล่านั้น ไม่ใช่เป็นคนของเราตถาคต. **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ตรัสคำว่า **มยหิ** (ของเราตถาคต) นี้ เพราะภิกษุเหล่านั้นบวชอุทิศพระองค์. แต่เพราะเหตุที่ภิกษุเหล่านั้นไม่ปฏิบัติชอบ โดยประกอบกรหลอกลวงเป็นต้น ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสเรียกว่า มามกะ(เป็นคนของเราตถาคต). ด้วยบทว่า **อปคตา** **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงแสดงว่า ถึงแม้ว่า ภิกษุเหล่านั้นบวชแล้วในศาสนา ของเราตถาคต แต่เพราะไม่ปฏิบัติตามที่เราตถาคตสอน จึงเท่ากับไปแล้วจาก พระธรรมวินัยนั้นนั่นเอง คือ ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่าอยู่ไกลแสนไกลจากศาสนา นี้. สมจริงดังที่ตรัสคำนี้ไว้ว่า

ท่องฟ้ำกับพื้นปฐพี นักปราชญ์

กล่าวว่าอยู่ไกลัน และฝั่งมหาสมุทร

(ทั้ง ๒) นักปราชญ์ก็กล่าวว่าอยู่ไกลัน ข้า

แต่พระราชา แต่ธรรมของสัตบุรุษกับของ

อสัตบุรุษ นักปราชญ์ กล่าวว่าไกลันยิ่ง

กว่านั้นเสียอีก.

บทว่า **วูทุมิ วิรุพฺหิ เวปุลฺลํ อาปชฺชติ** ความว่า และภิกษุเหล่านี้ ผู้มีสภาพหลอกลวงเป็นต้น จะไม่เข้าถึง อธิบายว่า ไม่ประสบซึ่งความเจริญ ตามอำนาจของความเจริญด้วยคุณความดีมีศีลเป็นต้น ซึ่งความงอกงามตาม

๑. ปาฐะว่า จาตุริยํ ปารีทุกคตฺยิ แต่ในขุททกวัตถุวิภังค์ อภิธรรมว่า จาตุริยํ ปรีกขตฺตา ปารีกขตฺยิ จึงแปลตามบาลีในอภิธรรม

สภาพด้วยความไม่หวั่นไหว อยู่ในคุณความดีมีศีลเป็นต้นนั้น ซึ่งความ
ไพบูลย์ด้วยความบริบูรณ์ด้วยธรรมชั้นมีศีลเป็นต้น โดยความแผ่ไปในที่
ทุกแห่ง.

บทว่า เต จ โข เม ภิกขเว ภิกขุ มามกา ความว่า พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย เมื่อนอกนี้ว่า เม (ของเราตถาคต) เพราะ
บวชอุทิศพระองค์. อนึ่ง ตรัสเรียกว่า มามกะ (เป็นคนของเราตถาคต) เพราะ
เป็นผู้ปฏิบัติชอบแล้ว. ธรรมฝ่ายขาวพึงทราบโดยบรรยายที่ผิดไปจากที่กล่าวมา
แล้ว ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่า งอกงามอยู่ในธรรมมีศีลเป็นต้นนั้น จนถึงอรหัต-
มรรค. แต่เมื่อบรรลอรหัตผลแล้ว จึงจะชื่อว่า ถึงความงอกงามไพบูลย์,
กาลาเข้าใจง่ายอยู่แล้ว.

จบอรรถกถาภุทธานสูตรที่ ๘

๑๐. ปุริสสูตร

ว่าด้วยเหมือนบุรุษถูกระแสน้ำพัดไป

[๒๘๕] คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษพึงถูกระแสน้ำแห่ง
แม่น้ำ คือ ปิยรูปและสาตรูปพัดไป บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่ที่ฝั่งเห็นบุรุษนั้นแล้ว
พึงกล่าวอย่างนี้ว่า แน่ะบุรุษผู้เจริญ ท่านถูกระแสน้ำแห่งแม่น้ำ คือ ปิยรูป
และสาตรูปพัดไปแม้โดยแท้ แต่ท่านจะตกถึงห้วงน้ำที่มีอยู่ภายใต้แห่งแม่น้ำนี้
ซึ่งมีคลื่น มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีรากษส (ผีเสื้อน้ำ) ย่อมเข้าถึงความตายบ้าง
ความทุกข์ปางตายบ้าง ลำดับนั้นแล บุรุษนั้นได้ฟังเสียงของบุรุษนั้นแล้ว
พึงพยายามว่ายทวนกระแสน้ำด้วยมือทั้ง ๒ และด้วยเท้าทั้ง ๒ คุณก่อนภิกษุ

ทั้งหลาย เราตถาคตแสดงข้ออุปมานี้แล เพื่อจะให้แจ่มแจ้งซึ่งเนื้อความ ก็ใน
อุปมานี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า กระแสแห่งแม่น้ำ
นี้แล เป็นชื่อแห่งตัณหา คำว่า ปิยรูปและสาครูป เป็นชื่ออายตนะภายใน ๖
คำว่า ห้วงน้ำในภายใต้ เป็นชื่อแห่งโอรัมภาคียสังโยชน์ ๕ คำว่า มีคลื่น
เป็นชื่อแห่งความโกรธและความแค้นใจ คำว่า มีน้ำวน เป็นชื่อแห่งกามคุณ ๕
คำว่า มีสัตว์ร้าย มีรากษส เป็นชื่อของมาตุคาม คำว่า ทวนกระแสน้ำ
เป็นชื่อของเนกขัมมะ คำว่า พยายามด้วยมือทั้งสองและด้วยเท้าทั้งสอง เป็น
ชื่อแห่งการปรารภความเพียร คำว่า บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่ที่ฝั่ง เป็นพระนามของ
พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

ภิกษุพึงละกามทั้งหลาย แม้กับด้วย
ทุกข์เมื่อปรารถนาซึ่งความเกษมจากโยคะ
ต่อไป พึงเป็นผู้มีสัมปชัญญะ มีจิตหลุด
พ้นแล้วด้วยดี ถูกต้องวิมุตติในกาลเป็นที่
บรรลุมรรคและผลนั้นภิกษุนั้นผู้ถึงเวทอยู่
จบพรหมจรรย์แล้ว ถึงที่สุดแห่งโลกเรา
กล่าวว่า เป็นผู้ถึงฝั่งแล้ว.

จบปริสสุตที่ ๑๐

อรรถกถาปริสสูตร

ในปริสสูตรที่ ๑๐ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ศัพท์ว่า **เสยฺยถาปิ** เป็นนิบาต ใช้ในอรรถแสดงการเปรียบเทียบ.

ความหมายว่า ฉันทใด. บทว่า **นทียา โสเตน โอวฺยุหฺเขยฺย** ความว่า พึงถูกกระแสน้ำของแม่น้ำที่มีกระแสไหลเชี่ยว พัดลงไปได้ คือนำลงไปข้างล่าง. บทว่า **ปิยรูปสตาทรูปเน** ความว่า เขาคิดว่า เราจักเก็บเอาแก้วมณีและทองคำเป็นต้น หรือของที่น่ายรัก คือ สิ่งของที่เป็นอุปกรณ์แก่ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ที่มีอยู่ในแม่น้ำนั้น หรือบนฝั่งนอก (ฝั่งหน้า) ของแม่น้ำนั้นกระโดดลงไป ในแม่น้ำแล้ว คงจมลอยไปตามกระแสน้ำที่เป็นตัวการ มีสภาพน่ายรัก น่าชื่นใจ.

ศัพท์ว่า **กิญฺจาปิ** เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า ขอมรับแต่ไม่สรรเสริญ. ขอมรับอะไร ? ไม่สรรเสริญอะไร ? ขอมรับสิ่งของที่น่ายรัก ที่ชายคนนั้นต้องประสงค์ ว่ามีอยู่ ณ ที่นั้น แต่ไม่สรรเสริญการไปอย่างนั้น เพราะเป็นสิ่งที่มิโทษ. มีคำอธิบายนี้ไว้ว่า คุณก่อนนุรุษผู้เจริญ แม้ว่าสิ่งของที่น่ายรัก ที่ท่านต้องประสงค์จะหาได้ในที่นั้นไซ้ไร แต่ในเพราะการไปอย่างนี้จะมิโทษอย่างนี้ คือท่านจะต้องตกถึงห้วงน้ำข้างล่าง แล้วถึงความตายหรือความทุกข์ปางตาย.

บทว่า **อคฺคฺติ เจตฺถ เหนฺจฺจ ราหฺโต** ความว่า ในภูมิภาคตามกระแสน้ำด้านใต้แม่น้ำนี้ลงไปมีสระใหญ่สระหนึ่ง ลึกและกว้างเหลือเกิน และสระนั้น ชื่อว่ามีคลื่น เพราะคลื่นคือฟองขนาดมหึมา คล้ายกับยอดเขาแก้วมณีที่ก่อตัวขึ้น เพราะถูกลมพัดมารอบด้าน ชื่อว่ามีน้ำวน โดยมีน้ำวนคล้ายกับ ไฟได้น้ำ เหตุที่มีห้วงน้ำใหญ่ไพศาลไหลวนอยู่ในที่นั้น ๆ ด้วยห้วง

มหารรถของแม่น้ำน้ำที่ไหลเชี่ยวกรากมาก่อนในภูมิประเทศที่ไม่เสมอ ชื่อว่า มีรากษส มีการจับสัตว์กินโดยผีเสื้อน้ำ ตีใจคร่ำย คุณากลัวเหลือเกิน ครอบครอง ธรรมนั้น อยู่ ทำสัตว์ทั้งหลายที่ลงสู่ห้วงน้ำนั้นนั่นเอง ให้เป็น เหยื่อของตนเป็นประจำ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามีสัตว์ร้าย โดยปลาร้ายและมังกรเป็นต้น ชื่อว่า มีผีเสื้อ เพราะผีเสื้อน้ำตามที่กล่าวแล้ว. บทว่า ยัม ได้แก่ ห้วงน้ำที่มีภัย เฉพาะหน้าอย่างนี้. บทว่า อนุโภ ปุริส เป็นอาल्पนะ (คำร้องเรียก). บทว่า มรณ วา นิคฺคฺจฺฉติ ความว่า ชายคนนั้นถูกคลื่นเหล่านั้น ชัดแล้วหรือตก ไปในน้ำวนเหล่านั้นแล้ว ไม่สามารถจะโผล่ศีรษะขึ้นได้ (จักถึงความตาย) อีกอย่างหนึ่ง ตกเจ้าปากปลาร้ายหรือมังกรเหล่านั้น หรือตกอยู่ในเงื้อมมือ ผีเสื้อน้ำนั้นแล้ว จักถึงความตายบ้าง. ก็อีกอย่างหนึ่ง เมื่อยังมีอายุ (ชีวิต) เหลือรอดพ้นความตายนั้นไปได้ ก็จะเข้าถึงความทุกข์ปางตาย คือความทุกข์ มีความตายเป็นประมาณ โดยถูกคลื่นเป็นต้นเหล่านั้นให้เกิดขึ้นแล้ว และตีชัด แล้ว.

บทว่า ปฏฺิโสถิ วายเมยฺย ความว่า เขามีก่อนลอยไปตามกระแส น้ำ แต่พอได้ยินคำพูดของชายคนนั้นแล้ว เกิดความกลัวเป็นกำลังขึ้นว่า ได้ทราบ ว่าอนัตตะปรากฏแก่เราแล้ว ดูเหมือนว่าเรากำลังเข้าปากมัจจุราชแล้ว จึงควรร หมุนตัวกลับ พยายามใช้มือและเท้า โดยเพิ่มอุตสาหะขึ้นเป็นทวีคูณ ไม่ช้าเลย ก็จะถึงฝั่ง. บทว่า อตุลฺลสฺส วิญญาปนาย ความว่า เราตถาคตทำการ เปรียบเทียบไว้ เพื่อให้เข้าใจเนื้อความที่เกื้อกูลแก่การแทงตลอดสติจะทั้งสี่.

บทว่า อยฺญฺเจเวตฺถ อตุโถ ได้แก่ ข้อความอุปมาที่ชักเอาอุปมา (คำเปรียบเทียบ) มาเพื่อให้เข้าใจนี้ นั่นเอง คือที่กำลังกล่าวอยู่ในบัดนี้ ได้แก่ ที่เราตถาคตประสงค์เอาแล้วในที่นี้. ในคำว่า ตณฺหาเยติ อธิวณฺํ นี้ ฟังทราบ

ความคล้ายคลึงกันแห่งกระแสดัณฑาโดยอาการ ๔ อย่าง คือ โดยการหลั่งไหล
ออกมาตามลำดับ ๑ โดยการไหลทะยอยกัน ไปไม่ขาด ๑ โดยเป็นเหตุให้จมลง
๑ โดยข้ามได้โดยยาก ๑. อุปมาเสมือนหนึ่งว่า เมื่อมหามณเฑียรบนหลังฝนลง
มา น้ำจะเต็มลำธารละหานห้วย เคลื่อนจากลำธารเป็นต้นน้ำแล้ว ก็จะเต็มหนอง
เคลื่อนจากหนองนั้นแล้ว ก็จะเต็มลำน้ำน้อย (คลอง) จากลำน้ำน้อยนั้น ก็จะ
ไหลเข้าสู่ลำน้ำใหญ่ กลายเป็นห้วงน้ำห้วงเดียวไหลไป ชาวโลกเรียกว่า นทีโสต
(กระแสน้ำ) ฉันทิ ความโลกิในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น มีประเภท
เป็นอนันต์ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ที่มีอยู่ในภายในและภายนอกเป็นต้น
ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความเจริญยิ่งขึ้น ตามลำดับ **พระผู้มี
พระภาคเจ้า**ตรัสเรียกว่า กระแสดัณฑา. อนึ่ง กระแสน้ำตั้งแต่ไหลมาจนถึง
ตกสมุทร เมื่อไม่มีปัจจัยที่จะให้มันขาด ก็จะยังไม่ขาด ไหลติดต่อกันไปตาม
ลำดับ ฉันทิ แม้กระแสดัณฑาก็เช่นนั้น เหมือนกัน เริ่มต้นแต่ไหลมา เมื่อ
ไม่มีปัจจัยที่จะให้มันขาด ก็จะไม่ขาดลง จะมุ่งหน้าสู่สมุทร คือออบายไหลไป
โดยไหลทะยอยกันไปไม่ขาด. แต่กระแสน้ำจะให้สัตว์ที่ตกลงไปภายในกระแสด
จมลง ไม่ให้ไหลสักระยะขึ้นมาได้ ให้ถึงความตายบ้าง ความทุกข์ปางตายบ้าง
ฉันทิ ถึงกระแสดัณฑาก็ฉันทินั้น จะให้สัตว์ผู้ตกลงไปภายในกระแสของตน
จมลงไป ไม่ให้ไหลสักระยะขึ้นมาได้ ให้ถึงความตายบ้าง ความทุกข์ปางตายบ้าง
โดยการตัดรากกุศลธรรมให้ขาดไป และโดยการเข้าไปสู่สังกิลิธรรม.

อนึ่ง กระแสของแม่น้ำไหลไปอยู่ โดยความเป็นห้วงมหรณพ ชื่อว่า
ข้ามได้โดยยาก เพราะ (ผู้จะข้าม) ต้องอาศัยชายฉลาด เพื่อผูกแพหรือต่อเรือ
และเพื่อนำส่ง สร้างอชยาศัย (ความตั้งใจ) เพื่อจะไปฝั่งนอกแล้ว ทำความ
พยายามที่เกิดจากอชยาศัยนั้น จึงข้ามไปได้ไม่ใช่คนพอดิพอร้าย ก็ข้ามไปได้
ฉันทิ แม้กระแสดัณฑาที่เป็นเหมือนห้วงน้ำคือกาม และห้วงน้ำคือภพก็ฉันทินั้น

ชื่อว่าข้ามได้ยาก เพราะผู้มีปัญญาเครื่องรักษาตน เพื่อจะบำเพ็ญสมณธรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ต้องตั้งอัธยาศัย (ตั้งใจ) ไว้ว่า เราจักบรรลอรหัตผล แล้วอาศัยกัลยาณมิตร ลงเรือคือสมณธรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ทำความพยายามโดยชอบจึงจะข้ามได้ ไม่ใช่คนพอดิพอร้ายก็ข้ามได้. ควรเข้าใจความที่ตื้นหา เป็นเสมือนกระแสน้ำของแม่น้ำ โดยอาการ ๔ อย่าง คือ โดยการหลั่งไหลออกไปตามลำดับ ๑ โดยการไหลทะยอยกันไปไม่ขาด ๑ โดยการให้จมลง ๑ โดยข้ามได้ยาก ๑ ดังที่พรรณนามานี้.

บทว่า **ปิยรูปสาตรูป** ความว่า รูปที่มีสภาพน่ารักในกำเนิดที่น่ารัก ชื่อว่า ปิยรูป รูปที่มีสภาพอโรย (ชื่นใจ) ในกำเนิดที่อโรยชื่อว่า **สาตรูป**. อธิบายว่า มีสภาพน่าปรารถนา. บทว่า **จฺนฺหนฺตํ** ตัดบทเป็น **จฺนฺหนฺ** **เอตฺ** (คำนี้เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ อย่าง).

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า **อชฺชตฺตฺตฺกานํ** นี้ต่อไป. อายตนะทั้งหลาย ชื่อว่า อชฺชตฺตฺตฺก (ภายใน) เพราะเหมือนเป็นไปแล้ว โดยทำตนเองให้เป็นเรื่องเป็นราว ด้วยความประสงค์นี้ว่า เราทั้งหลายจักถึงการยึดถือว่าเป็นอัตตาอย่างนี้. ในคำว่า **อชฺชตฺตฺกานํ** นั้น อชฺชตฺตฺกภายในมี ๔ อย่าง คือ โจรอชฺชตฺตฺก (อารมณ์ภายใน) ๑ นียกอชฺชตฺตฺก (ภายในอันเป็นของตน) ๑ วิสัยอชฺชตฺตฺก (วิสัยภายใน) ๑ อชฺชตฺตฺกอชฺชตฺตฺก (ภายในจริง ๆ) ๑. บรรดา อชฺชตฺตฺก ๔ อย่างนั้น อชฺชตฺตฺกนี้ที่ตรัสไว้ในคำทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ว่า ผู้ยินดีแล้วในภายใน เป็นผู้ตั้งมั่นแล้ว ชื่อว่า โจรอชฺชตฺตฺก. อชฺชตฺตฺกนี้ที่มาแล้วว่า ความผ่อนคลาย (แห่งใจ) ภายใน ชื่อว่า นียกอชฺชตฺตฺก. อชฺชตฺตฺกนี้ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า เพราะไม่ได้มนสิการถึงนิमितทั้งหมด พระโยคาวจรจึงเข้าถึงความว่างภายในอยู่ ชื่อว่า วิสัยอชฺชตฺตฺก. อชฺชตฺตฺกที่ตรัสไว้ในคำนี้ว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นภายใน ธรรมทั้งหลายที่เป็นภายนอก ชื่อว่า อชฺชตฺตฺกอชฺชตฺตฺก

(อัมมัตตะจริง ๆ). แม้ในที่นี้ ก็ทรงประสงค์เอาอัมมัตตะข้อนี้เท่านั้น. เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า อัมมัตตะนั่นเอง ชื่อว่า อัมมัตตะกะ. อีกอย่างหนึ่งอายตนะทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ที่มีอยู่ในภายในเหล่านั้น เหมือนในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า ธรรมภายใน ธรรมภายนอก ชื่อว่าอัมมัตตะกะ เพราะอรรถตามที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ. คำว่าอายตนาณํ นั้นเป็นชื่อของอายตนะที่เป็นไปภายในเหล่านั้น.

ในคำว่า อายตนาณํ นี้ มีอธิบายว่า ธรรมชาติทั้งหลาย ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่เกิด ๑ เพราะเป็นที่ขยายไปแห่งสิ่งน่าชื่นใจ เพราะนำไปสู่วิภูฏะที่ยาวยียด ๑. เพราะว่ ธรรมทั้งหลายคือจริง และเจตสิกที่มีทวารนั้น ๆ บรรดาจักขุทวารเป็นต้น เป็นที่ตั้งยอมเกิดขึ้น คือตั้งขึ้น ได้แก่สืบต่อ หมายความว่าพยายามไป ตามหน้าที่ของตน ๆ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้น และอายตนะเหล่านี้ ย่อมต่อคือขยายธรรมเหล่านั้นที่เป็นสิ่งน่าชื่นใจ อนึ่งวิภูทุกข์ใด ที่หมุนไปในสงสารที่ไม่มีใครตามพบที่สุด คือยาวยียดเหลือเกิน อายตนะทั้งหลายจะนำไป คือหมุนไปสู่วิภูทุกข์นั้น ดังนั้น ธรรมเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่าอายตนะ โดยประการทั้งปวง เพราะเป็นที่เกิด เพราะขยายสิ่งที่น่าชื่นใจ และเพราะนำไปสู่วิภูฏะที่ยาวยียด. อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่ ชื่อว่าอายตนะ เพราะหมายความว่า เป็นสถานที่อยู่อาศัย ๑ เพราะหมายความว่า เป็นบ่อเกิด ๑ เพราะหมายความว่า เป็นสถานที่ชุมนุมกัน ๑ เพราะหมายความว่า เป็นถิ่นกำเนิด ๑ และเพราะหมายความว่า เป็นเหตุ ๑. จริงอย่างนั้น ในทางโลก สถานที่เป็นที่อยู่อาศัย เรียกกันว่าอายตนะ (ถิ่นที่อยู่) เช่นในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า อิสสรายตนะ (ถิ่นของพระอิสวร) เทวายตนะ (ถิ่นของเทวดา). บ่อเกิด เรียกว่า อายตนะ เช่นในประโยคทั้งหลายว่า บ่อทอง สุวณฺณายตน์ บ่อแก้ว รตนายตน์ .

แต่ในทางศาสนา สถานที่ประชุมกัน เรียกว่า आयตนะ เช่น ในคถา
ทั้งหลายมีอาทิวา

นกทั้งหลาย ประชุมกันในที่อันเป็น

ที่รื่นรมย์ใจ.

ถีนก้านนิค เรียกว่าอายตนะ เช่น โนประโยคทั้งหลายมีอาทิวา ทักขินาบท
เป็นที่กำเนิดของโคทั้งหลาย. เหตุเรียกว่าอายตนะ เช่นในประโยคทั้งหลาย
มีอาทิวา เขาถึงภาวะที่จะต้องศึกษาในที่นั้น ๆ นั้นแหละ เมื่อมีเหตุ (ที่สมควร).
อนึ่ง ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ๆ อาศัยอยู่ที่จักขุทวารเป็นต้น เพราะ
มีพฤติกรรมเกี่ยวกับจักขุทวารเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น จักขุทวารเป็น
ต้นนั้น จึงชื่อว่า เป็นสถานที่อยู่อาศัยของธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น. และ
ธรรมเหล่านั้นกลาดเคลื่อนอยู่ในจักขุทวารเป็นต้นเหล่านั้น เพราะอาศัยจักขุ-
ทวารเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น จักขุทวารเป็นต้นจึงชื่อว่า เป็นบ่อเกิดของธรรม
เหล่านั้น. อายตนะชื่อว่า เป็นสถานที่ชุมนุม เพราะเป็นที่มารวมกัน (แห่งธรรม
ทั้งหลาย) ในจักขุทวารเป็นต้นนั้น โดยเป็นที่ตั้งและเป็นประตุ และชื่อว่า
เป็นถีนก้านนิค เพราะธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นที่จักขุทวารเป็นต้นนั้นนั่นเอง
โดยเป็นที่อาศัยของธรรมเหล่านั้น ทั้งชื่อว่าเป็นเหตุ เพราะเมื่อจักขุเป็นต้น
ไม่มี ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นก็ไม่มี จึงเป็นอันว่า จักขุทวารเป็นต้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า आयตนะ เพราะเหตุเหล่านี้คือ เพราะหมาย
ความว่า เป็นสถานที่อยู่อาศัย ๑ เพราะหมายความว่า เป็นบ่อเกิด ๑ เพราะ
หมายความว่า เป็นสถานที่ชุมนุม ๑ เพราะหมายความว่า เป็นถีนก้านนิค ๑
เพราะหมายความว่า เป็นเหตุ ๑. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ว่า คำว่า आयตนานัน นี้ เป็นชื่อของอายตนะภายในทั้ง ๖ ดังนี้.

ถ้าว่าธรรมทั้งหลายแม้มีรูปเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยเป็นปิยรูป สาครูป (รูปเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจ) เพราะเป็นที่ตั้งแห่ง ตัณหาว่า ตัณหานี้ เมื่อจะเกิด ก็เกิดขึ้นที่รูปอันเป็นปิยรูปสาครูปในโลก แล้วไซ้ ถึงกระนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้แล้วว่า คุณก่อน ภิภุทั้งหลาย คำว่า ปิยรูปสาครูปนี้แล เป็นชื่อของอายนะภายใน ๖ ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงว่า จักขุเป็นต้น เหมาะที่จะขยายความ (นิเทศ) ว่า เป็น ปิยรูปสาครูปที่ดีเหลือเกิน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเสน่หาอย่างยิ่ง โดยนัย มีอาทิว่า จักขุของเรา โสคของเรา เพราะพ้นจักขุเป็นต้นไปแล้ว การบัญญัติ ว่าอตตาก็จะมีไม่ได้.

กามธาตุพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า เป็นของต่ำ ในคำว่า โอรัมภาคิยานัน (อกุศลธรรม) ที่เนื่องด้วยกามธาตุนั้น ชื่อว่า โอรัมภาคะ (เป็นส่วนเบื้องต่ำ). สัมผัสที่ประกอบด้วยส่วนเบื้องต่ำ (โอรัมภาคะ) นั้น โดยความเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โอรัมภาคิยะ. กิเลสชาติ ชื่อว่า สัมผัส เพราะประกอบบุคคลผู้มีกิเลสชาติไว้ในวิญญูชะ. คำนี้เป็นชื่อของ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรัมมาส กามราคะและพยายาบท. อธิบายว่า สัมผัสเหล่านั้น เป็นปัจจัยของสังขารทั้งหลายที่เข้าถึงกามภพ ผูกสัตว์ทั้งหลาย ไว้ ด้วยกามภพซึ่งเป็นส่วนต่ำ เพราะเป็นของต่ำ คือ เป็นของเลวกว่ารูปธาตุ และอรูปรธาตุ. ด้วยคำว่า โอรัมภาคิยา นั้นนั่นเอง ฟังทราบว่า พระองค์ ได้ทรงแสดงถึงความที่สัมผัสเหล่านั้น เป็นเช่นกับด้วยห้วงน้ำที่อยู่ภายใต้.

คุณก่อนภิภุทั้งหลาย คำว่า อุมมิภย นี้แล เป็นชื่อของความโกรธ และความคับแค้นใจ. ชื่อว่า ภย เพราะเป็นแดนกลัว. ภยคือคลื่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อุมมิภย. ชื่อว่า โกรธ เพราะหมายความว่าโกรธเคือง. ความโกรธ นั้นเอง ชื่อว่า อุปายาส เพราะหมายความว่า เกาะไว้แน่น โดยการบีบบังคับใจ

และกาย และการเกิดความสั่นสะท้านขึ้น. และในคำว่าอุปายาสนี้ พึงทราบ ความที่ความโกรธและความคับใจ เป็นเช่นกับคลื่น เพราะกลิ้งไปทับสัตว์ที่มี กำลังเสมอดนหลายวาระ ไม่ให้ผงกหัวขึ้นมาได้แล้วให้ถึงความพินาศย่อยยับไป.

อนึ่ง พึงทราบความที่กามคุณทั้งหลาย เป็นเช่นกับด้วยน้ำวน เพราะให้สัตว์ทั้งหลายที่ถูกกิเลสครอบงำแล้ว ท่องเที่ยวไปในอตฺตา (ตน) กล่าวคืออารมณ์มีรูปที่ชื่นใจเป็นต้นอย่างนี้ คือ จากรูปนี้ ไปรูปนั้น และ จากรูปนั้นมารูปนี้ แล้วให้เวียนวนไปโดยไม่ให้แม้จิตเกิดขึ้นในเนกขัมมะ ที่เป็นสิ่งนอกจากกามคุณนั้นแล้วให้ถึงความเสื่อมเสียไป. อุปมาเสมือนหนึ่งว่า แม้รากลยจับกุมสัตว์กินข่มขู่จับคนผู้เข้าไปในแดนที่หากินของตน ผู้เว้นจาก การระมัดระวัง ถึงคนผู้อยู่ในที่ที่ไม่ใช่แดนหากิน (ของมัน) ก็นำเอาไปสู่ แดนหากิน (ของมัน) ด้วยเล่ห์ของรากลยแล้วทำเขาผู้หมดอำนาจให้ไม่สามารถ จะช่วยตัวเองได้ พระเน้าพะนอ ปรนนิบัติ แม้ด้วยวรรณะ พละ โภคะ ยศ และ ความสุข ให้ถึงความพินาศย่อยยับอย่างใหญ่หลวง ฉนั้นใด แม้มาตุคามก็ฉนั้นนั้น ข่มขู่จับชายผู้ไม่เข้มแข็งเว้นจากโยนิโสมนสิการด้วยเยื้องกราย คือ การข่มของตน ที่เป็นเล่ห์กระเท่ของหญิง ถึงชายชาติผู้เข้มแข็ง ก็พระเน้าพะนอ ด้วยมายาหญิง โดยการประเล้าประโลมด้วยรูปของตนเป็นต้น ทำชายผู้หมดอำนาจให้เป็นผู้ ไม่สามารถจะยังธรรมที่เป็นอุปการะแก่ตนมีศีลเป็นต้น ให้ถึงพร้อมได้ปรนปรี้อ ด้วยการสรรเสริญคุณความดีเป็นต้น แล้วให้ถึงความพินาศย่อยยับอย่างใหญ่ หลวง. พึงทราบความที่มาตุคามเป็นเช่นกับด้วยรากลย จับกุมสัตว์ดังที่ พรรณนามานี้. ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุ ทั้งหลาย คำว่า อารกฺขฺ นี้แล เป็นชื่อของกามคุณทั้ง ๕ และคำว่า คาหฺรฺกฺข- โส นี้แลเป็นชื่อของมาตุคาม.

การบรรพชา ปฐมฌานพร้อมด้วยอุปัชฌา วิปัสสนาปัญญา และนิพพาน
ชื่อว่า เนกขัมมะ ในคำว่า ปฏิโสดิ โข ภิกขเว เนกขมฺมสุเสถ อริวงฺน
(คู่อ่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า ทวนกระแสนี้แล เป็นชื่อของเนกขัมมะ) นี้.
กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ก็ชื่อว่า เนกขัมมะ. สมจริงดังที่พระองค์ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า

กุศลธรรม แม้ทั้งหมด คือ บรรพชา

ปฐมฌาน นิพพาน และวิปัสสนา เรา

ตถาคต เรียกว่า เนกขัมมะ.

ก็ผู้ศึกษาพึงทราบความที่บรรพชาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นเช่นกับการ
ทวนกระแส โดยการทวนต่อกระแสแห่งตัณหา. เพราะว่า โดยความไม่
แปลกกันแล้ว ธรรมวินัย ชื่อว่า เนกขัมมะ. การตั้งใจของเขา ๑ การบรรพชา
ของเขา ๑ ธรรมวินัย ๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ทวนกระแส
ตัณหา. สมจริง ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า

ผู้กำหนดแล้ว ด้วยอำนาจระคะ ถูก

กองแห่งความมืดปิดบังไว้แล้ว จะไม่เห็น

พระธรรมที่ไปทวนกระแส (พระนิพพาน)

ที่ละเมียดละไมลึกซึ้ง เห็นได้ยาก และ

ละเอียด.

บทว่า วิริยาสนุภุสฺส ความว่า ผู้มีความเพียรประกอบด้วย
สัมมัมปธาน ๔ อย่าง. ความคล้ายคลึงกันของการข้ามพ้นกระแสตัณหา แยกออก
เป็นกามโอบะเป็นต้น แห่งพระโยคาวจรนั้น (กับ) ความพยายาม เพื่อข้ามพ้น
กระแสน้ำ ของจตุรงคิกเสนา ด้วยมือด้วยเท้า เป็นที่ปรากฏชัดแล้วทีเดียว.
ความคล้ายคลึงกันของบุรุษผู้มีจักขุ ยืนริมฝั่งแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยว (กับ)

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระจักขุโดยจักขุ ๕ ประการ ผู้เสด็จข้ามโอฆะ
ทั้ง ๔ มีกามโอฆะเป็นต้นได้แล้ว ประทับยืนบนบก คือ พระนิพพานที่เป็น
ฝั่งนอก ของห้วงน้ำนั้น เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดแล้ว เช่นกัน. ด้วยเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า จกขุมา ปุริโส ๗เปฯ สมพุทฺธสฺส
บุรุษผู้มีจักขุ ๗๗ สัมมาสัมพุทฺธเจ้า.

ในเรื่องนั้น มีคำเปรียบเทียบกับอุปไมยดังต่อไปนี้ กระแสตัดหา
ที่กำลังไหลไป โดยการไหลทะยอยกันเหมือนกระแสน้ำในแม่น้ำ. สัตว์ที่ถูก
กระแสตัดหาพัดไป โดยการหมุนเวียนไปในสังสารวัฏที่ไม่มีใครตามพบที่
สุดเหมือนบุรุษที่ถูกกระแสน้ำพัดไป. ความยึดมั่นในจักขุเป็นต้น ของพระ
โยคาวจรนี้เหมือนความยึดมั่นในปิยรูปสาตรูปนั้น ของบุรุษนั้น. การชุมนุม
แห่งสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่าง ที่คับคั่งไปด้วยความโกรธ ความคับใจ
กามคุณและมาตุคาม เหมือนห้วงน้ำภายใต้ที่มีคลื่นมีน้ำวนและรากษส. พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงมีสมันตจักขุ (ทรงเห็นได้รอบด้าน) ทรงทราบโทษ
ของสังสารวัฏทั้งหมด และญะยธรรมทั้งมวลแล้ว เสด็จประทับยืนบนบก
คือ พระนิพพาน ที่เป็นฝั่งนอก แห่งกระแสตัดหา เหมือนบุรุษผู้มีจักขุ
ทราบเนื้อความนั้นตามความจริงแล้ว ยืนอยู่ที่ฝั่งนอกแห่งกระแสของแม่น้ำ
นั้น. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายตัดหาเป็นต้น และโทษของ
ตัดหานั้นให้แจ่มชัด ด้วยพระมหากรุณาแก่สัตว์ผู้ถูกกระแสตัดหาพัดพา
ไปเหมือนการที่บุรุษผู้มีจักขุ บอกห้วงน้ำและโทษของห้วงน้ำด้วยความ
กรุณาแก่บุรุษคนนั้น ผู้ถูกพัดพาไปในกระแสแห่งแม่น้ำนั้น. การเข้าถึงอบาย
ก็ดี การเข้าถึงทุกข์ในสุดดีก็ดี ของผู้ไม่รับเอาพระดำรัสของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า เหมือนการถึงความตายและการประสบความทุกข์ปางตายในห้วงน้ำนั้น
ของบุรุษคนนั้น ผู้ไม่เชื่อฟังถ้อยคำของบุรุษผู้มีจักขุนั้นไปตามกระแสน้ำ อนึ่ง

การรับเอาพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ประรภความเพียรด้วยสามารถ
แห่งเนกขัมมะมีการพิจารณาโทษในคัมภีร์เป็นต้น แล้วบวชทวนกระแสแห่ง
คัมภีร์เป็นต้น และการก้าวล่วงกระแสคัมภีร์ ด้วยการประรภความเพียรนั้น
นั่นเอง คือ การถึงฝั่ง คือ พระนิพพาน แล้วอยู่อย่างสบาย ตามชอบใจ
ด้วยอำนาจอรหัตผลสมบัติ เหมือนการเชื่อง่ายคำของบุรุษคนนั้น (ผู้ซึ่ง
โทษให้เห็น) แล้ว ทำความพยายามด้วยมือและเท้า (มือพยุ่น้ำและเท้าถีบน้ำ)
และเหมือนการถึงฝั่งนอกด้วยความพยายามนั้นแล้วไปสู่สถานที่ ๆ คนต้องการ
ได้อย่างสะดวกสบาย ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคาถาทิ้งหลาย (ต่อไป) บทว่า สหาลี ทุกฺเขน
ชฺเหยย กาม ความว่า ภิกษุ เมื่อทำความเพียรเนื่อง ๆ ในสมถกรรมฐาน
และวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อบรรลุมรรคและมรรค ถ้าหากบรรดาข้อปฏิบัติ
เหล่านั้น บุพภาคปฏิบัติสำเร็จได้โดยยากโดยลำบาก คือ ลงสู่วิถีไม่ได้โดยสะดวก
ด้วยบุพภาคภาวณา เพราะกิเลสทั้งหลายยังมีกำลัง หรือเพราะความเพียร
ยังไม่แก่กล้าไซ้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ฟังละกามได้ แม้พร้อมด้วยความลำบาก
คือ ฟังใช้ปฐมฌานข่มไว้พลาง ใช้มรรคที่ ๓ ตัดขาดไปพลาง จะละกามกิเลสได้.
ด้วยคำว่า สหาลี ทุกฺเขน กาม นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงฉาน
และมรรคที่เป็นทุกขาปฏิบัติทา. บทว่า โยคฺคฺเขมฺ อายตี ปฏฺจยาโน ความว่า
ปรารถนา คือ มุ่งหวังพระอรหัตผลที่ตนยังไม่ถึง.

จริงอยู่ ในข้อนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ คือ เธอ ประรภนาอยู่ว่า แม้
ถ้าหากว่า เราจะบรรลุมรรคและมรรคเบื้องสูงได้โดยยากโดยลำบากในบัดนี้ไซ้
แต่เราก็จะอาศัยฉานนี้และมรรคเบื้องสูงนี้ บรรลอรหัตผลแล้วจักเป็นผู้เสร็จกิจ
ละทุกข์ทั้งปวงเสียได้ดังนี้แล้ว ฟังละกามทั้งหลายพร้อมด้วยฉานเป็นต้นได้
โดยลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดมากด้วยกามวิตก บวชปฏิบัติการชำระศีล

หรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นของฌานเป็นต้น อยู่ด้วยอำนาจของกัลยาณมิตรมีน้ำตานองหน้าร้องไห้ไป ช่มวิตกไป โดยยากโดยลำบาก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาบุคคลนั้นว่า พึงละกามพร้อมด้วยความลำบาก. เพราะว่า กุลบุตรนั้นเมื่อละกามได้ โดยยากเย็นให้ฉานเกิดขึ้นแล้ว ทำฌานนั้นให้เป็นเบื้องบาทพิจารณาเห็นแจ้งอยู่. พึงดำรงอยู่ในอรหัตผลตามลำดับ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสไว้ว่า ปราารถนาธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะต่อไป.

บทว่า สมุชชาโน ความว่า รู้ทั่วถึง โดยชอบนั่นเอง ด้วยมรรคปัญญาที่ประกอบด้วยวิปัสสนา. บทว่า สุวิมุตตจิตโต ได้แก่เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี ด้วยผลวิมุตติ ในลำดับแห่งการบรรลุอริยมรรคนั้น. บทว่า วิมุตติยา ผสฺสเย ตตฺถ ตตฺถ ความว่า พึงสัมผัส คือ ถึง ได้แก่บรรลุหมายความว่า ทำให้แจ้งซึ่งวิมุตติ คือ พระนิพพาน ในเวลาบรรลุมรรคผลนั้น ๆ. แท้จริงคำว่า วิมุตติยา นี้ เป็นัญญัติวิภัติใช้ในความหมายของวิภัติ. อีกอย่างพึงสัมผัส คือ ถูกต้อง ได้แก่ ถึงมรรคจิตของตนด้วยวิมุตติที่เป็นอารมณ์ในเวลานั้น ๆ คือ ในเวลาเข้าผลสมาบัตินั้น ๆ อธิบายว่า พึงอยู่ด้วยผลสมาบัติที่ยังคงสู่พระนิพพาน. บทว่า ส เวทฺฐ ความว่า ผู้นั้น ชื่อว่าเป็นผู้จบพระเวท เพราะถึง คือ แทะตลอดคัจจะ ๔ อย่างด้วยมรรคญาณ กล่าวคือพระเวท. บทว่า โลกนุตฺถ ความว่า เป็นผู้ไปจบแดนชั้นโลก. คำที่เหลือ เข้าใจง่ายอยู่แล้ว.

๑๐. จรสูตร

ว่าด้วยวิตก ๓ อย่าง

[๒๕๐] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม่กามวิตก พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เดินไปอยู่ หากว่าภิกษุยอมรับกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกนั้นไว้ ไม่ละเสีย ไม่บรรเทาเสีย ไม่ทำให้ สิ้นสุดเสีย ไม่ให้ถึงความไม่มีไชร์ ภิกษุแม่เที่ยวไปอยู่เป็นอยู่แล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่าเป็นผู้ไม่มีความเพียร ไม่มีโอตตปปะ เกียจคร้าน มีความ เพียรแล้ว ตลอดกาลเป็นนิตย์ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม่กามวิตก พยาบาท- วิตก หรือวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ยืนอยู่...ผู้นั่งอยู่...ถ้าแม่กามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่ หากว่า ภิกษุยอมรับกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกนั้นไว้ ไม่ละเสีย ไม่- บรรเทาเสีย ไม่กระทำให้สิ้นสุดเสีย ไม่ให้ถึงความไม่มีไชร์ ภิกษุเมื่อนอนอยู่ ตื่นอยู่ เป็นอยู่แล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่าเป็นผู้ไม่มีความเพียร ไม่มี โอตตปปะ เกียจคร้าน มีความเพียรอันแล้ว ตลอดกาลเป็นนิตย์.

[๒๕๑] คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม่กามวิตก พยาบาทวิตก หรือ วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เที่ยวไปอยู่ หากว่าภิกษุยอมไม่รับกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกนั้นไว้ ละเสีย บรรเทาเสีย ทำให้สิ้นสุดเสีย ให้ถึงความไม่มีไชร์ ภิกษุแม่เที่ยวไปอยู่เป็นอยู่อย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่าเป็นผู้มี ความเพียร มีโอตตปปะ ปรารภความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ตลอดกาล เป็นนิตย์ ถ้าแม่กามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ผู้ยืนอยู่...ผู้นั่งอยู่...ถ้าแม่กามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตก ย่อม

เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่ หากว่าภิกษุข่มไม่รับกามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกนั้นไว้ ละเสีย บรรเทาเสีย ทำให้สิ้นสุดเสีย ให้ถึงความ ไม่มีไชร์ ภิกษุเมื่อนอนอยู่ ตื่นอยู่ เป็นอยู่แล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่าเป็นผู้มีความเพียร มีโอตตปปะ ประรภกความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ตลอดกาล เป็นนิตย์.

ภิกษุใดเที่ยวไปอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่

หรือนอนอยู่ ย่อมตรึกถึงวิตกอันลามก

อันอาศัยแล้วซึ่งเรือนไชร์ ภิกษุนั้นชื่อว่า

ดำเนินไปตามทางผิดหมกมุ่นอยู่ในอารมณ์

อันเป็นที่ตั้งแห่งความหลง ภิกษุเช่นนั้น

เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะถูกต้องซึ่งสัมโพธิญาณ

อันสูงสุด ภิกษุใดเที่ยวไปอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่

หรือนอนอยู่ สงบระงับวิตกได้แล้ว ยินดี

ในธรรมเป็นที่สงบวิตก ภิกษุเช่นนั้น

เป็นผู้ควรเพื่อจะถูกต้องซึ่งสัมโพธิญาณอัน

สูงสุด.

อรรถกถาจรสูตร

ในจรสูตรที่ ๑๑ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

บทว่า จรโต ได้แก่ กำลังเดินหรือกำลังจงกรมอยู่. บทว่า
อปฺปชฺชติ กามวิตกฺโก ว ความว่า ถ้าว่า คือ ผิดว่า วิตกที่ประกอบ
ด้วยกามหรือ... จะเกิดขึ้นในเพราะปัจจัยเช่นนั้น เพราะยังไม่ปราศจากราคะ
ในวัตถุทุกทั้งหลายไซ้. บทว่า พฺยาปาทวิตกฺโก ว วิหีสาวิตกฺโก ว
มีการเชื่อมความว่า ถ้าหาก วิตกที่ประกอบด้วยความพยายามที่มีความอาฆาต
เป็นนิमित หรือวิตกที่ประกอบด้วยวิหิงสา ด้วยอำนาจแห่งการเบียดเบียนผู้อื่น
ด้วยกอนดินและตะพดเป็นต้น เกิดขึ้นไซ้. บทว่า อธิวาเสติ ความว่า
ถ้าให้กามวิตกตามที่กล่าวแล้วนั้น ที่เกิดขึ้นในจิตของตนคามปัจจัยพักอาศัยอยู่
คือ ขกจิ ของตนออกไปแล้ว ให้มัน พักอาศัยอยู่ เพราะไม่มีการพิจารณา
โดยนัยมีอาทิว่า วิตกนี้ เป็นของเหลวแม้ด้วยเหตุนี้ เป็นอกุศลแม้ด้วยเหตุนี้
เป็นสิ่งมีโทษแม้ด้วยเหตุนี้ ก็วิตกนั้นแล ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง
ดังนี้ไซ้ และเมื่อให้มันพักอาศัยอยู่นั้นแหละก็ยังคงมันไม่ได้ คือยังสลัดออก
ไปไม่ได้ ด้วยอำนาจที่คับหนานเป็นต้น เพราะสลัดออกไม่ได้นั้นนั่นแหละ
ก็จะบรรเทาไม่ได้ คือกำจัดออกไป ได้แก่นำออกไปจากจิตสันดานไม่ได้
เพราะบรรเทาไม่ได้เช่นนั้น ก็จะทำให้สูญสิ้นไปไม่ได้ คือทำกามวิตกเป็นต้น
นั้น ให้ปราศจากที่สุดไปไม่ได้. อธิบายว่า ผู้มีความเพียรตั้งใจไปแล้ว (ไม่-
อาลัยชีวิตแล้ว) จะทำโดยวิธีที่แม้ที่สุดของวิตกเหล่านั้น จะไปหรืออยู่โดยที่สุด
แม้เพียงแต่ความแตกหักไป แต่ภิกษุนี้หาทำเหมือนอย่างนั้นไม่. ผู้ศึกษาควร
ทราบเนื้อความโดยประกอบ เจ ศัพท์เข้าด้วยคำมีอาทิว่า วิตกที่เป็นอย่างนั้น

นั่นเอง จะไม่ถึงความไม่มีหามิได้ คือ จะไม่ถึงความไม่มีกายหลัง ถ้าหาก
ยังละไม่ได้ไซ้. บทว่า จริ ได้แก่ จรฺนุโต (แปลว่าเดินไปอยู่). บทว่า
เอวฺ ภูโต ได้แก่ เป็นผู้พร้อมพร้อมด้วยวิตกที่เลวมีกามวิตกเป็นต้นอย่างนี้
บทว่า อนาตาปี โอนตุตฺตปิ ความว่า ผู้ชื่อว่าไม่มีความเพียร เพราะ
ไม่มีความเพียรที่เป็นเหตุแผดเผากิเลส ชื่อว่า ไม่มีความเกรงกลัว เพราะไม่มี
ความเกรงกลัว ที่มีลักษณะสะดุ้งกลัวต่อบาป ร้อนรนและรุ่มร้อนเพราะบาป.
บทว่า สตติ สมิตฺ ความว่า ตลอดกาลทุกเมื่อเป็นนิจ. บทว่า กุสิโต
หีนวิริโย ความว่า ภิกษุนั้นเรตถาคตเรียก คือกล่าวว่ ชื่อว่า เป็นผู้เกียจ
คร้าน. เพราะเสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว จุ่มจมอยู่ในธรรมฝ่ายอกุศล
และชื่อว่าเป็นผู้เสื่อมจากความเพียรแล้ว คือ เว้นจากความเพียรแล้ว เพราะ
ไม่มีความเพียร คือ สัมมปปธาน. บทว่า จิตฺตฺส ความว่า ผู้ยืนอยู่เพราะ
งการเดิน เพื่อจะทรงแสดงวิธีที่วิตกทั้งหลายเกิดขึ้นอยู่แก่ผู้พร้อมมูลด้วย
ความเกียจคร้านนั้น จึงได้ตรัสไว้ว่า ผู้ตื่นอยู่ เพราะทรงเพิ่มอิริยาบถนอน
เข้าในความเกียจคร้านเป็นพิเศษ.

ฟังทราบวินิจฉัย ในธรรมฝ่ายขาวต่อไป. บทว่า ตณฺเฏ ภิกฺขุ
นาธิวเสตี ความว่า ถ้าหากกามวิตกเป็นต้น เกิดขึ้นแก่ภิกษุ นั้น ผู้แม่ปรารภ
ความเพียรแล้วพักอยู่ เพราะการประกอบพร้อมมูล ด้วยปัจจัยเช่นนั้นที่อบรม
มาตลอดกาลนาน ในสงสารที่ไม่รู้เบื้องต้น หรือเพราะสติพ้นเพื่อนไซ้ คือ
ถ้าหากภิกษุ ยกจิตของตนนั้นขึ้นแล้ว แต่ไม่ให้กามวิตกเป็นต้นนั้น ยับยั้งอยู่
ไซ้ อธิบายว่า ไม่ให้มันยับยั้ง อยู่ในภายในไซ้. เมื่อไม่ให้มันยับยั้งอยู่
จะอย่างไร? ละไป ทิ้งไป. ทิ้งไป เหมือนเทหยากเชื่อด้วยตะกร้าจะนั้น
หรือ? หามิได้. อีกอย่างหนึ่ง บรรเทา คือกำจัด ได้แก่ นำออกไป.
นำออกไป (ไล่ไป) เหมือนนำโคพลีพัทธ์ออกไป ด้วยปฏักหรือ? หามิได้

โดยที่แท้แล้ว ทำให้สิ้นสูญไป คือ ทำให้ปราศจากที่สุด ได้แก่ ทำกิเลสเหล่านั้น โดยวิธีที่ แม้แต่ที่สุด ของวิตกเหล่านั้นก็ไม่เหลืออยู่ โดยที่สุดแม้แต่เพียงความแตกหักไป.

ก็เธอจะทำวิตกเหล่านั้น ให้เป็นอย่างนั้นได้อย่างไร ? (ได้) ให้ถึงความไม่มี* คือ ให้ถึงความไม่มีในภายหลัง. มีอธิบายว่า ไม่กระทำ โดยที่กามวิตกเป็นต้น ถูกข่มไว้แล้วอย่างสบายด้วยวิกขัมภนปหาน. ในคำทั้งหลาย มีอาทิวา เอวั ภูโต มีเนื้อความว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุนี้ชื่อว่า เป็นผู้ มีอภยกิเลสหมดจดดีแล้ว เพราะกามวิตกเป็นต้น ไม่จ่อคอยู่(ในใจ) และชื่อว่า เป็นผู้ มีศีลบริสุทธิ์แล้ว เพราะอภยสมบัตินั้นด้วย เพราะประโยชน์สมบัติ ที่มีอภยสมบัตินั้น เป็นนิमितด้วย เป็นผู้ มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะประกอบเนื่องๆ ซึ่งความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่ เราตถาคตกล่าวว่ ชื่อว่า เป็นผู้ มีความเพียรที่ยังกิเลสให้เร่าร้อน เพราะประกอบด้วยความเพียร มีลักษณะเผาลนกิเลสทั้งหลาย ด้วยอำนาจตั้งคปหานเป็นต้น ชื่อว่า เป็นผู้ มีโอดตปปะ เพราะประกอบด้วยความสะดุ้งต่อบาปโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า เป็นผู้ ปราศจากความเพียรแล้ว เพราะความสำเร็จแห่งสัมมัปธาน ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการประนอนเนื่องๆ ซึ่งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาติดต่อกัน คือทั้งคืนทั้งวันติดต่อกันไป เป็นนิจันรันคร ชื่อว่า เป็นผู้ มีใจเด็ดเดี่ยว คือ เป็นผู้ มีจิตส่งไปแล้วสู่พระนิพพาน. คำที่เหลือมีนัย ดังกล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

พึงทราบวินิจฉัย ในคาถาทั้งหลายต่อไป. วัตถุประสงค์เรียกว่า เกหะ ในคำว่า เกหนิสฺสุติ นี้ เพราะผู้ครองเรือนทั้งหลายยังสละทิ้งไม่ได้

๑ ปาฐะว่า อนภาว เข้าใจว่าเป็น อภาว จึงได้แปล ตามที่เข้าใจ

คือ เพราะเป็นสภาพของผู้ครองเรือนทั้งหลาย หรือเพราะเป็นธรรมเนียมประจำเรือน. อีกอย่างหนึ่ง, กามวิตกเป็นต้น ชื่อว่า เคนิสสิตะ เพราะเป็นสถานที่อาศัยอยู่ หรือเป็นที่ตั้งของกิเลสกามทั้งหลาย โดยที่เป็นสิ่งผูกพันอยู่กับเรือน. บทว่า กุมมคฺคํ ปฏิปนฺโน ความว่า เพราะเหตุที่ อภิขมาเป็นต้น และธรรมที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับอภิขมาเป็นต้น เป็นทางที่ต่ำช้า เพราะนอกทางของอริยมรรค ฉะนั้น บุคคลผู้มากด้วยกามวิตก ชื่อว่า ดำเนินไปสู่ทางต่ำช้า. บทว่า โมหเนยฺยสุ มุจฺฉิตํ ความว่า สยบ คือ มัวเมาได้แก่ หมกมุ่นอยู่แล้ว ในรูปเป็นต้น ที่เป็นไปพร้อมเพื่อโมหะ. บทว่า สมโพธิ ได้แก่ อริยมรรคญาณ. บทว่า มุจฺฉํ ได้สัมผัส คือ ถึงแล้ว. อธิบายว่า ผู้เช่นนั้น นั้น มีความดำริคิดเป็นโคจร แต่ไหนแต่ไรมา จะไม่บรรลุธรรมเป็นที่สงบวิตกนั้น.

บทว่า วิตกํ สมยิตฺวาน ความว่า ระงับมิจฉาวิตก ตามที่กล่าวแล้ว ด้วยกำลังแห่งภาวนามิปฏิสังขานะเป็นอารมณ์. บทว่า วิตกฺกุปฺปสมโรโต ความว่า ยินดีแล้ว คือยินดีเฉพาะแล้ว โดยอชฺชาศัยในอรหัตผล หรือพระนิพพานนั่นเอง ที่เป็นธรรมระงับมหาวิตกทั้ง ๘ ประการ บทว่า ภพฺโพ โส ตาทิโส ความว่า บุคคลปฏิบัติชอบอยู่ ตามที่กล่าวมาแล้ว นั้น ระงับวิตกทุกอย่างได้ ด้วยกำลังแห่งสมณะและวิปัสสนา ในส่วนเบื้องต้น โดยอำนาจของตทังคฺพหานเป็นต้น ตามสมควร ดำรงอยู่ ครั้นเลื่อนวิปัสสนาให้สูงขึ้นไปแล้ว จะเป็นผู้ควร คือ สามารถ เพื่อสัมผัสคือบรรลุ สัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม กล่าวคือ อรหัตมรรคญาณ และกล่าวคือพระนิพพาน ตามลำดับแห่งมรรค ดังนี้แล.

๑๒. สัมปັນนสูตร

ว่าด้วยสมบรูณ์ด้วยธรรมปฏิบัติ

[๒๕๒] คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเป็นผู้มีศีลสมบรูณ์ มีปาติโมกข์สมบรูณ์ สำรวมแล้วด้วยปาติโมกข์สังวร ถึงพร้อมด้วยอาจารย์ และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายเถิด คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายมีศีลสมบรูณ์ มีปาติโมกข์สมบรูณ์ สำรวมแล้วด้วยปาติโมกข์สังวร ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษอันมีประมาณน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย จะมีกิจอะไรที่เธอทั้งหลายพึงกระทำให้อิ่งขึ้นไป คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม่ อภิขมา พยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกุจะ ของภิกษุผู้เดินไปอยู่ เป็น ธรรมชาติปราศไปแล้ว อันภิกษุผู้เดินไปอยู่ละวิจิธิจณาได้แล้ว ปรารภความ เพียรไม่ย่อหย่อน ตั้งสติไว้มั่น ไม่หลงลืม กายระงับแล้ว ไม่ระส่ำระสาย ตั้งจิตมั่น มีอารมณ์อันเดียว ภิกษุผู้เดินไปอยู่เป็นอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่าเป็น ผู้มีความเพียร มีโอตัมปะ ปรารภความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ตลอดกาลเป็น นิตย คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม่อภิขมา พยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกุจะ ของภิกษุผู้ยืนอยู่เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว... ถ้าแม่อภิขมา พยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกุจะ ของภิกษุผู้นั่งอยู่เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว... ถ้าแม่อภิขมา พยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกุจะ ของภิกษุผู้นอนอยู่ คั่นอยู่ เป็นธรรมชาติปราศไปแล้ว อันภิกษุผู้นอนอยู่ คั่นอยู่ ละวิจิธิจณา ได้แล้ว ปรารภความเพียร ไม่ย่อหย่อน ตั้งสติไว้มั่น ไม่หลงลืม กายระงับ

แล้ว ไม่ระตำระสาย ตั้งจิตไว้มั่น มีอารมณ์อันเดียว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุแม้ผู้นอนอยู่ ตื่นอยู่เป็นอยู่แล้วอย่างนี้ เราตถาคตกล่าวว่ เป็นผู้มีความ
เพียร มีโอศตบปะ ประรภกความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ตลอดกาลเป็นนิตย์.

ภิกษุเพียรอยู่ พึงเดิน ยืน นั่ง นอน
คู่เข้า เหยียดออก ซึ่งอวัยวะมีมือและเท้า
เป็นต้นนี้ อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาโดยชอบ
ซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่ง
ธรรมชั้น ในเบื้องบน เบื้องขวาง เบื้องต่ำ
จนตลอดภูมิเป็นที่ไปแห่งสัตว์ผู้สัญจรไป
บนแผ่นดิน พระอรียเจ้าทั้งหลาย มีพระ-
พุทธเจ้าเป็นต้น ได้กล่าวภิกษุผู้มีปกติ
อยู่อย่างนั้น มีความเพียร มีความประพฤติ
สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน มีญาณทัสนวิสุทธิสมควร
แก่ธรรมเป็นเครื่องสงบใจ ศึกษาอยู่ มีสติ
ทุกเมื่ออย่างนั้นว่า เป็นผู้มื่อใจเด็ดเดี่ยว
ตลอดกาลเป็นนิตย์.

จบสัมป็นนสูตรที่ ๑๒

อรรถกถาสัมปັນนสูตร

ในสัมปັນนสูตรที่ ๑๒ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ในบทว่า สมฺปนฺนสึลา นี้ สมฺปนฺน สมฺบูรณฺ มี ๓ อย่าง คือ เต็มบริบูรณ์ ๑ พรั่งพร้อม ๑ หวานอร่อย ๑. บรรดาสัมปັນนศัพท์ทั้ง ๓ อย่างนั้น สัมปັນนศัพท์ที่มีความหมายว่า เต็มบริบูรณ์ เช่นในประโยคนี้นี้ว่า

ข้าแต่ท่านท้าวโกสีย์ นกแขกเต้า

ทั้งหลาย พวกจักกัณทรวงข้าวสาละที่ (มี

เมล็ด) เต็มบริบูรณ์ ข้าแต่ท่านท้าวพระ-

พรหม ข้าพเจ้าขอประกาศให้ท่านทราบ

ข้าพเจ้าไม่สามารถจะห้ามพวกมันได้.

สัมปັນนศัพท์ที่มีความหมายว่า พรั่งพร้อม เช่นในประโยคนี้นี้ว่า ภิกษุ เป็นผู้เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เข้าไปใกล้ เข้าไปใกล้ชิด พรั่งพร้อมประกอบด้วย ปาติโมกขสังวรนี้. สัมปັນนศัพท์ที่มีความหมายว่า หวานอร่อย เช่นในประโยคนี้นี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พื้นล่างมหาปฐพีนี้มีรสอร่อย เป็นสิ่งที่ชอบใจ เหมือนน้ำผึ้งหวานที่ไม่มีมิโทษ. แต่ในที่นี้ สัมปັນนศัพท์เหมาะในความหมายว่า เต็มบริบูรณ์บ้าง ในความหมายว่า พรั่งพร้อมบ้าง. เพราะฉะนั้น พึงทราบเนื้อความในที่นี้เป็นอย่างนี้ว่า บทว่า สมฺปนฺนสึลา ได้แก่เป็นผู้มีศีลบริบูรณ์บ้าง เป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยศีลบ้าง. บรรดาความหมายทั้ง ๒ อย่างนั้น ตามความหมายนี้ว่า มีศีลบริบูรณ์แล้ว มีอธิบายว่า ศีลชื่อว่าเป็นศีลสมบูรณ์แล้ว เหมือนความบริบูรณ์ของนา เพราะปราศจากโทษของนา (วัชพืช).

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า ความบริบูรณ์ของศีล พระผู้มีพระภาคเจ้า ครัสแล้ว เพราะปราศจากโทษของศีล เหมือนความบริบูรณ์ของนา เพราะปราศจากโทษของนา (วัชพืช). ส่วนตามความหมายนี้ว่า เป็นผู้พร้อมด้วยศีล มีพุทธาธิบายไว้ว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้พร้อม ถึงการรวมลง เป็นผู้ประกอบด้วยศีลอยู่เกิด. ในจำนวน ๒ อย่างนั้น ความเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์ มิได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยการเห็นโทษของศีลวิบัติ ๑ ด้วยการเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ ๑. โทษ และอานิสงส์ทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คำใดที่ข้าพเจ้าควรจะกล่าวในที่นี้ โดยนัยมีอาทิว่า บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทเพียงเท่านั้นว่า ผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นจะทรงแสดงปาริสุทธศีล ๔ จึงทรงแสดงศีลที่เป็นหลักไว้ด้วยคำนี้ว่า เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาฏิโมกขสังวร. คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล้ว.

บทว่า กิมสฺส อุตฺตริ กรณียี มีเนื้อความว่า ถ้าหากจะมีคำถามว่า เธอทั้งหลายผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วอยู่อย่างนี้ จะพึงมีอะไรที่จะต้องทำ ก็จะต้องปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไปเล่า? ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงประกอบกิจทั้งหลายไว้ในศีลสัมปทา พร้อมด้วยอุบายที่จะเป็นเหตุให้ถึงพร้อมด้วยคำมีอาทิว่า คุณก่อนกิจทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพากันมีศีลสมบูรณ์อยู่อย่างนี้เกิด ดังนี้ ได้ทรงเริ่มพระธรรมเทศนา ยกบุคคลจำนวนมากขึ้นเป็นที่ตั้งแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงพระธรรมเทศนานั้น ด้วยสามารถแห่งการยกบุคคลคนเดียวขึ้นเป็นที่ตั้ง เพราะเหตุที่พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงจะเป็นไปแล้ว โดยการยกบุคคลคนเดียวขึ้นเป็นที่ตั้ง แต่ก็เป็นพระธรรมเทศนาที่ยกบุคคลเป็นอนेกขึ้นเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นสาธารณะแก่สรรพสัตว์ จึงตรัสคำมีอาทิไว้ว่า จรโต เจปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน คุณก่อนกิจทั้งหลาย ถ้าหากว่า... แก่ภิกษุผู้กำลังเดินไปไสร้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำเหล่านั้นต่อไป. กิเลสชาติ ชื่อว่า อภิชฌา เพราะเป็นเหตุแห่งสิ่ง. คำว่า อภิชฌา นี้ เป็นชื่อของโลภะที่มีลักษณะแห่งสิ่งของ ๆ ผู้อื่น. อกุศลธรรมชื่อว่า พยาบาท เพราะเป็นเหตุให้จิตถึงความพินาศ คือเป็นจิตเสีย. คำนี้เป็นชื่อของโทสะที่มีอาภาทวัตถุ ๑๘ อย่างเป็นอารมณ์ เป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า เขาได้ประพุดต้อนตะแคงเราแล้ว. ฟังทราบความพิสดารของอภิชฌาและพยาบาททั้ง ๒ อย่างนั้น โดยนัยมีอาทิว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น กามฉันท์คืออะไร? ความพอใจกาม ความเสน่หากาม ความระหายกาม ความร้อนรนเพราะกาม ความสขบอยู่กับกาม การหยั่งลงสู่กาม ในกามทั้งหลายดังนี้ หนึ่ง คือ ความโลภ ความละโมภ ภาวะของผู้ละโมภแล้ว ความกำหนัดมาก ความกำหนัดจัด ภาวะของผู้กำหนัดมาก ความแห่งสิ่งโลภะ อกุศลมูล ดังนี้ และโดยนัยมีอาทิว่า ความพยาบาท คือ ความร้ายกาจ ความใจร้าย ภาวะของผู้มีจิตถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว ความพยาบาท ความถึง ความพินาศแห่งจิต ภาวะของผู้พยาบาท ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดูร้าย การให้ผู้อื่นหลังน้ำตา ความไม่พอใจแห่งจิตดังนี้. บทว่า วิคโต โหติ ความว่า ทั้งอภิชฌา ทั้งพยาบาทนี้ เป็นของปราศไปแล้ว คือ ไปปราศแล้ว อธิบายว่า ละได้แล้ว. ด้วยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันพระองค์ทรงแสดงถึงการละกามฉันทนิเวรณ และพยาบาทนิเวรณได้แล้ว.

บทว่า ถีนมิทฺฐ ได้แก่ ทั้งถีนะทั้งมิทฺฐะ. บรรดาถีนะและมิทฺฐะ ทั้ง ๒ อย่างนั้น ภาวะที่จิตไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่าถีนะ. คำว่า ถีนะ นี้ เป็นชื่อของความเกียจคร้าน. ความที่ฉันท์ทั้ง ๓ มีเวทนาฉันท์เป็นต้น ไม่ควรแก่การงานชื่อว่า มิทฺฐะ. คำว่า มิทฺฐะ นี้เป็นชื่อของความเป็นผู้ปั่นป่วน.

ผู้ศึกษาฟังทราบความพิสดารของถีนะและมิทฺฐะทั้ง ๒ ศัพท์ โดยนัยมีอาทิว่า บรรดาถีนะและมิทฺฐะทั้ง ๒ นั้น ถีนะคืออะไร ? คือ ความที่จิต

ไม่เหมาะสม ความที่จิตไม่ควรแก่การงาน ความหุดหู่ ความห้วนไหวแห่งจิต
บรรดาถีนะและมิทระ ๒ อย่างนั้น มิทระคืออะไร? คือ ความที่กายไม่
เหมาะสม ความที่กายไม่ควรแก่การงาน ความล้า ความเมื่อยขบแห่งกาย.

บทว่า **อุทฺธจฺจกุกฺกจฺจ** ได้แก่ ทั้งความฟุ้งซ่านทั้งความรำคาญใจ.
บรรดาอุทฺธจจะและกุกฺกจจะนั้น อาการของจิตที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อุทฺธจจะ.
ความเดือดร้อนเพราะบาปที่ทำไว้เป็นปัจจัย ของผู้ไม่ได้ทำความดีไว้ ทำแต่
ความชั่วไว้ ชื่อว่า กุกฺกจจะ ผู้ศึกษาพึงทราบความพิสดารของอุทฺธจจะ และ
กุกฺกจจะทั้ง ๒ นั้น โดยนัยมีอาทิว่า บรรดาอุทฺธจจะและกุกฺกจจะทั้ง ๒ นั้น
อุทฺธจจะคืออะไร? คือ ความฟุ้ง ความไม่สงบแห่งจิต ความซัดส่ายแห่งจิต
ความหมุนเวียนแห่งจิต. พึงทราบอาการที่เป็นไป (พฤติการณ์ของนิรณันท์ทั้ง ๒
นั้น) โดยนัยมีอาทิว่า เราไม่ได้ทำความดีไว้ เราไม่ได้ทำกุศลไว้ เราไม่ได้
ทำการต้านทานสิ่งที่น่ากลัวไว้ เราทำบาปไว้แล้ว เราทำกรรมชั่วซ้ำไว้แล้ว
เราทำความผิดไว้แล้ว ดังนี้.

บทว่า **วิจิจฺจฉา** ได้แก่ ความสงสัยในพระพุทธเจ้าเป็นต้น. ผู้ศึกษา
พึงทราบความพิสดารของวิจิจฺจฉานั้น โดยนัยมีอาทิว่า ย่อมสงสัยคือแคลงใจ
ได้แก่ไม่น้อมใจเชื่อ หมายความว่า ไม่เลื่อมใสในพระศาสดาดังนี้ และโดยนัย
มีอาทิว่า บรรดานิรณันท์เหล่านั้น วิจิจฺจฉาคืออะไร? คือ ความกังขา ความ
กินแหนง ภาวะของผู้กินแหนง ความเคลือบแคลง ความแคลงใจ ความ
สองเงื่อน ทางสองแพร่ง ความสงสัย ความยึดถือหลายอย่าง ความสับสน.
ความกระเสือกกระสน ความยึดถือไม่รอบคอบ ความหวาดสะดุ้งแห่งจิต
รอยขีดเขียนในใจ ดังนี้.

และในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอาการข่มอภิชฌา และพยายาม
เป็นต้นเหล่านั้นเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งการพรากออกไป และด้วยอำนาจแห่ง

การละอภิชฌาและพยาบาทเป็นต้น ซึ่งพระองค์ตรัสหมายเอาว่า เธอละความ-
โลกคืออภิชฌาแล้ว มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่ ชื่อว่า ชำระจิตให้ผ่องใสจาก
อภิชฌา ละความประทุษร้ายคือพยาบาทแล้ว เป็นผู้ที่มีจิตไม่พยาบาทอยู่ ชื่อว่า
ชำระจิตให้ผ่องใสจากความประทุษร้ายคือพยาบาท ละถีนมิทระแล้ว เป็นผู้
ปราศจากถีนมิทระ มีอาโลกสัญญา (หมายรู้แสงสว่าง) มีสติสัมปชัญญะอยู่
ชื่อว่า ชำระจิตให้ผ่องใสจากถีนมิทระ ละอุทธัจจกุกกุจจะได้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิต
สงบอยู่ในภายใน ชื่อว่า ชำระจิตให้ผ่องใสจากอุทธัจจกุกกุจจะ ละความสงสัย
ได้แล้ว เป็นผู้ข้ามความสงสัยได้ เป็นผู้หายสงสัย ไม่สงสัยในกุศลธรรม
ทั้งหลาย ชื่อว่า ชำระจิตให้ผ่องใสจากความสงสัย. บรรดาการละและการเกิด
ขึ้นนั้น การละนิเวรณมีอยู่โดยวิธีใด ควรทราบวิธีนั้น (ต่อไป).

ก็การละนิเวรณเหล่านั้น มีอย่างไร ? การละกามฉันท มีโดยการทำ
ไว้ในใจโดยแยกกายในอสุนนิमित. ส่วนการเกิดขึ้น (แห่งกามฉันท) มีโดยการทำ
ไว้ในใจโดยไม่แยกกายในสุนนิमित ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุนนิमितมีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการ
ในสุนนิमितนั้น เป็นเหตุนำผลมาให้ (อาหารปัจจัย) เพื่อกามฉันทที่ยังไม่เกิด
ได้เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไปพญุลย์แห่งกามฉันทที่เกิดขึ้น
แล้วบ้าง. การละกามฉันทที่เกิดขึ้นโดยอโยนิโสมนสิการ ในสุนนิमितอย่างนี้
มีอยู่โดยอโยนิโสมนสิการในอสุนนิमित โดยตรงกันข้ามกับอโยนิโสมนสิการ ใน
สุนนิमितนั้น. บรรดาชนิดทั้ง ๒ อย่างนั้น อสุกบ้าง อสุการมณบ้าง ชื่อว่า
อสุนนิमित. การมนสิการโดยอุบาย คือมนสิการในทาง ได้แก่มนสิการว่า
ไม่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงบ้าง ว่าเป็นทุกข์ในสิ่งที่เป็นทุกข์บ้าง ว่าเป็นอนัตตา
ในสิ่งที่เป็นอนัตตาบ้าง ว่าไม่งามในสิ่งที่ไม่งามบ้าง ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ.
เมื่อให้มนสิการนั้นเป็นไปมาครั้งในนิमितนั้น ย่อมละกามฉันทได้ ด้วยเหตุนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อสุกนิमित การทำให้มาก ซึ่งโยนิโสมนสติกการ ในอสุกนิमितนั้น นี้เป็นเหตุนำผลมา (อาหารปัจจัย) เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งกามฉันท์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อละกามฉันท์ที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ธรรมสำหรับละกามฉันท์ ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์ คือ

๑. การเรียนเอาอสุกนิमित
๒. การประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ในอสุกภาวนา
๓. ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ในอินทริยทั้งหลาย
๔. ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. ถ้อยคำที่เป็นสัพปายะ.

อธิบายว่า ผู้กำลังเรียนอสุกนิमित ๑๐ อย่างอยู่ ย่อมละกามฉันท์ได้ ผู้กำลังเจริญอสุกนิमितอยู่ ก็ละกามฉันท์ได้ ผู้ปิดทวารในอินทริยทั้งหลายแล้วก็ละได้ ผู้รู้ประมาณในการฉันอาหาร เพราะความเป็นผู้มีปกติยังอรรถภาพให้เป็นที่ไปได้โดยดื่มน้ำ (ก่อน) ทั้ง ๆ ที่ยังมีโอกาส (ฉันได้อีก) ๔-๕ คำ ก็ละกามฉันท์ได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า

ควรงดฉันข้าว ๔-๕ คำไว้แล้วดื่มน้ำ

เพียงพอเพื่อจะอยู่อย่างสบายสำหรับภิกษุ

ผู้มีใจเด็ดเดี่ยว.

ผู้กำลังคบหากัลยาณมิตร เช่นกับพระคิสสเถระ. ผู้เจริญอสุกกรรมฐาน ละกามฉันท์ได้ก็มี. ละได้ด้วยกถาที่เป็นสัพปายะอาศัยอสุก ๑๐ ในสถานที่อื่น และที่นั่งเป็นต้น ก็มี. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า ธรรม ๖ อย่าง ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันท์.

การเกิดขึ้นแห่งพยาบาท มีโดยอโยนิโสมนสิการ ในปฏิฆณิมิต.

ปฏิฆะ ชื่อว่า ปฏิฆณิมิต ในคำว่า ปฏิฆณิมิตเต อโยนิโสมนสิการณ
นั้น แม้ปฏิฆารมณก็ชื่อปฏิฆณิมิต. อโยนิโสมนสิการ (การทำไว้ในใจโดยไม่-
แยบคาย) ในปฏิฆณิมิตนั้น มีลักษณะเดียวกันในที่ทุกแห่งทีเดียว พยาบาท
ย่อมเกิดขึ้น แก่ผู้ให้อโยนิโสมนสิการเป็นไปมากครั้งในนิมิตนั้น . ด้วยเหตุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า มีอยู่ภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆณิมิต
การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการ ในปฏิฆณิมิตนั้น เป็นอาหารปัจจัย (เหตุ-
นำมา) เพื่อการเกิดขึ้นแห่งพยาบาทที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น
เพื่อความไพบูลย์แห่งพยาบาท ที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ส่วนผู้ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติ จะมีการละ
(พยาบาท) ได้. บรรดาคำว่า เมตตา และเจโตวิมุตตินั้น เมื่อกล่าวคำว่า
เมตตาก็ใช้ได้ (หมายถึง) ทั้งอุปปนาทั้งอุปจาร แต่เมื่อกล่าวว่า เจโตวิมุตติ
ก็ใช้ได้ (หมายถึง) เฉพาะอุปปนาเท่านั้น. โยนิโสมนสิการ มีลักษณะดังที่
กล่าวนั้นเอง. เมื่อให้อโยนิโสมนสิการนั้นเป็นไปมากครั้งในเมตตานี้
ก็ละพยาบาทได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า มีอยู่ภิกษุ-
ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ การทำไว้ในใจให้มาก โดยอุบายอันแยบคายใน
เมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี้เป็นอาหารปัจจัย (เหตุนำมา) เพื่อการไม่เกิดขึ้นแห่ง
พยาบาท ที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อการละพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ธรรมสำหรับละพยาบาท ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละพยาบาท คือ

๑. การเรียนเมตตานิมิต
๒. การเจริญเมตตา

๓. การพิจารณาความที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน
๔. ความเป็นผู้มากไปด้วยการพิจารณา
๕. ความมีกัลยาณมิตร
๖. การกล่าวคำที่เป็นสัพปาเย.

อธิบายว่า ผู้กำลังเรียนเมตตาด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปทั่วทิศทั้งโดยเจาะจง ทั้งโดยไม่เจาะจง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยาบาทได้. แม้ผู้กำลังเจริญเมตตาด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปทั่วทิศโดยเจาะจง โดยไม่เจาะจง ก็ละพยาบาทได้. ผู้กำลังพิจารณาถึงความมีกรรมเป็นของตน ของคนทั้ง ๒ คือของตนเอง และของผู้อื่นอย่างนี้ว่า ตัวเจ้าโอรชคน ๆ นั้นแล้ว จักทำอะไร (เขา) ได้ จักสามารถให้คุณธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ของเขาพินาศไปได้หรือ? ตัวเจ้ามาแล้วตามกรรมของตน ก็จักไปตามกรรมของตนมิใช่หรือ? ธรรมดาความโอรชผู้อื่น ก็เหมือนกับความประสงค์ จะหยิบถ่านไฟที่ปราศจากเปลว ท่อนเหล็กแดงและอุจจาระแล้ว ขว้างคนอื่น ถึงคนนั้น โอรชเจ้าก็จักทำอะไร (เจ้า) ได้ เขาก็สามารถให้ธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ของเจ้าพินาศไปได้หรือ? คนนั้นเขามาตามกรรมของคน ก็จักไปตามกรรมของตนนั้นแหละดังนี้ ย่อมละพยาบาทได้ พิจารณาแล้ว ยืนอยู่ที่ ๆ พิจารณาย่อมละพยาบาทได้ คบหากัลยาณมิตรผู้ยินดีในเมตตาภาวนา ย่อมละพยาบาทได้. ย่อมละพยาบาทได้แม้ด้วยกลาที่เป็นสัพปาเยอาศัยเมตตาในที่ ๆ ยืน และที่ ๆ นั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสไว้ว่า** ธรรม ๖ ประการเป็นไปเพื่อละพยาบาท.

การเกิดขึ้นแห่งถิ่นมัทธา โดยอโยนิโสมนสิการในอกุศลธรรมมีอริเป็นต้น. ความเอือมระอา ชื่อว่า อริติ. ความเกียจคร้านทางกาย ชื่อว่า ตันทิ. การบิดคร้านกาย ชื่อว่า วิชัมภิกา. ความมึนงงเพราะกัถ คือ ความอึดอัดเพราะกัถ ชื่อว่า กัถตสัมมทะ (ความเมาอาหาร). อาการที่จิตห่อเหี่ยว ชื่อว่า

ความหดหู่จิต. เมื่อยังโยนิโสมนสิการให้เข้าไปมากครั้งในอกุศลธรรมเหล่านี้
ดินมิทระ ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ อรติ (ความเอือมระอา) ตันทิ (ความคร้านกาย)
วิชัยภิกขา (ความบิดคร้านกาย) ความหดหู่ใจ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ
ในอรติเป็นต้นเหล่านั้น นี้ เป็นเหตุนำผลมาให้ (อาหารปัจจัย) เพื่อการ
เกิดขึ้นแห่งดินมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์
แห่งดินมิทระที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง. ส่วนการละดินมิทระ มีโดยโยนิโสมนสิการ
ในอารัมภธาตุเป็นต้น. ความเพียรที่เริ่มต้น ชื่อว่า อารัมภธาตุ. ความเพียร
ที่มีกำลังมากกว่านั้น เพราะออกไปแล้วจากความเกียจคร้าน ชื่อว่า นิกขมธาตุ.
ความเพียรที่มีกำลังมากกว่านั้นในรูป เพราะก้าวไปสู่สถานที่ข้างหน้า ชื่อว่า
ปรักกมธาตุ.

ผู้ยังโยนิโสมนสิการให้เข้าไปมากครั้ง ในวิริยะ ๓ ประเภท นี้จะละ
ดินมิทระได้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า มีอยู่ ภิกษุ-
ทั้งหลาย อารัมภธาตุ ๑ นิกขมธาตุ ๑ ปรักกมธาตุ ๑ การทำให้มากซึ่ง
โยนิโสมนสิการ ในธาตุเหล่านั้น นี้เป็นเหตุนำผลมา (อาหารปัจจัย) เพื่อ
ความไม่เกิดขึ้นแห่งดินมิทระที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อละดินมิทระที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ธรรมสำหรับละดินมิทระ ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการเหล่านั้น เป็นไปเพื่อละดินมิทระ คือ

๑. การบริโภคนิโคทณะที่เหลือเพื่อแต่พอประมาณ
๒. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ
๓. การมนสิการอาโลกสัญญา
๔. การอยู่แต่ในที่แจ้ง

๕. ความมีกัลยาณมิตร

๖. การกล่าวถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย.

อธิบายว่า ผู้บริโภคนิโภชนะซึ่งอาหารหัตถกพรหมณ์ กุตตวัมมิก-พรหมณ์ ตัตถวัฏฏกพรหมณ์ อลังสาฎกพรหมณ์ และกามาสกพรหมณ์ แล้ว นั่ง ณ ที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน ความง่วงเหงาหาวนอนจะมาทับถมเหมือนช้างใหญ่มาทับ. แต่เมื่อภิกษุเว้นระยะไว้ ๔-๕ คำแล้วคิมน้ำแล้วยังอรรถภาพให้เป็นไปตามปกติ ความง่วงเหงาหาวนอนนั้นจะไม่มี. ผู้บริโภคนิโภชนะที่เหลือเพื่อ แต่พอประมาณอย่างนี้ ย่อมละถินมิทระได้. ผู้เปลี่ยนอิริยาบถอื่นไปจากอิริยาบถที่ตนก้าวลงสู่ความง่วงเหงาหาวนอนบ้าง ในเวลากลางคืน มนสิการถึงแสงพระจันทร์แสงประทีปแสงคบเพลิง เวลากลางวันมนสิการถึงแสงพระอาทิตย์บ้าง อยู่ ณ ที่กลางแจ้งบ้าง คบหาสมาคมกัลยาณมิตร ผู้ปราศจากความง่วงเหงาหาวนอน เช่นพระมหากัสสปเถระบ้าง ก็ย่อมละถินมิทระได้. ย่อมละถินมิทระได้ แม้ด้วยถาที่เป็นสัพปาเยอาศัยธุดงค์ ในที่นั่งและที่นอน เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละถินมิทระ.

อุทัจจกุกุจะจะมีการเกิดขึ้น เพราะมนสิการโดยไม่แยกกายในความไม่สงบแห่งจิต. อากาโร (จิต) ไม่สงบแล้ว ชื่อว่า อวุปสมะ. โดยเนื้อความ ได้แก่ อุทัจจกุกุจะนั้นนั่นเอง. ผู้ยังอโยนิโสมนสิการ ในความไม่สงบแห่งจิต ให้เป็นไปมากครั้ง อุทัจจกุกุจะจะเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบแห่งจิต การกระทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการ ในความไม่สงบแห่งจิตนั้น นี้ เป็นเหตุ นำผลมาให้ (อาหารปัจฉิม) เพื่อการเกิดขึ้นแห่งอุทัจจกุกุจะ ที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อความเจริญยิ่ง ความไพบูลย์แห่งอุทัจจกุกุจะที่เกิดขึ้น

แล้วบ้าง. แต่เมื่อมนสิการโดยแยกคาย ในความสงบแห่งใจ กล่าวคือสมาธิ
อยู่ การละ (อุทธัจจกุกกัจจะ) ก็จะมี ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้
ตรัสไว้ว่า มีอยู่ ภัทษทั้งหลาย ความสงบแห่งจิต การการทำให้มาก ซึ่งโยนิ-
โสมนสิการ ในความสงบแห่งจิตนั้น นี้เป็นเหตุนำผลมาให้ (อาหารปัจจัย)
เพื่อการไม่เกิดขึ้นแห่งอุทธัจจกุกกัจจะที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อละอุทธัจจกุกกัจจะ
ที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง.

ธรรมสำหรับละอุทธัจจกุกกัจจะ ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทธัจจกุกกัจจะ
คือ

๑. ความเป็นพหูสูต
๒. การสอบถาม
๓. ความรอบรู้ (ชำนาญ) ในพระวินัย
๔. การคบหาสมาคมผู้ใหญ่
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. การกล่าวคำที่เป็นสัพปาเย.

(อธิบายว่า) ผู้เรียน ๑, ๒, ๓, ๔ หรือ ๕ นิกาย ด้วยสามารถแห่ง
บาลี และด้วยสามารถแห่งเนื้อความ (อรรถกถา) โดยความเป็นพหูสูตอยู่
ย่อมละอุทธัจจกุกกัจจะได้. ผู้มากไปด้วยการสอบถามสิ่งที่เป็นกัมปิยะและอกัม-
ปิยะบ้าง ผู้รอบรู้ เพราะความเป็นผู้ประพุดติมาจนชำนาญ ในภาระวินัยบัญญัติ
บ้าง ผู้เข้าไปหาพระเถระผู้เจริญ คือ ผู้ใหญ่บ้าง ผู้คบหากัลยาณมิตร ผู้ทรง-
พระวินัย เช่นกับพระอุบาลีเถระบ้าง ย่อมละอุทธัจจกุกกัจจะได้. ย่อมละอุทธัจจ-
กุกกัจจะได้ แม้โดยการกล่าวถ้อยคำเป็นที่สบาย ที่อาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร ณ

ที่ยืนและที่นั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** จึงได้ตรัสไว้ว่า
ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละอุทัจจกุกุจะ.

วิจิจฉา มีการเกิดขึ้นโดยโยนิโสมนสิการ ในธรรมทั้งหลายที่เป็น
ที่ตั้งแห่งวิจิจฉา ความสงสัยนั่นเอง ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิจฉา
เพราะเป็นเหตุให้สงสัยบ่อย ๆ เมื่อให้อโยนิโสมนสิการ ในวิจิจฉานั้นเป็นไป
บ่อย ๆ วิจิจฉาก็เกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** จึงได้ตรัสไว้ว่า
มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย การกระทำให้มากซึ่งโย-
นิโสมนสิการ ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยนั้น นี้เป็นเหตุนำผลมาให้
(อาหารปัจจัย) เพื่อการเกิดขึ้นแห่งวิจิจฉาที่ยังไม่เกิด บ้างเพื่อความเจริญ
ยิ่ง เพื่อความไพบูลย์แห่งวิจิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วบ้าง. ส่วนการละวิจิจฉามีได้
ด้วยโยนิโสมนสิการ ในธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มี
พระภาคเจ้า** จึงได้ตรัสไว้ว่า มีอยู่ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล
และอกุศล ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและไม่มีโทษ ธรรมทั้งหลายที่ควรเสพ
และไม่ควรเสพ ธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนดำส่วนขาว การทำให้มากซึ่งโยนิ-
โสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นเหตุนำผลมาให้ (อาหารปัจจัย) เพื่อการ
ไม่เกิดขึ้นแห่งวิจิจฉา ที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อการละวิจิจฉาที่เกิดขึ้นแล้ว
บ้าง.

ธรรมสำหรับละวิจิจฉา ๖ ข้อ

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมไปเพื่อการละวิจิจฉา คือ

๑. ความเป็นพหูสูต
๒. การซักถาม
๓. ความรอบรู้ในพระวินัย

๔. ความเป็นผู้มากไปด้วยอิโมกษ์
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. การกล่าวถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย.

ผู้เรียนเอานิกาย ๑ บ้าง ๗๗ ๕ นิกายบ้าง ด้วยอำนาจแห่งบาลี และด้วยอำนาจแห่งเนื้อความ (อรรถกถา) ย่อมละวิจิกิจจาได้. ผู้สอบถามมาก ในธรรมทั้งหลาย มีประเภทกุศลเป็นต้น ปราบภพระไตรรัตนบ้าง ผู้รอบรู้ (ชำนาญ) เพราะความเป็นผู้ประพฤติจนชำนาญในพระวินัยบ้าง^๑ ผู้มากไปด้วยอิโมกษ์ กล่าวคือ ความเชื่อที่พึงกำหนดแนในพระรัตนตรัยบ้าง ผู้คบหาสมาคมกัลยาณมิตรผู้น้อมไปในศรัทธา เช่นกับพระวัคคิเถระบ้าง ย่อมละวิจิกิจจาได้. ย่อมละวิจิกิจจาได้แม้โดยการกล่าวถ้อยคำที่เป็นสัพปาเย อาศัยคุณของพระรัตนตรัย ณ ที่ยืนและที่นั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสไว้ว่า ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละวิจิกิจจา.

กัในอธิการนี้ บรรดานิเวรณเหล่านี้ ที่ละได้แล้วด้วยอำนาจการข่มไว้ ด้วยธรรมเหล่านั้น ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว กามฉันทนิเวรณ มีการละได้เด็ดขาด ด้วยอรหัตมรรคก่อน. ถีนมิทธนิเวรณและอุทธัจจนิเวรณ ก็อย่างนั้น (คือ มีการละได้เด็ดขาดด้วยอรหัตมรรค). ส่วนพยาบาทนิเวรณและกุกกุจจนิเวรณมีการละได้เด็ดขาดด้วยอนาคามีมรรค. วิจิกิจจานิเวรณมีการละได้เด็ดขาดด้วย โสคาปัตติมรรค. เพราะฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงธรรมที่เป็นอุปการะแก่การ ละนิเวรณเหล่านั้น อย่างนั้น จึงได้ทรงปรารภคำมีอาทิไว้ว่า อารทุธ โหติ วิริยั (วิริยะเป็นอันปรารภแล้ว). อีกอย่างหนึ่ง การละนิเวรณมีอภิขมาเป็นต้น ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็คือวิริยะที่ได้ปรารภแล้วนี่นั่นเอง. เพราะเหตุที่แต่ไหนแต่ไรมาแล้ว ผู้ชื่อว่าเกียจคร้านแล้ว เพราะปราศจากความเพียร ชื่อว่า มี

๑. แปลตามเชิงอรรถ

สติหลงลืมแล้ว เพราะไม่เข้าไปตั้งสติไว้ ชื่อว่า มีกายมีความกระวนกระวาย เพราะว่าจะระงับความกระวนกระวายยังไม่ได้ ชื่อว่า มีจิตฟุ้งซ่าน เพราะว่ามีจิตยังไม่ได้ตั้งมั่นแล้ว ไม่อาจจะยังธรรมเหล่านั้นให้เกิดขึ้นได้ จะป่วยกล่าวไปใย ถึงจะยังธรรมนอกจากนี้ให้เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงถึงวิธีที่การไปปราศ คือ การละอภิชฌาเป็นต้นนั้น จะสำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติได้ จึงได้ทรงปรารภคำมีอาทิไว้ว่า **อารทฺฐ โหติ วิริยํ** (วิริยะเป็นอันได้ปรารภแล้ว).

คำนั้นมีเนื้อความว่า ความเพียรเป็นอันเธอปรารภแล้ว คือระคองไว้แล้ว มีอธิบายว่า เป็นไปแล้วโดยไม่ย่อหย่อน เพื่อละนิวรณ์เหล่านั้นคือเพื่อประโยชน์แก่การตัดขาดสังกิเลสธรรมแม้ทั้งหมด. และความเพียร ชื่อว่าเป็นอันไม่หลบหลิกแล้ว เพราะไม่ถึงความหุดหู่ในระหว่าง เหตุที่ปรารภแล้วนั่นเอง. บทว่า **อุปฺภุจฺจิทา สติ อปฺปมฺภูธา** ความว่า ไม่ใช่เพียงความเพียรอย่างเดียวเท่านั้น (ที่ปรารภแล้ว) ถึงสติก็เป็นอันเข้าไปตั้งไว้แล้ว เพราะความมุ่งหน้าต่ออารมณ์ หนึ่งชื่อว่า ไม่หลงลืมแล้ว เพราะเข้าไปตั้งไว้แล้วนั่นเอง และเพราะความสามารถระลึกถึงเรื่องที่ทำ คำที่พูดไว้นานแล้วได้. บทว่า **ปสฺสทฺทฺโธ** ความว่า แมื่กายของเธอก็เป็นอันสงบระงับแล้ว เพราะระงับความกระวนกระวายกายและจิตได้. เพราะเหตุที่บรรดานามกายและรูปกายทั้ง ๒ อย่างนั้น เมื่อนามกายสงบแล้ว แมื่รูปกายก็เป็นอันสงบไปด้วยทีเดียว ฉะนั้น**พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงได้ตรัสไว้ว่า **ปสฺสทฺทฺโธ กายโย** (กายระงับ) โดยไม่ให้แปลกไปว่า **นามกายโย รูปกายโย**. บทว่า **อสารทฺทฺโธ** ความว่า และผู้นั้นชื่อว่า ไม่ระล่ำระสายแล้ว เพราะเป็นผู้สงบแล้วนั่นเอง. มีอธิบายไว้ว่า เป็นผู้มีความกระวนกระวายปราศไปแล้ว. บทว่า **สมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ** ความว่า แมื่จิตของเธอ เป็นเสมือนตั้งมั่นแล้วโดยชอบ คือเสมือนตั้งไว้แล้ว ด้วยดี ได้แก่ เป็นเสมือนแนบแน่นแล้ว และเพราะตั้งมั่น

แล้วนั่นเอง จึงมีอารมณ์เลิศเป็นอันเดียว คือไม่หวั่นไหว ได้แก่ ไม่คั่นรณ หมายความว่า ไม่เอนเอียง. ด้วยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันพระองค์ตรัสถึงปฏิปทา อันเป็นเบื้องต้นแห่งฉานและมรรค. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ ตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นอย่างนี้ถึงกำลังเดินไป เราตถาคต ก็กล่าวว่า เป็นผู้มีความเพียร มีโอตตปะปะ ปรารภความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว เป็นไปเนื่องนิจติดต่อกันไป. เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์นั้น ได้กล่าวไว้ใน หนหลังนั้นแล้ว.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคาถาทิ้งหลายต่อไป. บทว่า ยตฺ จเร ความว่า ภิกษุพึงเดินไปเพียรไป. อธิบายว่า แม้กำลังสำเร็จการเดินด้วยสามารถจกรม เป็นต้น คือ เพียรสืบต่อพยายามอยู่ ด้วยสามารถแห่งความเพียร คือ สัมมัตถฐานดังที่กล่าวแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุยังฉันทะให้เกิดขึ้นพยายามอยู่ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด ควรสำเร็จการเดินไป เป็นต้น โดยวิธีที่จะละอกุศลธรรมทั้งหลายได้ กุศลธรรมทั้งหลาย จะถึงความ บริบูรณ์ด้วยภาวนา. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็มีนัยนี้.

ส่วนอาจารย์บางเหล่ากล่าวเนื้อความของบท ยตฺ นี้ว่าได้แก่ สั ยโต (สำรวมแล้ว). บทว่า ติญฺเฐ ได้แก่ พึงเดินไป คือ พึงสำเร็จการเดิน. บทว่า อจฺเณ ได้แก่ พึงนั่ง. บทว่า สย ได้แก่ พึงนอน. บทว่า ยตฺเมนนฺ ปสฺสเร ความว่า ภิกษุเพียรคือหมั่นอยู่ ได้แก่ เป็นผู้พร้อมด้วยความ เพียรตามที่กล่าวมาแล้ว พึงเหยียดออกไปซึ่งมือและเท้าเป็นต้นนั้น ที่ควร เหยียดออกไป. อธิบายว่า พึงละทิ้งความประมาทในที่ทุกสถาน.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงข้อปฏิบัติ ที่ภิกษุเมื่อปฏิบัติอยู่ ชื่อว่า เป็น ผู้เพียร คือ หมั่นอยู่ จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า อุกฺขั . บรรดาบทเหล่านั้น

บทว่า **อุทฺธ** ได้แก่ เบื้องบน. บทว่า **ติริย** ได้แก่ ด้านขวาง. อธิบายว่า ในทิสภากรอบด้านด้วยสามารถแห่งทิศตะวันออกเป็นต้น. บทว่า **อปาจิน** ได้แก่ ทิศเบื้องล่าง. บทว่า **ยาวตา ชคตา คติ** ความว่า ความเป็นไปของสัตว์โลก ที่จำแนกออกเป็นสัตว์และสังขารมีประมาณเท่าใด ในความเป็นไปมีประมาณเท่านั้น อธิบายว่า ในที่ทุกแห่งหน. ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงแสดงโดยทรงสงเคราะห์เอาอารมณ์ของสัมมสนญาณเข้าไว้ โดยไม่มีเหลือ. บทว่า **สมเวกฺขิตา** ความว่า ได้พิจารณาแล้วโดยชอบ คือ โดยเหตุ ได้แก่ โดยนัย. มีอธิบายว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นแจ้ง ด้วยอำนาจแห่งอนิจจลักษณะเป็นต้น. บทว่า **ธมฺมาน** ได้แก่ ชั้นทั้งหลายที่สูญจากสัตว์. บทว่า **ขนฺธาน** ได้แก่ ชั้น ๕ มีรูปเป็นต้น. บทว่า **อุทฺทพฺพย** ได้แก่ ทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมไป. มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า ภิกษุพึงเป็นผู้พิจารณาเห็น คือ พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเกิด โดยอาการ ๒๕ อย่าง และความเสื่อมสิ้นไป โดยอาการ ๒๕ อย่าง ด้วยอุทฺทพฺพญาณ ที่บรรลุได้ด้วยการพิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหมด กล่าวคือ อุปทานชั้นทั้ง ๕ ที่แตกต่างกันโดยจำแนกออกเป็นอดีตเป็นต้น ในสัตว์โลกแม้ทั้งหมดที่สงเคราะห์เป็น ๓ คือ เบื้องบน ด้านขวาง เบื้องล่าง.

บทว่า **เจโตสมถสามิจิ** ได้แก่ ญาณทัสสนวิสุทธิ ที่เป็นปฏิบัติปฏิบัติสมควรแก่อริยมรรค กล่าวคือ เจโตสมถะ เพราะสงบระงับสังกิเลสแห่งจิตได้สิ้นเชิง. บทว่า **สิกฺขมาน** ได้แก่ ปฏิบัติอยู่ คือ เจริญอยู่ หมายความว่า ยังญาณที่สูง ๆ ขึ้นไปให้เกิดขึ้น. บทว่า **สทา** ความว่า ตลอดกาลทุกเมื่อ คือ ทั้งกลางคืนทั้งกลางวัน. บทว่า **สดี** ความว่า ผู้ทำสติ ด้วยสติที่

ประกอบด้วยสัมปชัญญะ ๔. บทว่า สดตํ ปหิตตฺโต ความว่า พระอริย-
เจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ตรัสแล้ว คือ ย่อมตรัส ได้แก่
ย่อมบอกซึ่งภิกขุอย่างนั้นว่า เป็นผู้มิมีใจเด็ดเดี่ยว ตลอดกาลทุกเมื่อ คือ
เป็นผู้สงัดใจไปสู่निพพาน. คำที่เหลือมีนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแล.

จบอรรถกถาสัมปັນนสูตรที่ ๑๒

๑๓. โลกสูตร

ว่าด้วยตรัสรู้โลกพร้อมเหตุเกิดและความดับ

[๒๕๓] จริงอยู่ พระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว พระ-
สูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้วว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตตรัสรู้โลกแล้ว พรากแล้ว
จากโลก ตรัสรู้เหตุเกิดโลกแล้ว ละเหตุเกิดโลกได้แล้ว ตรัสรู้ความดับแห่ง
โลกแล้ว ทำให้แจ้งความดับโลกแล้ว ตรัสรู้ปฏิบัติทาเครื่องให้ถึงความดับแห่ง
โลกแล้ว เจริญปฏิบัติทาเครื่องให้ถึงความดับแห่งโลกแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
สิ่งใดที่โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ที่หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณ-
พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์เห็นแล้ว ฟังแล้ว ทราบแล้ว รู้แจ้งแล้ว ถึงแล้ว
แสวงหาแล้ว ใคร่ครวญแล้วด้วยใจ เพราะสิ่งนั้นพระตถาคตตรัสรู้แล้ว ฉะนั้น
บัณฑิตจึงกล่าวว่าพระตถาคต คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตย่อมตรัสรู้
อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในราตรีใด และย่อมปรินิพพานด้วยอนุปาทิสเสส
นิพพานธาตุในราตรีใด ย่อมตรัสบอกแสดงซึ่งพุทธพจน์อันใดในระหว่างนี้
พุทธพจน์นั้นทั้งหมด ย่อมเป็นอย่างนั้นนั้นแลไม่เป็นไปอย่างอื่น ฉะนั้น บัณฑิต

จึงกล่าวว่า เป็นพระตถาคต คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตตรัสอย่างไร ทำ
อย่างนั้น ทำอย่างไร ตรัสอย่างนั้น เพราะเหตุดังนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า
พระตถาคต คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตทรงครอบงำโลกพร้อมทั้งเทวโลก
มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์
อันใคร ๆ ครอบงำไม่ได้ ทรงเห็นโดยถ่องแท้ ยังอำนาจให้เป็นไป เพราะ
เหตุนี้ บัณฑิตจึงกล่าวว่า พระตถาคต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว ในพระสูตรนั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า

พระพุทธรเจ้าทรงรู้โลกทั้งหมด ใน
โลกทั้งปวงด้วยพระปัญญาอันยิ่ง ตาม
ความเป็นจริง ทรงพรากแล้วจากโลก
ทั้งหมด ไม่มีผู้เปรียบในโลกทั้งปวง เป็น
นักปราชญ์ ทรงครอบงำมารทั้งหมด
สังขารทั้งหมด ทรงปลดเปลื้องกิเลสเครื่อง
ร้อยรัดได้ทั้งหมด ความสงบอย่างยวดยิ่ง
คือ นิพพาน ซึ่งไม่มีภัยแต่ไหน ๆ พระ-
พุทธรเจ้าพระองค์นี้ทรงถูกต้องแล้ว พระ
พุทธรเจ้าพระองค์นี้ทรงมีอาสวะสิ้นแล้ว
ไม่ทรงมีทุกข์ ทรงตัดความสงสัยได้แล้ว
ทรงถึงความสิ้นไปแห่งกรรมทั้งหมด ทรง
น้อมไปแล้วในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ
พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่าเป็น
พระพุทธรเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์

นั่น ชื่อว่าเป็นสี่หะผู้ยอดเยี่ยม ทรงประกาศ

พรหมจักรแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลก เพราะ
เหตุดังนั้น เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ถึง
พระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะย่อมมาประหุ
กันน้อมนมัสการพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น
ผู้มีพระคุณใหญ่ ผู้ปราศจากความ-
ครั่นคร้าม บรรดาบุคคลผู้ฝึกหัดอยู่
พระพุทธเจ้าผู้ทรงฝึกแล้ว เป็นผู้ประเสริฐ
สุด บรรดาบุคคลผู้สงบอยู่ พระพุทธเจ้า
ผู้แสวงหาคุณผู้สงบแล้ว เป็นผู้ประเสริฐ
สุด บรรดาบุคคลผู้พินอยู่ พระพุทธเจ้า
ทรงพินแล้วเป็นผู้เลิศ บรรดาบุคคลผู้
ข้ามอยู่ พระพุทธเจ้าผู้ทรงข้ามพินแล้ว
เป็นผู้ประเสริฐ เพราะเหตุนั้นแล เทวดา
และมนุษย์ทั้งหลายย่อมนอบน้อมพระพุท
ธเจ้าพระองค์นี้ ผู้มีพระคุณใหญ่ ผู้ปราศจาก
ความครั่นคร้ามด้วยคิดว่า บุคคลผู้เปรียบ
ด้วยพระองค์ย่อมไม่มีในโลกพร้อมทั้ง
เทวโลก.

เนื้อความนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ได้สดับมาแล้ว ฉะนั้นแล.

จบโลกสูตรที่ ๑๓

จบจตุกนิบาต

อรรถกถาโลกสูตร

ในโลกสูตรที่ ๑๓ พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ความหมายของโลก

บทว่า โลก ความว่า ชื่อว่าโลก เพราะหมายความว่าย่อยยับไป
หักพังไป. โดยเนื้อความได้แก่อริยสัจ ๒ ข้อต้น แต่ในที่นี้พึงทราบว่า ได้แก
ทุกขอริยสัจ. โลกนี้นั้น ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ทั้งโดยจำแนกออกไป
และโดยสรุปว่า สัตว์โลก สังขารโลก และโอกาสโลก.

อีกอย่างหนึ่ง โลกมีมากอย่าง ด้วยสามารถแห่งชั้นขันธ์โลกเป็นต้น.
ถามว่า โลกคืออะไร ? คือ ขันธ์โลก ธาตุโลก आयตनโลก วิปตติภาวโลก
วิปตติสัมภวโลก สัมปตติภาวโลก สัมปตติสัมภวโลก โลก ๑ คือ สัตว์ทั้งมวล
ดำรงอยู่ด้วยอาหาร โลก ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ โลก ๓ คือ เวทนา ๓ โลก
๔ คือ อาหาร ๔ โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ โลก ๖ คือ อายตนะที่เป็นไป
ภายใน ๖ โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ โลก ๙
คือ สัตตवास ๙ โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ โลก ๑๒ คือ อายนะ ๑๒
โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘ โลกแม้จำแนกออกไปมากอย่าง ดังที่พรรณนามานี้
ย่อมถึงการสงเคราะห์ คือการรวมลงในอุปาทานขันธ์ ๕ เท่านั้น. และอุปาทาน
ขันธ์ก็เป็นทุกขอริยสัจ คือแม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ ฯลฯ โดยย่อ
แม้อุปาทานขันธ์ ๕ ก็เป็นทุกข์ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า โดย

เนื้อความได้แก่อริยสัจ ๒ อย่างข้างต้น แต่ในพระสูตรนี้ ฟังทราบว่า ได้แก่
ทุกขอริยสัจ.

ถามว่า ก็ความหมายว่าย่อยยับไป หักพังไป ย่อมมีอยู่ในขั้น ๕ โดย
ไม่แปลกกัน ไม่ใช่หรือ ? ตอบว่า มีอยู่จริง แต่สิ่งใดที่ยึดถือไว้ว่า จะไม่
ย่อยยับไป สิ่งนั้นหาเป็นอย่างนั้นไม่ ย่อมย่อยยับหักพังไป โดยส่วนเดียวเท่านั้น
เพราะฉะนั้น สภาพนั้นจึงชื่อว่าโลก. โลกศัพท์ ฟังทราบว่า กำหนดลงไป
แน่นอนแล้วในอุปาทานขั้นทั้งหลายเท่านั้น. เพราะเหตุนี้ คำว่า โลก
จึงเป็นทุกขสัจเท่านั้น. แม้คำว่า เนื้อความแห่งตถาคตศัพท์ ข้าพเจ้าได้จำแนก
ไว้แล้ว โดยนัยต่าง ๆ อย่างพิสดาร ในตถาคตสูตร ในเบื้องหลังไซ้ ถึง
อย่างนั้น ในที่นี้ก็จะมีการขยายความให้ชัด โดยมุขคือการพรรณานาเนื้อความ
ของพระบาลี ดังต่อไปนี้.

บทว่า **อภิสมพุทฺโธ** ความว่า ก่อนอื่นโดยไม่แปลกกัน ตามการ
จำแนกที่ได้กล่าวไว้แล้ว แต่ตอนก่อนว่า **อภิญฺเญยฺยโต** (โดยธรรมที่ควรรู้อย่าง)
ปริญฺเญยฺยโต (โดยธรรมที่ควรกำหนดรู้) หรือโดยการจำแนกเป็นกุศลและ
อกุศลเป็นต้น ที่แยกออกเป็นอัสยกิเลส อนุสยกิเลส จริยาและอริยมุติเป็นต้น
ก็หรือว่า โดยแปลกกันที่แยกเป็นประมาณแห่งวรรณะ (สี) และสัจฐาน
เป็นต้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**ทรงรู้คือทรงทราบ ได้แก่ทรงกระทำประโยชน์
ที่คนทั้งหลายพึงรู้โดยประการใด ๆ ให้ประจักษ์แก่พระองค์ โดยประการนั้นๆ
โดยชอบคือไม่ผิดพลาด ด้วยสัจมัญญาณที่ยังขาด มีอาทิว่า ผู้นี้มีอัสยะยังยีน
(อริยาศัยเป็นสัสตะ) ผู้นี้มีอัสยะขาดสูญ (อริยาศัยเป็นอุจเฉตะ) และมีอาทิว่า
ปฐวีธาตุ มีลักษณะแข็งแข็ง อาโปธาตุ มีลักษณะไหลไป เพราะฉะนั้น จึง
ทรงพระนามว่า อภิสมพุทฺธะ.

บทว่า โลกสมา ความว่า จากโลกตามที่กล่าวแล้ว บทว่า วิธึ ยุตโต ความว่า ไม่เกี่ยวข้องแล้ว อธิบายว่า พ้นไปจากโลกนั้น เพราะตัดขาดสังโยชน์ทั้งหมด ที่เนื่องด้วยโลกนั้นออกไปได้โดยชอบทีเดียว.

บทว่า โลกสมุทโย ได้แก่ตัณหา ตามสูตรต้นตปิฎก แต่ตามอภิธรรมนัย ได้แก่กิเลส ๑,๕๐๐ พร้อมด้วยอภิสังขารทั้งหลาย. บทว่า ปหิโน ได้แก่ทรงละกิเลสพร้อมทั้งวาสนาได้ ด้วยอำนาจสมุจเฉตปหาน ด้วยอรรถมรรค-ญาณที่โพธิมณฑล. บทว่า โลกนิโรธ ได้แก่ พระนิพพาน บทว่า สจฺจิกโต ได้แก่ ทำให้ประจักษ์แก่พระองค์เอง. บทว่า โลกนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่อัษฎางคิกมรรค อันเป็นอริยะสงเคราะห์ลงในขั้น ๓ มีศีลขั้นเป็นต้น. เพราะฉะนั้นไปถึงคือบรรลุถึงพระนิพพานอันเป็นที่ดับโลก หรืออันพระอริยเจ้าทั้งหลายดำเนินไปเพื่อพระนิพพานนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า โลกนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลก).

ด้วยคำเพียงเท่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเนื้อความนี้ว่า ชื่อว่าตถาคต เพราะตรัสรู้ยิ่ง คือถึงตามความเป็นจริง ซึ่งสิ่งที่แท้จริง อธิบายว่า อริยสัจ ๔ ชื่อว่า ตถา (สิ่งที่แท้จริง). ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่แท้จริง ไม่ผิดพลาด ไม่เป็นอย่างอื่น เหล่านี้มี ๔ อย่าง ๔ อย่างคืออะไร? คือ ภิกษุทั้งหลาย คำว่า นี้ทุกข์ นั้นเป็นสิ่งที่แท้จริง นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ผิดพลาด นั้นเป็นสิ่งที่ไม่เป็นอย่างอื่น. พึงทราบความพิสดารต่อไป.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปเพื่อสิ่งที่แท้จริง ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงถึงสิ่งที่แท้จริง. อนึ่ง บทว่า คโต ได้แก่ทรงบรรลุแล้ว คือทรงผ่านมาแล้ว หมายความว่า ทรงถึงแล้ว อธิบายว่า ทรงปฏิบัติแล้ว. มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึง คือบรรลุแล้ว

ซึ่งสากลโลก ด้วยดิรัจฉานปริญา ที่เป็นความจริง ไม่ผิดพลาด ฉะนั้น พระองค์ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะพระตถาคตตรัสรู้โลกแล้ว. ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จถึง คือ เสด็จผ่านโลกสมุทัย (เหตุเกิดโลก) มาแล้วด้วย ปหานปริญา ที่เป็นความจริง ไม่ผิดพลาด ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะ เสด็จถึงคือทรงลูถึงโลกนิโรธ (เหตุดับโลก) ด้วยการทำให้แจ้ง ที่เป็นความจริง และทรงพระนามว่าตถาคต เพราะทรงถึงคือทรงปฏิบัติ ข้อปฏิบัติให้ถึงความ ดับโลก ที่แท้จริงไม่ผิดพลาด. ผู้ศึกษาพึงทราบเนื้อความแห่งพระบาลีนี้ ด้วยอำนาจการแสดงถึงความที่**พระผู้มีพระภาคเจ้า** เป็นพระตถาคต ด้วย ประการอย่างนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศความที่พระองค์เป็นพระตถาคต ด้วยอำนาจแห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ ด้วยประการดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะ ทรงแสดงถึงความที่พระองค์เป็นพระตถาคตนั้น แม้ด้วยอำนาจแห่งการตรัสรู้ ธรรมที่พระองค์ทรงเห็นแล้วเป็นต้น ในสัจจะ ๔ เหล่านั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิ ใ้ว่า **อัม ภิกขเว.** แต่ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายท่านกล่าวคำมีอาทิใ้ว่า ครั้น ตรัสความที่พระองค์เป็นพุทธเพราะสัจจะทั้ง ๔ แล้วดังนี้ คำนั้น ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงว่า ศัพท์ว่า ตถาคต และศัพท์ว่า **พุทธ** โดยเนื้อความแล้วไม่มีเหตุ แดกต่างกันเลย อนึ่ง ความจริงพระบาลีก็เป็นไปแล้วอย่างนั้นเหมือนกัน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทิฏฐิ** ได้แก่ อายตนะคือรูป. บทว่า **สุต** ได้แก่ อายตนะคือเสียง. บทว่า **มุต** ได้แก่ อายตนะคือกลิ่น อายตนะ คือรส และอายตนะคือโผฏฐัพพะ เพราะจะต้องประจวบเข้า จึงจะรับ เอาได้. บทว่า **วิญญาต** ได้แก่ ธรรมารมณ์ มีสุขทุกข์เป็นต้น. บทว่า **ปต** ได้แก่ ที่มาประจวบเข้าโดยได้แสวงหาหรือไม่ได้แสวงหากก็ตาม. บทว่า

ปริเยลิต ได้แก่แสวงหาอารมณ์ที่มาประจวบเข้าข้าง ที่ไม่มาประจวบเข้าข้าง.
บทว่า อนุวิจรติ มนสา ได้แก่อารมณ์ที่ทรงใคร่ครวญด้วยใจ. ควรจะ
เชื่อมความว่า ถามว่า ใคร่ครวญด้วยใจของใคร? ตอบว่า ด้วยใจของสัตว์โลก
พร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **สเทวกสุส โลกสุส** ต่อไป. สัตว์โลก
พร้อมด้วยเทวโลกทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สเทวโลกะ. แห่งสัตว์โลก
พร้อมทั้งเทวโลกนั้น. แม้ในบทที่เหลือ ก็มีนัยนั้นเหมือนกัน. ก็ด้วยคำว่า
สเทวกะ ในพระสูตรนี้ ฟังทราบถึงการทรงถือเอาเทวดาชั้นกามาพจร ๕ ชั้น.
ด้วยคำว่า **สามารถะ** ฟังทราบถึงการทรงถือเอาเทวดาชั้นกามาพจรชั้นที่ ๖.
ด้วยคำว่า **สพรหมกะ** ฟังทราบถึงการทรงหมายเอาชั้นพรหมมีพรหมกายิกะ
เป็นต้น. ด้วยคำว่า **สสสมณพราหมณิ** ฟังทราบถึงการทรงถือเอาสมณ-
พราหมณ์ ผู้เป็นข้าศึกต่อพระศาสนา และการทรงถือเอาสมณพราหมณ์ผู้ระงับ
บาปและลอยบาปได้แล้ว. ด้วยคำว่า **ปชา** ฟังทราบถึงการทรงถือเอาสัตว์โลก.
ด้วยคำว่า **สเทวมนุสุส** ฟังทราบถึงการทรงถือเอาสมมติเทพ และมนุษย์
ที่เหลือ เมื่อเป็นเช่นนี้ สัตว์โลกพร้อมด้วยเทวดามารและพรหม ในพระสูตรนี้
ฟังทราบว่าทรงถือเอาแล้วด้วยบททั้ง ๓ สัตว์โลกเท่านั้น ฟังทราบว่าทรงถือเอา
แล้วด้วยบททั้งสอง ด้วยอำนาจประชาสัตว์. อีกนัยหนึ่งเทวโลกชั้นอรูปาพจร
พระองค์ถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่า **สเทวกะ**. เทวโลกชั้นจกามาพจร ด้วยคำว่า
สามารถะ. พรหมโลกชั้นที่มีรูป ด้วยคำว่า **สพรหมกะ**. สัตว์โลกที่เหลือ
พร้อมด้วยสมมติเทพทั้งหลาย ทรงถือเอาแล้วด้วยคำว่า **สสสมณพราหมณ-**
ศัพท์เป็นต้น.

ก็อีกอย่างหนึ่ง เมื่อ**พระผู้มีพระภาคเจ้า** ผู้ทรงมีสัตว์โลกทั้งหมด
เป็นอารมณ์ ได้ทรงประกาศความเป็นผู้ได้ตรัสรู้แล้ว โดยการกำหนดอย่าง

อุกฤษฏ์ ด้วยคำว่าสเทวะในพระสูตรนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ชนเหล่าใดจะพึงมีความเข้าใจผิดว่า ขึ้นชื่อว่ามาร ชื่อสัตว์ดีมีอานุภาพมาก เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นฉกามาพจรมีอยู่. แต่พระพรหมมีอานุภาพมากกว่ามารนั้นใช้นิ้วทั้ง ๑๐ ส่องแสงสว่างไปในหมื่นจักรวาล เสวยสุขอันเกิดจากฌานสมาบัติชั้นสูงมีอยู่. และสมณพราหมณ์จำนวนมากผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตใจของผู้อื่นมีอานุภาพมาก ยังมีอยู่ ทั้งหมดนี้ ที่ไม่มีที่สิ้นสุด หาประมาณมิได้ก็ยังมี อารมณ์ของสัตว์เหล่านี้ทั้งหมดนั้นแหละ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ได้ทรงรู้แล้ว โดยไม่มีเหลือเที่ยวหรือ ? **พระผู้มีพระภาคเจ้า** เมื่อจะทรงขจัดความเข้าใจผิดของชนเหล่านั้น จึงได้ตรัสคำมีอาทิไว้ว่า **สเทวกสุต** **โลกสุต**. ส่วนโบราณจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า บทว่า **สเทวกสุต** คลุมถึงสัตว์โลกไม่มีเหลือ พร้อมด้วยเทวดาทั้งหลาย บทว่า **สมารกสุต** คลุมถึงสัตว์โลกไม่มีเหลือ พร้อมด้วยมาร บทว่า **สพฺรหฺมกสุต** คลุมถึงสัตว์โลกไม่มีเหลือพร้อมกับพรหมทั้งหลาย. **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ครั้นทรงใส่สัตว์แม่ทั้งหมดผู้เข้าถึงภพทั้ง ๓ ลงใน ๓ บทอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงใส่ ๒ บทคลุมอีก จึงได้ตรัสไว้ว่า **สสุสมณพฺรหฺมณฺเฌยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย** (อันหมู่มสัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์). **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงครอบคลุมสัตว์ทั้งหมด ที่กำหนดด้วยชั้นทั้ง ๓ ไว้ ด้วยทั้ง ๕ บทอย่างนี้.

ด้วยบทว่า **ยสุมา ตํ ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธํ** (เพราะเหตุที่อารมณ์นั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ได้ตรัสรู้แล้ว) **พระผู้มีพระภาคเจ้า** จึงทรงแสดงคำนี้ไว้ คือ รูปารมณ์อันใด มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น มาสู่คลองในจักขุทวารของสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก ในโลกธาตุที่หาประมาณมิได้ รูปารมณ์นั้นทั้งหมด **พระตถาคตเจ้า** ได้ทรงรู้แล้วอย่างนี้ว่า สัตว์นี้เห็นรูปารมณ์นี้ในขณะนี้แล้ว ตีใจหรือเสียใจ หรือเกิดมีใจเป็นกลาง. สัททอารมณ์

มีเสียงกลอง เสียงตะโพนเป็นต้น อันใด ก็เช่นนั้นมาสู่คลองในโสตทวาร
ของสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก ในโลกธาตุที่หาประมาณมิได้ คันธารมณั้มักลิ้น
เกิดแต่รากเหง้า และเปลือกเป็นต้น (อันใด) มาสู่คลองในมานทวาร...
รสารมณั้มิรสเกิดแต่รากเหง้า และรสเกิดแต่ลำต้นเป็นต้น (อันใด) มาสู่คลอง
ในชีวหาทวาร... โฝงฐัพพารมณั้แยกออกเป็นปฐวีธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุ
มีแข็งและอ่อนเป็นต้น (อันใด) มาสู่คลองในกายทวาร (ของสัตว์โลกพร้อมทั้ง
เทวโลกในโลกธาตุที่หาประมาณมิได้) พระตถาคตเจ้าได้ทรงทราบโฝงฐัพ-
พารมณั้อันนั้นทั้งหมดอย่างนี้ว่า สัตว์นี้ ถูกต้องโฝงฐัพพะชื่อนี้ในขณะนี้แล้ว
เป็นผู้ดีใจหรือเสียใจ หรือเกิดมีใจเป็นกลาง. ชรรมารมณั้ที่แยกออกเป็นสุข
เป็นต้น (อันใด) ก็เช่นนั้นมาสู่คลอง ในมโนทวารของสัตว์โลก พร้อมทั้ง
เทวโลกนี้ ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้ ชรรมารมณั้ันั้นทั้งหมด พระตถา-
คตเจ้า ได้ตรัสรู้แล้วอย่างนี้ว่า สัตว์นี้รู้ชรรมารมณั้ชื่อนี้ ในขณะนี้แล้ว
เป็นผู้ดีใจหรือเสียใจ หรือเกิดมีใจเป็นกลาง. เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่สัตว์โลก
พร้อมทั้งเทวโลกนี้เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ได้ทราบแล้ว ได้รู้แล้ว พระตถาคตเจ้า
จะไม่ทรงเห็น ไม่ทรงได้ยิน ไม่ทรงทราบหรือไม่ทรงรู้ ย่อมไม่มี. แต่รูป
เป็นต้น ที่มหาชนนี้แสวงหาแล้ว แต่ไม่ได้ประสบมีอยู่บ้าง ที่ไม่ได้แสวงหา
ก็ไม่ประสบมีอยู่บ้าง ที่แสวงหาแล้ว ได้ประสบมีอยู่บ้าง ที่ไม่ได้แสวงหา
แต่ได้ประสบมีอยู่บ้าง. รูปเป็นต้น แม้ทั้งหมดที่ชื่อว่าพระตถาคตเจ้าไม่ทรง
ประสบแล้ว คือไม่ทรงทำให้แจ้งด้วยญาณแล้ว ย่อมไม่มี. เพราะเหตุอันนั้นแหละ
จึงชื่อว่า รูปารมณั้อันใด ที่มาสู่คลองในจักขุทวาร ของสัตว์ทั้งหลาย หา-
ประมาณมิได้ ในโลกธาตุทั้งหลายหาประมาณมิได้ มีอยู่ รูปารมณั้ันั้นพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรู้ทรงเห็นโดยอาการสิ้นเชิง. ก็รูปารมณั้ันั้นอันพระผู้มี-
พระภาคเจ้า นี้ ผู้ทรงรู้ทรงเห็นอยู่อย่างนี้ เมื่อทรงจำแนกออกไป ตามชื่อ

มากมาย ตามวาระ ๑๓ วาระ ตามนัย ๕๒ นัย โดยนัยมีอาทิว่า รูปคืออะไร ? คือรูปายตนะซึ่งได้แก่รูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ แสดงออกเป็นสีแสง มีสีเขียว สีเหลือง (เป็นต้น) มีการกระทบได้ ดังนี้ ด้วยสามารถอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นต้น หรือด้วยสามารถแห่งบทที่ได้อยู่ ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส และโผฏฐัพพะที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่ได้รู้แล้ว ก็เป็นอย่างนั้นนั่นเอง ไม่มีผิดไปจากนั้น. ในเสียงเป็นต้น ที่มาสู่คลอง แม่น้ำในโสตทวารเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

บทว่า **ตสฺมา ตถาคโตติ วุจฺจติ** ความว่า **พระพุทธเจ้า** บัณฑิตเรียกว่า ตถาคต เพราะสิ่งที่ชาวโลกกล่าวแล้วโดยประการใด ก็ตรัสแล้วโดยประการนั้นเหมือนกัน. ส่วนคำใดที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า **อภิสมฺพุทฺธ** (ตรัสรู้แล้ว) คำนั้นมีความหมายเท่ากับตถาคตศัพท์. ด้วยคำว่า ตถาคต นี้เป็นอันทรงแสดงเนื้อความนี้ไว้ว่า ชื่อว่า ตถาคต เพราะความเป็นผู้ทรงแสดงอย่างนั้นเป็นปกติ. สมจริงตามที่ท่านพระธรรมเสนาบดี (สารีบุตร) ได้กล่าวไว้แล้วว่า

ไม่มีอะไรในโลกนี้ ที่พระตถาคต-

เจ้าพระองค์นั้นไม่ทรงเห็น และที่ควรรู้

แต่ไม่ทรงรู้ พระองค์ทรงรู้อะไรทุกสิ่ง

แนะนำ เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรง

เป็นผู้มีพระจักรครอบด้าน (สมันตจักร).

ถึงในพระสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตรู้อะไรที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ พร้อมทั้งเทวดา และมนุษย์ ได้เห็น ได้ยิน ได้ทราบ ได้รู้ ได้ประสบ ได้แสวงหา ได้ใคร่ครวญ**

แล้วด้วยใจ เราตถาคต ได้รู้สิ่งนั้นแล้ว ตถาคตได้ทราบสิ่งนั้นแล้ว สิ่งนั้น ได้ปรากฏแก่ตถาคตแล้ว.

บทว่า **ยลฺยจ ภิกฺขเว รตฺตี ตถาคโถ อนฺตฺตฺร สมฺมาสมฺโพธิ**

อภิสมฺพุชฺชติ (คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเจ้า ได้ตรัสรู้ อนฺตฺร-
สัมมาสัมโพธิญาณ ในราตรีใด) ความว่า ก็ในราตรีที่มีพระจันทร์เพ็ญใน
วิสาขมาสใด **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ผู้ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะหมาย-
ความว่า เสด็จมาแล้วอย่างนั้นเป็นต้น ประทับนั่งบนบัลลังก์ที่ไม่มีใครพิชิตได้
ที่ดวงโพธิ์ ทรงทำลายศิรชะของมารทั้ง ๓ แล้ว ทรงบรรลूसัมมาสัมโพธิญาณ
อันยอดเยี่ยม เพราะไม่มีญาณอื่นยิ่งกว่า คือ พระสัพพัญญุตญาณพร้อมด้วย
อัสวักขยญาณ. บทว่า **ยลฺยจ รตฺตี อนฺปาทิสเสสาย นิพฺพานธาคฺญา**
ปรีนิพฺพายติ (และในราตรีใด ทรงปรีนิพพานแล้วด้วยอนฺปาทิสเสนิพพาน-
ธาตุ) ความว่า ก็ในราตรีที่มีพระจันทร์เพ็ญในวิสาขมาสใดนั้นแหละ **พระ-**
ผู้มีพระภาคเจ้า ได้เสด็จปรีนิพพาน ด้วยอนฺปาทิสเสนิพพานธาตุในระหว่าง
นางรังทั้งคู่ ที่ศาลาโนทยานอันเป็นสถานที่พักผ่อนของชาวมัลละ ในเมือง
กุสินารา. บทว่า **ยํ เอตฺสฺมี อนฺตฺเร** ความว่า ในท่ามกลางระหว่าง
สอุปาทิสเสนิพพานธาตุ และอนฺปาทิสเสนิพพานธาตุทั้ง ๒ อย่างนี้ คือใน
ปฐมโพธิกาลบ้าง ในมัชฌิมโพธิกาลบ้าง ในปัจฉิมโพธิกาลบ้าง ในระยะเวลา
ประมาณ ๔๕ ปี **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ได้ตรัสพระธรรมไว้ แยกประเภท
เป็นสุตตะ และเคยยะเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการทรงชี้แจง คือ ตรัสบอก
ด้วยอำนาจแห่งการทรงยกขึ้นแสดง ทรงแสดงไขด้วยสามารถแห่งการทรง-
จำแนกออกไป. บทว่า **สพฺพํ ตํ ตเถว โหติ** (พระพุทธรพจน์นั้นทั้งหมด
ย่อมเป็นอย่างนั้นนั่นเอง) ความว่า พระพุทธรพจน์ทั้งหมด คือ ที่มีองค์ ๕
มีสุตตะและเคยยะเป็นต้นนั้น คือ ที่ทรงแสดงแล้วในระหว่างนี้ โดยอรรถและ

โดยพยัญชนะแล้ว ไม่มีที่นำคำหนี ไม่บกรพร้อม ไม่เกิน บริบูรณ์โดยอาการ
ทุกอย่าง สร้างจากเมา คือ รากะ ฯลฯ สร้างจากเมา คือ โมหะ ไม่มีข้อ
พลังพลาด แม้เพียงเท่าปลายขนทรายในพระพุทธรพจน์นั้น เป็นอย่างนั้น
เท่านั้น เหมือนสิ่งที่ประทับด้วยดวงตราดวงเดียวกัน เหมือนสิ่งที่ดวงด้วย
ทะนานเดียวกัน และเหมือนสิ่งที่ซังด้วยเครื่องซังอย่างเดียวกัน ไม่เป็นอย่างอื่น
เพราะตรัสสอนเพื่อประโยชน์แก่ผู้ใดก็ยังมีประโยชน์ให้สำเร็จแก่ผู้นั้น โดยส่วน-
เดียนั้นเอง เพราะฉะนั้น พระพุทธรพจน์นั้น จึงเป็นของแท้ ไม่แปรผัน
ไม่เป็นอย่างอื่น. ด้วยคำว่า ท่านแสดงว่า ชื่อว่าตถาคต เพราะเป็นผู้มีปกติ
ตรัสอย่างนั้น. คตศัพท์ นี้ มีความหมายเท่าคทะ เพราะแปลง ท อักษรเป็น
ค อักษร. เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า ชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสอย่างนั้น.
อีกอย่างหนึ่ง การกล่าว ชื่อว่า **อากโท**. ความหมายว่า การตรัส. การตรัส
อย่างนั้น คือ ไม่ผิดพลาด มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เหตุนี้**พระ-**
ผู้มีพระภาคเจ้า จึงชื่อว่า ตถาคต เพราะแปลงอักษร ท. เป็นอักษร ค.
ผู้ศึกษาควรทราบบสำเร็จรูป ในคำว่า ตถาคต นี้ ตามที่พรรณนามานี้เกิด.

บทว่า **ยถาวาที ตถากาโร** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** เมื่อ
ทรงแสดงธรรมแก่ชนเหล่าอื่น ตรัสธรรมเหล่าใดว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล
มีโทษ วิญญูชนดำหนิ ที่บุคคลสมาทานครบถ้วนแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งที่ไม่
เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข พระองค์ทรงละธรรมเหล่านั้นได้เอง
โดยส่วนเดียนั้นแหละ. ส่วนธรรมเหล่าใด **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ตรัสว่า
ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ไม่มีโทษ วิญญูชนสรรเสริญ ที่บุคคลสมาทานครบ
ถ้วนแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ธรรมเหล่านั้น
พระองค์ทรงเข้าถึงด้วยพระองค์เองอยู่แล้ว โดยส่วนเดียว. เพราะเหตุนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้า พึงทราบว่า ตรีศอย่างใดก็ทรงทำได้เช่นนั้น. บทว่า
ยถาการี ตถาวาที ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงปฏิบัติชอบแล้ว
ด้วยสามารถแห่งการยังศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์ ชื่อว่า ทรงทำอย่างใดด้วยพระ
องค์เอง ก็ตรีศอย่างนั้น ด้วยสามารถแห่งการยังผู้อื่น ให้ดำรงอยู่ในธรรมมี
ศีลเป็นต้นเหล่านั้น ด้วยพระธรรมเทศนา. อธิบายว่า พระวรกายของ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้า อนุโลมตามพระวาจา แม้พระวาจาก็ทรงอนุโลมตามพระกาย.
เพราะเหตุนี้พระองค์ จึงชื่อว่า เป็นผู้ตรีศอย่างใด ก็ทรงทำอย่างนั้น และ
ทรงทำอย่างใด ก็ตรีศอย่างนั้น. อนึ่ง อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ทรงเป็นอย่างนั้น มีพระวาจาอย่างใด แม้พระกายก็ไปแล้ว คือ เป็นไป
แล้วอย่างนั้น และพระกายของพระองค์เป็นไปแล้ว (ทรงทำ) อย่างใด แม้
พระวาจาก็ไปแล้ว คือเป็นไปแล้วอย่างนั้น.

บทว่า อภิญฺญ อนภิญฺญโต ความว่า เบื้องบนจรดกวัคคพรหม เบื้อง
ล่างจรดอเวจีนรก เป็นที่สุด ด้านขวางในโลกธาตุหาประมาณมิได้ พระผู้มี
พระภาคเจ้า ทรงครอบงำสัตว์ทั้งมวล ด้วยศีลบ้าง ด้วยสมาธิบ้าง ด้วย
ปัญญาบ้าง ด้วยวิมุตติบ้าง ด้วยวิมุตติญาณทัสนะบ้าง พระองค์ไม่มีใครซึ่ง
ไม่มีประมาณ ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้สม่ำเสมอ ไม่มีผู้เสมอเหมือน ไม่มีผู้เทียม
ไม่มีบุคคลเทียม ไม่มีผู้เท่า ไม่มีผู้เปรียบเทียบ ทรงเป็นพระราชาไม่มีผู้ยิ่ง
กว่า ทรงเป็นเทพเหนือเทพ ทรงเป็นท้าวสักกะเหนือท้าวสักกะ ทรงเป็นพระ
พรหมเหนือพระพรหม เพราะเหตุนี้นั่นเอง จึงไม่มีใครครอบงำพระองค์
ได้ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า อนภิญฺญโต (ไม่มีผู้ครอบงำได้.
ศัพท์ว่า อลฺลยตฺถุ เป็นนิบาต. ใช้ในความหมายว่า โดยส่วนเดียว. อธิบายว่า
สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า เนยะ (ควรแนะนำ ควรรู้) สิ่งนั้นทั้งหมด จะเห็นได้

เหมือนผลมะขามป้อมในอุ้งมือ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทสะ (ผู้ทรงเห็น).
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระหามว่า วสวัตดี เพราะทรงให้สัตว์ทั้งหลาย
เป็นไปในอำนาจ ด้วยการทรงทราบอาสยะเป็นต้น (ของเขา) ไม่มีผิดพลาด
และด้วยการทรงนำเขาให้เข้าไปหาประโยชน์เกื้อกูล ทรงให้สังขารทั้งหลายเป็น
ไปในอำนาจ ด้วยสามารถแห่งการนำไปสู่ความเป็นอย่างอื่นตามภาวะ (ทรง-
บังคับพระกายได้) ทรงยังสมาบัติและจิตให้เป็นไปในอำนาจ เพราะทรง
ประพุดติมาจนชำนาญ โดยอาการทุกอย่าง ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น **พระผู้มีพระ
ภาคเจ้า** ชื่อว่า ทรงแสดงความที่พระองค์ทรงเป็นพระตถาคต เพราะความ
หมายว่าทรงครอบงำ. (สัตว์).

ในข้อนั้น ฟังทราบบทสำเร็จรูป ดังต่อไปนี้ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า**
ผู้ทรงเป็นเสมือนมีขานานวิเศษ จึงทรงพระนามว่า อคตะ ก็ขานานวิเศษ
นั้น ได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความงามแห่งพระธรรมเทศนา และความหมายเน้น
แห่งบุญ. อธิบายว่า ด้วยเหตุที่นั่นเอง **พระผู้มีพระภาคเจ้า** นั้นจึงทรง
มีพุทธานุภาพมาก ทรงครอบงำผู้ใส่ร้ายทุกคนและสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลก
ได้เหมือนหมองู ปรามงูด้วยยาพิษ ฉะนั้น. ขานานวิเศษ คือ ความงาม
แห่งพระธรรมเทศนาและความหมายเน้นแห่งบุญ ที่เป็นขานานที่แท้ คือไม่
ปลอม ในการทรงครอบงำ (รักษา) สัตว์โลกของ**พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้นมี
อยู่ เพราะฉะนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า**นั้น ฟังทราบว่า ทรงพระนามว่า
ตถาคต โดยแปลงอักษร ท. ให้เป็นอักษร ต. ด้วยประการดังนี้. ด้วยเหตุ
นั้น**พระผู้มีพระภาคเจ้า**จึงได้ตรัสไว้ว่า ก่อนกัมมทั้งหลาย พระตถาคต
ครอบงำสัตว์โลก พร้อมทั้งเทวโลก ฯลฯ ยังอำนาจให้เป็นไป เพราะเหตุที่
บัณฑิตจึงเรียกว่า พระตถาคต.

ฟังทราบวินิจฉัย ในคาถาทั้งหลายต่อไป. บทว่า **โลก อภิญญา** ความว่า ทรงรู้ชั้นเป็นที่อยู่อาศัยในโลกธาตุทั้ง ๓. บทว่า **สพฺพโลกยถาคถ** ความว่า ทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่างที่ควรรู้ ในชั้นเป็นที่อยู่อาศัยในโลกธาตุทั้ง ๓ นั้น ตามที่เป็นจริงคือไม่ผิด. บทว่า **สพฺพโลกวิธึ ยุตฺโต** ความว่า ทรงพรากไปคือ ทรงพ้นไปแล้วจากโลกแม้ทั้งหมด ด้วยการทรงละโยคะ ๔ อย่างโดยไม่มีเหลือ. บทว่า **อนุสโย** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ชื่อว่า ไม่ทรงมีอุสยกิเลส (กิเลสที่หนาแน่น) โดยอุสยกิเลส คือ ตัณหา และทิฏฐิ คือทรงละเว้นจากอุสยกิเลสเหล่านั้น ในโลกแม้ทั้งหมด. บทว่า **สพฺพปาภิญญ** ความว่า ผู้ทรงครอบงำอารมณ์ทั้งหมด มีรูปเป็นต้น คือ สัขการทั้งหมด ได้แก่ มารแม้ทั้งหมดแล้วดำรงอยู่. บทว่า **ธีโร** ได้แก่ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา เครื่องทรงจำ. บทว่า **สพฺพคณฺฐปโปมจโน** ความว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงเปลื้องกิเลสมีกายคันถะ คือ อภิชฌาเป็นต้น ทั้งหมดเสด็จดำรงอยู่แล้ว ชื่อว่า ทรงเปลื้องกิเลส คือ คันถะทั้งหมดออกไปได้ เพราะทรงเปลื้องกิเลสเหล่านั้นออกจากสันดานของเวไนยสัตว์ ด้วยพระกรรมเทศนาที่ไพเราะของพระองค์. บทว่า **มุญฺจสุตฺต** ตัดบทเป็น **มุญฺจา อสุตฺต** (แปลว่า อันพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ทรงสัมผัสแล้ว). คำว่า **อสุตฺต** นี้เป็นฉฎฐีวิภัตติ ใช้ในความหมายของตติยวิภัตติ. ความหมายว่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ ทรงสัมผัสแล้ว. บทว่า **ปรมา สนฺติ** (ความสงบอันยอดเยี่ยม) ได้แก่ พระนิพพาน. เพราะว่า พระนิพพานนั้น **อันพระผู้มีพระภาคเจ้า** ทรงสัมผัสแล้ว ด้วยการสัมผัสด้วยญาณนั้น. ด้วยเหตุนี้ **พระผู้มีพระภาคเจ้า** จึงได้ตรัสไว้ว่า พระนิพพาน จะมีภัยมาจากไหน.

อีกอย่างหนึ่ง. บทว่า **ปรมา สนฺติ** ได้แก่ความสงบอย่างยอดเยี่ยม. ถามว่า ความสงบอย่างยอดเยี่ยมนั้น คืออะไร? ตอบว่า คือพระนิพพาน.

ก็เพราะเหตุที่ในพระนิพพาน จะมีภัยมาแต่ไหน ฉะนั้น พระนิพพานนั้น พระองค์จึงตรัสว่า จะมีภัยมาแต่ไหน. บทว่า อนิโฆ ได้แก่ ทรงไม่มีทุกข์. บทว่า สัพพโลกวิส ยุตโต ความว่า ทรงถึงความสิ้นไป คือ ความสิ้นสุด ได้แก่ ความไม่มีโดยส่วนเดียว แห่งกรรมทั้งมวล. บทว่า วิมุตโตอุปธิส ขย ความว่า ทรงหลุดพ้นแล้ว คอยผลวิมุตติ ที่มีพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ในพระนิพพาน กล่าวคือ ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ. บทว่า เอส โส เท่ากับ เอส โส (แปลว่า นั้นนั่น). บทว่า สีโห ออนุตฺตโร ความว่า พระตถาคตเจ้า ทรงพระนามว่า เป็นยอดสียะ เพราะความหมายว่า ทรงอดกลั้นอันตรายทั้งหลายได้ และเพราะความหมายว่า ทรงฆ่ากิเลสได้. บทว่า พุรหมั ความว่า ประเสริฐสุด. บทว่า จกุกิ ได้แก่ พระธรรมจักร. บทว่า ปวตฺตติ ความว่า ทรงหมุน (แสดง) พระธรรมจักรให้ได้ ๓ รอบ มีอาการ ๑๒. บทว่า อิติ ความว่า ทราบพระคุณของพระตถาคตอย่างนี้แล้ว. บทว่า สจฺจมุข ได้แก่ มาชุมนุมกัน. บทว่า ตํ นมสฺสนฺนติ ความว่า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น ผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะพากันนมัสการพระตถาคตเจ้า พระองค์นั้น ผู้ชื่อว่า มีพระคุณใหญ่ เพราะทรงประกอบด้วยคุณความดี มีศีลเป็นต้นมากมาย ผู้ชื่อว่า ทรงปราศจากความครั่นคร้าม เพราะทรงประกอบด้วยพระธรรมที่ทำให้ทรงแก้วักล้า ๔ อย่าง.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น พากันเอ่ยถึงพลาถ นมัสการไปพลาถ จึงได้ตรัสคำมีอาทิไฉว่า ทนฺโต. คำนั้นมีเนื้อความง่ายอยู่แล้วแล.

ในจตุกนิบาตนี้ พึงเข้าใจว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวิภูฏะไว้ใน
สูตรที่ ๖ และที่ ๗ ได้ตรัสวิภูฏะไว้ในสูตรที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๑ ที่ ๑๒ และ
ที่ ๑๓. ได้ตรัสทั้งวิภูฏะทั้งวิภูฏะไว้ในสูตรที่เหลือ ด้วยประการดังนี้.

จบอรรถกถาจตุกนิบาต อิติวุตตกะ อรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อ
ปรมัตถทีปนี ด้วยประการดังนี้แล.

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. พราหมณสูตร ๒. จัตตาริสสูตร ๓. ชานสูตร ๔. สมณสูตร
๕. ศीलสูตร ๖. ตัณหาสูตร ๗. พรหมสูตร ๘. พหุการสูตร ๙. กุหนา-
สูตร ๑๐. ปุริสสูตร ๑๑. จรสูตร ๑๒. สัมปันนสูตร ๑๓. โลกสูตร และ
อรรถกถา.

จบอิติวุตตกะ

อวสานกา

ก็ด้วยกถามรรคเพียงเท่านี้

พระอริยเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่
ทั้งหลาย ผู้เชี่ยวชาญในอภิญา ๖ ประการ
ผู้แตกฉานในปฏิสัมภทา ผู้รับธุระพระ-
ศาสนา ร้อยกรองพระธรรมวินัยไว้ใน
ปางก่อน ได้รวบรวมพระสูตร ๑๑๒ สูตร
ไว้ ที่พระมเหสี สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรง
เป็นธรรมิสราธิบดีในแผ่นดิน ทรงเห็นแจ้ง
ทั้งธรรมทั้งโลก ผู้ทรงทราบวิธีแสดงธรรม
แก่เหล่าสัตว์ ผู้ควรจะรู้พระธรรมทั้งหลาย
ผู้ทรงแสวงหาประโยชน์นี้เกื้อกูลแก่สัตว์โลก
ทั้งมวล ทรงอาศัยเหตุนี้ ๆ แล้วทรง
แสดงไว้ โดยแยกออกไปเป็นเอกกนิบาต
เป็นต้น ตามประเภทธรรมที่กล่าวไว้ว่า
อิติวุตตกะนั้นใด เพื่อจะประกาศเนื้อความ
แห่งอิติวุตตกะนั้น การสังวรรณนา
เนื้อความอันใด ที่ข้าพเจ้า (พระธรรม
पालาจารย์) ได้ปรารภดีแล้ว โดยได้อาศัย
นัยแห่งอรรถกถาเก่า. การสังวรรณนา
อันนั้น โดยชื่อแล้ว ชื่อว่า ปรมัตถทีปนี

เป็นเครื่องประกาศปรมาตถธรรม ในพระ-
สูตรทั้งหลาย ในอิติวุตตกะนั้นั้นตามสมควร
ไม่มีการวินิจฉัยค้างไว้ ถึงความสำเร็จ
เสร็จสิ้นลงไปแล้ว โดยภาณวารแห่ง
พระบาลี ประมาณ ๓๘ ภาณวาร.

ด้วยเหตุดังนี้ ด้วยอนุภาพแห่งบุญ
ที่ข้าพเจ้า ผู้แต่งอรรถกถานั้นได้รับแล้ว
ขอสรรพสัตว์จงยังพระศาสนาของพระ-
โลกนาถให้สว่างไสวไป ด้วยข้อปฏิบัติมี
ศีลเป็นต้นที่บริสุทธิ์ จงเป็นผู้มีส่วนแห่ง
วิมุตติรส. ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัม
พุทธเจ้า จงสถิตอยู่ในโลกตลอดจิรกาล.
ขอสรรพสัตว์จงมีความเคารพในพระ
ศาสนานั้น ตลอดกาลเนื่องนิรันดร์. แม้ฝน
ก็ขอจงตกต้องตามฤดูกาล ขอท่านผู้เป็น
ใหญ่ในแผ่นดิน ผู้ยินดีในพระสัทธรรม
จงทรงปกครองโลก โดยธรรมเทอญ.

อรรถกถาอิติวุตตกะ ที่ข้าพเจ้า พระธรรมปาလာจารย์ วัดท่าพุทรา
แต่งไว้จบลงแล้ว ด้วยประการดังนี้แล.

๑. ปาฐะว่า ปทริติฎฐวิหารวาสิณา แต่ฉบับพม่าเป็น พุทริติฎฐวิหารวาสิณา แปลตามฉบับ
พม่า เพราะมีตรงกันหลายแห่ง.